Bombay Sanskrit & Prakrit Series No. XLIX

NYĀYAKOS'A

OR

DICTIONARY OF TECHNICAL TERMS

OF

INDIAN PHILOSOPHY

BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA BHĪMĀCĀRYA JHALAKĪKAR

REVISED AND RE-EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA VĀSUDEV SHĀSTRI ABHYANKAR,
PANDIT, FERGUSSON COLLEGE, POONA

PUBLISHED BY

The Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona

1928

Copies can be had direct from the Bhandarkar O. R. Institute,
Poona, No. 4, India. Price Rs. 15 per copy
exclusive of Postage

Printed by Ramachandra Yesu Shedge, at the Nirnaya sagar Press,
26-28, Kolbhat Lane, Bombay and published by S. K. Belvalkar,
M. A., Ph. D., at the Bhandarkar Oriental Research Institute,
Poona, No. 4

Third Edition, 1000 Copies

न्यायकोशः

(सकलशास्त्रोपकारकन्यायादिशास्त्रीयपदार्थप्रकाशकः)

एल्फिन्स्टनमहापाठशालायां न्यायदर्शनाद्यनेकदर्शनाध्यापकेन
कर्णाटदेशीयझळकीग्रामनिवासिश्रीमद्रामभट्टात्मजेन

महामहोपाध्याय-भीमाचार्येण

विरचितः

'फर्ग्युसन्‌कॉलेज'स्थ-संस्कृताध्यापकेन
महामहोपाध्याय-अभ्यंकरोपाह्व-वासुदेवशास्त्रिणा

तृतीयावृत्त्यर्थमुपबृंहितः संशोधितश्च

स च

पुण्यपत्तनस्थ-
प्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिराधिकृतैः
मुम्बय्यां निर्णयसागरमुद्रणालये मुद्रयित्वा प्राकाश्यं नीतः
शाके १८५० वत्सरे १९२८ खिस्ताब्दे

मूल्यं पञ्चदश रूप्यकाः

तृतीयावृत्तौ प्रास्ताविकं किंचित्।

न्यायशास्त्रगतानां पारिभाषिकशब्दाना विवरणं कुर्वतो न्यायकोशनाम्नोस्य ग्रन्थस्य तृतीयं मुद्रणमद्य संजातमिति नून महदेतत्प्रमोदकारणमद्य विद्वद्वृन्दानां न्यायादिविद्योत्कर्षाभिलाषिणा मनसि। महामहोपाध्यायैर्भीमाचार्यैरय प्रथमं १८७४ मिते खिस्ताब्दे मुद्रितः। अनन्तर तैरेव १८९३ मिते खिस्ताब्दे द्वितीयं मुद्रण कृतम्। प्रतिमुद्रण समुपचीयमानशब्दार्थावयवैरयं ग्रन्थः शरीरवृद्धिं शरीरदार्ढ्यं च धारयन्नवलोक्यते। प्रथमावृत्तावस्मिन्ग्रन्थे साधारणतश्चत्वारि शतानि शब्दाना (४००) संकलितान्यासन्। द्वितीयावृत्तौ शब्दसंख्या चतुर्गुणाधिका संजाता षडधिकैकशतोनसहस्रद्वयपर्यन्तं(१८९४) गता। शब्दविवरणमपि स्थले स्थले विस्तृततर संजातम्। अस्या तृतीयावृत्तौ द्वात्रिंशदूना सप्तशती (६६८) शब्दानामधिका संगृहीता। परिपूर्णा शब्दसंख्या चास्या तृतीयावृत्तौ द्विषष्ट्यधिका पञ्चविंशतिशती (२५६२) संजाता। अस्यां तृतीयावृत्ताववलोकनसौकर्यार्थमुपयुक्ततावृद्ध्यर्थं चाधोनिर्दिष्टाः कतिपये विशेषाः संप्रयुक्ताः। द्वितीयावृत्तौ स्फुटभेदभिन्नानेकार्थानां शब्दाना प्रत्येकार्थपरिसमाप्तौ न पङ्क्त्यन्तरं कृतं केवल १। २ इति प्रकारेणाङ्कास्तत्र तत्र मुद्रिताः। तृतीयावृत्तौ चास्या तथैव तादृशार्थसमाप्तिः पङ्क्त्यन्तरप्रयोजिका न कृता। तथा द्वितीयावृत्तावेकस्यैवार्थस्य बहुभिर्विधाभिः प्रतिपादने कर्तव्ये प्रत्येका विधा पङ्क्त्यन्तरेण [क] [ख] इत्याद्यक्षरान्तरेण चाङ्किताऽऽसीत्प्रस्तुताया मुद्रणावृत्तावेकस्यैवार्थस्य प्रतिपादिका भिन्ना विधाः [क] [ख] इत्याद्यक्षरैरेवाङ्किता न पङ्क्त्यन्तरैः। लेशमात्रेऽर्थभेदेपि च न पङ्क्त्यन्तरं कृत किंतु [क] [ख] इत्याद्यक्षरचिह्नानि तत्रापि प्रयुक्तानि। अवलोकनसौलभ्यार्थमध.स्थिताटिप्पणीस्तत्र वर्तमानानि च भिन्नभिन्नानि चिह्नानि दूरीकृत्य शब्दविवरणेष्वेव टिप्पणीस्थितोर्थराशिः संगृहीतः। स्थले स्थले भाषाया दुरवबोधता दूरीकृत्य भाषासौलभ्यं संपादितम्। अस्मिंस्तृतीयावृत्तिसंपादने वर्षत्रयपर्यन्तं सुमहान्परिश्रमः कर्तव्यतया पतित।

अस्मच्छिष्यैरिदानीं रत्नागिरीस्थसंस्कृतपाठशालाध्यापकैर्जोशीत्युपाह्वैर्दिगम्बरशास्त्रिभिरस्मत्सकाशात्सुमहान्तं श्रमभारं स्वीकृत्य महानुपकारभारोऽस्मासु प्रतिनिवेशितः । तथा च प्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिर-(भाण्डारकर ओरिएण्टल रिसर्च इन्स्टिट्यूट्)नाम्न्या संस्थयापि महान्तं द्रव्यव्ययमङ्गीकृत्य विद्वांस उपकृता एतस्य कोशस्य तृतीयावृत्तिसंपादनेनेत्यत्रान्ते निवेदनीयमेवेति मन्ये—

अभ्यंकरोपाह्व–वासुदेवशास्त्री ।

तृतीयावृत्तावुपोद्धातः ।

१ कोशाभिधया प्रसिद्धेषु ग्रन्थेषु न्यायशास्त्रविषये न्यायकोशो नाम प्रस्तुतो ग्रन्थ एक एव दृष्टिपथमवतरति । यस्मिन्कस्मिन्नपि दर्शने शास्त्रे वा यावत्कालपर्यन्तं न लिखिता बहवो ग्रन्था न परिभाषाः साङ्केतिकाः शब्दा वा विस्तरेण विवेचिता न वा विरचितानि चर्चारूपाणि विवरणानि न च प्रणीता वृत्तयो विवृतयष्टीकाश्च न चापि प्रसृता विद्वद्गोष्ठीषु विवादास्तावत्कालपर्यन्तं प्रायो न वर्तते कोशग्रन्थानां रचनावसरस्तस्मिन्विषये इति तु लोके बहुशो वयं पश्यामः । प्रतिपाद्यविषयस्य विस्तारस्तस्य च सप्रपञ्चं नैकविधया रीत्या स्थाने स्थाने विवेचनं द्वयमेतत्कोशनिर्माणावसरदाने प्रायः प्रयोजकम् । अत एव बहुभिर्लोकैः प्रयुज्यमानायां भाषायां ये शब्दाः प्रत्यहं प्रयुज्यन्ते तेषां कोशाः प्रथमं प्रणीयन्तेऽनन्तरं विशिष्टानां नामाख्यातादीनामपरेषां च शब्दानां कोशाः प्रणीयन्ते तदनन्तरं च वेदादिविशिष्टविषयेषु प्रयोगवैशिष्ट्यमर्थवैशिष्ट्यं वा प्रतिदधानानां शब्दानां कोशा निर्मीयन्ते । प्रत्यहं विस्तारमुपगच्छत्सु शास्त्रार्थविषयेषु समुपजायमानतया शब्दार्थविशेषबाहुल्यस्य, मर्यादिततया च मानुषस्य मनसो धारणाशक्तेर्बुद्धेश्च विषयाकलनशक्तेर्यथा यथा वृद्धिं समुपयान्ति शास्त्रार्थविषयास्तथा तथा प्रगुणीभवति प्रयोजनमपि कोशादिग्रन्थानाम् । शास्त्रग्रन्थोपस्थितिं प्रति प्रतिदिनमधिकतरं जायमानोनादरोपि बद्धादरं कोशादिकपर्यालोचने कुरुते जनमित्यपि प्रत्यक्षीकुर्महे ॥

२ पर्यालोच्यमानायामुपरिनिर्दिष्टायां विचारसरण्यामेतावत्कालपर्यन्तं न्यायशास्त्रे परिदृश्यमानस्य कोशग्रन्थाभावस्य हेतुरपि सुतरां प्रतीतो भवति । पुरातने काले यस्मिन्कस्मिन्नपि सांख्ययोगादौ मीमांसाव्याकरणादौ वा शास्त्रे पारंगततामुपेयुषां पण्डितप्रवराणां न्यायशास्त्रगतैस्तर्कदीपिकामुक्तावलीचिन्तामण्यादिभिः प्रायमिकैर्ग्रन्थैः परिचयस्य नितरामावश्यकतया संपादितः साांख्ययोगशास्त्राध्ययनाध्यापनादिकर्मणि व्यापृतानाममीषां न्याय-

शास्त्रान्तर्गताः प्रत्यहं समुपयुज्यमाना ग्रन्थेषु च समुपलभ्यमानाः परिभाषाः संज्ञाश्च जिह्वाग्र एवावर्तन्तेति न तदानीं स्वल्पमपि प्रयोजनमासीन्न्यायशास्त्रविषये कोशादिग्रन्थनिर्माणस्य । न्यायशास्त्रपारदृश्वनामधीतसाङ्गसशिरस्कन्यायवैशेषिकदर्शनग्रन्थानां जिह्वाग्रसमुपस्थितप्रधानग्रन्थशास्त्रार्थविषयाणां प्रतिक्षणक्रियमाणगहनविषयविभावनासंजनितशेमुषीसंस्काराणां नैयायिकपण्डितप्रकाण्डानां न काचिदप्यावश्यकतासीन्न्यायशास्त्रविषये कोशग्रन्थावलोकनस्य कोशग्रन्थविरचनस्य वा । अपरं च न कस्यापि विषयस्य न वा कस्यापि वर्णनस्य कोशग्रन्थेषु प्रतिभापरिप्लुतो नवीनतयोपन्यासः कर्तुं पार्यत इति नूनमनादर एवासीत्प्राचीनानां पण्डितानां कोशरचनकर्मणि चर्वितस्यैव पुनश्चर्वणप्रणयिनि । इदानींतनास्तु शास्त्राध्येतारः स्वयमधीयमानशास्त्रगतानपि न सर्वान्प्रमाणभूतान्ग्रन्थान्साकल्येनाधीयाना दृश्यन्ते, दूरत एव वार्तेतरशास्त्रगतानां प्रमुखग्रन्थानामध्ययनस्य । अनधीत्य प्रमाणभूतान्पञ्चषानपि शास्त्रग्रन्थानधुना त्वरिताः शास्त्रपण्डिता भवन्ति ये स्वयमधीतानामल्पसंख्याकानां ग्रन्थानामध्ययनमपि न सर्वाङ्गीणतया कुर्वन्ति न पङ्क्तिशः पाठान्गृह्णन्ति न च मुखप्रोक्तं ग्रन्थं कुर्वन्ति । सर्वथाध्ययनार्थं स्वीकृतस्यापि शास्त्रस्य ग्रन्थेषु सम्यगुपस्थितिरहितानामितरशास्त्रेष्वालोडनं चिकीर्षूणामिदानींतनानामध्यापकानामध्येतॄणां च सम्यग्ग्रन्थानुपस्थितौ तेषु तेषु स्थलेषु परिदृश्यमानानां शास्त्रीयपरिभाषाणां संज्ञानां च सम्यगवबोधाय मुहुर्मुहुः कोशदर्शनावलम्ब एव कर्तव्यतयापतति । यथा यथा ग्रन्थोपस्थितिराहित्यं विवर्धते तथा तथा न केवलं कोशादिग्रन्थावलोकनं प्रसनन्यगतिकतयाधिकाधिका प्रवृत्तिर्भवति किं तु कोशसदृशग्रन्थराहित्ये स्वामीप्सितग्रन्थाध्ययनकर्मण्यमीषां संचारो दृग्हीनानामिव भवति राजवर्त्मनीति यदि ब्रूमस्तर्हि तत्र नातिशयोक्तिलेशस्याप्यवकाशः ॥

२ सागरवदतिगभीरेषु तेषु तेषु शास्त्रेष्ववगाहनं कृत्वा तत्तच्छास्त्रगतानां बहुविधानां विषयाणां सूक्ष्मार्थानां च सम्यगाकलनं कृतवतां पण्डितानामिदानींतने काले प्रतिदिनं परिजायमानं दौर्लभ्यं समीक्षमाणा मन्यामहे यथा—"देवीं वाचमुपासते हि बहवः सारं तु सारस्वतं जानीते नितरा-

मसो गुरुकुलक्लिष्टो मुरारिः कविः । अब्धिर्लङ्घित एव वानरभटैः किं त्वस्य गम्भीरतामापातालनिमग्नपीवरतनुर्जानाति मन्थाचलः।" इत्यादिका मुरारिकवेर्दर्पोक्तिर्नूनमुक्तेरतिशय परिलज्याधुना परिदृश्यमानयथार्थस्वरूपा संजातेति । स्मरामो वयं केवलं तस्य कालस्य यदा गुरोः समीपेधीयानोधस्ताट्टिप्पण्याङ्कित ग्रन्थमुपयुञ्जानः शिष्यो यथा सर्वेश सहाध्येतॄणामवमानपात्रमासीद्यथा चोपस्थितेरभावे कोशादिग्रन्थानामवलोकन कुर्वाणः सब्रह्मचारिणामुपहासभाजनमजायत । गुरवोपि ते गता व्याकरणादिशास्त्रपारयिष्णवो येषा भाष्यादिग्रन्थाक्षराणि मनश्चक्षुष पुरतो हस्तामलकवत्स्फुरन्ति समवर्तन्त । बहूना व्याकरणोपाध्यायानामधुना पाणिनीयाष्टाध्यायीस्थसूत्राण्यपि न क्रमेण मुखोद्गतानि समुपलभ्यन्ते दूरत एव कथा वार्तिकाना भाष्यपङ्क्तीना वा । दैवदुर्विलसितप्रभावेण सजातस्येदानींतनस्य न्यायशास्त्राध्ययनह्रासस्य ससूचिकामेतादृशीमवस्था प्रत्यक्षीकुर्वन्तो नैयायिकाग्रेसरा भीमाचार्या न्यायशास्त्राध्ययनं कुर्वाणाना शिष्याणामध्यापनं च कुर्वता गुरूणामुपयोगाय न्यायशास्त्रगताना साकेतिकानां शब्दाना कोश न्यायकोशमिमं व्यरचयन् ॥

१ कोशादयो ग्रन्थाः प्रायश शास्त्र प्रविविक्षूणां शास्त्रपारंगतानां गुरुचरणाना समीपे पाठं ग्रहीतुमशक्नुवता बालानामेव बहुश उपयोगार्थं प्रणीता भवन्ति । एकस्मिञ्शास्त्रे कृतप्रवेशाना स्वातन्त्र्येण गुर्वनपेक्षयेतरशास्त्रप्रवेशकर्म चिकीर्षतामपि जनानां यथावकाशमेतेपामुपयोगो भवति । कृतविविधशास्त्रालोडनाना स्फुरच्छास्त्रग्रन्थोपस्थितिकतयाहर्निश कृततत्तच्छास्त्रगतकठिनविषयविभावनाना बुद्धिवैभवशालिनां प्रतिभासपन्नानामुपाध्यायाना न कोशग्रन्थैः किमपि फल सपादितं भवति किंतु कोशग्रन्थसांनिध्य तस्य मुहुर्मुहुरुपयोगकर्म चैते स्वसपादितायाः शास्त्रोपस्थितेर्मालिन्यमेव सपादयतः । समागते चोपस्थितिमालिन्ये शास्त्रार्थानामहर्निशं मनसि प्रचलिता चर्वणापि श्लथा भवति । श्लथायां तस्या स्फुरदपि प्रतिभावैभवं प्रसरकर्मण्यवकाशाभावादकिंचित्कर भवति । हीयमाने च प्रतिभावैभवे नव-

नवा विचाराः सिद्धान्ताश्च न मनसः पुरतः प्रकटीभवन्ति । नष्टेषु च तेषु तत्तच्छास्त्राणां प्रगतिरपि मन्दा भवतीति महत्येषानर्थपरंपरा ॥

५ नैकविधेष्वाध्यात्मिकेषु भौतिकेषु च शास्त्रेषु प्रतिदिनं वर्धमानया ग्रन्थसामग्र्या नवनवैरुत्पद्यमानैः प्रतिभाविलासैः प्रगुणीभवद्भिश्च कल्पनातरङ्गैर्देशान्तरनिवासिनां धर्मान्तरानुयायिनां विदुषां विविधैश्च विचारैस्तथा नितरामिदानीं समुपचितो ज्ञानराशिर्यथा सुमहता यत्नेन दीर्घकालमधीयानेन बुद्धिविभवशालिनापि जनेन न सर्वासु प्रधानासु कलासु न वा सर्वेषु प्रधानेषु शास्त्रेषु प्रतीष्टः प्रवेशः कर्तुं पार्यत इति यद्यपि यथार्थमेव तथापि नैतावता प्रमाणभूतानां प्राचीनग्रन्थानां माहात्म्यमुपयुक्तता वा परिहीयते । "भिन्नभिन्नानां शास्त्राणां भिन्नभिन्नेषु कोशग्रन्थेषु प्रतिक्षणं शास्त्रेषूपलभ्यमानानां शब्दानामुपयुक्ता विस्तृता अर्था व्याख्यानानि च निवेशयितव्यानीति न किमपि प्रयोजनं ग्रन्थानां पङ्क्तिशोऽध्ययनेन पाठकरणेन वा निरर्थकशरीरकृशीकरणहेतुना, यदा यदा तु केनापि पारिभाषिकेण संज्ञाशब्देन वा प्रयोजनं तदा कोशग्रन्थेषु तस्यार्थविस्तरोऽवलोकनीयः" इति यः कोपि जनो ब्रवीति चेद्ब्रवीतु नाम, वयं तु मन्यामहेऽहर्निशमुपयुज्यमानाः प्रधानाः संज्ञाशब्दाः परिभाषाश्च शास्त्रग्रन्थानामध्ययनमध्यापनं वा कुर्वद्भिर्जिह्वाग्रे एव धारणीयास्तेषामर्थः स्वारस्यं विवरणं चैतानि मनसा सततं विभावनीयानि न तदर्थं कोशादिग्रन्थानामवलोकनं करणीयम् । विशेषतो न्यायव्याकरणादिशास्त्राणां गीर्वाणवाणीलिखितसकलग्रन्थानां परिभाषाः संज्ञाश्च तथा दुर्बोधा गहनार्थाश्च वर्तन्ते यथा प्राथमिकानां ग्रन्थानामध्ययनं विना केवलं कोशग्रन्थादिसाहाय्येन तदर्थावबोधं प्रति क्रियमाणो यत्नो बधिरं प्रति क्रियमाणस्य विविधरसपरिप्लुतस्य सुरमणीयस्योदयनादिकथावर्णनस्य विस्तर इवाकिंचित्कर एव । संक्षेपतो वक्तव्ये कोशग्रन्थेषु वर्तमानाः संज्ञाशब्दाः परिभाषाश्च विदुषामापणस्थितभाण्डवत्परमार्थतोऽनुपयुक्ता एव वर्तन्ते इत्यस्मिन्वस्तुनि न कोपि विवादः ॥

६ अन्यच्च, सामान्यत उपलभ्यमानेभ्यस्तत्तच्छास्त्रगतप्राकरणिकप्रथमग्रन्थेभ्यः संज्ञादिशब्दान्समुपचित्य क्रियमाणेन सूचीग्रन्थाना कोशग्रन्थाना वा निर्माणेन न वर्तमानो ज्ञानराशिः समुपचितो भवति न वा प्रतिभाप्रचुरा नवीना विचारास्तेषु प्रथ्यन्ते न च बुद्धिवैभवकृतानि विवेचनानि तत्र दृश्यन्ते। एवंविधाना कोशग्रन्थाना विरचनं शब्दात्मकमैन्द्रजालकर्मैव केवलम्। एतद्दोषपरिहारकर्मणि प्रस्तुते न्यायकोशे बहुतर. प्रयत्नः कृतः। न तत्र केवल शब्दानामर्थ· सम्प्रदर्शितो न वा केवला व्याख्याः संगृहीताः। किं तु भूयसा शब्दाना तत्र तत्र स्थलेषु परिदृश्यमाना अर्थभेदाः प्रदर्शिताः कथकथं कदाकदा तेर्थभेदा जातास्तत्प्रदर्शितं भिन्नभिन्नाना व्याख्यानामर्थाना च तुलनात्मकं विवेचनं कृतम्। न्यायशास्त्रविषयकाणामपि न केवलाना प्राथमिकानां ग्रन्थानामेतद्ग्रन्थविरचनकर्मणि निरीक्षण कृत किंतु व्याख्यात्मकाष्टीकात्मकाश्च पाण्डित्यपूर्णा दुरवगाहा दुर्लभा अपि ग्रन्थाः समुपयुक्ता·। शब्दाना समुपचयोपि तथा कार्त्स्न्येन परिपूर्णतया वा कृतो यथा न्यायशास्त्रीयो न कोपि संज्ञाशब्दः पारिभाषिको वा शब्दः प्रायो विगलितः। तथा चेतरशास्त्राणामपि प्रधानतमा. शब्दाः सज्ञाश्चात्र कोशे संगृहीता ये न्यायशास्त्राध्ययनकर्मणि बहुश उपयुज्यन्ते येषामर्थश्चावश्यकतयावगन्तव्यो भवति। तथाहि कोशेस्मिन्प्रतिक्षणमुपलभ्यमानाना प्रत्यक्षानुमानव्याप्तिपरामर्शादिशब्दानां न केवलं प्रमुखतया वर्तमाना द्वित्रा व्याख्याः संगृहीताः किंतु पण्डितवर्यैर्न्यायशास्त्रपारदृश्वभिर्दत्ता. सर्वा अपि व्याख्या. संकलिता येनाव्याप्त्यतिव्याप्त्यादिदोषपरिहारार्थं कालेकाले कृताः शब्दभेदा अर्थभेदाश्च समीचीनतया विदुषा निदर्शनपथमवतरेयुः। तथा चोपाधिचातुर्विध्यान्यथासिद्धिप्रभेदपाकजोत्पत्त्यादिस्थलगतानि विवरणानि विदुषामध्यापकानामबीयानाना च मनसि तत्तच्छब्दगतानर्थभेदान्व्याख्याभेदान्भेदहेतूंश्च स्फुटीकुर्युरिति न्यायकोशस्यास्योपयुक्तता कोशावलोकन दुर्नैर्द्विनैयायिकैरितरैश्चा स्वानुभवेनैव कथयितुं न्याय्या। इतरशास्त्रेष्वपि एवंविधाना तत्तच्छास्त्रदृष्टाना पारिभाषि-

काणां शब्दानां संज्ञाशब्दानां च परिपूर्णतया विवेचनं कुर्वतां कोशानां विरचनकर्मणि प्रतिदिनमधिकतरा विदुषां प्रवृत्तिर्भूयान्नचिराच्चैवंविधाः कोशाः प्रतिशास्त्रं प्रणीयेरन्नेको वा कृत्स्नकोशः सर्वशास्त्रावगाहको जनानां दृष्टिपथमवतरेदित्याशासे—

अभ्यंकरोपाह्व-वासुदेवशास्त्री ॥

PREFACE TO THE FIRST EDITION

CONSIDERABLE attention has of late been directed to the Literature and Philosophy of the Ancient Hindus and many efforts have been made to promote and facilitate their study A number of Sanskrit poems and works on grammar and on some of the other branches of ancient Hindu Science and Philosophy, have been published by learned scholars, but little or no help seems to have been afforded to the student of the Nyayas astra or Hindu Logic The study of that S astra besides its own in trinsic uses both from a scientific and practical point of view, has the further merit of sharpening the mind of the student, and of accustoming it to close and accurate thinking, and the author is of opinion that, in this respect at any rate, the study of the Nyayas astra deserves encouragement and assistance To afford the latter, so far as was in his power the author has composed this Nyaya Lexicon under instructions from Dr G Buhler, formerly Professor of Oriental Languages in the Elphinstone College and at present Educational Inspector Northern Division, and from Dr F Kielhorn Superintendent of Sanskrit Studies in the Deccan College

This Lexicon it is believed contains all the technical terms of Hindu Logic (Nyaya) occurring in the Aphorisms of Gautama, the Gādādhari, and other logical works enumerated in the annexed list. All these terms have been arranged in alphabetical order, and their meanings have been explained in a style as simple as the nature of the subject permitted and also it is hoped, with conciseness and perspicuity In some cases illustrations have been added, mostly from the works above alluded to, but when those works did not furnish any, new ones have been framed

It is scarcely necessary to say, that the technical terms of the Nyāya Philosophy are employed throughout our whole philosophical literature. Those who have any knowledge of the great works of our ancestors on the philosophy of grammar or even of the treatises on the Vedanta and other systems need not be told to what extent this is the case. And therefore it is necessary even for those who may devote their attention to any other of our philosophical systems than the Nyaya fully to grasp the meaning of the Naiyayika phraseology. The author's aim therefore in the preparation of this Lexicon has been to assist the student not only of the Nyaya Philosophy but of all our ancient philosophical systems.

The preparation of the Lexicon has been a work of great labour. The annexed list of the treatises consulted shows the extent of ground which it has been necessary to go over. And the further labour of selecting and digesting the material has not been very light. The author therefore, can hardly hope that his work is free from imperfections and errors. For these he craves the indulgence of the reader. But he ventures to hope that the Lexicon will nevertheless be of some use to those for whose assistance it has been prepared and if he should succeed, in any degree, in helping on the study of our ancient Philosophy, he will deem his labours amply rewarded.

Bombay
December 1874

BHIMACARYA JHALAKIKAR,
Sanskrit Teacher, Elphinstone College

PREFACE TO THE SECOND EDITION

The present edition of my Nyayakos'a may almost be described as an entirely new work. The first edition, which was published in 1874 consisted of 267 pages only. The present work, although its contents have been put in as economical and abridged a form as possible extends to over 1000 pages.

The work of preparing this edition has occupied me incessantly for the last eight years. The time may seem to some critics long But I have during that long period given on an average, nine hours daily to the task of improving my Nyayakosa and I will ask friendly critics to consider how responsible a task *it is to prepare a work like the present*, and to remember how obstructive old age is to continuous labour

My book as it is now presented to scholars, contains about *four times as many technical words as were explained in the first* edition I have inserted all the peculiar words I have met with in the course of my reading since 1874 which I carefully noted down in accordance with the proverb संग्रह खलु कर्तव्य कदाचित् स्द्रायर My earnest hope is that the notes and explanation I *have given here of words not explained in the ordinary kosas* will bear witness that my toil has been both great and fruitful, and that my book will be of service to those who wish to make a real study of the six systems of the philosophy of my country

I have made a careful and life long study of all books on Nyāya and Vaisesika to which I have had access I regret that I have not been fortunate enough to obtain access to all the books on those two systems that are known to exist But as it is, I hope my book *will show that it is based on careful study* of the works of the masters of old days and that it was worth doing if the knowledge of the systems of these masters is not to perish out of the land It is not so complete as it might have been if I had not been left so much to the collection a poor man like myself was able to make, but my labours will bear fruit *if readers of my work are encouraged to make additions from their own reading to it*

The knowledge of Sanskrit is, comparatively speaking dying out in India before the advance of English A work written as this is, wholly in Sanskrit is not so much respected and cared

for as if the explanations had been put in English Even our own countrymen do not appreciate works written in Sanskrit until praise of them comes out of the West. I hope my book will seem praiseworthy to foreign scholars like Professors Buhler, Max Muller Weber and Kielhorn, *but still more do I hope that my labours will prove of service to those, if they be only a few, whether Hindu or European, who are fellow students with me of these old philosophies This I shall look on as the fruit of my labours.

Those who find this book useful in their study of the old philosophies of India should know that they are under deep obligation to K. M. Chatfield Esq, Director of Public Instruction, who has shown his appreciation of Nyāyakosa by conferring on it this re-birth. I am greatly indebted to him for the opportunity he has given me of taking such place among the teachers of Nyaya as the learned world, after perusal of this book, may think fit to accord to me. My thanks are due also to my friend Dr Peterson, who was good enough to recommend to Mr. Chatfield the publication of this second edition

Bombay, Elphinstone College, July 1893

Mahāmahopādhyāya,
BHĪMĀCĀRYA JHALAKĪKAR.

---

* I take this opportunity of thanking Professor Weber warmly for his review of my first Edition in the Literarisches Centralblatt wherein he says —

"We have in this book a concise explanation, based on the chief work of the Nyaya Vaiseshika systems, and justified in every case by full quotations and references, of all technical terms of these two systems in alphabetical order It is a work of the greatest merit and industry, demanding as it must have done the complete mastery of a literature of more than ordinary extent and difficulty, which is, moreover in many cases only accessible as yet in manuscripts, and the greatest judgment in selecting and arranging the material. We gladly tender our thanks to the author for the pains he has spent upon it."

द्वितीयावृत्तीची प्रस्तावना

(In Marathi)

१ ही जी न्यायकोशाची द्वितीयावृत्ति छापली आहे तीस द्वितीयावृत्ति न समजता प्रथमावृत्तिच म्हणणें विशेष शोभेल. कारण इसवी सन १८७४ सालीं जेव्हा पहिल्यानें न्यायकोश छापण्यात आला तेव्हा त्याचीं पृष्ठें सारीं २६७ झालीं होतीं. ह्या द्वितीयावृत्तीच्या वेळीं होईल तितकी काटकसर करून मोठ्याच संक्षेपानें हा ग्रन्थ छापला असतानाही ह्याचीं पृष्ठें एक हजारावर झालीं आहेत. त्यावरून आताचें न्यायकोशाचें स्वरूप पूर्वीपेक्षा फार भिन्न आहे असें वाचकाच्या सहज लक्षात येईल.

२ ही द्वितीयावृत्ति छापण्याचें काम म्हणजे नवीन शब्दाचा समावेश करणें, नवीन मूळप्रत तयार करून देणे, लिखित प्रत शोधणें, व प्रूफशीटें तपासणें वगैरे, ह्या कामास इसवी सन १८८६–८७ सालामध्ये सुरुवात झाली. ते आज सुमारें ७|८ वर्षे एकसारखें चाललें आहे. आता हें काम फार वर्षे चाललें आहे ह्मणून ते फार सुस्तपणानें चाललें आहे असें कोणास वाटेल. परंतु माझे इतर व्यवसाय सभाळून हा ग्रन्थ तडीस नेण्याकरितांच मी आज सात आठ वर्षे दररोज नऊ नऊ तास काम करीत आलों आहे. न्यायकोशासारखा ग्रन्थ करणे हे काम किती जोखिमीचें आहे व वार्धक्य हें अव्याहत परिश्रम करण्याला कसें प्रतिबन्धक होतें याचा विचार केला असतां हा ग्रन्थ सात आठ वर्षांत पुरा झाला म्हणजे लवकरच पुरा झाला असें कोणालाही वाटण्यासारखें आहे.

३ इसवी सन १८७४ सालीं न्यायकोशाची प्रथमावृत्ति निघाली तेव्हापासून निरनिराळीं शास्त्रीय पुस्तकें वाचताना जे जे शास्त्रीय पारिभाषिक शब्द मजला आढळले त्या त्या शब्दाचा "संग्रहः खलु कर्तव्यः कदाचित्फलदायकः." या न्यायानें काळजीपूर्वक संग्रह करून टेवून ते सर्व शब्द या कोशाचे प्रस्तुत आवृत्तींत गोंविल्यामुळें पहिल्या आवृत्तींतील न्यायकोशामध्यें जितक्या पारिभाषिक शब्दाचा समावेश झाला होता त्यापेक्षा चौपट जास्त पारिभाषिक शब्दाचा ह्या आवृत्तींत समावेश झाला आहे. ह्यांतील निरनिराळ्या शब्दावर घेतलेलीं टिप्पणें, निर्णय, सिद्धान्त वगैरे

५ हल्लीं जिकडे तिकडे इंग्रजी भाषेचा प्रसार फार झाल्यामुळें संस्कृत भाषा ही ह्या भरतखंडामध्येंसुद्धां लुप्तप्राय झाली आहे. ह्मणून इंग्रजी भाषेमध्यें केलेल्या ग्रंथाचें जसें चीज होतें तसें संस्कृत भाषेमध्ये केलेल्या ग्रंथाचें होत नाहीं. जर प्रस्तुत ग्रंथ इंग्रजीमध्यें भाषांतररूपानें झाला असता तर त्यास किती महत्त्व आलें असतें याची वाचकांनींच कल्पना करावी. भरतखंडामध्ये प्रसिद्ध केलेल्या संस्कृत ग्रंथाच्या [एतद्देशीय आंग्लविद्याविशारद, प्रतिष्ठाकाम, विद्वन्मन्य, आधुनिक विद्वानास] योग्यतेची व उपयुक्ततेची योरवी पश्चिमदिशेकडून फडकत आल्याशिवाय दिसत नाहीं. करितां बर्लीन येथील प्रसिद्ध संस्कृतज्ञ प्रोफेसर वेबर आणि इतर संस्कृतज्ञ पाश्चात्य विद्वान् ह्यांनीं माझ्या न्यायकोशाची प्रथमावृत्ति वाचतांना "प्रोफेसर गोल्डस्टकर" याचें स्मरण करून न्यायकोशाचें महत्त्व वर्णन केल्यावरूनच व्यग्रचित्तानें न्यायकोशाची स्तुति व संग्रह करणाऱ्या एतद्देशीय आधुनिक विद्वानांवर न्यायकोशाच्या प्रस्तुत आवृत्तीच्या उपयुक्ततेच्या संवधानें अवलंबन धरून न राहतां, प्रोफेसर जी० बुलेर आणि मॅक्समुल्लर, कील्हार्न आणि वेबर इत्यादि परराष्ट्रीय विद्वान् लोकांना तरी या कोशाचा उपयोग होईल असें समजून मी आपल्या मनाची तृप्ति करून घेईन. आणि हजारों शास्त्राध्ययन करणाऱ्या मद्देशबांधवांपैकीं एखादा खऱ्या मार्मिक झाल्यास तरी हा कोश उपयोगी झाल्यास मी आपणास कृतकार्य मानून माझ्या श्रमाचें फल मजला मिळालं असें समजेन.

६ मेहेरबान के० एम्० चाट्फील्ड साहेब, मुंबई इलाख्यांतील विद्याखात्याचे डायरेक्टर यांनीं न्यायकोशाचें महत्त्व व उपयुक्तता जाणून त्यास पुनर्जन्म देवविला आणि संस्कृत भाषेच्या उत्कर्षास व शास्त्राचें सुलभ रीतीनें अध्ययन करण्यास ते साधनीभूत झाले यामुळें त्यांचे सर्व संस्कृतजिज्ञासु लोकांवर फार उपकार झाले आहेत व माझी न्यायविद्या सफळ झाली. त्याजबद्दल मी साहेबमजकुराचा फार फार आभारी आहे.

शके १८१५ }
आषाढमास. }

न्यायकोशकर्ता.

पाहून विद्वान् व शास्त्रमर्मज्ञ वाचकांस माझे मनोविचार व बुद्धिपरिश्रम यांची अप्रमेयता व अर्चवा वाटेल; इतकेंच नाहीं तर शास्त्रीय ग्रन्थ वाचणारांस व त्याचा अभ्यास करणाऱ्यांस प्रस्तुत कोश फारच उपयोगी होईल असें त्यांना वाटल्यावांचून राहणार नाहीं. संस्कृत शब्दांचे जे कोश आज काळ झाले आहेत ते सर्व फक्त काव्य पढण्याच्या उपयोगी आहेत, शास्त्र पढण्याचे उपयोगी नाहींत. म्हणून शास्त्रीय व लोकोपयुक्त असे शब्द शोधून घेऊन मीं हा जो न्यायकोश रचला आहे तो न्याय, वैशेषिक, पूर्वमीमांसा, उत्तरमीमांसा, सांख्य, व पातञ्जल ह्या सहाही शास्त्रांचें अध्ययन करणाऱ्यांस फार उपयोगी होईल अशी माझी पूर्ण उमेद आहे.

४ न्याय-वैशेषिक शास्त्रांवर असंख्य ग्रंथ आहेत, ते सर्व ग्रंथ माझ्यासारख्या असहाय मनुष्याला मिळणें हें अवघड आहे. शिवाय जे ग्रंथ मिळणें शक्य होते ते ग्रंथ सुद्धां यत्न केला असतांनाही दुर्दैवानें मला मिळाले नाहींत, यामुळें व प्रस्तुत कोश रचण्याचे कामीं दुसऱ्या कोणाही विद्वानाची मजला मदत नसल्यामुळें सर्व शास्त्रीय ग्रंथ गोळा करून व त्यांतील शब्द काढून ते या न्यायकोशामध्यें घालावयास मजला सवड मिळाली नाहीं ह्याचें फार वाईट वाटतें. ह्यासंबंधानें आधुनिक विद्वानांविषयीं एक विशेष खेदकारक गोष्ट मजला येथें सांगणें भाग पडतें, ती अशी कीं, प्राचीन विद्वान् लोकांस 'धर्मभोळेपणामुळें, लोभामुळें व मनाच्या कोत्या समजुतीनें आपले जुने ग्रंथ प्रसिद्धीस आणीत नाहींत' म्हणून हल्लींचे लोक नांवें ठेवितात व उपहास करितात. तरी नवीन विद्वानांमध्येंही असाच उणेपणा दिसून येतो. असो. आतां हा ग्रंथ सर्वथा परिपूर्ण आहे असें माझें मुळींच ह्मणणें नाहीं. कारण त्याला सर्व गोष्टींनीं परिपूर्णता असणें हें एका असहाय व्यक्तीला अशक्य आहे. व त्यांत मानसिक श्रम करण्याची कितीही उमेद असली तरी पुस्तकरूपी व इतर बाह्य मदतीशिवाय ती जितकी फलद्रूप व्हावी तितकी होणार नाहीं. तथापि हा ग्रंथ वाचून वाचकांना जर उत्साह वाटला व माझ्यापेक्षां जास्त मेहनत घेऊन ह्या ग्रंथांत भर घालण्याचें जर त्यांच्या अंगांत स्फुरण आलें तर माझे श्रमाचें कांहीं तरी चीज झालें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

द्वितीयावृत्तौ प्रस्तावना

लोकेऽस्मिंस्तावत्सकलप्रेक्षावन्तः प्रवृत्तिप्रयोजनमन्विष्य प्रवर्तन्ते। प्रयोजनं हि मुख्यगौणभेदेनैहिकामुष्मिकभेदेन च द्विविधम्। तत्रैहिकं प्रयोजनं च दु:खसंभिन्नत्वादल्पत्वादसारत्वाच्च नात्यादरणीयम्। आमुष्मिकं मुख्यप्रयोजनं तु निःश्रेयसशब्दवाच्यं दुःखासंभिन्नत्वादनल्पत्वात्सारत्वाच्च सर्वैरापामरमत्यादरणीयमेव। तच्च न किल द्रव्यादिना लभ्यम्, अपि तु तत्त्वज्ञानेनैव। तच्च खलु तत्त्वज्ञानम् 'आत्मा शरीरादिपदार्थेभ्यो भिन्नः' इत्याकारकत्वाच्छरीरादिपदार्थज्ञानं विना नोत्पद्यते। शरीरादिपदार्थज्ञानं चाशेषपदार्थप्रतिपादकन्यायशास्त्रेणैव साध्यम्। अत एव न्यायशास्त्रस्यात्मविद्यात्वेन संशयादिभेदानुविधायित्वेन च 'आन्वीक्षिकी' इति संज्ञा। अतो न्यायशास्त्रमावश्यकारम्भम्। एवं वैशेषिकशास्त्रस्यापि सतामैहिकामुष्मिकसकलपदार्थानां व्यावृत्ति-व्यवहारप्रयोजनफललक्षणस्वरूपादिप्रदर्शकत्वात् तर्कशास्त्रत्वेन सकलपदार्थानां प्रमाणतो व्यवस्थापकत्वाच्चावश्यारम्भणीयता सिद्ध्यति। यद्यपि व्याकरणमीमांसादीनि बहूनि दर्शनानि ज्ञानप्रयोजनकानि सन्ति तथापि तानि शब्दस्वरूपनिष्पत्तिकर्मप्रतिपत्त्यादिमात्रपराणि, इति नाशेषपदार्थान्याथातथ्येन व्युत्पादयितुं क्षमन्ते।

किं च—न्यायवैशेषिकशास्त्रयोः सकलपदार्थविवेचनयुक्तिशास्त्रत्वात्तदध्ययनतस्तत्रत्यात्यन्तदुर्लभविविधविचित्रसुतर्कप्रकाशकयुक्तिपरिशीलनसंस्कृतबुद्धिसौक्ष्म्यद्वारकनिखिलपदार्थतत्त्वविज्ञानादनायासेनैव सर्वशास्त्रमर्माणि शक्यावगमानि भवन्ति इति न्यायवैशेषिकशास्त्रयोः सर्वशास्त्रोपकारकत्वादप्यत्यवश्यारम्भणीयता सिद्धा।

प्रकृते च खलु—कुशाग्रमतयो यतमाना विद्वांसो व्याकरणादिशास्त्रेषु काव्यादिषु च सर्वेषामक्रमेण मनसः प्रवेशाय तत्तत्सारान्स्वमेधया समुद्धृत्य तत्र तत्र समासव्याससहितान्विविधान्सुगमनिबन्धान्कोशांश्च रचयाञ्चक्रुः। परंतु अभियुक्तैः "काणादं पाणिनीयं च सर्वशास्त्रोपकारकम्" इति

सर्वशास्त्रोपकारकत्वेनोक्तयोर्मध्ये प्रथमोद्दिष्टे तर्कशास्त्रे (न्यायेऽपि) सुखप्रवेशसाधनभूतो निबन्धोऽद्यावधि न केनापि विदुषा विहितः। अतः मुम्बापुरीस्थायमेल्फिन्स्टन्कालेजाभिधाया महापाठशालायां न्यायाद्यनेकदर्शनाध्यापनेऽधिकृतेन कर्णाटदेशीयेन झळकीग्रामनिवासिना श्रीमद्रामभट्टपादपुत्रेण सरस्वत्यम्बागर्भजेन आङ्ग्लभूपालप्रदत्त'महामहोपाध्याय'पदाङ्कितेन भट्ट-भीमाचार्येण मयातिगहनतरपदार्थरत्नपुञ्जपरिपूर्णतर्कमञ्जूषोद्घाटनकुञ्चिकाभूतोऽयं न्यायकोशाभिधो ग्रन्थो व्यरचि। अत्र च बहुविधशास्त्रीयग्रन्थव्युत्पादने समुपयुज्यमानाः प्रायेण सर्वे न्यायवैशेषिकशास्त्रीयाः पारिभाषिकाः, व्यवहारे समुपयुज्यमाना व्यावहारिकाश्च शब्दा गौतमकणादसूत्र-तत्त्वचिन्तामणि-गदाधरीप्रभृतिग्रन्थेभ्य उद्धृत्याकारादिवर्णक्रमेण विन्यस्ताः। तेषामर्थश्च सगृह्य सुगमरीत्या परिष्कृत्य च प्रदर्शितः। तत्र लक्षणान्युदाहरणानि चोदाहृतानि। तत्र च यानि लक्षणोदाहरणानि गौतमसूत्रादिग्रन्थेषूपलब्धानि तानि तत्रत्यान्येवेह सगृहीतानि। यदीयानि च लक्षणोदाहरणानि तत्र नोपलब्धानि तदीयानि शास्त्रानुरोधीनि नूतनानि तानि यथामति स्वयं विरच्येहोदाहृतानि।

सर्वशास्त्रोपकारकयोर्दुर्गमतमयोर्न्यायवैशेषिकशास्त्रयोः सुखेन मनःप्रवेशसाधनमेनं कोशं विधाय परमकारुणिकस्य रमाब्रह्माद्यभिनन्दितपादारविन्दस्य श्रीमदिन्दिरारमणस्य चरणयोर्विकस्वरप्रसूनाञ्जलितयाऽहमर्पये। अत्र च शास्त्रदौर्गम्याद्दृग्दोषाद्वा यत्किंचिदसमञ्जसमापतेत्तदा तत्संशोध्य परिपूरयन्तु निर्मत्सरा दयालवो विद्वांसः इति प्रार्थयेऽहम्।

महामहोपाध्यायो भट्ट-भीमाचार्यः।

द्वितीयावृत्तौ विद्यावृद्धिप्रशंसा ।

इह किलानादिसिद्धाव्याहतपरिवर्तनशालिनि कालचक्रे कियन्तं समयं नानाविधसहृदयनृपतिप्रदत्तहस्तावलम्बतयोत्तरोत्तरमधिकाधिकप्रोल्लसनेन परिपूर्ण वृद्धिसुखमनुभूय पुनस्तादृशसहृदयवसुधाधिपतिविलयवशेन क्वचिदप्यालम्बनमपश्यन्ती कतिचिद्दिनानि निरुत्साहतया केवलं म्रियमाणप्राणा **विद्याविलासिनी** यावत्पतत्प्रकर्षदशामनुभवन्ती लज्जावनतमुखी कालं यापयति तावन्निरुपधिकरुणाशालिचक्रवर्त्याङ्गभूपालप्रदत्तकरावलम्बना किंचिदुन्नमय्य वदनमितस्ततो दृशं संचारयन्ती तन्निवेदिता अनेकविधा अधिजिगांसुसुमत्यन्तेवासिनिवहालंकृताः पाठशाला ददर्श । तत्र चानेकविधश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणव्याकरणन्यायतर्कमीमांसासाहित्यशिल्पाद्यनेकविधशास्त्राध्ययनाध्यापनपरिपाटीपर्यालोचनयाऽवश्यंभाविनमात्मोदयं निर्वर्ण्य तास्वेवानवरतं क्रीडासुखमनुबभूव । ततश्च साऽतिदुरवगाहनानाविधनिबन्धाम्बुधिविलोडनं न पदपदार्थपरिज्ञानरूपतरणिसाधनमन्तरा संपद्येतेत्यनुविचिन्त्य तत्संपादनायोहापोहकुशलमतीन्विदुषः प्रेरिरत् । तया प्रेरिताश्च ते यतमानाः सन्तोऽखिलशब्द-शब्दार्थपरिज्ञानसाधनीभूतव्याकरणन्यायादिशास्त्रेषु सुखप्रवेशाय समासव्याससहितान्विविधान्निबन्धान्कोशांश्च रचयांचक्रुः इति ।

विद्याव्यसनतत्परो

महामहोपाध्यायो–भीमाचार्यः ।

अथ ग्रन्थकृदुद्देशो नाम प्रथम उपोद्घातः ।

प्राचीनार्वाचीनन्याय-तर्कग्रन्थालोडनाकलनाभ्यां प्रसिद्धतादृशग्रन्थकृतामित्थं पूर्वापरीभावक्रमं प्रतीमः—(१) पूर्वं महर्षिर्गौतम आसीत् (२) ततो महर्षिः कणादः (३) ततो महर्षिर्वात्स्यायनः (४) ततः प्रशस्तपादाचार्यः (५) तत उद्योतकराचार्यः (६) ततो वाचस्पतिमिश्रः (७) ततः शिवादित्यमिश्रः (व्योमशिवाचार्यः) (८) तत उदयनाचार्यः (९) ततः श्रीधराचार्यः (१०) ततो वल्लभाचार्यः (११) ततो गङ्गेशोपाध्यायः (१२) ततो वर्धमानोपाध्यायः (१३) ततो वासुदेवभट्टाचार्यसार्वभौमः (१४) जयदेवमिश्रश्च (पक्षधरमिश्रः) (१५) ततो रघुनाथतार्किकशिरोमणिः (१६) ततो मथुरानाथतर्कवागीशः (१७) ततः कणादापरनामा रघुदेवः (१८) ततः शंकरमिश्रः (१९) ततः प्रगल्भः (२०) ततो भवानन्दः (२१) ततो जगदीशः (२२) ततो गदाधरचक्रवर्ती (२३) भगीरथठक्कुरश्च (२४) ततो रुचिदत्तः (मक्कुनामा) (२५) ततः केशवमिश्रः (२६) ततो वरदराजः (२७) ततः पद्मनाभः (२८) ततो जानकीनाथः (२९) ततो रामभद्रः (३०) विश्वनाथन्यायपञ्चाननश्च (३१) ततो रुद्रभट्टाचार्यः (३२) अन्नंभट्टश्च इत्यलं विस्तरेण ।

अथ ग्रन्थकृच्चरितं नाम द्वितीय उपोद्घातः ।

इदानीं ग्रन्थकाराणां क्रमेण जन्मस्थितिकालचरितं निरूप्यते—

तत्र (१) महर्षिर्गौतम आत्रेयः । स च न्यायदर्शनस्य कर्ता। न्यायदर्श-

---

१ अत्र प्रसङ्गतः षड्दर्शनानां सूत्राणां क्रमः सर्वग्रन्थाकलनात्कल्प्यते—'पूर्वं बादरायणीयं ब्रह्ममीमांसादर्शनं सबभूव ततो जैमिनीयं धर्ममीमांसादर्शनम् ततो गौतमं न्यायदर्शनम् ततः काणादं वैशेषिकदर्शनम् ततः कापिलं साङ्ख्यदर्शनम् ततः पातञ्जलं योगदर्शनम्' इति क्रमं वयं प्रतीमः । केचित्तु—'षण्णां सूत्रकाराणां समान-

नस्य त्वध्यायपञ्चकम् । प्रत्यध्यायमाह्निकद्वयम् । पञ्चाध्याय्याः सूत्राणां संख्या च सप्तत्रिंशदधिकपञ्चशतानि (५३७) इति । एवं महर्षिगोतमं गोतमनामानं केचन मन्यन्ते । अन्ये तु—'नैयायिकः अक्षपादः अक्षचरणः प्रशस्तपादः प्रशस्तचरणश्च' इति महर्षेर्गौतमस्यैव नामभिदाः सन्ति इति मन्यन्ते।

(२) महर्षिः कणादः कश्यपगोत्रजः 'उलूकः' इति 'औलूक्यः' इति चाख्यायते। मिथिलादेशे तस्य निवासस्थानम् । योगाचारविभूत्या

कालिकत्वमेव' इत्याहु । चन्द्रकान्ततर्कालंकारस्तु—'साङ्ख्यदर्शनाविष्कर्तुः कपिलस्यैव (नास्तिककपिलस्य) दर्शनकारेषु प्राचीनतमत्वम् आदिपतञ्जलेस्तत्परजत्वम् आत्रेयस्य काशकृत्स्नेश्च ततोऽवरजत्वम् कणभक्षाक्षचरणपाराशर्यजैमिनीनां ततोऽप्यर्वाचीनत्वम्' इत्याह । तदुभयकथनमतीवाविचारतरम् । ननु 'वेदान्तसूत्रादौ "एतेन योग प्रत्युक्त" इत्यादिना योगमतखण्डनदर्शनात् योगसूत्रानन्तरमेव वेदान्तसूत्रम् उपनिषदादौ साङ्ख्यकपिलमतप्रतिपादनात् साङ्ख्यसूत्रानन्तरमेवोपनिषदाद्युत्पत्तिश्च' इति चेन्न । न ह्युपनिषदादौ प्रसिद्धा कपिलबादरायणजैमिन्यादय आधुनिकषड्दसूत्रकर्तारो भवितुमर्हन्ति । "एतेन योग प्रत्युक्त" इत्यादिसूत्राणि तु अनादिसिद्धयोगसाङ्ख्यबौद्धचार्वाकादिमतखण्डनपराण्येव न त्वर्वाचीनसाङ्ख्ययोगादिसूत्र-बौद्धचार्वाकादिप्रणीतग्रन्थखण्डनपराणि इति। एतच्च 'साङ्ख्य' 'योग' 'दर्शन' इत्यादितत्तच्छब्दव्याख्यानेषु सङ्क्षेपत प्रदर्शितमेवेत्यनेनैव विरम्यते। बौद्ध' शाक्य । शाक्यमत तु खिस्तमतात्पूर्वं (५८८) वर्षेऽभूत् । शाक्यमुनेर्जन्मत पूर्वं वाल्मीकिरामायणलेखनम् । तत्र किष्किन्धाकाण्डे (१८, ३०, ३१, ३२) मनुवचनोद्धृतिदर्शनात् (८ । ३१६-३१८) मनुस्मृतेस्तत्पूर्वकालिकत्व गम्यते । मनुसंहिता तु खिस्तजन्मत पूर्वं (९) नवशतान्यासनभवत् । न्यायवैशेषिकादिषड्दसूत्रानन्तर मनुसंहिताभवत् इत्याहु ।

२ अयं च कणभक्षणेन तपश्चरणादुञ्छेन वर्तनाच्च 'कणाद' इति प्रसिद्ध्यति ।

३ अनैतिह्यम्—तपस्विने कणादमुनये स्वयमीश्वर उलूकरूपधारी प्रत्यक्षीभूय पदार्थषट्कमुपदिदेश । तदनु स महर्षिर्लोकानुकम्पया वैशेषिकसूत्राणि चकार । तेन तद्दर्शनस्य 'औलूक्यदर्शनम्' इति नामान्तरम् । अत्र केचिद्वदन्ति—'सोऽयं मुनिर्महाभारते भीष्मस्तवराजे उलूकनाम्न उल्लेखान्महाभारतादपि पूर्वकालिक । किं च—"न षय षट्पदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत्" इति साङ्ख्यसूत्रादप्यतिप्राचीन । एवम्-"महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्" इति ब्रह्मसूत्रपर्यालोचनया वेदान्तदर्शनादप्येतद्दर्शनं (वैशेषिकदर्शनम्) प्राचीनम् । 'शब्दानामुत्पत्तिविनाशवत्त्वम्' इति काणाद न्यायदर्शनसिद्धान्त । स च "कर्मैके तत्र दर्शनात्" इत्यादिसूत्रैरुद्धृत्य महता यत्नेन जैमिनिना खण्डित इति मीमांसातोऽपि प्राचीनत्वम् । रावणेनापि भाष्यमस्य दर्शनस्योपरि रचितमिति रत्नप्रभादौ दर्शितम् इति लङ्कापुरीस्थरावणादपि प्राचीनत्वम्।

महेश्वरनियोगप्रसादादधिगम्य वैशेषिकदर्शनं प्रणिनाय। वैशेषिकदर्शने चाध्यायदशकम् । प्रत्यध्यायमाह्निकद्वयम् । वैशेषिकदर्शनस्य सूत्राणि तु सप्तसप्तिकानि त्रीणि शतानि (३७०) इति।

(३) वात्स्यायनः परमर्षिन्यायसूत्राणां भाष्यमकरोत् ।

(४) प्रशस्तपादाचार्यश्च वैशेषिकसूत्राणां भाष्यमकरोत् । अस्य (प्र-

किं च—वैशेषिके दर्शनेऽनुमानस्य सङ्क्षेपतो वर्णनात् हेत्वाभासस्य त्रैविध्यकथनाच्चेति 'पूर्वं कणादेन पूर्वोक्तविषयस्य रीतिः समुद्भाविता । ततोऽनन्तरमक्षपादेन विस्तारिता सम्यग्निबद्धा च। समानतन्त्रे वैशेषिके प्रतितन्त्रसिद्धान्तसिद्धं नैयायिकस्य मनस इन्द्रियत्वम्' इति वैशेषिकदर्शनस्य न्यायदर्शनादपि प्राचीनत्वमप्यवगम्यते इति । तदेतत्केषाचित्प्रकल्पन चादूरदर्शित्वेन 'कहा रामराज, कहा पोतराज' इति प्राकृतन्यायसमाकलितम् इत्यतो वयं सकलसूत्रशास्त्रतात्पर्याकलनादित्थं प्रतीम —महाभारतप्रतिपादित उलूकर्षिरस्मादुलूकनाम्न कणादाद्भिन्न एव । 'महद्दीर्घवद्वा' इत्यादिब्रह्मसूत्राणां तु अनादिसिद्धवैशेषिकमतखण्डनपरत्वमेव न त्वर्वाचीनकणादर्षिप्रणीतसूत्रार्थखण्डनपरत्वम् । एवमेव जैमिनिमीमांसादर्शनस्यापि तात्पर्यमुन्नेयम् । रावणस्तु कश्चनार्वाचीनब्राह्मण एव न तु श्रीरामद्वेष्टा रामायणप्रतिपाद्यः पौलस्त्य इति । न केवलं हेत्वाभासत्रैविध्यरूपसङ्क्षेपकथनेनैव न्यायदर्शनात्प्राचीनत्वं कणाददर्शनस्य सम्भवति । यतो विपरीतमपि वक्तुं शक्येत। तथा हि—'न्यायदर्शने हेत्वाभासानां पञ्चत्वं प्रथमतः प्रतिपादितम् तदनन्तरं कणादेन पञ्चत्वं परित्यज्य हेत्वाभासस्य युक्त्या संक्षेपतो वा त्रैविध्यं प्रतिपादितम्' इत्यपि वक्तुं शक्यते इति । तस्मात् 'ब्रह्मसूत्रम् जैमिनिमीमांसासूत्रम् न्यायसूत्रम् वैशेषिकसूत्रम् सांख्यसूत्रम् योगसूत्रम्' इत्येवं क्रमेण सूत्राणि सबभूवु इति ममाभिमतिः।

४ 'दर्शनान्तरकारैरनङ्गीकृतस्य 'विशेष' पदार्थस्याङ्गीकारादस्य वैशेषिकतया प्रसिद्धिः' इति केचिद्वदन्ति । वस्तुतस्तु—"द्वित्वे च पाकजोत्पत्तौ विभागे च विभागजे । यस्य न स्खलिता बुद्धिस्तं वै वैशेषिकं विदुः" इति ।

५ भाष्यलक्षणं च "सूत्रार्थो वर्ण्यते येन पदैः सूत्रानुसारिभिः । स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः" इति ।

६ केचित्तु—बौधायनसूत्रे प्रवराध्याये आङ्गिरसगणान्तःपातिशारद्वतगणे पठितः 'प्रशस्तः' इत्येनममन्यन्त । अन्ये तु—'प्रवररत्न'ग्रन्थे आङ्गिरसगणे गौतमवर्गे पठितः 'प्रशस्तः' इति प्रशस्तनामानमेनं मेनिरे ।

७ अत्र—'वैशेषिकसूत्राणां भारद्वाजवृत्तिर्गङ्गाधरकविरत्नकविराजकृताऽस्ति' इति श्रूयते । अन्ये तु—भारद्वाजनाम्नोद्योतकराचार्येणैव वृत्तिः कृता इत्याहुः । अन्ये तु—'उद्योतकराचार्यस्यैव 'भारद्वाज' इति नाम तेन कृता वृत्तिर्भारद्वाजवृत्तिः' इति मन्यन्ते ।

शस्तपादाचार्यस्य) 'प्रशस्तदेवः प्रशस्तचरणः' इति नामान्तरे। गौतम-वात्स्यायनयोरिव समानतन्त्रत्वेन कणादप्रशस्तपादयोरपि परमर्षित्वम्, कपिल-पञ्चशिखाचार्ययोरिवाचार्यत्वं च उदयनाचार्य-कन्दलीकार-शंकरमिश्रादयः स्वीचक्रुः इति।

(५) उद्योतकराचार्यो न्यायसूत्राणां वार्तिकं[8] मकरोत्। अयं च इतो वर्षाणां द्वादशशत्याः (१२००) पूर्वमासीत्। 'अयं च भारद्वाजगोत्रजः' इति केचिदाहुः। तत्र मया संदिह्यते 'अयं च इतो द्वादशशत्याः पूर्वं कदासीत्' इति मया न ज्ञायते च इति।

(६) वाचस्पतिमिश्रश्च[9] न्यायवार्तिकग्रन्थस्य व्याख्यानं A न्यायवार्तिकतात्पर्यम्, B न्यायकणिकाम्, C परिशिष्टव्याख्यानं[10] चाकरोत् इति।

(७) शिवादित्यमिश्रश्च 'न्यायाचार्यः' इति स्तूयते। अयं च 'व्योमशिवाचार्यः'[11] इति केचिद्वदन्ति। शिवादित्यमिश्रस्तु 'सप्तपदार्थी'नामानं ग्रन्थमकरोत् इति।

(८) उदयनाचार्यश्च[12] विक्रमीय (८४५) वर्षादुत्तरं (१०४८) व-

---

८ वार्तिकलक्षणं च—"उक्तानुक्तदुरुक्तानां चिन्ता यत्र प्रवर्तते। तं ग्रन्थं वार्तिकं प्राहुर्वार्तिकज्ञा मनीषिणः" (पराशरपुरा० अ० १८) इति।

९ 'अयं वाचस्पतिमिश्रः तत्त्वचिन्तामणिप्रकाशकृतो वाचस्पतिमिश्रादन्य एव' इति केचित्पण्डिता आहुः। अयं वाचस्पतिमिश्रः 'शंकरभगवत्कृतशारीरकमीमांसाख्यभाष्यस्य भामत्याख्यव्याख्याकार एव' इति बहवो मन्यन्ते। अन्ये तु—'अयं वाचस्पतिस्तु भामतीकारादन्य एव भामतीकारश्चान्यः कश्चन वेदान्तशास्त्रज्ञ आसीत्' इत्याहुः।

१० 'इदं परिशिष्टं तु उदयनाचार्यकृतम्' इति केचिद्वदन्ति। अन्ये तु—इदं परिशिष्टं 'न्यायकलिकापरिशिष्टमेव' इत्यमन्यन्त।

११ व्योमशिवाचार्यस्तु प्रशस्तपादकृतभाष्यस्य टीकारूपं व्योमवती–नामानं ग्रन्थं कृतवान्।

१२ 'उदयनाचार्येण सह जैनानां विवादः समजनि। सकलशिष्टनास्तिकानां मूलोच्छेदश्चोदयनेन कृतः' इति जैनग्रन्थाकलनादवगम्यते। उदयनाचार्यः श्रीहर्षपितुः श्रीहीरस्य समानकालिकः। 'श्रीहर्षस्तु (शके ८८९) वर्षे आसीत्' इति नैषधटीकयाऽवगम्यते। केचित्तु–'खण्डनग्रन्थेन च श्रीहर्षात्पूर्वं एवोदयन इत्यवगम्यते' इत्याहुः। यत्तु रत्नाव-

र्पात्पूर्वं मिथिलादेशे न्यवसत्। केचित्तु—'अभिनवोदयनाचार्यो दक्षिणदेशे वङ्गदेशे वा जातः' इत्याहुः। उदयनाचार्यो न्यायाचार्यत्वेन प्रसिद्धः A न्यायवार्तिकतात्पर्यस्य टीकारूपं न्यायवार्तिकतात्पर्यपरिशुद्धिनामानं ग्रन्थम् B न्यायपरिशिष्टम् C प्रशस्तपादकृतभाष्यस्य व्याख्यानरूपं किरणावलीनामानं ग्रन्थम् D आत्मतत्त्वविवेकम् (बौद्धाधिकारम्), E न्यायकुसुमाञ्जलिं च कृतवान् इति।

(९) श्रीधराचार्यश्च विक्रमाब्दे (१०४८) तथा (शके ९१३) वर्षे प्रशस्तपादाचार्यकृतभाष्यस्य व्याख्यानरूपं न्यायकन्दलीनामानं ग्रन्थं कृतवान् इति। श्रीधराचार्यस्य पिता बलदेवः। माता तु अब्बोका। निवासस्तु गौडदेशापरपर्यायवङ्गदेशान्तर्गते गङ्गायाः पश्चिमे तटे 'राढ' देशे भूरिश्रेष्ठिक इति प्रसिद्धे भूरिसृष्टिग्रामे 'राढापुरी' इत्यस्मिन्।

(१०) महामहोपाध्यायो वल्लभाचार्यश्च न्यायलीलावतीनामानं ग्रन्थं कृतवान् इति।

(११) गङ्गेशोपाध्यायश्च इतः सप्तशत्याः पूर्वं (शके ११००) एकादशशतके वङ्गदेशे आसीत्। केचित्तु—'(शके १०३०) एतस्माद्[13]वर्षात्पूर्वमासीत्' इत्यङ्गीचक्रुः। गङ्गेशोपाध्यायस्तु सकलन्यायतर्कग्रन्थेभ्यः सारमुद्धृत्य तत्त्वचिन्तामणि—नामानं नव्यपरिष्कारपरिष्कृतमुत्तमं ग्रन्थं विरचितवान् इति।

(१२) वर्धमानोपाध्यायश्च[14] गङ्गेशोपाध्यायपुत्रः मिथिलादेशे दरभंगा-

---

त्यादौ श्रीहर्षो वत्सराज उदयनश्च प्रतिपादितः सोऽन्य एव इति। अन्ये तु—'श्रीहर्षात्पूर्व एव वाचस्पतिमिश्रः इति शंकरमिश्रग्रन्थादवगम्यते। अतो वाचस्पतिमिश्रात्पूर्वमेवोदयनाचार्य आसीत्' इत्याहुः। परे तु—'वाचस्पतिमिश्रादनन्तरकालिक एवोदयनाचार्यः इति तात्पर्यपरिशुद्धिग्रन्थेनात्मतत्त्वविवेकेन चावगम्यते' इति प्राहुः।

१३ अत्रेदमनुमापकम्—लक्ष्मणसेननामा नृपतिर्वङ्गदेशे बभूव यस्य सभापण्डितो हलायुधभट्ट आसीत्। तस्य राज्ञः प्रवृत्तिः (शालि० शके १०३०) वर्षे प्रादुरासीत्। तथाच 'ततोऽपि पूर्वं गङ्गेशोपाध्याय आसीत्' इति निश्चीयते।

१४ गणरत्नमहोदधिकारो गोविन्दसूरिशिष्यो वर्धमानस्तु जैन एव इत्यस्माद्वर्धमानोपाध्यायादन्यः इति ज्ञेयम्। गणरत्नमहोदधिर्निरनदाकवर्षेषु (११९७) अतीतेषु विरचितः इति।

मण्डलान्तर्गते 'फारिजन' ग्रामे जातः उदयनाचार्यकृतायाः किरणावल्या व्याख्यानरूपं किरणावलीप्रकाशनामानं ग्रन्थं न्यायलीलावत्या व्याख्यानरूपं न्यायलीलावतीप्रकाशनामानं ग्रन्थं उदयनकृतन्यायपरिशिष्टस्य प्रकाशं गौतमसूत्रस्य तत्त्वचिन्तामण्यादीनां व्याख्यानं च कृतवान् इति ।

(१३) महामहोपाध्याय-न्यायपञ्चानन-वासुदेवभट्टाचार्यसार्वभौमश्च तत्त्वचिन्तामणेर्व्याख्यानं कृतवान् । वासुदेवसार्वभौमस्य चत्वारः शिष्या आसन्—गौराङ्गदेवः रघुनाथः रघुनन्दनः कृष्णानन्दश्चेति । तत्र (१) गौराङ्गस्तु[15] 'भगवतो विष्णोरवतारः (शचीनन्दनः)' इति केचिदाहुः । अन्ये तु–'विरक्तो भगवद्भक्तः' इत्याहुः । (२) रघुनाथतार्किकशिरोमणिश्च दीधितिकारो नैयायिकः । (३) [16]रघुनन्दनभट्टाचार्यश्च धर्मशास्त्री । (४) कृष्णानन्दवागीशश्च मन्त्रशास्त्री जातः इति । एते च चत्वारस्तत्तच्छास्त्रेषु निबन्धांश्चक्रुः इति किंवदन्ती ।

(१४) जयदेवमिश्रः (पक्षधरमिश्रः) हरिमिश्रशिष्यो वासुदेवसार्वभौमस्य सहाध्यायी तत्त्वचिन्तामणेर्व्याख्यानमालोकनामानं ग्रन्थं चकार इति ।

(१५) रघुनाथभट्टाचार्यतार्किकशिरोमणिश्च वासुदेवसार्वभौमशिष्यो[17] वङ्गदेशे नवद्वीपग्रामे नवाशान्तिपुरे (भाषया 'नडिया' इति प्रसिद्धे) जातः । स च (रघुनाथतार्किकशिरोमणिः) A तत्त्वचिन्तामणेर्व्याख्यानं दीधितिनामानं B बौद्धाधिकारापरपर्यायस्यात्मतत्त्वविवेकस्य व्याख्यानं दीधितिनामानं C किरणावल्या न्यायलीलावत्याश्च प्रकाशस्य (वर्धमानकृतस्य) व्याख्यानं द्रव्यप्रकाशविवृतिं गुणप्रकाशविवृतिं (विषमपदटिप्पनीं) दीधितिनामानं D पदार्थतत्त्वनिरूपणं नाम (पदार्थखण्डनम्) E आख्यातवादं (आख्यातविवेकम्) च ग्रन्थं चकार इति ।

---

१५ गौराङ्गो नाम राजाऽस्ति । स च शालिवाहनशके (१४०७) वर्षे आविरासीत् ।

१६ मनुस्मृतिव्याख्यानकर्ता च राघवानन्दः अयं तु रघुनन्दनः इति तयोर्भेदः ।

१७ अत्रैतिह्यम्—'सार्वभौमे चाध्ययननिवृत्त्या स्वदेशं गते तच्छिष्ये रघुनाथशिरोमणावपि पक्षधरमिश्राच्चाध्येतुं समायाते कदाचित् सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्त्याः खण्डने च कृते सति पक्षधरमिश्रः शिष्यत्वमापन्नं रघुनाथं प्रति प्रोवाच—"वक्षोजपानकृत्काण संशये जाग्रति स्फुटे । सामान्यलक्षणा कस्मादकस्मादपलप्यते" इति ।

(१६) मथुरानाथतर्कवागीश-भट्टाचार्यश्च रामतर्कालंकारात्मजः वङ्गदेशीयो रघुनाथतार्किकशिरोमणेः शिष्यः आत्मतत्त्वविवेक-तत्त्वचिन्तामणि-प्रभृतिमूलग्रन्थाना रघुनाथाख्यस्वगुरुकृताना च सर्वेषां ग्रन्थानां व्याख्यानम् (गुणप्रकाशविवृतिरहस्यादि) कृतवान् इति।

(१७) रघुदेवन्यायालङ्कार (कणादापरनामा) मथुरानाथस्य शिष्यो वङ्गदेशीय.। स च दीधितेरवयवग्रन्थस्य च व्याख्या रघुनाथशिरोमणिकृत-पदार्थतत्त्वनिरूपणस्य टीका (पदार्थतत्त्वविवेचनटीकाम्) ईश्वरवादम् आकाङ्क्षावाद भापारत्न च कृतवान् इति।

(१८) म० म० शंकरमिश्रश्च रघुदेवशिष्यो भवनाथात्मजः A कणादरहस्यनामानं B वैशेषिकसूत्रोपस्कार C न्यायलीलावतीदीधितेर्व्याख्यानं न्यायलीलावतीकण्ठाभरण D बौद्धाधिकारस्य (आत्मतत्त्वविवेकस्य) व्याख्यान कल्पलतानामान च ग्रन्थ रचयामास इति।

(१९) प्रगल्भश्च खण्डनोद्धाराख्यग्रन्थमकरोत् इति।

(२०) भवानन्दनामा महामहोपाध्याय-न्यायपञ्चानन-न्यायसिद्धान्त-तर्कवागीश-भट्टाचार्यश्च A तत्त्वचिन्तामणेर्व्याख्यान B दीधितेर्व्याख्यानं C शब्दार्थमञ्जरीं, D कारकवाद च कृतवान्, इति।

(२१) म० म० न्यायवाचस्पति-जगदीशतर्कालंकारभट्टाचार्यश्च भवानन्दशिष्यः A प्रशस्तपादकृतभाष्यस्य व्याख्यानरूप भाष्यसूक्तिनामानम् B शब्दशक्तिप्रकाशिकाम् C तर्कामृतम् D दीधितिटीका रहस्यनाम्नीं च चकार इति।

(२२) म० म० गदाधरमिश्रो भट्टाचार्यचक्रवर्ती च जगदीशस्य रत्नकोशकृतो हरिरामतर्कालंकारभट्टाचार्यस्य च शिष्य· A तत्त्वचिन्तामणि-

---

१८ स च ग्रन्थो भाष्याभिप्रायबोधको वार्तिकरूपस्थानीयान्त इति ज्ञेयम्।

१९ 'रघुनाथतार्किकशिरोमणिना दीधितिग्रन्थे पूर्वपक्षीयव्याप्तिवादे प्रगल्भकृतग्रन्थ उदाहृत' इति 'कश्चन प्रगल्भो दीधितिकारात्पूर्वकालिक एव आसीत्' इति विज्ञायते।

२० सम्येक पुस्तक (शाके १४३६) वर्षे लिखित वाराणस्यामुपलभ्यते।

व्याख्यानदीधितेष्टीकां संगतिनाम्नीं लक्षसंख्यकाम् B बौद्धाधिकारव्याख्याम्, C दीधितेश्च व्याख्यां गदाधरीम् D द्विपञ्चाशत्संख्यकान् (५२) वादार्थांश्च चकार इति ।

(२३) अथ भगीरथठक्कुरो मेघठक्कुरापरनामा मैथिलः पक्षधरमिश्राणां शिष्यः जयदेवपण्डितकवेर्विंशाब्दे जातः । भगीरथठक्कुरस्य महादेवाख्यः येघठक्कुरापरनामा सोदर आसीत् । भगीरथठक्कुरो वर्धमानोपाध्यायकृतानां प्रकाशग्रन्थानाम् (किरणावलीप्रकाशादीनाम्) व्याख्यानरूपान् द्रव्यप्रकाशिका-गुणप्रकाशिकादिनाम्नो ग्रन्थान् (कुसुमाञ्जलिप्रकाशप्रकाशिकान्यायलीलावतीप्रकाशप्रकाशिकादीन्) चकार इति ।

(२४) रुचिर्दत्तः (भाकुनामा) पक्षधरमिश्राणां शिष्यः A तत्त्वचिन्तामणेर्व्याख्यानरूपं प्रकाशनामानं B कुसुमाञ्जलिप्रकाशस्य वर्धमानकृतस्य व्याख्यानरूपं मकरन्दनामानं च ग्रन्थं चकार इति ।

(२५) अथ—केशवमिश्रश्च न्यायसूत्रानुसारिणं तर्कभाषानामानं ग्रन्थं विरचितवान् इति ।

(२६) अथ—वरदराजश्च न्यायसूत्रानुसारिणं तार्किकरक्षानामानं श्लोक-(१६१) निबद्धं ग्रन्थं विरचितवान् इति ।

(२७) अथ—पद्मनाभमिश्रस्तु बलभद्रमिश्रात्मजो विजयश्रीगर्भजो (विश्वनाथगोवर्धनमिश्रबन्धुः ?) A तत्त्वचिन्तामणेर्व्याख्यानरूपं चिन्तामणिपरीक्षानामानं B राद्धान्तमुक्ताहारं (अस्य व्याख्यानं कणादरहस्यम् ?) C किरणावल्या द्वितीयं व्याख्यानं किरणावलीभास्करनामानं च ग्रन्थं चकार इति ।

· (२८) अथ—म० म० जानकीनाथो भट्टाचार्यचूडामणिर्न्यायसिद्धान्तमञ्जरीनामानं ग्रन्थं चकार इति ।

(२९) रामभद्रो जानकीनाथभट्टाचार्यचूडामणेः पुत्रः न्यायसूत्रटीकां न्यायरहस्यनामानं ग्रन्थं चकार इति ।

(३०) अथ—विश्वनाथ-न्यायपञ्चाननश्च विद्यानिवासभट्टाचार्यात्मजो

---

२१ केचित्तु रुचिदत्त-प्रगल्भ-रघुनाथानां द्वित्वेन भिन्नमसममन्यन्त ।

वङ्गदेशीयः । अयं च A भाषापरिच्छेदनामानं B तट्टीकां न्यायसिद्धान्तमुक्तावलीनामानं ग्रन्थं C न्यायसूत्रवृत्तिं च चकार इति ।

(३१) रुद्रभट्टाचार्यो विश्वनाथन्यायपञ्चाननसहोदरः A गुणप्रकाशविवृतेर्भावप्रकाशिकाम् B रौद्रीनाम्नीं दीधितेर्व्याख्यां च कृतवान् । अनेन मथुरानाथतर्कवागीशवत् बहवो ग्रन्था व्याख्याताः इति ।

(३२) अथ—अन्नंभट्टश्च कर्णाटकदेशीयः (तैलङ्गदेशीयो वा?)। स च काश्यामेवीय A प्रशस्तपादकृत-वैशेषिकसूत्रभाष्यस्थग्रन्थान् संक्षेपतो गृहीत्वा तर्कसंग्रहनामानं ग्रन्थं B तर्कसंग्रहस्य टीकारूपं तत्त्वचिन्तामणेः रघुनाथतार्किकशिरोमणिकृतदीधितिग्रन्थाच्च सारमुद्धृत्य तर्कदीपिकानामानं च ग्रन्थं रचयामास इति संक्षेपः ।

अथ ग्रन्थोत्पत्तिनामा तृतीय उपोद्घातः

(न्यायवैशेषिकग्रन्थानामुत्पत्तिसंख्यानम्)

ग्रन्थः — कर्ता

१ (१) न्यायसूत्रम् (१)—गौतमर्षिः ।
२ (२) न्यायसूत्रस्य भाष्यम्—वात्स्यायनः ।
३ (३) न्यायवार्तिकम्—उद्योतकराचार्यः ।
४ (४) न्यायवार्तिकतात्पर्यम्—वाचस्पतिमिश्रः ।
५ (५) न्यायवार्तिकतात्पर्यपरिशुद्धिः—उदयनाचार्यः ।
६ (६) न्यायसूत्रवृत्तिः—विश्वनाथपञ्चाननः ।
७ (७) न्यायसूत्रटीका (न्यायरहस्यम्)—रामभद्रः ।
८ (१) षोडशपदार्थी—गणेशदासः ।
९ (२) टिप्पनम्—वासुदेवसार्वभौमभट्टाचार्यः ।

---

२२ रामेश्वरभट्टाचार्यात्मजो रुद्रभट्टाचार्यस्त्वन्य एव । तेन च 'रौद्री' इत्याख्या न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्या व्याख्या कृता ।

२३ अत्रान्नंभट्टप्रशंसार्थकिंवदन्ती—"काशीगमनमात्रेण नान्नंभट्टायते द्विजः" इति ।

१० (३) पदार्थतत्त्वनिरूपणम् (पदार्थखण्डनम्)—रघुनाथभट्टाचार्यतार्किकशिरोमणिः ।

११ (४) पदार्थतत्त्वनिरूपणटीका (पदार्थतत्त्वविवेचनटीका)—रघुदेवन्यायालंकारः ।

१२ (५) तार्किकरक्षा—वरदराजः ।

१३ (६) तर्कभाषा—केशवमिश्रः ।

१४ (१) वैशेषिकसूत्रम् (२)—महर्षिः कणादः ।

१५ (२) भाष्यम्—प्रशस्तपादाचार्यः ।

१६ (३) भाष्यम्—चन्द्रकान्ततर्कालंकारः (शके १८००)

१७ (४) भारद्वाजवृत्तिः (वैशेषिकसूत्रव्याख्या)—गङ्गाधरकविरत्नकविराजः ।

१८ (५) न्यायकन्दली—(प्रशस्तभाष्यस्य टीका)—श्रीधराचार्यः ।

१९ (६) किरणावली (प्रशस्तभाष्यस्य टीका)—उदयनाचार्यः ।

२० (७) व्योमवती (प्रशस्तभाष्यस्य टीका)—व्योमशिवाचार्यः ।

२१ (८) लीलावती (प्रशस्तभाष्यस्य टीका)—श्रीवत्साचार्यः ।

२२ (९) भाष्यसूक्तिः (प्रशस्तपादकृतभाष्यस्य व्याख्यानम्)—जगदीशभट्टाचार्यः ।

२३ (१०) भिक्षुवार्तिकम् (प्रशस्तभाष्यस्य व्याख्यानम् (?))—कर्ता नोपलभ्यते । 'पञ्चशिखाचार्यः कर्ता' इति केचिदाहुः । 'विज्ञानभिक्षुः कर्ता' इत्यन्ये आहुः ।

२४ (१) किरणावलीप्रकाशः (किरणावल्या व्याख्या)—वर्धमानोपाध्यायः ।

२५ (२) किरणावलीटिप्पनम्—रघुनाथतार्किकशिरोमणिः ।

२६ (३) द्रव्यप्रकाशिका (किरणावलीप्रकाशस्य व्याख्यानम्)—भगीरथठक्कुरः ।

२७ (१) गुणदीधितिः गुणप्रकाशविवृतिर्वा—रघुनाथतार्किकशिरोमणिः ।

२८ (२) गुणप्रकाशविवृतिरहस्यम् गुणदीधितिमाथुरी वा—मथुरानाथतर्कवागीशभट्टाचार्यः ।

२९ (३) गुणप्रकाशविवृतिभावप्रकाशिका गुणप्रकाशविवृतिपरीक्षा वा (गुणप्रकाशविवृतेर्व्याख्यानम्)—रुद्रभट्टाचार्यः ।

३० (४) गुणप्रकाशविवृतेर्व्याख्यानम्—रामकृष्णः ।

३१ (५) गुणप्रकाशविवृतेर्व्याख्यानम्—जयरामभट्टाचार्यः ।

३२ किरणावलीभास्करः (किरणावल्या द्वितीयं व्याख्यानम्)—पद्मनाभमिश्रः (बलभद्रमिश्रात्मजः) ।

३३ पञ्जिका (न्यायकन्दलयाटीका)—राजशेखरसूरिः ।

३४ सिद्धान्तमुक्ताहारः }—पद्मनाभमिश्रः ।
३५ कणादरहस्यम् }

३६ लक्षणमाला }—शिवादित्यमिश्रः ।
सप्तपदार्थी (७) }

सप्तपदार्थ्याष्टीकाः कथ्यन्ते—

३७ (१) पदार्थचन्द्रिका—शेषानन्तः ।

३८ पदार्थचन्द्रिकायाष्टीका—नरसिंहः ।

३९ (२) मितभाषिणी—मध्वसरस्वती (कृष्णातीरनिवासी) ।

४० (३) टीका—जिनवर्धनसूरिः (संवत् १४७१)

४१ (४) लघुटीका—सिद्धचन्द्रगणिः ।

४२ निष्कण्टका—मल्लिनाथः ।

४३ बौद्धाधिकारः (८) (बौद्धधिक्कारः आत्मतत्त्वविवेको वा)—उदयनाचार्यः ।

बौद्धाधिकारव्याख्याः कथ्यन्ते—

४४ (१) दीधितिः—रघुनाथतार्किकशिरोमणिः ।
४५ (२) कल्पलता—शंकरमिश्रः (भवनाथात्मजः) ।
४६ (३) गदाधरी गादाधरी वा —गदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्ती ।
४७ (४) व्याख्या—नारायणः ।
४८ बौद्धाधिकारदीधितेर्व्याख्या—गदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्ती ।
४९ न्यायकुसुमाञ्जलिः—उदयनाचार्यः ।
न्यायकुसुमाञ्जलेष्टीकाः कथ्यन्ते—
५० (१) प्रकाशः—वर्धमानोपाध्यायः ।
५१ (२) व्याख्या—परमहंसपरिव्राजकाचार्यः श्रीनारायणतीर्थः ।
५२ (३) व्याख्या—म. म. त्रिलोचनः ।
५३ (४) व्याख्या—म. म. गुणानन्दः ।
५४ (५) व्याख्या—हरिदासभट्टाचार्यः ।
५५ (१) मकरन्दः (प्रकाशस्य व्याख्या)—रुचिदत्तः ।
५६ न्यायलीलावती (१०)—म. म. वल्लभाचार्यः ।
५७ (१) न्यायलीलावतीप्रकाशः—वर्धमानोपाध्यायः ।
५८ (२) न्यायलीलावतीदीधितिः (विभूतिः)—रघुनाथतार्किकशिरोमणिः ।
५९ (३) न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्—म. म. शंकरमिश्रः ।
६० (४) न्यायलीलावतीप्रकाशविवेकः—म. म. मथुरानाथतर्कवागीशभट्टाचार्यः
६१ तत्त्वचिन्तामणिः (११)—गङ्गेशोपाध्यायः ।
तत्त्वचिन्तामणेष्टीकाः कथ्यन्ते—
६२ (१) व्याख्या—वासुदेवसार्वभौमभट्टाचार्यः ।
६३ (२) आलोकः—पक्षधरमिश्रः ।
६४ (३) दीधितिः—रघुनाथभट्टाचार्यतार्किकशिरोमणिः ।

६५ (४) प्रकाशः—रुचिदत्तः (पक्षधरमिश्रशिष्यः)।
६६ (५) रहस्यम्—मथुरानाथतर्कवागीशः (रामतर्कालंकारात्मजः)
६७ (६) आलोकः—जयरामभट्टाचार्यः।
६८ (७) हनुमदीया—हनुमान्।
६९ (८) जागदीशी—जगदीशभट्टाचार्यः।
७० (९) व्याख्या—महेश्वरः।
७१ (१०) व्याख्या—रघुदेवभट्टाचार्यः।
७२ (११) रश्मिचक्रम्—म. म. गोकुलनाथमैथिलः।
७३ (१२) मणिसारः—गोपीनाथः।
७४ (१३) चिन्तामणिपरीक्षा—पद्मनाभः (बलभद्रात्मजः)।
७५ (१४) व्याख्या—भवानन्दः।
७६ (१५) दर्पणम्—रामानुजदीक्षितः।
७७ (१६) तर्कचूडामणिः—धर्मराजाध्वरी।

आलोक(१४)स्य टीकाः कथ्यन्ते—

७८ (१) मथुरानाथी—मथुरानाथतर्कवागीशभट्टाचार्यः।
७९ (२) गदाधारी—गदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्ती।
८० (३) आलोकरहस्यम्—न्यायकुमुदिनीपतिर्गोपीनाथः।
८१ (४) आलोकविवेकः—गुणानन्दविद्यावागीशभट्टाचार्यः।
८२ (५) आलोकरहस्यम्—म. म. रघुपतिः।

तत्त्वचिन्तामणिव्याख्यानस्य दीधितेः(१५)टीकाः कथ्यन्ते—

८३ (१) मथुरानाथी—मथुरानाथतर्कवागीशः।
८४ (२) भवानन्दी—म. म. भवानन्दो न्यायपञ्चाननन्यायसिद्धान्ततर्कवागीशभट्टाचार्यः।
८५ (३) जागदीशी—न्यायवाचस्पतिर्जगदीशतर्कालंकारभट्टाचार्यः।
८६ (४) गदाधरी (संगतिनाम्नी)—गदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्ती।

८७ (५) दीधितिव्याख्या—न्यायवाचस्पतिभट्टाचार्यः (?) (विद्यानिवासपुत्रः)।

८८ (६) व्याख्या—जयरामन्यायपञ्चाननतर्कालङ्कारभट्टाचार्यः।

८९ (७) व्याख्या—काशीनाथः।

९० (८) रौद्री—रुद्रभट्टाचार्यः।

९१ (९) व्याख्या—महेशः।

९२ (१०) निर्योतम्—म. म. गोकुलनाथः।

९३ (११) प्रवेशः—विश्वेश्वरपण्डितः पर्वतीयः।

९४ सर्वोपकारिणी प्रवेशो वा (भवानन्दीव्याख्या)—महादेवो मुकुन्दपण्डितात्मजः पुण्यस्तम्भनिवासी (पुणतांबेकर)

९५ संगतिनिरुक्तिः (गदाधरीव्याख्या)—आर्डे इत्युपनामकः कृष्णंभट्टः (काशीस्थः)।

९६ न्यायरत्नम् (गदाधरीटिप्पणम्)—पनंदे इत्युपनामको रघुनाथशास्त्री पुण्यमानसरामानुजमतानुयायिराघवाचार्याणां शिष्यः।

तर्कामृत(२१)स्य टीकाः कथ्यन्ते—

९७ (१) चषकः —गङ्गाराम जडी (नारायणपुत्रः नीलकण्ठशिष्यः दिनकरपुत्र्याः पुत्रः)

९८ (२) तर्कामृततरङ्गिणी—मुकुन्दः।

९९ (३) तर्कामृतदर्पणम्— ०

तर्कभाषा(२५)टीकाः कथ्यन्ते—

१०० (१) तर्कभाषाटीका—गोवर्धनमिश्रः (केशवमिश्रशिष्यः बलभद्र-विजयश्री-पुत्रः पद्मनाभ-विश्वनाथ-बन्धुः)

१०१ (२) टीका—माधवभट्टः।

१०२ (३) प्रकाशिका—चिन्नुभट्टः सहजसर्वज्ञपुत्रः (स च विजय-नगरे हरिहरराज्यसमये आसीत्)।

१०३ (४) प्रकाशिका (भावार्थदीपिका)—म. म. गौरीकान्तभट्टाचार्यः ।

१०४ (५) प्रकाशिका—म. म. कौण्डिन्यदीक्षितः ।

१०५ (६) प्रकाशिका—म. म. बलभद्रः (त्रिपाठी विष्णुदासतनुजः)

१०६ (७) तर्कभाषासारः—रोंविल्ववेंकटबुद्धः (धः)।

१०७ (८) तर्कभाषाव्याख्या—मुरारिः (गङ्गाधरपुत्रः) ।

१०८ (९) तर्कभाषावृत्तिः—सिद्धचन्द्रगणिः (भानुचन्द्रगणिशिष्यः जैनः)

१०९ (१०) युक्तिमुक्तावली—नागेशभट्टः (?) ।

११० (११) तर्कभाषाव्याख्या—माधवाचार्यः ।

तार्किकरक्षा(२६)याष्टीकाः कथ्यन्ते—

१११ (१) सारसंग्रहः— ०

११२ (२) निष्कण्टका—मल्लिनाथः ।

११३ (३) न्यायकौमुदी—विनायकभट्टः ।

११४ तार्किकरक्षाव्याख्याव्याख्यानम्—हरिहरः ।

न्यायसिद्धान्तमञ्जर्याः(२८)टीकाः कथ्यन्ते—

११५ (१) तर्कप्रकाशः (शितिकण्ठी)—श्रीकण्ठदीक्षितः (विश्वनाथात्मजः) ।

११६ (२) व्याख्या—श्रीकृष्णन्यायवागीशभट्टाचार्यः ।

११७ (३) न्यायरत्नावली— ०

११८ (४) न्यायमञ्जरीप्रकाशः—भास्करः (लौगाक्षीयुपनामकः मु-द्गलात्मजः)

११९ (५) न्यायसिद्धान्तमञ्जरीसारः—यादवः (नृसिंहात्मजः) ।

न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्याः(३०)टीके कथ्येते—

१२० (१) रौद्री—रुद्रभट्टाचार्यः (रामेश्वरपुत्रः)

१२१ (२) प्रकाशः—{महादेवभट्टः, दिनकरभट्टः} एतदुभाभ्यां निर्मितः।

१२२ प्रकाशस्य व्याख्या (रामरुद्री) रामरुद्रभट्टाचार्यः।

तर्कसंग्रह(३२)स्य टीकाः कथ्यन्ते—

१२३ (१) न्यायबोधिनी—शुक्ररत्ननाथः।

१२४ (२) दीपिका—अन्नंभट्टः।

१२५ (३) व्याख्या—मुरारिः।

१२६ (४) सिद्धान्तचन्द्रोदयः श्रीकृष्णधूर्जटिदीक्षितः।

१२७ (५) न्यायबोधिनी—गोवर्धनः।

१२८ (६) टीका—क्षमाकल्याणः।

१२९ (७) न्यायार्थलघुबोधिनी—गोवर्धनरङ्गाचार्यः।

१३० (८) टीका—गौरीकान्तः।

१३१ (९) पदकृत्यम्—चन्द्रजसिंहः।

१३२ (१०) निरुक्तिः—जगन्नाथशास्त्री।

१३३ (११) निरुक्तिः (वाक्यार्थः)—पट्टाभिरामः।

१३४ (१२) चन्द्रिका—मुकुन्दः।

१३५ (१३) वाक्यवृत्तिः (उपन्यासः) } मेरुशास्त्री गोडबोले। अयं मम (न्यायकोशकारस्य) न्यायगुरोः पितृव्यः।

१३६ (१४) तरङ्गिणी—विन्ध्येश्वरीप्रसादः।

१३७ (१५) तर्कचन्द्रिका—वैद्यनाथ-गाडगीळ इति।

अथ प्रकीर्णकं नाम चतुर्थ उपोद्घातः।

१३८ (१) अनुमानलक्षणम्—लक्ष्मीदासः।
१३९ (२) अनुमितिमानसम्—हरिरामतर्कालंकारः (गदाधरभट्टाचार्यगुरुः)।
१४० (३) आकाङ्क्षावादः—रघुदेवभट्टाचार्यः।
१४१ (४) आख्यातवादः (आख्यातविवेकः)—रघुनाथतार्किकशिरोमणिः।
१४२ (५) ईश्वरवादः—रघुदेवभट्टाचार्यः।
१४३ (६) एवकारवादार्थः—हरिरामभट्टाचार्यः।
१४४ (७) कारकवादः—जयरामभट्टाचार्यः।
१४५ (८) कारकवादः—भवानन्दः।
१४६ (९) क्रोडपत्राणि—शंकरमिश्रः, न्यायकोशकर्ता च।
१४७ (१०) गुणरहस्यम्—०
१४८ (११) गुणरहस्यप्रकाशः—०
१४९ (१२) चित्ररूपवादार्थः—विद्यानिवाससूनुर्न्यायवाचस्पतिभट्टाचार्यः।
१५० (१३) जगन्नाथदीक्षितीयम्—जगन्नाथदीक्षितः।
१५१ (१४) जातिमाला—०
१५२ (१५) तर्ककुतूहलम्—विश्वेश्वरपण्डितः पर्वतीयलक्ष्मीधरसूनुः (इसवी १८ शतकम्)।
१५३ (१६) तर्कचन्द्रिका—विश्वेश्वराश्रमः।
१५४ (१७) तर्कपरिभाषा—०
१५५ (१८) तर्कप्रदीपः—कोण्डभट्टः।
१५६ (१९) नञर्थवादटीका—जयरामः।
१५७ (२०) न्यायकलिका—जयन्तः।
१५८ (२१) न्यायकौस्तुभः—महादेव-पुणतांबेकरः।

१५९ (२२) न्यायपारिजातः वल्लभट्टः ।
१६० (२३) न्यायमञ्जरी जयन्तभट्टः—
१६१ (२४) न्यायसारः—०
१६२ (२५) न्यायसारविचारः—राघवभट्टः (म. म. शारङ्गसुतः) ।
१६३ (२६) न्यायसिद्धान्ततत्त्वम्—गोकुलनाथः ।
१६४ (२७) न्यायसिद्धान्तमाला—जयराममट्टाचार्यः ।
१६५ (२८) पदार्थदीपिका—कोण्डभट्टः (रंगोजीभट्टपुत्रः) ।
१६६ (२९) पदार्थमालाप्रकाशः—लौगाक्षिभास्करः ।
१६७ (३०) पदार्थविवेकः—०
१६८ (३१) पदार्थविवेकटीका—गोपीनाथ-मौनी ।
१६९ (३२) परामर्शविचारः—म. म. हरिरामतर्कालंकारभट्टाचार्यः ।
१७० (३३) प्रकाशतावादार्थः— ,, ,, ,,
१७१ (३४) प्रतियोगिज्ञानकारणताविचारः—रघुदेवभट्टाचार्यः ।
१७२ (३५) बालबोधः—म. म. गोविन्दपण्डितः ।
१७३ (३६) बाधबुद्धिवादार्थः—०
१७४ (३७) भावदीपिका—श्रीकृष्णन्यायवागीशभट्टाचार्यः ।
१७५ (३८) भाषारत्नम्—कणादापरनामा रघुदेवः ।
१७६ (३९) मितभाषिणी—०
१७७ (४०) मुक्तिहारः—गदाधरः ।
१७८ (४१) रत्नकोशवादः / रत्नकोशविचारः } म. म. न्या. पञ्चा. हरिरामत भट्टाचार्यः (गदाधरभट्टाचार्यगु
१७९ (४२) लाघवगौरवरहस्यम्—गोकुलनाथः ।
१८० (४३) वाक्यार्थभेदवादः—आपदेवसूनुः ।
१८१ (४४) विधिनिरूपणम्—रुद्रभट्टाचार्यः ।
१८२ (४५) विधिवादः—गदाधरभट्टाचार्यः ।
१८३ (४६) विशिष्टवैशिष्ट्यवादार्थः—हरिराममट्टाचार्यः ।
१८४ (४७) विषयतावादार्थः—०

१८५ (४८) व्युत्पत्तिवादः } गदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्ती ।
१८६ (४९) शक्तिवाद. }

१८७ (५०) शब्दार्थतर्कामृतम्—{श्रीकृष्णभट्टः (गोवर्धनात्मजः मौनिकुलोत्पन्नः) ।

१८८ (५१) शब्दार्थमञ्जरी—भवानन्दः ।

१८९ (५२) समासवादः— {म. म. न्या. पञ्चा. वासुदेवभट्टाचार्य-सार्वभौम ।

१९० (५३) सिद्धान्तदीपप्रभा* (शशधरीयस्य व्याख्या) ।

न्यायकोशकर्ता

---

* एवमन्येऽपि न्यायवैशेषिकग्रन्थाः केचन नामतःप्रसिद्धाः केचन समुदाये वर्तमाना बहवो ग्रन्थाः सन्ति । तथापि विस्तरभयात्तेषां नामानि न सन्निवेशितानि इत्यलम् इति शम् ॥

येभ्यो ग्रन्थेभ्यः शब्दान् गृहीत्वाऽयं न्यायकोशो .

ग्रन्थसंख्या.	ग्रन्थप्रतीकः (ग्रन्थचिह्नम्)	एतच्चिह्नानामर्थः (ग्रन्थनाम)	विषयः— (न्याय.) (वैशे.) (मिश्रम्)
१	अथर्व, भा०	अथर्वभाष्यम् (प्रस्तावना)	वेदार्थः
२	आपस्त०	आपस्तम्बमहर्षिधर्मसूत्रम्	धर्मः
३	ए० वा०	एवकारवादार्थ.	मिश्रम्
४	ऐतरेय०	ऐतरेयोपनिषद्	ऋग्वेदोपनिषद्
५	काव्यप्र०	काव्यप्रकाश	काव्यम्
६	का० व्या०	कारकव्याख्यानम् (कारकवादः)	मिश्रम्
७	कि०	किरणावलिः	(वैशे०)
८	कु०	न्यायकुसुमाञ्जलिः	(न्याय०)
९	कु० व्या०	न्यायकुसुमाञ्जलेर्व्याख्यानम्	(न्याय०)
१०	कु० व्या० ता०	कुसुमाञ्जलेर्व्याख्यानस्य तात्पर्यविवरणम्	(मिश्रम्)
११	कृष्णं०	गदाधरीव्याख्यानम् कृष्णंभट्टी	(मिश्रम्)
१२	गण०	गणरत्नमहोदधिः	व्याकरणम्
१३	ग०	गदाधरी	(मिश्रम्)
१४	ग० व्यु०	गदाधरीव्युत्पत्तिवादः } इत्यादिरूह्यः	(मिश्रम्)
१५	ग० शक्ति०	गदाधरीशक्तिवादः }	(मिश्रम्)
१६	गीता, भा०	भगवद्गीताया भाष्यम्	वेदान्त०
*१७	गौ०	न्यायदर्शनम्	(न्याय०)
*१८	गौ० वृ०	गौतमसूत्रवृत्तिः	(न्याय०)
१९	चि०	तत्त्वचिन्तामणिः	(मिश्रम्)
२०	चि० प्र०	तत्त्वचिन्तामणेः प्रकाशः	(मिश्रम्)
२१	छान्दो०	छान्दोग्योपनिषद्	सामवेदः
२२	जग०	जगदीशी	(मिश्रम्)
२३	जैमि०	जैमिनिसूत्रम्	पूर्वमीमांसा
२४	जै० न्या०	जैमिनीयन्यायमाला	पूर्वमीमांसा

*१९२२ खिस्ताब्दे आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावल्यां मुद्रितमेकनवति (९१)

ग्रन्थानां नामादीनि ग्रन्थप्रतीकेभ्यो ज्ञेयानि।

ग्रन्थकर्ता	लिखितं अङ्कितं वा पुस्तकम्	पत्राणाम् पृष्ठानां वा संख्या	अङ्कनलेखनादिकालः शकः संवत् अथवा इसवी	अङ्कनस्थानम्	पुस्तकस्थानम्
यणाचार्यः	अङ्कितम्	०	०	मुंबई	
ापस्तम्बः	अङ्कितम्	९८	इसवी १८६८	मुंबई	ए. कालेज
०	अङ्कितम्	१३	०	धारवाड	
०	अङ्कितम्	५३	इसवी १८९३	मुंबई	स्तीया
म्मटभट्टः	अङ्कितम्	१९८	संवत् १९२३	बनारस	
यरामभट्टाचार्यः	लिखितम्	१२	०	०	एलफिन्. कालेज
दयनाचार्यः	लिखितम्	२९	०	०	ए. कालेज
दयनाचार्यः	अङ्कितम्	६५ किंवा(४८)	इसवी १८६४	कलकत्ता	ए. कालेज
रिदासभट्टाचार्यः	अङ्कितम्	६५ किंवा(४८)	इसवी १८६४	कलकत्ता	ए. कालेज
द्देशचन्द्रन्यायरत्नः	अङ्कितम्	६५	इसवी १८६४	कलकत्ता	ए. कालेज
ष्णंभट्टः (आर्डे)	अङ्कितम्	७३	संवत् १९३४	बनारस	
र्धमानः	लिखितम्	०	०	०	ए. कालेज
दाधरभट्टाचार्यचक्रवर्ती	लिखितम्	०	इसवी १८५८	०	स्तीया
गदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्ती	अङ्कितम्	१४८	संवत् १९४२	बनारस	
गदाधरभट्टाचार्यः	अङ्कितम्	१४८	इसवी १८८६	बनारस	
धीमध्वाचार्यः	अङ्कितम्	३९७	इसवी १८८७	मुंबई	
गौतमः	अङ्कितम्	२९७	इसवी १८६५	कलकत्ता	ए. कालेज
विश्वनाथपञ्चाननः	अङ्कितम्	२६४	इसवी १८२८	कलकत्ता	ए. कालेज
गङ्गेशोपाध्यायः	अङ्कितम्	२२६	इसवी १८७२	कलकत्ता	
रचिदत्तः (माऊ (तु) शास्त्री)	लिखितम्	११४	संवत् १६४९	०	एलफि. कालेज
०	अङ्कितम्	०	इसवी १८९३	मुंबई	स्तीया
जगदीशभट्टाचार्यः	लिखितम्	०	०		जिनसीवाले
जैमिन्याचार्यः	अङ्कितम्	१२६९	संवत् १९२५	कलकत्ता	ए. कालेज
माधवाचार्यः	अङ्कितम्			पुणे	

मद्दीक्षमुनिप्रणीतन्यायसूत्रभाष्यं तदनुयन्थाः सूत्राद्या अस्यां तृतीयावृत्तौ निर्दिष्टाः।

येभ्यो ग्रन्थेभ्यः शब्दान् गृहीत्वाऽयं न्यायकोशो

ग्रन्थसंख्या	ग्रन्थप्रतीकः (ग्रन्थचिह्नम्)	एतच्चिह्नानामर्थः (ग्रन्थनाम)	विषयः— (न्याय.) (वैशे.) (मिश्रम्)
२५	त० कौ	तर्ककौमुदी	(वैशे०)
२६	त० दी०	तर्कदीपिका	(मिश्रम्)
२७	त० प्र०	तर्कप्रकाशः (शितिकण्ठी)	(मिश्रम्)
२८	त० भा०	तर्कभाषा	(न्याय)
२९	त० व०	तत्त्वावलिः	(वैशे०)
३०	त० वा०	तर्कसंग्रहवाक्यार्थः	(मिश्रम्)
३१	तत्त्वप्र०	तत्त्वप्रकाशिका	वेदान्तः
३२	तत्त्वस०	तत्त्वसख्यानम्	वेदान्तः
३३	त० सं०	तर्कसंग्रहः	(मिश्रम्)
३४	तर्का०	तर्कामृतम्	(वैशे०) (मिश्रम्!)
३५	ता० र०	तार्किकरक्षा	(न्याय०)
३६	तैत्तिरी०	तैत्तिरीयोपनिषत्	वेदान्तः
३७	दि०	दिनकरी	(मिश्रम्)
३८	दीधि० २	दीधितिः, अनुमानखण्डः	(मिश्रम्)
३९	नील०	नीलकण्ठी	(मिश्रम्)
४०	न्या० क०	न्यायकन्दली (प्रशस्तपादभाष्यटीका)	(वैशे०)
४१	न्या० वि० टी०	न्यायविन्दुटीका	बौद्धन्यायमतम्
४२	न्या० बो०	न्यायबोधिनी	(मिश्रम्)
४३	न्या० म०	न्यायसिद्धान्तमञ्जरी	(मिश्रम्)
४४	न्या० र०	न्यायरत्नम् (गदाधरीटिप्पणम्)	(मिश्रम्)
४५	न्या० ली०	न्यायलीलावती	(वैशे०)
४६	न्या० वा०	न्यायवार्तिकम् (गोतमसूत्रटिप्पणम्)	(न्याय०)
४७	न्या० सि० दी०	न्यायसिद्धान्तदीपः	(न्याय०)
४८	पञ्च० कूट०	पञ्चदशी–कूटस्थ०	वेदान्तः

ग्रन्थानां नामादीनि ग्रन्थप्रतीकेभ्यो ज्ञेयानि।

ग्रन्थकर्ता	लिखितं अङ्कितं वा पुस्तकम्	पत्राणाम् पृष्ठानां वा संख्या	अङ्कनलेखनादिकालः-शक संवत् अथवा इसवी	अङ्कनस्थानम्	पुस्तकस्थानम्
गाक्षि–भास्करः	अङ्कितम्	२२	इसवी १८८६	मुंबई	स्वीया
र्थभट्टः	अङ्कितम्	५०	इसवी १८७५	बनारस	
किण्ठ (शितिकण्ठः)	लिखितम्		०	०	महा चिम० आपटे
शवमिश्रः	लिखितम्	५२	संवत् १७०४	०	ए. कालेज
न्द्रकान्ततर्कालंकारः	अङ्कितम्	२७८	संवत् १९२६	कलकत्ता	स्वीया
छलिरामः	अङ्कितम्	२२	शके १७५५	पुणे	स्वीयः
यतीर्यार्यः	अङ्कितम्	३८१	शके १८०५	मुंबई	स्वीया
ीमध्वाचार्यः	अङ्कितम्	पृ० १ श्लो० ११	इसवी १८९३	मुंबई	स्वीयम्
र्मभट्टः	अङ्कितम्	२२	श० १८०५	मुंबई	स्वीयः
ुगदीशभट्टाचार्यः	लिखितम्	१२	संवत् १८०६	०	ए. कालेज
रदराजः	लिखितम्	पत्र १० श्लो० १६१	०	पुणे	डे. कालेज
व्यासयजुर्वेदः	अङ्कितम्	१३	इसवी १८९३	मुंबई	
हादेवभट्टः	अङ्कितम्	२३७	संवत् १९२३	बनारस	
घुनाथभट्टाचार्यतार्किकशिरोमणिः	अङ्कितम्	२२६	इसवी १८७२	कलकत्ता	
ीलकण्ठभट्टः	अङ्कितम्	५०	इसवी १८७५	बनारस	
श्रीधरः	अङ्कितम्	०	०	बनारस	
धर्मोत्तराचार्यः	अङ्कितम्	०.	इसवी १८९०	मुंबई	
गोवर्धनः	अङ्कितम्	२५	शक १७९४	पुणे	स्वीया
जानकीनाथभट्टाचार्यचूडामणिः	लिखितम्	६१	शके १७३५		स्वीया
घुनाथशास्त्री, पर्वते	अङ्कितम्	३३२	शके १७७२	पुणे	स्वीयम्
महामहोपाध्याय–वल्लभाचार्यः	लिखितम्	६८	०		डे. कालेज
उद्योतकराचार्यः	अङ्कितम्	०	इसवी १८८२	कलकत्ता	
गदाधरः	लिखितम्	८१	शक १७८२	०	मुंबई
शापगचार्य-कूटस्थदीपदिपारम्भः	अङ्कितम्	०	०	०	

येभ्यो ग्रन्थेभ्यः शब्दान् गृहीत्वाऽयं न्यायकोशो ..

ग्रन्थसंख्या.	ग्रन्थप्रतीकः (ग्रन्थ-चिह्नम्)	एतच्चिह्नानामर्थः (ग्रन्थनाम)	विषयः— (न्याय.) (वैशे.) (मिश्रम्)
४९	प० च०	पदार्थचन्द्रिका (सप्तपदार्थीटीका)	वैशे०
५०	प० मा०	पदार्थमाला	वैशे०
५१	पाणि०	पाणिनीयाष्टाध्यायी	व्याकरणम्
५२	पात० सू०	पातञ्जलयोगदर्शनम्	योगमतम्
५३	पु० चि०	पुरुषार्थचिन्तामणिः	धर्मशास्त्रम्
५४	प्र० च०	प्रमाणचन्द्रिका वेदेशतीर्थसहिता	वेदान्तः
५५	प्रथमा० वि०	प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकबोधविचारः	मिश्रम्
५६	प्र० प०	प्रमाणपद्धतिः	वेदान्तः
५७	प्र० प्र०	प्रमाणादिपदार्थप्रकाशिका	न्याय०
५८	प्रशस्त०	कणादसूत्रभाष्यम्	वैशे०
५९	बृह०	बृहदारण्यकोपनिषत् शुक्लयजुः-ब्राह्मणम्	वेदान्तः
६०	ब्रह्मसू०	ब्रह्मसूत्रम्	वेदान्तः
६१	भवा०	भवानन्दी (दीधितिव्याख्या)	मिश्रम्
६२	भाग०	श्रीमद्भागवतम्	ज्ञान-भक्ति-वैराग्यम्
६३	भार०	महाभारतम्	वेदार्थविषयः
६४	भा० प०	भाषापरिच्छेदः	मिश्रम्
६५	मङ्गल०	मङ्गलवादः	मिश्रम्
६६	मध्व० भा०	ब्रह्मसूत्राणां मध्वभाष्यम्	वेदान्तः
६७	मनु०	मनुस्मृतिः	धर्मशास्त्रम्
६८	म० प्र०	न्यायसिद्धान्तमञ्जरीप्रकाशः	मिश्रम्
६९	मिता०	मिताक्षरा (याज्ञवल्क्यस्मृतिव्याख्या)	धर्मशास्त्रम्
७०	मीमां० कौ०	मीमांसार्थसंग्रहकौमुदी	मीमांसा
७१	मु०	न्यायसिद्धान्तमुक्तावली	मिश्रम्
७२	मू० म०	मूलमथुरानाथी (तत्त्वचिन्तामणि-व्याख्या)	मिश्रम्

ग्रन्थानां नामादीनि ग्रन्थप्रतीकेभ्यो ज्ञेयानि।

ग्रन्थकर्ता	लिखितं अङ्कित वा पुस्तकम्	पत्राणाम् पृष्ठाना वा सख्या	अङ्कनलेखना-दिकाल -शक सवद् अथवा इसवी	अङ्कनस्थानम्	पुस्तक-स्थानम्
पालन्तः	लिखितम्	०	०	०	जिनसीवाले
यरामभट्टाचार्यः	लिखितम्	१०९	०	०	स्वीया
णिनिः	अङ्कितम्	६६२	इसवी १८३९	बोन,यूरोपख०	ए० कालेज
तञ्जलिः	अङ्कितम्	१०८	शके १८०९	मुंबई	स्वीयम्
पाचार्यः	लिखितम्	५५	०	०	स्वीया
चलशर्मा	अङ्कितम्	६	०	धारवाड	०
यतीर्थार्यः	लिखितम्	५६	०	०	स्वीया
गाक्षि-भास्करः	लिखितम्	२५	०	०	स्वीया
शखपादाचार्यः	अङ्कितम्	४६	सवत् १९४५	लाहोर किंच	स्वीयम्
		किंच ६७	किंच १९४६	मुंबई	
०	अङ्कितम्	८५	इसवी १८९३	मुंबई	स्वीया
ड्यवतीसुतो व्यासः	अङ्कितम्	सूत्राणि	शके १८०५	मुंबई	स्वीयम्
		५६४		„	„
भवानन्दभट्टाचार्यः	लिखितम्	०	०	सुरत	जिनसीवाले
ड्यवतीसुतव्यासः	अङ्कितम्	०	०	मुंबई	स्वीयम्
ड्यवतीसुतव्यासः	अङ्कितम्	०	०	मुंबई	०
विश्वनाथपचाननभट्टाचार्यः	अङ्कितम्	श्लो०१६९	सवत् १९३९	बनारस	०
		पृ० ४६			
हरिरामतर्कवागीशः	लिखितम्	११	०	०	ए० कालेज
श्री-नप्पाचार्य (आनन्दतीर्थार्यः	अङ्कितम्	३८१	शके १८०५	मुंबई	स्वीयम्
मृगुप्रोक्तसंहिता	अङ्कितम्	अ० १२ श्लो.२६८४	शके १७८८	मुंबई	स्वीया
लौगाक्षिभास्करः	लिखितम्	७३	संवत् १५४७	०	ए० कालेज
विज्ञानेश्वरः	अङ्कितम्	३६९	शके १७८५	मुंबई	स्वीया
रामेश्वरः (शिवयोगनिधुः)	अङ्किनम्	५६	सवत् १९३०	बनारम	स्वीया
विश्वनाथपचाननभट्टाचार्यः	अङ्कितम्	२३७	सवत् १९२२	बनारस	स्वीया
मथुरानाथतर्कवागीशभट्टाचार्यः	अङ्कितम्	७६८	इसवी १८८४	कलकत्ता	स्वीया

येभ्यो ग्रन्थेभ्यः शब्दान् गृहीत्वाऽयं न्यायकोशो .

ग्रन्थसंख्या.	ग्रन्थप्रतीक (ग्रन्थचिह्नम्)	एतच्चिह्नानामर्थः (ग्रन्थनाम)	विषयः— (न्याय) (वैशे) (मिश्रम्)
७३	(याज्ञ०)	याज्ञवल्क्यस्मृति	धर्मशास्त्रम्
७४	राम०	रामरुद्री	मिश्रम्
७५	ल० म०	लघुमञ्जूषा	व्याकरणम्
७६	ल० व०	लक्षणावलिः	मिश्रम्
७७	लौ० भा०	मीमांसार्थसंग्रहः	मीमांसा
७८	वाक्य०	वाक्यवृत्तिः	मिश्रम्
७९	वाक्यार्थ०	संग्रहवाक्यार्थः (संग्रहार्थविवेचनी)	मिश्रम्
८०	वाच०	वाचस्पत्यम्	कोशः
*८१	वात्स्या०	गौतमसूत्रभाष्यम्	न्याय०
८२	वादावलि	वादावलिः	वेदान्तः
८३	वीरमित्रो०	वीरमित्रोदयः	व्यवहारशास्त्रम्
८४	वेदा० प०	वेदान्तपरिभाषा	वेदान्त.
८५	वेदा० सा०	वेदान्तसारः (टीकाद्वयसमेतः)	वेदान्तः
८६	वै०	वैशेषिकदर्शनम्	वैशे०
८७	वै० उ०	वैशेषिकोपस्कारः (कणादसूत्रव्याख्या)	वैशे०
८८	वै० वि०	कणादसूत्रविवृत्तिः	वैशे०
८९	वै० सा०	वैयाकरणभूषणसारः (भट्टोजीकृतकारिकाणां व्याख्या	व्याकरणम्
९०	वै० सा० द०	वैयाकरणभूषणसारदर्पणः	व्याकरणम्
†९१	श० प्र०	शब्दशक्तिप्रकाशिका	मिश्रम्
९२	शाब० भा०	शाबरभाष्यम् (जैमिनिसूत्रभाष्यम्)	मीमांसा
९३	शारी० भा०	शारीरकमीमांसा (ब्रह्मसूत्रभाष्यम्)	वेदान्तः
‡९४	सर्व०	सर्वदर्शनसंग्रहः	सर्वेषां मतानि
९५	सा० म०	सारमञ्जरी	मिश्रम्

* १९२२ खिस्ताब्दे आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावल्यां मुद्रितमेकनवति-(९१) ग्रन्थाङ्कयुतं

† १८७२ खिस्ताब्दे वङ्गिकातानगरे सवादज्ञानरत्नाकराख्यमुद्रणालये मुद्रितं यच्छब्दशक्ति

‡ १९२४ खिस्ताब्दे पुण्यग्रामस्थराजकीयप्राच्यग्रन्थश्रेण्यामेकेनाङ्केनाङ्कितं (१) युतं निर्णयसागर

ग्रन्थानां नामादीनि ग्रन्थप्रतीकेभ्यो ज्ञेयानि ।

ग्रन्थकर्ता	लिखितं अङ्कितं वा पुस्तकम्	पत्राणाम् पृष्ठाना वा सख्या	अङ्कनलेखना-दिकाल. शकः सवत् अथवा इसवी	अङ्कनस्थानम्	पुस्तक-स्थानम्
ाज्ञवल्क्यः	अङ्कितम्	अ० ३ श्लो.१०१४	शके १७८५	मुंबई	स्वीया
मरुदभट्टः	अङ्कितम्	२३७	सवत् १९२३	बनारस	स्वीया
गेशभट्टः	अङ्कितम्	०	०	बनारस	ए० कालेज
खदयालुशास्त्री	अङ्कितम्	३९	सवत् १९३५	लवपुरी	स्वीया
ोगाक्षिभास्करः	अङ्कितम्	५६	सवत् १९३९	बनारस	स्वीयः
रुशास्त्री गोडबोले	अङ्कितम्	२४	शके १७९५	पुणे	स्वीया
ानिरामः	अङ्कितम्	२२	शके १७५५	पुणे	स्वीया
ारानाथतर्कवाचस्पतिः	अङ्कितम्	१४४२	इसवी १८८४	कलकत्ता	ए० कालेज
ाक्षिलस्वामी	अङ्कितम्	२९७	इसवी १८६५	कलकत्ता	ए० कालेज
ायतीर्थमुनिः	लिखितम्	२८	०	०	स्वीया
ेत्रमिश्रः	अङ्कितम्	७२४	इसवी १८७५	कलकत्ता	स्वीयः
र्मराजाध्वरीन्द्रः	लिखितम्	११३	इसवी १८७३	०	स्वीया
ादानन्दः	अङ्कितम्	१९३	सवत् १९४२	कलकत्ता	०
णादर्षिः	अङ्कितम्	४७६	इसवी १८६१	कलकत्ता	ए० कालेज
ांकरमिश्रः	अङ्कितम्	४७६	इसवी १८६१	कलकत्ता	ए० कालेज
जयनारायणतर्करत्नाननः	अङ्कितम्	४७६	इसवी १८६१	कलकत्ता	ए० कालेज
कोण्डभट्टः	अङ्कितम्	२१२	सवत् १९२३	बनारस	ए० कालेज
हरिवल्लभः	अङ्कितम्	२१२ अथवा ४६०	सवत् १९२३ अथवा १९४२	बनारस	ए० कालेज
जगदीशभट्टाचार्यः	अङ्कितम्	१८८	इसवी १८७२	कलकत्ता	स्वीया
शबरमुनिः	अङ्कितम्	१२६९	सवत् १९२५	कलकत्ता	ए० कालेज
शंकरभारती (शंकराचार्यः)	अङ्कितम्	०	०	बनारस	ए० कालेज
सायणाचार्यः	अङ्कितम्	१८०	इसवी १८५८	कलकत्ता	ए० कालेज
जयकृष्णतर्कालंकारः	अङ्कितम्	९१	शके १८०९	बनारस	स्वीया

यद्गोतममुनिप्रणीतन्यायसूत्रभाष्यं तत्पुस्तकस्याः सूत्राद्या अस्या तृतीयावृत्तौ निर्दिष्टाः ।

प्रथमलिखितपुस्तकं तत्रत्याः पृष्ठाङ्का अस्यां तृतीयावृत्तौ निर्दिष्टाः ।

मुम्बापुरस्थयन्त्रालये मुद्रितं सटीकं न्यायदर्शनसमग्रपुस्तकं तत्रत्याः पृष्ठाङ्का अस्यां तृतीयावृत्तौ निर्दिष्टाः ।

येभ्यो ग्रन्थेभ्यः शब्दान् गृहीत्वाऽयं न्यायकोशो

ग्रन्थसंख्या	ग्रन्थप्रतीकः (ग्रन्थ-चिह्नम्)	एतच्चिह्नार्थः (ग्रन्थनाम)	विषयः— (न्याय.) न्यायमतम् (वैशे.) वैशेषिकमतम् (मिश्रम्) उभयमतम्
९६	सा० सं०	सारसंग्रहः (तार्किकरक्षाया व्याख्या)	न्याय०
९७	सांख्य० का०	सांख्यकारिका (श्लो० ७२) टीकाद्वययुता	सांख्यमतम्
९८	सांख्य० कौ०	सांख्यतत्त्वकौमुदी	सांख्यमतम्
९९	सांख्य० भा०	सांख्यप्रवचनभाष्यम्	सांख्यमतम्
१००	सांख्यसू०	सांख्यसूत्रम्	सांख्यमतम्
१०१	सि० च०	सिद्धान्तचन्द्रोदयः	मिश्रम्
१०२	स्व० *	स्वयम्	स्वयंकृतम्

* एवमन्येऽपि भट्टि-नैषध-शिशुपालवध-कुमार-रघुवंश-इत्यादयः काव्यग्रन्थाः ग्रन्थान्तरेषूद्धृ
उपलभ्यमानतया क्वचन ग्रन्थपङ्क्तय उद्धृत्य अत्र कोशे संगृहीताः। तथाऽपि 'ग्रन्थसंख्याविस

ग्रन्थानां नामादीनि ग्रन्थप्रतीकेभ्यो ज्ञेयानि।

ग्रन्थकर्ता	लिखितं अङ्कितं वा पुस्तकम्	पत्राणाम् पृष्ठाना वा सख्या	अङ्कनलेखना-दिकाल. शकः संवत् अथवा इसवी	अङ्कनस्थानम्	पुस्तक-स्थानम्
०	लिखितम्	७३	०	०	तनुसुखराम-त्रिपाठी
धरकृष्णः	अङ्कितम्	५८ (४०)	इसवी १८८३	बनारस	सोया
चस्पतिमिश्र.	अङ्कितम्	६३	इसवी १८७३	बनारस	ए० कालेज
ज्ञानभिक्षुः	अङ्कितम्	०	इसवी १८५६	कलकत्ता	टाउनहाल, मुंबई
पिलः	अङ्कितम्	०	०	०	”
श्रीकृष्णधूर्जटिदीक्षितः	अङ्कितम्	३८	संवत् १९४२	बनारस	सोय.
न्यायकोशकर्ता भीमाचार्यः	०	०	०	०	०

नाविधा ग्रन्था· महाभारतादीतिहासग्रन्था. मात्स्यादीनि पुराणानि आत्रेयादिस्मृतिग्रन्थाश्च ये ये याअनानुक्रमणिकाया तन्नामानि सनिवेशितानि' इति क्षन्तव्यमेतन्नितामुनिः।

चिह्नविवेकः ।

१ व्याख्यायमानशब्दस्य पुरतो वर्तमानः (   ) एतच्चिह्नान्तर्गतः शब्दो व्यापकधर्मविशिष्टस्य बोधकः ।

२ प्रमाणत्वेन गृहीतेभ्यो येभ्यो ग्रन्थेभ्यः शब्दानुद्धृत्यार्थं व्याख्यानदेरो व्यरचि तेषां ग्रन्थानां प्रतीकान्यपि (   ) एतच्चिह्नान्तः समुपन्यस्तानि ।

३ यत्र समानार्थे लक्षणपरिष्काराणामनेकत्वं तत्रैकैकस्यादौ [   ] एतच्चिह्नान्तर्गतः ककारादिवर्णः परिष्कारभेदबोधनाय समुपन्यस्तः ।

४ यत्र त्रयो विभिन्ना अनेकेऽर्थास्तत्रैकैकस्यादौ क्रमेण १।२ इत्याद्यङ्कोऽर्थभेदबोधनाय समुपन्यस्तः ।

५ यस्य शब्दस्योपरि १।२ इत्याद्यङ्का निर्दिष्टास्तस्याधस्तात् पृष्ठे तद्-ङ्कद्योतितं टिप्पनम् ।

६ ययोर्ग्रन्थयोर्मध्ये........एतादृशं बिन्दुसमूहरूपं चिह्नं भवेत् तदिदं तयोर्मध्ये विद्यमानस्य ग्रन्थस्य परित्यागसूचकम् ।

न्यायकोशः ।

श्रीपाण्डुरङ्गो विजयते ॥ नत्वा श्रीविट्ठलं देवं गुरूंश्च पितरौ तथा । भीमाचार्यो वितनुते न्यायकोशं कृते विदाम् ॥ १ ॥ न्यायसूत्रादितः शब्दानुद्धृत्यायं सुनिर्मितः । प्राग्भिस्तु कविभिर्यस्मान्नोपदर्शित ईदृशः ॥ २ ॥ अतः संमानयन्त्वेनं न्यायकोशं दयालवः । निर्मत्सराश्च विद्वांसो बालकस्येव चेष्टितम् ॥ ३ ॥

अ.

अंहस्पतिः—क्षयमासः । यस्मिन्मासे न संक्रान्तिः संक्रान्तिद्वयमेव वा । संसर्पाहस्पती मासावधिमासश्च निन्दिताः ॥ (पु० चि० पृ० १६)

अकर्मकः—(धातुः) [क] व्यापारसमानाधिकरण[1]फलवाचकः (ल० म०) । यथा वृक्षात्पर्णं पतती[2]त्यादौ पत्–धातुरकर्मकः ।

[ख] व्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वाभाववान् ।

[ग] व्याकरणशास्त्रीयकर्मसंज्ञकार्थानन्वय्यर्थक इति शाब्दिका वदन्ति । (ल० म० धा० ५)

[घ] फलानवच्छिन्न[3]व्यापारवाचको धातुरकर्मक इत्यपि कश्चिद्वक्ति । (ल० व०)

[ङ] व्यापाराधिकरणमात्र[4]वृत्तिफलवाचक[5]: । (वाच०)

---

१ व्यापाराधिकरणेतरावृत्ति यत्फलं तद्वाचक इत्यर्थः । तेन गम्यादौ फलस्य (द्विष्ठत्वेन) व्यापाराधिकरणकर्तृनिष्ठत्वेऽपि नातिव्याप्तिः । (वै० सा० द० ८९)

२ अत्र अधोदेशसंयोगानुकूलव्यापारस्य पत्–धात्वर्थत्वेनाधोदेशसंयोगरूपं फलं तदनुकूलव्यापारश्चैतद्द्वयमेकस्मिन् पर्णे तिष्ठतीति फलव्यापारयोः सामानाधिकरण्यं संगच्छत इत्यवधेयम् ।

३ अनावच्छिन्नत्वं च पूर्वोक्तसामानाधिकरण्यात्मकमेवेति भाति ।

४ तेन गम्यादेर्व्यापाराधिकरण-(कर्तृ) वृत्तिफलवाचित्वेऽपि नाकर्मकत्वम् । (वाच०)

५ अत्रोक्तं हरिणा—फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मक इति । एकनिष्ठतायामेकमात्रवृत्तितायामित्यर्थः । (वाच०)

अकस्मात्—हेतुशून्यः कालः (गण०) । यथा अकस्मादयमागत इत्यादौ ।

अकारः—शून्यवचनः । (पु० चि० पृ० १०)

अकारणगुणोत्पन्नगुणत्वम्—कारणगुणोत्पन्नावृत्तिर्गुणत्वसाक्षाद्व्याप्या च या जातिस्तादृशजातिमत्त्वम् (दि० गु०) । तादृशजातिस्तु बुद्धित्व सुखत्व-शब्दत्वादिः ।

अक्रिया—कर्माकरणम् । तत्रिविधम् । तदुक्तं छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनेन अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता विद्वद्भिः कर्मकारिणाम् । अक्रिया च परोक्ता च तृतीया चायथाक्रिया । (मिता० टी० बा० पृ० २५३)

अक्षपादः—न्यायसूत्रकर्ता गौतमर्षिः । स हि प्रमाणप्रमेयादिषोडशपदार्थवादी पदार्थतत्त्वज्ञानान्मोक्षं मन्यते ।

---

१ अकारणगुणोत्पन्नगुणास्तु बुद्ध्यादिषट्कं भावना शब्दश्चेति । एते च विभुविशेषगुणा इत्यप्युच्यन्ते । (प० मा०) (भा० प० गु०)

२ कारणगुणोत्पन्नत्वं चात्र स्वाश्रयसमवायिसमवेतगुणजन्यत्वम् । तद्यथा-स्वं पटस्य रूपं तदाश्रयः पटः तस्य समवायी तन्तुः तत्र समवेतो गुणस्तन्तो रूपं तेन जन्यत इति पटस्य रूपं कारणगुणोत्पन्नं भवतीति बोध्यम् ।

३ गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वं* च संस्कारत्वान्यगुणत्वव्याप्याव्याप्यत्वे† सति गुणत्वव्याप्यत्वम् । (दि० गु०)

४ अत्र श्रूयते । गौतमो हि स्वमतदूषकस्य व्यासस्य मुखदर्शनं चक्षुषा न कर्तव्यमिति प्रतिज्ञाय पश्चात् व्यासेन प्रसादितः पादे नेत्रं प्रकाश्य तं दृष्टवान्-इति पौराणिकी कथा ।

अत्रान्यदुच्यते—अक्षपादप्रणीते च काणादे सांख्ययोगयोः । त्याज्यः श्रुतिविरुद्धोंऽशः इति पद्मपुराणम् । (वाच०)

---

* परममहत्त्वत्वादिकमादायातिव्याप्तिवारणाय साक्षादिति पदम् । (दि० गु०)

† अन्यपरस्तु—संस्कारत्वान्यो यो गुणत्वव्याप्यस्तस्याव्याप्यत्वं तस्मिन्निति । अत्र संस्कारत्वान्येति विशेषणाभावे तु भावनात्वस्य गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वाभावेन भावनाया असंग्रहः स्यादतस्तद्विशेषणम् ।

अक्षरम्—१ परं ब्रह्मेति मायावादिन आहुः । २ मोक्ष इत्यपीति वेदान्तिनः । ३ लक्ष्मीरपीति माध्वाः । ४ भगवदंशभूतो भगवद्रूपो धामविशेष इति वल्लभीयाः । ५ अकारादयो वर्णा इति काव्यज्ञाः । ६ वर्णस्मारकरेखात्मकलिपिसंनिवेश इति लेखकाः ।

अखण्डोपाधिः—(उपाधिः) अनिर्वचनीयो धर्मः[1] । स च क्लृप्ततत्तत्पदार्थातिरिक्त एव (सि० च०) (ल० व०) । यथा अनुयोगितात्वप्रतियोगितात्वविषयतात्वादि ।

अत्रिः—तृतीया । (पु० चि० पृ० ३७)

अग्निदैवत्यम्—कृत्तिका । (पु० चि० पृ० ३५२)

अग्निहोत्रहवणी—निर्वापसाधनं काष्ठपात्रम् ।

अघटकत्वम्—[क] स्वाविषयकप्रतीतिवृत्तितत्तन्निरूपितविषयिताकत्वम् । (ग० कूटा०)

[ख] तद्विषयत्वाव्यापकविषयतावत्त्वम् । यथा वह्न्यभावनिष्ठविषयत्वाव्यापकं घटनिष्ठं विषयत्वं तद्वत्त्वस्य घटे सत्त्वेन घटस्य वह्न्यभावाघटकत्वम् । वह्नेस्तु तद्घटकत्वम् ।

अङ्गम्—१ प्रयोजकम् उपकारकं वा । यथा व्याप्तिरनुमित्यङ्गमित्यादौ (सर्वद० पृ० ८ चार्वा०)। २ यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेऽङ्गमिति शाब्दिकाः । ३ मुख्यफलाजनकत्वे सति मुख्यफलजनकव्यापारजनकमङ्गमिति मीमांसकाः[2] । ४ लग्नमिति मौहूर्तिकाः । ५ शरीरावयवोऽङ्गमिति काव्यज्ञा वदन्ति ।

---

१ अत्रायं नियमो बोध्यः—जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्तानामेव धर्माणां निर्वचनार्हत्वमिति ।

२ अत्र च कार्यकालवृत्तित्वेनैव कारणत्वस्य मीमांसकैः स्वीकृतत्वात्प्रयाजादिहोमस्यापूर्वं प्रत्येव जनकत्वेन मुख्यफलस्वर्गं प्रत्यजनकत्वमुपपद्यत इति ।

अकस्मात्—हेतुशून्य काल (गण०)। यथा अकस्मादयमागत इत्यादौ।

अकारः—शून्यवचन। (पु० चि० पृ० १०)

अकारणगुणोत्पन्नगुणत्वम्[1]—कारणगुणोत्पन्नावृत्तिर्गुणत्वसाक्षाद्व्याप्या[3] च या जातिस्तादृशजातिमत्त्वम् (दि० गु०)। तादृशजातिस्तु बुद्धित्व सुखत्व शब्दत्वादि।

अक्रिया—कर्माकरणम्। तत्त्रिविधम्। तदुक्तं छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनेन अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता विद्वद्भिः कर्मकारिणाम्। अक्रिया च परोक्ता च तृतीया चायथाक्रिया। (मिता० टी० वा० पृ० २५३)

अक्षपादः[4]—न्यायसूत्रकर्ता गौतमर्षिः। स हि प्रमाणप्रमेयादिषोडशपदार्थवादी पदार्थतत्त्वज्ञानान्मोक्षं मन्यते।

---

१ अकारणगुणोत्पन्नगुणास्तु बुद्ध्यादिषट्कं भावना शब्दश्चेति। एते च विभुविशेषगुणा इत्यप्युच्यन्ते। (प० मा०) (भा० प० गु०)

२ कारणगुणोत्पन्नत्वं चात्र स्वाश्रयसमवायिसमवेतगुणजन्यत्वम्। तद्यथा स्वं पटरूपं तदाश्रयः पटः तस्य समवायी तन्तुः तत्र समवेतो गुणस्तन्तुरूपं तेन जन्यत इति पटस्य रूपं कारणगुणोत्पन्नं भवतीति बोध्यम्।

३ गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वं* च संस्कारत्वान्यगुणत्वव्याप्याव्याप्यत्वे† सति गुणत्वव्याप्यत्वम्। (दि० गु०)

४ अत्र श्रूयते। गौतमो हि स्वमतदूषकस्य व्यासस्य मुखदर्शनं चक्षुषा न कर्तव्यमिति प्रतिज्ञाय पश्चात् व्यासेन प्रसादितः पादे नेत्रं प्रकाश्य तं दृष्टवान्—इति पौराणिकी कथा।

अत्राप्युच्यते—अक्षपादप्रणीते च काणादे सांख्ययोगयोः। त्याज्यः श्रुतिविरुद्धोंऽश इति पद्मपुराणम्। (वाच०)

---

* परममहत्त्वादिकमादायातिव्याप्तिवारणाय साक्षादिति पदम्। (दि० गु०)

† अन्यथा तु—संस्कारत्वान्यो यो गुणत्वव्याप्यस्तत्साक्षाद्व्याप्यत्वं वक्तव्यमिति। अत्र संस्कारत्वं येन विशेषणाभावे तु भावनात्वस्य आत्मगुणव्याप्यत्वाभावेन भावनाया असंग्रहः स्यादतस्तद्विशेषणम्।

अक्षरम्—१ परं ब्रह्मेति मायावादिन आहुः। २ मोक्ष इत्यपीति वेदान्तिनः। ३ लक्ष्मीरपीति माध्वाः। ४ भगवदंशभूतो भगवद्रूपो धामविशेष इति वल्लभीयाः। ५ अकारादयो वर्णा इति काव्यज्ञाः। ६ वर्णस्मारकरेखात्मकलिपिसंनिवेश इति लेखकाः।

अखण्डोपाधिः—(उपाधिः) अनिर्वचनीयो[1] धर्मः। स च क्लृप्तसप्तपदार्थातिरिक्त एव (सि० च०) (ल० व०)। यथा अनुयोगितात्वप्रतियोगितात्वविषयतात्वादि।

अग्निः—तृतीया। (पु० चि० पृ० ३७)

अग्निदैवत्यम्—कृत्तिका। (पु० चि० पृ० ३५२)

अग्निहोत्रहवणी—निर्वापसाधनं काष्ठपात्रम्।

अघटकत्वम्—[क] स्वाविषयकप्रतीतिवृत्तितत्तन्निरूपितविषयिताकत्वम्। (ग० कूटा०)

[ख] तद्विषयत्वाव्यापकविषयतावत्त्वम्। यथा वह्न्यभावनिष्ठविषयत्वाव्यापकं घटनिष्ठं विषयत्वं तद्वत्त्वस्य घटे सत्त्वेन घटस्य वह्न्यभावाघटकत्वम्। वह्नेस्तु तद्घटकत्वम्।

अङ्गम्—१ प्रयोजकम् उपकारकं वा। यथा व्याप्तिरनुमित्यङ्गमित्यादौ (सर्वद० पृ० ८ चार्वा०)। २ यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेऽङ्गमिति शाब्दिकाः। ३ मुख्यफलाजनकत्वे सति मुख्यफलजनकव्यापारजनकमङ्गमिति[2] मीमांसकाः। ४ लग्नमिति मौहूर्तिकाः। ५ शरीरावयवोऽङ्गमिति काव्यज्ञा वदन्ति।

---

१ अत्राय नियमो बोध्यः—जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्तानामेव धर्माणां निर्वचनार्हत्वमिति।

२ अत्र च कार्यकालवृत्तित्वेनैव कारणत्वस्य मीमांसकैः स्वीकृतत्वात्प्रयाजादिहोमस्यापूर्वं प्रत्येव जनकत्वेन मुख्यफलस्वर्गं प्रत्यजनकत्वमुपपद्यत इति।

अङ्गविधिः—(विधिः) गुणविधिः । यथा दध्ना[1] होमं जुहोतीत्यादि ।

अचित्—दृश्यम् । (सर्वद० पृ० ९२ रामानु०)

अचिरनिर्मथितः—(अग्निः) १ चयनकाले निर्मथ्योखासु धृतोऽग्निरचिरनिर्मथितः । २ सद्य एवालौकिकमथनेन जातोऽग्निरचिरनिर्मथितः । (जै० न्या० अ० १ पा० ४ अधि० १०)

अजपादम्—पूर्वाभाद्रपदा । (मु० चि० पृ० ३५३)

अजहत्स्वार्था[2]—१ (लक्षणा) [क] लक्ष्यतावच्छेदकरूपेण लक्ष्यशक्योभयबोधिका । यथा काकेभ्यो[3] दधि रक्ष्यतामित्यत्र काकपदस्य दध्युपघातके लक्षणा । (न्या० बो०)

[ख] यत्र वाच्यस्याप्यन्वयस्तत्राजहती लक्षणा । यथा छत्रिणो[4] गच्छन्तीत्यादौ । (त० दी० ४)

[ग] शक्यलक्ष्योभयवृत्तिना शक्यवृत्तिनैव वा रूपेणानुमानकत्वादजहत्स्वार्था । यथा द्रव्यत्वादिना नीलघटत्वादिना च घटपदस्य लक्षणा । (श० प्र०)

---

१ अत्र अग्निहोत्रं जुहोतीत्यनेन बोधिते होमे दधिरूपो गुणो विधीयत इति बोध्यम् ।

२ अत्र व्युत्पत्तिः—न जहति पदानि स्वार्थं यस्यां सा अजहत्स्वार्था—इति द्रष्टव्या । (वै० सा०)

३ अत्र काकपदेन दध्युपघातकत्वात्मकलक्ष्यतावच्छेदकरूपेण काकश्वादितरमार्जारादयश्च बोध्यन्ते । तत्र दध्युपघातकेभ्यो दधिरक्षणे तात्पर्यात् ।

४ प्रतिपाद्यसंबन्ध एव लक्षणा—इति मीमांसकमताभिप्रायेणेदमुदाहरणम् । तेन छत्रिन्शब्दस्य मत्वर्थकेन्प्रत्ययान्ततया पदसमूहरूपत्वेन* वाक्यत्वात् तच्छक्याप्रसिद्ध्या शक्यसंबन्धरूपलक्षणाया अभावेपि नैतदुदाहरणासंगतिः । तथा चात्रैकसार्थवाहित्वेन रूपेण छत्र्यच्छत्रिषु गमनकर्तृत्वान्वयः । केचित्तु—छत्रपदस्यैकसार्थे लक्षणा । तद्धितार्थः संबन्धी । तथा चैकसार्थसंबन्धिनो गच्छन्तीत्यन्वयबोध इत्याहुः । आदिना यष्टीः प्रवेशयेत्युदाहरणं बोध्यम् । (नील०)

---

* नैयायिकमते पदसमुदायस्यैव निर्वाहे वाक्यशक्तिस्तल्लक्षणा च न स्वीक्रियत इति तात्पर्यम् ।

[घ] स्वार्थापरित्यागेन परार्थलक्षणा ।

[ङ] यत्र स्वार्थस्य विशेष्यतया क्रियान्वये प्रवेशः सा । (त० प्र० ख० ४ पृ० ४४)

२ (शक्तिः) अवयवार्थसंवलितसमुदायार्थबोधकत्वमजहत्स्वार्थत्वम् । उदाहरणं राजपुरुष इति (ल० म० पृ० ३७) इति वैयाकरणाः । अत्रेदं बोध्यम् । वैयाकरणमते वृत्तिर्द्विधा शक्तिर्व्यञ्जना च । शक्तिश्च द्विधा प्रसिद्धाप्रसिद्धा च । प्रसिद्धा च त्रिधा रूढिः योगो योगरूढिश्च । आद्योदाहरणानि—घटः पटः मणिः रथंतरम् (साम) शुश्रूषा (सेवा) । इयमेव जहत्स्वार्थेत्युच्यते । द्वितीयोदाहरणानि पाचकः पाठक इत्यादीनि । तृतीयोदाहरणानि पङ्कजम् राजपुरुष इत्यादीनि । इयमेवाजहत्स्वार्थेत्युच्यते । क्वचित्तु तात्पर्यग्राहकवशात्केवलरूढ्यर्थस्य केवलयोगार्थस्य बोधः । यथा—अश्वगन्धादिपदमोषधिविशेषे रूढम् अश्वसंबन्धिगन्धवत्तया वाजिशालाबोधे यौगिकम् । अत एव यौगिकरूढमित्युच्यते । अप्रसिद्धा शक्तिरेव नैयायिकादिभिर्लक्षणेति व्यवह्रियते । एवं च वैयाकरणमते शक्त्यपेक्षया लक्षणावृत्तिः पृथङ्नास्त्येव । व्यञ्जना च द्विधा गूढव्यङ्ग्यागूढव्यङ्ग्या च ।

अजहल्लक्षणा—नैयायिकमतेजहत्स्वार्थावदस्यार्थोनुसंधेयः ।

अजीवः—अबोधात्मकं सर्वं वस्तु । (सर्वद० पृ० ६७ आर्हत०)

अज्ञानम्—१ ज्ञानाभावः । २ अविद्या । तत्रोक्तम्—अनादि भावरूपं[1] यद्विज्ञानेन विलीयते । तदज्ञानमिति प्राज्ञा लक्षणं संप्रचक्षत इति मायावादिवेदान्तिनो वदन्ति । (सर्वद० पृ० ९३)

अज्ञानम्—(निग्रहस्थानम्) [क] अविज्ञातं चाज्ञानम् (गौ० ५।२।१८) । विज्ञातार्थस्य परिषदा प्रतिवादिना त्रिरभिहितस्य यदविज्ञानं तदज्ञानं निग्रहस्थानमिति । अयं खल्वविज्ञाय कस्य प्रतिषेधं ब्रूयादिति । (वात्स्या० ५।२।१८)

---

१ अत्राज्ञाने भावत्वसाधकं प्रमाणमनुमानम् । तच्च विवादास्पदं प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरणस्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकमप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वादन्धकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावदिति (सर्वद० पृ० ९६) । एतत्पदकृत्यं तु तत्रैव टीकायां द्रष्टव्यम् ।

[ख] परिषदा विज्ञातस्य वादिना त्रिरभिहितस्याप्यविज्ञानम्। इदं च किं वदसि—बुध्यत एव नेत्याद्याविष्करणेन ज्ञातुं शक्यत इति (गौ० वृ० ५।६०)। अत्र अविज्ञानमित्यस्यार्थस्तु वाक्यार्थस्याबोध इति। (नील०)

अणुः—भोक्तुमशक्या अणवः। (सर्वद० पृ० ७२ आर्हत०)

अणुत्वम्—परिमाणविशेषः। स च परमाणौ द्व्यणुके च तिष्ठति।

अतद्गुणसंविज्ञानः—(बहुव्रीहिसमासः) [क] यो बहुव्रीहिः स्वार्थस्यान्वयिनि स्वार्थघटकस्याप्यर्थस्यान्वयबोधनेऽसमर्थः स इति प्राचीना आहुः। यथा[1] दृष्टसागरमानय चित्रगुमानयेत्यादौ च। (श० प्र०)

[ख] यत्र स्वार्थस्योपलक्षणतया विधेयान्वयः सः। यथा—चित्रगुरित्यादौ। (त० प्र० ख० ४ पृ० ४९)

अतद्व्यावृत्तिः—तद्भिन्ननिवर्तनम्। यथा—योगाचारबौद्धमते—नीलत्वादिरूपो धर्मः अनीलव्यावृत्तिरूप इति (दि० १ आत्म० पृ० १००)। शिष्टं तु अपोह-शब्दव्याख्याने द्रष्टव्यम्।

अतलम्—षष्ट्यधिकशतत्रयम्। तथा हि गणकप्रसिद्ध्या कटपयाः वर्गाः। तत्र वर्णाक्षरसंख्यया संग्रहः। गणकप्रसिद्ध्याकारः शून्यवचनः। टकारात्षष्ठेन तकारेण षट् संख्या। यवर्गतृतीयेन लकारेण त्रित्वसंख्या। तत्राङ्कानां वामतो गतिरिति पूर्वोक्तप्रकारेण मेलने अतलशब्दः षष्ट्यधिकशतत्रयसंख्यामाह। (सु० चि० पृ० १०)

अतिक्रान्तभावनीयः—योगिविशेषः। (सर्वद० पृ० ३८४ पातञ्जल०)

अतिदेशः[2]—[क] एकत्र श्रुतस्यान्यत्र संबन्धः। यथा स्तोकं पचति मृदु पचतीत्यादौ स्तोकमृद्वादौ क्रियाविशेषणानां कर्मत्वमित्याद्यनुशासनेन कर्मत्वातिदेशः (ग० व्यु० १)। यथा वा व्याकरणे स्थानिवदिति सूत्रेण भव्यमित्यत्र भू इत्येतस्मिन्नस्त्विघातुत्वातिदेशः।

---

१ अत्र दृष्टसागरमानय चित्रगुमानयेत्यादौ च गुणीभूतसमुद्रगवादीनामानयनेऽन्वयासंभवेनातद्गुणसंविज्ञानोऽयं बहुव्रीहिरिति। २ स चातिदेशः षोढा—शास्त्रातिदेशः कार्यातिदेशः निमित्तातिदेशः व्यपदेशातिदेशः तादात्म्यातिदेशः रूपातिदेशश्चेति। उदाहरणानि शब्दकौस्तुभे स्थानिवत्सूत्रे द्र०।

[ख] इतरधर्मस्येतरस्मिन्प्रयोगायादेशः[1] । (वाच०)

[ग] अन्यत्रैव प्रणीतायाः कृत्स्नाया धर्मसंततेः । अन्यत्र कार्यतः प्राप्तिरतिदेशोभिधीयते ।

[घ] १ प्राकृतात्कर्मणो यस्मात्तत्समानेषु कर्मसु । धर्मोपदेशो येन स्यात्सोतिदेश इति स्मृतः (जै० न्या० अ० ७।५।१। अधि० १) । २ स्वविषयमुल्लङ्घ्यान्यविषय उपदेशः । यथा—कालोपपाते तद्दैवते तद्दैवतं हुत्वा तद्वातिदिश्यानेन जुहुयात् (कात्या० श्रौ० २५।२।४) इत्यादौ—अतिदेशशब्दार्थः । ३ उपदेशः । यथा—इत्यर्चितः स भगवानतिदिश्यात्मनः पदम् (भाग० ४।९।२८) इत्यादौ—अतिदेशशब्दार्थः ।

अतिप्रसङ्गः—१ अतिव्याप्तिः । २ प्रकृतादन्यत्र प्रसञ्जनम् ।

अतिरिक्तत्वम्—व्यतिरेक-शब्दस्यार्थवदस्यार्थोनुसंधेयः ।

अतिव्याप्तिः—(लक्षणदोषः) १ [क] अलक्ष्यवृत्तित्वम् । यथा गोः शृङ्गित्वस्य लक्षणत्वेतिव्याप्तिः । (त० दी०) (ल० व०)

[ख] लक्ष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणत्वे सति लक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसामानाधिकरण्यम्[2] (न्या० बो०) । यथा मनुष्यो ब्राह्मण इति लक्षणस्य शूद्रेतिव्याप्तिः (त० कौ०) । २ व्याप्य[3]-

---

१ यथा मीमांसायां प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येत्यादिः* ।

२ अत्र मनुष्यत्वं हि लक्ष्यतावच्छेदकब्राह्मणत्वाश्रये ब्राह्मणत्वाश्रयभिन्ने च शूद्रादावपि वर्तत इत्यतिव्याप्तं भवतीति तात्पर्यम् ।

३ इदं च लक्षणस्य (व्यतिरेकिहेतोः) व्यावर्तकत्वाभिप्रायेण । विस्तरस्तु 'लक्षणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यः ।

---

* अत्रेदं बोध्यम् । प्रकृतिभूतदर्शकार्यादेरङ्गकार्याणि प्रयाजादीनि विकृतौ पश्वादियागेऽतिदिश्यन्त इति ।

त्वासिद्धिः । विपक्षमात्राद्व्यावृत्त्यभावात्सोपाधिकत्वाच्च । यथा गोर्लक्षणस्य पशुत्वस्य महिष्यादावतिव्याप्तिः । गोत्वे हि सास्नादिमत्त्वं प्रयोजकं न पशुत्वम् । (त० भा०)

अतिसामान्यम्—यद् विवक्षितमर्थमाप्नोति चात्येति च तत् । यथा ब्राह्मणत्वं विद्याचरणसंपदं क्वचिदाप्नोति क्वचिदत्येति । (वात्स्या० १।२।५४)

अतीतकालः—१ कालात्ययापदिष्टवदस्यार्थोऽनुसंधेयः (गौ० वृ० १।४९)। २ भूतकालवदस्यार्थोऽनुसंधेयः ।

अतीन्द्रियगुणत्वम्—[क] लौकिकसाक्षात्कारविषयगुणत्वन्यूनवृत्तित्वं-स्कारत्वान्यधर्मसमवाय्यन्यगुणत्वम् । (दि० गु०)

[ख] लौकिकप्रत्यक्षाविषयगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वम् (प० मा०) (ल० व०) । सा च जातिर्गुरुत्वत्वम् अदृष्टत्वमित्यादिः ।

अतीन्द्रियत्वम्—इन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षाविषयत्वम् । यथा कालस्यातीन्द्रियत्वम् । (स०)

अत्यन्तमहती—श्रवणद्वादशीयोगे बुधवारो भवेद्यदि । अत्यन्तमहती नाम द्वादशी सा प्रकीर्तिता ॥ (पु० चि० पृ० २१५)

---

१ साधारणानैकान्तिकत्वमपि संभवति ।

२ इदं च व्यावर्तकत्वेन विवक्षितं चेत्सव्यभिचार एवान्तर्भवतीति बोध्यम् । यथा अयं विद्याचारसंपन्नो ब्राह्मणत्वादिति ।

३ अत्रातीतत्वं च-१ चरमक्षणध्वंसः (न्या० म० ४)। २ [क] वर्तमानध्वंसः (ग० व्यु० ल०)। [ख] वर्तमानकालवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम् (वाक्य०)। यथा दुर्दिनमतीतमित्यादौ दुर्दिनस्यातीतत्वम् ।

४ अतीन्द्रियगुणाश्च गुरुत्वम् अदृष्टं (धर्माधर्मौ) भावना स्थितिस्थापकश्चेति । (भा० प० गु०)

जातिदलसाध्याप्यत्वं च संस्कारत्वान्या या गुणत्वव्याप्या जातिस्तद्व्याप्यत्वे सति रूपादिदेशम् । (प० मा०)

अत्यन्ताभावः—(अभाव) [क] यद्वस्तु यत्र न कदापि भविष्यति न च कदाचिद्भूत तस्य वस्तुनस्तत्रात्यन्ताभावो मन्तव्य (वै० उ० ९।१।९)। यथा वायौ रूप नास्तीति प्रतीतिसाक्षिकोभाव (वै० वि० ९।१।९)। [ख] त्रैकालिकसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकोभाव· (त० स०)। [ग] त्रैकालिक संसर्गाभाव (त० कौ०)। [घ] नास्तीत्यनुभवसिद्धो नित्य संसर्गाभावः (न्या० म० १) (मु० १)। [ङ] प्रतियोग्याश्रयोभावोत्यन्ताभाव (सर्व० औलु० पृ० २३२)। यस्याभावस्याश्रयो भूतलादिवत्प्रतियोग्यपि संभवति स । घटेपि घटात्यन्ताभावस्य सत्त्वात्। घटप्रतियोगिकाना प्रागभावप्रध्वंसान्योन्याभावाना तु न कदापि घट आश्रयो भवति। घटप्रागभावस्याश्रयो मृत्पिण्ड.। प्रध्वंसस्याश्रय· कपालानि । अन्योन्याभावस्य च पटादि । केचित्तु (प्राञ्च) यत्र भूतले पूर्वं घटादिक स्थितमथापसारित पुनरानीत च तत्रोत्पादविनाशशाली सामयिकनामा चतुर्थ संसर्गाभाव एव प्रतीयते नात्यन्ताभाव इत्याहु. (वै० वि० ९।१।५)। केवलाधिकरणादेव नास्तीति व्यवहारोपपत्तावभावो न पदार्थान्तरमिति प्राभाकरा आहु (दि० १) (त०

---

१ अत्र [क] अत्यन्त -अन्तमवधिमतिक्रान्तः नित्योभाव इति व्युत्पत्ति । अत एवायमात्यन्तिकस्त्रैकालिक इत्यभिधीयते (वै० उ० ९।१।९)। असौ त्रैकालिकस्तस्मादुक्त आत्यन्तिकस्तथा (त० व० २७२)। [ख] अन्त स्वप्रतियोगिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमतिक्रान्तोत्यन्त स चासावभावश्च इति विग्रह । तस्य भावोत्यन्ताभावत्वम्। स्वप्रतियोगिनिष्ठस्वसदृशाभावप्रतियोगित्वव्यभिचारिभावत्वमिति भावः। तथा-घटात्यन्ताभावस्य स्वप्रतियोगिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभाववति घटवृत्तिधर्मे सत्त्वात्तत्त्व तथाक्षतम् । घटान्योन्याभावस्य तु स्वप्रतियोगिनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वव्यापकत्वात्तद्व्यावृत्ति (वै० सा० द० ३३४)। अत्रेदं बोध्यम्-ध्वंसप्रागभावकालेपि तदधिकरणेत्यन्ताभावो वर्तत इति नवीननैयायिकानां मतम्। ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावेन सह विरोधेन स न वर्तत इति प्राचीना वदन्ति (ग० च० १) (मुक्ता० १)।

२ संसर्गाभावशब्दो द्रष्टव्य ।

३ त्रैकालिकत्वमिह नित्यत्वम् (नील०)। तच्चाभावस्य विशेषणम् ।

४ तादात्म्यातिरिक्तसंसर्ग इत्यर्थ । तेन नान्योन्याभावेतिव्याप्ति ।

दी०) । असन्ताभावो द्विविधः । एकपर्याप्तधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकः । अनेकपर्याप्तधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकः । आद्यो धर्मो घटत्वादिः । द्वितीय उभयत्वादिः । अयमेव व्यासज्यवृत्तिरित्युच्यते (सि० च० ४) ।

अथ—१ आनन्तर्यम् । २ आरम्भः । ३ प्रश्नः । ४ कार्त्स्न्यम् । (सर्वद० पृ० २३६–२४२) ।

अदः—परोक्षबुद्धिविषयः (दि० ४) (ग० श०) । यथा असौ हरिश्चन्द्रो राजेत्यादावदःशब्दार्थः । विप्रकृष्टपरोक्षव्यक्तिरिति केचित् (दि० ४) ।

अदत्तम्—अदत्तं तु भयक्रोधशोकवेगरुगन्वितैः । तथोत्कोचपरीहासव्यत्यासच्छलयोगतः ॥ बालमूढास्वतन्त्रार्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम् । कर्ता ममेदं कर्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥ अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये वा धर्मसंयुते । यद्दत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत्स्मृतम् ॥ (मिताक्षरा २।१७६)

अदृष्टम्—(गुणः) [क] धर्माधर्मशब्दवदस्यार्थोऽनुसंधेयः (भा०प०) । [ख] पुण्यपापात्मकं भोग्यम् । अपूर्वशब्दवदस्यापि व्यवहारस्तत्तन्मतानुरोधेन बोध्यः ।

अदृष्टार्थकः—(प्रमाणशब्दः) [क] यस्यामुत्रार्थः प्रतीयते सोऽदृष्टार्थकः (वात्स्या० १।१। ८) ।

[ख] शब्दतदुपजीविप्रमाणमात्रगम्यार्थकः (गौ० वृ० १।१।८) । स च स्वर्गापूर्वादीनामस्तित्वादिप्रतिपादकः शब्दः ।

---

१ अदो वासनया जन्यते । भोगप्रायश्चित्तज्ञानादिना नश्यति । अदृष्टसद्भावे प्रमाणं चानुमानम् । तच [क] चैत्रस्य शरीरादिकं चैत्रस्य विशेषगुणजन्यं कार्यत्वे सति चैत्रस्य भोगहेतुत्वाच्चैत्रप्रयत्नजन्यकुसुमपर्यङ्कादिवदिति (सि० च० ४) । [ख] विमता भोगव्यक्तयो हेतुसापेक्षाः कादाचित्कत्वात् घटवदित्यादि । तदुक्तम्—सापेक्षत्वादनादित्वाद्वैचित्र्याद्विश्ववृत्तितः । प्रत्यात्मनियमाद्भुक्तेरस्ति हेतुरलौकिकः ॥ इति । चिरध्वस्तं फलायालं न कर्मातिशयं विनेति च (कु० १) । आगमस्तु—पौरुषं दैवसंपत्त्या काले फलति पार्थिव । त्रयमेतन्मनुष्यस्य पिण्डितं स्यात्फलावहम् ॥ इत्यादि ।

अद्यतनः—(कालः) [क] अतीतरात्रेरन्त्ययामेनागामिन्या रात्रेः पूर्वयामेन च सहित. काल ।

[ख] अतीताया रात्रेः पश्चार्धेनागामिन्याः पूर्वार्धेन च सहितो दिवस इति शाब्दिका वदन्ति (ल० म०) ।

अद्रव्यद्रव्यत्वम्—असमवेतद्रव्यत्वम् (ग० दशा०)। यथा आकाशादेर्निरवयवद्रव्यस्य कुत्रापि समवायेनावर्तमानस्य अद्रव्यद्रव्यत्वम्।

अद्वैतम्—द्विधा इतं द्वीतम्। तस्य भावो द्वैतम्। द्विधेतं द्वीतमित्याहुस्तद्भावो द्वैतमुच्यते (बृ० वा० ४।३।१८०७)। न विद्यते द्वैतं द्विधाभावो यत्र तत् (सिद्धान्तबि० श्लो० १०)।

अधः—(दिक्) [क] गुरुत्वासमवायिकारणकक्रियाजन्यसंयोगाश्रयो[1] दिग्विशेषः (वै० उ० २।२।१०)।

[ख] पतनजन्यसंयोगाश्रयः (वै० वि० २।२।१०)। यथा पर्णमधः पततीत्यादौ।

अधर्मः—(गुण) [क] शरीरादिजनकात्मविशेषगुणः (त० भा० गु० ३६)। अयं च जीवमात्रसमवेतो भोगप्रायश्चित्तादिनाश्यश्चेति विज्ञेयम् (त० कौ०)। अधर्मो न प्रत्यक्षः किं त्वनुमानगम्यः। तच्चानुमानं देवदत्तस्य शरीरादिक देवदत्तविशेषगुणजन्यं कार्यत्वे सति देवदत्तस्य भोगहेतुत्वात् देवदत्तप्रयत्नजन्यवस्तुवत्–इति ज्ञेयम् (त० भा० गु० ३६)।

[ख] नरकदु खादिदु खाना साधनम् (मु०)।

[ग] निषिद्धकर्मजन्यः (त० स० ४)। निषिद्धकर्म चात्रानिष्टसाधनत्वेन वेदबोधितं कर्म (वाक्य०)। तच्च सुरापानादि।

[घ] दु.खासाधारण कारणम् (प्र० प्र०)। अधर्म आत्मगुणः कर्तुरहितप्रत्यवायहेतु॰ अतीन्द्रियः सम्यग्ज्ञानविरोधी।

तस्य तु साधनानि शास्त्रप्रतिषिद्धानि धर्मसाधनविपरीतानि हिंसानृत-

१ गुरुत्वमेव असमवायिकारणं यस्यास्तया क्रियया जन्यो य. संयोगस्तदाश्रय इति विग्रह.।

स्तेयादीनि विहिताकरण प्रमादश्च । एतानि दुष्टाभिसंधिं चापेक्ष्यात्मम-नसो सयोगादधर्मोत्पत्तिरिति । अविदुषो रागद्वेषवत प्रवर्तकाद्धर्मा-त्प्रकृष्टात्स्वल्पाधर्मसहिताद्ब्रह्मेन्द्रप्रजापतिपितृमनुष्यलोकेष्वाशयानुरूपैरिष्टशरीरेन्द्रियविषयसुखादिभिर्योगो भवति । तथा प्रकृष्टादधर्मात्स्वल्पधर्मसहितात्प्रेततिर्यग्योनिस्थानेषु अनिष्टशरीरेन्द्रियविषयदु खादिभिर्योगो भवति। एव प्रवृत्तिलक्षणाद्धर्मादधर्मसहितादेवमानुषतिर्यङ्नरकेषु पुन पुन स-सारप्रबन्धो भवति । ज्ञानपूर्वकात्तु कर्मणः कृतादसकल्पितफला-द्विशुद्धकुले जातस्य दु खवियोगोपायजिज्ञासोराचार्यमुपगम्योत्पन्नषट्-पदार्थतत्त्वज्ञानस्याज्ञाननिवृत्तौ विरक्तस्य रागद्वेषाभावात्तज्जयोर्धर्माधर्मयोर-नुत्पत्तौ सचितयोरुपभोगान्निरोधे सतोषसुख शरीरपरिखेदं चोत्पाद्य रागादिनिवृत्तौ निवृत्तिलक्षण केवलो धर्म. परमार्थदर्शनज सुखं कृत्वा निवर्तते । तदा निरुद्धस्यात्मन शरीरादिनिवृत्तौ बीजाभावेन पुनः शरी-राद्यनुत्पत्तौ दग्धेन्धनानलवदुपशमो मोक्ष इति (प्रशस्त० गु० पृ० ३६)।

अधिकम्—(निग्रहस्थानम्) [क] हेतूदाहरणाधिकमधिकम् (गौ० ५।२।१३)। एकेन कृतत्वादन्यतरस्यानर्थक्यमिति । तदेतन्नियमाभ्युपगमे वेदितव्यमिति (वात्स्या० ५।२।१३) । नियमश्चेत्स्वैन हेतोर्दृष्टान्तस्य वा प्रयोगः कर्तव्य इत्याकारको वादिप्रतिवाद्युभयनमत पूर्वकृत. सकेत.। [ख] कृतकर्तव्यापुनरुक्ताभिधानम् (गौ० वृ० ५।२।१३) । अनु-वादस्तु न कृतकर्तव्यः साभिप्रायत्वात् । प्रतिज्ञाधिक्य च पुनरुक्तम् । धूमादालोकात् महानसवत् चत्वरवत्—इत्यादिक तु विना समयबन्धं दार्ढ्यादिभ्रमादुक्तमधिकम् । यथा महानस महानसवत्—इति तु नाधिक किं तु पुनरुक्तम् (गौ० वृ० ५।२।१३)।

[ग] अधिकहेत्वादिकथनम् । यथा शब्दोनित्य. शब्दत्वाच्छ्रावणत्वा-चेत्यादि (नील०) (दि० १) ।

अधिकरणम्— (कारकम्) यद्वातुपस्थाप्ययादृशार्थे निग्रहस्यया सप्त-म्या य स्वार्थोनुभाव्यते तदेव तद्धातूपस्थाप्यतादृशक्रियायामधिकरणं नाम कारकम् । यथा ग्रामे गन्तेत्यादौ । अत्र धात्वर्थे गतौ ग्रामनिष्ठम-

त्रिकरणत्व तन्निरूपितमाधेयत्व वा सप्तम्यानुभाव्यत इति तदेव तद्वातूपस्थाप्यतादृशक्रियायामधिकरणकारकम् (श० प्र० ८९)। अधिकरणत्व च [क] अधिकरणमिति प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसबन्धविशेषः । यथा घटवद्भूतलमित्यादौ भूतले घटाधिकरणता ।

[ख] विषयताविशेष इति केचिद्वदन्ति ।

[ग] यथार्थविशिष्टधीविशेष्यत्वमित्यपरो वक्ति ।

[घ] कर्तृद्वारा कर्मद्वारा वा क्रियाश्रयत्वमिति शाब्दिका वदन्ति ।

अधिकरणम्—अवान्तरप्रकरणम् (मीमासाधिकरणकौमुदी पृ० १)। विषय सशय पूर्वपक्ष उत्तर सिद्धान्त एतत्पञ्चाङ्गबोधकवाक्यसमुदायरूपन्यायत्वमधिकरणत्वमिति मीमासका वेदान्तिनश्चाहुः ।

अधिकरणसिद्धान्तः—(सिद्धान्त) [क] यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः सोधिकरणसिद्धान्तः (गौ० १।१।३०)। यस्यार्थस्य सिद्धावन्येर्थो

१ एतन्मतेधिकरण च [क] कर्त्रादिव्यवहितक्रियाधार । [ख] अधिकरणत्वशक्तिमत् । सा शक्ति कर्तृकर्मद्वारा य क्रियाश्रयस्तन्निष्ठा । अधिकरण त्रिधा । औपश्लेषिकम् वैषयिकम् अभिव्यापक चेति । तदुक्त हरिणा । उपश्लेषस्य चाभेदस्तिलाकाशकटादिषु । उपकारास्तु भिद्यन्ते सयोगिसमवायिनाम् ॥ अविनाशो गुरुत्वस्य प्रतिबन्धे स्वतन्त्रता । दिग्विशेषादवच्छेद इत्याद्या भेदहेतव ॥ इति । औपश्लेषिकवैषयिकाभिव्यापकेषु त्रिष्वपि उपश्लेषोस्त्येव । उपकार सबन्ध । तद्भेदात्तु त्रित्वेन व्यवहार । कटे आस्त इत्यादौ सयोगिन्याधारे कतिपयावयवव्याप्त्यैव सबन्ध । तिलेष्वित्यादौ समवायिनि समस्तावयवव्याप्त्या स । खे शकुनय इत्यत्राकाशस्य तात्त्विकावयवाभावेन कल्पितदेशत्वात् कल्पित देशापेक्षया व्याप्त्युक्तान्यतर उपश्लेष । केचित्तु औपश्लेषिकमित्यस्य उप समीपे श्लेष सबन्धस्तत्कृतम्–इत्यर्थ । एव च यत्किंचिदवयवावच्छेदेनाधारस्याधेयेन व्याप्तिरप्युपश्लेष । यथा कटे आस्ते गुरौ वसति इति । एवमेव गङ्गैकदेशे तरन्तीषु गोषु कूपैकदेशस्थिते गर्गकुले गङ्गाया गाव कूपे गर्गकुलम् इत्यादौ बोध्यम् । वैषयिक तु अप्राप्तिपूर्वकप्राप्तिरूपसयोगसमवायैतद्भिन्नसबन्धेन यदधिकरण तत् । यथा खे शकुनय मोक्षे इच्छास्ति इत्यादि । अभिव्यापक तु यत्र सर्वावयवावच्छेदेन व्याप्तिस्तत् । यथा तिलेषु तैल दध्नि सर्पिरिति । अभिव्यापकमेव मुख्यमधिकरणमित्याहु (ल० म० ११८)।

अनुषज्यन्ते न तैर्विना सोर्थः सिध्यति तेर्था यदधिष्ठानाः सोधिकरणसिद्धान्तः । यथा देहेन्द्रियव्यतिरिक्तो ज्ञाता दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादिति । अत्रानुषङ्गिणोर्था इन्द्रियनानात्वं नियतविषयाणीन्द्रियाणि स्वविषयग्रहणलिङ्गानि ज्ञातुर्ज्ञानसाधनानि गन्धादिगुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं गुणाधिकरणं अनियतविषयाश्चेतना इति पूर्वार्थसिद्धावेतेर्थाः सिध्यन्ति । न तैर्विना सोर्थः सभवतीति (वात्स्या० १।१।३०) ।

[ख] यस्यार्थस्य सिद्धौ जायमानायामेवान्यस्य प्रकरणस्य प्रस्तुतस्य सिद्धिर्भवति स । यथा तद्व्यणुकादिकं पक्षीकृत्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यत्वे साध्यमाने सर्वज्ञत्वमीशस्य (गौ० वृ० १।१।३०) । यथा वा क्षित्यादिकर्तृसिद्धो कर्तुः सार्वज्ञ्यम् (त० भा० ४३) ।

[ग] अनुमेयस्य सिद्ध्यर्थो योनुषङ्गेण सिध्यति । स स्यादाधारसिद्धान्तो जगत्कर्ता यथेश्वरः ॥ (तार्किकर० श्लो० ६१) ।

अधिकवृत्तित्वम्—तदपेक्षयाधिकदेशकालान्यतरवृत्तित्वम् । यथा पृथिवीत्वमपेक्ष्य द्रव्यत्वस्याधिकदेशवृत्तित्वम् । योधिकदेशवृत्तिर्धर्मः स एव व्यापकधर्मो भवति ।

अधिकारः—१ स्वामित्वं यथेष्टक्रयविक्रयादिकर्तृत्वसंपादकस्वामित्वं वा । यथा सर्वे स्युरधिकारिण इत्यादावधिकार इति धर्मशास्त्रज्ञाः । २ [क] यद्धर्मविशिष्टेन कृतस्य कर्मणः फलजनकत्वं सः (मू० म० १) ।

[ख] यत् प्रवर्तमानपुरुषनिष्ठं तथा ज्ञायमानं सत्प्रवृत्तिहेतुः सः ।

[ग] यत् विधिवाक्येषु पुरुषविशेषणत्वेन श्रूयते सोधिकार इति मीमांसकाः । ३ स्वसूत्रे लक्ष्यसंस्कारकवाक्यार्थशून्यत्वे सति विधिसूत्रैकवाक्यतापन्नत्वमिति शाब्दिका वदन्ति । ४ आरम्भः । यथा अथ शब्दानुशासनमित्यादावथशब्दार्थोधिकार इति शाब्दिका आहुः ।

---

१ यथा अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादौ शमदमादिसपत्सारासारविवेकादिरधिकारः ।
२ यथा स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ स्वर्गकामनादिकमधिकारो भवति ।
३ अत्र शब्दशास्त्रमधिकृत्य भवतीत्यर्थो बोध्यते ।

अधिकारविधिः—फलस्वाम्यबोधको विधिरधिकारविधिः (मी० न्या० पृ० ४६)।

अधिवत्सरः—यस्मिंश्चान्द्रसंवत्सरे मध्यममानेन गुरोः संक्रान्तिर्नास्ति सोधिवत्सरः (पु० चि० पृ० ११)।

अधिविन्ना—भर्त्रा विवाहान्तरे कृते पूर्वमूढा।

अधिवेदनम्—धर्मपत्न्यां सत्यां रागत एव विवाहान्तरकरणम्।

अधिगमः—१ ज्ञानम्। २ प्राप्तिः। ३ स्वीकारः (वाच०)। ४ निध्यादेः प्राप्तिरिति व्यवहारज्ञाः। ५ व्याख्यानादिरूपपरोपदेशजनितं ज्ञानमधिगम इत्यार्हता आहुः (सर्व० आर्ह० पृ० ६३)।

अधिश्रयणम्—विक्लित्तिहेतुभूतश्चुल्ल्युपस्थापनरूपो व्यापारः। यथा तण्डुलं पचतीत्यादौ पाकानुकूलोवान्तरव्यापारः।

अधिष्ठाता—१ अध्यक्षः। २ नियन्ता। ३ अधिदेवः। यथा आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाता (भा० प० श्लो० ४७) इत्यादौ।

अधिष्ठानम्—१ आश्रयः। यथा प्राणसंचारादेः प्राणवहनाड्यादिः (दि० २३१)। २ आरोपविशेष्यः। यथा शुक्ती रजतस्याधिष्ठानम्।

अधीनत्वम्—१ [क] प्रयोज्यत्वापरपर्यायः स्वरूपसंबन्धविशेषः। यथा दण्डाधीनो घट इत्यादावधीनत्वम्।

[ख] एतत्समयसंबन्धो दण्डाधीन इत्यादिप्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसंबन्धविशेष इति केचित् (मू० म० १)। २ तन्निर्वाहानिश्चयकार्यकारिताप्रयोजकरूपवत्त्वम् (ग० बाध०)।

अध्यक्षम्—१ प्रत्यक्षम्। यथा उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् (भा० प० श्लो० १५२) इत्यादौ। २ प्रत्यक्षविषयः। यथा अध्यक्षो विशेषगुणयोगतः (भा० प० श्लो० ४९) इत्यादौ।

अध्ययनम्—[क] उच्चारणोत्तरकालिको नियमपूर्वको ग्रन्थस्वीकारानुकूलो व्यापारः। यथा उपाध्यायादधीत[1] इत्यादौ धात्वर्थः (ल० म०)।

---

१ अत्र उच्चारणाश्रयोपादानम्। उपाध्यायान्नि:सरन्तं ग्रन्थमधीते इत्यर्थः (ल०म०)।

[ख] पठनम् । तच्च गुरुमुखोच्चारणानुत्तार्युच्चारणम् ।

[ग] सार्थाक्षरग्रहणमिति मीमांसकाः । यथा साङ्गो वेदोऽध्येतव्यो ज्ञेयश्चेत्यादौ ।

[घ] अक्षरमात्रपाठोऽध्ययनमिति वेदाक्षरपठनकर्तार इदानींतना वैदिकंमन्या मन्यन्ते ।

अध्यवसायः—१ इदमेवमेव—इति विषयपरिच्छेदो निश्चयः । २ उपात्तविषयाणामिन्द्रियाणां वृत्तौ सत्यां बुद्धेः रजस्तमोभिभवे सति यः सत्त्वसमुद्रेकः सोयमध्यवसाय इति वृत्तिरिति च सांख्या आहुः । स चाध्यवसाय आत्मधर्म इति नैयायिकाः । बुद्धिधर्मः (बुद्धेर्व्यापारः) इति सांख्यादयः (सां० कौ०) ।

अध्यात्मम्—आत्मनंबन्धि । यथा—इत्यध्यात्ममित्यादौ ।

अध्यायः—१ अध्ययनम् । यथा स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यादौ । २ वेदशास्त्रादिग्रन्थस्यैकार्थविषयसमाप्तिद्योतको विश्रान्तिस्थानमंशविशेषः यथा श्रीभागवतस्य पञ्चमोऽध्याय इत्यादौ ।

अध्यावहनिकम्—यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना पितुर्गृहात् । अध्यावहनिकं नाम स्त्रीधनं तदुदाहृतम् ॥ (मिताक्षरा अ० २ श्लो० १४३)

अध्यासः—१ अयथार्थज्ञानम् । २ स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभास इति शंकरभारती यत्ति । यथा शुक्तौ इदं रजतमिति ज्ञानम् (शारीर०) । स चाध्यासो द्विविधः—अर्थाध्यासो ज्ञानाध्यासश्चेति । तदुक्तम्—प्रमाणदोषसंस्कारजन्मान्यस्य परात्मता । तद्धीश्चाध्यास इति हि द्वयमिष्टं मनीषिभिः ॥ (सर्वद० सं० शांक० पृ० १२०) ।

अध्याहारः—१ अश्रुतपदानामनुसंधानम् (दि० ४) । यथा घटमानयेत्युक्ते त्वमिति पदस्याध्याहारः । अध्याहारो द्विविधः । शब्दाध्याहारः । अर्थाध्याहारः । शब्दाध्याहारो नामाकाङ्क्षितार्थबोधकपदानुसंधानम् । अर्थाध्याहारो नामाकाङ्क्षितार्थानुसंधानम् । अत्रेदं बोध्यम्-नैयायिकैः

१ अत्र आत्मानं देहमिन्द्रियादिकं क्षेत्रज्ञं मद्य वाधिकृत्येति व्युत्पत्तिः ।

शब्दाध्याहार एव स्वीक्रियते न त्वर्थाध्याहार । मीमांसकैस्त्वर्थाध्याहारः स्वीक्रियत इति । २ तर्क । ३ अपूर्वो प्रेक्षणमित्यपि केचित् (वाच०)।

अघ्यूहनम्—भस्मनाङ्गारैश्चाग्नेरुपर्याच्छादनम् (जै० न्या० अ० १० पा० १ अधि० ११)।

अध्येषणा—(लिङर्थ विधि) [क] या श्रोतरि पूजा समानव्यक्तिका सा (कु० ५)। [ख] अध्येषणीये प्रयोक्तुरनुग्रहद्योतिका इच्छा (वै० सा० द०)। [ग] इच्छाविशेष । यथा पाक कुर्यामित्यादावुत्तमपुरुषार्थ (दि०गु०)। [घ] सत्कारपूर्वकमाचार्यादे प्रेरणमिति केचित् (वै० सा० द०)।

अनङ्गत्रयोदशी—मार्गशीर्षशुक्लत्रयोदशी (पु० चि० पृ० २२३)।

अनतिरिक्तत्वम्—स्वान्यूनवृत्ति (यत्) तत्कत्वम् (दीधि० २)। यथाभिधेयत्वानतिरिक्तत्व प्रमेयत्वस्येति ।

अनतिरिक्तविषयकत्वम्[१]—[क] प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यविषयताविलक्षणविषयताशून्यत्वम् (दीधि० २)। यथा पर्वते धूमेन वह्निसाधने पर्वतो वह्निमानिति प्रतिज्ञावाक्यजन्यशाब्दबोधस्य पर्वतो वह्निमान् इत्यनुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकत्वम् । अत्रान्यूनविषयकत्व च पक्षे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वम् (दीधि० २)। [ख] प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यसिद्ध्योपयिकव्याप्त्यविषयकत्वमिति केचित् (दीधि० २)।

अनतिरिक्तवृत्तित्वम्—(अवच्छेदकत्वम्) १ [क] स्वव्यापक (यत्) तत्कत्वम् । यथा ह्रदो वन्ह्यभाववान् इति निश्चयविषयिताया ह्रदो वह्निमान् इत्यनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वम् (ग० सामा०)। अत्र स्व विषयिता । तस्या व्यापिका प्रतिबन्धकता । तत्कत्व स्वस्मिन्निति बोध्यम् । [ख] तच्छून्यावृत्तित्वमिति केचित् ।

२ [क] तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववदसंबद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वम् । [ख] स्वविशिष्टसंबन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतत्कत्वम् । [ग]

---

१ इदमनतिरिक्तविषयकत्व दीधितिमन्यस्य प्रतिज्ञालक्षणशरीर एव नान्यत्रेति ज्ञेयम् ।

स्वविशिष्टसंबन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वम् (दीधि० २)। यथा पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्नित्वात्मकस्य साध्यतावच्छेदकस्य हेतु—(धूम) समानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमित्यादौ (ग० च० २)।

अनद्यतनत्वम्—[क] प्रकृतशब्दप्रयोगाधिकरणदिनावृत्तित्वम्। यथा तण्डुलमपचदित्यादौ लङर्थ (ग० व्यु० ल०)। [ख] अद्यतनभिन्न कालोनद्यतन इति शाब्दिका वदन्ति (ल० म०)।

अनध्यवसायः—१ विपर्यय। यथा इद किंचित् इति ज्ञानम्। अयं विशेषादर्शनेन जन्यत इति विज्ञेयम् (सि० च० ४)। २ यस्तु ज्ञानविशेष स्यादसाधारणधर्मज। जिज्ञासाजनक सोनध्यवसाय इहोच्यते॥ भवति हि नित्यानित्यव्यावृत्त शब्दत्व शब्दे उपलभमानस्य शब्द. किं नित्य आहोस्विदनित्य इति जिज्ञासा। अय च वैशेषिकमते अविद्याप्रभेद (त० व० २१८)। ३ अविद्याविशेष। अनध्यवसायोपि प्रत्यक्षानुमानविषये एव संजायते। तत्र प्रत्यक्षविषये तावत्—प्रसिद्धार्थेष्वप्रसिद्धार्थेषु वा व्यासङ्गादनर्थित्वाद्वा किमिदम् इत्यालोचनामात्रमनध्यवसाय। यथा—वाहीकस्य पनसादिष्वनध्यवसायो भवति। अनुमानविषयेपि नारिकेलद्वीपवासिन साखामात्रदर्शनात् को नु खल्वय प्राणी स्यात् इत्यनध्यवसायो भवति (प्रशस्त० २ पृ० ४८)। ४ वेदान्तिनस्तु—किंनामकोय वृक्ष इति सज्ञाविषयक जिज्ञासामात्रमित्याहु (प्र० प० पृ० ५)। ५ हेतुदोषविशेष।

अनध्यवसितः—(हेत्वाभास) यश्चानुमेये विद्यमानस्तत्समानासमानजातीययोरसन्नेव सोन्यतरत्रासिद्ध अनध्यवसायहेतुत्वादनध्यवसित। यथा—सत् कार्यमुत्पत्ते इति (प्रशस्त० २ पृ० २९–३०)। तथा च—अनध्यवसितत्व पक्षमात्रवृत्तित्वम्। यथा—पर्वतो वह्निमान् पर्वतत्वात् इत्यादौ पर्वतत्वहेतावनध्यवसितत्वम्।

अननुभाषणम्—(निग्रहस्थानम्) [क] विज्ञातस्य परिषदा त्रिरभिहितस्याप्यप्रत्युच्चारणमननुभाषणम् (गौ० ५।२।१६) (नील०)। विज्ञा-

तस्य वाक्यार्थस्य परिषदा प्रतिवादिना त्रिरभिहितस्य यदप्रत्युच्चारणं (अननुवादः) तदननुभाषणं नाम निग्रहस्थानमिति । अप्रत्युच्चारयन्किमाश्रयं परपक्षप्रतिषेधं ब्रूयात् (वात्स्या० ५।२।१६)। [ख] त्रिरभिधानेपि यत्रानुभाषणविरोधी व्यापारस्तत्राननुभाषणं नाम निग्रहस्थानम् । तदिदं चतुर्धा । एकदेशानुवादात् विपरीतानुवादात् केवलदूषणोक्तया स्तम्भेन वेति । सर्वनामपदेनानुवादात्पञ्चममित्याचार्याः (गौ० वृ० ५।२।१६) ।

अनपदेशः—हेत्वाभासवदस्यार्थोनुसंधेयः (त० व०) ।

अनभ्यासदशापन्नज्ञानम्—१ विशेषदर्शनाजन्यं ज्ञानम् । यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वा इति संशयः (सि० च० ४) । अत्रेदं बोध्यम् । अत्रोदाहरणद्वयम् । स्थाणुर्वेत्येकं पुरुषो वेति द्वितीयम् । तथा हि आद्यस्य स्थाणुत्ववान्वा तदभाववान्वेत्यर्थः । द्वितीयस्यापि पुरुषत्ववान्वा तदभाववान्वेतिचार्थः । स्थाणुत्वव्याप्यवक्रकोटरादिमानयमिति पुरुषत्वव्याप्यकरादिमानयमिति वा विशेषदर्शने सति स्थाणुत्वस्य पुरुषत्वस्य वा निश्चय एव भवति न तु संशय इति । २ प्राथमिकं ज्ञानम् । यथा इदं जलज्ञानं प्रमा समर्थप्रवृत्तिजनकत्वात् इत्यत्र प्राथमिकं जलज्ञानम् (त० कौ० ४) ।

अनवधारणम्—अनिश्चयात्मकं ज्ञानम् ।

अनवसरग्रहणम्—(निग्रहस्थानम्) १ अकाल एवोद्भावनम् । यथा त्यजसि चेत्प्रतिज्ञाहानिः विशेषयसि चेद्धेत्वन्तरमिति । २ अवसरमतीत्य कथनम् । यथा उच्यमानग्राह्यस्यापशब्दादेः परिसमाप्तौ । एवमनुक्तग्राह्याज्ञानाद्यननुभाषणावसरेनुद्भाव्यबोधाविष्करणानुभाषणप्रवृत्ते वादिनि तदुद्भावनमित्यादिकमूह्यम् (गौ० वृ० ५।२।२२) । इदं निग्रहस्थानं च गौतमोक्तनिग्रहस्थानस्य निरनुयोज्यानुयोगस्य प्रभेद इति वृत्तिकारेणाङ्गीकृतमिति विज्ञेयम् ।

अनवसादः—दैन्यविपर्ययोनवसादः (सर्वद० पृ० १२४) ।

अनवस्था—१ (तर्कः) [क] क्लृप्तवस्तुसजातीयवस्तुपरंपराकल्पनस्य

विरामाभावः । यथा जातौ जात्यन्तरं तत्रापि जात्यन्तरमित्येवं तत्र तत्र जात्यन्तरस्वीकारेनवस्था । [ख] अव्यवस्थितपरंपरोपाधीनोनिष्टप्रसङ्गः । यथा—यदि घटत्वं घटजन्यत्वव्याप्यं स्यात्कपालसमवेतत्वव्याप्यं न स्यात् इति (गौ० वृ० १।१।४०) । २ प्राचां संकेत इति केचित् ।

अनवस्थितत्वम्—लब्धायामपि समाधिभूमौ चित्तस्याप्रतिष्ठानवस्थितत्वम् (सर्वद० सं० पृ० ३५५) ।

अनवस्थितिः—अनवस्थावदस्यार्थोनुसंधेयः ।

अनाकाङ्क्षम्—जनितान्वयबोधत्वेन निराकाङ्क्षम् (कु० ३) । यथा घटो घटः इति वाक्यमनाकाङ्क्षं भवति । इदं च शाब्दबोधविघटकं भवति । अत्र प्रथमघटशब्देन बोधित एवार्थो द्वितीयघटशब्देन बोध्यते । तादृशबोधन आकाङ्क्षाविरहेण तद्वाक्यं निराकाङ्क्षमिति ज्ञेयम् ।

अनागतत्वम्—भविष्यत्ववदस्यार्थोनुसंधेयः ।

अनादित्वम्—१ उत्पत्तिशून्यत्वम् (वाक्य०) । यथा प्रागभावस्यानादित्वम् । २ सजातीयप्रयोगपूर्वकत्वम् । यथा शब्दस्यानादित्वमिति शाब्दिका वदन्ति (चि० ४) ।

अनादिषट्कम्—जीव ईशो विशुद्धा चित्तथा जीवेशयोर्भिदा । अविद्या तच्चितोर्योगः षडस्माकमनादयः ॥ इति मायावेदान्तिनो मन्यन्ते ।

अनायतिः—गत्यन्तराभावः । यथा अनायत्या जीवनादृष्टमेवोद्बोधकं कल्प्यत इत्यादौ । अत्र च सिद्धान्ते प्रवृत्तिं प्रतीष्टसाधनत्वज्ञानस्य कारणत्वस्वीकारात्तादृशकारणाभावेन बालकानां स्तनपानप्रवृत्त्यनुपपत्त्या जन्मान्तरानुभूतेष्टसाधनत्वस्मरणकल्पने जन्मान्तरानुभूतानामन्येषामपि पदार्थानां स्मरणापत्तिः । तद्वारणाय अनायत्या जीवनादृष्टमेवोद्बोधकं कल्प्यत इत्यवधेयम् ।

अनारभ्याधीतः—(मन्त्र०) कंचित्कर्मविशेषमप्रकृत्यैव पठितः ।

अनित्यः—उत्पत्तिमान्ध्वंसप्रतियोगी च । यथा—नैयायिकमते शब्दः अनित्यः (त० प्र० ख० ४ पृ० १२४) ।

अनित्यत्वम्—[क] प्रतियोगितामवच्छेदेन ध्वंसवत्त्वम् (मु० म०) । ध्वंसप्रतियोगित्वमित्यर्थः (त० दी०) । यस्य ध्वंसः संभवति तत्त्वमिति फलितम् । इदं लक्षणं च प्रागभावानङ्गीकारपक्षे ध्वंसस्य नित्यत्वपक्षेपि च सगच्छत इति विज्ञेयम् । [ख] प्रागभावप्रतियोगित्वध्वंसप्रतियोगित्वान्यतरवत्त्वम् (वाक्य० १) (त० प्र० १) । यथा ध्वंसप्रागभावयोः घटपटादेश्चानित्यत्वम् ।

अनित्यसमः—(जाति.) [क] साधर्म्यात्तुल्यधर्मोपपत्तेः सर्वानित्यत्वप्रसङ्गादनित्यसमः (गौ० ५।१।३२) । अनित्येन घटेन साधर्म्यादनित्यः शब्द इति ब्रुवतोस्ति घटेनानित्येन सर्वभावानां साधर्म्यमिति सर्वस्यानित्यत्वमनिष्टं संपद्यते । सोयमनित्यत्वेन प्रत्यवस्थानादनित्यसमः इति (वात्स्या० ५।१।३२) । प्रतिकूलतर्कदेशनाभासोयमिति ज्ञेयम् (गौ० वृ० ५।१।३२) । [ख] व्याप्तिमपुरस्कृत्य यत्किंचिद्दृष्टान्तसाधर्म्येण सर्वस्य साध्यवत्त्वापादनम् । यथा—यदि दृष्टान्तघटसाधर्म्यात्कृतकत्वात्तेन सह तुल्यधर्मतोपपद्यत इष्यते शब्दे अनित्यत्वं साध्यते तदा सर्वस्यैवानित्यत्वं स्यात् । सत्त्वादिरूपसाधर्म्यसंभवात् (गौ० वृ० ५।१।३२) । [ग] अनित्यदृष्टान्तसाधर्म्यात्सर्वानित्यत्वप्रसङ्गोद्भावनम् । यथा यद्यनित्येन घटेन सादृश्यादनित्यः शब्द इत्युच्यते तदा येन केनचिद्धर्मेण सर्वस्यैव तत्सदृशतया सर्वस्यानित्यत्वप्रसङ्गः इति (नील० ४५) । [घ] साधर्म्यादिविवक्षाया सपक्षत्वप्रसञ्जनम् । साधनं त्वप्रतिनिदर्शं ह्यनित्यसमोदयः (ता० र० प० २ श्लो० १२४) ।

अनित्यसमासः—(समास) स्वान्तर्गतनामसु विभक्तिमात्रप्रक्षेपेण यदन्यस्यार्थस्य बोधः सः । यथा राजपुरुषपूर्वकायादिः । अत्र तदन्यार्थस्य राज्ञः पुरुषः पूर्वं कायस्य इत्यादिवाक्यादपि प्रतीतेः (श० प्र० ४०) ।

अनिर्वाच्यम्—प्रत्येकं सदसत्त्वाभ्यां विचारपदवीं न यत् । गाहते तदनिर्वाच्यमाहुर्वेदान्तवादिनः ॥ (सर्वद० स० पृ० ४४७) ।

अनिष्टप्रसङ्गः—अनभिमतार्थापादनम् । यथा पर्वते धूमेन वह्निसाधने यादिना अप्रयोजकत्वशङ्कायां कृतायां पर्वते यदि वह्निर्न स्यात्तर्हि धूमोपि न

स्यात् धूमो वह्निजन्यो न स्याद्वा इत्यापादनम् । अत्राप्रयोजकशङ्का च पक्षे हेतुरस्तु साध्य मास्तु इति पर्यवसिता । तत्रानिष्टप्रसङ्गश्च सिद्धव्याप्तिकयोर्धर्मयोर्व्याप्याङ्गीकारेणानिष्टव्यापकप्रसञ्जनम् (त० भा० ४३) ।

अनुकरणम्—सदृशक्रियादिकरणम् । तच्च गुणक्रियावयवादिभि सदृशीकरणम् । यथा चटचट इत्यनुकरणम् (वाच०) । अत्रेद ज्ञेयम् । अनुकरणत्व च शब्दमात्रतात्पर्यकोच्चारणविषयकत्वम् । यथा इतिशब्दसमभिव्याहारे गौरित्याह इत्यादौ । इद चानुकरण पदार्थविपर्यासकृद्भवति । अर्थबोधक न भवतीत्यर्थ (ल० म०) ।

अनुकल्पः—१ गौणकल्प । यथा भार्या कार्या सजातीया सर्वेषा श्रेयस्य स्युरिति मुख्य कल्प । ततोनुकल्पस्तु चतस्रो ब्राह्मणस्येत्यादिः (पैठीनसिस्मृति) । २ प्रतिनिधि । यथा यवाद्यभावे गोधूमा मध्वाद्यभावे गुडादय (वाच०) ।

अनुकूलत्वम्—१ प्रयोजकत्वम् । यथा फलानुकूलव्यापार इत्यादौ २ इच्छाविषयत्वम् । यथा निरुपाध्यनुकूलवेद्य सुखमित्यादौ (प० च०) ।

अनुकूलवेदनीयम्—[क] इष्टसाधनताज्ञानानधीनेच्छाविषय । [ख] इतरेच्छानधीनेच्छाविषय (न्या०बो० ४) । यथा सुखम् । अत्रेद बोध्यम् । सुखानन्तरानिष्टफलान्तरस्याभावेन सुखेच्छा (यागेच्छावत्) नेष्टसाधनत्वप्रकारकज्ञानेनोत्पद्यते अपि तु सुखत्वप्रकारकज्ञानेनैवोत्पद्यते इति (न्या० बो० ४) ।

अनुकृतिः—लक्षणम् । यथा कारणान्तरानुकृतिर्वैधर्म्याच्चेत्यादौ (वै० २। १। २२) ।

अनुगमः—अनुगतप्रवृत्तिनिमित्तम् (ग० अव०) । यथा सर्वेषा घटानामनुगमो घटत्वम् ।

अनुग्रहः—[क] अभीष्टसंपादनेच्छारूप प्रसादः । [ख] अनिष्टनिवारणपूर्वेष्टसाधनेच्छारूपाम्युपपत्ति । यथा निग्रहानुग्रहे शक्तः प्रभुरित्यभिधीयत इत्यादौ (वाच०) ।

अनुज्ञा—(लिङर्थो विधिः) [क] या निवारणाभावव्यञ्जिका पूजा इच्छा वा सा (कु० व्या० ५) । [ख] निषेधाभावव्यञ्जिकेच्छा (वै० सा० द०) । [ग] कर्तुरिष्टत्वे सति वक्त्रनुमतत्वम् । यथा पत्नी पचत्वित्यादौ लोडर्थोनुज्ञा (श० प्र० १४५) ।

अनुतन्त्रम्—वार्तिकम् । नित्याः शब्दार्थसंबन्धाः समाम्नाता महर्षिभिः । सूत्राणां सानुतन्त्राणां भाष्याणां च प्रणेतृभिः ॥ (हरि.-वाक्यपदीये १।२३।)

अनुत्पत्तिसमः—(जातिः) (क) प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादनुत्पत्तिसमः (गौ० ५।१।१२) । अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद्घटवदित्युक्ते अपर आह । प्रागुत्पत्तेरनुत्पन्ने शब्दे प्रयत्नानन्तरीयकत्वमनित्यत्वकारणं नास्ति । तदभावान्नित्यत्वं प्राप्तम् । नित्यस्य चोत्पत्तिर्नास्ति । अनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानमनुत्पत्तिसमः (वात्स्या० ५।१।१२) । यथा वा घटो न नित्यो जन्यैकत्वादित्यादौ कश्चिदाह । यदि जन्यैकत्वमनित्यत्वे प्रमाणं तदा घटे एकत्वोत्पत्तेः पूर्वं तदभावान्नित्यत्वम् । नित्यश्चेत्तर्ह्यनुत्पन्न एवेति (नील० ४४) । असिद्ध्यादिदेशनाभासोयमिति बोध्यम् (गौ० वृ०५।१।१२) । [ख] साधनाङ्गपक्षहेतुदृष्टान्तानामुत्पत्तेः प्राग्वेत्त्वभाव इति अनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानम् । यथा घटो रूपवान्गन्धात्पटवदित्युक्ते घटोत्पत्तेर्गन्धोत्पत्तेश्च पूर्वं हेत्वभावादसिद्धिः । पटे च गन्धोत्पत्तेः पूर्वं हेत्वभावेन दृष्टान्तासिद्धिः । एवमाद्यक्षणे रूपाभावाद्बाधश्च । अनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानस्य तत्रापि सत्त्वात् । उत्पत्तेः पूर्वं हेत्वाद्यभावेन प्रत्यवस्थानस्यैव लक्षणत्वात् (गौ० वृ० ५।१।१२) । [ग] अनुत्पन्ने साधनांशे हेतुवृत्तेरभावतः । भागासिद्धिप्रसङ्गः स्यादनुत्पत्तिसमो मतः ॥ (ता० र० २ श्लो० ११५) ।

अनुद्धर्षः—देशकालाद्यानुकूल्येन प्रियवस्त्वनुसरणेन वा जायमानं मनःशैथिल्यं तुष्टिः । अयमेवोद्धर्षः । तद्विपर्ययोनुद्धर्षः (सर्वद०स० पृ०१२४)।

अनुद्भूतत्वम्—शुक्लत्वादिव्याप्यो धर्मः (सि० च० १ पृ०४) (मु० १ पृ०११९) । शिष्टं तु उद्भूतत्वशब्दव्याख्याने द्रष्टव्यम् ।

अनुपकारसमः—(जातिः) कार्यकारणभावस्योपकारनियतत्वेनवस्था । असिद्धदेशनाभासोयम् (गौ० वृ० ५।१।३७) । इयं जातिः सूत्रानुक्ता वृत्तिकारेण वृत्तावुच्यते कार्यसम इत्यनेनोपलक्ष्यते चेति बोध्यम् ।

अनुपधा—श्रद्धामन.प्रसादादयः । एते धर्मजनकाः (त० व० १३२) ।

अनुपपत्तिः—उपपत्त्यभावः । यथा पीनत्वान्यथानुपपत्तिरित्यादौ ।

अनुपलब्धिः—ज्ञानकरणाजन्याभावानुभवासाधारणकारणमनुपलब्धिरूपं प्रमाणम् । अस्यार्थ —ज्ञानरूपं यत्करणं तदजन्यो योभावानुभवो नामाभावज्ञानं तस्य यदसाधारण कारणं तदनुपलब्धिरूपं प्रमाणं बोध्यमिति । अनुमानादिना जन्योत एवातीन्द्रियो योभावानुभवस्तस्य हेतुभूते नुमानादावतिव्याप्तिवारणायाजन्यान्तम् । अदृष्टादौ साधारणकारणेतिव्याप्तिवारणायासाधारणेति । अभावस्मृत्यसाधारणहेतौ तंस्कारेतिव्याप्तिवारणायानुभवेति विशेषणम् । एवं च घटादिज्ञानाभावो घटाद्यभावज्ञकारणमिति फलितोर्थः । तथा च घटाभाववति भूतले घटज्ञानाभावाद्घटाभावस्य ज्ञान भवति । आत्मनि धर्माधर्माद्यनुपलब्धिसत्त्वेपि तदभावानिश्चयेन योग्यानुपलब्धेरेवाभावग्राहकत्वं बोध्यम् । अनुपलब्धेर्योग्यता च तर्कितप्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जितप्रतियोगिकत्वरूपा । अस्यार्थः—तर्कितयत्प्रतियोगिसत्त्वं तेन प्रसञ्जित आपादितः प्रतियोगी यस्य तस्य भावस्त्वमिति । तथा च स्फीतालोकवति भूतले यदि घटः स्यात्तदा घटोपलम्भः स्यादित्यापादनसंभवात्तादृशभूतले घटाभावोनुपलब्धिगम्यः । अन्धकारे तु तादृशापादनासंभवात्नानुपलब्धिगम्यता । अत एव स्तम्भे तादात्म्येन पिशाचसत्त्वे स्तम्भवत्प्रत्यक्षतापत्त्या तदभावोनुपलब्धिगम्यः स्तम्भः पिशाचो नेति । आत्मनि धर्माधर्मादिसत्त्वेपि तस्यातीन्द्रियतया निरुक्तोपलम्भापादनासंभवान्न धर्माद्यभावस्यानुपलब्धिगम्यत्वम् । ननूक्तरीत्याधिकरण इन्द्रियसंनिकर्षस्थले अभावस्यानुपलब्धिगम्यत्वं तवानुमतम् । तत्र च क्लृप्तेन्द्रियमेवाभावाकारवृत्तावपि कारणम् । इन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुरोधादिति चेत् न । प्रतियोग्यनुपलब्धेरभावग्रहे हेतुत्वेन क्लृप्तत्वात्करणत्वमात्रस्य कल्पनात् । इन्द्रियस्य चाभावेन समं संनिक-

र्षाभावेनाभावज्ञाने हेतुत्वाभावात्। इन्द्रियान्वयव्यतिरेकयोरधिकरणज्ञानार्थमुपक्षीणत्वेनान्यथासिद्धे (वेदान्तपरि०) इति मायावादिनो वेदान्तिनः। अत्र नैयायिका तर्कितप्रतियोगिसत्त्वविरोध्यनुपलब्धिसहकृतेनेन्द्रियेणैवाभावज्ञानोपपत्तावनुपलब्धेः प्रमाणान्तरत्वासंभव इत्याहुः (त०दी० १८)। तदर्थश्च—तर्किता आपादिता प्रतियोगिनो घटादेः सत्त्वस्य सत्त्वप्रसक्तेर्विरोधिनी या उपलब्धिस्तत्प्रतियोगिकः अभावोनुपलब्धिस्तत्सहकृतेनेति (नील० १८)। तथा हि। घटोपलब्धौ घटाभावाग्रहात् प्रतियोग्यनुपलब्धिरभावप्रत्यक्षे इन्द्रियस्यैव सहकारिणी। न तु प्रमाणान्तरम्। इन्द्रियेणनाभावप्रत्यक्षोपपत्तेः। अन्यथा अभावप्रत्यक्षस्येन्द्रियजन्यत्वानङ्गीकारे इह घटो नास्ति इति निर्णयानन्तरं इह घटाभावं साक्षात्करोमि इति साक्षात्कारविषयकप्रतीत्यनुपपत्तेः (त० कौ०१७–१८)। तथा च अनुपलब्धिसहकृतेन्द्रियग्राह्यत्वात् अनुपलब्धिग्राह्य इत्युपचर्यते (गौ० वृ० ५।१।३०)। अनुपलब्धिर्द्विविधा। अज्ञाता ज्ञाता च। तत्राज्ञातानुपलब्धिस्थले इन्द्रियेणैवाभावग्रहः। तावत्पर्यन्तमिन्द्रियव्यापारस्य विद्यमानत्वात्। अनुपलब्धिस्तु सहकारिमात्रम्। ज्ञातानुपलब्धिस्थले त्वनुमानम् इति नानुपलब्धिर्मानान्तरम् (त० व० ९९)। यत्र त्वज्ञाता अनुपलब्धिः कारणं तत्प्रत्यक्षम्। ज्ञातानुपलब्धिजन्याभावज्ञानस्यानुमानत्वम् (कु० व्या० ३।२९)।

अनुपलब्धिसमः—(जाति) [क] तदनुपलब्धेरनुपलम्भादभावसिद्धौ तद्विपरीतोपपत्तेरनुपलब्धिसमः (गौ० ५।१।२९)। प्रतिकूलतर्कदेशनाभासोयमिति ज्ञेयम् (गौ० वृ० ५।१।२९)। [ख] अनुपलब्धेरप्यनुपलब्धिस्तस्या अप्यनुपलब्धिरित्येवरूपेण प्रत्यवस्थानमनुपलब्धिसमः। नैयायिकैस्तावच्छब्दानित्यत्वमेव साध्यते। यदि शब्दो नित्यः स्यादुच्चारणात्प्राक् कुतो नोपलभ्यते। न हि घटाद्यावरणकुड्यादिवत् शब्दस्यावरणमस्ति तदनुपलब्धेरिति। तत्रैव जातिवादी प्रत्यवतिष्ठते। यथावरणानुपलब्धेरावरणाभावः सिध्यति तदा आवरणानुपलब्धेरप्यनुपलम्भादावरणानुपलब्धेरप्यभावः सिध्येत्। तथा चावरणानुपलब्धिप्रमाणकः आव-

रणाभावो न स्यात् अपि त्वावरणोपपत्तिरेव स्यादिति शब्दनित्यत्वे नोक्त बाधक युक्तम् (गौ०वृ० ५। १। २९)। [ग] वादिनानुपलब्धिवशा-त्कस्यचित्पदार्थस्यानङ्गीकारेनुपलब्धिवशादेव वाद्यभिमतस्यापि यत्किं-चित्पदार्थस्याभावसाधनम्। यथा जलादेर्विद्यमानस्याप्यावरणवशादनु-पलब्धि तद्वत् उच्चारणात्पूर्वं शब्दस्य विद्यमानस्याप्यावरणवशादनुप-लब्धि। इत्येतन्मत वादिना दूष्यते। यद्यावरणवशाच्छब्दो नोपलभ्यते तदा जलाद्यावरणमिव शब्दाद्यावरणमप्युपलभ्येतेति। तत्रोत्तरम्। यदि भवद्भिरनुपलब्धित आवरण न स्वीक्रियते तदानुपलब्धेरप्यनुपलब्ध्या अभावे सिद्धे तदभावादावरणाभावासिद्धावावरणसिद्धिरिति (नील० ४४–४५)। [घ] स्वस्मिन्विपयिधर्माणा तदतद्रूपकल्पनात्। विप-र्ययप्रसङ्ग स्याज्जातिश्चानुपलब्धित (ता० र० प० २ श्लो० १२३)।

अनुपसंहारित्वम्—(हेतुदोप) [क] विशिष्टसाध्यसाधनग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विपयतया व्यतिरेकव्याप्तिग्रहविरोधितावच्छेदकरूपवत्त्वम्। ता-दृश रूप च साध्यादिनिष्ठमत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादिकम्। साध्यसाधन-योरप्रसिद्धेरसिद्धिभेदस्य वारणायाविरोधिन इत्यन्तम्। यस्य साध्यादेरत्य-न्ताभाव अप्रसिद्धस्तन्निष्ठमप्रतियोगित्वमित्यर्थ। इद लक्षणोदाहरणादिकं च नव्यमतानुसारेणेति बोध्यम् (दीधि० २।२०४) (नील० २५)। यथा इद वाच्य ज्ञेयत्वादित्यादौ वाच्यत्वादिनिष्ठमत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादिकम-नुपसहारित्वम्। अत्रेदमाकूतम्। इद वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ ज्ञेयत्वे वाच्य-त्वात्यन्ताभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिज्ञाने (भ्रमा-त्मके) अत्यन्ताभावांशे वाच्यत्वप्रतियोगिकत्वस्य भासने तुल्यवित्तिवेद्यतया वाच्यत्वांशे अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वमपि भासते। तथा च वाच्यत्वांशे अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वविपयक व्यतिरेकव्याप्तिग्रह प्रति वाच्यत्वांशे अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वरूपानुपसहारित्वनिश्चयस्य तदभाववत्ताज्ञानमुद्रया विरोधित्वाल्लक्षणसमन्वय इति। [ख] अवृत्तिसाध्यहेत्वन्यतरत्वम् अवृ-त्तिसाध्यकत्व वा। यथा आकाशवान्धूमादित्यादौ (न्या० म० २।२०)। वस्तुतस्तु केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकत्वमनुपसहारित्वम्। पक्ष. सदि-

ग्धसाध्यवान् । उदाहरणं च सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यादि । अत्र केवलान्वयी धर्मः सर्वत्वमिति बोध्यम् । एवमन्यत्रापि प्रमेयत्वाभिधेयत्वादिकं केवलान्वयी धर्म इति ज्ञेयम् । न च सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यत्राव्याप्तिः । विशेषादर्शनदशायां तस्यापि लक्ष्यत्वात् । अतएव तस्यानित्यदोषत्वम् । व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकश्चास्य दूषकताबीजमिति तत्त्वम् (म०प्र० २६)। एतदादीनि लक्षणानि प्राचीनमताभिप्रेतानीति ज्ञेयम् । [ग] केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नसाध्यसंदेहविषयवृत्तित्वम् । [घ] साध्यवत्तानिश्चयसामान्यविरोधिसंशयविषयवृत्तित्वमिति कश्चिदाह (दीधि० २।२०२)। [ङ] केवलान्वयिधर्मव्यापकीभूतं यत्स्वप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतसाध्यवत्तानिश्चयविशेष्यतासमानाधिकरणसाध्यसंशयविषयत्वं तद्वद्वृत्तित्वम् (ग०)। [च] किंचिद्विशेष्यकनिश्चयाविषयसाध्यकत्वे सति किंचिद्विशेष्यकनिश्चयाविषयसाध्याभावकत्वमिति प्राञ्चो वदन्ति (नील० २५)।

अनुपसंहारी—(हेत्वाभासः) [क] व्याप्तिग्रहानुकूलैकधर्म्युपसंहाराभावो यत्र स हेत्वभिमतः । स चान्वयेन व्यतिरेकेण वा सर्वस्य पक्षत्वे दृष्टान्ताभावात् । अनित्यो घटो घटाकाशोभयवृत्तिद्वित्वाश्रयत्वादित्यादौ च हेतुः । अत्र साध्यसाधनसाहचर्याज्ञानात्तस्य विरुद्धत्वाज्ञानदशायामनुपसंहारित्वेनेष्टत्वात् (चि० ९०)। अयमनैकान्तिकप्रभेद इति विज्ञेयम् । अनुपसंहारिणो लक्षणं तु पूर्वोक्तानुपसंहारित्वमेव । तद्धेतुकतत्साध्यकसाध्यसिद्ध्यौपयिकव्याप्तिग्रहानुकूलोपसंहाराभावस्तस्यानुपसंहारित्वमित्यर्थो लभ्यते (दीधि० २।२००-२०१)। [ख] केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षको हेतुः (चि० २।९०) (भा० प० ७५) (गौ० वृ० १।२।५)। अत्र पक्ष इत्यस्य साध्यनिश्चयविरोधिनः साध्यवान्न वा इत्यादेः संदेहस्य विषय इत्यर्थः (दीधि० २।२०१)। सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादिति सद्धेतौ न केवलान्वयी पक्षतावच्छेदको वा । निश्चितसाध्यवद्वृत्तित्वात् । विप्रतिपत्त्या साध्यानिश्चयदशायां पक्षत्वे तदनुपसंहार्येव । व्यतिरेकिसाध्यके साध्याभाववद्वृत्तित्वाज्ञानदशायामिदं दूषणम् । तदवगमेपि साधारणसंकर एव (चि० २।९०)। [ग] वस्तु-

मात्रपक्षको हेतुः (त० कौ० १४) । यथा सर्वं नित्यं प्रमेयत्वादित्यादि (गौ० वृ० १।२।५) (त० कौ० १४) । [घ] अन्वयव्यतिरेकदृष्टान्तरहितो हेतुः । यथा सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादिति (त० सं०) । इदं लक्षणचतुष्टयं प्राचीनमताभिप्रायेण । अत्र च साध्यसंदेहाद्व्याप्तिग्रहो न भवतीत्याशयः (गौ० वृ० १।२।५) । सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यत्र सर्वस्यैव पक्षत्वात् दृष्टान्तो नास्तीति प्रमेयत्वं हेतुरनुपसंहारी । एतज्ज्ञानं च व्याप्तिग्रहे प्रतिबन्धकम् । तथा हि । सर्वस्य पक्षत्वे व्याप्तिग्राहकसहचारदर्शनस्थलाभावेन सहचारनिश्चयाभावे सति व्याप्तेरनिश्चयादिति (त० कौ०) । हेतावनुपसंहारित्वज्ञानदशायां हेतुसाध्ययोः सामानाधिकरण्यनिश्चयासंभवेन पक्षान्तर्भावेन च साध्यसंशयसत्त्वेन व्याप्तिसंशयसंभवादिति (नील० २।२७) । [ङ] केवलान्वयिधर्मसाध्यको हेतुः । स च अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकादिः (मु० १६८) । यथा घटोभिधेयः पटत्वादित्यादौ पटत्वं हेतुरनुपसंहारी । इदं च नवीनमतम् । तस्य चात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकत्वरूपस्य ज्ञानाद्व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धो दूषकताबीजम् ।

अनुबन्धः—१ इच्छापूर्वकदोषविशेषाभ्यासः । यथा अनुबन्धादिकं दृष्ट्वा सर्वं कार्यं यथाक्रमम् इत्यादौ । २ विषयप्रयोजनाधिकारिसंबन्धा एतच्चतुष्टयमिति वेदान्तिनः । ३ वातपित्तादिदोषाणामप्राधान्यमिति भिषजः । ४ प्रकृतिप्रत्ययागमादेशानां विकरणागमगुणवृद्ध्यादिकार्यविशेषार्थमनुबन्धनीयः परिनिष्पन्नपदकालेषु अश्रूयमाणतया नश्वरः इत्संज्ञतया कृतलोपो वर्ण इति शाब्दिकाः । ५ फलसाधनं पुनःपुनरनुष्ठानाभ्याम इति धर्मशास्त्रविदः । ६ बन्ध इति कोशकाराः । ७ आरम्भ इति केचिदाहुः (वाच०) ।

अनुभवः—(बुद्धिः) १ [क] स्मृतिभिन्नं ज्ञानम् (त० सं०) (त० भा० २) (न्या० म० १।२) (त० कौ० ६) । यथा अयं घटः इति चाक्षुषप्रत्यक्षमनुभवः । [ख] अनुभवामि इत्यनुगतप्रतीतिसिद्धानुभवत्वजातिमान् (न्या० म० १।२) (त० कौ० ६) । स

द्विविध । यथार्थ अयथार्थ । आद्य तद्वति तत्प्रकारकानुभव । स एव प्रमेत्युच्यते । द्वितीय तदभाववति तत्प्रकारकानुभव । सोप्रमेत्युच्यते । यथार्थश्चतुर्विध । प्रत्यक्षम् अनुमिति उपमिति शाब्द । यथार्थानुभवकरणमपि चतुर्विधम् । प्रत्यक्षम् अनुमानम् उपमानम् शब्द इति (त० स०) (भा० प० ५३) । एवमेवायथार्थानुभवोपि चतुर्विध इति तत्करणमपि चतुर्विधमिति च विज्ञेयम् । वैशेषिकमतेनुभवो द्विविधः । प्रमा अप्रमा चेति । तत्राप्रमारूपोनुभवो द्विविध । भ्रम सशयश्चेति (त० कौ० ६) । २ विषयानुरूपा बुद्धिवृत्तिरनुभव इति पातञ्जला साख्या केचिद्वेदान्तिनश्चाहु । विषयानुरूपत्व च चित्तवृत्ते वृत्तिसारूप्यमितरत्र (पा० सू० १।४) इति पातञ्जलसूत्रेमिहितम् । तथा हि । यथा पय प्रणाल्या क्षेत्रादिक प्राप्य चतुरस्राद्याकारेण परिणमते एवमेवेन्द्रियादिप्रणाल्यान्त करण बहिर्नि सृत्य विषयाकारेण परिणमते । तादृशपरिणामरूपवृत्त्या च विषयगतमज्ञान निवारयनीति अन्त करणस्य विषयानुरूपभवनादनुभवत्वम् । स्मृतौ तु विषयसनिकर्षाभावात् न विषयाकारताप्राप्तिरिति तद्भिन्ने ज्ञाने एवान्त करणस्यानुभवत्वम् ।

अनुभावः—१ अनुभववदस्यार्थोनुसधेय । २ कोपदण्डादिजातो राज्ञां तेजोविशेष इति नीतिशास्त्रज्ञा । ३ रसव्यञ्जको भ्रूभङ्गादिरित्यालकारिका । तत्रोक्तम्—भाव मनोगत साक्षात्स्वगत व्यञ्जयन्ति ये । तेनुभावा इति ख्याता इति । उद्बुद्ध कारणै स्वै स्वैर्बहिर्भाव प्रकाशयन् । लोके य कार्यरूप सोनुभाव काव्यनाट्ययो ॥ इति च (वाच०) । ४ [क] सामर्थ्यमिति केचिदाहु (वाच०) । [ख] कर्मपुद्गलाना स्वकार्यकरणे सामर्थ्यविशेषोनुभाव (सर्व० स० पृ० ७८ आर्हत०) ।

अनुभूतिः—[क] अनुभववदस्यार्थोनुसधेय (भा० प० ५२) । अनुभूति प्रत्यक्षात्मिकैवेति चार्वाका आहु । अनुमितिरपीति काणादसौगतौ । उपमितिरपीति केचिन्नैयायिकैकदेशिन । अर्थापत्तिरपीति प्राभाकरा । अनुपलब्धिरपीति भट्टवेदान्तिन । सभवरूपा ऐतिह्यरूपा चापीति पौराणिका. (दि० १।३) । चेष्टापीति तान्त्रिका. (सि०

च० २०)। [ख] अनुभूतिर्हि स्वसद्भावेनैव कस्यचिद्वस्तुनो व्यवहारानुगुणत्वापादनस्वभावो ज्ञानापरगतिसविदायपरनामा सकर्मकोनुभवितुरात्मनो धर्मविशेष (सर्वद० स० पृ० ९८ रामानु०)।

अनुमतिः—१ अनुज्ञा । यथा अनुमत्या व्यपेयादित्यादौ । २ कलाहीनचन्द्रवती शुक्लचतुर्दशीयुक्ता पूर्णिमातिथिरिति याज्ञिका आहु (वाच०)।

अनुमा—अनुमिति (मु० २) । यथा—अनुमाया ज्ञायमान लिङ्ग तु करण न हि (भा० प० श्लो० ६८) इत्यादौ—अनुमा शब्दस्यार्थ ।

अनुमानम्—(प्रमाज्ञानविशेष) यथा धूमेन प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्य वह्नेर्ग्रहणमनुमानम् (वात्स्या० २।१।४६) । अत्र मितेन लिङ्गेनार्थस्य पश्चान्मानमनुमानमिति व्युत्पत्ति (वात्स्या० १।१।३) । अनुमानस्य द्वे अङ्गे । व्याप्ति पक्षधर्मता चेति । तत्र व्याप्त्या साध्यसामान्यसिद्धि । हेतो पक्षधर्मताबलात् साध्यस्य पक्षधर्मत्वविशेष सिध्यति । पक्षधर्मेण धूमवत्त्वेनाग्निरपि पर्वतसबद्ध एवानुमीयते (त० भा० १४)।

अनुमानम्—(प्रमाणम्) १ अनुमितिकरणम् (त० स०) । अनुमितिकरण द्विविधम् । तत्र प्रथम व्याप्तिज्ञानम् (गौ० वृ० १।१।५) । यथा पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमो वह्निव्याप्य इति व्याप्तिज्ञानमनुमितिकरण भवति (त० कौ० १०) । अनुमान च लिङ्गलिङ्गिनो सबन्धदर्शनम् (वात्स्या० १।१।५) । तच्च सहचारप्रत्यक्षेण जन्यते (गौ० वृ० १।१।५) । एतस्य करणत्वाभिधान च व्यापारवदसाधारण कारण करणमिति प्राचानमतानुसारेण । अस्मिन् मतेनुमितिकरणपदस्य जनकतयानुमितित्वावच्छिन्नजनकवत्त्वे सत्यनुमितित्वावच्छिन्नजनकम् इत्यर्थ (वाक्य०) । अत्र व्यापारस्तृतीयलिङ्गपरामर्शो ज्ञेय (त० कौ०) । द्वितीयमनुमितिकरण तु लिङ्गपरामर्श । यथा वह्निव्याप्यधूमवानयम् इति ज्ञानमनुमिते करण भवति (चि० २) (त० भा०) (त० स०)। अत्र च फलायोगव्यवच्छिन्न कारण करणमिति नवीनमतानुसारेणैतस्य करणत्वाभिधानम् । अनुमान द्विविधम् । स्वार्थम् परार्थम् । स्वस्यैवार्थ प्रयोजन (अनुमिति) यस्मात्तत् स्वार्थम् । परस्य प्रतिवादिनो मध्यस्थस्य वा अर्थोनुमित्यात्मक प्रयोजन सशयनिवृत्तिर्वा यस्मात्तत् परार्थम् । आद्य स्वानुमितिहेतु । द्वितीय परानुमितिहेतु । तथा

हि । यत्र स्वयमेव भूयोदर्शनेन यत्र धूमस्तत्राग्निरिति महानसादौ व्याप्तिं गृहीत्वा पर्वतसमीपं गतस्तद्गते चाग्नौ संदिहानः पर्वते धूमं पश्यन् यत्र धूमस्तत्राग्निः इति व्याप्तिं स्मरति । तदनन्तरं वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति ज्ञानमुत्पद्यते। अयं लिङ्गपरामर्श इत्युच्यते । तस्मात् पर्वतो वह्निमान् इति ज्ञानम् अनुमितिरुत्पद्यते । तदेतत्स्वार्थानुमानम् । यत्तु स्वयमेव धूमादग्निमनुमाय परप्रतिपत्त्यर्थं पञ्चावयवोपेतं वाक्यं प्रयुङ्क्ते तत्परार्थानुमानम् (त० स०)। प्रकारान्तरेणानुमानं त्रिविधम् । पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतो दृष्टम् । अत्र व्युत्पत्तिः पूर्वं कारणं तद्वत् इति । तदर्थस्तु [क] कारणलिङ्गकम्। यथा मेघोन्नतिविशेषेण वृष्ट्यनुमानम् (गौ०वृ०१।१।५) । [ख] यत्र कारणेन कार्यमनुमीयते यथा मेघोन्नत्या भविष्यति वृष्टिः इति (वात्स्या० १।१।५) । शेषवच्छब्दव्युत्पत्तिस्तु शेषः कार्यं तद्वत् इति । तदर्थस्तु [क] कार्यलिङ्गकम् । यथा नदीवृद्ध्या वृष्ट्यनुमानम् (गौ० वृ० १।१।५)। [ख] यत्र कार्येण कारणमनुमीयते । पूर्वोदकविपरीतमुदकं नद्याः पूर्णत्वं शीघ्रत्वं च दृष्ट्वा स्रोतसोनुमीयते भूता वृष्टिः इति (वात्स्या० १।१।५) । सामान्यतो दृष्टं च कार्यकारणभिन्नलिङ्गकम् । यथा पृथिवीत्वेन द्रव्यत्वानुमानम् (गौ० वृ० १।१।५) । यथा वा इच्छादिभिरात्मानुमानम् । इच्छादयो गुणाः । गुणाश्च द्रव्यसंस्थानाः । तद्यदेषां स्थानं स आत्मेति (वात्स्या० १।१।५) । एवं केवलान्वयि केवलव्यतिरेकि अन्वयव्यतिरेकि इत्यपि त्रिविधमनुमानं बोध्यम् (गौ० १।१।५)। वीतमवीतमिति भेदेन द्विविधमनुमानमिति सांख्याः । मीमांसकास्तु अन्वयव्यतिरेक्याख्यमेकमेवानुमानमस्ति । केवलान्वयि केवलव्यतिरेकि चानुमानं नास्तीत्याहुः (म० प्र० १८)। अनुमानस्य द्वे अङ्गे। व्याप्तिः पक्षधर्मता चेति (म० प्र० २।२३)। अनुमानप्रमाणम् इत्यस्यार्थस्तु--अनुमितिप्रमायोगव्यवच्छिन्नमनुमानम् । तच्च व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टलिङ्गज्ञानम् । अत्रेदमवधेयम्--अनुमानप्रयोगे कर्तव्ये पक्षः साध्यम् हेतुः दृष्टान्तश्च एतच्चतुष्टयं प्रायशः प्रयोक्तव्यम् । तत्र सद्धेतुस्थले व्यापकं साध्यम् । व्याप्यं हि लिङ्गम् (हेतुः) भवति। प्रकारान्त-

---

१ अयोगात् पदच्छेदः ।

रेणानुमान द्विविधम्। तथा चोक्तम्—दृष्टं सामान्यतो दृष्टमिति चास्य विधाद्वयम्। पूर्वं प्रत्यक्षयोग्यार्थे तदयोग्यार्थमुत्तरम् ॥ इति (ता० र० श्लो० २१) (प्रशस्त० २)। मायावादिनस्तु—अनुमान न त्रिविध किंतु अन्वयिरूपमेकमेवेत्याहुः (वेदान्तप० पृ० ३४)। २ लिङ्गम् (चि० २)

अनुमितिः—(अनुभवः) [क] व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्य ज्ञानम् (चि० २)। अत्र व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानेन जन्यमिति विग्रहः। तदर्थश्च व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वविषयताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यत्वे सति ज्ञानम् (वाक्य०)। व्याप्तिनिष्ठप्रकारतानिरूपिता या हेतुनिष्ठा प्रकारता तन्निरूपिता या पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यता तच्छालिज्ञानजन्य ज्ञानमिति निर्गलितोर्थः (दि० २।१३८)। व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञान च परामर्शशब्दव्याख्यानावसरे निरूपयिष्यामः। अत्रेद बोध्यम्—ज्ञानलक्षणसंनिकर्षसत्त्वेपि तस्य दुर्बलत्वेन परामर्शानन्तर पर्वते वह्न्यनुमितिरेव न तु प्रत्यक्षमिति (म० प्र० ७३)। अनुमितेर्लक्षण च अनुमितित्वमेव। तच्च अनुमिनोमि इत्यनुभवसिद्धो जातिविशेषः। जन्यशब्दधीजन्यत्वव्यभिचारिणी या जन्यज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारिणी च जातिः (अनुमितित्व) तद्वदनुभवत्वम् (न्या० म० २।१४) (त० प्र०)। पदप्रयोजनादिक तु तत एव ज्ञेयम्। [ख] परामर्शजन्य ज्ञानम् (त० स०)। [ग] लिङ्गज्ञानजन्य लिङ्गिज्ञानम् (त० कौ०)। [घ] व्याप्तिज्ञानकरणक ज्ञानम् (मु०)। यथा पर्वते धूमेन वह्निसाधने पर्वते धूमज्ञानानन्तर पर्वतो वह्निमान् इति ज्ञानम् (त० कौ०) (त० स०)। अनुमितिर्द्वेधा। पक्षतावच्छेदकसाध्ययो सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिनी तयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावावगाहिनी च (ग० पक्ष०)। अत्रेदमवधेयम्। पर्वतो वह्निमान् इत्याद्यनुमितौ यदा वह्निपर्वतत्वयो सामानाधिकरण्यमात्र विवक्षित तदा सानुमितिः सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिनी। यदा तु तयोर्व्याप्यव्यापकभावो विवक्षितस्तदावच्छेद्यावच्छेदकभावावगाहिनी भव-

तीति । प्रकारान्तरेणानुमितिर्द्विविधा । लाघवज्ञानसहकृतानुमितिः इतरबाधग्रहसहकृतानुमितिश्चेति । अत्रेदं बोध्यम्—अन्वयव्यतिरेकव्याप्त्योरन्यतरनिश्चयेनाप्यनुमितिर्जन्यते इत्यनुभवो न तु युगपदुभयव्याप्त्युपस्थित्यैव जन्यत इति नियमः (चि० २) ।

अनुमित्सा—सिषाधयिषाशब्दवदस्यार्थोनुसंधेयः ।

अनुमेयः—१ पक्षः । यथा—यस्तु सन्ननुमेये तत्समानासमानजातीययोः साधारणः स सन्नेव संदेहजनकत्वात्संदिग्धः (सव्यभिचारः) (प्रशस्त० २ पृ० ४७) इत्यादौ—अनुमेयशब्दस्यार्थः । २ साध्यम् । यथा—पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यत्र वह्निरनुमेयः ।

अनुयोगिता—१ स्वरूपसंबन्धविशेषः । यथा भूतले घटसत्तादशायां भूतलनिष्ठा भूतलस्वरूपा संयोगसंबन्धस्यानुयोगिता । २ अभावत्वात्मिका (ग० सि०) । यथा घटो नास्ति इति प्रतीतिविषये अभावे घटनिष्ठप्रतियोगितानिरूपितानुयोगिता । इयमपि स्वरूपसंबन्धविशेष एवेति केचिन्नैयायिका वदन्ति । अखण्डोपाधिरित्यन्ये वदन्ति ।

अनुवत्सरः—प्रभवादिषष्टिसंख्यानां वत्सराणामादितः पञ्चानां पञ्चानां युगसंज्ञकानां यथासंख्यं संवत्सर–परिवत्सर–इदावत्सर–अनुवत्सर–इद्वत्सर इति पञ्च संज्ञाः । संवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः । इदावत्सरस्तृतीयस्तु चतुर्थश्चानुवत्सरः । इद्वत्सरः पञ्चमस्तु तत्संघो युगसंज्ञकः (पु० चि० पृ० ११) ।

अनुवादः—(अर्थवादः) [क] विधिविहितस्यानुवचनमनुवादः (गौ० २।१।६४) । प्राप्तस्यानु पश्चात्कथनं सप्रयोजनमनुवाद इति सामान्यलक्षणम् (गौ० वृ० २।१।६५) । विध्यनुवचनं चानुवादो विहितानुवचनं च । पूर्वः शब्दानुवादो परोर्थानुवादः । किमर्थं पुनर्विहितमनूद्यते । अधिकारार्थम् । विहितमधिकृत्य स्तुतिर्बोध्यते निन्दा वा विधिशेषो वाभिधीयते । विहितानन्तरार्थोपि चानुवादो भवति । लोकेपि चानुवादः । पचतु पचतु भवानित्यभ्यासः । क्षिप्रं पच्यता-

मिति वा। अङ्ग पच्यतामित्यन्वेषणार्थम्। पच्यतामेवेति वावधारणार्थम् (वात्स्या० २।१।६५)। [ख] प्रमाणान्तरेणावधृतस्यार्थस्य प्रतिपादकः। यथा अग्निर्हिमस्य भेषजमित्यादिः (सि० च० ३३) (म० प्र० ६४)। भेषजं विरोधीत्यर्थः। अत्र हिमविरोधित्वस्याग्नौ प्रत्यक्षावगतत्वादेतद्वाक्यस्यानुवादकत्वमिति बोध्यम् (लौ० भा०)। अन्यरीत्यानुवादस्त्रिविधः। भूतार्थानुवादः स्तुत्यर्थानुवादः गुणानुवादश्चेति। आद्यो यथा सदेव सौम्य इदमग्र आसीदित्यादिः वज्रहस्तः पुरंदर इत्यादिश्च। अयं च विधिसमभिव्याहाराभावेप्यनुवादोस्तीति वृत्तिग्रन्थाल्लभ्यते (गौ० वृ० २।१।६५)। द्वितीयः वायुर्वै क्षेपिष्ठेत्यादिः। तृतीयः अग्निहोत्रं जुहोतीति वाक्येन प्राप्तस्याग्निहोत्रहोमस्य दध्ना जुहोति इत्यादिवाक्ये अनुवादः (वाच०)। अत्र तादृशहोमे दधिकरणकत्वमात्रं गुणो विधीयत इति बोध्यम्। तर्कप्रकाशेनुवादोदाहरणं यथा—यन्न दुःखेन संभिन्नम्.....तत्सुखं स्वःपदास्पदमित्यादि वाक्यम्। यथा वा—परिणतिसुरसमाम्रफलम् परिणतिविरसं पनसफलम् इत्यादि वाक्यं चानुवादः। प्रत्यक्षप्रमाणादिना तत्तदर्थनिर्णयात् (त० प्र० ख० ४ पृ० १२)। [ग] ज्ञातस्य कथनमनुवादः (जै० न्या० अ० १ पा० ४ अधि० ६)।

अनुवादकत्वम्—गृहीतग्राह्यनुभवमात्रजनकत्वम्। स्वसमानाधिकरणस्वाव्यवहितपूर्ववर्तिस्वसमानाकारनिश्चयविषयविषयकतद्विशेष्यकतत्प्रकारकानुभवमात्रजनकत्वमिति यावत्। अत्र स्वपदमनुभवादिपरम् (कु० व्या० ३)।

अनुवाद्यता—प्रमाणान्तरसिद्धस्य किंचिद्धर्मविधानार्थं पुनरुपन्यास्यता। यथा पर्वतो वह्निमानित्यादौ पर्वतरूपोद्देश्यस्य सिद्धत्वेपि वह्निमत्त्वरूपधर्मविधानार्थमुपन्यासः (वाच०)।

अनुवृत्तत्वम्—१ सामानाधिकरण्यम् (ग० सव्य०)। यथा धूमानुवृत्तो वह्निरित्यादौ वह्नौ धूमानुवृत्तत्वम्। २ धारातः प्राप्तत्वम्। यथा विज्ञानवादिबौद्धमते विज्ञानसंतानस्यानुवृत्तत्वम्।

अनुवृत्तिः—दवीयःस्थानान्तरस्थितस्य (पदस्य) सर्वत्रानुसंधानम् (दि० ४।

१८८)। तत्र व्याकरणादौ पूर्वसूत्रस्थपदस्योत्तरसूत्रे आकाङ्क्षापूरणार्थमनुसंधानम्। यथा इको यणचि इत्यतः अचीति सप्तम्यन्तपदस्य आद्गुणः इत्यादावनुवृत्तिः। अनुवृत्तिस्त्रिधा। सिंहावलोकितवत् मण्डूकप्लुतिवत् गङ्गास्रोतोवत् इति (दि० ४। १८८)।

अनुव्यवसायः—व्यवसायगोचरं प्रत्यक्षम् (म० प्र० ६९)। यथा घटज्ञानानन्तरं घटमहं जानामि इति मानसं ज्ञानम्। २ ज्ञाततावभासकं ब्रह्मचैतन्यमिति मायावादिनः (पञ्च० कूट०)।

अनुशासनम्—१ गमकम्। ज्ञापकं शास्त्रम्। यथा अथ शब्दानुशासनमित्यादौ। अनुशासनमिति हि शास्त्रमाह। अनुशिष्यते व्याख्यायते लक्षणभेदोपायफलसहितो योगो येन तदनुशासनमिति व्युत्पत्तेः (सर्व० सं० पृ० ३३७ पात०)। २ यथार्थज्ञापनम्। यथा ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति। अपह्नुते तद्द्विगुणं तन्मनोरनुशासनमित्यादौ। ३ दण्डनम्। यथा एष स्तेनानुशासी राजेत्यादौ (विक्रमोर्वशी)। ४ देशनया प्रवर्तना। यथा पुत्रं धर्ममनुशास्तीत्यादौ धात्वर्थः (श० प्र० ९९)। अत्र पुत्रनिष्ठस्य देशनया प्रवर्तनस्यानुकूलव्यापारवानित्यर्थः। तथाविधो व्यापारः संध्यां विधेहि समिधमाधेहि इत्याद्युपदेशरूपः (श० प्र० ९९)।

अनुषङ्गः—१ अविनाभावः। यथा सुखं दुःखानुषङ्गाद्दुःखमेवेत्यादौ (त० भा० ४१)। २ नेदीयःस्थानान्तरस्थितस्य (पदस्य) क्वचिदनुसंधानम् (दि० ४।१८८)। यथा पञ्चावयववाक्येषूपनयवाक्यस्थस्य अयम् इति पदस्य तस्माद्वह्निमान् इति निगमनवाक्येनुषङ्गः। ३ [क] प्रसङ्गः। स चान्योद्देशेन प्रवृत्तस्य तन्नान्तरीयकविधयान्यसिद्धिः। यथा—क्षयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रचक्षते। अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते। नित्यक्रियां तथा चान्ये ह्यनुषङ्गफलां श्रुतिमित्यादौ (वाच०)। नान्तरीयकविधयान्यसिद्धिश्च यथा—विप्रवधप्रायश्चित्तेन तन्नान्तरीयकविधया अवगोरणदण्डनिपातनप्रायश्चित्तसिद्धिः।

नान्तरीयकत्वं च तत्सत्तानियतसत्ताकत्वम् । [ख] अन्यार्थं प्रवृत्तस्य नान्तरीयकफलजनकत्वमित्यपि केचिद्वदन्ति ।

अनुसंधानम्—उपनयशब्दवदस्यार्थोऽनुसंधेयः (प्रशस्त० २ पृ० २८)।

अनेकत्वम्–१ एकत्वभिन्नसङ्ख्याविशिष्टत्वम् (दि० गु० १९२) । यथा–अनेके ब्राह्मणाः सन्तीत्यादौ ब्राह्मणानामनेकत्वम् । २ अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वम् । यथा–अस्मिन्द्रव्येऽनेके गुणाः सन्तीत्यादावनेकत्वम् ।

अनेकद्रव्यत्वम्—अत्र अनेकं द्रव्यमाश्रयो यस्य तदनेकद्रव्यम् । तस्य भावः इति विग्रहः (वै० उ० ४।१।६) । [क] अनेकद्रव्याश्रिताश्रितत्वम् । स्वसमवेतसमवेतत्वसंबन्धेन नानाद्रव्यवत्त्वमित्यर्थः (राम० १) । तद्यथा स्वशब्देन परमाणवो गृह्यन्ते । तत्समवेतं द्व्यणुकम् । तत्समवेतत्वं त्र्यणुके वर्तत इति अनेन संबन्धेन परमाण्वात्मकनानाद्रव्यवत्त्वं त्र्यणुकेऽस्तीति त्र्यणुकादीनामनेकद्रव्यत्वं विज्ञेयम् । [ख] अवयवबहुत्वाधीनमहत्त्वाश्रयत्वम् (वै० उ० ४।१।६) । [ग] अनेकसमवेतसमवेतत्वम् (वै० वि० ४।१।६) । [घ] पारिमाण्डल्याभावविशिष्टद्रव्यत्वम् (सि० च० २०) । [ङ] अणुभिन्नद्रव्यत्वम् (दि० १।५४) । यथा प्रत्यक्षे महत्त्वं कारणम् । अनेकद्रव्यत्वमन्यथासिद्धम् (मुक्ता० १।५४) इत्यादौ त्र्यणुकादिघटपर्यन्तानामनेकद्रव्यत्वम् ।

अनेकाश्रितगुणत्वम्—[क] एकत्वभिन्नसंख्याविशिष्टधर्मिवृत्तिगुणत्वम् । अनेकाश्रितगुणाश्च संयोगो विभागो द्वित्वादिकाः संख्या द्विपृथक्त्वादयः (भा० प० गु०) । [ख] स्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावसमानाधिकरणगुणत्वमिति केचिद्वदन्ति (दि० गु० १९२) । घटः पटेन संयुक्तः इति व्यवहारात्संयोगस्य द्विष्ठत्वं प्रतीयते । तथा च स्वं संयोगस्तदाश्रयो घटस्तत्प्रतियोगिको योन्योन्याभावः (घटभेदः) तत्समानाधिकरणत्वं (तदाश्रयः पटस्तद्वृत्तित्वं) संयोगे वर्तत इति संयोगादीनामनेकाश्रितत्वं (अनेकवृत्तित्वम्) संभवतीति बोध्यम् (कि० टी०) । [ग] एकत्वानवच्छिन्नवृत्तिकगुणत्वमित्यपि कश्चित् (ल० व० ३६) ।

अनैकान्तिकः—(हेत्वाभासः) अत्र व्युत्पत्तिः । एकस्य साध्यस्य तदभावस्य

था योन्त सहचार अव्यभिचरितसहचार एकान्त । तद्वानैकान्तिकः (गौ० वृ० १।२।४६)। अनैकान्तिक सव्यभिचारशब्देन व्यवह्रियते। वैशेषिकमते तु सदिग्ध इत्युच्यते च इति बोध्यम्। अनैकान्तिकलक्षण च साधारणाद्यन्यतमत्वम् (मु०) (वाक्य०)। अथवा सव्यभिचारत्वात्मकदोषवत्त्वम्। शिष्ट सर्वं तु सव्यभिचारलक्षणव्याख्यानावसरे सपादयिष्यते। एकमात्रव्याप्तिग्राहकसहचारवानैकान्तिक । तदन्योनैकान्तिक (गौ० वृ० १।२।४६)। निदर्शनम् [क] नित्य शब्द अस्पर्शत्वादित्यत्रास्पर्शत्वादित्यनैकान्तिको हेतुर्बोध्य । तथा हि—यत्र नित्यत्वाभावो नामानित्यत्व तत्रास्पर्शत्वाभावो नाम स्पर्शवत्त्वम्। यथा कुम्भ । तत्र हि स्पर्शवत्त्वमनित्यत्व च। तथा यत्रास्पर्शत्व तत्र नित्यत्व यथा आत्मा। एव द्विविधदृष्टान्तसभवेपि उभयोरपि बुद्धौ व्यभिचार । तथा हि—बुद्धावनित्यत्वेपि स्पर्शवत्त्व नास्ति तथा अस्पर्शत्वेपि नित्यत्व नास्तीति सव्यभिचारत्वादनैकान्तिक । एव चात्र नित्यत्वमप्येकोन्त । अनित्यत्वमप्येकोन्त । एकस्मिन्नन्ते विद्यत इत्यैकान्तिक । विपर्ययादनैकान्तिक । उभयान्तव्यापकत्वादिति वात्स्यायनभाष्ये (१।२।४६) स्पष्टम्। [ख] यस्माद्विषाणी तस्माद्गौरिति चानैकान्तिकस्योदाहरणम् (वै० ३।१।१७)। [ग] यथा वा धूमवान्वह्नेरित्यत्र वह्निरनैकान्तिक (त० स)। साध्यसदेहजनकपक्षधर्मताज्ञानविषयोनैकान्तिक (वै० वि० ३।१।१५) (त० व०)। इद लक्षण पूर्वं च प्राचीनमतानुसारेणोक्तमिति ज्ञेयम्। नवीनमतानुसारेण लक्षण तु सव्यभिचारत्वशब्दव्याख्यानावसरे सपादयिष्यते। साध्यसदेहश्च त्रिविध । पक्षे सहचरत्वाद्वा साध्यतद्रहितत्वयो । सामान्याद्वा विशेषाद्वा सशयो भवति त्रिधा। तदर्थश्च—साध्यतदभावयो पक्ष एव हेतुसाहचर्यदर्शनात् सशयो भवति। यथा सर्वमनित्य प्रमेयत्वादित्यादौ। (अयमनुपसहारी)। सामान्यधर्मदर्शनादपि सशयो भवति। यथा घट क्षितित्ववान् द्रव्यत्वादित्यादौ। द्रव्यत्व हि क्षितित्ववति घटादौ तदभाववति जलादौ च वर्तत इति साधारणधर्मदर्शनादेवात्र सशय इति। (अय साधारणानैकान्तिक)। विशेषधर्मदर्शनादपि सशयो भवति। यथा

शब्दः अनित्यः शब्दत्वादित्यादौ । (अयमसाधारणो हेतुः) (त० व० २।३।४९) (वै० उ० ३।१।१५)। साध्यसंशयहेतुरनैकान्तिकः। स द्विविधः। साधारणः असाधारणः (त० भा० ४८)। प्रकारान्तरेणानैकान्तिकस्त्रिविधः साधारणः असाधारणः अनुपसंहारी (गौ० वृ० १।२।५) (भा० प० ७३) (त० सं०)।

अनैकान्तिकत्वम्—सव्यभिचारत्ववदस्यार्थोनुसंधेयः।

अन्तः—१ संबन्धः। यथा ते विभक्त्यन्ताः पदम् (गौ० सू० २।२।६०) इत्यत्र। विभक्तिर्नाम वृत्तिः। अन्तो नाम संबन्धः। तेन वृत्तिमत्त्वं पदत्वमित्यर्थः। एतच्च गौतमसूत्रवृत्तावत्रैव स्पष्टम्। २ ध्वंसः। यथा सादिरनन्तः प्रध्वंसः (त० सं०) इत्यादावन्तः। ३ चरमावयव इति शाब्दिकाः। ४ निर्णय इति वेदान्तिनो वदन्ति। ५ स्वरूपम्। ६ स्वभावः। ७ सीमा। ८ निकटम्। ९ मनोहर इति काव्यज्ञाः।

अन्तःकरणम्—१ मनोवदस्यार्थोनुसंधेयः (प० मा०)। २ ज्ञानसुखादिसाधनमाभ्यन्तरं मनोबुद्ध्यहंकारचित्तादिपदाभिलप्यमानमिन्द्रियमिति मायावादिन आहुः। तन्मते अन्तःकरणं चतुर्विधम्। तदुक्तम्—मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं करणमान्तरम्। संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया इमे इत्युक्तकार्यभेदात्। अन्यत्र व्यक्तमुक्तम्—यदा तु संकल्पविकल्पकृत्यं तदा भवेत्तन्मन इत्यभिख्यम्। स्याद्बुद्धिसंज्ञं च यदा तु वेत्ति सुनिश्चितं संशयरूपहीनम्। अनुसंधानरूपं तच्चित्तं च परिकीर्तितम्। अहंकृत्यात्मवृत्त्या तु तदहंकारतां गतम् इति (वाच०)।

अन्तरम्—१ मनः। २ अवकाशः। ३ अवधिः। ४ परिधानांशुकम्। ५ अन्तर्धानम्। ६ भेदः। ७ परस्परवैलक्षण्यरूपविशेषः। ८ तादर्थ्यम्। ९ छिद्रम्। १० आत्मीयम्। ११ विनार्थः। १२ बहिरर्थः। १३ व्यवधानम्। १४ मध्यम्। १५ सदृशम्। १६ आत्तनं च (वाच०)।

अन्तर्धानम्—स्वनिष्ठो योन्यकर्तृकदर्शनविषयताविरहस्तदुद्देश्यको व्यापारः। स्वविषयकप्रत्यक्षविरोधिव्यापार इति यावत्। यथोपाध्यायादन्तर्धत्ते छात्र

इत्यादौ धात्वर्थः। अत्र पञ्चम्यर्थः कर्तृत्वनिरूपकत्वम्। तस्य अन्तर्धिघटकदर्शनेन्वयः। एवं च उपाध्यायकर्तृकदर्शनविषयतायाः यः स्वनिष्ठः अभावस्तदुद्देश्यकव्यापारकर्ता छात्र इत्यन्वयबोधः (ग० व्यु० ५)। छात्रो हि मामुपाध्यायो न पश्यतु इतीच्छया दर्शनाभावप्रयोजकं व्यापारं करोतीति फलितार्थः। अथवा अत्र–पञ्चम्या वृत्तित्वमर्थः। तस्य धात्वर्थतावच्छेदके प्रत्यक्षेन्वयः। आख्यातस्य कृतिरर्थः। तथा च उपाध्यायसंबन्धिस्वविषयकप्रत्यक्षविरोधिव्यापारानुकूलकृतिमाञ्छिष्यः इति वाक्यार्थः (का० व्या० पृ० १०।११)।

अन्तर्यामी—सकलजीवनियामकः। य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयति इति श्रुतिः।

अन्तिकत्वम्—दैशिकमपरत्वम् (मु० ९३)। यथा दूरान्तिकादिधीहेतुरेका नित्या दिगुच्यते (भा० प० ४७) इत्यादौ। तद्धि प्रयागस्य जनस्थानमपेक्ष्य वाराणस्यन्तिकात्वम्।

अन्त्यः—१ अवसाने वर्तमानः। यथा विशेषः (मु० १।३७)। इदमत्राकूतम्। परमाण्वादिनित्यपदार्थव्यावर्तकत्वेन परमाण्वादौ विशेषाख्यः पदार्थः सिद्धान्ते स्वीकृतोस्ति। तथा च तत्तद्विशेषव्यावृत्त्यर्थमपि विशेषान्तरस्वीकारेनवस्था स्यात्। अतः परमाण्वादिवृत्तितत्तद्विशेषः स्वस्य स्वयमेव व्यावर्तकः। तदपेक्षया विशेषान्तरं नास्तीति विशेषोन्त्यो भवतीति। २ पूर्वस्मिन्सति यस्मात्परो नास्ति सोन्त्य इति शाब्दिका वदन्ति।

अन्त्यावयवित्वम्—[क] द्रव्यानारम्भकद्रव्यत्वम् (दि० १।७१)। [ख] द्रव्यानारम्भकत्वे सति कार्यद्रव्यत्वम् (त० कौ० ३)। [ग] अवयवजन्यत्वे सत्यवयव्यजनकत्वम् (सि० च० ६)। यथा घटादेरन्त्यावयवित्वम्। इदमत्राकूतम्। परमाण्वादिकपालपर्यन्ता अवयवा द्रव्यान्तरमारभन्ते। घटस्तु न किंचिद्द्रव्यान्तरमुत्पादयितुं क्षमत इति घटस्यान्त्यावयवित्वमिति।

अन्यतमम्—[क] तत्तद्वृत्तिशून्यम् (ग० कूट०)। [ख] भेदकूटावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्। यथा घटो घटपटस्तम्भान्यतमो भवति।

तत्तद्भिन्नभिन्न इति स्पष्टार्थः । इत्थं च घटपटस्तम्भैतद्भेदवान् यः पाषाणादिः तद्भेदो घटे वर्तत इति विज्ञेयम् । [ग] बहूनां मध्ये निर्धारितमेकं वस्तु इति शाब्दिका वदन्ति ।

अन्यतरत्—[क] भेदद्वयावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत् । यथा घटो घटपटान्यतरो भवति । [ख] द्वयोर्मध्ये निर्धारितमेकं वस्तु इति शाब्दिका वदन्ति ।

अन्यत्वम्—१ भेदः । यथा—उत्थितं सदशेन्यच्च कवन्धेभ्यो न किंचने॰ त्यादौ । यथा वा घटः पटादन्य इत्यादौ । एवमितरत्वं भिन्नत्वमित्यादि बोध्यम् । २ सादृश्यम् । यथा नान्वये सति सर्वस्वं यच्चान्यस्मै प्रति॰ श्रुतम् इत्यादौ (वाच॰) ।

अन्यथा—१ अभावः । यथा अन्यथानुपपत्तिरित्यादौ । २ अन्यप्रकारः । यथा यदभावि न तद्भावि भावि चेन्न तदन्यथा इत्यादौ (वाच॰) ।

अन्यथाख्यातिः—[क] (ख्यातिः) अयथार्थानुभवः (नील॰ ३७) (सि॰ च॰ १९) । अत्रेदं बोध्यम् । अन्यथाख्यातिर्भ्रमः । स च यस्य यद्धर्मवत्त्वेन ज्ञानमुचितं तस्य तद्भिन्नधर्मेण ज्ञानम् । यथा ह्रदो वह्निमान् इति ज्ञानम् । तच्च विशिष्टमेकं ज्ञानम् प्रवर्तकत्वादिति नैयायिकाः । मीमांसकादयस्तु—तत्र ज्ञानद्वयम् । वह्निज्ञानं ह्रदज्ञानं च । असंसर्गाग्र- हवशाच्च तयोः विशिष्टज्ञानकार्यकारिता । सति च ह्रदे वह्नेरसंसर्गज्ञाने तत्र न प्रवृत्तिरित्यतः असंसर्गाग्रह एव तत्प्रवर्तकः । अप्रवृत्तिस्तु तदभावे इत्याहुः । केचिद्वेदान्तिनस्तु धर्मिणः असंनिकर्षस्थले नान्यथाख्यातिः । किं तु अलौकिकपदार्थान्तरोत्पत्त्या तस्य लौकिकं प्रत्यक्षं जायते । यथा इदं रजतमिति ज्ञानमित्याहुः (वाच॰) । [ख] भ्रमात्मकज्ञानीयप्रकारता । यथा इदं रजतम् इति ज्ञाने रजतत्वस्य तादृशप्रकारता । तत्र रजतत्वप्रकार- कत्वावच्छेदेन शुक्तिविशेष्यकत्वमन्यथाख्यातिरिति केचित् (मू॰ म॰ १) । वाचस्पतिमिश्रास्तु शुक्तौ इदं रजतम् इति ज्ञाने प्रसिद्धशुक्तिरजतत्वयो- रलीक एव समवायो भासत इत्यसत्ख्यातिमङ्गीचक्रुः (सि॰ च॰ १९) ।

अन्यथानुपपत्तिः—स्वाभावप्रयोज्याभावः । यथा पीनो देवदत्तो दिवा

न भुङ्क्ते इत्यादौ रात्रिभोजनानङ्गीकारे रात्रिभोजनाभावप्रयोज्यपीनत्वासंभवात्मिका पीनत्वान्यथानुपपत्तिः। अत्र दिवा अभोक्तुर्देवदत्तस्य पीनत्वं रात्रिभोजनं विनानुपपन्नम् (असंभवि) इति ज्ञानाद्दिवा भोजनाकर्तृवृत्तिपीनत्वेन रात्रिभोजनं कल्प्यते। तथा च भोजनस्य (साध्यस्य) पीनत्वव्यापकतया व्यापकाभावस्य च व्याप्याभावव्याप्यतया साध्याभाव-(रात्रिभोजनाभाव-) व्यापकीभूताभाव-(दिवा भोजनाकर्तृवृत्तिपीनत्वाभाव-) प्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानात् देवदत्तो रात्रिभोजी इत्यनुमितिरूपार्थापत्तिरुदेति (वाच०)। इदं चार्थापत्तिप्रमाणमनुमान एवान्तर्भवतीति मिज्ञेयम्। अत्रानुमानं च देवदत्तो रात्रिभोजी दिवा अभुञ्जानत्वे सति पीनत्वात् इति बोध्यम्।

अन्यथासिद्धः—अवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिन एव कार्यसंभवे तत्सहभूतः। यथा अवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिभिर्दण्डादिभिरेव घटरूपकार्यसंभवे तत्सहभूतं दण्डत्वं घटं प्रति अन्यथासिद्धम् (सि० च० २०) (प्र० प्र०)। अन्यथासिद्धस्त्रिविधः। तत्र प्रथमः—येन सहैव यस्य यं प्रति पूर्ववृत्तित्वमवगम्यते तेन तं प्रति सोन्यथासिद्धः। यथा तन्तुना तन्तुरूपं तन्तुत्वं च पटं प्रति अन्यथासिद्धम्। यथा वा घटं प्रति दण्डेन दण्डरूपं दण्डत्वं चान्यथासिद्धम्। दण्डेन सहैव दण्डरूपस्य दण्डत्वस्य च घटं प्रति पूर्वभावग्रहात्। अत्र सहितत्वमेकज्ञानविषयत्वमिति बोध्यम्। किं च येनेत्यस्य स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकशालिना इति यस्येत्यस्य तु स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकशून्यस्य इति च विशेषणं बोध्यम्। तेन नातथाभूतेन तन्तुत्वेन तन्तोरन्यथासिद्धिः। न वा तन्तुसंयोगस्य तन्तुना सहान्यथासिद्धिरिति। परे तु इतरान्वयव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयव्यतिरेकशालि यत्तदन्यथासिद्धमित्याहुः (नील० १६)। द्वितीयः—अन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वे ज्ञात एव यस्य यं प्रति पूर्ववृत्तित्वमवगम्यते तं प्रति सोन्यथासिद्धः। यथा शब्दं प्रति पूर्ववृत्तित्वे ज्ञात एव घटं प्रत्याकाशस्य पूर्ववृत्तित्वग्रहात् घटं प्रत्याकाशोन्यथासिद्धः। एवं कुलालपितापि पुत्रकृतघटं प्रत्यन्यथासिद्धः। अत्राद्योदाहरणे आकाशस्याकाशत्वेन घटं प्रति पूर्ववृत्तित्वं

ग्राह्यम्। आकाशत्वं च शब्दसमवायिकारणत्वम्। तत्र शब्दनियतपूर्ववृत्तित्वघटितमिति भावः। द्वितीयोदाहरणे कुलालं (पुत्रं) प्रति पूर्ववृत्तित्वे ज्ञाते एव घटं प्रति कुलालपितुः पूर्ववृत्तित्वग्रहाद्धटं प्रति कुलालपितान्यथासिद्ध इति भावः (त० कौ० ७)। तृतीयः—अन्यत्र क्लृप्तनियतपूर्ववृत्तिनैव कार्यसंभवे तत्सहभूतोन्यथासिद्धः। यथा पाकजस्थले गन्धं प्रति रूपप्रागभावः। यथा वा घटविशेषं प्रति दैवादागतो रासभः (त० कौ० ७) (त० दी० १६)। आद्ये अपाकजस्थले गन्धं प्रति क्लृप्तनियतपूर्ववर्तिना गन्धप्रागभावेनैव पाकजस्थलेपि गन्धात्मककार्यसंभवे रूपप्रागभावोन्यथासिद्धः (नील० १६)। द्वितीये घटविशेषादन्यत्र घटान्तरे क्लृप्तनियतपूर्ववृत्तिदण्डचक्रादेरेव घटविशेषस्यापि संभवे दण्डचक्रादिसहभूतो दैवादागतो रासभोन्यथासिद्धः (त० कौ० ७)। प्रकारान्तरेणान्यथासिद्धं पञ्चविधम्। यत्कार्यं प्रति कारणस्य पूर्ववृत्तित्वं येन रूपेण गृह्यते तत्कार्यं प्रति तद्रूपमन्यथासिद्धम्। यथा घटं प्रति दण्डत्वम्। अत्र घटं प्रति दण्डस्य कारणत्वं दण्डत्वेनैव गृह्यत इति दण्डत्वमन्यथासिद्धमिति बोध्यम् (१)। यस्य स्वातन्त्र्येणान्वयव्यतिरेकौ न स्तः किं तु स्वकारणमादायान्वयव्यतिरेकौ गृह्येते तदन्यथासिद्धम्। यथा घटं प्रति दण्डरूपम्। अत्र दण्डरूपस्य स्वातन्त्र्येणान्वयव्यतिरेकौ दण्डरूपसत्त्वे घटसत्त्वम् दण्डरूपाभावे घटाभाव इति न स्तः। किंतु दण्डरूपस्य कारणं दण्डमादायैवान्वयव्यतिरेकौ दण्डसत्त्वे घटसत्त्वम् दण्डाभावे घटाभाव इति गृह्येते इति घटं प्रति दण्डरूपमन्यथासिद्धमिति बोध्यम् (२)। अन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव यस्य यत्कार्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृह्यते तस्य तत्कार्यं प्रत्यन्यथासिद्धत्वम्। यथा घटादिकं प्रत्याकाशस्य (३)। यत्कार्यजनकं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव यस्य यत्कार्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृह्यते तस्य तत्कार्यं प्रत्यन्यथासिद्धत्वम्। यथा घटं प्रति कुलालपितुः (४)। [क] अवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववृत्तिन एव कार्यसंभवे तद्भिन्नमन्यथासिद्धम्। यथा घटादिकं प्रति रासभादीति (भा० प० श्लो० १९–२२) (मु० १।५४)। [ख] यस्यानुकूलतर्काभावः सोन्य-

धासिद्धः (ता० र० श्लो० ८८)। यथा घटं प्रति रासभोऽन्यथासिद्धः (५)। परे तु अत्र अवश्यक्लृप्तत्वं लघुनियतपूर्ववर्तित्वं बोध्यम्। तेन पाकजगन्धोत्पत्तिं प्रति अवश्यक्लृप्तपूर्ववर्तिनः पाकजरूपप्रागभावस्य कारणत्वनिरासः गन्धप्रागभावस्यान्यथासिद्धत्वनिरासश्चेत्याहुः (दि० १।५४)। एतेषु पञ्चस्वन्यथासिद्धेषु पञ्चममावश्यकम्। अन्येषां चतुर्णां (दण्डत्व दण्डरूप आकाश कुलालपितॄणाम्) अनेन पञ्चमान्यथासिद्धेनैव संग्रहादिति बोध्यम् (भा० प० श्लो० २२) (मु० ५४) (दि०) (राम० १।५४)। अन्यथासिद्धस्त्रिविध इति मणिकारमतम्। नवीनास्तु लघुनियतपूर्ववर्तिन एव कार्यसंभवे तद्भिन्नमन्यथासिद्धम्। एवमनुगतैकलक्षणेनैकविधमेवान्यथासिद्धम्। एवं च त्रिधा पञ्चेति प्रकारौ शिष्यबुद्धिवैशद्यायेत्याहुः। अत्र लघुत्वं च त्रिविधम्। शरीरकृतम् उपस्थितिकृतम् संबन्धकृतं चेति। तत्र प्रथमम्—प्रत्यक्षं प्रत्यनेकद्रव्यत्वापेक्षया महत्त्वस्य कारणत्वे लघुत्वमस्ति। द्वितीयम्—गन्धं प्रति रूपप्रागभावापेक्षया गन्धप्रागभावस्य कारणत्वे लघुत्वम्। गन्धस्य प्रतियोगिन उपस्थितत्वेन शीघ्रं तदुपस्थितेः। तृतीयम्—घटं प्रति दण्डत्वदण्डरूपाद्यपेक्षया दण्डादेः कारणत्वे लघुत्वम्। स्वाश्रयदण्डसंयोगादिरूपपरंपराया गुरुत्वात् (नील० १७)।

अन्यथासिद्धिः—पूर्वोक्तेष्वन्यथासिद्धेषु वर्तमानस्तत्तद्धर्मविशेषः। इयं च कारणत्वसंपादिका न भवति अपि तु कारणत्वविघटिका भवतीति ज्ञेयम्।

अन्योन्यम्—क्रियाव्यतिहारविषयत्वम्। व्यतिहारश्च विनिमयः। परस्परकरणमिति यावत् (ल० म०)। यथा अन्योन्येषां पुष्कैरामृशन्त इति माघः (सि० कौ० त०)।

अन्योन्याभावः—(अभावः) [क] नित्यत्वे सत्यत्यन्ताभावभिन्नत्वे सत्यभावः (ग० सि०)। [ख] अत्यन्ताभावव्यतिरिक्तत्वे सत्यनवधिरभावः (सर्व० औद्ध० पृ० २३२)। [ग] अधिकरणे प्रतियोगितावच्छेदकारोपहेतुकनिषेधधीविषयः (प० च०)। स च तादात्म्या-

भावः । यथा असन्नश्वो गवात्मना । अघटः पट इति (प० च०) (वै० उ० ९।१।४) । यथा वा घटः पटात्मा न भवतीति (सर्व० औलु० पृ० २३३) । [घ] तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः अभावः (त० सं०) (ग० सि०) (त० कौ० २१) । घटः पटो न भवतीत्यादितो घटात्मा पटो न भवति इत्यर्थो बोध्यते । एवं च घटतादात्म्यस्याभावः घटतादात्म्येनावच्छिन्ना या घटनिष्ठा प्रतियोगिता तन्निरूपको भेदो वा पटे वर्तते इत्यवधेयम् । [ङ] इदमिदं न भवति इदमेतद्भिन्नम् इति प्रतीतिसाक्षिकः अभावः (न्या० म० १।११) । यथा घटः पटो न भवति इति प्रतीतिसाक्षिको भेदः (ग० सि०) (प्र० प्र०) । अन्योन्याभावो धर्मिस्वरूप एव न तु पृथगिति मध्वाचार्यानुयायिन आहुः । अन्योन्याभावशब्दे व्युत्पत्तिस्तु अन्योन्यस्मिन् तादात्म्येनाभावः अभवनम् इति (वै० सा० द० ३३४) । स च (अन्योन्याभावः) भेदः । भेदो हि घटे पटस्य पटे घटस्य च सदास्तीति नित्यः । प्रतियोगिसमानाधिकरणश्चायमभावो भवति । घटो न भूतलम् इति प्रतीत्या घटाधिकरणेपि भूतले घटभेदस्य विद्यमानत्वात् । अत्रेदमवधेयम्—न हि कंचिदभावं प्रति येन केनापि संबन्धेन प्रतियोगिनो विरोधिता । किंतु प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेनैव प्रतियोगी अभावस्य विरोधी । तथा च अन्योन्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकः संबन्धस्तादात्म्याख्य एव । अत एवायमभावः तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः इत्युच्यते । तेन संबन्धेन च घटस्य स्वस्मिन्नेव सत्त्वेन भूतलादावसत्त्वात्तत्र घटान्योन्याभावो वर्तत इति (वै० वि० ९।१।४) । अन्योन्याभावग्रहेधिकरणयोग्यतामात्रं तन्त्रम् (वै० उ० ९।१।४) (९।१।८) । यथा पिशाचभेदाधिकरणे स्तम्भे योग्यतायाः सत्त्वेन स्तम्भः पिशाचो न इति ग्रहः (चाक्षुषग्रहः) उपपद्यते (मु० १।१२७) । नव्यास्तु ध्वंसप्रागभावयोरिवान्योन्याभावस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धे मानाभावः । अत्यन्ताभावस्य तु प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धः स्वीक्रियते । संयोगेन

समवायेन वा घटो नास्ति इति प्रतीतेः । इत्थं चान्योन्याभावत्वमखण्डोपाधिरित्याहुः (म० प्र० १२) (ल० व०) (ग० सि० २।५५) ।

अन्योन्याश्रयः–तर्कविशेषः । अयमितरेतराश्रयशब्देन सर्वदर्शनसंग्रहे अक्षपाददर्शने उक्तः (सर्वद० पृ० २३९) । अत्र अन्योन्यपदस्य तज्ज्ञाने तदुत्पत्तौ तत्स्थितौ च लक्षणा । तदाश्रयोन्योन्याश्रय इति त्रितयसाधारणो विग्रहः । एवं चान्योन्यसंबन्धिनो ज्ञानोत्पत्तिस्थित्येतदन्यतमस्याश्रय इत्यर्थः (वाच०) । स च स्वापेक्षापेक्षितत्वनिमित्तकोनिष्टप्रसङ्गः । अपेक्षा च ज्ञप्तौ उत्पत्तौ स्थितौ च माह्या । तत्र ज्ञप्तौ यथा घटोयं यद्येतद्घटज्ञानजन्यज्ञानविषयः स्यात् तदैतद्घटभिन्नः स्यादिति । तत्र स्वज्ञानस्य स्वज्ञानजन्यत्वेनानिष्टं प्रसज्येत । स्वापेक्षापेक्षितज्ञानत्वात् स्वापेक्षितघटज्ञानविषयस्य तज्जनकज्ञानविषयाद्भेदरूपमनिष्टं च प्रसज्येत । अतो घटस्य घटभेदप्रसङ्गोनिष्टः । उत्पत्तौ यथा घटोयं यद्येतद्घटजन्यः स्यात् तदैतद्घटानधिकरणक्षणोत्तरवर्ती न स्यादित्यादि । एतद्घटस्योत्पत्तौ एतद्घटसापेक्षत्वे कारणस्य कार्याद्भेदनियततया एतद्घटस्य एतद्घटभेदरूपोनिष्टः प्रसङ्गः । स्थितौ यथा घटोयं यद्येतद्घटवृत्तिः स्यात्तदा तथात्वेनोपलभ्येत । न च तथोपलभ्यते । तथात्वे च घटस्य घटवृत्तित्वापत्तिरनिष्टा प्रसज्येतेति । एतेषु ज्ञप्तिविषयतयैव प्रायशोनिष्टप्रसङ्गः सर्वत्र दृश्यते । तन्मूलकमेव स्वग्रहसापेक्षग्रहकत्वमन्योन्याश्रयत्वं तत्र तत्र व्यवह्रियते । अत एव परस्परज्ञानसापेक्षज्ञानाश्रयोन्योन्याश्रय इति स्मार्तैरुक्तम् (वाच०) ।

अन्वयः–१ साध्यम् । यथा अन्वयेन व्यतिरेकेण च व्याप्तिमदन्वयव्यतिरेकि इत्यादौ (त० सं०) । २ अन्वयव्याप्तिः (वाक्य०) । यथा यत्र यत्र धूमस्तत्राग्निः इति साहचर्यनियमः (त० सं०) । यथा वा हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यम् (न्या० बो० १५) । ३ कोटिद्वयसहचरितत्वज्ञानम् (ग०सप्र० २१) । यथा धूमवान्वह्नेरित्यादौ अयं धूमधूमाभावसमानाधिकरणवह्निमान् इति (भ्रमात्मकं) ज्ञानम् । इदं ज्ञानं

च साधारणधर्मवत्ताज्ञानविषया संशये प्रयोजकमिति प्राचीनमते साधारणानैकान्तिकलक्षणे ह्युपयुज्यते इति च विज्ञेयम् (चि० सव्य० २।१०)। ४ [क] कारणाधिकरणे कार्यस्य सत्त्वम् (राम०५२)। यथा यत्सत्त्वे (कारणसत्त्वे) यत्सत्त्वम् (कार्यसत्त्वम्) इत्यन्वयः। [ख] कार्यकारणयोः साध्यसाधनयोर्वा साहचर्यम् (सि० च० २।२६)। तत्र कार्यकारणयोः साहचर्यं च स्वस्वव्याप्येतरयावत्कारणसत्त्वे यत्सत्त्वेवश्यं यत्सत्त्वमिति (त० प्र०)। यथा चक्रादिघटितसामग्रीसमवहितदण्डादिसत्त्वे घटसत्त्वमिति। साध्यसाधनयोर्यथा पर्वतो वह्निमान्धूमात् इत्यादौ धूमवह्न्योः साहचर्यम् यत्र धूमस्तत्राग्निः इति। [ग] केचित्तु कार्ये कारणस्यानुसरणम्। [घ] कार्यसत्तापादकलक्षसत्ताकस्य कारणस्य कार्ये स्थितिः। [ङ] स्वसत्तानियतसत्तावत्कार्यसंबन्ध इत्याहुः। ५ हेत्वभाववति कार्यान्वयज्ञानम्। व्यभिचारज्ञानमिति यावत् इति नव्या आहुः (मू० म० १)। ६ शाब्दबोधीयसंसर्गताख्यविषयतावान्। यथा घटमानय इति वाक्यजन्यशाब्दबोधे घटानयनादीनां पदार्थानां परस्परं संबन्धः। अयं चान्वयो द्विविधः। भेदान्वयः अभेदान्वयः। आद्यो राज्ञः पुरुषः इत्यादौ राजपदार्थपुरुषपदार्थयोः। द्वितीयो नीलो घटः इत्यादौ नीलपदार्थघटपदार्थयोः (ग० व्यु० का० १)। ७ वृत्तिः। ८ आनुकूल्यम्। ९ संततिरिति काव्यज्ञा वदन्ति (वाच०)।

अन्वयदृष्टान्तः—(दृष्टान्तः) [क] निश्चितसाध्यवान् (वाक्य० २)। [ख] पक्षे हेतुप्रत्यक्षानन्तरं यदन्तर्भावेण साध्यनिरूपितव्याप्तिः स्मर्यते सः। यथा पर्वते धूमेन वह्निसाधने महानसोन्वयदृष्टान्तः।

अन्वयबोधः—शाब्दबोध-शब्दवदस्यार्थोनुसंधेयः। अत्रेयं व्युत्पत्तिः। अव्ययनिपातातिरिक्तनामार्थयोः क्रियाप्रातिपदिकार्थयोश्च साक्षाद्भेदेनान्वयबोधः अव्युत्पन्नः इति। यथा—नैयायिकमते राजपुरुषः इत्यादौ राजपदार्थस्य पुरुषपदार्थे स्वस्वामिभावसंबन्धेनान्वयो वाच्यः। तथाविधान्वयस्य पूर्वोक्तव्युत्पत्तिविरुद्धत्वेन तं परित्यज्य राजपदस्य राजसंबन्धिनि लक्षणां स्वीकृत्य तादृशराजपदार्थस्याभेदेन पुरुषपदार्थेन्वयः। वैयाकरण-

मते तु राजपुरुषः इत्यादौ लुप्तषष्ठ्यादिविभक्तया स्मृतया प्रतिपाद्येनैव स्वस्वामिभावसंबन्धेन (न तु साक्षात्) राजपदार्थस्य पुरुषादावन्वयः स्वीकृत इति (मु० ४ पृ० १८२)। उक्तव्युत्पत्तावव्ययनिपातातिरिक्तेतिपदप्रयोजनमुच्यते। घटो न पटः इत्यादौ घटपटाभ्यां नञः साक्षादेवान्वयात् निपातातिरिक्त इति पदं दत्तम्। चन्द्र इव मुखम् इत्यादौ इवार्थसादृश्ये चन्द्रस्य प्रतियोगितया भेदेनान्वयात् अव्ययातिरिक्त इति च पदं दत्तम्। नीलो घटः इत्यादौ नामार्थयोः स्तोकं पचति इत्यादौ क्रियाप्रातिपदिकार्थयोश्चाभेदेनान्वयात् भेदेन इत्युक्तम् । भूतले घटः इत्यादौ आधेयतासंसर्गेणापि घटभूतलयोरन्वयात् साक्षात् इति पदम्। *प्रत्ययार्थमद्वारीकृत्य इति साक्षात् इत्यस्यार्थः* (मु० ४ पृ० १८२) (दि०) । भेदेन इत्यस्य तु तादात्म्यातिरिक्तेन इत्यर्थो बोध्यः । राजा पुरुषः इत्यादौ स्वत्वरूपभेदसंबन्धेन राजपदार्थस्य पुरुषादावन्वयमादाय राजसंबन्धी पुरुषः इति बोधवारणायास्या व्युत्पत्तेरावश्यकत्वम् । कर्मतानिरूपकत्वसंबन्धेनापि (भेदसंबन्धेन) तण्डुलादिपदार्थस्य पचनक्रियायामन्वयमादाय तण्डुलकर्मकः पाकः इत्याकारकबोधमादाय तण्डुलः पचति इति प्रयोगवारणाय चेयं व्युत्पत्तिरवश्यं स्वीकार्या इति (मु० १।४ पृ० १८२) (ग० अवय० हेतु०)। अत्रेदमवधेयम्—पचिक्रियायां तण्डुलादिकर्मकत्वप्रकारकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति द्वितीयान्ततण्डुलपदसमभिव्याहृतपचतिपदसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षाज्ञानं कारणम् इत्यावश्यककार्यकारणभावेनैव तण्डुलः पचति इत्यादिप्रयोगवारणोपपत्तावलमेतादृश्या व्युत्पत्त्येति (ग० अवय० हेतुप्र०) (ग० व्यु० कार० २)।

…नादिकं च हेतु-

अन्वयव्यतिरेकि–(लिङ्गम्) [क] गृहीतान्वयव्…व्याहृयभिधायकावयवा-
धि० २।१५६)। अन्वयव्यतिरेकि तु पञ्चरू…व्यायावयवत्वम् (वि०
रूपाणि च पक्षधर्मत्वम् सपक्षे सत्त्वम् विपक्षाद्…कौ हेत्वयवः (गौ०
पपत्वम् असत्प्रतिपक्षत्वं चेति (सि० च० …
२।१२)। एतानि पञ्च रूपाणि च वह्नि… …महानसवदित्यादौ धूमात्

विद्यन्ते । केवलान्वयिनि विपक्षाद्व्यावृत्तिर्नास्ति । विपक्षाप्रसिद्धेः । केवलव्यतिरेकिणि तु सपक्षसत्त्वं नास्ति । सपक्षाप्रसिद्धेः (त० कौ० १२)। अबाधितविषयत्वमित्यत्र व्युत्पत्तिः अबाधितो विषयः साध्यं यस्येत्यबाधितविषयः । तस्य भावः अबाधितविषयत्वम् इति । अत्राबाधितविषयत्वं च प्रमाणान्तरेणाप्रमितसाध्याभावकत्वं बोध्यम् (त० कौ० १२) (सि० च० २।२६) । असत्प्रतिपक्षत्वं च साध्याभावसाधकहेत्वन्तरशून्यत्वं बोध्यम् (त० कौ० १२) (सि० च० २।२७) । [ख] सत्सपक्षविपक्षो हेतुः । यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ (मु० २१९) । अत्र सपक्षस्य महानसादेः विपक्षस्य जलह्रदादेश्च सत्त्वात् इति (मु० २१९) । [ग] अन्वयेन व्यतिरेकेण च व्याप्तिमत् (त० सं०) । अन्वयसहचारग्रहप्राह्यव्याप्तिमत्त्वे सति व्यतिरेकसहचारग्रहप्राह्यव्याप्तिमदित्यर्थः (नील० २।२३) । [घ] यत्रान्वयव्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिश्च विद्यते तत् । यथा वह्निमान्धूमादित्यादौ निरुक्तपञ्चरूपोपपन्नो धूमः (प्र० प्र०) (त० कौ० १२) । अत्र पर्वतः पक्षः । तस्य वह्निमत्त्वं साध्यम् । धूमात् इति हेतुः । तस्मिन् हेतौ यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्निर्यथा महानसादौ इत्यन्वयव्याप्तिः । यत्र यत्र वह्न्यभावस्तत्र तत्र धूमाभावः यथा जलह्रदादौ इति व्यतिरेकव्याप्तिश्चास्तीति ज्ञेयम् (त० कौ० १२) ।

अन्वयव्यतिरेकी—(अवयवः) [क] प्रतीतान्वयव्यतिरेकव्याप्तिकहेतुबोधको हेत्ववयवः (गौ० वृ० १।१।३४) । [ख] अन्वयव्यतिरेकोदाहरणाकाङ्क्षाप्रयोजकहेतुत्वप्रतिपादकविभक्तिमत्र्यायावयवः । [ग] पक्षसतो विपक्षासतो हेतोर्वचनम् (चि० अव० २।७९) । यथा ...धूमादित्यत्र धूमात् इति पदम् ।

अन्वयबोधः—

अव्ययनिपातातिरिक्त... (व्यभिचारः) । कारणसमवधाने... नान्वयबोधः अव्युत्प... विच्छेदकावच्छिन्नयत्किंचिद्व्यक्तयधिकरणे कार्याभाव- राजपदार्थस्य पुरुषपद...त्वे कार्याभाव इति संक्षिप्तार्थः । यथा समाप्ति- न्वयस्य पूर्वोक्तव्युत्पत्तिवि...त्वे वक्तव्ये कादम्बर्यादावाशङ्कितोऽन्वयव्यभिचारः लक्षणां स्वीकृत्य तादृशराजप...

अन्वयव्याप्तिः—(व्याप्ति') प्रकृतहेतुनिष्ठा प्रकृतसाध्यनिरूपिता व्याप्तिः । अन्वयनिरूपिता व्याप्तिरित्यर्थ (ग० सामा०) । अन्वयव्याप्तावयं नियमः—अन्वये साधनं व्याप्यं साध्यं व्यापकमिष्यते । साध्याभावोन्यथा व्याप्यो व्यापकः साधनात्यय ॥ इति (त० कौ० १२) (सि० च० २।२६) । हेतुसाध्ययोर्व्याप्तिः (त० दी० २।२३) । यथा यत्र धूमस्तत्राग्नि' इति साहचर्यनियम (त० स०) । धूमव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यमित्यर्थ (न्या० बो० २।१४) । व्याप्तिश्चात्यन्ताभावान्योन्याभावभेदेन भिन्ना अव्यभिचरितसामानाधिकरण्यव्यापकसामानाधिकरण्यरूपा (ग० सामा० २३) । साध्यवदन्यावृत्तित्वहेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यादिरूपेत्यर्थ. (न्या० बो० २।१४) । तद्भेदतत्स्वरूपतल्लक्षणप्रपञ्चश्च व्याप्तिशब्दव्याख्यानावसरे सविस्तर संपादयिष्यते इत्यत्रैव विरम्यते ।

अन्वयिहेतुः—(अवयव) [क] उदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधन हेतु. (गौ० १।१।३४) । उदाहरणेन सामान्यात्साध्यस्य धर्मस्य साधन प्रज्ञापन हेतु । साध्ये प्रतिसधाय धर्ममुदाहरणे च ० प्रतिसंधाय तस्य साधनतावचन हेतुः । उत्पत्तिधर्मकत्वादिति उत्पत्तिधर्मकमनित्य दृष्टमिति (वात्स्या० १।१।३४) । उदाहरणसाधर्म्यात् उदाहरणबोध्यान्वयव्याप्ति । ततोन्वयी हेतुर्ज्ञातव्य (गौ० वृ० १।१।३४) । अन्वयिहेतुलक्षणं चान्वयिहेतुत्वमेव । तच्च अनुमितिकारणीभूतपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानकारणसाध्याविषयकशाब्दबीजनकप्रतीतान्वयसाध्यसाधनवाचकहेतुविभक्तिमच्छब्दत्वम् । अस्याः प्रयोजनादिकं च हेतुशब्दव्याख्यानावसरे संपादयिष्यते । २ स्वव्याप्यमिधायकावयवाभिधानप्रयोजकज्ञानजनकहेतुत्वप्रतिपादकपञ्चम्यन्तकमस्थायावयवत्वम् (चि० २।७९) । [ख] ज्ञातान्वयव्याप्तिकहेतुबोधको हेत्ववयव. (गौ० वृ० १।१।३४) । यथा पर्वतो वह्निमान्धूमान्महानसवदित्यादौ धूमात् इति शब्दः ।

अन्वय्युदाहरणम्—(उदाहरणम्) तल्लक्षणं चान्वय्युदाहरणत्वमेव । तच्च साध्यसाधनसंबन्धबोधजनकत्वम् (चि० अव० २।८०)। अन्वयव्याप्तिबोधकत्वम् (दीधि० २।१७७) । तच्च एतद्यो यो धूमवान्स सोग्निमानिति शब्दवृत्त्यवयवविभाजकोपाधिमत्त्वम् (न्या० म० २।२३–२४) । [क] साध्यसाधर्म्यात्तद्धर्मभावी दृष्टान्तः (गौ० १।१।३६) । साध्येन साधर्म्यं समानधर्मता । साध्यसाधर्म्यात्कारणात्तद्धर्मभावी दृष्टान्त इति । तस्य धर्मस्तद्धर्मः । तस्य साध्यस्य । साध्यं च द्विविधम्–धर्मिविशिष्टो वा धर्मः शब्दस्यानित्यत्वम् । धर्मविशिष्टो वा धर्मी अनित्यः शब्दः इति । इहोत्तरं तद्ग्रहणेन गृह्यत इति । कस्मात् । पृथग्धर्मवचनात् । तस्य धर्मस्तद्धर्मः । तस्य भावस्तद्धर्मभावः । स यस्मिन्दृष्टान्ते वर्तते स दृष्टान्तः साध्यसाधर्म्यात्तद्धर्मभावी भवति । इहोत्तरं तद्ग्रहणेन गृह्यत इत्यत्र इह तद्ग्रहणेनोत्तरं गृह्यत इत्यन्वयः । अयमर्थः— इह नाम तद्धर्मभावीत्यत्र तद्ग्रहणेन नाम तच्छब्देन उत्तरं नाम द्विविधसाध्यमध्ये द्वितीयं धर्मविशिष्टो धर्मीत्याकारक गृह्यत इति । स चोदाहरणमिष्यते । [illegible] नत्र यदुत्पद्यते तदुत्पत्तिधर्मकम् । तच्च भूत्वा न भवत्यात्मानं जहाति [illegible] त इत्यनित्यम् । एवमुत्पत्तिधर्मकत्व साधनम् । अनित्यत्वं साध्यम् [illegible] यमेकस्मिन् द्वयोर्धर्मयोः साध्यसाधनभावः साधर्म्याद्व्यवस्थित उपलभ्यते । [illegible] दृष्टान्ते उपलभमानः शब्देप्यनुमिनोति । शब्दोप्युत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः स्था[illegible]दिवदित्युदाह्रियते । तेन धर्मयोः साध्यसाधनभाव इत्युदाहरणम् (वात्स्या० १।१।३६) । [ख] साधनवत्ताप्रयुक्तसाध्यवत्तानुभावकोवयवः । साध्यसाधनव्याप्त्युपदर्शकोदाहरणमिति यावत् (गौ० वृ० १।१।३६) । [ग] प्रकृतहेतुमति प्रकृतहेतुव्यापकत्वविशिष्टसाध्यबोधक[illegible]क्यम् (नील० २२) । यथा पर्वतो वह्निमान्धूमान्महानसवदित्यत्र [illegible] धूमवान्स[illegible] वह्निमान्यथा महानसः इति वाक्यम् (त० सं० २)

अन्वय्युपनयः—[क] उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारः साध्यस्योपनयः (गौ० १।१।३८) । उदाहरणा[illegible] उदाहरणतन्त्रः । साध्यसाधर्म्य-

युक्ते उदाहरणे स्थाल्यादि द्रव्यमुत्पत्तिधर्मकमनित्यं दृष्टं तथा शब्द उत्पत्तिधर्मक इति साध्यस्य शब्दस्योत्पत्तिधर्मकत्वमुपसंह्रियते। उपसंह्रियतेऽनेनेति चोपसंहारो वेदितव्यः (वात्स्या० १।१।३८)। [ख] तथेति साध्यस्योपसंहारः। यथा पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यत्र वह्निव्याप्यधूमवानयम् इति वा तथा चायम् इति वोपन्यासः (गौ० वृ० १।१।३८)। अन्वय्युपनयलक्षणं चान्वय्युपनयत्वमेव। तच्च साध्यव्याप्यविशिष्टपक्षबोधकावयवत्वम् (चि० अव०)।

अन्वसर्गः—कामचारानुज्ञानम्। यथेष्टं क्रियताम् इत्येवंरूपानुज्ञेत्यर्थः। यथा अपि सिञ्च अपि स्तुहीत्यादौ यथेष्टं कुर्या इत्याद्यर्थोऽपिना द्योत्यते न तु कुत्राप्यनुज्ञया प्रतिरोधः क्रियत इति (वाच०)।

अन्वाख्यानम्—तात्पर्यावधारणार्थं प्रतिपादनम्। यथा वस्त्वन्वाख्यानं क्रियान्वाख्यानमित्यादौ (वा० च०)।

अन्वाचयः—उद्देश्यसिद्ध्यानुद्देश्यसिद्ध्यर्थोपदेशः। यथा भिक्षां गच्छ यदि गां पश्येस्तां चानयेत्यादौ। अत्र भिक्षाटने [illegible] न तु गवानयने। तत्सिद्ध्युत्तरं गवानयनमनुद्दिष्टमपि सहचरितया निर्दिष्टम् इति (वाच०)। प्रधानगुणभावेन यत्र क्रियान्वयतात्पर्यं सोऽन्वाचयः (त० प्र० ख० ४ पृ० ५२)। क्रियाभेदे त्वन्वाचयः। यथा एधानाहर्तुं वनं व्रज शाकमप्यानेष्यसि इति।

अन्वादेशः—[क] पूर्वोपात्तस्य किंचित्कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपदेशः। यथा अनेन व्याकरणमधीतम् एनं न्यायमनेन पाठय इति न्यायपाठनार्थं पुनरुपदेशः (सि० कौ०) (वाच०)। [ख] कथितकथनम् (वाच०)।

[illegible]धानम्—इमावर्हि सपादपर्भ्रू अग्निपरिमह उपस्तरणं चेलेवमादि [illegible] पु० चि० पृ० ३१८ [illegible]

[illegible]धेयम्—विवाहात्परतो यच्च लब्धं भर्तृकुलात्स्त्रिया। अन्वाधेयं तु तद्द्रव्यं लब्धं पितृकुलात्तथा॥ (मिताक्षरा अ० २ श्लो० १४४)।

अन्वाहितम्—यदेकस्य हस्ते निहितं द्रव्यं तेनापि अनु पश्चादन्यहस्ते स्वामिने देहीति निहितं तदन्वाहितम् (मिताक्षरा अ० २ श्लो० ६७)।

अन्विताभिधानवादः—शक्तिज्ञानविषयस्य शाब्दबोधविषयत्वनियम इति वादः (कृष्ण० शक्ति०)। भट्टमते च इतरान्वितघटो घटपदशक्य इत्येतादृशमेव शक्तिज्ञानं शाब्दबोधप्रयोजकम् । एवं च शाब्दबोधे पदार्थसंसर्गस्यापि पदशक्यत्वमङ्गीकुर्वन्ति (ग० शक्ति० ५) । एवमेतन्मते वाक्येपि शक्तिं स्वीकुर्वन्ति इति विज्ञेयम् । इदं च प्राभाकरमतम् न तु भट्टमतमिति बहवो ग्रन्थकारा वदन्ति ।

अन्वीक्षा—प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्यान्वीक्षणम् । यथा आन्वीक्षिकी न्यायविद्येत्यादावन्वीक्षा (वात्स्या० १।१।१) । अत्र व्युत्पत्तिः—श्रवणात् अनु (पश्चात्) ईक्षा अन्वीक्षा उन्नयनम् (गौ० वृ० १।१।१) ।

अपकर्षः—१ विद्यमानधर्मापचयः । तथा च साध्यसाधनान्यतरस्याभावप्रसञ्जनम् । यथा अपकर्षसमो जातिरित्यादौ (गौ० वृ० ५।१।४) । २ गुणनिष्ठजातिविशेषः । यथा महत्त्वं चापकर्षानाश्रयपरिमाणत्वम् इत्यत्रापकर्षः (राम० १।५८) । ३ उचितधर्मापेक्षातो हीनता । यथा—उत्कर्षं चापकर्षं च मनुष्येष्विह जन्मतः इत्यादौ (मनु० १०।४२) । ४ स्वकर्तव्यकालात्पूर्वकाले करणम् । यथा—मरणोत्तरं मृताहे मासि मासि कर्तव्यानां मृताहनिमित्तकमासिकादीनां द्वादशाहेषु एकाहेषु च कर्तव्यत्वोक्तिः सर्वापकर्षः । तदुक्तम्—मुख्यं श्राद्धं मासि मासि अपर्याप्तावृतुं प्रति । द्वादशाहेन वा कुर्यादेकाहे द्वादशेथ वा इति (स्मृतिः) । ५ परसूत्रपदानामन्वयार्थं पूर्वसूत्र आकर्षणमिति शाब्दिका वदन्ति (वाच०) ।

अपकर्षसमः—(जातिः) [क] साध्ये धर्माभावं दृष्टान्तात्प्रसञ्जयतोपकर्षसमः । लोष्टः खलु क्रियावानविभुः [illegible] कामनात्मापि क्रियावानविभुरस्तु । विपर्यये वा विशेषो वक्तव्य इति (वात्स्या० ५।१।४) । [ख] पक्षदृष्टान्तान्यतरलिङ्गव्याप्तिमपुरस्कृत्य सहचरितधर्माभावेन हेतु-

साध्यान्यतराभावप्रसञ्जनम् । यथा शब्दः अनित्यः कृतकत्वादित्यत्र यद्यनित्यत्वसहचरितघटधर्मोक्तकृतकत्वादनित्यः शब्दस्तदा कृतकत्वानित्यत्वसहचरितघटधर्मरूपश्रवणत्वव्यावृत्त्या शब्दे कृतकत्वस्यानित्यत्वस्य च व्यावृत्तिः स्यात् । आद्ये असिद्धिदेशना । द्वितीये बाधदेशना । एवं शब्दे कृतकत्वसहचरितश्रावणत्वस्य संयोगादावनित्यत्वकृतकत्वसहचरितगुणत्वस्य च व्यावृत्त्या घटे अनित्यत्वं कृतकत्वं च व्यावर्तेत इति दृष्टान्ते साध्यसाधनविकल्पदेशनाभासापीयम् (गौ० वृ० ५।१।४) । अत्र लक्षणे व्याप्तिमपुरस्कृत्य सहचरितधर्माभावेन पक्षदृष्टान्तान्यतरस्मिन्हेतुसाध्यान्यतराभावप्रसञ्जनमित्यन्वयः । अयमर्थः—व्याप्तिं मनसि अगृहीत्वैव हेतुसाध्याभ्यां सहचरितो योन्यः कश्चिद्धर्मस्तस्य प्रकृतपक्षे दृष्टान्ते वा अभावं दृष्ट्वा तत्साहचर्यात्साध्यस्य वा हेतोरपि वा अभावकल्पनमपकर्षसमः । यथा शब्दः अनित्य इत्यादेः स्पष्ट एवार्थः । आद्ये असिद्धीत्यत्र आद्ये नाम कृतकत्वरूपहेतोरभावकल्पनपक्षे । असिद्धिदेशना नाम स्वरूपासिद्धिरूपोक्तिः । दोष इति यावत् । प्राप्नोतीत्यर्थः । एवं च स हेतुः स्वरूपासिद्धो भवति । द्वितीये बाधदेशनेतीत्यत्र अनित्यत्वरूपसाध्यस्याभावकल्पनपक्षे बाधरूपोक्तिः । दोष इति यावत् । प्राप्नोतीत्यर्थः । एवमित्यस्य पूर्वं यथा पक्षे हेतुसाध्यान्यतराभाव उक्तस्तथेत्यर्थः । शब्दे कृतकत्वेत्यस्य शब्दे कृतकत्वेन सह सहचरितस्य श्रावणत्वस्येत्यर्थः । अस्य व्यावृत्त्या सहान्वयः । संयोगादावित्यादेः संयोगादावनित्यत्वेन कृतकत्वेन च सह सहचरितस्य गुणत्वस्येत्यर्थः । अस्यापि व्यावृत्त्या सहैवान्वयः । व्यावृत्त्येत्यस्य श्रावणत्वस्य गुणत्वस्य च घटे व्यावृत्त्येत्यर्थः । घटे अनित्यत्वमित्यादेः घटे श्रावणत्वस्य गुणत्वस्य व्यावृत्त्या अनित्यत्वं कृतकत्वं च व्यावर्तेतेत्यर्थः । दृष्टान्ते इत्यादेः । एवं च घटरूपे दृष्टान्ते साध्यस्य साधनस्य चाभावकल्पनया साध्यसाधनविकल्पदेशनाभासापीयमित्यर्थः । [ग] परोक्तदृष्टान्तसाधर्म्येण पक्षे पराभिमतधर्मान्तरस्याभावसाधनम् । यथा शब्दः अनित्यः कृतकत्वाद्घटवदित्यादौ यदि कृतकत्वेन शब्दो घटवदनित्यः स्यात्तर्हि तेनैव शब्दो घटवदश्रावणोपि स्यादिति (नील० ४३) ।

अपक्षेपणम्—(कर्म) [क] अधोदेशसंयोगहेतुः कर्म (त० सं०) (त० कौ० २०) । [ख] तद्विपर्ययेण (उत्क्षेपणविपर्ययेण) संयोगविभागकारणं कर्म (प्रशस्त० पृ० ३७) । तल्लक्षणं च अधोदेशसंयोगजनकक्रियानुकूलक्रियात्वम् (ल० व० ३८) ।

अपगमः—स्पन्दः (ग० हेतु०) । यथा वृक्षादपैतीत्यादौ धात्वर्थः ।

अपचिकीर्षा—(द्रोहः) अहितेच्छा (ग० व्यु० ४) ।

अपदेशः— १ कथनम् (गौ० वृ० ३।२।२३)। यथा नोत्पत्तिकारणानपदेशात् (गौ० ३।२।२३) इत्यादौ । २ हेतुः । यथा सोनपदेशः इत्यादौ (वै० ३।१।३) ।

अपरत्वम्—१ व्याप्यत्वम् । यथा सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परं चापरमेव च (भा० प० श्लो० ८) इत्यादौ अपरत्वशब्दस्यार्थः । अल्पदेशवृत्तित्वम् (मु० १।३४) । यथा घटत्वजातेर्द्रव्यत्वपृथिवीत्वे अपेक्ष्याल्पदेशवृत्ति-)त्वम् । २ (गुणः) अपरव्यवहारे असाधारणं कारणम् (त० सं०) (त० कौ० ६) । अपरव्यवहारजनकतावच्छेदकतादृशप्रकारताश्रयत्वं लक्षणमित्यर्थः (वाक्य०) । यथा अयं कनिष्ठः अयं समीप इत्यादौ कनिष्ठसमीपयोरपरत्वम् (वाक्य०) । तद्विविधम् । दिक्कृतम् कालकृतम् । समीपस्थे दिक्कृतमपरत्वम् । कनिष्ठे कालकृतमपरत्वम् (त० सं०) । पर्यायान्तरेणाप्यपरत्वप्रपञ्चः कथ्यते । तद्यथा यो यदपेक्षया संनिहितस्तत्र तदवधिकमपरत्वं दिक्कृतम् । अत्र दिक्पिण्डसंयोगोसमवायिकारणम् । संनिहितत्वज्ञानं निमित्तम् । तन्नाशश्च तन्नाशनिमित्तम् । दिक्कृतमपरत्वं मूर्तद्रव्यमात्रवृत्ति भवति । यो यदपेक्षया कनिष्ठस्तत्र तदवधिकमपरत्वं कालकृतम् । अत्र कालपिण्डसंयोगोसमवायिकारणम् । कनिष्ठत्वज्ञानं निमित्तम् । तन्नाशश्च तन्नाशनिमित्तम् । कालकृतमपरत्वं तु जन्यद्रव्यमात्रवृत्ति भवति (त० कौ० ६) (सि० च० १।१८) । अत्र दिक्कृतत्वं च ज्ञायमानदिग्जन्यत्वम् (वाक्य०) । अल्पतरमूर्तसंयोगविशिष्टशरीरज्ञानादपरत्वमुत्पद्यत इति (सि० च० १।१८) । यथा झल्कीग्रामात्सो-

लापुरापेक्षया भीमानदी स्वसमवायिसंयुक्तसंयोगेनाल्पतरदेशसंयोगवती इति ज्ञानेन दैशिकमपरत्वमुत्पद्यते । अधिकं तु अन्यत्र (वै० उ० ७।२।२१) द्रष्टव्यम् । कालकृतत्वं च स्वसमवायिसंयुक्तसंयोगसंबन्धेन रविक्रियाप्रकारककालविषयकज्ञानजन्यत्वम् (वाक्य०) । अल्पतरदिवाकरक्रियाविशिष्टशरीरज्ञानात् अपरत्वोत्पत्तिः (सि० च० १।१८) । दिक्कृतमपरत्वमिदमस्मात्संनिकृष्टम् इत्यपेक्षाबुद्ध्या जन्यते (दि० १) । अवलोकनीयात्र दिक्शब्दव्याख्या । कालकृतमपरत्वं तु अयमस्मादल्पतरकालसंबद्धः इत्यपेक्षाबुद्ध्या जन्यते (दि० १) । अवलोकनीयात्र कालशब्दव्याख्या । अत्र नव्या आहुः-अल्पतरसूर्यपरिस्पन्दान्तरितजन्यत्वरूपकनिष्ठत्व-अल्पसंयोगान्तरितत्वरूपसंनिकृष्टत्वाभ्यां कालिकदैशिकापरत्वव्यवहारोपपत्तेर्नापरत्वस्य गुणान्तरत्वम् इति (दि० गु० पृ० २०९) ।

अपराजिता—मासि भाद्रपदे शुक्ला सप्तमी या गणाधिप । अपराजितेति विख्याता महापातकनाशिनी ॥ (पु० चि० पृ० १०४) ।

अपराह्णः—पञ्चधा विभक्तेह्नि चतुर्थो भागः । २ द्विधा विभक्तेहन्युत्तरो भागः (मिताक्षरा अ० २ श्लो० ९७) ।

अपरिग्रहः— (व्रतम्) सर्वभावेषु मूर्छायास्त्यागः स्यादपरिग्रहः (सर्व० सं० पृ० ६६ आर्हत०) ।

अपवर्गः—१ अस्यार्थो निःश्रेयसवदनुसंधेयः । आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरपवर्गः । निवृत्तेरात्यन्तिकत्वं नाम निवर्त्यसजातीयस्य पुनस्तत्रानुत्पादः (सर्व० सं० पृ० २४६ अक्षपा०) । २ फलप्राप्तिः । यथा अपवर्गे तृतीया (पाणि० सू० २।३।६) इत्यादौ ।

अपवादः—१ बाधनसाधनं वस्तुमात्रम् । २ विशेषशास्त्रम् । यथा मा हिंस्यात्सर्वा भूतानीत्युत्सर्गस्य वायव्यᳪश्वेतमालभेत इति शास्त्रमपवादः । ३ मिथ्याभूतपदार्थनिवारणार्थमुपदेशविशेष इति मायावादिन आहुः । ४ मिथ्यावाद इति सांख्याः । ५ निन्दा निरासनं वेति काव्यज्ञाः । (वाच०) ।

अपशब्दः—शक्तिवैकल्यप्रमादादिना साधुशब्दस्यान्यथोच्चारणसाध्योपभ्रंशशब्दः। यथा म्लेच्छो ह वा नाम यदपशब्दः (पा० म० भा० १।१।१)। हरिणाप्युक्तम्—त एव शक्तिवैकल्यप्रमादालसतादिभिः। अन्यथोच्चारिताः शब्दा अपशब्दा इतीरिताः॥ इति।

अपसिद्धान्तः—(निग्रहस्थानम्) [क] सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात्कथाप्रसङ्गः (गौ० ५।२।२४)। कस्यचिदर्थस्य तथाभावं प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञातार्थविपर्ययादनियमात्कथां प्रसञ्जयतोपसिद्धान्तो वेदितव्यः। यथा न सदात्मानं जहाति न सतो विनाशो नासदात्मानं लभते नासदुत्पद्यत इति सिद्धान्तमभ्युपेत्य स्वपक्षं व्यवस्थापयति—एकप्रकृतीदं व्यक्तम्। विकाराणामन्वयदर्शनात्। मृदन्वितानां शरावादीनां दृष्टमेकप्रकृतित्वम्। तथा चायं व्यक्तभेदः सुखदुःखमोहान्वितो दृश्यते। तस्मात्समन्वयदर्शनात्सुखादिभिरेकप्रकृतीदं शरीरमिति। एवमुक्तवाननुयुज्यते। अथ प्रकृतिर्विकार इति कथं लक्षितव्यमिति। यस्यावस्थितस्य धर्मान्तरनिवृत्तौ धर्मान्तरं प्रवर्तते सा प्रकृतिः। यच्च धर्मान्तरं प्रवर्तते स विकार इति। सोयं प्रतिज्ञातार्थविपर्यासादनियमात्कथां प्रसञ्जयति। प्रतिज्ञातं खल्वनेन नासदाविर्भवति न सत्तिरो भवतीति। सदसतोश्च तिरोभावाविर्भावमन्तरेण न कस्यचित्प्रवृत्तिः प्रवृत्त्युपरमश्च भवति। मृदि खल्ववस्थितायां भविष्यति शरावादिलक्षणं धर्मान्तरमिति प्रवृत्तिर्भवति। अभूदिति च प्रवृत्त्युपरमः। तदेतन्मृद्धर्माणामपि न स्यात्। एवं प्रत्यवस्थितो यदि सतश्चात्महानम् असतश्चात्मलाभमभ्युपैति तदस्यापसिद्धान्तो निग्रहस्थानं भवति। अथ नाभ्युपैति पक्षोस्य न सिध्यति। (वात्स्या० ५।२।२४)। [ख] कथायां स्वीकृतसिद्धान्तप्रच्यवः। तथा च सांख्यमतेन अहं वदिष्यामीत्यभ्युपेत्यारब्धायां कथायामाविर्भावस्याविर्भावाभ्युपगमेनवस्थेति दूषणोद्धारायाविर्भावस्यासत उत्पत्तिं यद्यभ्युपैति तदापसिद्धान्तः (गौ० वृ० ५।२।२४) (दि० १)। [ग] एकसिद्धान्तमतमाश्रित्य कथाप्रवृत्तौ तद्विरुद्धसिद्धान्तमतमालम्ब्योत्तरदानम् (नील० ४६)। सिद्धान्तादपभ्रंसोपसिद्धान्त इत्यर्थः

(त० भा० ५१)। सौगतास्त्वपसिद्धान्तं दूषणं न मन्यन्ते (गौ० वृ० ५।२।२३)।

अपह्नवः—[क] अबाधितपरोक्तविपरीतबोधनाय तदुपपादकाभावप्रतिपादनेच्छा। यथा कलिङ्गेषु दृष्टोसि। नाहं कलिङ्गाङ्गगामेत्यादावत्यन्तापह्नवः (ग० व्यु० ल०)। अत्र च कलिङ्गाधिकरणकदर्शनादेरुपपादकं कलिङ्गगमनादिकम्। तेन विना तदसंभवात्। अत्यन्तापह्नवः स्वरूपसन्नेव (न तु ज्ञातः) लिङ्गसाधुतानियामकः (ग० व्यु० ल०)। [ख] सत्त्वेन ज्ञातस्यापि वस्तुनः असत्त्वेन कथनम्। स द्विविधः शब्दतोर्थतश्चेति। तत्र मिथ्यैव तत् इति शब्दतः। अर्थतस्तु नाभिजानाम्यहम्। तत्र तदा न मम स्थितिः इति (वाच०)।

अपादानत्वम्—(कारकम्) यद्धातूपस्थाप्ययादृशार्थे विग्रहवाक्यस्थपञ्चम्याः स्वार्थोनुभावयितुं शक्यः तस्य तद्धातूपस्थाप्यतादृशक्रियायामपादानत्वमुच्यते। यथा वृक्षात्पतति इत्यादौ वृक्षादेरपादानत्वम् (श० प्र० ७९)। अपगमाय आदीयते अवधित्वेनेति व्युत्पत्तिः (वाच०)। अपादानशब्दस्तु तत्तत्कर्मानधिकरणीभूते तत्तत्कर्मजन्यविभागाश्रये शक्त इत्यवधेयम्। वृक्षात्पतति इत्यस्माद्वाक्यात् वृक्षावधिकविभागानुकूलपतनकर्ता इत्यन्वयबुद्धौ धातूपस्थाप्यपतने पञ्चम्युपस्थाप्यो विभागः स्वानुकूलत्वसंबन्धेन प्रकार इति स विभाग एव तत्रापादानत्वमिति विज्ञेयम् (श० प्र० ७९)। अत्रावधित्वं च स्वरूपसंबन्धप्रभेदः पदार्थान्तरं वेत्यन्यदेतत्। अपादानत्वं च [क] क्रियानाश्रयत्वे सति तज्जन्यविभागाश्रयत्वम् (ग० अव०)। परसमवेतक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वमित्यर्थः। यथा भूभृतो गङ्गावतरतीत्यादौ भूभृतो गङ्गासमवेतक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वादपादानत्वम्। गङ्गायामतिव्याप्तिवारणाय परसमवेतेति क्रियायां विशेषणम् (श० प्र० ६)। वृक्षात्पर्णं पततीत्यादौ पर्णक्रियया वृक्षपर्णयोर्विभागो जायते। तत्र क्रिया पर्णमात्रनिष्ठा विभागस्तूभयनिष्ठ इति वृक्षस्य क्रियानाश्रयत्वं विभागाश्रयत्वं च संगच्छत इत्यवधेयम्। [ख] स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वम्

(ग० व्यु० ५।२१) । अत्र स्वं विभागाश्रयो वृक्षः । तन्निष्ठ. क्रियावतः पर्णात्सकाशात् भेदः । तत्प्रतियोगितायाः पर्णनिष्ठाया अवच्छेदिका पतनक्रिया । तज्जन्यविभागाश्रयत्व वृक्षस्येति । अत्र क्रियायां स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वविशेषणेन पर्णादेः स्वनिष्ठवृक्षादिविभागजनकपतनापादानत्वनिरास इति ज्ञेयम् (ग० व्यु० ५।२१) । [ग] परकीयक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वम् (का० व्या० ९) । यथा वृक्षात्पर्णं पततीत्यादौ वृक्षादेरपादानता । अत्र पञ्चम्या अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं विभागजनकत्वं चार्थ. । विभागे अन्योन्याभावे च वृक्षोन्वेति (का० व्या० ९) । तथा च वृक्षनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकं तन्निष्ठविभागजनकं च यत् पतनं तदाश्रयः पर्णमित्याकारको बोधः (ग० व्यु० ५।२१) । [घ] अवधित्वम् । यथा वृक्षाद्विभजत इत्यादौ वृक्षादेरपादानता (ग० व्यु० ५।२१) । अत्र वृक्षाद्यवधिकत्वविशिष्टविभागनिरूपितमेवाश्रयत्वमाख्यातेन बोध्यते । अतो वृक्षः स्वस्माद्विभजते इति न प्रयोगः (ग० व्यु० ५।२१) । विशेषस्तु पञ्चमीशब्दव्याख्याने व्यक्तीभविष्यति । शाब्दिकमते अपादानं च [ङ] ध्रुवमपायेपादानम् (पाणिनिसूत्रम् १।४।२४) । अपाये विभागे ध्रुवं निश्चलम् प्रकृतपञ्चम्यर्थविभागजनकत्वान्वयिक्रियाशून्यमित्यर्थः (का० व्या० ९) । तत्रोक्तं हरिणा—अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाचलम् । ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते ॥ पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात्पतत्यसौ । तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमुच्यते ॥ उभावप्यध्रुवौ मेषौ यद्यप्युभयकर्मजे । विभागे प्रविभक्ते तु क्रिये तत्र व्यवस्थिते ॥ मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् । मेषयोः स्वक्रियापेक्ष कर्तृत्वं च पृथक् पृथक् ॥ इति । अपाये परिस्थिरोसे सति ध्रुवम् अवधिभावोपगमाश्रयत्वे सति तदतिरिक्तस्यावधित्वोपयोगिव्यापारस्यानाश्रयं तदपादानमिति सूत्रार्थः । अस्य पदकृत्य शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । [च] विश्लेषाश्रयत्वे सति विश्लेषजनकधात्वर्थतत्तत्क्रियानाश्रयः (वै० सा०) । [छ] अवधिभावोपगमव्यापारम् (ल० म०) । अपादानं त्रिविधम् । निर्दिष्ट-

विषयम् उपात्तविषयम् अपेक्षितक्रियं चेति । तत्राद्यम्—यत्र साक्षात् (मुख्यवृत्त्या) धातुना गतिः (विभागजनकक्रिया) निर्दिश्यते तन्निर्दिष्टविषयम् । यथा अश्वात्पतति । द्वितीयम्—यत्र धात्वन्तरार्थाङ्गं स्वार्थं धातुराह तदुपात्तविषयम् । समभिव्याहृतधातुनोपात्तो लक्षितो गतिरूपो विषयो यत्रेति व्युत्पत्तिः (वै० सा० द० १९२) । स्वविषयक्रियाघटितश्रूयमाणक्रियान्तरमित्यर्थः । यथा बलाहकाद्विद्योतते विद्युदित्यादौ । अत्र निःसृत्य इत्यध्याहार्यम् । तथा च निःसरणाङ्गे विद्योतने द्युतिः (द्युत्धातुः) वर्तते । द्युतिश्च लक्षणया निःसरणपूर्वकविद्योतनबोधक इति यावत् (वै० सा०) । एवं च बलाहकाद्विद्योतते विद्युत् इत्यादिवाक्यात् बलाहकावधिकनिःसरणोत्तरकालिकं विद्युत्कर्तृकं विद्योतनम् इति बोधः (वै० सा० द० १९२) (ल० म० १०८) । तृतीयम्—अपेक्षिता क्रिया यत्र तदपेक्षितक्रियम् । अनुपात्तधात्वर्थक्रियासाकाङ्क्षमित्यर्थः (वै० सा० द० १९२) । यथा कुतो भवान् पाटलिपुत्रादित्यादौ । अत्रागमनमर्थगत्याहृत्य आगतः इति पदं वाध्याहृत्यान्वयः कार्यः (वै० सा० द० १९२) । नैयायिकास्त्वित्थं व्याचक्षते—यत्र विभागस्तज्जनकक्रिया चोभयं धातुनाभिधीयते तदाद्यम् । यत्र विभागोऽध्याहृतधातुनाभिधीयते तद्द्वितीयम् । यत्र तूभयमध्याहृतधात्वभिधेयम् तत्तृतीयम् इति (वै० सा० द० १९२–१९३) ।

अपानः—(वायुः) [क] गुदादीनामव उन्नयनादपानः (दि० १।८५) । [ख] मलादेरधो नयनादपानः (सि० च० १।८) ।

अपार्थकम्—(निग्रहस्थानम्) [क] पौर्वापर्यायोगादप्रतिसंबद्धार्थम् । (गौ० ५।२।१०) । यत्रानेकस्य पदस्य वाक्यस्य वा पौर्वापर्येणान्वययोगो नास्तीत्यसंबद्धार्थत्वं गृह्यते तत्समुदायोऽर्थस्यापायादपार्थकम् । यथा दश दाडिमानि षडपूपाः कुण्डमजाजिनं पललपिण्डः अधरोरुकमेतत्कुमार्याः स्फैय्यकृतस्य पिता प्रतिशीन इति (वात्स्या० ५।२।१०) । [ख] अभिमतवाक्यार्थबोधानुकूलाकाङ्क्षादिशून्यबोधजनकपदम् । उदाहरणं तु अयोग्यानासन्नानाकाङ्क्षवाक्यम् (गौ० वृ० ५।२।१०)

(दि० १) । [ग] परस्परानन्वितार्थकपदसमूहः । यथा शब्दो घटः पटो नित्यमनित्यं च प्रमेयत्वात् इत्यादि (नील० पृ० ४५)। [घ] यादृशशाब्दबोधत्वावच्छेदेनापार्थत्वं तादृशबुद्ध्यर्थं प्रयुक्तः पदसमूहः (श० प्र०) ।

अपि—(अव्ययम्) १ संभावना । २ संदेहः । ३ निन्दा । ४ प्रश्नः । ५ समुच्चयः । ६ अल्पपदार्थः । ७ कामचारानुज्ञा । ८ अवधारणम् । ९ पुनरर्थः (वाच०) ।

अपूर्वम्—[क] यागादिकर्मणः काचिदुत्तरावस्था फलैकनाश्या (ल० म०)। [ख] यागादिजन्यः स्वर्गादिजनकः कश्चन गुणविशेषः । तं गुणविशेषमपूर्वमिति मीमांसका वदन्ति । प्रारब्धकर्मेति वेदान्तिनः । धर्माधर्माविति नैयायिकाः । अदृष्टमिति वैशेषिकाः । पुण्यपापे इति पौराणिकाः । अपूर्वं दर्शपूर्णमासयोर्द्विविधम् । परमापूर्वम् कलिकापूर्वं चेति (दि० गु० २३५) । प्रकारान्तरेणाप्यपूर्वं मीमांसकमते त्रिविधम् । प्रधानापूर्वम् अङ्गापूर्वम् कलिकापूर्वं चेति । तत्र दर्शपूर्णमासाद्यपूर्वं प्रधानापूर्वम् । तदेव परमापूर्वम् । प्रयाजाद्यङ्गजन्यापूर्वमङ्गापूर्वम् । तदवान्तरक्रियाकूटजन्यमपूर्वं कलिकापूर्वम् । तच्च व्रीहिप्रोक्षणाभ्युक्षणादिजन्यं द्रव्यनिष्ठमिति मीमांसकाः । तज्जन्यसंस्कारविशेष एव कलिकापूर्वतया व्यवह्रियते स चात्मनिष्ठ इति नैयायिकाः । कलिकापूर्वं च परमापूर्वं जनयित्वा नश्यति । अङ्गापूर्वैस्तु परमापूर्वे विशेष आधीयत इति भेदः । तथा चाङ्गापूर्वसहितं परमापूर्वं विशिष्टफलं जनयति । तद्विहीनं तु स्वल्पं फलम् । अत्रेदमवधेयम्—परमापूर्वं च नित्यकर्मणि षण्ढापूर्वत्वेन मीमांसकैर्व्यवह्रियते । संध्यावन्दनस्य किंचित्फलाजनकत्वात् । नैयायिकास्तु अर्थवादोपस्थापितब्रह्मलोकादिप्राप्तिरूपफलजननात् तत्रापूर्वस्य फलाजनकत्वेन षण्डत्वमित्याहुः (वाच०) । विस्तरस्तु चिन्तामणिशब्दखण्डे कुसुमाञ्जलिप्रथमस्तबके चावलोकनीयः । अत्रेदं बोध्यम्—परमापूर्वं वाच्यम् । कलिकापूर्वाणि तु फल्यानीति मीमांसकसिद्धान्त इति (त०प्र०ख० ४ पृ० ११४) ।

अपूर्वविधिः—(विधिः) [क] अप्राप्तप्रापको विधिः । स च यागादीनामिष्टसाधनत्वस्य कृतिसाध्यत्वस्य वा बोधको लिङादिशब्दः । यथा स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ (सि० च० ३३) (वाच०) । अप्राप्तप्रापकत्वं च प्राथमिकप्रवृत्तिजनकप्रतीतिजनकत्वम् प्रमाणान्तरजन्यप्रतीत्यविषयविषयकप्रतीतिजनकत्वं वा । इदं यजनं तु केनापि प्रमाणान्तरेण न बोधितम् (सि० च० ३३) । अत्रेदं बोध्यम्—लिङा यागादाविष्टसाधनत्वं बोध्यत इति नैयायिकाः । कार्यत्वेनापूर्वं बोध्यत इति प्राभाकरा मन्यन्ते (वाच०) । [ख] प्रमाणान्तरेणाप्राप्तप्रापको लिङादिपदवेदनीयः शब्दविशेषः । यथा स्वर्गकामो यजेतेति लिङादियुक्तं वाक्यम् । अपूर्वविधिश्चतुर्विधः । कर्मविधिः गुणविधिः विनियोगविधिः प्रयोगविधिश्चेति । तत्राग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ यागरूपे कर्मणि इष्टसाधनतायाः कृतिसाध्यतायाः भावनाया वा मतभेदेन बोधनात् कर्मविधित्वम् । द्रव्यदेवतादिविधायकविधिर्गुणविधिः । यथा दध्ना जुहोतीत्यादिवाक्यम् । प्राप्तस्याग्निहोत्रस्यानुवादेनाप्राप्तगुणरूपद्रव्यादेः (दध्यादेः) विधानात् । विनियोजनाद्विनियोगविधिः । यथा ऐन्द्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते इत्यादि । अत्र ऐन्द्या ऋचः गार्हपत्योपस्थाने विनियोजनात् विनियोगविधिः । एवं कृत्वा एवं कुर्यात् इत्यादिप्रयोगज्ञापको विधिः प्रयोगविधिः । यथा अधीत्य स्नायादित्यादि उपसद्भिश्चरित्वा मासमेकमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादि च । अयं च विशिष्टविधिरिति भेदः (वाच०) । [ग] यस्य यदर्थत्वं प्रमाणान्तरेणाप्राप्तं तस्य तदर्थत्वेन यो विधिः सोपूर्वविधिः । यदाहुः— विधिरत्यन्तमप्राप्ते नियमः पाक्षिके सति । तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते ॥ (मी० न्या० पृ० ४६) । विस्तरस्तु विधिशब्दे द्रष्टव्यः ।

अपेक्षा—१ आकाङ्क्षा । सा च शब्दबोधप्रयोजनिका । २ असामर्थ्यम् । अस्यामपेक्षायां च प्रायशो वृत्तिर्नेष्यते । यथा प्रवीरं पुत्रकाम्यति ऋद्धस्य राजमातङ्ग इत्यादौ प्रत्ययसमासौ न स्तः । तत्रोक्तम्—सापेक्षे प्रत्ययो न स्यात्समासो वा कथंचन । सापेक्षं तद्विजानीयादसमस्तविशेषणम् ॥ इति । ३ प्रयोजकत्वम् । तच्च ज्ञाने स्थितौ उत्पत्तौ वा इतरस्यानु-

रोधित्वम् । ज्ञानादिकार्ये च यस्य यत्पदार्थान्तरज्ञानाद्यनुरोधस्तस्य तदपेक्षा । अत एव तर्कग्रन्थे जगदीशेन स्वापेक्षापादकः प्रसङ्ग आत्माश्रयः । अपेक्षा च ज्ञप्तौ उत्पत्तौ स्थितौ च ग्राह्या इत्याद्युक्तम् । अधिकं तु अन्योन्याश्रयशब्दव्याख्याने द्रष्टव्यम् । ४ अपेक्षाबुद्धिवदस्यार्थोनुसंधेयः । ५ अनुरोधः । यथा सत्यामपि तपःसिद्धौ नियमापेक्षया मुनिरित्यादौ इति धर्मज्ञाः । ६ स्पृहा । यथा समुपोढेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेदित्यादौ (मनुः ६।४१) इति काव्यज्ञाः ।

अपेक्षाबुद्धिः—(बुद्धिः) [क] नानैकत्वसमूहालम्बनरूपा बुद्धिः (वै० उ० ४।१।११) । अपेक्षाबुद्धिः क्षणत्रयावस्थायिनी इति सिद्धान्तः । द्वित्वादिकं त्वपेक्षाबुद्धिजन्यम् (वै० उ० ४।१।११) । अपेक्षाबुद्धेरिच्छादिजनकत्वं नास्तीत्यवश्यं मन्तव्यम् । अन्यथा तेनैव तस्या नाशात्क्षणत्रयावस्थायित्वमेव न स्यादिति केचित् (भवा० २९०) । विस्तरस्तु अन्यत्र (वै० उ० ७।२८) द्रष्टव्यः । अत्रेदं बोध्यम्—द्वित्वादिकं परार्धान्तमपेक्षात्मकबुद्ध्या जन्यते तन्नाशेन नश्यति च । अपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वादेश्चोत्पत्तिनाशादिप्रपञ्चस्तु द्वित्वशब्दव्याख्यानावसरे व्यक्तीभविष्यति । अत्रेदं विचार्यते—यद्यपि द्वित्वादिसमवायः प्रत्येकं घटादावस्ति तथापि एको द्वौ इति ज्ञानाभावात् एको न द्वौ इति ज्ञानाच्च द्वित्वादीनां पर्याप्तिस्वरूपः कश्चित्संबन्धोनेकाश्रयोङ्गीक्रियते । पर्याप्तिसंबन्धेन च प्रत्येकं घटादौ न द्वित्वादि । तादृशसंबन्धश्चापेक्षाबुद्धिसापेक्षः । तेन तत्सत्त्वे तथा ज्ञानम् तदसत्त्वे न तथा ज्ञानम् इति (वाच०) । वस्तुतस्तु द्वित्वादिकं तु न संख्या किं त्वपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वमेव । तच्चापेक्षाबुद्ध्यधीनमिति न कोपि दोष इति तु वयम् । [ख] अनेकैकत्वबुद्धिः (भा० प० गु० श्लो० ११०) । अनेकानि यान्येकत्वानि तेषां बुद्धिः । सा च अयमेकः अयमेकः इत्याकारिका बुद्धिः (मु० गु० २०४) । यथा सेनावनादिबुद्धिः (त० व०) । अत्राश्वादिसमूहः सेना । वृक्षसमूहो वनम् । तथा च सेना वनम् इत्यादिबुद्धिविशेषविषयत्वं सेनात्ववनत्वादि (म० प्र० ४।४६) । [ग] अपेक्षाबुद्धिर्नाम विनाशकविनाशप्रतियोगिनी बुद्धिः (सर्व० सं० पृ० २२४ औद्ध०)।

अपोहः—१ अतद्व्यावृत्तिः। यथा विज्ञानवादिबौद्धमते नीलत्वादिर्धर्मः अनीलव्यावृत्तिरूपः (दि० १)। तन्मतेयं धर्मोपारमार्थिक एवेति सर्वस्यापि विज्ञानरूपत्वं क्षणिकत्वं चेति च ज्ञेयम्। २ अपरतर्कनिरासाय कृतो विपरीततर्कः। यथा शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणा तथा। ऊहोपोहोर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः॥ इति हेमचन्द्रोक्तो बुद्धिगुणभेदः। यथा वा स्वयमूहापोहसमर्थ इत्यादौ। ३ त्याग इति काव्यज्ञा वदन्ति (वाच०)।

अप्त्वम्—(जातिः) सरित्सागरसमवेतत्वे सति ज्वलनासमवेतं सामान्यम् (सर्वद० सं० पृ० २१८ औलु०)।

अप्रतिपत्तिः—[क] आरम्भविषये अनारम्भः। परेण स्थापितं वा न प्रतिषेधति। प्रतिषेधं वा नोद्धरति (वात्स्या० १।२।६०)। इयं चाननुभाषणाज्ञानादिनिग्रहस्थानप्रयोज्या (वात्स्या० १।२।६१)। [ख] प्रकृताज्ञानम् (गौ० वृ० १।२।६०)।

अप्रतिभा—(निग्रहस्थानम्) [क] उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा (गौ० ५।२।१९)। परपक्षप्रतिषेध उत्तरम्। तद्यदा न प्रतिपद्यते तदा निगृहीतो भवति (वात्स्या० ५।२।१९)। [ख] उत्तरार्हे परोक्ते बुध्वापि यत्रोत्तरसमय उत्तरं न प्रतिपद्यते तत्राप्रतिभा (गौ० वृ० ५।२।१९) (दि० १)। [ग] उत्तरापरिस्फूर्तिः (त० भा० ५१)। [घ] उत्तरार्हे परोक्ते बुध्वाप्युत्तरस्यास्फूर्तिवशात्तूष्णींभावः (नील० ४५-४६)।

अप्रतिष्ठितः—१ निर्धनः (मिताक्षरा० अ० २ श्लो० ११७)। २ अनपत्यः (मिताक्षरा० अ० २ श्लो० १४५)।

अप्रधानकर्मत्वम्—(कर्मत्वम्) परंपरया धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वम् (ग० व्यु० २) (श० प्र० ९६)। यथा गां दोग्धि पय इत्यादौ गवादेरप्रधानकर्मत्वम् (ग० व्यु० २)। अत्र विभागावच्छिन्नक्षरणानुकूलो व्यापारो दुह्धात्वर्थः। तथा च धात्वर्थव्यापारांशे साक्षाद्विशेषणस्य (साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकस्य) क्षरणस्याश्रयः पय एव। गौस्तु

तादृशक्षरणांशे विशेषणीभूतस्य (परंपरया धात्वर्थतावच्छेदकस्य) विभागस्याश्रय इति गोरप्रधानकर्मत्वं बोध्यम् (ग० व्यु० २)। शब्दशक्तिप्रकाशकारास्तु मोचनानुकूलव्यापारो दुहेरर्थः । मोचनं च बहिःक्षरणानुकूला क्रिया । तादृशक्रियायाः साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकीभूताया आश्रयो गौरिति गोः प्रधानकर्मत्वम् । पयसस्तु परंपरया धात्वर्थतावच्छेदकीभूतबहिःक्षरणात्मकफलाश्रयत्वेन गौणकर्मत्वमित्यङ्गीचक्रुः (श० प्र० ९८) । अत एव पयःप्रभृतेर्गौणकर्मत्वसंपत्तये अकथितं च (पा० १।४।५१) इति सूत्रान्तरम् (श० प्र० ९६) ।

अप्रधानत्वम्—१ गौणत्ववदस्यार्थोनुसंधेयः । २ कर्मणः अप्रधानत्वं च अप्रधानक्रियाफलाश्रयत्वम् । ३ प्राधान्यं हि विधेर्यत्र प्रतिषेधेप्रधानतेति[1] भाट्टाः (वाच०) ।

अप्रमा—(बुद्धिः) [क] तच्छून्ये तन्मतिः (भा० प० गु० श्लो० १२८) । इयं च दोषाजन्यते । दोषास्तु पित्तमण्डूकवसाञ्जनादयो नानाविधाः । तथा हि क्वचित्पित्तभ्रमे पित्तं दोषः । क्वचिच्चन्द्रादेः स्वल्पपरिमाणभ्रमे दूरत्वं दोषः । क्वचिच्च वंशोरगभ्रमे मण्डूकवसाञ्जनम् । एवंरूपा दोषा अननुगता एव भ्रान्तिजनका इति (भा० प० श्लो० १३२) (मु० गु० २११) । अधिकं तु भ्रमशब्दव्याख्यानावसरे संपादयिष्यते । [ख] प्रमाणाभासजन्यः अयथार्थानुभवः (त० कौ० ६) । [ग] यत्र यन्नास्ति तत्र तस्य ज्ञानम् । [घ] तदभाववति तत्प्रकारकानुभवः (चि० १।१०) । यथा पुरोवर्तिन्येवारजते शुक्त्यादौ इदं रजतम् इति रजतारोपः (त० भा० ४०) । अप्रमा त्रिविधा । संशयः विपर्ययः तर्कश्चेति (त० सं०) (त० भा० ४०) । प्रकारान्तरेणाप्रमा द्वेधा । भ्रमः संशयश्च । तत्र भ्रमो विपर्ययतर्कावित्युच्यते (त० कौ० ६) (भा० प० श्लो० १२८-१२९) (मु० गु० २०९) ।

अप्राप्तकालम्—(निग्रहस्थानम्) [क] अवयवविपर्यासवचनमप्राप्तकालम् (गौ० ५।२।११) । प्रतिज्ञादीनामवयवानां यथालक्षणमर्थवशा-

---

१ अप्रधानतेति पदच्छेदः ।

क्रमः। तत्रावयवविपर्यासेन वचनमप्राप्तकालमसंबद्धार्थकालं निग्रहस्थानमिति (वात्स्या० ५।२।११)। [ख] समयबन्धविषयीभूतकथाक्रमविपरीतक्रमेणाभिधानम् (गौ० वृ० ५।२।११) (दि० ११२२)। तत्रायं क्रम —वादिना साधनमुक्त्वा सामान्यतो हेत्वाभासा उद्धरणीया इत्येकः पादः। प्रतिवादिनश्च तत्रोपालम्भो द्वितीयः पादः। प्रतिवादिनः स्वपक्षसाधनम् तत्र हेत्वाभासोद्धरणं चेति तृतीयः पादः। जयपराजयव्यवस्था चतुर्थः पादः। एवं प्रतिज्ञाहेत्वादीनां क्रमः। तत्र सभाक्षोभव्यामोहादिना व्यस्तस्याभिधानमप्राप्तकालमिति (गौ० वृ० ५।२।११)। [ग] अवयवानां व्युत्क्रमेण कथनम्। यथा शब्दत्वाच्छब्दः अनित्य इत्यादि (नील० ४५)।

अप्राप्तिसमः—(जातिः) [क] प्राप्य साध्यमप्राप्य वा हेतोः प्राप्त्या अविशिष्टत्वादप्राप्त्या असाधकत्वाच्च प्राप्त्यप्राप्तिसमौ (गौ० ५।१।७)। हेतुः प्राप्य वा साध्यं साधयेदप्राप्य वा। अप्राप्य साधकं न भवति। नाप्राप्तः प्रदीपः प्रकाशयतीति। अप्राप्त्या प्रत्यवस्थानमप्राप्तिसमः (वात्स्या० ५।१।७) (नील० ४४)। [ख] अप्राप्त्या असाधकत्वादनिष्टापादनम्। यदि चाप्राप्तं लिङ्गं साध्यबुद्धिं जनयति साध्याभावबुद्धिमेव किं तन्न जनयेत्। अप्राप्तत्वाविशेषात् इति। अयं चाप्राप्तिसमः प्रतिकूलतर्कदेशनाभास इति बोध्यम् (गौ० वृ० ५।१।७)। यथा आत्मा सक्रियः क्रियाहेतुगुणवत्त्वादित्यादौ क्रियाहेतुगुणवत्त्वेनैव किमिति क्रियावत्त्वं साध्यते किमिति क्रियावत्त्वेन तादृशगुणवत्त्वं न साध्यते। उभयोरविशेषात्। इति दोषादप्राप्तस्य हेतोः साध्यसाधकत्वं वाच्यम्। तथा चाप्राप्तत्वाविशेषात्सर्वः सर्वं साधयेदिति। अयमेव हेतुः साध्याभावं किमिति न साधयेत् इत्यत्र विनिगमकाभावादिति (नील० ४४)। [ग] अप्राप्य साधयेत्साध्यं हेतुः सर्वत्र साधयेत्। अप्राप्तेरविशिष्टत्वादित्यप्राप्तिसमे स्थितिः (ता० र० परि० २ श्लो० ११२)।

अफलत्वम्—मुख्यफलाजनकत्वम् (मू० म० १)। यथा स्वर्गोद्देशेन कृतस्य चैत्यवन्दनादेरफलत्वम्।

अभावः—१ (पदार्थः) [क] असमवायत्वे सत्यसमवायः (सर्व० पृ० २३२ औलु०) । समवायभिन्नत्वे सति समवायशून्य इत्यर्थः । [ख] भावभिन्नः प्रतियोगिज्ञानाधीनज्ञानविषयः । [ग] माध्वास्तु प्रथमप्रतीतौ यः नास्ति इति प्रमाविषयः सः अभावः इत्याहुः (प्र० च० परि० पृ०४९)। अभावश्चतुर्विधः । प्रागभावः प्रध्वंसः अत्यन्ताभावः अन्योन्याभावश्चेति (त० सं०) । अभावपदार्थस्योपयोगमाह न्यायलीलावतीकारः अभावो वक्तव्यो निःश्रेयसोपयोगित्वाद्भावप्रपञ्चवत् इति । कारणाभावे कार्याभावस्य सर्वमतसिद्धत्वादुपयोगित्वसिद्धिः (न्या० ली० पृ० १–२)। अन्ये तु अभावो द्विधा–संसर्गाभावः अन्योन्याभावः । आद्यस्त्रिविधः प्रागभावः प्रध्वंसः अत्यन्ताभावः इति (भा० प० श्लो० १२) (त० कौ० २१) । द्वितीयस्त्वेकविध एवेति (मु० १।४१) । अत्र संसर्गाभावत्वं च तादात्म्येतरसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वमिति संप्रदायः । भेदेतराभावत्वमिति नव्याः (प० मा०) । अत्रेदं बोध्यम्–अभावश्च भावभिन्नः पदार्थः । तत्र भावत्वं च द्रव्यादिषट्कान्यतमत्वम् । अथ वा समवाय एकार्थसमवाय एतदन्यतरसंबन्धेन सत्तावत्त्वम् (ल० व० २–३) । अभावलक्षणं चाभावत्वमेवेति बोध्यम् । अभावविषये केचन नियमाः संभवन्ति । तत्र प्रथमः–अवच्छेदकभेदः अभावभेदनियामक इति । द्वितीयः–विशेषाभावकूटानां सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं स्वीक्रियत इति (दीधि० २) । तृतीयः–अभावप्रत्यक्षं प्रति योग्यानुपलब्धिः कारणम् । तथा हि यद्यत्र घटः स्यात्तर्ह्युपलभ्येत इति तर्कितया घटसत्त्वस्य प्रसक्त्या आपादिताया घटविषयकोपलब्धेरभावो घटाभावप्रत्यक्षे इन्द्रियस्य सहकारीति । भट्टास्तु अभावो नेन्द्रियग्राह्यः कृप्तसंनिकर्षाणामभावात् । किं तु अनुपलब्धिरूपप्रमाणगम्य इत्याहुः । चतुर्थः—एकप्रतियोगिकयोरंप्यत्यन्ताभावान्योन्याभावयोः प्रतियोगितावच्छेदकधर्मप्रतियोगितावच्छेदकसंसर्गभेदाद्बहुत्वम् । तत्र प्रतियोगितावच्छेदकधर्मसंसर्गभेदादत्यन्ताभावबहुत्वम् प्रतियोगितावच्छेदकधर्मभेदादन्योन्याभावबहुत्वम् इति

योजना । तदेव दर्शयाम —केवलदेवदत्ताभावाद्दण्डविशिष्टदेवदत्ताभावोतिरिक्त । एकसत्त्वेपि द्वौ न स्त इति प्रतीत्या द्वित्वावच्छिन्नाभाव संयोगेन घटवति भूतले समवायसंबन्धेन घटाभाव तत्तद्घटाभावाद्घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसामान्याभावश्चातिरिक्त । एवमन्योन्याभाव भेदोपि बोध्य । अत्यन्ताभावाभाव ध्वंसप्रागभाव प्रागभावध्वंसश्च नातिरिक्त । अपि तु प्रतियोगिस्वरूप एवेति प्राञ्च । नव्यास्तु तत्रात्यन्ताभावाभावोतिरिक्त एव । तृतीयाभावश्च प्रथमाभावरूप इति नानवस्थेति प्राहु । अन्योन्याभावाभावस्तु स्वप्रतियोगिभेदप्रतियोगितावच्छेदकरूप इति बोध्यम् । सौन्दडोपाध्याय घटत्वेन पटो नास्ति इति प्रतीत्या व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव स्वीकरोति । इतरे नैयायिकास्तु त न स्वीकुर्वन्ति । किं तु घटत्वेन पटो नास्ति इति प्रतीतौ पटवृत्तिघटत्वाभावमेव विषय केवलान्वयिन मन्यन्ते । यस्मिन्भूतलात्मकेधिकरणे घटो नास्तीत्यादिप्रत्ययस्तस्मात् केवलाधिकरणादेव नास्ति इति व्यवहारोपपत्तावभावो न पदार्थान्तरम् किं त्वधिकरणात्मक एवेति प्राभाकरा आहु (त० दी०) (मु०) (सि० च०) (न्या० म०)। अत्रेद बोध्यम्—प्रागभावस्योत्तरावधिकत्वम् । प्रध्वंसस्य पूर्वावधिकत्वम् । अन्योन्याभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वम् । अत्यन्ताभावस्य तु त्रितयवैधर्म्यम् । अतश्चतुर्थोयमभाव (वै० उ० ९।१।५) । अत्यन्ताभावोन्योन्याभावश्च प्रत्येक द्विविध । एकमात्रपर्याप्तवृत्तिकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकश्च । तत्राद्यो यथा घटत्वावच्छिन्नाभाव । घटत्वादे प्रत्येकमपि पर्याप्तत्वात् । एकत्रापि अय घट इति घटत्वप्रतीते (म०प्र० १३) । द्वितीय एकघटवति द्वित्वावच्छिन्नाभाव (न्या० म० १।१२) । घटवति घटपटौ न स्त एकघटवति न घटौ घटो न घटपटो एको न द्वौ इति प्रतीतिभ्य एकघटवति द्वित्वावच्छिन्नोभयात्यन्ताभावस्य एकस्मिन्नुभयान्योन्याभावस्य च सत्त्वात् (न्या० म० १।१२) (म० प्र० १३) । अन्येपि केचि-

दत्यन्ताभावभेदाः प्रदर्श्यन्ते। सामान्याभावश्च--स्वान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्व-स्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वोभयसंबन्धेन सामान्यधर्मविशिष्टप्रतियोगिताकाभावः। विशेषाभावश्च--उक्तोभयसंबन्धेन विशेषधर्मविशिष्टप्रतियोगिताकाभावः। व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावश्च स्वाश्रयावृत्तित्वस्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वोभयसंबन्धेन किंचिद्धर्मविशिष्टप्रतियोगिताकाभावः। विशेषरूपेण सामान्याभावश्च स्वसामानाधिकरण्यस्वाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगित्वोभयसंबन्धेन प्रतियोगित्वविशिष्टधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः। सामान्यरूपेण विशेषाभावश्च स्वसामानाधिकरण्यस्वाधिकरणवृत्त्यभावाप्रतियोगित्वोभयसंबन्धेन प्रतियोगित्वविशिष्टधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः (ल० व० ३८-३९)। २ प्रमाणविशेषः। व्याप्तिसापेक्षोनुमानम्। तच्च विरोध्यभावज्ञानाधीनं विरोध्यन्तरकल्पनम्। यथा नकुलाभावज्ञाने नकुलविरोधिनो व्यालस्य कल्पनम्। कारणाभावादिना कार्याभावादिज्ञानम् (गौ० वृ० २।२।१)। अत्रायमाशयः--न चतुष्ट्वमैतिह्यार्थापत्तिसंभवाभावप्रामाण्यात् (गौ० २।२।१) इत्यत्राभावस्य प्रमाणान्तरत्वं केचिदाशशङ्किरे। तन्न। अभावनिष्ठव्याप्तेरनुमानाङ्गत्वे विरोधाभावात्। तेनाभावस्यानुमानान्तर्गतत्वमेव न तु प्रमाणान्तरत्वमिति (गौ० वृ० २।२।२)।

अभावत्वम्--[क] इदमिह नास्ति इदमिदं न भवति इत्यादिप्रतीतिनियामको भावाभावसाधारणः स्वरूपसंबन्धविशेषः (दीधि० २)। [ख] प्रतियोगिज्ञानाधीनज्ञानविषयत्वम् (सि० च० ४) (ल० व० ४)। [ग] द्रव्यादिषट्कान्योन्याभाववत्त्वम् (मु० १।४१)। [घ] भावभिन्नत्वम् (वाक्य० १) (सि० च० १।४)। [ङ] समवाय-एकार्थसमवाय (सामानाधिकरण्य) एतदन्यतरसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसत्ताभाव इति नव्याः (दि० १।४१)। [च] भावव्यावृत्तोखण्डोपाधिः अनुयोगिताविशेषो वेति संप्रदायः (मू० म० १) (सि० च० ४) (दि० १।४१)।

अभिगमनम्—(उपासनम्) देवतास्थानमार्गस्य संमार्जनोपलेपनादि (सर्व० सं० पृ० ११७ रामानु०)।

अभिघातः—(संयोगः) [क] यः संयोगः शब्दनिमित्तकारणं भवति यज्जनितं कर्म संयोगिनोः परस्परविभागहेतुश्च भवति स संयोगविशेषोभिघातः (वै० उ० ५।२।१)। यथा कुठाराद्यभिघातः (वै० वि० ५।२।१)। [ख] स्थिरस्य वेगवद्द्रव्यसंयोगविशेषः।

अभिचारः—[क] मारणम्। शत्रुवध इत्यर्थः। यथा श्येनेनाभिचरन्यजेतेत्यादावभिचारः। [ख] वैरिवधाद्युत्कटकामना (त० प्र० ख० ४ पृ० १०)। अत्र विप्रतिपद्यन्ते। हिंसा च मरणोद्देश्यकः अदृष्टाद्वारकमरणानुकूलव्यापारः। तेन श्येनस्य न हिंसात्वम्। अदृष्टद्वारकत्वात्। एवं च श्येनेनाभिचरन्यजेतेत्यादौ बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वादेर्विशिष्टस्य विध्यर्थत्वेपि तादृशविध्यर्थान्वयबोधो भवत्येवेति प्राञ्चो नैयायिका आहुः। अत्रायमभिप्रायः—प्रथमं श्येनः ततो वधः ततः अपूर्वम् ततो मरणमिति स्थितिः। तथा च श्येनो न स्वरूपतो निषिद्धः किं तु फलत इति बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमप्यक्षतम्। तथापि वधाच्च नरक इति न तत्रास्तिकानां प्रवृत्तिरिति (न्या० म० ४।२७) (म० प्र० ६०)। नव्यास्तु—श्येनस्याभिचारतया पापजनकत्वस्मरणान्मरणोद्देश्यकं मरणप्रयोजकव्यापारमात्रं हिंसेति निर्वचनीयम्। न त्वदृष्टाद्वारकत्वविशेषणेनापि घटितम्। तेन च श्येनस्य हिंसात्वमस्त्येव। तथा च विधिप्रत्ययस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यत्व एका शक्तिरयुक्ता। किं तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वम् इष्टसाधनत्वम् कृतिसाध्यत्वं चैतत्त्रिषु पृथक् शक्तित्रयं स्वीकृत्य क्वचित्कस्यचित् क्वचित्कस्यचिदर्थस्य बोध इत्यङ्गीकरणीयम्। एवं च श्येनेनेत्यादौ बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य अविवक्षितत्वात् बोधो न भवत्येवेत्याहुः। केचित्तु श्येनो हि न हिंसा किं तु श्येनस्य फलं हिंसा। सा च साक्षान्मरणानुकूलव्यापारः। स च व्यापारः श्येनजन्यः खड्गाघातादिरूपः।

स एवाभिचारपदार्थः । तस्य पापजनकत्वम् । एवं च श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादौ श्येनस्य हिंसात्वाभावेन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमपि विधिप्रत्ययेन बोध्यत इत्याहुः । अत्रेदमाकूतम्—प्रथमं श्येनः । ततस्तज्जन्यमपूर्वम् । ततः खड्गाघातादिरूपा हिंसा । तदव्यवहितोत्तरमेव मरणमिति । अत्र श्येनस्य वैधत्वात्पापाजनकत्वेपि अग्रिमपापं प्रतिसंधाय सन्तो न प्रवर्तन्त इति (दि०) (राम० २२९) ।

*अभिजनः—यत्र पूर्वैरुषितं सोभिजनः (सिद्धान्तकौ० पृ० १३८ तद्धित०) ।

अभिधा—१ संकेतवदस्यार्थोनुसधेयः (दि० १) । २ संकेतग्राह्यः शक्तिरूपः अतिरिक्तः पदार्थ इति मीमांसका आहुः (न्या० म० ४।२) ।

अभिधाभावना—[क] फलजनकव्यापारानुकूलव्यापाररूपा शब्दनिष्ठा भावनेति भट्टाः । [ख] प्रेरणापरपर्याया पुरुषप्रवृत्तिरूपार्थभावनाभाव्या भावना (सर्व० सं० पृ० २६४ जै०) ।

अभिधेयत्वम्—[क] भगवदिच्छारूपशब्दशक्तिविषयत्वम् । तच्च सर्वत्रैव वर्तते । सर्वस्यैव भगवदिच्छाविषयत्वात् । वस्तुपदशक्यत्वात् (न्या० म० २।१९) । [ख] शब्दशक्तिविषयत्वम् (त० प्र० २) (दि० १) । [ग] शब्दशक्यत्वम् (दीधि० २) । यथा घटपटादेः सर्वस्याभिधेयत्वम् ।

अभिनयः—१ साक्षादिवार्थाकारादिप्रदर्शिका हस्तादिक्रिया । यथा हस्तचेष्टादिना बदरघटाद्याकारेण अल्पस्तनी स्थूलस्तनी इति प्रदर्शनम् (काव्य० टी० २) । २ अभिलापकशब्दोच्चारणम् । यथा–यत्र धूमस्तत्र वह्निः इति व्याप्तेरभिनयः इत्यादौ ग्रन्थे अभिनयशब्दस्यार्थः (त० दी० २ पृ० २०) । यथा वा पर्वतो वह्निमान् इत्यनुमितेरभिनयः इत्यादौ ग्रन्थे अभिनयशब्दस्यार्थः (सि० च० २ पृ० २३) ।

अभिनिवेशः—(क्लेशः) पूर्वजन्मानुभूतमरणदुःखानुभववासनाबलात्सर्वस्य प्राणभृन्मात्रस्य कृमेरा विदुषः संजायमानः शरीरविषयादेर्मम वियोगो मा

भूदिति प्रत्यहं निमित्तं विना प्रवर्तमानो भयरूपोभिनिवेशः (सर्व० सं० पृ० ३६४ पातञ्ज०) ।

अभिप्रायः—इच्छावदस्यार्थोनुसंधेयः (दि० गु०) ।

अभिभवः—१ [क] बलवत्सजातीयसंबन्धः । यथा सुवर्णे तेजोरूपस्याभिभवः । तदुक्तम्–भूसंसर्गवशाच्चान्यरूपं नैव प्रकाशते इति (वै० उ० २।१।७) (दि० १।२) (प० मा०) । [ख] बलवत्सजातीयग्रहणकृतमग्रहणम् । यथा सुवर्णगतरूपवृत्तिशुक्लत्वभास्वरत्वयोरभिभवः । सुवर्णगतरूपस्याप्यभिभव इत्येके (वै० उ० ४।१।९) । २ पराजयप्राप्तिरभिभव इति काव्यज्ञा वदन्ति ।

अभिमानः—१ (दोषः) अपकारिण्यकिंचित्करस्यात्मनि द्वेषः (गौ० वृ० ४।१।३) । २ भ्रम इत्यस्मद्गुरुचरणाः (भिक्षुशास्त्रिणः) प्राहुः ।

अभियोगः—परेण कृतस्यापराधस्य राज्ञे प्राड्विवाकाय वा आवेदनम् । (फिर्याद इति महाराष्ट्रभाषायां प्र०) । स चाभियोगो द्विविधः । तदुक्तं नारदेन–अभियोगस्तु विज्ञेयः शङ्कातत्त्वाभियोगतः । शङ्कासतां[1] तु संसर्गात्तत्त्वं होढाभिदर्शनात् ॥ (मिताक्षरा० अ० २ श्लो० ५) । होढाशब्देन लिङ्गमुच्यते ।

अभिलाषः—१ विषयतासंबन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलः प्रीतिव्यधिकरणो व्यापारः । यथा हरिर्भक्तिमभिलषतीत्यादावभिलषतेरर्थः (ल० म० १०२)। २ (गुणः) अभ्यवहारेच्छा (भोजनेच्छा) (प्रशस्त० २ पृ० ३३) ।

अभिविधिः—१ अभिव्याप्तिवदस्यार्थोनुसंधेयः (श० प्र० ११७) । २ व्यापकत्वम् । यथा–आ सकलाद्ब्रह्मेत्यादावाङ्द्योत्योभिविधिरूपः संबन्धः पञ्चम्यर्थः । सकलव्यापकं ब्रह्म इति बोधः । अभिविधिर्द्विविधः । कालिकः दैशिकश्च । तत्राद्यो यथा–कार्तिक्याश्चैत्रं यावच्छीतमित्यादौ । अत्र चैत्रपदं तदन्त्यकालपरम् । एवं च कार्तिकीप्रभृतिचैत्रान्तकालव्यापकं शीतमिति बोधः । अत्र–कार्तिकपूर्वकालोत्तर–चैत्रोत्तरकाल-

---

१ असताम् इति पदच्छेदः ।

पूर्वे–कालव्यापकत्वं चैत्रोत्तरकालावृत्तित्वसहितं शीतभावने यावच्छब्देन प्रत्याय्यते (ग० व्यु० का० २ ख० २ पृ० ७६)। द्वितीयं यथा–काशीतः पाटलिपुत्रं यावद्वृष्टो देव इत्यादौ । अत्र काशीप्रभृतिपाटलिपुत्रान्तदेशव्यापकत्वं वृष्टौ प्रतीयते । अत्र काशीपश्चिमदेशपूर्व–पाटलिपुत्रपूर्वदेशपश्चिम–देशव्यापकत्वं पाटलिपुत्रपूर्वदेशावृत्तित्वसहितं वृष्टौ यावच्छब्देन प्रत्याय्यते। विशेषः पूर्ववत् (मर्यादाशब्दव्याख्यानोक्तरीत्या) द्रष्टव्यः (ग० व्यु० का० २ ख० २ पृ० ७६)। अनयोः दैशिककालिकयोरभिविध्योः तात्पर्यवशात्कदाचिद्व्यापकत्वं तद्भिन्नकालावृत्तित्वविशिष्टं तद्भिन्नदेशावृत्तित्वविशिष्टं च प्रतीयत इति बोध्यम् (ल० म० ११३)।

अभिव्याप्तिः—१ अभिविधिः । स च तदारम्भकयावदवयवावच्छेदेन तत्संयुक्तत्वम् । यथा–गृहं यावद्वनं तवेत्यत्र यावदित्यस्यार्थः। अत्र गृहाभिव्याप्तं त्वद्वनम् इत्याकारो बोधः (श० प्र० ११७)। २ तद्वृत्त्यधिकरणता–(मासवृत्त्यधिकरणता–) वच्छेदकीभूतयावत्त्वपर्याप्त्यधिकरणकालवृत्तित्वम् तथाविधयत्किंचिद्यावत्त्वव्यापकं वा । यथा मासं सुप्यत इत्यादौ मासादेरभिव्याप्तिर्द्वितीयार्थः । अत्र कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे (पा० सू० २।३।५) इत्यनेन द्वितीया । मासाभिव्याप्तः स्वापः इति बोधः (श० प्र० ११७)। देशविषये तु तद्वृत्त्यधिकरणता–(क्रोशगम्यदेशवृत्त्यधिकरणता–) वच्छेदकीभूतयावत्त्वपर्याप्त्यधिकरणदेशवृत्तित्वम् तथाविधयत्किंचिद्यावत्त्वव्यापकं वा । यथा क्रोशं गम्यत इत्यादौ क्रोशादेरभिव्याप्तिर्द्वितीयार्थः । अत्र क्रोशाभिव्याप्तगतेः कर्मत्वम् इति बोधः (श० प्र० ११७)।

अभिहितान्वयवादः—शाब्दबोधाविषयस्य शक्तिज्ञानाविषयत्वानियम इति वादः । यथा तात्पर्यार्थोऽपि केषुचित् (काव्यप्र० उ० २) इत्यादौ । अत्र अभिहितानां पदोपस्थितानामर्थानामन्वयः संसर्गः संसर्गमर्यादया वाक्यार्थबोधे विषयो भवतीति वादः कथनम् इति व्युत्पत्तिः । भट्ट-

तार्किकाणां मतमेतत्। तन्मते प्रत्येकं तत्तदर्थेषु गृहीतशक्तिकान्येव पदान्याकाङ्क्षादिसहकृततया तत्तत्पदवृत्त्यैव (शक्त्या लक्षणया वा) परस्परान्वितं विशिष्टमेकमर्थं बोधयन्ति। विशिष्टार्थबोधने अतिरिक्ताया वाक्यशक्तेरपेक्षा नास्तीति भावः। अयमेव वाक्यार्थबोध इति शाब्दबोध इति चोच्यते। किं च ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ तप्रत्ययः प्रकृत्यर्थोपरक्तां भावनामभिधत्त इति सिद्धे व्युत्पत्तिमभ्युपगच्छतां भट्टाचार्याणां सिद्धान्त इति विज्ञेयम् (सर्व० पृ० २८६ जैमि०)।

अभीष्टत्वम्—स्वकर्तव्यताप्रयोजकेच्छाविषयत्वम् (मू० म० १)। यथा सुखस्याभीष्टत्वम्।

अभेदः—तादात्म्यम्। तच्च स्ववृत्त्यसाधारणधर्मः। यथा नीलो घटः इत्यादौ घटे तन्नीलत्वरूपं तादात्म्यम् (ग० व्यु० १)।

अभ्यर्थना—अधीष्टवदस्यार्थोनुसंधेयः (वै० सा० द० १३१)। अधीष्टशब्दस्तु लिङ्शब्दव्याख्यानावसरे व्याख्यास्यते।

अभ्यासः—१ [क] पुनःपुनः संशीलनम् (सर्व० पृ० १२४ रामा०)। [ख] स्थितौ यत्नोभ्यासः। प्रकाशप्रवृत्तिरूपवृत्तिरहितस्य चित्तस्य स्वरूपनिष्ठः परिणामविशेषः स्थितिः। तन्निमित्तीकृत्य यत्नः पुनः पुनस्तथात्वेन चेतसि निवेशनमभ्यासः (सर्व० सं० पृ० ३६६ पातञ्ज०)। [ग] पौनःपुन्यम्। यथा समाधिविशेषाभ्यासात् (गौ० सू० ४।२।३६) इत्यादौ विषयान्तरानभिष्वङ्गस्याभ्यासः (गौ० वृ० ४।२।३६)। [घ] संस्कारबाहुल्यम्। [ङ] दृढतरसंस्कार इति केचित् (गौ० वृ० ३।२।४२)। [च] एकप्रकारा असकृदुक्तिरभ्यास इति मध्वाचार्यानुयायिनो वेदान्तिनः। [छ] समाने विषये ज्ञानानामभ्यावृत्तिः (वात्स्या० ३।२।४२)। [ज] एकविषयानेकविज्ञानोत्पादोभ्यासः (न्या० वा०)। २ विहितयोर्द्वयोः पूर्वोभ्यास इति शाब्दिका वदन्ति।

अभ्यासदशा—[क] विशेषदर्शनाधिकरणकालः। [ख] प्राथमिकज्ञानसमानाकारज्ञानान्तराधिकरणकालः। यथा द्वितीयादिजलज्ञानकालः।

अभ्युपगमः—१ निश्चयविशेषः (मू० म० १)। २ स्वीकारः। यथा—

अस्तु द्रव्यं शब्द इति (वात्स्या० १।१।३१) । यथा वा सूत्रकृताभ्युपगतमित्यादावभ्युपगमः (गौ० वृ० १।१।३१) ।

अभ्युपगमसिद्धान्तः—(सिद्धान्तः) [क] अपरीक्षिताभ्युपगमात्तद्विशेषपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धान्तः (गौ० १।१।३१) । यत्र किंचिदर्थजातमभ्युपगम्यते—अस्तु द्रव्यं शब्दः स तु नित्योथानित्य इति द्रव्यस्य सतो नित्यता अनित्यता वा तद्विशेषः परीक्ष्यते सोभ्युपगमसिद्धान्तः स्वबुद्ध्यतिशयचिख्यापयिषया परबुद्ध्यवज्ञानाच्च प्रवर्तत इति (वात्स्या० १।१।३१) । [ख] साक्षादसूत्रिताभ्युपगमः । यथा मनस इन्द्रियत्वमिति (गौ० वृ० १।१।३१) । [ग] तन्त्रान्तरसिद्धः स्वयमभ्युपगतः । यथा वैशेषिकाभ्युपगतस्य मनसीन्द्रियत्वस्य नैयायिकेनाभ्युपगम इति ।

अमर्षः—(दोषः) कृतापराधे असमर्थस्य द्वेषः (गौ० वृ० ४।१।३) ।

अमावास्या—सूर्याचन्द्रमसोर्यः परः संनिकर्षः सा तिथिः (पु० चि० ३३) ।

अमूर्तगुणत्वम्—[क] मूर्तगुणवृत्तिः संस्कारत्वान्या गुणत्वव्याप्या च या जातिस्तच्छून्यगुणत्वम् । अत्र तादृशी जातिः रूपत्वरसत्वादिर्भवति । तच्छून्यत्वं बुद्ध्यादौ वर्तत इति लक्षणसमन्वयः । अमूर्तगुणाश्च बुद्धिः सुखम् दुःखम् इच्छा द्वेषः प्रयत्नः धर्मः अधर्मः भावना शब्दश्चेति दश सन्ति (भा० प० गु० १९२) । [ख] मूर्तत्वाभावव्याप्यतावच्छेदिका परिमाणावृत्तिश्च या जातिस्तद्वत्त्वम् (दि० गु० १९२) । यत्र यत्र बुद्ध्यादयः अमूर्तगुणास्तत्र तत्र मूर्तत्वाभाव इति नियमेन बुद्धित्वसुखत्वादिजातिर्मूर्तत्वाभावस्य व्याप्यतावच्छेदिका भवतीति बोध्यम् । [ग] मूर्तावृत्तिः संख्यादिपञ्चकभिन्नो यो गुणस्तत्त्वम् (ल० व०३६) ।

अयथार्थबुद्धिः—(बुद्धिः) [क] अर्थव्यभिचार्यप्रमाणजन्यं ज्ञानम् (त० भा०) । अत्रायथार्थत्वं च तदभाववति तत्प्रकारकत्वम् । [ख] प्रमाणाभासजन्यं ज्ञानम् (त० कौ० ६) । [ग] तच्छून्ये तन्मतिः (भा० प० गु० श्लो० १२८) । [घ] यत्र यन्नास्ति तत्र तस्य ज्ञानम् । [ट] तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञानम् (चि० १।१०) ।

यथा शुक्तौ इदं रजतम् इति ज्ञानम्। एतानि च पूर्वोक्तानि लक्षणानि स्मृतिसाधारणान्यपि भवन्ति इति बोध्यम्। शुक्तौ इदं रजतम् इति ज्ञाने प्रसिद्धशुक्तिरजतत्वयोरलीक एव समवायो भासत इत्यसत्ख्यातिं वाचस्पतिमिश्रा अङ्गीचक्रुः (सि० च० १।१९)। मीमांसकास्तु अयथार्थज्ञानमेवाप्रसिद्धम्। पुरोवर्तिज्ञानरजतस्मरणाभ्यामेव रजतानयने प्रवृत्त्युपपत्तेरिति वदन्ति (सि० च० १।१९)।

अयथार्थानुभवः—अप्रमावदस्यार्थोनुसंधेयः (मु०) (सि० च०)।

अयनम्—ऋतुत्रयं चायनं स्यात् (विष्णुध०) (पु० चि० पृ० ९)।

अयाचितम्—[क] संकल्पोत्तरं याच्ञां विना लब्धस्य दिने रात्रौ वा भोजनयोग्यकाले सकृद्भोजनम्। अयाचितालाभे उपवासः। एतदन्यतरदयाचितस्वरूपम्। [ख] याचनां विना अन्येन दत्तस्य भोजनमयाचितम् (पु० चि० पृ० ४९)।

अयुतसिद्धम्—ययोर्द्वयोर्मध्ये एकमविनश्यदपराश्रितमेवावतिष्ठते तावयुतसिद्धौ। नाशपूर्वक्षणपर्यन्तमित्यर्थः। अत्रेदं बोध्यम्—न घटाद्यवयवी कपालाद्यवयवासंबद्धः सन् तिष्ठति (वै० वि० ७।२।१३)। अवयव्यादयो हि अविनश्यन्तोवयवाद्याश्रिता एवावतिष्ठन्ते। अवयवादिनाशानन्तरं विनश्यन्तस्तु क्षणमात्रं निराश्रिता एवावतिष्ठन्त इति (त० कौ० २०)। अयुतसिद्धौ च पञ्चविधौ। यथा—अवयवावयविनौ गुणगुणिनौ क्रियाक्रियावन्तौ जातिव्यक्ती विशेषनित्यद्रव्ये चेति (त० सं०) (त० कौ० २०) (त० भा० पृ० ३)।

अर्कदैवत्यम्—(नक्षत्रम्) हस्तः (पु० चि० पृ० ३५७)।

अर्चा—प्रतिमादयः (सर्व० सं० पृ० ११५ रामानु०)।

अर्जनम्—स्वत्वजनकव्यापारः। यथा याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्द्विजो धनमर्जयेदिति श्रुतौ धात्वर्थः (श०प्र० ८५)।

अर्थः—१ अर्थ इति द्रव्यगुणकर्मसु (वै० ८।२।३)। एतस्य व्याख्या—[क] एतेषां द्रव्यगुणकर्मणामर्थ्यमानत्वं तेन तेन विधिनोक्तम्। तेन तेषु त्रिषु वैशेषिकाणामर्थ इति परिभाषा। अर्थपदेन त्रयाणामुपस्थितेः।

तदुक्तं प्रशस्तदेवाचार्यैः–त्रयाणामर्थशब्दाभिधेयत्वं च इति (वै० उ० ८।२।३)। [ख] अर्थ इति शब्दो द्रव्यगुणकर्मसु वर्तते। स च तत्र पारिभाषिकः। गौतमीये तु गन्धरसरूपस्पर्शाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थाः (गौ० १।१।१४) इत्युक्तम्। अतः पञ्चेन्द्रियग्राह्येषु पञ्चसु गुणेष्वपि अर्थशब्दस्य परिभाषान्तरं समानतन्त्रसिद्धम् (वै० वि० ८।२।३)। २ यत्परः शब्दः सः (चि०)। यथा षट् पदार्थाः। ते च द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः (त० भा० २७) (वै० १। १।४)। प्रमाणादयोर्था गौतमसूत्रपठिताः षट्स्वेवान्तर्भवन्ति। प्रयोजनवशात्तु भेदेन निरूपिता इति बोध्यम् (त० भा० २७)। अयं च शब्दार्थ इत्युच्यते (चि० ४) (ग० शक्ति०)। अयमर्थो नैयायिकमते द्विविधः। वाच्यः लक्ष्य इति। व्यङ्ग्योपि तृतीयोर्थ इत्यालङ्कारिका आहुः (काव्य० २)। वृत्त्या पदप्रतिपाद्यः अर्थ इत्युच्यते (ग० शक्ति०)। यथा घटशब्दस्यार्थः कम्बुग्रीवादिमान्। ३ प्रकारः (वाक्य०)। यथा अर्थाबाधो योग्यतेत्यादावर्थः प्रकारः। अत्र जलेन सिञ्चतीत्यादौ जलकरणकत्वरूपप्रकारस्य सेचनक्रियायामबाध इति बोध्यम्। ४ निवृत्तिः। यथा–अनुमानं परार्थमित्यादौ (चि० अव० २।७६)। अत्र परस्य मध्यस्थस्यार्थः संशयस्य निवृत्तिर्यस्मादिति व्युत्पत्त्यानुमानस्य संशयनिवृत्तिफलकत्वरूपं परार्थत्वं युज्यत इति बोध्यम्। ५ यदाकाङ्क्षया यत्प्रवर्तते स (फलम्) तस्यार्थः (मू० म० १)। ६ विधिजन्यबोधविषयः (धर्मः) अर्थ इति मीमांसका आहुः। ७ धनमर्थ इति लौकिकजना वदन्ति। ८ विषयः। तथा चोक्तम्–अर्थाः स्युरिन्द्रियग्राह्याः इति (ता० र० श्लो० २९)।

अर्थनिश्चयप्रसङ्गः—तत्कार्यनिष्कम्पप्रवृत्त्यादिप्रसङ्गः (ग० बाध०)।

अर्थपुनरुक्तम्—(निग्रहस्थानम्) एतस्य प्रमादादिना संभवः (गौ० वृ० ५।२।१४)। [क] अर्थस्य पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यत्रानुवादात् गौ० ५।२।१४)। समानार्थकभिन्नानुपूर्वीकशब्दस्य निष्प्रयोजनं पुनरभिधानम्। यथा घटः कलश इति (गौ० वृ० ५।२।१४)। यथा

वा—अनित्यः शब्दो निरोधधर्मको ध्वान इति (वात्स्या० ५।२।१४)। [ख] अर्थादापन्नस्य स्वशब्देन पुनर्वचनम् (गौ० ५।२।१५)। पुनरुक्तमिति प्रकृतम् । निदर्शनम् । उत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यमित्युक्त्वा अर्थादापन्नस्य योभिधायकः शब्दस्तेन स्वशब्देन ब्रूयादनुत्पत्तिधर्मकं नित्यमिति । तच्च पुनरुक्तं वेदितव्यम् । अर्थसंप्रत्ययार्थे शब्दप्रयोगे प्रतीतः सोर्थोर्थापत्त्येति (वात्स्या० ५।२।१५)। [ग] यस्मिन्नुक्ते यस्यार्थस्यौत्सर्गिकी प्रतिपत्तिर्भवति तस्य तेन रूपेण पुनरभिधानं पुनरुक्तम् । इदमेव चार्थपुनरुक्तमिति गीयते । यथा वह्निरुष्ण इति । पूर्वपदाक्षिप्तोक्तिरियम् । उष्णो वह्निरिति उत्तरपदाक्षिप्तोक्तिः । एवं वह्निरस्ति गेहे नास्ति इति विध्याक्षिप्तोक्तिः । जीवन्गेहे नास्ति बहिरस्ति इति निषेधाक्षिप्तोक्तिः (गौ० वृ० ५।२।१५)।

अर्थवादः—(शब्दः) अर्थस्य प्रयोजनस्य वादो वादनम् । विध्यर्थप्रशंसापरं वचनमित्यर्थः । अर्थवादो हि स्तुत्यादिद्वारा विध्यर्थं शीघ्रं प्रवृत्तये प्रशंसति (गौ० वृ० २।१।६३)। निषिद्धार्थे शीघ्रं निवृत्तये निन्दति च । स चायं अर्थवादः लोके वेदे च समानः (त० कौ० ४।१७)। तत्र लौकिकः—ओदनकामस्तण्डुलं पचेत तृप्तिकामस्तण्डुलौदनं भुञ्जीतेत्यादौ विध्यर्थस्य तण्डुलपाककरणस्य तण्डुलौदनभोजनरूपस्य च स्तावकं तण्डुलपाक ऋषिभिः पूर्वं स्वर्गाद्यर्थं कृतः ओदनममृतम् इत्यादि वाक्यम् । एवं कफज्वरपीडितो दुग्धं न पिबेदित्यादिनिषेधविधिस्थलेपि दुग्धपानस्य निन्दकं पशुभिर्भक्षितेनापथ्यतृणादिना दुग्धं जन्यते तच्च विषरूपमित्यादिकं वाक्यम् । वैदिकोदाहरणानि त्वनुपदं प्रदर्श्यन्ते । अर्थवादश्च विधिनिषेधभिन्नः शब्दः । यथा—आदित्यो यूपः अग्निर्हिमस्य भेषजम् वज्रहस्तः पुरंदर इत्यादि (त० कौ० ४ पृ० १७)। अत्राद्यं गुणवादोदाहरणम् । द्वितीयमनुवादोदाहरणम् । तृतीयं भूतार्थवादोदाहरणम् । प्राशस्त्यनिन्दान्यतरपरं वाक्यं चार्थवादः (लौ० भा०)। यथा वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्यादिः । सोरोदीदित्यादिर्वा । अत्र च वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामो वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता

वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति (कृष्णयजुः-संहिता २।१।१) इत्यादौ वायुर्वै क्षेपिष्ठेत्याद्यर्थवादो हि वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यादिविधिविहितं श्वेतपश्वालम्भनं श्वेतपशुकरणको यागः प्रशस्तः इति प्रशंसतीति विज्ञेयम्। सोरोदीयदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम् (कृष्णयजुः० १।५।१) इति वाक्यं तु कृताद्वृत्विग्भ्यो रजतं न देयम् इति निषिद्धं रजतदक्षिणादानं निन्दतीति बोध्यम् । अर्थवादश्चतुर्विधः । स्तुतिः निन्दा परकृतिः पुराकल्पः (गौ० २।१।६४)। प्रकारान्तरेण स त्रिविधः । गुणवादः अनुवादः भूतार्थवादश्चेति (न्या० म० ४ पृ० ३०)। तदुक्तम्—विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोवधारिते । भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः ॥ इति (न्या० म० ४ पृ० ३१)। मीमांसकास्तु विधिशेषः निषेधशेषश्चेत्यर्थवादं द्वैविध्येन विभेजिरे (लौ० भा०)।

अर्थान्तरम्—(निग्रहस्थानम्) [क] प्रकृतादर्थादप्रतिसंबद्धार्थमर्थान्तरम् (गौ० ५।२।७)। यथोक्तलक्षणे पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहे हेतुतः साध्यसिद्धौ प्रकृतायां ब्रूयात् । नित्यः शब्दः अस्पर्शत्वादिति हेतुः । हेतुर्नाम हिनोतेर्धातोस्तुनि प्रत्यये कृदन्तपदम् । पदं च नामाख्यातोपसर्गनिपाताः । अभिधेयस्य क्रियान्तरयोगाद्विशिष्यमाणरूपः शब्दो नाम। क्रियाकारकसमुदायः । कारकसंख्याविशिष्टक्रियाकालयोगाभिधाय्याख्यातम्। धात्वर्थमात्रं च कालाभिधानविशिष्टम् । प्रयोगेष्वर्थादभिद्यमानरूपा निपाताः । उपसृज्यमानाः क्रियावद्योतका उपसर्गाः इत्येवमादि । तदर्थान्तरं वेदितव्यम् (वात्स्या० ५।२।७) (नील० पृ० ४५)। [ख] प्रकृतोपयुक्तमर्थमुपेक्ष्यासंबद्धार्थाभिधानम् । प्रकृतानाकाङ्क्षिताभिधानमिति फलितार्थः । यथा अनित्यः शब्दः कृतकत्वादित्युक्त्वा शब्दो गुणः स चाकाशस्येत्यादि (गौ० वृ० ५।२।७) (त० भा० पृ० ५१) (दि० १ पृ० २२)।

अर्थापत्तिः—(अनुमानम्) [क] वाक्यार्थसंप्रत्ययेनानभिहितस्यार्थस्य प्रत्यनीकभावाद्ग्रहणमर्थापत्तिः (वात्स्या० २।२।२) । [ख] अनु-

पपद्यमानेनार्थेनोपपादककल्पनम् । यथा वृष्ट्या मेघज्ञानम् (गौ० वृ० २।२।१) । [ग] यत्राभिधीयमानेऽर्थे योन्योऽर्थः प्रसज्यते सोऽर्थापत्तिः । यथा मेघेष्वसत्सु वृष्टिर्न भवतीति । किमत्र प्रसज्यते । सत्सु भवतीति (वात्स्या० २।२।१) । [घ] पुनरननुसंधीयमानशब्दासहकृतमनुपपत्तिज्ञानमिति गदाधरभट्टाचार्याः । [ङ] उपपाद्यज्ञानेनोपपादककल्पनमर्थापत्तिः । तत्र उपपाद्यज्ञानं करणम् । उपपादकज्ञानं फलम् । येन विना यदनुपपन्नं तत्तत्रोपपाद्यम् । यस्याभावे यस्यानुपपत्तिस्तत्तत्रोपपादकम् । यथा रात्रिभोजनेन विना दिवा अभुञ्जानस्य पीनत्वमनुपपन्नमिति तादृशपीनत्वमुपपाद्यम् । यथा वा रात्रिभोजनस्याभावे तादृशपीनत्वस्यानुपपत्तिरिति रात्रिभोजनमुपपादकम् । अत्र अर्थस्य आपत्तिर्नाम कल्पनेति षष्ठीसमासेन रात्रिभोजनकल्पनारूपायां प्रमितावर्थापत्तिशब्दो वर्तते । अर्थस्य आपत्तिर्नाम कल्पना यस्मादिति बहुव्रीहिसमासेन कल्पनायाः करणभूते पीनत्वादिज्ञानेपि वर्तते । एवं च फलकरणयोरुभयोरर्थापत्तिपदप्रयोगो भवति । सा चार्थापत्तिर्द्विविधा—दृष्टार्थापत्तिः श्रुतार्थापत्तिश्चेति । तत्र दृष्टार्थापत्तिर्यथा इदं रजतमिति पुरोवर्तिनि प्रतिपन्नस्य रजतस्य नेदं रजतमिति तत्रैव निषिध्यमानत्वं सत्त्वे सति अनुपपन्नमिति रजतस्य मिथ्यात्वं कल्पयति । श्रुतार्थापत्तिर्यथा यत्र श्रूयमाणवाक्यस्य स्वार्थानुपपत्तिमुखेनार्थान्तरकल्पनं सा । यथा तरति शोकमात्मविदित्यत्र श्रुतस्य शोकशब्दवाच्यबन्धजातस्य ज्ञाननिवर्त्यस्यानुपपत्त्या बन्धस्य मिथ्यात्वं कल्प्यते । श्रुतार्थापत्तिश्च द्विविधा—अभिधानानुपपत्तिरभिहितानुपपत्तिश्च । तत्र यत्र वाक्यैकदेशश्रवणे अन्वयाभिधानानुपपत्त्या अन्वयाभिधानोपयोगि पदान्तरं कल्प्यते तत्राभिधानानुपपत्तिः । यथा द्वारमित्यत्र पिधेहीत्यध्याहारः । अभिहितानुपपत्तिस्तु—यत्र वाक्यावगतोऽर्थोऽनुपपन्नत्वेन ज्ञातः सन्नर्थान्तरं कल्पयति तत्र द्रष्टव्या । यथा स्वर्गकामो ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यत्र क्षणिकतया अवगतज्योतिष्टोमस्य स्वर्गसाधनत्वानुपपत्त्या मध्यवर्त्यपूर्वं कल्प्यते । अत्र नैयायिकाः—अर्थापत्तिर्न प्रमाणान्तरम् । किंतु व्यतिरेकव्याप्त्या अनुमाने अन्तर्भावादिति । वेदान्तिनां मते तु व्यतिरेकव्याप्तिर्नाम यत्र

साध्याभावस्तत्र साधनाभावः। तथा च साध्याभावेन साधनाभावस्य सिद्धावपि साध्यसिद्धौ न तस्योपयोगः। कथं तर्हि घूमादावन्वयव्याप्तिम-विदुषोपि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादनुमितिरिति चेत्। अर्थापत्तिप्रमाणादिति बोध्यम्। वेदान्तपरिभाषायां स्पष्टमेतत्।

अर्थापत्तिसमः—(जातिः) [क] अर्थापत्तितः प्रतिपक्षसिद्धेरर्थापत्ति-समः (गौ० ५।१।२१)। अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद्घट-वदिति स्थापिते पक्षे अर्थापत्त्या प्रतिपक्षं साधयतोर्थापत्तिसमः। यदि प्रयत्नानन्तरीयकत्वादनित्यसाधर्म्यादनित्यः शब्द इति अर्थादापद्यते नित्यसाधर्म्यान्नित्यः इति। अस्ति चास्य नित्येन साधर्म्यमस्पर्शत्वमिति (वात्स्या० ५।१।२१)। [ख] अर्थापत्त्याभासेन प्रतिपक्षसाधनाय प्रत्य-वस्थानम्। अयमाशयः—अर्थापत्तिर्दुक्तेनानुक्तमाक्षिपति। यथा—अनित्यः शब्द इत्युक्तेर्थादापद्यतेन्यन्नित्यम्। तथा च दृष्टान्तासिद्धिर्विरोधश्च। कृतकत्वादनित्य इत्युक्तेर्थादापन्नम् अन्यस्माद्धेतोर्बाधः सत्प्रतिपक्षो वा। अनुमानादनित्य इत्युक्ते प्रत्यक्षान्नित्य इति च बाधः (गौ० वृ० ५।१।२१)। [ग] अर्थापत्तिपुरस्कारेण साध्याभावोद्भावनम्। यथा अनित्यः शब्दः कार्यत्वादित्यादौ शब्दस्यानित्यसाधर्म्यादनित्यत्वं यदि तदा अर्थापत्त्या सिद्धं नित्यसाधर्म्यान्नित्यत्वमपि। एकतरावधारणे नियाम-काभावादिति (नील० पृ० ४४)। [घ] व्याप्तिं विना वादि-वाक्यादर्थापेक्षाभिमानतः। विपरीततमारोपमर्थापत्तिसमं विदुः॥ (ता० र० २ श्लो० १२०)।

अर्थी—साध्यस्यार्थस्य निर्देष्टा (मिताक्षरा० व्य० २ श्लो० ८०)।

अर्धोदयः—अमार्कपातश्रवणैर्युक्ता चेत्पौषमाघयोः। अर्धोदयः स विज्ञेयः कोटिसूर्यग्रहैः समः॥ (पु० चि० पृ० ३१६)।

अर्हन्—सर्वज्ञो जितरागादिदोषस्त्रैलोक्यपूजितः। यथास्थितार्थवादी च देवो-र्हन्परमेश्वरः (सर्व० सं० पृ० ५६ आर्हत०)।

अलंकारः—१ शब्दार्थभूषणमनुप्रासोपमादिः। स च बहुविधः। अत्रालंकारत्वं च रसादिभिन्नं यद्व्यङ्ग्यं तद्भिन्नत्वे सति शब्दार्थान्यतरनिष्ठा या विषयतासंबन्धावच्छिन्ना चमत्कृतिजनकतावच्छेदकता तदवच्छेदकत्वम् इति। अत्र अनुप्रासादिविशिष्टशब्दज्ञानात् उपमादिविशिष्टार्थज्ञानाच्च चमत्कृतिर्जायत इति लक्षणसमन्वयो बोध्यः (अलंकारचन्द्रिका)। अलंकाराणां च शोभातिशायित्वमुक्तम्—शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः शोभातिशायिनः। रसादीनुपकुर्वन्तोलंकारास्तेङ्गदादिवत् ॥ इति। २ हारादिभूषणमलंकार इति काव्यज्ञा वदन्ति।

अलब्धभूमिकत्वम्—कुतश्चिन्निमित्तात्समाधिभूमेरलाभः (सर्व० सं० पृ० ३५५ पात)।

अलम्—१ समर्थन्। यथा सुखायालं भोजनमित्यादौ। अत्र अलमादिपदार्थैकदेशे सामर्थ्ये सुखादिनिरूपितत्वं चतुर्थ्या बोध्यते। २ वैफल्यम्। यथा अलमनेनेत्यादौ (श० प्र० पृ० १२६)।

अलीकत्वम्—१ ज्ञानाविषयत्वम्। यथा शशशृङ्गादेरलीकत्वम्। अत्र वेदान्तिनस्तु शशशृङ्गकूर्मरोमादीनि तुच्छशब्देन व्यवहरन्तीति बोध्यम्। २ अन्यव्यावृत्तिः। यथा नास्तिकमते अयं घटः इति ज्ञाने विषयीभूतस्य घटत्वादेरलीकत्वमित्यत्र। अयं भावः। अघटव्यावृत्तिरेव घटे घटत्वम् न तु भावरूपम्। अभावस्तु तुच्छ एवेति नास्तिकैरभ्युपगम्यते इति (म० प्र० १ पृ० ९)। अत्र नैयायिकाः नास्तिकमते शशशृङ्गाद्यलीकमसत्ख्यात्या सिध्यति। सा चासत्ख्यातिर्नोपपद्यते। ज्ञानविषयत्वस्यास्तित्वव्याप्यतया असत्ख्यातिविषयत्वस्य संनिकृष्टभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वासिद्धेरित्याहुः (म० प्र० पृ० १७)।

अलौकिकत्वम्—[क] लोकावगतेष्टसाधनताश्रयान्यत्वम्। अत्र लोकशब्दार्थश्च वेदतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणम्। यथा नमस्कारादिकं मङ्गलं वेदबोधितसमाप्तिसाधनताकम् समाप्त्युद्देश्यकालौकिकाविगीत-

शिष्टाचारविषयत्वात् दर्शादिवत् (मू० म० मङ्ग० १ पृ० १६) इत्यादावाचारस्य मङ्गलस्य वा अलौकिकत्वम् । [ख] उपाध्यायास्तु लोकावगतवलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनताश्रयान्यत्वम् इत्याहुः (मू० म० मङ्ग० १ पृ० १७) । [ग] रागतोप्राप्तत्वमित्यस्मद्गुरुचरणाः प्राहुः । [घ] वेदबोधितेष्टसाधनताकत्वमिति मीमांसकाः (मू० म० १) ।

अलौकिकप्रत्यक्षम्—(प्रत्यक्षम्) अलौकिकसंनिकर्षजन्यं प्रत्यक्षम् । अत्र संनिकर्षे अलौकिकत्वं च सामान्यलक्षणज्ञानलक्षणयोगज एतदन्यतमत्वम् । विषयताविशेषो वा । यथा धूमत्वज्ञानानन्तरं सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या जायमानं सर्वे धूमा धूमत्ववन्तः इति धूमत्वाश्रयसकलधूमविषयकं प्रत्यक्षम् (मु० १ पृ० १२७) ।

अवकीर्णी—ब्रह्मचारी सन् स्त्रीरतः (जै० सू० वृ० ६।८।२४) ।

अवक्षेपणम्—(कर्म) अपक्षेपणवदस्यार्थोनुसंधेयः ।

अवगाहः—अन्यवस्तुप्रदेशमध्ये अन्यस्य वस्तुनः प्रवेशोवगाहः (सर्व० सं० पृ० ७१ आर्ह०) ।

अवगाहनम्—[क] विषयिता । यथा घटवद्भूतलम् इति ज्ञानं घटाद्यवगाहीत्यादाववगाहनं विषयिता भवति । [ख] विषयीकरणमित्यपि केचिद्वदन्ति ।

अवचरः—साधनम् (जै० सू० वृ० ३।१।२१) ।

अवच्छिन्नत्वम्—१ व्यापकत्वम् (मू० म० १) । यथा ह्रदे वह्निमत्त्वबुद्धिनिरूपितप्रतिबन्धकतायां ह्रदो न वह्निमान् इति निश्चयीयविषयिताया अवच्छिन्नत्वम् (ग० सामा०) । अवच्छिन्नत्वावच्छेदकत्वयोः (स्वरूपसंबन्धरूपयोः) तुल्यवित्तिवेद्यत्वेन साकाङ्क्षत्वेन च परस्परं निरूप्यनिरूपकभावो बोध्यः । तथा चावच्छेदकतानिरूपकताकत्वमेवावच्छिन्नत्वमित्युक्तयैव निर्वाहेवच्छिन्नत्वनिरुक्तिः शिष्यबुद्धिवैशद्यायेति सर्वं

समञ्जसम् । २ सामानाधिकरण्यम् । यथा वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतः इति परामर्शनिरूपितयोर्धूमनिष्ठविषयतयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावः । अत्रेदं बोध्यम्—मध्यवृत्तिविषयतयोर्भेदपक्षे पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितधूमनिष्ठप्रकारत्वस्य व्याप्तिनिष्ठप्रकारतानिरूपितधूमत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वस्य च परस्परमवच्छेद्यावच्छेदकभावः सामानाधिकरण्यात्मकः स्वीकृत इति । ३ स्वरूपसंबन्धविशेषः । यथा अग्रे वृक्षः कपिसंयोगी न मूले इत्यादौ कपिसंयोगस्याग्रावच्छिन्नत्वम् । वृक्षसंबन्ध्यग्रभागवृत्तित्वमित्यर्थः । ४ विशिष्टत्वम् । यथा घटत्वावच्छिन्नो घट इत्यादौ घटस्य घटत्वावच्छिन्नत्वम् । ५ साहित्यम् । यथा शरीरावच्छिन्न आत्मनि भोगो जायत इत्यादौ आत्मनः शरीरावच्छिन्नत्वम् । ६ अनुकूलत्वम् प्रयोजकत्वं वा । यथा फलावच्छिन्नव्यापारो धात्वर्थ इत्यादौ व्यापारस्य फलावच्छिन्नत्वम् । ७ संबन्ध इति शाब्दिका वदन्ति (वै० सा० द०) । ८ इयत्ताकरणम् । यथा द्रोणावच्छिन्नो व्रीहिरित्यादौ । ९ सीमाकरणम् । यथा गृहावच्छिन्न आकाशः कर्णशष्कुल्यवच्छिन्न आकाश इत्यादौ । एवमन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं जीव इति मायावादिमतेपि ज्ञेयम् (वाच०) ।

अवच्छेदः—१ प्रतियोगी । यथा अवच्छेदग्रहध्रौव्याद्ध्रौव्ये सिद्धसाधनादित्यादौ (कु० ३ श्लो० २२ टी०) । २ व्याप्तिः । यथा पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धावित्यादौ साध्यनिरूपिता पक्षतावच्छेदकनिष्ठा व्याप्तिः । अत्र व्यापकत्वमप्यवच्छेदशब्दस्यार्थः संभवति । तथा च पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वविशिष्टसाध्यसिद्धौ इति बोधः । ३ इयत्ताकरणम् । यथा अग्रावच्छेदेन कपिसंयोगः मूलावच्छेदेन कपिसंयोगाभाव इत्यादौ । ४ अवधारणम् । यथा शब्दार्थानामवच्छेदे (शब्दार्थस्यानवच्छेदे) विशेषस्मृतिहेतव इत्यादौ । ५ इयत्ताकरणसाधनम् । यथा अग्रे वृक्षः कपिसंयोगी न मूल इत्यादौ संयोगादेरव्याप्यवृत्तित्वनियामको वृक्षैकावयवो मूलाग्रादिप्रदेशः (वाच०) । यथा वा इदानीं चत्वरे गौर्नास्तीत्यादावेतत्कालोप्यवच्छेदो भवति । अत्रार्थे अवच्छिद्यतेनेनेति करणे घञ् । तेनावच्छेदकशब्दार्थः संपन्न इति ज्ञेयम् । ६ संकोचः ।

अवच्छेदकत्वम्—१ स्वरूपसंबन्धविशेषः । स च क्वचित् [क] प्रतियोग्यंशप्रकारीभूतधर्मत्वम् । यथा प्रमेयधूमाभावप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वं धूमत्वे । अत्रायं नियमः—संभवति लघौ गुरौ तदभाव इति । तेन गुरुभूते प्रमेयत्वविशिष्टधूमत्वेवच्छेदकत्वमनादृत्य शुद्धधूमत्व एवावच्छेदकत्वं स्वीकृतमिति ज्ञेयम् । समानाधिकरणयोरेव धर्मयोरवच्छेद्यावच्छेदकभाव इति सामान्यनियमो बाहुल्येन प्रवर्तत इत्येतत्सुधीभिश्चिन्त्यम् । क्वचित् [ख] अनतिरिक्तवृत्तित्वम् । तच्च द्विविधम् । तत्राद्यम्—तच्छून्यावृत्तित्वे सति तदधिकरणवृत्त्यभावाप्रतियोगित्वम् । यथा घटाभावप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वं घटत्वे । अत्रायं नियमः—अन्यूनानतिरिक्तवृत्तिधर्मस्यैवावच्छेदकत्वम् इति । तेनातिरिक्तवृत्तिद्रव्यत्वादौ घटाभावीयप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वनिरासः । अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपमवच्छेदकत्वं च यद्यपि न स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वेन्तर्भवेत्तथाप्युदाहरणानुरोधेन तत् अन्तर्निवेशितम् । वस्तुतस्तु तत्तन्निष्ठमवच्छेदकत्वं च तत्तद्वित्तिवेद्यमेवेति नैवानुगमय्य निर्वक्तुं शक्यमिति तु वयम् । द्वितीयं तु व्यावर्तकत्व—सामानाधिकरण्य—स्वनिष्ठावच्छेद्यताकत्व—एतत्रितयसंबन्धेन यत्किंचिद्धर्मविशिष्टत्वम् । यथा घटकारणताया अवच्छेदकत्वं दण्डत्वे । अत्र च इतरभेदानुमितिजनकज्ञानविषयत्वात्मकव्यावर्तकतायामवच्छेदकस्तु परंपरासंबन्धो बोध्यः । क्वचित् [ग] तदधिकरणस्य तन्निष्ठधर्मावच्छेदकत्वम् । यथा मूले वृक्षे न कपिसंयोगः किं तु शाखायामित्यादौ वृक्षाधिकरणस्य मूलस्य वृक्षनिष्ठकपिसंयोगाभावावच्छेदकत्वम् वृक्षाधिकरणस्य शाखादेर्वृक्षनिष्ठकपिसंयोगावच्छेदकत्वं च (७० व० पृ० २२) । अत्रावच्छेदकत्वं च स्वाश्रयसंबन्धित्वम् । स्वम् अवच्छेद्यत्वेनाभिमतः कपिसंयोगाभावादिः । यथा वा इह पर्वते नितम्बे हुताशनः न शिखरे इत्यत्र नितम्बरूपदेशस्य हुताशनावच्छेदकत्वम् शिखरस्य तु हुताशनाभावावच्छेदकत्वं च । अत्रायं विशेषः—संयोगेन द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तित्वमिति मत एतस्यावच्छेदकत्वम् इति । यथा वा इदानीं चत्वरे गौर्नासीत्यादावेतत्कालेपि गवाभावस्यावच्छेदक-

त्वम्। अत्रेदं बोध्यम्। देशे वृत्तौ कालस्यावच्छेदकत्वम् काले वृत्तौ देशस्यावच्छेदकत्वम् इति नियमेन गवाभावावच्छेदकत्वं कदाचिद्देशस्य कदाचित्तु कालस्यापि संभवति इति। किंचात्र अवच्छेद्याधिकरणत्वं यस्य संभवति तस्यैवावच्छेदकत्वम् इति नियमोप्यङ्गीकर्तव्यः। तेन प्रलयस्य गवावच्छेदकत्वापत्त्यसंभवः (ग० च० १ स्वलक्षण०)। देशकालयोरवच्छेदकत्वं तु स्वरूपसंबन्धरूपमेवेति नियमोत्र ज्ञेयः। २ अवच्छेदकत्वाख्यो विषयतात्मकः स्वरूपसंबन्धविशेषः। यथा पर्वते वह्निसाधने पर्वतत्वस्य पर्वतो वह्निमान् इत्यनुमित्यात्मकज्ञानीयवह्निनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकत्वम्। ३ स्वाश्रयजन्यत्वम् स्वाश्रयविशेषणत्वं वा। यथा धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वमित्यादौ फले धात्वर्थताया अवच्छेदकत्वम्। स्वं धात्वर्थता। तदाश्रयो व्यापाररूपो धात्वर्थः। तज्जन्यत्वं फले। शाब्दिकास्तु फलावच्छिन्नव्यापार इत्यादौ फलसंबन्धिव्यापारः इति बोधोदयात् संबन्ध एवात्रावच्छेदकत्वमित्याहुः (वै० सा० द० सु०)। ४ व्यापकत्वम्। यथा पर्वतत्वावच्छेदेन वह्नौ साध्ये पर्वतो वह्निमानित्यादौ पर्वतत्वव्यापकवह्निप्रतियोगिकसंयोगत्वस्यात्रगाह्मानं संसर्गतावच्छेदकत्वम् (ल० व० पृ० २२)। अत्र पर्वतत्वव्यापकवह्निप्रतियोगिकसंयोगस्याप्रसिद्ध्या तादृशसंयोगत्वे संसर्गताया अवच्छेदकत्वं न भासते अपितु केवलसंयोग एव पर्वतत्वव्यापकत्वं संसर्गतावच्छेदकत्वेन (अवच्छेदककोटिप्रविष्टानामप्यवच्छेदकत्वमिति पक्षे) भासते इति तु वयम्। ५ व्याप्यत्वम्। यथा यद्रूपावच्छिन्नविषयतानिरूपितविषयिता अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदिका तद्रूपावच्छिन्नत्वमिति हेत्वाभाससामान्यलक्षणे ह्रदो न वह्निमान् इति निश्चयीयविषयितायां ह्रदो वह्निमान् इत्यनुमितिनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताया अवच्छेदकत्वम्। व्याप्यत्वमित्यस्य स्वव्यापकतत्कत्वमित्यर्थः (ग० सामा० प० ९)। क्वचिच्च स्वव्यापकतत्कान्यत्व–तत्सामानाधिकरण्य–एतदुभयाभाववत्त्वम्। तेन व्यधिकरणधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं संगच्छते (ग० च० द्वितीयस्वलक्षण०

प० १७)। ६ तदधिकरणावृत्तित्वेन ज्ञायमानत्वम् (वै० उ० ९। १।८)। ज्ञायमानत्वमित्यत्र ज्ञानपदं प्रमापरम्। तेन घटत्वादेः समानाधिकरणधर्मस्य घटाद्यभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिरासः। यथा घटत्वेन पटो नास्तीत्यादौ घटत्वे पटनिष्ठप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वम्। अत्र तृतीयान्तोल्लिख्यस्यावच्छेदकत्वम् इति नियममनुसृत्य केवलान्वयी व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावः सौन्दडोपाध्यायेन स्वीकृतः। गङ्गेशोपाध्यायादयो नैयायिकास्तु नेमं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं स्वीचक्रुरिति विज्ञेयम्। यद्यप्येतस्यार्थान्तराभिप्रायेणोच्चारितस्यात्र ग्रहणं नोपस्कारसंदर्भमनुसरति तथाप्यत्रार्थेऽपि नियोक्तुं युज्यत इति मयायं शब्दोत्र गृहीत इति बोध्यम्। ७ विशेषणत्वम्। यथा वक्तृज्ञानावच्छेदकतयेत्यादौ (कु० ३ श्लो० १४ व्या० ता० पृ० ३४)। ८ नियामकत्वमेवावच्छेदकत्वमिति केचिद्वदन्ति (वाच०)। सामान्यतोवच्छेद्यावच्छेदकभावो द्विविधः। स्वरूपसंबन्धरूपः व्याप्यव्यापकभावश्च। तत्राद्यो यथा इदानीं चत्वरे गौर्नास्तीत्यादावेतत्कालगवाभावयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावः। अत्र एतत्कालावच्छेदेन (एतत्काले) गवाभावः इति शाब्दबोधो भवतीति बोध्यम्। यथा वा मूलावच्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगीत्यादौ मूलादिसंयोगाद्योरवच्छेद्यावच्छेदकभावः। द्वितीयो यथा पृथिवी रूपवतीत्यादौ रूपपृथिवीत्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावः (ग० पक्ष० पृ० २०)। अत्र पृथिवीत्वव्यापकं रूपम् इति शाब्दो बोधो भवतीति बोध्यम्।

अवच्छेद्यत्वम्—अवच्छिन्नत्ववदस्यार्थोनुसंधेयः।

अवच्छेद्यावच्छेदकभावावगाहिनी—(अनुमितिः) [क] पक्षतावच्छेदकाक्रान्तयावद्व्यक्तिविषयकानुमितिरिति प्राचो नैयायिका वदन्ति। इयं च देशकालभिन्नानां यत्र पक्षतावच्छेदकता तादृशस्थलीयेति ज्ञेयम्। एवमुत्तरत्रापि। [ख] पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वविशिष्टसाध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्ना साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ना या विधेयता तच्छालिन्यनुमितिरिति नवीननैयायिकाः प्राहुः। यथा पर्वतत्वावच्छेदेन वह्नौ साध्ये

पर्वतो वह्निमान् इत्यनुमितिः । अत्र नवीनमते पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वं साध्ये साध्यसंबन्धे वा संसर्गतया संसर्गतावच्छेदकतया च यथाक्रमं भासते । अतोवच्छेदकावच्छेदेनानुमितेर्न पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नवह्निमान् पर्वतः इत्याकारकता इति बोध्यम् । अत्रेदमवधेयम् । यत्र देशकालयोः पक्षतावच्छेदकता यथा मूलावच्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगीत्यादौ उत्पत्तिकालावच्छिन्नो घटो गन्धवानित्यादौ च तत्र स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेद्यावच्छेदकभावावगाहिन्येवानुमितिर्भवति । यत्र तु देशकालभिन्नानां पक्षतावच्छेदकता यथा पर्वतो वह्निमानित्यादौ पृथिवी रूपवतीत्यादौ च तत्र व्याप्यव्यापकभावरूपावच्छेद्यावच्छेदकभावावगाहिन्यनुमितिर्भवतीति (ग० पक्ष० पृ० २०) ।

अवदानम्—हविष्प्रयोजकः संस्कारः (जैमि० न्या० १०।७ अधि० १) ।

अवधानम्—चित्तस्य विलक्षणः संबन्धविशेषः । तद्द्विविधम् । अनुपेक्षणीयत्वं विषयान्तरसंचाराराहित्यं च (त० प्र० २) । यथा शिष्यावधानाय चिकीर्षितं प्रतिजानीते इत्यादौ (म० प्र० १ प० ३) ।

अवधारणत्वम्—एकाकारावगाहिज्ञानत्वम् इति वेदान्तिन आहुः (प्र० प० टी० वेदेश० पृ० ६) ।

अवधारणम्—तदभावाप्रकारकं तत्प्रकारकं ज्ञानम् (गौ० वृ० १।१।४०) । यथा घटे अयं घट इति घटत्वाभावाप्रकारकं घटत्वप्रकारकं ज्ञानं निर्णयात्मकम् अर्थस्यावधारणम् । अत्रावधारणत्वं च [१] निश्चयनिष्ठो विषयताविशेषः (मू० म० १) । [२] अवधारणत्वं न निर्णयत्वम् किं तूत्कटनिश्चयत्वम् । औत्कट्यं च विषयताविशेष इति मिश्राः (ग० सव्य० पृ० १७–१८) । अयं भावः—तन्मते व्याप्यदर्शनाधीनज्ञानानन्तरमेव अवधारयामि इत्यनुव्यवसायोदयेन व्याप्यदर्शनात्मकविशेषदर्शनजन्य एव प्रत्यक्षेनुमित्यात्मके च ज्ञाने अवधारणत्वं स्वीक्रियते न तु निश्चयसामान्य इति ।

अवधिः—सम्यग्दर्शनादिगुणजनितक्षयोपशमनिमित्तमवच्छिन्नविषयं ज्ञानमवधिः (सर्व० सं० पृ० ६३ आर्हत०)।

अवधित्वम्—१ [क] संबन्धविशेषः । यथा वृक्षाद्विभजत इत्यादौ द्रव्यनिष्ठमवधित्वं पञ्चम्यर्थः (दीधि० २ अव० पृ० १७५)। [ख] स्वरूपसंबन्धविशेषः । यथा वृक्षाद्विभजत इत्यादौ वृक्षादेरवधित्वात्मकमपादानत्वम् (ग० व्यु० ५)। २ सीमात्वम्। तच्च स्वाभिधेयापेक्षया विभागाश्रयत्वम्। सीमा च त्रिविधा । कालकृता देशकृता बुद्धिकृता च। तत्र प्रथमा मासात्पूर्वं घट इत्यादौ। द्वितीया नद्या वनमित्यादौ। वनस्य नद्यपेक्षविभागाश्रयत्वात्तथात्वम्। तृतीया तु माथुराः पाटलिपुत्रेभ्य आढ्यतरा इत्यादौ (वाच०)।

अवधिमत्त्वम्—संबन्धविशेषः। यथा वृक्षाद्विभजते इत्यादौ धात्वर्थविभागे अवधिमत्त्व पञ्चम्यर्थ । वृक्षात्पर्णं पततीत्यादौ च विभागे अवधिमत्त्वं सबन्धः (दीधि० २ अव० पृ० १७५)।

अवयवः—(द्रव्यावयवः) द्रव्यस्य समवायिकारणम् (त० दी० पृ० ४०)। यथा अवयवावयविनोः संबन्धः समवाय इत्यादौ कपालं घटस्यावयवः तन्तुश्च पटस्यावयवः । स चावयवः परमाणूनारभ्य कपालपर्यन्तं तन्तुपर्यन्तं चानेकधा।

अवयवः—(न्यायावयवः) [क] साधनीयस्यार्थस्य यावति शब्दसमूहे सिद्धिः परिसमाप्यते तस्य पञ्चावयवाः प्रतिज्ञादयः समूहमपेक्ष्यावयवा उच्यन्ते। तेषु प्रमाणसमवाय आगमः प्रतिज्ञा। हेतुरनुमानम्। उदाहरणं प्रत्यक्षम्। उपनयनमुपमानम्। सर्वेषामेकार्थसमवाये सामर्थ्यप्रदर्शनं निगमनमिति। सोय परमो न्याय इति (वात्स्या० १।१।१)। [ख] अर्थसाधकभावात्तु प्रतिज्ञादयः साधकवाक्यस्य भागा एकदेशा अवयवा इति (वात्स्या० १।१।३२) । [ग] परार्थानुमानवाक्यैकदेशः (सर्व० सं० पृ० २३८ अक्ष०)। ते चावयवाः पञ्च। प्रतिज्ञा हेतुः उदाहरणम् उपनयः निगमनं चेति (गौ० १।१।३२)

(त० भा० पृ० ४३) (त० सं०)। वाक्यैकदेश इत्यस्यार्थस्तु पूर्वस्मृत्यपेक्षोन्त्यपदप्रत्ययः स्मृत्यनुग्रहेण प्रतिसंधीयमानो विशेषप्रतिपत्तिहेतुर्वाक्यं तस्य भाग एकदेश इति (न्या० बो०)। प्रतिज्ञादिभेदादवयवाः पञ्चेति न्यायमकरन्दे (न्या० म० २।२४) उक्तम्। एते प्रतिज्ञादयः पञ्चानुमानस्यावयवा इव अवयवाः। न तु समवायिकारणम्। शब्दस्याकाशसमवेतत्वात् (त० भा० पृ० ४३)। केचित्तु (मीमांसकाः) उदाहरणान्तास्त्रय एवावयवा इत्याहुः। तन्न। तृतीयलिङ्गपरामर्शस्य व्याप्तिपक्षधर्मतावगाहिनोवयवान्तरादलाभात्। तदनभ्युपगमेपि पक्षधर्मताया अलाभात्। न च हेतुवचनादेव तदवगमः। तस्य को हेतुः इत्याकाङ्क्षायां प्रवृत्तत्वेन हेतुस्वरूपोत्थापकस्यातत्परत्वात् (चि० २ पृ० ८१)। हेतूदाहरणोपनयनानि एते त्रयोवयवा इति केचित् मन्यन्ते (वाच०)। उदाहरणोपनयौ द्वाववयवाविति बौद्धा आहुः (म० प्र० २ पृ० ३३)। रामानुजीयास्तु वदन्ति अस्माकं तु अनियमः। कचित्पञ्चावयवो न्यायः। कचित्र्यवयवः। कचिद्व्यवयवः। उदाहरणोपनयाभ्यामेव व्याप्तिपक्षधर्मतयोः सिद्धत्वात्। तावतैवानुमित्युपपत्तेश्च। मृदुमध्यमकठोरधियां विस्तरसंग्रहाभ्यां व्यवहार उपपद्यत इत्यनियम एवेति (यतीन्द्र० दी० द्वि० अ० पृ० २१)। जिज्ञासा संशयः शक्यप्राप्तिः प्रयोजनं संशयव्युदासश्चेति एते प्रतिज्ञादिसहिता दशावयवा इत्यतिप्राचीननैयायिका आहुः (म० प्र० २ पृ० ३३) (चि० प्र० पृ० ५२) (गौ० वृ० १।१।३२) (वात्स्या० १।१।३२)। जिज्ञासादीनामर्थश्च तात्पर्यटीकायामुक्तः। प्रयोजनं हानोपादानोपेक्षाबुद्धयः। तत्प्रवर्तिका जिज्ञासा। तज्जनकः संशयः। प्रमाणानां जननसामर्थ्यं शक्यप्राप्तिः। संशयव्युदासस्तर्कः (गौ० वृ० १।१।३२) (वात्स्या० १।१।३२)। तत्र विप्रतिपत्तिर्जिज्ञासेति कश्चित्। मञ्जरीप्रकाशकारास्तु पदवाक्यप्रमाणानां ज्ञानजननप्रयोजकत्वं शक्यप्राप्तिः। कथायां यदुद्देश्यं तत्प्रयोजनमित्याहुः (म० प्र० २ पृ० ३३)। एते जिज्ञासादयः पञ्च न न्यायावयवाः। अवयव-

लक्षणाभावात् । न्यायाघटकत्वाच्च । किं तु न्यायाङ्गतयोपयुज्यन्ते (चि० २ पृ० ८३) (गौ० वृ० १।१।३२) (वात्स्या० १।१।३२)। अवयवप्रयोगे विशेषो ज्ञेयः—केवलव्यतिरेकिण्यनुमाने प्रतिज्ञाहेतू तुल्यावेव। अन्वयव्यतिरेक्यनुमाने केवलान्वय्यनुमाने च यादृशाकारौ प्रतिज्ञाहेतू भवतस्तादृशाकारावेवेति यावत्। उदाहरणोपनयनिगमनानि तु भिद्यन्ते। यथा जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वादित्यत्र यत् सात्मकं न भवति तत् प्राणादिमन्न भवति यथा घटः इत्युदाहरणम्। न चेदं जीवच्छरीरं प्राणादिमन्न भवति इत्युपनयः। तस्मान्न तथा इति निगमनम् इति (त० कौ० २ पृ० १३)।

अवयवत्वम्—(न्यायावयवत्वम्) [क] प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वम् (गौ० वृ० १।१।३२) (न्या० म० २ पृ० २४) (न्या० बो० पृ० १५) (म० प्र० २ पृ० ३३)। प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वं प्रतिज्ञादिभेदपञ्चकाभाववत्त्वमित्यर्थः। प्रतिज्ञायां हेत्वादिभेदचतुष्टयसत्त्वेपि स्वभेदाभावाद्भेदपञ्चकाभाववत्त्वं संपद्यते। एवं हेतावपीति लक्षणसमन्वयः (म० प्र० २ पृ० ३३)। [ख] अनुमितिचरमकारणलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकशाब्दज्ञानजनकवाक्यत्वम् (चि०अव० पृ०७६)। तदर्थश्च—अनुमितेश्चरमं कारणं यः परामर्शः तस्य प्रयोजकं शाब्दज्ञानम् न्यायात्मकप्रतिज्ञादिपञ्चवाक्यजन्यं तावदर्थविषयकं विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानम् समूहालम्बनात्मकं वा। तस्य जनकं शाब्दज्ञानम् प्रत्येकावयवजन्यज्ञानम्। तस्य जनकं वाक्यम् तत्त्वम् इति। [ग] न्यायान्तर्गतत्वे सति प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वम्। न्यायान्तर्गतत्वं च स्वाविषयकप्रतीत्यविषयन्यायकत्वम्। न्यायपत्राश्रयत्वं वा। प्रतिज्ञोत्तरहेत्वादिघटितवाक्यपञ्चकानुपूर्वीविशेषावच्छिन्नभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं वा। तादृशानुपूर्वीविशेषप्रकारकनिश्चयत्वसमनियतकारणतावच्छेदकविषयिताकत्वं वा। प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वं च प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नानुयोगिताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदानुयोगितावच्छेदको यः प्रतिज्ञादिभेदपञ्चकानुयोगितावच्छेदकं यद्रूप तदवच्छिन्नानुयोगिताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतो धर्मस्तद्वत्त्वम्

(ग० अव०)। [घ] प्रतिज्ञाद्यघटकत्वे सत्युभयघटकभागद्वयाघटितत्वम् (दीधि० २ पृ० १६६)। प्रतिज्ञाद्यघटकत्वं च मिलितभेदपञ्चकानुयोगितावच्छेदकभिन्नधर्मवत्त्वम् (ग० अव०)। उभयं च प्रतिज्ञाहेतू हेतूदाहरणे उदाहरणोपनयौ उपनयनिगमने इति विशिष्य वक्तव्यम् (दीधि० २ पृ० १६६)। यथा पर्वतस्य पक्षत्वे वह्नेः साध्यत्वे धूमस्य हेतुत्वे पर्वतो वह्निमान् इति प्रतिज्ञावाक्यस्य धूमात् इति हेतुवाक्यस्य चावयवत्वम्। एवमुदाहरणादेरप्यवयवत्वं ज्ञेयम् । [ङ] प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यतत्तद्विशिष्टार्थविषयकज्ञानपञ्चकान्यतमज्ञानजनकवाक्यत्वमित्यपि केचित् (दीधि० अव० पृ० १६६)।

अवयवि—जन्यद्रव्यम् (त० दी० पृ० ४०)। यथा घटपटादि।

अवरुद्धा—(दासी) दास्य एव स्वामिना शुश्रूषाहानिव्युदासार्थं गृह एव स्थातव्यमित्येवं पुरुषान्तरोपभोगतो निरुद्धा अवरुद्धाः (मिताक्षरा २।२९)।

अवरोधः—गतिप्रतिरोधहेत्वावरणम्। यथा गामवरुणद्धि व्रजमित्यत्रावरुधेरर्थः (श० प्र० पृ० ९९)। अत्र गोगतिप्रतिरोधस्यानुकूलं यद्व्रजस्यावरणं तत्कृतिमानित्यन्वयः (श० प्र० पृ० ९९)।

अवर्ण्यसमः—(जातिः) [क] स्थापनीयो वर्ण्यः। विपर्ययादवर्ण्यः। तावेतौ साध्यदृष्टान्तधर्मौ विपर्यस्यतो वर्ण्यावर्ण्यसमौ भवतः (वात्स्या० ५।१।४)। अत्रावर्ण्यत्वेन समः अवर्ण्यसम इति व्युत्पत्तिः। असिद्धिदेशनाभासोयम्। [ख] अवर्ण्यत्वं संदिग्धसाध्यकत्वाभावः (गौ० वृ० ५।१।४)। पक्षे असंदिग्धसाध्यकत्वापादनम् । दृष्टान्ते हेतोर्यादृशत्वं तादृशो हेतुरेव गमक इत्यभिमानेनैवमापादनम् । दृष्टान्ते यो हेतुः सिद्धसाध्यकवृत्तिः स चेत् पक्षे तदा गमकहेत्वभावात्स्वरूपासिद्धिः स्यादतस्तादृशो हेतुरवश्यं पक्षत्वाभिमते स्वीकार्यः। तथा च संदिग्धसाध्यकत्वलक्षणपक्षत्वाभावादाश्रयासिद्धिः (गौ० वृ० ५।१।४)। [ग] साध्यहेत्वोर्धर्मयोरपि पक्षे तुल्यतया[1] साधनम्। यथा आत्मा सक्रियः क्रियाहेतुगुणवत्त्वाल्लोष्टव-

---

१ तुल्यतासाधनमिति पाठान्तरम् (नील० पृ० ४३)।

दित्यादौ लोष्ठादिगतनोदनादिरूपक्रियाहेतुगुणवत्त्वमात्मन्यसिद्धम् । तथा च तुल्यतया यथा अतिदेशेन क्रियाहेतुगुणेनात्मनि क्रियावत्त्वं साध्यते तथा तादृशेन क्रियावत्त्वेन तज्जनकगुणवत्त्वमपि किमिति न साध्यते । नियामकाभावादिति (नील० पृ० ४३) ।

अवश्यक्लृप्तत्वम्—लघूपस्थितिकत्वम् । यथा पाकजस्थले गन्धं प्रति जनकत्वे गन्धप्रागभावस्य (गन्धं प्रति रूपप्रागभावस्य जनकत्वमपेक्ष्य) अवश्यक्लृप्तत्वम् ।

अवश्यम्—१ अप्राप्त्यभावः । यथा एतेष्वावश्यकस्त्वसौ (भा० प० श्लो० २२) इत्यादौ । २ अशक्यनिवारणम् । ३ निश्चय इत्यपि केचित् (वाच०) ।

अवसरः—(संगतिः) [क] प्रतिबन्धकीभूतशिष्यजिज्ञासानिवृत्त्या अनन्तरवक्तव्यत्वम् । यथा प्रत्यक्षनिरूपणानन्तरं तत्कार्यत्वेनानुमानोपमानयोरुभयोर्निरूपणप्राप्तौ बहुवादिसंमतत्वेन प्रथममनुमान एव जिज्ञासोदयेनानुमाननिरूपणेन प्रतिबन्धकजिज्ञासानिवृत्तावसरसंगत्योपमाननिरूपणम् (राम० ३ पृ० १७०) । [ख] प्रतिबन्धकीभूतशिष्यजिज्ञासानिवृत्तिकालावच्छिन्नावश्यवक्तव्यत्वम् (वै० सा० द०) । [ग] प्रतिबन्धकीभूतशिष्यजिज्ञासानिवृत्तौ सत्यामवश्यवक्तव्यत्वम् । यथा अनुमाननिरूपणानन्तरं तादृशजिज्ञासानिवृत्तावश्यवक्तव्यत्वज्ञानात् किं वक्तव्यम् इति श्रोतुर्जिज्ञासानन्तरमुपमाननिरूपणम् इति । [घ] जिज्ञासितार्थसिद्धत्वमिति केचित् (मवा०) ।

अवस्था—१ कालकृतः परिणामः । सा चावस्था जायते अस्ति वर्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यति इति भावविकारः षड्विध इति यास्को वक्ति । अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशभेदेन पञ्चविधेति योगिनः । अनागतावस्था अभिव्यक्तावस्था तिरोहितावस्थेति त्रिविधेति सांख्याः । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरूपास्तिस्रोऽवस्थाः चतुर्थी मोक्षावस्था चेति चतुर्विधेति वेदान्तिनः । जाग्रदवस्था नाम इन्द्रियद्वारा बुद्धेर्विषयाकारः परिणामः । स्वप्नावस्था

१ अस्मिता इति पदच्छेदः ।

च संस्कारमात्रजन्यो बुद्धेर्विषयाकारः परिणामः । सुषुप्त्यवस्था तु द्विविधा अर्धलयसमग्रलयभेदात् । तत्रार्धलये स्वगतसुखदुःखमोहाकारैव बुद्धिवृत्तिर्भवति न तु विषयाकारा वृत्तिर्भवति । समग्रलये तु बुद्धिवृत्तिसामान्याभावरूपा मरणादाविव भवति । पुरुषस्तदा तत्साक्षी न भवतीति विज्ञेयम् । सिद्धान्तबिन्दौ (पृ० १८८) जाग्रदादीनां लक्षणान्युक्तानि । इन्द्रियवृत्तिकालीनार्थोपलम्भो जागरणम् । इन्द्रियवृत्त्यभावकालीनार्थोपलम्भः स्वप्नः । न किंचिदवेदिषमिति कारणमात्रोपलम्भः सुषुप्तिः इति । कौमारपौगण्डकैशोरयौवनबाल्यतारुण्यवृद्धत्ववर्षीयस्त्वभेदेनाष्टविधेति पौराणिकाः । बाल्यकौमारयौवनवृद्धत्वभेदेन चतुर्विधेति भिषजः । अभिलाषश्चिन्तास्मृतिगुणकथनोद्वेगसंलापाः । उन्मादोथ व्याधिर्जडता मृतिरिति दशैव कामदशाः ॥ इति भेदेन दशविधेत्यालंकारिका आहुः (वाच०) । आ लाभप्राप्तेरेकमर्यादावस्थितस्य यदवस्थानं सा अवस्था (सर्व० सं० पृ० १६३ नकुली०) ।

अवाची—(दिक्) दक्षिणावदस्यार्थोनुसंधेयः ।

अवान्तरप्रलयः—(प्रलयः) खण्डप्रलयवदस्यार्थोनुसंधेयः (त० दी० १ पृ० १०) ।

अविज्ञातार्थम्—(निग्रहस्थानम्) [क] परिषत्प्रतिवादिभ्यां त्रिरभिहितमप्यविज्ञातमविज्ञातार्थम् (गौ० ५।२।९) । यद्वाक्यं त्रिरभिहितमपि परिषदा प्रतिवादिना च न विज्ञायते श्लिष्टशब्दमप्रतीतप्रयोगमतिद्रुतोच्चारितमित्येवमादिना कारणेन तदविज्ञातमविज्ञातार्थमसामर्थ्यसंवरणाय प्रयुक्तमिति निग्रहस्थानमिति (वात्स्या० ५।२।९) । एतस्य त्रेधा संभवः । असाधारणतन्त्रमात्रप्रसिद्धम् अतिप्रसक्तयोगमनपेक्षितरूढिकम् श्लिष्टं चेति । तत्राद्यं यथा पञ्च स्कन्धादयो बौद्धानाम् । तत्र रूपादयः पञ्चेन्द्रियाणि च रूपस्कन्धः । सविकल्पकं संज्ञास्कन्धः । रागद्वेषाभिनिवेशाः संस्कारस्कन्धः । सुखदुःखे वेदनास्कन्धः । निर्विकल्पकं ज्ञानस्कन्ध इति । द्वितीयं यथा कश्यपतनयाधृतिहेतुरयं (भूधरोयम्) त्रिनयनसमान-

नामधेयवान् (अग्निमान्) तत्केतुमत्त्वात् (तस्य अग्नेः केतुर्धूमस्त-द्वत्त्वात्) इत्यादीति । धरा धरित्री धरणिः क्षोणिर्ज्या काश्यपी क्षितिरिति कोशात् कश्यपतनया भूरिति भावः । पर्वतो वह्निमान् धूमवत्त्वादिति यावत् । तृतीयं यथा श्वेतो धावति (श्वा इतो धावति) इत्यादि । एवम् अतिद्रुतोच्चारितादिकमपीति (गौ० वृ० ५।२।९) । [ख] अवहिताविकलव्युत्पन्नपरिषत्प्रतिवादिबोधानुकूलोपस्थितिजनकवाचकवा-क्यप्रयोगः (गौ० वृ० ५।२।९) (दि० १ पृ० २२) । अत्र च पराज्ञानापादनेन मम जयो भविष्यति इति भ्रमादुक्तिसंभवः (गौ० वृ० ५।२।९) । [ग] परिषत्प्रतिवादिबोधप्रयोजकपदप्रयोगः । तच्च श्लिष्टा-न्वयमप्रसिद्धार्थकं त्वरितोच्चारितनित्यादिरूपम् (नील० पृ० ४५) ।

अवितत्करणम्—कार्याकार्यविवेकविकलस्येव लोकानिन्दितकर्मकरणम् (सर्व० सं० पृ० १७० नकुली०) ।

अवितद्भाषणम्—व्याहतापार्थकादिशब्दोच्चारणम् (सर्व० सं० पृ० १७० नकुली०) ।

अविद्या—[क] ज्ञानाभावः । अत्र मतभेदेन बहुप्रकाराः सन्ति । विस्तरभयान्नोच्यन्ते । [ख] अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसु-खात्मख्यातिरविद्या (पात० यो० सू० २।५) । [ग] अनात्मनि च देहादावात्मबुद्धिस्तु देहिनाम् । अविद्या (सर्व० सं० पृ० ३६२ पातञ्ज०)। [घ] यदेव पररूपादर्शनं सैवाविद्या (सर्व० सं० पृ० ४५८ शांकर०) । [ङ] असत्प्रकाशनशक्तिरविद्या (सर्व० सं० पृ० ४३९ शांकर०) । अविद्या च (वैशेषिकमते) दूरत्वपित्तदोषेत्यादीन्द्रियदोषजन्यो बुद्धि-विशेषः (अयथार्थबुद्धिः) (प्रशस्त० गु० पृ० २३) ।

अविनाभावः—१ व्याप्तिः । यथा कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् । अविनाभावनियमोऽदर्शनान्न न दर्शनात्[1] (सर्व० बौद्ध० पृ० १६) इत्यादौ ग्रन्थे अविनाभावशब्दार्थो व्याप्तिः । २ संबन्ध-

[1] अदर्शनादिति पदच्छेदः ।

मात्रम्। यथा मानान्तरविरोधे तु मुख्यार्थस्यापरिग्रहे। अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते॥ (भट्टवार्तिके) इत्यादौ अविनाभावशब्दार्थः (काव्यप्र० उ० २ पृ० २०)। २ मीमांसकमते तु स्वदेशवृत्तित्वं तादात्म्यं च अविनाभावः। यथा व्यक्त्यविनाभावात्तु जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते (काव्यप्र० २ पृ० १७) इत्यादौ अविनाभावशब्दार्थः। अविनाभावो गुरुमते जातेर्व्यक्तिदेशत्वम्। भट्टमते तु तादात्म्यम् इति (काव्यप्र० टी० कमला० पृ० १७)।

अविरतिः—[क] पृथिव्यादिषट्कोपादानं षडिन्द्रियासंयमनं चाविरतिः (सर्व० सं० पृ० ७५ आर्हत०)। [ख] विषयाभिलाषः (सर्व० सं० पृ० ३५५ पातञ्ज०)।

अविवेकः—१ विवेकाभावः। २ अन्योन्यतादात्म्यारोपरूपं मिथ्याज्ञानमिति सांख्याः।

अविशेषसमः—(जातिः) [क] एकधर्मोपपत्तेरविशेषे सर्वाविशेषप्रसङ्गात्सद्भावोपपत्तेरविशेषसमः (गौ० ५।१।२३)। एको धर्मः प्रयत्नानन्तरीयकत्वं शब्दघटयोरुपपद्यत इत्यविशेषे उभयोरनित्यत्वे सर्वस्याविशेषः प्रसज्यते। कथम्। सद्भावोपपत्तेः। एको धर्मः सद्भावः सर्वस्योपपद्यते। सद्भावोपपत्तेः सर्वाविशेषप्रसङ्गात्प्रत्यवस्थानमविशेषसमः (वात्स्या० ५।१।२३)। अविशेषेण समः अविशेषसमः इति व्युत्पत्तिः। [ख] सन्मात्रवृत्तिधर्मेणाविशेषापादनम्। प्रतिकूलतर्कदेशनाभासोयम् (गौ० वृ० ५।१।२३)। [ग] सर्वाविशेषप्रसङ्गोद्भावनम्। यथा शब्दः अनित्यः कृतकत्वादित्यादौ यदि कृतकत्वादिना अनित्यघटादिसाधर्म्येण शब्दस्यानित्यत्वं तदा प्रमेयत्वादिरूपेण तत्साधर्म्येण सर्वस्यैवानित्यत्वं स्यात्। मदुक्तसाधर्म्येण तत्सिध्यति न तु त्वदुक्तेनेत्यत्र विनिगमकाभावादिति (नील० पृ० ४४)।

अवेष्टिः—राजसूये अवेष्टिसंज्ञकाः पञ्च यागाः। ते च यथा आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणा। ऐन्द्रमेकादशकपालमृषभो दक्षिणा।

वैश्वदेवं चरुं पिशङ्गी पष्ठाही दक्षिणा । मैत्रावरुणीमामिक्षां वशा दक्षिणा । बार्हस्पत्यं चरुं शितिपृष्ठो दक्षिणा (जै० सू० वृ० २।३।३) ।

अव्यभिचारः—साध्याभाववद्वृत्तित्वं व्यभिचारः । तस्याभावः ।

अव्ययम्—[क] संकेतसंबन्धेनाव्ययपदवत् । यथा स्वः इत्याद्यव्ययम् । तत्र कानिचिदव्ययानि सार्थमुदाह्रियन्ते । लक्षणवीप्सेत्थंभावेष्वभिर्भागे परिप्रती । अनुरेषु सहार्थे च हीने उपश्च कथ्यते । समया निकषा चाव्ययं सामीप्यार्थकम् । तेन तद्योगे समया ग्राममित्यादौ ग्रामस्य समीपम् इत्यन्वये ग्रामावधिकत्वं तत्प्रतियोगिकत्वं वा द्वितीयया बोध्यते । विद्यामृते अन्तरेणान्तरा विना वा नरः शोच्य इत्यादावृतेप्रभृत्यव्ययानामत्यन्ताभावस्तद्वैशिष्ट्यं चार्थ इति विद्यात्यन्ताभाववान् नरः शोच्य इत्यन्वये अत्यन्ताभावेन्वितं प्रतियोगित्वम् । गगनमृते द्रव्यं न शब्दवदित्यादौ तूक्ताव्ययानां भेदोप्यर्थः । तेन गगनभिन्नद्रव्यं न शब्दवत् इत्याकारकस्तत्र बोधः । हा पुत्रमित्यत्र हाव्ययस्यार्थे कष्टे द्वितीयान्तेन पुत्रसमवेतत्वं बोध्यते । धिक् पुत्रमित्यत्र धिगर्थगर्ह्यायां पुत्रविषयित्वम् । उपर्युपरि गृहं पताकेत्यत्र द्विरुक्तस्योपरिनिपातस्य संनिकृष्टोर्ध्वभागार्थकत्वेन गृहस्य संनिकृष्टोर्ध्वभागे पताका इत्यर्थः । अधोधो मेघमम्भः अध्यधि शिखरं घन इत्यत्राप्युक्तदिशैवान्वयः । द्विरुपर्यधोधीनां सामीप्यवाचितायां तद्योगे द्वितीयानुशिष्टेः (श० प्र० पृ० ११७) । अत्र प्रमाणम्—उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोन्यत्रापि दृश्यते ॥ इति । नदीं यावन्मम पुरम् गृहं यावद्वनं तवेत्यत्र यावदित्यव्ययस्य मर्यादा अभिविधिश्च क्रमेणार्थः । तेन नदीपर्यन्तं मत्पुरम् गृहाभिव्याप्तं त्वद्वनम् इत्याकारस्तत्र बोधः (श० प्र० पृ० ११६–११७) इत्यादि तत्तद्ग्रन्थाज्ज्ञेयम् विस्तरभयान्नोच्यत इति । [ख] सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥ इति शाब्दिका आहुः । अत्रायं नियमः—नियताः प्रयोगा हि केषांचिदव्ययानामिति (न्या० म० ख० ४ पृ० १४) । अत्राधिकं तु नशब्दव्याख्यानावसरे द्रष्टव्यम् ।

अव्ययीभावः—(समासः) अव्ययीभावाधिकारपठितत्वमव्ययीभावत्वम् । पूर्वपदार्थप्रधानोव्ययीभाव इति लक्षणं तु प्रायिकं बोध्यम् । तथा हि उन्मत्तगङ्गमित्यव्ययीभावे पूर्वपदार्थप्राधान्याभावादव्याप्तिः । सूपप्रतीत्यव्ययीभाव उत्तरपदार्थप्राधान्यादव्याप्तिश्च । अतो नेदं सिद्धान्तभूतं लक्षणमिति (वैयाकरणभू०) (श० पृ० ३१) । अर्धपिप्पलीत्यादौ तत्पुरुषे पूर्वपदार्थप्राधान्यादतिव्याप्तिरप्यस्मिन् लक्षणे बोध्या । अनव्ययमव्ययं भवतीत्यव्ययीभावः । अव्ययीभावस्याव्ययत्वम् अव्ययीभावश्च (पाणि० सू० १।१।४१) इति सूत्रेण बोध्यते ।

अव्यवधानम्—तदधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वम् । यथा क्रमिकपदार्थोपस्थितीनामव्यवधानम् । अथ वा तद्ध्वंसाधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वम् ।

अव्यवहितत्वम्—तत्पूर्वकालीनध्वंसाप्रतियोगित्वम् (ग० २ पक्ष० पृ० ३८) । यथा अनुमित्यव्यवहितपूर्ववृत्तिसिद्धिमित्त्वसिद्ध्यभावः पक्षता (दीधि०) इत्यत्रानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणे सिद्धावेव वा विशेषणीभूतमव्यवहितत्वम् ।

अव्यवहितपूर्वत्वम्—[क] तदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वम् (दीधि० पक्ष० पृ० १२९) । अत्र तत्पदेन क्षणद्वयावस्थायि ज्ञानादिकं ग्राह्यम् । विग्रहस्तु तस्य ज्ञानादेः उत्पत्तिक्षणे उत्पत्तिर्यस्य स तदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकः । सचासौ ध्वंसश्च । तस्य प्रतियोगि । तस्य भावः इति । ज्ञानाद्युत्पत्तिक्षणे यस्य ध्वंस उत्पद्यते तत्त्वमिति विग्रहार्थः । इदं लक्षणं प्रागभावानभ्युपगन्तृनयेपि संगच्छते इति विज्ञेयम् (ग० पक्ष० पृ० ४४) । [ख] तत्प्रागभावाधिकरणकालप्रागभावानधिकरणत्वे सति तत्प्रागभाववत्त्वम् (ग० पक्ष० पृ० ४१) । अत्र सत्यन्तदलेन अव्यवधानम् विशेष्यदलेन तु पूर्वत्वं बोध्यत इति विज्ञेयम् । इदमव्यवहितपूर्वत्वं च प्रागभावाङ्गीकर्तृपक्ष एव संगच्छत इत्यवधेयम् । यथा विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानाव्यवहितपूर्वत्वम् । यथा वा परामर्शस्यानुमित्यव्यवहितपूर्वत्वम् ।

अव्यवहितोत्तरत्वम्—स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वसामान्याभाववत्त्वे सति स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वम्। यथा विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वम्। यथा वा अनुमितेः परामर्शाव्यवहितोत्तरत्वम्। अत्र सत्यन्तेन दलेन अव्यवधानम् विशेष्यदलेन तूत्तरत्वं गम्यते इति ज्ञेयम्। इदं विशिष्टलक्षणं च ज्ञानाद्युत्पत्तिद्वितीयक्षणसाधारणम् (ग० पक्ष० पृ० १२)। तृतीयक्षणसाधारणं तु ज्ञानादेस्तृतीयक्षणे विनाशेन स्वध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वरूपं ज्ञानाद्यव्यवहितोत्तरत्वम् (दीधि० २ पृ० १२७)।

अव्यापकविषयिताशून्यत्वम्—यद्रूपावच्छिन्ननिरूपितविषयितात्वं विशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्ननिरूपितविषयिताशून्यत्वम्। यथा ह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभाववद्ध्रदरूपबाधविषयकस्य ह्रदो न वह्निमान् इति निश्चयस्य[1] अव्यापकीभूतजातित्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितविषयिताशून्यत्वम् (ग० सामा० २ लक्षणे)। स्वभिन्नत्व—स्वनिरूपितसंसर्गतान्यविषयतानिरूपितत्व—एतदुभयसंबन्धेन यद्रूपावच्छिन्नविषयताविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयतानिरूपितविषयितात्वं तादृशविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नविषयताविशिष्टतद्रूपावच्छिन्नविषयतानिरूपितविषयिताशून्यत्वं निष्कृष्टार्थ इत्यस्मद्गुरुचरणाः प्राहुः। अधिकं तु कोडपत्रादितो ज्ञेयम्।

अव्याप्तिः—(लक्षणदोषः) १ [क] लक्ष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् (न्या० बो० १ पृ० ३)। अत्र गोः कपिलत्वं लक्षणमित्युक्तौ गौर्लक्ष्या भवति। लक्ष्यतावच्छेदकं गोत्वम्। तस्य समानाधिकरणः गोत्वस्याधिकरणे शुक्लादौ वर्तमानः कपिलत्वस्यात्यन्ताभावः। तस्य प्रतियोगि कपिलत्वं भवति। तथा च प्रतियोगित्वं

---

१ इदं च निश्चयस्य विशेषणं गदाधर्यो हेत्वाभाससामान्यनिरुक्तौ द्वितीयलक्षणे सुस्पष्टम्। उपयोगस्तु ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ जातित्वेन ह्रदत्वाद्यवगाहिनो जातिमान् वह्न्यभाववान् इति निश्चयस्य प्रतिबन्धकत्ववारणरूप इति बोध्यम्।

कपिलत्वे वर्तत इति द्रष्टव्यम्। [ख] लक्ष्यैकदेशावृत्तित्वम्। यथा गोः कपिलत्वस्य लक्षणत्वाङ्गीकारे शुक्लगवि कपिलत्वस्याभावेन अव्याप्तिः (त० दी० १ पृ० ४)। लक्षणतावच्छेदकत्वाभिमतनवन्धेन किंचिल्लक्ष्यावृत्तित्वमित्यर्थ (नील० १ पृ० ४)। [ग] लक्ष्यैकदेशे लक्षणस्यावर्तनम्। यथा शिखासूत्रवान् ब्राह्मण इत्यस्य लक्षणस्य सन्यासिन्यव्याप्तिः। सन्यासिन. शिखासूत्रवत्त्वाभावादिति भावः (त० कौ० पृ० २१)। २ भागासिद्धत्वम्। यथा गोर्लक्षणस्य शवलत्वस्य भागासिद्धिः (त० भा० पृ० ५०) (नील० १ पृ० ४)। इदं च लक्षणस्य व्यावर्तकत्वाभिप्रायेण। विस्तरस्तु लक्षणशब्दव्याख्यानावसरे सपादयिष्यते। ३ हेत्वाभासविशेष.। हेत्वाभासशब्दव्याख्याने दृश्यम्।

अव्याप्यवृत्तिगुणत्वम्—अव्याप्यवृत्तिवृत्तिर्गुणत्वव्याप्या च या जातिस्तादृशजातिमत्त्वम् (दि० गु० पृ० १९४)। तादृशी जातिस्तु बुद्धित्वशब्दत्वादिः। अव्याप्यवृत्तिगुणा द्विविधा देशिकाव्याप्यवृत्तयः कालिकाव्याप्यवृत्तयश्चेति। तत्र दैशिकाव्याप्यवृत्तयो बुद्ध्यादयोऽष्टौ शब्दः भावना सयोग विभागश्चेति। एते गुणाः प्रादेशिकगुणा इत्यपि व्यवह्रियन्त इति बोध्यम्। कालिकाव्याप्यवृत्तिगुणास्तु रूपादयः इति विज्ञेयम्।

अव्याप्यवृत्तित्वम्—स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वम् (त० दी० १ पृ० १३) (मू० म०) (ग०)। यथा वृक्षे कपिसयोगतदत्यन्ताभावयोरव्याप्यवृत्तित्वम्। यथा वा सयोगेन द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तित्वमते पर्वते वह्नितदभावयोरव्याप्यवृत्तित्वम्। स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वमित्यस्य स्वस्यात्यन्ताभावेन सहैकाधिकरणे वर्तमानत्वमित्यर्थः। स्वप्रतियोगित्व—स्वसामानाधिकरण्य—एतदुभयसबन्धेनाभाववत्त्वमिति निष्कर्षः (नील० १ पृ० १३)। तदर्थश्च स्वशब्देन कपिसयोगाभावो गृह्यते। स्वस्य प्रतियोगी कपिसयोगस्तत्त्व कपिसयोगे वर्तते। तथा स्वसामानाधिकरण्यमपि वर्तते। स्वस्य कपिसयोगाभावस्य सामानाधिकरण्यमेकाधिकरणे वर्तमानत्वम्। तथा चैतादृशोभयसबन्धेन कपिसयोगाभाववत्त्वं कपिसयोगे वर्तत इति कपिसयोगः अव्याप्यवृत्तिर्भवति। एव कपिसयोगाभावेप्यव्याप्यवृत्तित्वं

स्वयमूह्यम्। अत्रायमाशयः। अग्रे वृक्षः कपिसंयोगी न मूले इति प्रतीत्यैकस्मिन्नप्यधिकरणे वृक्षे कपिसंयोगकपिसंयोगाभावयोरग्रमूलात्मकप्रदेशविशेषावच्छेदेन विद्यमानत्वात्तयोरव्याप्यवृत्तित्वं संगच्छत इति।

अशिष्टः—यो यदा वेदनिषिद्धकर्ता स तदा अशिष्टः। यथा बौद्धपाषण्डादिरशिष्टः (चि० १ पृ० १०८–१०९)।

अश्रुमुखाः—पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः। त्रयो ह्यश्रुमुखा ह्येते पितरः संप्रकीर्तिताः॥ तेभ्यः पूर्वे त्रयो ये तु ते तु नान्दीमुखाः स्मृताः (पु० चि० पृ० २९९)।

अस्—(धातुः) [क] कालसंबन्धविशेषः। यथा चैत्रोस्तीत्यादौ धात्वर्थः। [ख] शाब्दिकास्तु स्वधारणानुकूलो व्यापारः अस्धात्वर्थ इत्याहुः (वै० सा० धा० पृ० ९०)। यदाह वाक्यपदीये—आत्मानमात्मना बिभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते। अन्तर्भावाच्च तेनासौ कर्मणा न सकर्मकः॥ इति। अत्रायमाशयः। आत्मा द्विविधः। शरीरात्मा अन्तरात्मा चेति। शरीरात्मा शरीरावच्छिन्नात्मा। अन्तरात्मा अन्तःकरणावच्छिन्नात्मा। तत्रान्तरात्मा तत्कर्म करोति येन शरीरात्मा सुखदुःखे अनुभवतीति हेतोः अन्तरात्मना शरीरात्मनो धारणं भवति। तत्र धारणानुकूलव्यापारस्य धात्वर्थत्वेपि फलव्यापारयोः सामानाधिकरण्येन अकर्मकत्वमुपपद्यत इति।

असंगतिः—१ संगत्यभावः (संदर्भाभावः)। २ वेदान्तिनस्तु आकाङ्क्षाविरहः (हेत्वाभासः) इत्याहुः (प्र० च० पृ० ३०)।

असंप्रज्ञातः—१ यथार्थज्ञानाविषयः। २ ज्ञेयज्ञानज्ञातृभेदशून्यो निर्विकल्पकरूपः समाधिरिति योगशास्त्रविद आहुः (वाच०)। सर्ववृत्तिनिरोधे त्वसंप्रज्ञातः (सर्व० सं० पृ० ३५७ पातञ्ज०)।

असंबन्धः—१ असमवेतत्वम्। यथा समवाये अभावे चासंबन्धः (नील० १ पृ० ६)। असमवेतत्वं च प्रतियोगित्व–अनुयोगित्व–एतदन्यतरसंबन्धेन समवायाभावः (नील० १ पृ० ६) (दि० १ पृ० ३६)। अथवा प्रतियोगित्व–अनुयोगित्व–एतदन्यतरसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितप्रतियोगिताकभेद इति (ल० व० पृ० ३)। अयमाशयः।

यस्मिन् किंचिदपि वस्तु समवायेन संबन्धेन न वर्तते यश्च कस्मिंश्चिदपि वस्तुनि समवायेन संबन्धेन न वर्तते तत्रायमसंबन्धः । यथा समवाये अभावे च न किंचिद्वस्तु समवायेन वर्तते सोपि समवायः अभावश्च न कस्मिंश्चिदपि वस्तुनि समवायेन संबन्धेन वर्तत इति समवाये अभावे चायमसंबन्धोस्ति । स च असंबन्धः समवायत्वस्य अभावत्वस्य च जातित्वे बाधक इति न्यायसिद्धान्तः । २ परस्परावच्छेद्यावच्छेदकभावापन्नविषयितानिरूपकत्वशून्यत्वम् (ग० अव०) । अयं चैकवाक्यत्वविघटको गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्यात् इति जैमिनिसूत्रघटकासंबन्धपदस्यार्थ इति विज्ञेयम् । यथा सुन्दरः पुरुषो दण्डी इति वाक्यजन्यशाब्दबोधे पुरुषांशे दण्डसौन्दर्ययोर्विशेषणतया युगपद्भानस्वीकारे तयोः परस्परमसंबन्धः । वस्तुतस्त्वेतादृशवाक्यस्वरसात्सौन्दर्यस्य विशेष्यतावच्छेदकत्वेन दण्डस्य विशेषणत्वेन भानाङ्गीकारे नायमसंबन्धदोषः । अपि तु पुरुषः सुन्दरो दण्डीत्यादावेव तादृशदोष इति ज्ञेयम् ।

असंभवः—(लक्षणदोषः) १ [क] लक्ष्यमात्रावृत्तित्वम् । यथा गोरेकशफत्वरूपलक्षणस्यासंभवः (त० दी० १ पृ० ४) । संबन्धविशेषावच्छिन्नलक्ष्यवृत्तित्वसामान्याभाव इत्यर्थः (नील० १ पृ० ४) । [ख] लक्ष्यतावच्छेदकव्यापकीभूतो यः अभावस्तत्प्रतियोगित्वम् (न्या० बो० १ पृ० ३) । यत्र यत्र लक्ष्यतावच्छेदकं गोत्वम् तत्र तत्रैकशफत्वस्याभाव इति व्याप्तेरेकशफत्वाभावो लक्ष्यतावच्छेदकस्य व्यापको भवतीति तत्प्रतियोगित्वमेकशफत्वे वर्तत इति बोध्यम् । [ग] लक्ष्ये क्वापि लक्षणस्यावर्तनम् । यथा शुण्डदण्डवान् ब्राह्मण इति लक्षणस्यासंभवः । कस्यापि ब्राह्मणस्य शुण्डदण्डाभावादसंभव इति भावः (त० कौ० पृ० २१) । २ स्वरूपासिद्धिः । यथा गोरेकशफत्वस्य लक्षणत्वे स्वरूपासिद्ध्यात्मको हेत्वाभासः (त० भा० पृ० ५०) । इदं च लक्षणस्य व्यावर्तकत्वाभिप्रायेणेति विज्ञेयम् (नील० १ पृ० ४) । तथाहि । गौरितरेभ्यो भिद्यत एकशफत्वादित्यत्रैकशफत्वात्मकहेतोः स्वरूपासिद्धिः । एतत्प्रपञ्चस्तु लक्षणशब्दव्याख्यानावसरे संपादयिष्यते ।

असंसर्गाग्रहः—[क] बाधग्रहः प्रतिबन्धकग्रहो वा असंसर्गः । तस्याभावः । यथा प्राभाकरमते कार्यतावाचकलिङादिपदासमभिव्याहारस्थले व्यवहारस्त्वसंसर्गाग्रहादेवेत्यत्र (म० प्र० ४) । [ख] भेदाज्ञानम् । यथा सांख्यमते बुद्धिपुरुषयोरससर्गाग्रहात्कर्तृत्वाद्यभिमान इत्यत्र (दि० १ आत्म० पृ० १०५) । केचित्तु असंसर्गस्य परस्परसंबन्धाभावस्याग्रहः अबोधः । यथा मीमांसकमते इदं रजतमित्यादौ इदम् इति रजतम् इति च ज्ञानद्वयस्यापि प्रवृत्तिजनकताप्रयोजकत्वेन परस्परसंबन्धाभावस्याबोध इत्याहुः (वाच०) ।

असत्—१ सत्त्वावच्छिन्नम् । यथा प्राचीननैयायिकमते सामान्यादिचतुष्टयमसत् । २ तत्कालीनस्वजनकाभावप्रतियोगि । यथा घटपटादिकार्यं स्वस्वोत्पत्तेः प्रागसत् (वै० उ० ९।१।१) । ३ यत् कालसामान्यासंबन्धि तत् । यथा शशशृङ्गकूर्मरोमादि इति मध्वाचार्यानुयायिनो वेदान्तिनः । ४ नामरूपाभ्यामव्याकृतं कारणात्मना स्थितं सूक्ष्मरूपमव्यक्तमिति मायावादिन. । ५ अर्थक्रियाकारि । अकिंचित्करम् अभावादिकमिति बौद्धा आहुः (वाच०) ।

असदर्थविषयकत्वम्—विशेष्यावृत्तिप्रकारकत्वम् । यथा शुक्तौ इदं रजतम् इति ज्ञानस्य विशेष्यभूतशुक्तौ रजतत्वस्यावृत्तित्वेन असदर्थविषयकत्वम् ।

असद्धेतुः—(हेतुः) हेत्वाभासवदस्यार्थोनुसंधेयः ।

असमर्थविशेषणः—(स्वरूपासिद्धः) यद्धेतुघटकं यत् विशेषणं साध्यसाधने अप्रयोजकं भवति तद्विशेषणविशिष्टः स हेतुः । यथा शब्दो नित्यो गुणत्वे सत्यकारणत्वादिति । अत्र च गुणत्वविशिष्टमकारणत्वं हेतुः । तत्र विशेषणं गुणत्वं तु न साध्यसाधने प्रयोजकं भवति । विशेष्याकारणत्वस्यैव नित्यत्वसाधनसामर्थ्यात् (त० भा० पृ० ४६) ।

असमर्थविशेष्यः—(स्वरूपासिद्धः) यद्धेतुघटकं यत् विशेष्यं साध्यसाधने अप्रयोजकं भवति तद्विशेष्यघटितः स हेतुः । यथा शब्दो नित्यः अकारणत्वे सति गुणत्वादिति । अत्र चाकारणत्वविशिष्टं गुणत्वं हेतुः । तत्र विशेष्यं

१ अकारीति पदच्छेदः ।

गुणत्वं तु न प्रकृतसाध्यसाधने प्रयोजकम्। विशेषणमात्रस्यैव अकारणत्वस्य नित्यत्वसाधने समर्थत्वात् (त० मा० पृ० ४६–४७)।

असमवायिकारणम्—(कारणम्) [क] समवायिकारणे प्रत्यासन्नं कारणम् (प्र० प्र०) (भा० प० श्लो० १८) (त० कौ० १ पृ० ८)। कार्यैकार्थ–कारणैकार्थ–एतदन्यतरप्रत्यासत्त्या समवायिकारणे प्रत्यासन्नं ज्ञानादिभिन्नं यत् कारणं तदसमवायिकारणम् इति पर्यवसितोर्थः (मु० १ पृ० ५१)। कार्यैकार्थप्रत्यासत्तिरत्र समवायसंबन्धेन कार्यसामानाधिकरण्यम् । कारणैकार्थप्रत्यासत्तिश्चात्र स्वसमवायिसमवायसंबन्धेन कार्यसामानाधिकरण्यम् (सि० च० १ पृ० २१)। अत्रायं सिद्धान्तः। आत्मविशेषगुणानां ज्ञानादीनां कुत्राप्यसमवायिकारणत्वं नास्ति इति (दि० १ पृ० ५१) (मु० १ पृ० ५०।५१) (राम० १ पृ० ५०)। तेन असमवायिकारणत्वनिरासाय ज्ञानादीनां पर्युदासः । असमवायिकारणं च कार्यस्थितौ नियामकं भवतीति बोध्यम्। [ख] कार्येण कारणेन वा सहैकस्मिन्नर्थे समवेतत्वे सति कारणं यत्तत्। यथा तन्तुसंयोगः पटस्यासमवायिकारणम्। तन्तुरूपं च पटगतरूपस्यासमवायिकारणम् (त० सं०)। अत्र तन्तुसंयोगस्य पटसमवायिकारणेषु तन्तुषु प्रत्यासन्नत्वात् कारणत्वाच्च तन्तुसंयोगः पटस्यासमवायिकारणमिति ज्ञेयम्। तथा तन्तुरूपस्य परंपरया पटादौ प्रत्यासन्नत्वात् (तन्तुरूपस्य पटरूपादिसमवायिकारणे पटे स्वाश्रयसमवेतत्वेन प्रत्यासन्नत्वात्) कारणत्वाच्च लक्षणसमन्वयो बोध्यः (त० कौ० १ पृ० ८) । अत्रेदं बोध्यम्। असमवायिकारणता च गुणकर्ममात्रवृत्तिर्भवति (भा०प०श्लो०२३) इति। गुणकर्मातिरिक्ते न वर्तत इत्येव तत्तात्पर्यं न तु यावद्गुणवृत्तिरिति। तेन ज्ञानादीनामसमवायिकारणत्वविरहेपि नोक्तिविरोधः। एवं चासमवायिकारणता द्विविधा। कार्यैकार्थसमवायात् कारणैकार्थसमवायात्। तत्र प्रथमा यथा आत्ममनःसंयोगस्य ज्ञानादिकं प्रति कारणता। तन्तुसंयोगस्य च पटं प्रति। तत्र कार्येण पटेन सह कारणस्य

तन्तुसंयोगस्य एकस्मिन् तन्तौ प्रत्यासत्तिरस्ति इति लक्षणसमन्वयो बोध्यः (मु० १ पृ० ५०) । इयं च असमवायिकारणता लघ्वी इति संज्ञां लभते । लघुप्रतिपत्तिकत्वात् (वै० उ० २।१।२२) । द्वितीया यथा तन्तुरूपाणां पटरूपं प्रति कारणता (वै० उ० २।१।२२)(५।२।२४) (त० भा० पृ० ४)। तथाहि स्वगतरूपादिकं प्रति समवायिकारणं पटः । तेन सह तन्तु रूपस्यैकस्मिन्तन्तौ प्रत्यासत्तिरस्तीत्यसमवायिकारणता संगच्छते (मु० १ पृ० ५०)। इयं च असमवायिकारणता महती इति संज्ञां लभते । गुरुप्रतिपत्तिकत्वात् (वै० उ० २।१।२२)।

असमवायिगुणत्वम्—ज्ञानाद्यतिरिक्तभावकार्यासमवायिकारणगुणत्वम् (ल० व० पृ० ३७) । असमवायिकारणगुणाश्च रूपम् रसः गन्धः स्पर्शः एकत्वम् परिमाणम् एकपृथक्त्वम् स्नेहः शब्दः स्थितिस्थापकश्चेति (भा० प० गु० श्लो० ८८) (मु० दि० गु० पृ० १९४)। आत्मविशेषगुणानां कुत्राप्यसमवायिकारणत्वं नास्तीति नियमेन तेषामसमवायिकारणत्ववारणाय ज्ञानाद्यतिरिक्तेति गुणविशेषणम् (मुक्ता० १ पृ० ५०–५१)।

असाधारणः—१ (हेत्वाभासः) [क] सपक्षविपक्षव्यावृत्तो हेतुः (गौ० वृ० १।२।४) (भा० प० २ श्लो० ७४) (त० सं०) (चि० २ पृ० ८७)। [ख] सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वे सति पक्षवृत्तिः। यथा शब्दो नित्यः शब्दत्वादिति । अयं चानैकान्तिकप्रभेद इति ज्ञेयम् । लक्षणं तु वक्ष्यमाणमसाधारणत्वमेव । अत्र सपक्षो निश्चितसाध्यवान् । विपक्षो निश्चितसाध्याभाववान् । पक्षः संदिग्धसाध्यवान् इत्यर्थो बोध्यः (गौ० वृ० १।४५)। इदं लक्षणद्वयं च (क–ख–इत्यत्र विद्यमानम्) प्राचीनमतानुसारेणेति विज्ञेयम् । तन्मते पक्षवृत्तित्वे सति साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमेवासाधारण्यम् । विरोधस्तु हेत्वाभासदोषः साध्यासामानाधिकरण्यरूपोऽन्वयव्याप्तिग्रहविरोधी । इदं च साक्षादनुमितिनिरोधि (दीधि० २ पृ० १९७) । तद्विरोधित्वं च असाधारणशब्दव्याख्यानावसरे प्रदर्शयिष्यते । अत्र शब्दत्वं हि सपक्षाद्गगनादे-

विपक्षाच्च घटादेर्व्यावृत्तम् पक्षे शब्दे च वर्तेत इत्यसाधारणम् (चि० २ पृ० ८८)। अत्र प्राचीनमते असाधारणत्वज्ञानं हि साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकम्। तथाहि शब्दत्वं हि नान्वयी हेतुः। दृष्टान्ताभावात्। किंतु व्यतिरेकी। तथाच यो हेतुः यद्धर्मवतो व्यावृत्तः स स्वाश्रये तद्धर्माभावं साधयति। यथा धूमो वह्न्यभाववतो जलह्रदादेर्व्यावृत्तः स्वाश्रये पर्वतादौ वह्न्यभावाभावं (वह्निम्) साधयति। तथा शब्दत्वं नित्यत्ववतो गगनादेः सपक्षाद्व्यावृत्तमिति स्वाश्रये शब्दे नित्यत्वाभावं (अनित्यत्वम्) साधयेत्। एवं नित्यत्वाभाववतो घटादेर्विपक्षात् व्यावृत्तमिति स्वाश्रये शब्दे नित्यत्वाभावाभावं (नित्यत्वम्) अपि साधयेत्। परंतु नैवैकत्र शब्दे नित्यत्वानित्यत्वयोः संभवः। तयोर्विरोधात्। तस्माच्छब्दत्वे असाधारणत्वज्ञाने सति न साध्यानुमितिरिति (त० कौ० २ पृ० १३–१४) (चि० २ पृ० ८८) (दीधि० २ पृ० १९६–१९७)। [ग] साध्यासमानाधिकरणो हेतुः। यथा शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादौ नित्यत्वासमानाधिकरणं शब्दत्वमसाधारणो हेतुः (मु० २ पृ० १५९) (गौ० वृ० १।२।५)। इदं लक्षणं च नवीनमतानुसारेणोक्तम्। प्राचीनमते त्वयं हेतुर्विरुद्ध एवेति मन्तव्यम्। नवीनमते असाधारण्यं साध्यासामानाधिकरण्यम्। एतस्य साध्यसहचारग्रहप्रतिबन्धेन व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धो दूषकताबीजम् (गौ० वृ० १।२।५)। २ (जातिः) नित्यसमविशेषः। स च त्रिविधः युक्ताङ्गहीनत्वम् अयुक्ताङ्गाधिकत्वम् अविषयवृत्तित्वं चेति (सर्व० पृ० १५३ पूर्ण०)।

असाधारणकारणत्वम्—[क] कार्यत्वानवच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वम् (त० प्र०) (वाक्य० १ पृ० १०)। [ख] कार्यत्वातिरिक्तधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताशालित्वम्। यथा घटत्वावच्छिन्नं प्रति दण्डस्यासाधारणकारणत्वम् (न्या० बो० १ पृ० ८)। अत्रेदं बोध्यम्। कार्यमात्रं प्रति कारणं कालादि इत्येव व्यवहारात्कालादीनां साधारणकारणत्वम्। दण्डादिकं कार्यमात्रं प्रति कारणम् इति न व्यवहारः। अपि तु घटादिकं प्रति कारणं दण्डादि इत्येव व्यवहारा-

दण्डादीनां कार्यत्वातिरिक्तो यो धर्मः घटत्वादिः तदवच्छिन्ना या घटनिष्ठा कार्यता तन्निरूपितकारणतावत्त्वादसाधारणकारणत्वमिति । [ग] साधारणकारणभिन्नकारणत्वम् (म० प्र० १ पृ० ५) ।

असाधारणत्वम्—१ (हेतुदोषः) सर्वसपक्षव्यावृत्तत्वम् (चि० २ सव्य० पृ० ८९) (मु० २ पृ० १५९) । तच्च चासाधारणानैकान्तिकहेत्वाभासनिष्ठो दोष इति विज्ञेयम् । यथा शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादौ शब्दत्वस्य असाधारणत्वम् (न्या० म० २ पृ० २०) । एतज्ज्ञानं चानुमितेः साक्षात्प्रतिबन्धकम् । नित्येष्वनित्येषु च क्वापि शब्दत्वस्य हेतोरदर्शनेन हेतुज्ञानेपि शब्दे नित्यत्वसंशयस्यानिरासात् । २ असाधारणकारणत्ववदर्थो द्रष्टव्यः ।

असाधारणधर्मः—लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतो धर्मः । यथा गोर्लक्षणं हि सास्नादिमत्त्वम् । स एवासाधारणधर्म इत्युच्यते (त० दी० १ पृ० ४) । अत्र धर्मे असाधारणत्वं च तदितरावृत्तित्वे सति सकलतद्वृत्तित्वम् (त० प्र० १) । अथवा लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतत्वम् (त० दी० पृ० ४) । लक्ष्यतावच्छेदकव्यापकत्वे सति लक्ष्यतावच्छेदकव्याप्यत्वमित्यर्थः (नील० १ पृ० ४) । भवति हि सास्नादिमत्त्वं लक्ष्यतावच्छेदकीभूतगोत्वस्य व्यापकं व्याप्यं चेति । स चासाधारणधर्मो द्विविधः । व्यावर्तकः अव्यावर्तकश्च । आद्यो गोः सास्नादिमत्त्वम् । द्वितीयः सप्तपदार्थानामभिधेयत्वम् (सि० च० १ पृ० ५) । अयमाशयः । सप्तपदार्थातिरिक्तपदार्थाप्रसिद्ध्या तद्भेदासंभवेनाभिधेयत्वस्य व्यावर्तकत्वं न संभवतीति ।

असाधारण्यम्—असाधारणत्ववदस्यार्थोनुसंधेयः ।

असाधुत्वम्—महाजनपरिगृहीतव्याकरणस्मृतिनिषिद्धत्वम् (चि० ४) । यथा अचीकमतेत्यादिप्रयोगस्य स्वर्णस्तेयादेश्च यथाक्रममसाधुत्वम् ।

असामर्थ्यम्—वृत्त्यघटकपदार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वे सति वृत्तिजन्यबोधीयप्रकारताश्रयस्वार्थबोधकत्वम् । यथा ऋद्धस्य राजमानङ्ग इत्यादौ ऋद्धपदार्थस्य राजपदार्थेनान्वये विवक्षिते राजपदस्यासामर्थ्यम् (श० व्यु० का० १) । इदमसामर्थ्यमेव सापेक्षत्वम् सपेक्षा वेत्युच्यते समासासाधुत्वे प्रयोजकं च भवतीति बोध्यम् । वृत्तिशब्देनात्र वैयाकरणसंमताः

कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयो गृह्यन्ते । स्वार्थबोधकत्वे सतीत्यत्र स्वार्थश्च स्वीयशक्तिग्रहे विशेष्य इति विवक्षणीयः । अत एव शरैः शातितपत्रः चैत्रस्य दासभार्येत्यादौ न समस्यमानस्य शातितदासपदादेः सापेक्षता । पदार्थैकदेशशातनदासत्वादावेव शरकरणकत्वचैत्रनिरूपितत्वादीनामन्वयात् (ग० व्यु० का० १)। ऋद्धस्य राजमातङ्ग इत्यादौ वृत्तिः राजमातङ्ग इति समासवृत्तिः । तदघटकं पदं ऋद्धस्येति पदम् । तदर्थान्वितः स्वार्थः राजपदार्थः । तद्बोधकत्वे सति वृत्तिजन्यो बोधः राज्ञो मातङ्गः इति बोधः । तादृशबोधे प्रकारताश्रयः विशेषणम् राजा । तद्बोधकत्वं राजपदेस्ति इति लक्षणसमन्वयः । अत्र ऋद्धपदार्थस्य राजपदार्थेन्वयो न भवति । सामर्थ्याभावात् । तत्तदर्थविशेष्यकान्वयबोधं प्रति तत्तत्सामर्थ्यस्य प्रयोजकत्वात् । समर्थः पदविधिः (पा० सू० २।१।१) इति सूत्रव्याख्यानावसरे तथैवोक्तत्वादिति । एवं च ऋद्धस्य राजमातङ्ग इत्यत्र राजमातङ्ग इति समासः असाधुरेव । राजपदस्य समासाघटकऋद्धपदसापेक्षत्वादिति । वृत्त्यघटकेत्यादिलक्षणे ऋद्धो राजमातङ्ग इत्यादौ मातङ्गपदस्य सापेक्षत्ववारणाय विशेष्यदलम् ।

असिद्धः—(हेत्वाभासः) [क] यत्र व्याप्तिः पक्षधर्मत्वं वा नास्ति सः असिद्धः (वै० वि० ३।१।१५)। असिद्धत्वं च लिङ्गत्वेनानिश्चितत्वम् । [ख] व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतररहितो हेतुः (प्र० प्र०)। यथा घटो द्रव्यं श्रावणत्वादित्यादौ श्रावणत्वादिर्हेतुरसिद्धः । असिद्धस्त्रिविधः । आश्रयासिद्धः स्वरूपासिद्धः व्याप्यत्वासिद्धश्चेति (त० सं०) (त० कौ० २ पृ० १४) (प्र० प्र०) (भा० प० श्लो० ७६)। प्रकारान्तरेण असिद्धश्चतुर्विधः । उभयासिद्धः अन्यतरासिद्धः तद्भावासिद्धः अनुमेयासिद्धश्चेति । तत्र उभयासिद्धः उभयोर्वादिप्रतिवादिनोरसिद्धः हेतुः । यथा नित्यः शब्दः सावयवत्वात् इति । अन्यतरासिद्धः वादिप्रतिवाद्यन्यतरस्यासिद्धो हेतुः । यथा कार्यत्वादनित्यः शब्द इति । तद्भावासिद्धः स्वसद्भावासिद्धः । यथा धूमाभावेप्यनुमाने । अनुमेयासिद्धो यथा

पार्थिव तम कृष्णरूपवत्त्वात् इति । एवमाश्रयासिद्धिरप्युभयथा अन्यतरासिद्धिरुभयासिद्धिश्च (प्रशस्त० २ पृ० २९) । असिद्धो हेतुश्च साध्यसम इत्युच्यते (वात्स्या० १।२।८) (गौ० वृ० १।२।८) ।

असिद्धिः—(हेतुदोष) [क] परामर्शप्रतिबन्धकज्ञानविषयो धर्म (त० का० २ पृ० १४) । अत्रेद बोध्यम् । यत्र योसिद्धिस्तत्र तद्व्याप्योप्यसिद्धिरेवेति (वै० वि० ३।१।१५) । [ख] व्यभिचाराद्यन्यपरामर्शप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मवत्त्वम् (न्या० म० २ पृ० २१) । [ग] साधारण्यासाधारण्यानुपसंहारित्वभिन्न ज्ञानस्य विषयतया परामर्शविरोधितावच्छेदक रूपमसिद्धि (दीधि० २ पृ० २१५–२१६) । सा चासिद्धि आश्रयासिद्ध्याद्यन्यतमा (मु० २ पृ० १६१) (गौ० वृ० १।२।८) (चि० २ पृ० १०२) । यथा काञ्चनमय ह्रद काञ्चनमयवह्निमान्काञ्चनमयधूमादित्यादौ काञ्चनमयत्वाभाववद्ध्रदादि । आश्रयासिद्ध्याद्यन्यतमेत्यस्य आश्रयासिद्धि स्वरूपासिद्धि व्याप्यत्वासिद्धिश्चैतासामन्यतमेत्यर्थ । अत्र परामर्शविषयाभावत्वेनानुगतेन त्रयाणामसिद्धत्वेन नमहो महर्षिणा कृत इति न विभागविरोध. हेत्वाभासाविक्य वा । अत एव ये व्याप्तिविरहपक्षधर्मताविरहरूपास्ते असिद्धिभेदमध्यमध्यासते तदन्ये च यथायथ व्यभिचारादय इति सिद्धान्तप्रवादोपि (चि० २ पृ० १०२) । उदयनाचार्यास्तु पक्षधर्मताज्ञानाभाव असिद्धि । व्याप्तस्य पक्षधर्मतया प्रमिति सिद्धिस्तदभाव असिद्धिरित्याहु (ग० बाध०) । असिद्धिस्त्रिविधा । आश्रयासिद्धि स्वरूपासिद्धि व्याप्यत्वासिद्धिश्चेति (चि० २ पृ० १०२) (गौ० वृ० १।२।८) (वै० वि० ३।१।१५) (न्या० म० २ पृ० २१) । प्रकारान्तरेण असिद्धिश्चतुर्विधा व्याप्ते पक्षस्य हेतोश्च तज्ज्ञानस्याप्यभावत (ता० र० श्लो० ८५) इति ।

असूया—[क] गुणिनि दोषाविष्करणम् । यथा रामे असूयतीत्यादौ धात्वर्थ । अत्र विषयताविशेष एव चतुर्थ्यर्थ (ग० व्यु० का० ४) ।

असूया च कोपमूलिका (ल० म० पृ० १०३)। [ख] शाब्दिकास्तु शौचाचारादिगुणविषये दम्भादिकृतत्वरूपदोषारोपानुकूलश्चित्तवृत्तिविशेषः। यथा हरये असूयतीत्यादौ इत्याहुः (ल० म० पृ० १०३)। [ग] परगुणादौ द्वेषः (गौ० वृ० ४।१।३)। [घ] गुणद्वेषः। यथा पुत्रायासूयतीत्यत्र धात्वर्थः। अत्र पुत्रस्य गुणं द्वेष्टि इत्याकारको बोधः (श० प्र० पृ० ८७)।

अस्तिकायः—पदार्थः। स च पञ्चविधः। जीवाकाशधर्माधर्मपुद्गलास्तिकायभेदात्। अत्र जीवादीनां पुद्गलान्तानां पञ्चानां द्वंद्वः। ततश्चास्तिकायशब्देन कर्मधारयः समासः। एवं च जीवादीना पञ्चानाम् अस्तिकाय इति संज्ञा बोध्या। एतेषु पञ्चसु तत्त्वेषु कालत्रयसंबन्धितया अस्तीति स्थितिव्यपदेशः। अनेकप्रदेशत्वेन शरीरवत्कायव्यपदेशः (सर्व० सं० पृ० ६९ आर्हत०)।

अस्तित्वम्—[क] कालसंबन्धित्वम् (दि० १) (प० मा०)। यथा घटोस्तीत्यादौ घटादेरस्तित्वम्। [ख] अस्–शब्दवदस्यार्थोनुसंधेयः।

अस्तेयव्रतम्—अनादानमदत्तस्यास्तेयव्रतमुदीरितम् (सर्व० सं० पृ० ६५ आर्ह०)।

असद्—अहम्–शब्दवदस्यार्थोनुसंधेयः।

अस्मिता—सत्त्वपुरुषयोरहमस्मीत्येकताभिमानः अस्मिता। तदप्युक्तम् दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मत्वाभिमानोस्मिता इति (सर्व० सं० पृ० ३६२ पातञ्ज०)।

अहंकारः—१ अहमित्यभिमानः। स च शरीरादिविषयको मिथ्याज्ञानविशेष उच्यते। स च दोषनिमित्तानां शरीरादीनां तत्त्वस्यानात्मत्वस्य ज्ञानान्निवर्तते। आत्मत्वेन हि शरीरादौ मुह्यन् रञ्जनीयेषु रज्यति कोपनीयेषु कुप्यति(गौ० वृ० ४।२।१)। २ अभिमानाश्रयोन्तःकरणमहंकार इति मायावादिनः।

३ महत्तत्त्वजन्यः पञ्चतन्मात्रादीनां कारणीभूतस्तत्त्वविशेषोहंकार इति सांख्याः। तन्मते वैकारिकतामसभेदेन द्विविधोहंकार इति बोध्यम्। बादरायणाचार्यास्तु वैकारिकतैजसतामसभेदेन त्रिविधोहंकार इति प्राहुः।

अहः—१ संपूर्णादित्यमण्डलदर्शनयोग्यः कालः (वै० उ०)। यथा अहो अहोभिर्महिमा हिमागमे (नैषध०) इत्यादौ। २ क्वचित् दिनरात्रिसमुदितः कालः। यथा मासैर्द्वादशभिर्वर्षं दिव्यं तदहरुच्यते (सू० सि०)। यथा वा विप्रः शुध्येद्दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः (मनु० ५।८३) इत्यादौ। ३ अहोरात्रसाध्यः एकः सोमयागो वेदे अहःशब्देनोच्यते। तादृशानामहर्विशेषाणां गणः षडहः (पु० चि० पृ० १०)।

अहम्—[क] तत्कालीनस्वातन्त्र्योच्चारयितृचैत्रत्वादिविशिष्टः। अत्र स्वातन्त्र्योक्त्या च वाच्यस्त्वया मद्वचनात्स राजा इत्यादौ न मत्पदात्कवेर्बोधः (दि० ४ पृ० १७९)। अत्र स्वतन्त्रोच्चारणं च वाक्यान्तरस्थक्रियाकर्मतया स्वघटितवाक्यार्थप्रत्यायनेच्छानधीनस्वोच्चारणम् (ग० शक्ति० पृ० २७)। [ख] स्वोच्चारणकर्तृतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नः। यथा अहं गच्छामीत्यादावस्मदर्थः (ग० शक्ति० पृ० २६–२७)। अत्र स्वोच्चारणकर्तृतावच्छेदकावच्छिन्नविषयकत्वस्वजन्यत्व-एतदुभयसंबन्धेन अस्मत्पदप्रकारकबोधविषयकः संकेतः अस्मत्पदस्थलेप्युपेयते।

अहिंसाव्रतम्—न यत्प्रमादयोगेन जीवितव्यपरोपणम्। चराणां स्थावराणां च तदहिंसाव्रतं मतम्॥ (सर्व० सं० पृ० ६५ आर्हत०)।

अहीनः—आवृत्तसोमयागरूपो द्विरात्रत्रिरात्रादिरहर्गणः (जै० न्या० अ० ३ पा० ३ अधि० १३)।

अहेतुसमः—(जातिः) [क] त्रैकाल्यासिद्धेर्हेतोरहेतुसमः (गौ० ५।१।१८)। हेतुः साधनम्। तत् साध्यात्पूर्वम् पश्चात् सह वा

भवेत्। यदि पूर्वं साधनम् असति साध्ये कस्य साधनम्। अथ पश्चात् असति साधने कस्येदं साध्यम्। अथ युगपत्साध्यसाधने द्वयोर्विद्यमानयोः किं कस्य साधनं किं कस्य साध्यमिति हेतुना न विशिष्यते। अहेतुना साधर्म्यात्प्रत्यवस्थानमहेतुसमः (वात्स्या० ५।१।१८) (नील० पृ० ४४)। प्रतिकूलतर्कदेशनाभासोयम् इति बोध्यम् (गौ० वृ० ५।१।१८)। हेतुसमेति पाठे तु कालत्रयेपि हेतुत्वस्यासंभवकथनं हेतुसमेत्यर्थः (नील० पृ० ४४)। [ख] कालसंबन्धखण्डनेनाहेतुतया प्रत्यवस्थानम्। अयमर्थः। दण्डादिकं घटादेर्न पूर्ववर्तितया कारणम्। तदानीं घटादेरभावात् कस्य कारणं स्यात्। अत एव न घटाद्युत्तरकालवर्तितयापि। न वा समानकालवर्तितया। तुल्यकालवर्तिनोः सव्येतरविषाणयोरिवाविनिगमनापत्तेः। कारणमात्रखण्डनेन ज्ञप्तिहेतोरपि खण्डनान्न तदसंग्रहः (गौ० वृ० ५।१।१८)। [ग] कालत्रयेपि हेतुत्वासंभवेनाहेतुत्वकथनम् (नील० पृ० ४४)।

अहोरात्रम्—लघ्वक्षरसमा मात्रा निमेषः परिकीर्तितः। अतः सूक्ष्मतरः कालो नोपलभ्यो भृगूत्तम॥ नोपलभ्यं यथा द्रव्यं सुसूक्ष्मं परमाणुतः। द्वौ निमेषौ त्रुटिर्ज्ञेया प्राणो दशत्रुटिः स्मृतः॥ विनाडिका तु षट् प्राणास्तत्षष्ट्या नाडिका स्मृता। अहोरात्रं तु तत्षष्ट्या नित्यमेव प्रकीर्तितम्॥ त्रिंशन्मुहूर्ताश्च तथा अहोरात्रेण कीर्तिताः (पु० चि० पृ० २)।

आ.

आकर्षणम्—गतिहेतुविकर्षणम्। यथा शाखां ग्राममाकर्षति देवदत्त इत्यत्र धात्वर्थः। अत्र ग्रामकर्मकं यच्छाखागमनं तदनुकूलविकर्षणवान् इति बोधः। विकर्षणं नम्रीकरणम् (श० प्र० पृ० ९९)।

आकस्मिकम्—यत्किंचित्कारणानियम्यम् (दि० १ प्र० ६३)। यथा अकस्मादेव भवति कार्यं न किंचिदपेक्षमिति तदेतन्मतमित्यादौ।

आकाङ्क्षा—[क] अभिधानापर्यवसानम्। इयं च ज्ञाता सती शाब्दबोधे शब्दस्य सहकारिणी। अत एव गौरश्वः पुरुषो हस्तीत्यादौ नान्वयबोधः।

आकाङ्क्षाविरहात् (त० कौ० ४ पृ० १७) (त० सं०)। तदर्थस्तु यस्य येन विना स्वार्थान्वयाननुभावकत्वम् तस्य तत्पदसंनिधानम् इति (चि०)। [ख] स्वरूपयोग्यत्वे सत्यजनितान्वयबोधजनकत्वम् (तर्का० ४ पृ० १०)। तेन घटः कर्मत्वम् आनयनम् कृतिः इत्यत्र नान्वयबोधः। स्वरूपायोग्यत्वात्। तथा अयमेति पुत्रो राज्ञः। पुरुषोपसार्यताम्। इत्यत्र राज्ञः पुरुषः इति नान्वयबोधः। पुत्रेण जनितान्वयबोधकत्वात् (तर्का० ४ पृ० १०)। [ग] यत्पदं यत्पदेन सह यादृशानुभवजनकं भवेत् तत्पदस्य तत्पदसमभिव्याहारस्तादृशान्वयबोध आकाङ्क्षा। भवति हि नामपदम् उत्तरवर्तिविभक्तिपदेनैव सहान्वयबोधकम्। अतस्तत्समभिव्याहारस्तादृशान्वयबोध आकाङ्क्षा। अत एव घट. कर्मत्वम् आनयनम् कृतिः इति वाक्यात् घटमानय इतिवत् न घटकर्मकानयनानुकूलकृतिमान् इति बोधः। आकाङ्क्षाविरहात् (न्या० म० ४ पृ० २१)। [घ] पदस्य पदान्तरव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयाननुभावकत्वम् (त० सं० ४) (कु०) (मु० ४ पृ० १८८)। तदर्थश्च यत्पदस्य यत्पदाभावप्रयुक्तमन्वयबोधाजनकत्वं तत्पदसमभिव्याहृततत्पदत्वम् (नील० ४ पृ० ३२) (मु०)। [ङ] यस्य पदस्य येन पदेन विनान्वयबोधजनकत्वं नास्ति तस्य पदस्य तेन पदेन समभिव्याहार आकाङ्क्षा (त० कौ० २ पृ० १६) (प्र० प्र०)। यथा घटमानयेत्यादौ क्रियापदकारकपदयोराकाङ्क्षा। अत्र कारकपदस्य क्रियापदेन विना घटकर्मकमानयनम् इत्यन्वयबोधजनकत्वाभावात्कारकपदस्य क्रियापदेन सहाकाङ्क्षा। एवं क्रियापदस्य कारकपदेनापि सह बोध्या (प्र० प्र०) (त० कौ० पृ०१६–१७)। वस्तुतस्तु प्रत्यये प्रकृत्युत्तरत्वमेवाकाङ्क्षा (मु० ४ पृ० १८८)। एवं वैयाकरणमते विभक्तिधात्वाख्यातक्रियाकारकपदानां परस्परं विना परस्परस्य न स्वार्थान्वयानुभावकत्वम् (वाच०)। [च] प्रकृतान्वयबोधसमानाकारस्वजन्यान्वयबोधविरहः (न्या० म० ४ पृ० २२)। अतो घटमानयति इति पदं एकदा

अन्वयबोधे जनिते नान्वयबोधान्तरं जनयति। स्वजन्यान्वयबोधवैधुर्यविरहात्। इतः सर्वे स्वरूपसन्तः शाब्दबोधे हेतवः न तु ज्ञाता इति ज्ञेयम् (न्या० म० ४ पृ० २२)। [छ] पदार्थसंसर्गावगमप्रागभावः (कु० ३)। [ज] समभिव्याहृतपदस्मारितपदार्थजिज्ञासा। यथा घटमित्युक्ते आनय पश्य इति आनयेत्युक्ते घटं पटं वा इति जिज्ञासा (कु० टी० १३)। [झ] एकपदार्थज्ञाने तदर्थान्वययोग्यार्थस्य यज्ज्ञानं तद्विषयेच्छेति शाब्दिका वदन्ति। [ञ] पदार्थानां परस्परजिज्ञासाविषयत्वयोग्यत्वमाकाङ्क्षेति मायावादिनः (वेदा० प०)। आकाङ्क्षा द्विविधा। उत्थाप्याकाङ्क्षा उत्थिताकाङ्क्षा चेति। अत्रेदं ज्ञेयम्। आकाङ्क्षा च शाब्दबोधगोचरेच्छा शब्देनैव विषयसिद्धिद्वारा निवर्त्यते। अत्रायं न्यायः। शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्यते इति। अनेन शब्दकल्पना आवश्यकी इति विज्ञेयम्। (त० प्र० ख० ४ पृ० २)।

आकारः—१ विषयता निरूप्यनिरूपकभावापन्नतत्तद्विषयता वा। यथा अयं घटः इत्याकारकं ज्ञानमित्यादौ तादृशविषयता (वाक्यार्थ० २ पृ० २०)। २ अभेदः (तादात्म्यम्)। यथा इत्याकारकं ज्ञानमित्यादौ (वाक्यार्थ०)। यथा वा तथा चायम् इत्याकार उपनय इत्यादौ (दीधि० पृ० १७०)। ३ अभिनयः। उदाहरणं तु पूर्वोक्तमेव इत्याकार उपनय इति। ४ अवयवसंस्थानविशेष इति काव्यज्ञा वदन्ति। ५ सांख्यास्तु अभेदस्थानीयः पदार्थविशेषः विषयिताविशेषो वा। यथा यत्संबद्धं सत् तदाकारोल्लेखि विज्ञानं तत्प्रत्यक्षमित्यादौ इत्याहुः (सां० सू०)। ६ वर्णविशेष आकार इति शाब्दिकाः। ७ अतथाभूतस्य तथाभूतेन सामान्यम्। तद्यथा स्थाण्वाकारः पुमान् इत्यत्र पुरुषस्य स्थाणोराकारः पुरुषेण यत् सामान्यम् सः (न्या० वा० १।१।१३–१४ पृ० ७६)।

आकारकत्वम्—विषयिताविशेषः। यथा घटपदात् घटत्वविशिष्टो बोद्धव्यः इत्याकारकत्वविशिष्टेच्छेत्यादौ (म० प्र० ४ पृ० ३७)।

आकाशम्—(द्रव्यम्) [क] संयोगाजन्यजन्यविशेषगुणसमानाधिकरणविशेषाधिकरणम् (सर्व० औलु० पृ० २१८)। तथया संयोगाजन्यो यो जन्यविशेषगुणः विभागजः शब्दः तत्समानाधिकरणो विशेषः पदार्थप्रभेदः तदधिकरणत्वमाकाशेस्तीति । अत्र जन्यविशेषगुणः पाकजरूपादिः तत्समानाधिकरणविशेषाधिकरणे पार्थिवपरमाणावतिव्याप्तिवारणाय संयोगाजन्येति । परमात्मन्यतिव्याप्तिवारणाय जन्येति । उभयं च विशेषगुणविशेषणम् इति बोध्यम्। आकाशत्वं च शब्दसमवायिकारणत्वम् (त० कौ० १ पृ० ७) (मु० १ पृ० ५२)। आकाशसत्त्वे प्रमाणमनुमानम् । तच्च शब्दः पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितः अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति समवायिकारणवत्त्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा रूपमिति (सि० च० १ पृ० ९) । यद्यप्याकाशोतीन्द्रियस्तथापि विलक्षणशब्दात्मककार्यान्यथानुपपत्त्या स स्वीकरणीयः (प्र० प्र०)। अथवा शब्दो गुणः चक्षुर्ग्रहणायोग्यबहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमत्त्वात्स्पर्शवत् शब्दो द्रव्यसमवेतो गुणत्वात्संयोगवत् इत्यनुमानाभ्यां शब्दस्य द्रव्यसमवेतत्वे सिद्धे पृथिव्याद्यष्टसु द्रव्येषु शब्दाधिकरणत्वस्य बाधात् शब्दाधिकरणं नवमं द्रव्यं गगननामकं सिध्यति (मु० १ पृ० ८६–८७) (वै० सू० २।१।२७) (वै० उ० २।१।२७)। शाब्दिकास्तु इदं नक्षत्रचक्रमत्र तिष्ठति अत्रैतदभावः इति निर्दिष्टवस्तुविषये पृथिव्यादेराधारत्वासंभवेन तदाधारस्यैवाकाशसंज्ञकत्वम् इत्याहुः (ल० म०)। तत्रोक्तं हरिणा । आधारशक्तिः प्रथमा सर्वसंयोगिनामयम् । इदमत्रेति भावानामभावानां च कल्प्यते ॥ १ ॥ व्यपदेशस्तमाकाशनिमित्तं तु प्रचक्षते । कालात्क्रिया विभज्यन्ते आकाशात्सर्वमूर्तयः ॥ २ ॥ एतावानेव भेदोयमभेदोपनिबन्धनः इति (वाक्यप०)। सांख्यास्तु निष्क्रमणादिकं कर्म आकाशानुमापकम् इति आहुः (वै० सू० २।१।२०) (त० व० पृ० १२८)। अयं भावः । निष्क्रमणप्रवेशनाद्युत्क्षेपणधर्मवत्त्वादाकाशसिद्धिरिति सांख्यादयो मन्यन्ते । एतदभिप्रायेण सुश्रुते उक्तम् अन्तरिक्षात्तु शब्दः शब्देन्द्रियं सर्वच्छिद्रसमूहो विविक्तता

चेति । वेदान्तिनोपि शब्दः श्रोत्रेन्द्रियं चापि छिद्राणि च विविक्तता । वियतो दर्शिता एते गुणा गुणविचारिभिः ॥ इत्याहुः (वाच०) । अत्रेदं बोध्यम् । प्रदेशवद्द्रव्यसंयोगात् अयमाकाशस्य प्रदेशः इति व्यवहारो भवति इति (त० सं० पृ० १२८) । कारणद्रव्यं प्रदेशशब्देनाभिधीयते (गौ० २।२।१८) । [ख] शब्दसमवायिकारणम् । [ग] शब्दगुणकम् । तच्चैकं विभु नित्यं च । तच्च लाघवादेकम् । सर्वत्र कार्योपलम्भाद्विभु । विभुत्वाच्च नित्यम् । तथापि कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं सत् शब्दग्राहकश्रोत्रेन्द्रियात्मकम् (त० कौ० १ पृ० ३) (भा० प० श्लो० ४५-४६) (वै० सू० २।१।२८-३०) । अत्र विभुत्वं च परममहत्परिमाणयोगः (वै० उ० ७।१।२२) (मु० १ पृ० १७) । अथवा सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगित्वम् । इदमेव सर्वगतत्वमित्युच्यते (मु० १ पृ० ५७) । आकाशे षड्गुणास्तिष्ठन्ति । संख्या परममहत्परिमाणम् एकपृथक्त्वम् संयोगः विभागः शब्दश्चेति (वै० सू० २।१।३१) (भा० प० श्लो० ३३) (त० भा० पृ० ३०) (त० कौ० पृ० ३) (त० सं०) ।

आकुञ्चनम्—(कर्म) [क] शरीरसंनिकृष्टसंयोगहेतुः कर्म (त० सं०) (त० कौ० पृ० २०) । लक्षणं च स्वसंनिकृष्टदेशसंयोगजनकक्रियानुकूलक्रियात्वम् (ल० व० पृ० ३८) । वक्रतासंपादकं कर्मेत्यर्थः (त० दी० पृ० ३९) । [ख] सत्यारम्भकसंयोगेप्यन्यसंयोगकारणम् । अङ्गकौटिल्यजनकं कर्माकुञ्चनमुच्यते ॥ (त० व० पृ० २४१) । [ग] ऋजुनो द्रव्यस्याग्रावयवानां तद्देशैर्विभागः संयोगश्च मूलप्रदेशैः येन कर्मणा भवति अवयवी च कुटिलः संजायते तदाकुञ्चनम् (प्रशस्त० पृ० ५६) ।

आकृतिः—[क] आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या (गौ० २।२।६७) । तदर्थश्च जातिलिङ्गमित्याख्या यस्याः । जातेर्गोत्वादेर्हि सास्नादिसंस्थानविशेषो लिङ्गम् । तस्य च परंपरया द्रव्यवृत्तित्वम् (गौ० वृ० २।२।६७) । यया जातिर्जातिलिङ्गानि च प्रख्यायन्ते तामाकृतिं विद्यात् । सा च

नान्या सत्त्वाना तदवयवाना च नियताद्व्यूहादिति । नियतावयवव्यूहाः खलु सत्त्वावयवा जातिलिङ्गम् । शिरसा पादेन गामनुमिन्वन्ति । नियते च सत्त्वावयवाना व्यूहे सति गोत्व प्रख्यायत इति (वात्स्या० २।२।६७)। [ख] अवयवसंस्थानविशेष । यथा घटस्य कम्बुग्रीवादिराकृतिः (दि० ४ पृ० १७८) । [ग] रूपक्रियादिविशिष्टमवयवसंस्थानं जातिलिङ्गमेवाकृतिरिति शाब्दिका वदन्ति । आकृतिश्च शक्यार्थ एवेति केचित् (पतञ्जलिप्रभृतयः) मन्यन्ते (वाच०)।

आक्षेपः—१ अर्थापत्तिः (न्या० म० ४ पृ० ६) (नील० पृ० २८)। अर्थापत्तिरित्यस्यानुमितिरित्यर्थ (म० प्र० ४ पृ० ३९)। २ समानवित्तिवेद्यत्वमाक्षेप इति गुरव. (न्या० म० ४ पृ० ६)। ३ आक्षेपश्चानुमानमर्थापत्तिर्वेति भट्टा॰ (ग० शक्ति०)। अत्र बहूना विप्रतिपत्तिरदाह्रियते। गवादिपदाना गोत्व एव शक्तिः व्यक्तिलाभस्त्वाक्षेपादिति मीमासकाः। तत्र गोत्व हि स्वाश्रय विनानुपपन्नमिति तमाक्षिपतीति भट्टाः (न्या० म० ४ पृ० ६) (मु० ४ पृ० १७०) (त० दी० ४ पृ० २८) (ग० शक्ति० पृ० ४१)। जातिवाचकपदाज्जातिबोध शाब्दः। व्यक्तिबोधस्त्वौपादानिक एवेति श्रीकरमतम्। अत्रौपादानिकत्व च उपादानमर्थापत्तिस्तत्प्रयोज्यत्वम् जातिकारणत्वं वा (ग० शक्ति० पृ० ४६)। व्यक्तेरपि बोधः शब्दादेव न त्वाक्षेपादित॰। व्यक्तिशाब्दबोधे शक्तिविरहो नानुपपत्तिं प्रयोजयति। लक्षणात एव तदुपपत्तिरिति मण्डनाचार्यमतम् (ग० शक्ति० पृ० ४६)।

आख्या—संज्ञात्मक नाम। यथा पश्चादुमाख्या सुमुखी जगाम (कुमा०) इत्यादौ।

आख्यातम्—तिङ्-प्रत्ययानाम् आख्यातम् इति संज्ञा। अतोत्राख्यातपदेन तिप् तस् झि इत्यादयोष्टादश प्रत्यया वैयाकरणसम्मता गृह्यन्ते। तिङ्प्रत्ययार्थस्तु [क] कृतिः। यथा चैत्रस्तण्डुल पचतीत्यादौ तिबर्थः।

[ख] क्रियाजनकव्यापारमात्रमिति भट्टमीमांसकाः (म० प्र०)। [ग] उत्पादना। सा चोत्पादकतेति रत्नकोशकृत् (चि० ४)। [घ] कर्ता कर्म चाख्यातार्थ इति शाब्दिका वदन्ति (म० प्र० पृ० ५५)। आख्यातपदं वैयाकरणमतेपि तिङ्परमिति मत्वेदमुक्तम्। वस्तुतो वैयाकरणमत आख्यातं नाम तिङन्तम् (शब्दे० शे० समा० पृ० २३६) इति बोध्यम्। वर्तमानादिकालश्च तिङर्थः (म० प्र० पृ० ५५)। एकत्वादिसंख्या च तिङर्थः (चि० ४)। आख्यातत्वं दशलकारसाधारणम् (लौ० भा०)। सर्वत्र आख्यातार्थो भावनेति मीमांसकाः। मणिकृतस्तु (गङ्गेशोपाध्यायाः) जानातीत्यादौ यत्नो नाख्यातस्यार्थः किं तु कालसंख्ये उभे एवेत्याहुः (न्या० म० ४ पृ० १९)।

आगमः—१ वेदशास्त्रमन्त्रादिः। यथा आगमः खल्वपि ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोध्येयो ज्ञेयश्चेत्यादौ (म० भा० १।१।१)। आगमलक्षणं च प्रामाणिकैरित्थमुच्यते सिद्धं सिद्धैः प्रमाणैस्तु हितं चात्र परत्र वा। आगमः शास्त्रमाप्तानामाप्तास्तत्त्वार्थवेदिनः॥ इति। २ प्रत्ययादेशभिन्नत्वे सति साक्षाल्लक्ष्यसंस्कारकतया शास्त्रविहितः प्रकृतिप्रत्ययानुपघातको यः अट् इट् इत्यादिः स आगम इति शाब्दिका वदन्ति। ३ साक्षिपूर्वकं लिखितपत्रम् (दस्तऐवज इति प्र०)। यथा आगमो निष्फलस्तत्र भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो (वीरमित्रो० २ दाय०) इत्यादावागमशब्दस्यार्थ इति व्यवहारशास्त्रज्ञा आहुः। ४ स्वत्वहेतुः प्रतिग्रहक्रियादिरागमः (मिताक्षरा अ० २ श्लो० २७)। ५ उत्पत्तिः। यथा आगमापायिनो नित्याः (गीता०) इत्यादौ (वाच०)।

आगमनम्—१ [क] किंचिद्देशावधिकविभागजनकक्रिया। यथा संवत्सरे व्यतीते तु पुनरागमनाय चेत्यादौ। [ख] प्रयोक्तृसंनिकृष्टप्रदेशानुयोगिकसंयोगानुकूलव्यापारः। यथा अयं देवदत्तोत्रागच्छतीत्यादौ। २ प्राप्तिः। यथा एतत्ते सर्वमाख्यातं वैरस्यागमनं महदित्यादौ (रामा०)।

आग्नेयी—(दिक्) उदयगिरेर्संनिहिता सुमेरुव्यवहिता च दिक् (वै० वि० २।२।१०) । यथा मुम्बापुरीत आग्नेय्यां दिशि मद्रासपुरी ।

आङ्—(अव्ययम्) १ ईषदर्थः । यथा आताम्रः आपिङ्गल इत्यादौ । २ अभिव्याप्तिः । यथा आब्रह्मात्स्यात्तकल्पात् इत्यदौ । ३ सीमा । यथा आसमुद्रक्षितीशानामानाकरथवर्त्मनामित्यादौ । ४ अन्यासः । आवृत्तिरित्यादौ (वाच०) । यावत् मर्यादा अभिविधिः एतेषामर्थवदत्यार्थोनुसंवेयः (ग० व्यु० का० २ ख० २ पृ० ७६) ।

आचारः—१ प्रवृत्तिविषयत्वम् (मू० म० १ पृ० १०१) । यथा तथैव शिष्टाचारात् (दि० १ पृ० १००) इत्यादौ । सदाचारलक्षणमित्थम् । विद्वेषरागरहिता अनुतिष्ठन्ति यं द्विजाः । विद्वांसस्तं सदाचारं धर्ममूलं विदुर्बुधाः ॥ इति (म० प्र० ३) । २ क्रिया । ३ कृतिः । यथा अलौकिकाविगीतशिष्टाचारविषयत्वमित्यादौ (दि० १ पृ० ५) । ४ गुरूक्तस्यार्थस्याङ्गीकरणमाचार इति योगाचारबौद्धा वदन्ति (सर्व० पृ० ३० बौद्ध०) ।

आचार्यः—[क] उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः । साङ्गं च सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥ (सर्व० सं० पृ० २६८ जै०) । [ख] उपनीय ददद्वेदमाचार्यः स उदाहृतः (मिताक्षरा अ० १ श्लो० ३४) ।

आज्ञा—१ [क] यस्या इच्छाया भङ्गे भयं सा (कु० ५) । यथा गच्छतु भवान्देशान्तरमिति राजाज्ञा । [ख] वक्त्रनुमतत्वे सति कर्तुरनिष्टहेतुत्वम् । यथा शूलं विश निपं भुङ्क्ष्वेत्यादिराजवाक्यस्यायमर्थः । [ग] अभिप्रायः । यथा कुर्या इत्यादौ लिङर्थः (कु० टी० ५ श्लो० १३) । [घ] भयजनकेच्छा लिङादिघटितं वाक्यं वा आज्ञेति शाब्दिकाः (वै० सा० द० ट० पृ० १३१) । [ङ] निकृष्टस्य भृत्यादेः क्रियादौ प्रवृत्त्यर्थः व्यापारविशेषः । यथा

आज्ञया नरपतेर्द्विजन्मनां दारकर्ममृतसूतके तथेत्यादौ इत्यपि कश्चिद्वक्ति। २ लग्नावधिदशममभाव आज्ञेति ज्योतिःशास्त्रज्ञाः। ३ भ्रूमध्यस्थं सुषुम्नानाड्यन्तर्गतमाज्ञाचक्रमिति तान्त्रिकाः (वाच०)।

आज्यत्वम्—यदाजिमीयुः तदाज्यानामाज्यत्वम् (जै० न्या० अ० १ पा० ४ अधि० ३)।

आज्यस्तोत्रम्—अग्न आयाहि वीतये। आनो मित्रावरुण। आयाहि सुषुम्ना हि ते। इन्द्राग्नी आगतं सुतम्। तान्येतानि प्रातःसवने गायत्रसाम्ना गीयमानानि चत्वार्याज्यस्तोत्राणीत्युच्यन्ते (जै० न्या० अ० १ पा० ४ अधि० ३)।

आततायी—अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः। क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः॥ (मिताक्षरा अ० २ श्लो० २१)।

आत्मनेपदम्—तङानावात्मनेपदम् (पाणिनिसू० १।४।१००)। अस्यार्थः। तङ्प्रत्याहारः शानच्कानचौ चात्मनेपदसंज्ञाः स्युः। तङ्प्रत्याहारान्तर्गतप्रत्ययास्तु त आताम् झ थास् आथाम् ध्वम् इट् वहि महिङ् इति। लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे (पाणिनिसू० ३।२।१२४) इति सूत्रेण लटः स्थाने विहितः शानच्। कानच्प्रत्ययस्तु लिटः कानज्वा (पाणिनिसू० ३।२।१०६) इत्यनेन वेदे लिटः स्थाने विहितः। आत्मनेपदसंज्ञायाः प्रदेशास्तु अनुदात्तङित आत्मनेपदम् (पाणिनिसू० १।३।१२) इत्यादिः। क्रमेणोदाहरणानि। एधते एधेते एधन्ते इत्यादीनि तङ्प्रत्याहारस्य। पचमानं चैत्रं पश्येति शानचः। चक्राणा वृष्णिमिति कानचः। विस्तरस्तु सिद्धान्तकौमुद्यादौ द्रष्टव्यः। अत्रेदं बोध्यम्। परस्मैपद आत्मनेपद एतदुभयपदिधातूनां यत्र क्रियाफलं कर्तृनिष्ठं तत्रात्मनेपदम्। यत्र च कर्तृभिन्ननिष्ठं तत्र परस्मैपदं साधु। तत्र सूत्रं प्रमाणम् स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले (पाणिनिसू० १।३।७२) इति। तदर्थश्च कर्तारमभिप्रैति

संवधानि इति व्युत्पत्त्या कर्तृसंबन्धे क्रियाफल एवात्मनेपदम् इति । तदनुसृत्यैव दानादिस्थले स्वगते फले ददे इत्येवन् परगते तु ददानि इत्येवं वाक्यं प्रयुञ्जते वृद्धाः । चिन्तामणिकृतस्तु (गङ्गेशोपाध्यायाः) यत्र क्रियाफले कर्तुरभिप्राय इच्छा तत्रैवात्मनेपदम् इति । तेन याजकार्थैर्दक्षिणादिलाभेच्छयैव यागादिकरणे यजन्ति याजकाः पठन्ति पाठकाः इति परस्मैपदम् । परगतस्यापि यागादिफलस्येच्छया तत्करणे तु यजन्ते याजकाः इत्यादिकः साधुरेव प्रयोगः । अत एव पितृस्वर्गकामः पुष्करिण्या यजेत इत्यादावप्यात्मनेपदम् धनकामो गणपतिं मोक्षकामोर्चयेद्धरिम् इत्यादौ परस्मैपदं च संगच्छते इत्याहुः (श० प्र० पृ० १४५) ।

आत्मा—(द्रव्यम्) [क] आत्मत्वसामान्यवान् (त० कौ० १ पृ० ३)। आत्मत्वं नाम समवायेन ज्ञानेच्छादिमत्त्वम् (वाक्य० पृ० ५) । अथवा अमूर्तसमवेतद्रव्यत्वापरजातिः (सर्व० सं० पृ० २१९ औ०) । [ख] ज्ञानाधिकरणम् (त० सं०) । यथा आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः इत्यादिश्रुतौ । आत्मा द्विविधः । जीवात्मा परमात्मा चेति । तत्राद्यः प्रतिशरीरं भिन्नो विभुर्नित्यश्च कर्ता भोक्ता च । द्वितीयः ईश्वरः सर्वज्ञ एक एव (त० सं०) (त० कौ०)। तत्र प्रमाणं श्रुतिः । सा च द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये परं चापरमेव च इति । तमेवं विदित्वातिमृत्युमेति इति च (म० प्र० पृ० ३) । गुणविशिष्टमात्मान्तरमीश्वरः इति (वात्स्या० ४।१।२१)। आत्मा चाप्रत्यक्ष एवेति वैशेषिकाः (वै० ८।१।२) । तन्मते आत्मानुमानगम्य एव । तच्चानुमानम् करणव्यापारः सकर्तृकः करणव्यापारत्वात् छिदिक्रियायां वास्यादिव्यापारवत् इति । करणव्यापारेण कर्तुरनुमानगम्यत्वे तत्साजात्यात् ज्ञानक्रियाकरणमपि सकर्तृकं करणत्वात् इति चक्षुरादिना ज्ञानसाधने नात्मनोनुमानम् (वाच०) । नैयायिकास्तु जीवात्मा मानसप्रत्यक्षविषय इति प्राहुः (भा० प० श्लो० ५०–५१) । अन्यत्सर्वं जीवात्मपरमात्मशब्दव्याख्यानावसरे व्यक्तीभविष्यति । ज्ञानाद्भिन्नो न नाभिन्नो

भिन्नाभिन्नः कथंचन । ज्ञानं पूर्वापरीभूतं सोयमात्मेति कीर्तितः ॥ (सर्व० सं० पृ० ६९ आर्हत०) । चैतन्यमात्मा (सर्व० सं० पृ० १९६ प्रत्यभि०)। चैतन्यविशिष्टं देहमात्मेति लोकायता मन्यन्ते । इन्द्रियाण्यात्मेत्यन्ये । अन्तःकरणमात्मेत्यपरे । मुख्यः प्राण एवात्मेति चान्ये । पुत्र एवात्मेति केचित् । क्षणभङ्गुरं संतन्यमानं विज्ञानमात्मेति बौद्धाः । देहातिरिक्तो देहपरिणाम आत्मेति जैना जनाः प्रतिजानते । कर्तृत्वादिविशिष्टः परमेश्वराद्भिन्नो जीवात्मेति नैयायिकाः । द्रव्यबोधस्वभावमात्मेत्याचार्याः परिचक्षते । भोक्तैव केवलं न कर्तेति सांख्याः संगिरन्ते । चिद्रूपः कर्तृत्वादिरहितः परस्मादभिन्नः प्रत्यगात्मेत्यौपनिषदाः (सर्व० सं० पृ० ४१४ शांक०) ।

आत्माश्रयः—(तर्कः) [क] स्वस्य स्वापेक्षापादकः प्रसङ्गः (जग० तर्क०) । यथा कार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणत्वं साधारणकारणत्वमित्यादौ । अत्र एकं कार्यत्वमवच्छेदकम् । अपरं त्ववच्छेद्यम् । तथा चावच्छेदकज्ञानं विना अवच्छेद्यज्ञानं न भवति । अवच्छेद्यज्ञानं विनाप्यवच्छेदकज्ञानं च न भवति । परस्परसापेक्षत्वादित्यात्माश्रय इति बोध्यम् । [ख] स्वस्य स्वापेक्षितत्वे अनिष्टप्रसङ्गरूपो दोषः । स चोत्पत्तिस्थितिज्ञप्तिद्वारा त्रेधा । क्रमेण यथा यद्ययं घट एतद्घटजन्यः स्यात्तदैतद्घटानधिकरणक्षणोत्तरवर्ती न स्यात् । यद्ययं घट एतद्घटवृत्तिः स्यात् एतद्घटव्याप्यो न स्यात् । यद्ययं घट एतद्घटज्ञानाभिन्नः स्यात् ज्ञानसामग्रीजन्यः स्यात् । एतद्घटभिन्नः स्यादिति वा । एवं सर्वत्रापाद्यम् (गौ० वृ० १।१।४०) । [ग] स्वज्ञाने स्वज्ञानापेक्षया आत्माश्रयः (कृष्ण०) ।

आदानम्—यथेष्टविनियोगफलकः स्वीकारः । यथा विप्राद्धनमादत्ते इत्यादौ दाधात्वर्थः (का० व्या० पृ० १०) ।

आदानसमितिः—आसनादीनि संवीक्ष्य प्रतिलेख्य च यत्नतः । गृह्णीयान्निक्षिपेद्ध्यायेत्सादानसमितिः स्मृता ॥ (सर्व० सं० पृ० ७९ आर्ह०) ।

आदिः—१ तत्प्रागभावाधिकरणकालः। यथा आदौ द्रव्यं स्वीकुरु इत्यादौ। यथा वा आदावन्ते च मध्ये च विष्णुः सर्वत्र गीयते इत्यादौ। २ कारणम्। यथा आदिमत्त्वादैन्द्रियकत्वात्कृतकवदुपचाराच्च (गौ० २।२।१४) इत्यादौ। अत्र आदीयते अस्मात् इति व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या (वात्स्या० २।२।१४)। ३ उत्पत्तिः। यथा अनादिः प्रागभाव इत्यादौ। ४ परस्मिन्सति यस्मात्पूर्वो नास्ति स आदिरिति शाब्दिका वदन्ति।

आदेशः—१ आज्ञा। २ स्थान्यर्थाभिधानसमर्थ इति शाब्दिका वदन्ति। ३ कथनम् उपदेशो वा। यथा अथात आदेशः इत्यादौ इति वेदान्तिन आहुः।

आद्यत्वम्—अनागन्तुकैश्वर्यसंबन्धित्वम् (सर्व० सं० पृ० १६८ नकु०)।

आधारः—अतद्रूपोपि तद्रूपेणारोप्य बुद्धौ स्फुरन्नाधारः (सिद्धा० ले० पृ० १८६)।

आधारता—अधिकरणतावदस्यार्थोनुसंधेयः। अयं चाखण्डोपाधिः इति नैयायिका आहुः (वै० सा० सुवर्थ० पृ० ८६) (ग० व्यु० कार० ७ पृ० ११६)।

आधिः—आधीयते विश्वासार्थं स्थाप्यत इत्याधिः (गहाण इति प्र०)। गृहीतस्य द्रव्यस्योपरि विश्वासार्थमधमर्णेनोत्तमर्णे अधिक्रियत आधीयत इत्याधिः (मिताक्षरा अ० २।५७)।

आधिक्यम्—व्यतिरेकवदस्यार्थोनुसंधेयः (श० प्र० पृ० १२८)।

आधिदैविकम्—देवकृतम्। यथा वातादिनिबन्धनं दुःखम् (वाच०)। अत्र देवान् वातादीन् अधिकृत्य प्रवृत्तम् इति व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या।

आधुनिकी—(लक्षणा) पूर्वपूर्वं ताद्रूप्येणाप्रत्यायकत्वादाधुनिकी। यथा घटत्वादिना पटादिपदस्य लक्षणा (श० प्र० पृ० ३१)।

आधेयता—[क] आधेयम् इति प्रतीतिनियामको धर्मविशेषः (वृत्तित्वम्)। यथा भूतलं घटवदित्यादौ घटे भूतलाधेयता। [ख] प्रकारताविशेष इति केचिद्वदन्ति (ग० पक्ष०)। [ग] अखण्डोपाधिरित्यन्ये वदन्ति।

आध्यात्मिकवायुः—प्राणाख्यो वायुः। यथा वृक्षादीनां शरीरत्वे आध्यात्मिकवायुसंबन्धः प्रमाणमित्यादौ (मु० १ पृ० ७१)। अत्र आत्मानं मनःशरीरादिकमधिकृत्य इति व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या। अयं च विषयवायावन्तर्भवति इति विज्ञेयम्।

आनतिः—भृत्या परिक्रीय वशीकार आनतिः (जै० न्या० अ० १० पा० २ अधि० ८)।

आनन्तर्यम्—१ ध्वंसाधिकरणकालवृत्तित्वम् (त० प्र० २)। यथा वैशाखमासस्य चैत्रानन्तर्यम्। यथा वा अथ हेत्वाभासास्तत्त्वनिर्णयविजयप्रयोजकत्वान्निरूप्यन्ते इत्यादावथशब्दार्थोवयवान्तनिरूपणानन्तर्यं हेत्वाभासनिरूपणे बोध्यते। २ अव्यवधानम्। यथा आनन्तर्यात्त्वयोन्यास्तु तथा बाह्येष्वपि क्रमात् (मनुः) इत्यादौ (वाच०)।

आनन्दः—१ सुखम्। यथा रसो वै सः। रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति (तै० उ० २।७।१) इत्यादौ। २ दुःखाभावः। यथा परमात्मन्यानन्दानङ्गीकारपक्षेपि भारापगमे सुखी संवृत्तः इत्यादाविव दुःखाभावरूप आनन्दः (मु० १ पृ० १०२)। अत्र आनन्दशब्दो लक्षणया दुःखाभावबोधक इति ज्ञेयम्।

आनुपूर्वी—तदुत्तरत्वविशिष्टतदुत्तरत्वादिः। यथा घटमानयेत्यक्षराणामानुपूर्वी। यथा वा उचितानुपूर्वी प्रतिज्ञोत्तरहेतूत्तरोदाहरणोत्तरोपनयोत्तरनिगमनत्वरूपेत्यादौ (ग० अव० पत्र० ४)। आनुपूर्वी च घटः इत्यत्र स्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वसंबन्धेन घकारविशिष्टटत्वम् इति चिन्त्या (त० प्र० ख० ४ पृ० १२७)। एवमन्यत्राप्यूह्या।

आनुपूर्व्यम्—क्रमः (जै० सू० वृ० अ० ५ पा० १ सू० १)।

आनुषङ्गिकम्—उद्देश्यान्तरप्रवृत्तस्य तत्कर्मनान्तरीयकतया प्राप्तः प्रासङ्गिकोनुद्देश्यः कार्यविशेषः। यथा भो बटो भिक्षामट यदि गां पश्येस्तां चानयेत्यादौ। अत्र भिक्षार्थं प्रवृत्तस्य दैवाद्गोदर्शनात्तस्या आनयनमानुषङ्गिकम्। तत्रोद्देश्यत्वाभावादिति बोध्यम् (वाच०)।

आन्वीक्षिकी—प्रत्यक्षागमाश्रितमनुमानं सा अन्वीक्षा। प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्यानु ईक्षणमन्वीक्षा। तया प्रवर्तत इत्यान्वीक्षिकी न्यायविद्या न्यायशास्त्रम् (वात्स्या० १।१।१)। यथा महर्षिगौतमप्रणीतं न्यायदर्शनम्। श्रवणादनु पश्चात् ईक्षा अन्वीक्षा उन्नयनम्। तन्निर्वाहिकान्वीक्षिकी। उपनिषदर्थश्चान्वीक्षिक्यनुसारी ग्राह्यः (गौ० वृ० १।१।१)। एतस्या विद्यायाः प्रमाणप्रयोजनादिकं तु न्यायशब्दव्याख्यानावसरे द्रष्टव्यम्।

आपः—(द्रव्यम्) [क] रूपरसस्पर्शवत्य आपो द्रवाः स्निग्धाः (वै० २।१।२)। [ख] अप्त्वसामान्ययुक्ताः (त० भा० पृ० २७) (त० कौ० १ पृ० २)। यथा आपः स्वभावतो मेध्याः किं पुनर्वह्नियोगत इत्यादौ। [ग] शीतस्पर्शवत्यः (वै० २।२।५) (त० सं०)। तल्लक्षणं च अभास्वरशुक्लेतररूपासमानाधिकरणा नैमित्तिकद्रवत्ववदवृत्तिर्वा रूपवद्वृत्तिः द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्या च या जातिः तद्वत्त्वम् इत्यादि (वै० उ० २।१।२) (मु० १ पृ० ७४)। तादृशी जातिश्च जलत्वमेव। अथवा नीलासमानाधिकरणा भास्वरशुक्लासमानाधिकरणा रूपवद्वृत्तिर्द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्या च या जातिः तद्वत्त्वम् (वै० वि० २।१।२)। यद्वा शीतस्पर्शसमानाधिकरणा द्रव्यत्वापरा च या जातिः तद्वत्त्वम् (त० दी० १ पृ० ८)। अप्त्वसामान्यं च सरित्सागरसमवेतत्वे सति ज्वलनासमवेतं सामान्यम् (सर्व० पृ० २१८ औलू०)। आपो द्विविधाः। नित्या अनित्याश्च। तत्र नित्याः परमाणुरूपाः। अनित्यास्तु कार्यरूपाः। अनित्यास्त्रिविधाः। शरीरम् इन्द्रियम् विषयश्च। तत्र शरीरमयोनिजं वरुणलोके प्रसिद्धम्। तस्य च शरीरस्य पार्थिवावयवोपष्टम्भेनोपभोगसमर्थत्वम् (प्रशस्त० पृ० ४)। इन्द्रियम् रसग्राहकं रसनम्। तच्च जिह्वाग्रवर्ति। विषयः सरित्समुद्रादिर्हिमकरकादिश्च (त० सं०) (भा० प० श्लो० ९१) (त० भा० पृ० २७) (त० कौ० १ पृ० २)। अत्रेदं बोध्यम्। हिमकरकादीनां सांसिद्धिकं द्रवत्वमस्त्येव। परंतु तेषामदृष्टविशेषेण घनीभावात्सांसिद्धिकद्रवत्वप्रतिबन्धमात्रं क्रियत इति विज्ञेयम् (मु०) (दि० च०)।

दिव्यतेजःसंयोगात्तु तत्र द्रवत्वप्रतिरोधः। काठिन्यप्रतीतिस्तु तत्र भ्रान्तिरेव। केचित्तु दिव्यतेजःसंयोगाज्जलपरमाणुभ्यां द्व्यणुकम्। तैश्च त्रसरेण्वादिकं क्रमेण हिमादौ जायते। तादृशद्व्यणुकादिकं च द्रवत्वरहितं कठिनमेवेति हिमादौ काठिन्यप्रतीतिर्न भ्रान्तिरित्याहुः (वै० वि० २।१।२)। तत्र करकाया उत्पत्तिकारणं तज्जन्यगुणाश्च भावप्रकाशे दर्शिताः। यथा दिव्यवाय्वग्निसंयोगात्संहताः खात्पतन्ति याः। पाषाणखण्डवच्चापस्ताः कारिक्योमृतोपमाः॥ करकाजं जलं रूक्षं विशदं गुरु सुस्थिरम्। दारुणं शीतलं सान्द्रं पित्तहृत् कफवातकृत्॥ इति (वाच०)। अप्सु चतुर्दश गुणा वर्तन्ते। अभास्वरं शुक्लरूपम् मधुरो रसः शीतः स्पर्शः संख्या परिमाणम् पृथक्त्वम् संयोगः विभागः परत्वम् अपरत्वम् गुरुत्वम् सांसिद्धिकं द्रवत्वम् स्नेहः वेगश्चेति। स्थितिस्थापकाख्यसंस्कारोपि जले वर्तत इति केचित् (त० कौ० १ पृ० २) (त० भा० पृ० २७) (भा० प० श्लो० ३१)। अत्राभास्वरं च पराप्रकाशकम् (प० मा०)। वियति विक्षेपे जले धवलिमोपलब्धेर्जले शुक्लरूपमेव (मु० १ पृ० ७५)। यदि तु वियति विक्षिप्तजल उपलभ्यमानो धवलिमा तेजोगत एव तत्र भासत इत्युच्येत तदा घटगतरूपमपि तेजोगतमेव किं न स्यात् इति। कालिन्दीजलादौ नीलिमोपलब्धिस्त्वाश्रयौपाधिकी भ्रान्तिरेवेति (मु० १ पत्र० ७५)। यद्यपि जले कोपि रसो नानुभूयते तथापि हरीतक्यादिकषायद्रव्यभक्षणानन्तरं जलमाधुर्यमनुभूयत एव। तस्य तद्व्यञ्जकत्वात्। न च जलसंयोगाद्धरीतक्यादावेव माधुर्योत्पत्तिरिति वाच्यम्। पात्रस्थहरीतक्यादावपि जलसंयोगेन मधुरिमोत्पत्त्यापत्तेः। हरीतक्यां चामलक्यामिव कषाय एव रसोनुभूयते। कर्कटीभक्षणानन्तरं जलस्य या तिक्ततोपलभ्यते सा कर्कट्या एव। जलमन्तरेणापि तद्ग्रहात्। जम्बीररसादावम्लोपलब्धिः करवेल्ल-(करवीर-) रसादौ तिक्तत्वोपलब्धिश्चैतेन व्याख्याता। सूर्यकरादिसंयोगाज्जले य उष्णस्पर्शः प्रतीयते सोपि सूर्यकरादेरेव। स्नेहस्तु जल एव। घृतादावपि तदुपष्टम्भकजलस्यैव स्नेहः। स्नेहप्रकर्षाच्च

(तादृशस्नेहस्योत्कृष्टत्वेन) घृतादेर्दहनानुकूलत्वम् । सक्तुसिकतादौ पिण्डीभावः संग्रहनामकः संयोगविशेषो द्रवत्वस्नेहकारित एव इति (वै० वि० २।१।२) (वै० उ० २।१।२) । आपो वायुविशेषसंयोगजन्या वायुविशेषरूपा एव न तु द्रव्यान्तरमित्याधुनिका द्रूणविद्याविशारदा वदन्ति । तन्न सह्यते नैयायिकैरित्यलं तदुपपत्तिदोषोपन्यासेन ।

आप्तः—[क] आप्तः खलु साक्षात्कृतधर्मा । ऋष्यार्यम्लेच्छानां समानं लक्षणम् । तथा च सर्वेषां व्यवहाराः प्रवर्तन्ते । साक्षात्करणमाप्तिस्तया प्रवर्तत इत्याप्त इत्यर्थः (वात्स्या० १।१।७) । अत्राप्तत्वं च प्रयोगहेतुभूतयथार्थज्ञानवत्त्वम् (न्या० बो० ४ पृ० १९) । [ख] प्रकृतवाक्यार्थयथार्थज्ञानवान् (गौ० वृ० १।१।७) । यथा आप्तोपदेशः शब्दः (गौ० १।१।७) इत्यादावाप्तः । [ग] यथाभूतस्याबाधितार्थस्योपदेष्टा पुरुषः (त० भा० पृ० १७) (प्र० प्र०) (सि० च० ४ पृ० ३०) । [घ] यथार्थवक्ता (त० सं० ४) । यथा सत्यवतीसुतव्यासगौतमादिराप्तः । [ङ] अनुभवेन वस्तुतत्त्वस्य कार्त्स्न्येन निश्चयवान् रागादिवशादपि नान्यथावादी यः स आप्तः इति चरके पतञ्जलिः (ल० म० पत्र० २) ।

आप्तोपदेशः—(प्रमाणशब्दः) [क] यथादृष्टस्यार्थस्य चिख्यापयिषया प्रयुक्तः शब्दः । [ख] प्रकृतवाक्यार्थयथार्थज्ञानप्रयुक्तः शब्दः । अथवा आप्तो यथार्थ उपदेशः शाब्दबोधो यस्मात् (गौ० वृ० १।१।७) । यथा ब्रह्मसूत्रन्यायसूत्रादिराप्तोपदेशः ।

आप्यम्—(नक्षत्रम्) पूर्वाषाढा (पु० चि० पृ० ३५३) ।

आप्यायनम्—कुशोदकेन जप्तेन प्रत्यर्णं प्रोक्षणं मनोः । वारिबीजेन विधिवदेतदाप्यायनं मतम् ॥ (सर्व० सं० पृ० ३७० पातञ्ज०) ।

आभासः—१ (निग्रहस्थानम्) व्यभिचारादावसिद्ध्याद्युद्भावनम् (गौ० वृ० ५।२।२२) । यथा पर्वतो धूमवान्वह्नेरित्यादौ वह्निः स्वरूपासिद्धः स्यादिति । निरनुयोज्यानुयोगप्रभेदोयमिति विज्ञेयम् (गौ० वृ० ५।२।२२) ।

२ अप्रमाज्ञानहेतुः (ग० बाध० ५-६)। यथा तत्प्रयुक्तं सामान्यतो दृष्टस्याप्याभासत्वमिति बाधस्यासांकर्यात् (चि० २ पृ० १०५) इत्यादावाभासः। ३ प्रतिकूल विरुद्धो वा। यथा तर्काभासः प्रमाणाभासः न्यायाभासः इत्यादौ (कु० ५।३) (वात्स्या० १।१।१) (त० कौ० पृ० ६)। ४ भ्रमः। यथा शुक्तौ रजताभास इत्यादौ। ५ ज्ञानविषयः। यथा हेत्वाभास इत्यादौ हेतुदोषः। अत्र हेत्वाभासत इति व्युत्पत्त्या आभासपदं हेतुनिष्ठदोषपरम् इति ज्ञेयम् (न्या० र० सामा०)। ६ उपाधितुल्यतया भासमानं प्रतिबिम्बम् आभास इति मायावादिन आहुः। तत्रोक्तम्। बुद्धितत्स्थचिदाभासौ द्वावेतौ व्याप्नुतो घटम्। तत्राज्ञान धिया नश्येदाभासात्तु घटः स्फुरेत्॥ (पञ्चद० ७।९१) इति (वाच०)। ७ विकलः। यथा लिङ्गाभासः इत्यादौ आभासशब्दस्यार्थः।

आमन्त्रितत्वम्—स्वकर्तव्यत्वप्रकारकबोधजनक प्रत्याख्यानार्हं यद्वाक्यं तत्प्रतिपाद्यत्वम्। यथा पुत्रोत्सवे भवान् भुञ्जीतेत्यादौ लिङर्थः। अत्र स्वपदं निरुक्तप्रतिपाद्यत्वाभिमतभवदादिपरम्। वाक्ये प्रत्याख्यानार्हत्वं च प्रत्यवायाजनकप्रत्याख्यानकत्वम्। यत्प्रत्याख्याने कामचारस्तत् वाक्यम् आमन्त्रणमिति स्मृतेः (श० प्र० पृ० १५६)। अत्र प्रत्यवायस्याजनकं प्रत्याख्यानं यस्येति बहुव्रीहिः। एव च पुत्रोत्सवे भवान्भुञ्जीत इत्युक्तस्य भोजनस्य त्यागेपि न काचित्क्षतिः। इच्छा चेद्भोक्तव्यं नोचेन्न भोक्तव्यमिति तात्पर्यम्। तादृशं वाक्यं च भवतात्र भोक्तव्यम् इत्यामन्त्रणरूपम्। तत्प्रतिपाद्यो भवदादिः इति विज्ञेयम्। भवान् भुञ्जीतेत्यत्र लिङर्थामन्त्रितत्वैकदेशे स्वकर्तव्यत्वबोधे धात्वर्थो विशेष्यकत्वेनान्वेति। तथा च पुत्रोत्सवनिमित्तकभोजनधर्मिकस्वकर्तव्यत्वबोधजनकवाक्यप्रतिपाद्यो भवान् इत्याकारो बोधः। एवम् बाल युद्धात्तारयेस्त्वम् जलाद्विप्रं समुद्धरेः इत्यादावप्युक्तरीत्यैवान्वयो द्रष्टव्यः (श० प्र० १५६)। वैयाकरणास्तु आमन्त्रण कामचारानुज्ञा। तदर्थश्च स्वेच्छया प्रवृत्तस्येतरत्र प्रवृत्तिप्रतिबन्धफलकस्वाभिलषितविषयकप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः। अथवा

स्वामिलषिते कामचारेण प्रवृत्तस्येष्टसाधनताबोधनम् । यथा इहासीतेति । अत्र उपवेशनादिव्यापारे इष्टसाधनताज्ञानात्प्रवृत्ताावितरत्राप्रवृत्तिरर्थात फलति इति बोध्यम् । यद्वा अनुज्ञातु प्रवृत्तप्रयोजनस्येतरप्रवृत्तिप्रतिबन्धेनैतत्प्रवृत्तिविषय इष्टसाधनताबोधनम् । यथा आरब्ध कुरुत तत्कुरुष्व यथाहितमित्यादावामन्त्रण लोडर्थ इत्याहु (वै० सा० द० पृ० १३१–१३२) ।

आमिक्षा—तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम् इति श्रूयते । तत्र घनीभूत पय पिण्ड आमिक्षा जल वाजिनम् (जै० न्या० अ० २ पा० २ अधि० ९) ।

आम्नायः—१ सम्यगभ्यास । अत्र सम्यक्त्व च नियमधारणपूर्वकत्वम् गुरुमुखश्रवणपूर्वकत्व चेति बोध्यम् (वाच०) । २ सम्यक् पाठ । ३ वेद ।

आयतनम्—१ अवच्छेदकम् (नील० पृ० ७) । यथा आत्मनो भोगायतन शरीरमित्यादौ । २ प्रतिमेति वैदिका वदन्ति । यथा देवतायतनानि हसन्ति रुदन्तीत्याद्याथर्वणश्रुतौ । ३ आश्रय स्थान वेति बौद्धकाव्यज्ञा आहु ।

आयीभावः—विद्यमान एव अकारस्योपरितन इकार साममसिद्ध्या प्रक्रियया वृद्ध सन्नेकारो भवति । तस्य सध्यक्षरत्वादकार पूर्वभाग ईकार उत्तरभाग । तावुभौ विश्लेषेण गीयमानावायीभाव प्रतिपद्येते (जै० न्या० अ० ९ पा० २ अधि० ९) ।

आयोजनम्—१ कर्म । यथा कार्यायोजनधृत्यादे पदात्प्रत्ययत श्रुतेरित्यादौ (कु० ५।१) (दि० १ पृ० १९) । २ व्याख्यानम् । यथा वेदास्तदर्थविदायोजिता इत्यादौ । व्याख्याता इत्यर्थ ।

आरब्धकर्म—१ तत्सामग्रीसंपादनम् (मू० म० १ पृ० २४) । घटादिस्थले दण्डचक्रादिरूपसामग्रीसंपादनम् । २ चरमवर्णसमूहो ग्रन्थ (मू० म० १ पृ० २३) । यथा ग्रन्थस्थले तद्येदम् मङ्गलम्

आरम्भकर्माङ्गम् कर्मार्थितया शिष्टैस्तत्पूर्वं क्रियमाणत्वात् प्रयाजादिवत् (वि० १ पृ० १९) इत्यादावारम्भकर्म। चरमवर्णसमूहो नाम चरमवर्णपर्यन्तवर्णसमूहः। केचित्तु कण्ठताल्वाद्यभिघातदृष्टप्रतिबन्धकाभावादिरेवारम्भकर्मेत्याहुः। ३ वेदान्तिनस्तु फलदानाय संमुखः पुण्यपापान्यतरात्मकः अदृष्टविशेषः। यथा प्रारब्धकर्मणो भोगादेव परिक्षय इत्यादौ प्रारब्धकर्म इति वदन्ति।

आरम्भः—१ आद्यप्रवृत्तिः। यथा अथेदमारभ्यत इत्यादौ आङुपसर्गपूर्वकरभधातोरर्थः। २ अप्रवृत्तस्याद्या प्रवृत्तिः। यथा सृष्ट्यारम्भः। ३ कर्तव्यकर्मचिकीर्षेति मीमांसकाः (मू० म० १)। ४ औत्सुक्यमारम्भ इति नाटकालंकारज्ञा वदन्ति। तदुक्तं प्रतापरुद्रे औत्सुक्यमात्रमारम्भः परिरम्भाय भूयसे इति। ५ ज्ञातुः ईप्साप्रयुक्तस्य सुखसाधनावाप्तये समीहाविशेषः (वात्स्या० १।१।१ प्रस्तावना)।

आरादुपकारकम्—द्रव्याद्यनुद्दिश्य केवलं विधीयमानं कर्म (मी० न्या० पृ० ३६)।

आराधनम्—[क] गौरवितवृत्तिनिष्ठप्रीतिहेतुभूता क्रिया (त० प्र० २) (ग० शक्ति०)। अत्र गौरवितवृत्तित्वमुपलक्षणम् (कृष्ण० श०)। गौरवं त्वाराध्यत्वावगाही ज्ञानप्रभेदः। अयं ज्ञानप्रभेद एव भक्तिरित्युच्यते (श० प्र० पृ० ९५)। [ख] गौरवितप्रीतिहेतुक्रिया (कि० व० ४)। [ग] गौरवप्रयुक्तप्रीत्यवच्छिन्नक्रिया। यथा पितरमाराधयति उपास्ते पूजयतीत्यादौ धात्वर्थः। अत्रेदं बोध्यम्। परमात्मानमाराधयतीत्यादौ गौरवप्रयुक्तक्रियामात्रमाराधनम्। तदेव लक्षणया धात्वर्थः। तेन न परमात्मनः प्रीतिविरहादयोग्यत्वापत्तिः। अत्रायं विशेषो ज्ञेयः। पित्रादिसेवायाश्च मन्त्रकरणकत्वाभावान्न तत्र पितरं यजते इत्यादिकः प्रयोगः। अत्र धात्वर्थनिविष्टयोर्गौरवप्रीत्योः क्रमेण विषयत्वाधेयत्वाभ्यां पित्रादेरन्वयः। तेन पितृगोचरगौरवप्रयुक्ता या पितृनिष्ठप्रीतिहेतुक्रिया तद्वान् इत्येवं बुद्धिः (श० प्र० पृ० ९५)।

आरामः—पुष्पफलोपचयहेतुर्भूभागः (मिताक्षरा व्य० श्लो० १५४)।

आरोपः—भ्रमवदस्यार्थोऽनुसंधेयः।

आरोहणम्—ऊर्ध्वदेशावच्छिन्नसंयोगानुकूलक्रिया। यथा आरूढवानरो वृक्षः इत्यादौ। अत्र आरूढो वानरो यम् इति व्यासे क्तप्रत्ययस्याश्रयोर्थः। द्वितीयाया आधेयत्वम्। तथा च वृक्षवृत्त्यूर्ध्वदेशावच्छिन्नसंयोगानुकूलक्रियाश्रयो वानरः इत्यन्वयबोधः। समासे तु आरोहणकर्तृवानरसंबन्धी वृक्षः इत्यन्वयबोधः। संबन्धश्च तत्र स्वकर्तृकारोहणकर्मत्वरूपः (श० प्र० ख० ४ पृ० ४९)।

आर्थीभावना—१ प्रयत्नविशेषः। २ अन्योत्पादनानुकूलव्यापारसामान्यम् (मी० न्या० पृ० ७२)।

आर्षम्—१ (विद्या) आम्नायविधातॄणामृषीणामतीतानागतवर्तमानेष्वर्थेष्वतीन्द्रियेषु धर्मादिषु ग्रन्थोपनिबद्धेष्वनुपनिबद्धेषु चात्ममनसोः संयोगविशेषाद्धर्मविशेषाच्च यत्प्रातिभं प्रतिभाजन्यं ज्ञानं यथार्थनिवेदनमुत्पद्यते तत् आर्षम् इत्याचक्षते। तच्च ज्ञानं बाहुल्येन देवर्षीणाम्। कदाचिदेव लौकिकानाम्। यथा कन्यका ब्रवीति श्वो मे भ्राता आगन्ता इति हृदयं मे कथयति इति। सिद्धदर्शनं न ज्ञानान्तरम्। कथम्। यत्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टेष्वर्थेषु सिद्धानां द्रष्टृणामञ्जनपादलेपगुटिकादिसिद्धीनां दर्शनं तत्प्रत्यक्षमेव। दिव्यान्तरिक्षभौमानां ग्रहनक्षत्रसंचारादि निमित्तमुपलभ्य प्राणिनां धर्माधर्मविपाकदर्शनं यत् तदनुमानमेव। अथ लिङ्गानपेक्षं धर्मादिदर्शनं तदार्षप्रत्यक्षयोरन्यतरस्मिन्नन्तर्भूतम् इति (प्रशस्त० गुण० पृ० ३२)। २ विवाहभेदः। आदायार्षस्तु गोद्वयम्। यत्र पुनर्गोमिथुनमादाय कन्या दीयते स आर्षः (मिताक्षरा अ० १ श्लो० ५९)।

आलम्बनम्—यस्मिन्विज्ञाने यदवभासते तत्तदालम्बनम् (सर्व० सं० पृ० ४२२ शां०)।

---

१ अत्र पाठान्तरम्-कथम्। प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्। तत्र प्रत्यक्षेण विप्रकृष्टपदार्थदर्शनम्। अनुमानेन तु दिव्यान्तरिक्ष० इति।

आलस्यम्—१ कृतेरभावः (सि० च० १ पृ० ३)। शरीरवाक्चित्तगुरुत्वादप्रवृत्तिरालस्यम् (सर्व० सं० पृ० ३५५ पातञ्ज०)। २ आलस्यं गुणविशेष इति केचिदाहुः।

आलोकः—१ सूर्यादितेजःप्रकाशः। यथा गृह्णाति चक्षुः संबन्धादालोकोद्भूतरूपयोः (भा० प० श्लो० ५६) इत्यादौ। २ दर्शनम्। यथा यदालोके सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद्विपुलताम् (शाकु०) इत्यादौ।

आलोचनम्—१ विशेषधर्मादिना विवेचनम्। २ चाक्षुषज्ञानम्। सांख्यास्तु सामान्यविशेषशून्यतयेन्द्रियजन्यो निर्विकल्पकस्थानीयोन्तःकरणवृत्तिविशेष इत्याहुः (वाच०)।

आवरणम्—१ प्राप्तिप्रतिषेधः (वात्स्या० १।२।८)। २ अविद्येति मायावादिनो जगुः। ३ बाह्यं तम इति माध्वाः। ४ आच्छादनमिति काव्यज्ञाः।

आवापः—१ आनयनम्। २ आक्षेप इति केचित्। ३ संग्रहः। घटं नय गामानय इत्यावापोद्वापाभ्यामित्यादौ। ४ प्रधानहोम आवाप इति याज्ञिका आहुः (वाच०)। ५ यस्त्वावृत्त्या बहूनुपकरोति स आवापः (जै० सू० वृ० अ० ११ पा० १ सू० १)।

आविर्भावः—१ उत्पत्तिः। यथा मृदो घटस्याविर्भावः। २ सांख्यास्तु प्रकाशात्मिका अभिव्यक्तिराविर्भावः। यथा कूर्मशरीरादङ्गानामाविर्भाव इत्याहुः (वाच०)। इत्थं हि सांख्या मायावादिवेदान्तिनश्च वदन्ति। एकस्या मृदः सुवर्णस्य वा घटमुकुटादयो विशेषा निःसरन्त आविर्भवन्त उत्पद्यन्त इत्युच्यन्ते। न पुनरसतामुत्पादः सतां वा निरोधः इति। नैयायिकास्तु बुद्धिशब्दकार्यकालाकारसंख्यादिभेदात्कार्यस्य कारणाद्भिन्नतया (श्रीभाष्य० २।१।१५) कारणाद्उत्पत्तिरिति प्राहुः।

आवृत्तिः—१ पुनः पुनरभ्यासः। भूय एकजातीयक्रियाकरणमिति यावत्। यथा आवृत्तिरसकृदुपदेशात् (ब्र० सू० ४।१।१) इत्यादौ श्रोतव्यो मन्तव्य इति श्रवणादीनामावृत्तिः। यथा वा आवृत्तिः सर्वशास्त्राणां बोधादपि गरीयसी (उद्भटः) इत्यादौ। २ स्वस्थानस्थितस्य पदस्य पदसमूहस्य वा पुनरनुसंधानम् (दि० ४ पृ० १८८)। यथा हलन्त्यम् (१।३।३) इति पाणिनिसूत्रस्यान्योन्याश्रयदोषवारणाय पुनरनुसंधानम्।

आशंसनम्—आशीर्वादवदस्यार्थोनुसंधेयः ।

आशयः—आ फलविपाकाच्चित्तभूमौ शेरत इत्याशयाः धर्माधर्मसंस्काराः (सर्व० सं० पृ० ३६५ पातञ्ज०) ।

आशा—अनिर्ज्ञातप्राप्येष्टार्थप्रार्थना (काठ० ११८ भाष्यम्) ।

आशीः—[क] वक्त्रिच्छाविषयत्वम् । यथा घटमानय इत्यादौ लोडर्थः । अत्र घटकर्मकमदिच्छाविषयानयनानुकूलकृतिमांस्त्वम् इत्यर्थः (तर्का० ४ पृ० १४) । यथा वा आयुराशास्तेयं यजमानोसौ (तैत्तिरीयब्राह्मणे ३।५।१०) इत्यादावाङ्पूर्वकशासुधात्वर्थः । [ख] शाब्दिकास्तु हितविषयिका लोडाद्यन्तशब्दप्रयोक्त्रिच्छा । यथा भवतु ते शिवप्रसाद इत्यादौ लोडर्थः इत्याहु. । अत्र हितविषयकमदिच्छाविषयो यत्त्वत्संबन्धिशिवप्रसादस्तत्कर्तृकं भवनम् इति बोधः (वै० सा० द० पृ० १२९) । [ग] इष्टार्थाविष्करणमिति कश्चिदृक्ति । यथा यां वै कांचन यज्ञ ऋत्विज आशिषमाशासते यजमानस्यैव सा (शत० ब्रा० १।३।१।२६) इत्यादौ (वाच०) ।

आशीर्लिङ्—(लिङ्) य आशंसनस्य भावित्वस्य च बोधको लकारः स आशीर्लिङित्युच्यते । यथा भूयात् भूयास्तामित्यादावाशीर्लिङ् । जीवतु भवानित्यादौ तु लोडादिकं आशंसनीयत्वस्य बोधकमपि न भावित्वस्य । जीविष्यतीत्यादौ भावित्वस्य बोधकोपि लृडादिर्नाशंसनीयत्वस्य बोधकः । अतो न तत्र लोट्लृडादौ अतिप्रसङ्गः। आशीर्लिङ् प्रत्ययस्तु प्रकृत्यर्थस्याशंसां भावित्वं चानुभावयतीति लक्षणसमन्वयो बोध्यः (श० प्र० पृ० १६२) ।

आशौचम्—न शुचिः अशुचिः । तस्य भाव आशौचम् । आशौचशब्देन च कालविशेषस्नानाद्यपनोद्यः पिण्डोदकदानादिविधेरध्ययनादिपर्युदासस्य च निमित्तभूतः पुरुषगतः कश्चनातिशयः कथ्यते (मिताक्षरा अ० ३।१) ।

आश्रयत्वम्—अधिकरणतापदस्यार्थोनुसंधेयः ।

आश्रयासिद्धः—(हेत्वाभासः) [क] यस्य हेतोराश्रयो नावगम्यते सः। [ख] यस्य हेतोः पक्षोऽप्रसिद्धः सः। स च आश्रयासिद्धः पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षकः। यथा गगनारविन्दं सुरभ्यरविन्दत्वात्सरोजारविन्दवदित्यत्रारविन्दत्वमाश्रयासिद्धम् (त० सं०) (प्र० प्र०) (त० कौ० २ पृ० १४) (त० भा० पृ० ४५)। आश्रयासिद्धशब्दार्थस्तु आश्रयस्य पक्षस्य असिद्धिः पक्षे पक्षतावच्छेदकस्याभावः तद्वान् इति। एतल्लक्षणं च वक्ष्यमाणाश्रयासिद्धिमत्त्वमेवेति बोध्यम् (वाक्य० २ पृ० १७)। अनन्तरोदाहरणे गगनारविन्दमाश्रयः स च नास्त्येव (त० भा० पृ० ४५) (त० सं०)। अत्र चारविन्दे पक्षे गगनीयत्वं पक्षतावच्छेदकं नास्तीत्यरविन्दत्वं हेतुराश्रयासिद्धः। आश्रयासिद्धस्य हेत्वाभासत्वं चित्यम्। आश्रयासिद्धत्वज्ञानं च परामर्शप्रतिबन्धकम्। अत्र आश्रयासिद्धत्वज्ञानस्य पक्षे पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यावगाहिग्रहप्रतिबन्धकत्वेन परामर्शप्रतिबन्धकत्वमिति ज्ञेयम्। अरविन्दे गगनीयत्वं नास्ति इति ज्ञाने सुरभित्वव्याप्यारविन्दत्ववद्गगनारविन्दम् इति परामर्शासंभवात्। एतस्य परामर्शस्य अरविन्दे गगनीयत्वसंबन्धावगाहित्वात् इति (त० कौ० २ पृ० १४)। तथा च अरविन्दे गगनीयत्वाभावे निश्चिते गगनीयत्वविशिष्टारविन्दे सौरभानुमितिप्रतिबन्धः फलम् (न्या० बो० २ पृ० १८)। आश्रयासिद्धो द्विविधः असदाश्रयासिद्धः असाधकश्चेति। तत्राद्यो यथा गगनारविन्दं सुरभि अरविन्दत्वात् सरोजारविन्दवत् इति। द्वितीयो यथा ईश्वरवादिनं प्रति क्षित्यादिकं सकर्तृकम् कार्यत्वाद्घटवत् इति। अत्र साध्यस्य निश्चितत्वेन पक्षे साध्यसंदेहानुपपत्तौ संदिग्धसाध्यवतः पक्षस्याभावादाश्रयासिद्धिर्बोध्या (प्र० च० पृ० ३१)।

आश्रयासिद्धिः—(हेतुदोषः) ज्ञानस्य विषयतया विशिष्टपक्षग्रहविरोधितावच्छेदकं रूपम् (दीधि० २ पृ० २१७)। तच्च रूपम् पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षासिद्धिः। अथवा पक्षतावच्छेदकाभाववान् पक्षः। यद्वा पक्षे पक्षतावच्छेदकस्याभावः (न्या० बो० २ पृ० १८)। यथा

गगनकमलं सुरभि कमलत्वादित्यत्र कमले पक्षे गगनीयत्वाभावः (न्या० म० २ पृ० २१)। यथा वा काञ्चनमयः पर्वतो वह्निमानित्यादौ पर्वते काञ्चनमयत्वस्याभावः (मु० २ पृ० १६१) (गौ० वृ० १।२।७)। अत्र पर्वतो न काञ्चनमयः इति ज्ञाने विद्यमाने काञ्चनमये पर्वते वह्निव्याप्यधूमवान्काञ्चनमयपर्वतः इति परामर्शप्रतिबन्धः फलम्। यथा वा अनित्यगगनं रूपवदित्यादौ गगनादेरनित्यत्वादिकम् आश्रयासिद्धिः (दीधि० २ पृ० २१७)।

आसत्तिः—१ [क] एकेनैव पुंसा पदानाम् अविलम्बेनोच्चारितत्वम् (त० भा० ४ पृ० १८)। एतस्य ज्ञानं च शाब्दबोधस्य जनकमिति विज्ञेयम्। अत एव एकैकशः प्रहरे प्रहरे असहोच्चारिते गामानयेत्यादौ नान्वयबोधः। संनिधेरभावात् इति (त० कौ० ४ पृ० १७) (त० सं०)। [ख] पदानामविलम्बेनोच्चारणम् (त० सं०)। तदर्थश्च अविलम्बेन पदार्थोपस्थितिः (त० दी० ४ पृ० ३२)। अथवा तत्पदे तत्पदाव्यवहितत्वम्। तथा च गोपदनिष्ठं अमूपदाव्यवहितत्वम् गोपदे अमूपदसंनिधिरित्यर्थः (वाक्य० पृ० १९)। यथा गामानय शुक्लां दण्डेनेति वाक्ये पदानामविलम्बेनोच्चारणात् संनिधिरूपा आसत्तिः (त० कौ० ४ पृ० १७) (भा० प० श्लो० ८४)। [ग] प्रकृतान्वयबोधानुकूलाव्यवधानाभाव आसत्तिरिति प्राञ्चः। अन्वयप्रतियोग्यनुयोग्यर्थोपस्थापकपदयोरव्यवधानमित्यर्थः। तेन गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यादौ नातिव्याप्तिः (म० प्र० ४ पृ० ५७)। इदं लक्षणत्रयं (क ख ग इत्यत्र विद्यमानम्) प्राचीनमतमनुसृत्योक्तमिति बोध्यम्। नव्यास्तु नैतादृश्या आसत्तेर्ज्ञानं शाब्दबोधे कारणम्। किंतु अव्यवहितपदतात्पर्यमासत्तिः तज्ज्ञानं शाब्दबोधे कारणमित्याहुः (न्या० म० ४।२३–२४) (म० प्र० ४ पृ० ५७)। तत्तात्पर्यं च एतत्पदं एतत्पदाव्यवहितोत्तरमभिसंदधातु इत्यभिसंधापयितुरिच्छा। अत एव मौनिश्लोकेप्यासत्तिः। वक्तुरभावेप्यनुसंधातुः सत्त्वात्। शुकवाक्ये च भगवत्तात्पर्य-

मादायैव गतिः इति (न्या० म० ४ पृ० २४)। [घ] अव्यवधानेनान्वयप्रतियोग्यनुयोग्युपस्थितिः (चि० ४) (तर्का० ४ पृ० १३)। [ङ] यत्पदार्थेन सह यत्पदार्थस्यान्वयोपेक्षितस्तयोरव्यवधानेनोपस्थितिः (मु० ४ पृ० १८५)। [च] वृत्त्या (शक्तिलक्षणान्यतरसंबन्धेन) पदजन्यपदार्थोपस्थितिः। सा च स्वरूपसती शाब्दबोधहेतुः न तु ज्ञाता इति बोध्यम् (न्या० म० ४ पृ० २४) (म० प्र० ४ पृ० ५७)। २ प्रत्यक्षजनकः संनिकर्षः। यथा आसत्तिराश्रयाणां तु सामान्यज्ञानमिष्यते (भा० प० श्लो० ६५) इत्यादौ।

आसनम्—स्थिरसुखमासनम्। तच्च पद्मासनभद्रासनवीरासनस्वस्तिकासनदण्डकासनसोपाश्रयपर्यङ्कक्रौञ्चनिषदनोष्ट्रनिषदनसमसंस्थानभेदाद्दशविधम् (सर्व० सं० पृ० ३७६ पातञ्ज०)।

आसुरः—(विवाहभेदः) आसुरो द्रविणादानात् (याज्ञवल्क्य० अ० १ श्लो० ६१)।

आसेधः—राजाज्ञया अवरोधः (मिताक्षरा अ० २ श्लो० ५)।

आस्तिकः—१ [क] परलोकाद्यस्तित्ववादी। यथा सत्यवतीसुतो व्यासः। [ख] नरकभीरुरास्तिकशब्दवाच्यः (त० प्र० ख० ४ पृ० १०५)। आस्तिकास्तु वेदान्तिमीमांसकादयो बहवः नास्तिकेभ्यो विभिन्नमतिकाश्चेति बोध्यम्। २ जरत्कारुमुनिपुत्र ऋषिविशेषः।

आस्रवः—[क] औदारिकादिकायादिचलनद्वारेणात्मनश्चलनं योगपदवेदनीयम् (सर्व० सं० पृ० ७३ आर्ह०)। [ख] आस्रवः कर्मणां बन्धः (सर्व० सं० पृ० ३६ आर्ह०)। आस्रवो भवहेतुः स्यात्संवरो मोक्षकारणम् इति (सर्व० सं० पृ० ८० आर्ह०)।

आहार्यम्—१ (प्रत्यक्षम्) [क] स्वविरोधिधर्मधर्मितावच्छेदककं स्वप्रकारकं ज्ञानम्। यथा निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् इति ज्ञानम् (ग० सामा० २ पृ० १९)। तथा हि स्वं वह्निः। तस्य विरोधी धर्मः वह्न्यभावः। स एव धर्मितावच्छेदको यस्मिन् ज्ञाने तत्। किंच स्वं

वह्निः स एव प्रकारो विशेषणं च यस्मिन् ज्ञाने तत् इति विग्रहार्थसमन्वया विज्ञेयाः । [ख] स्वविरुद्धधर्मावच्छिन्नधर्मितावच्छेदकक स्वावच्छिन्नप्रकारकं ज्ञानम् । यथा धूमव्यभिचारविशिष्टवह्न्यादिधर्मितावच्छेदकको धूमव्याप्यतया वह्न्यादिप्रकारको धूमव्यभिचारिवह्निमान् धूमव्याप्यवह्निमान् इत्याकारको ग्रहः (ग० सामा० २ पृ० १४) । अत्र स्वं धूमव्याप्यत्वम् । तद्विरुद्धो धर्मः धूमव्यभिचारः । तदवच्छिन्नः वह्न्यादिः । स एव धर्मितावच्छेदको यत्र ग्रहे सः । किंच स्वं धूमव्याप्यत्वम् । तदवच्छिन्नः तेन रूपेण वह्न्यादिः । स एव प्रकारो यस्मिन् ग्रहे सः इति विग्रहार्थलक्षणसमन्वया विज्ञेयाः । [ग] स्वास्मिन्स्वावृत्तित्वावच्छिन्नप्रकारकं ज्ञानम् । यथा पर्वतः पर्वतावृत्तिमान् इति ज्ञानम् (ग० सामा० २ पृ० १९) । अत्र स्वपदं पर्वतपरम् । तथा च एतज्ज्ञानस्य पर्वते पर्वतावृत्तित्वविशिष्टप्रकारकत्वेनाहार्यत्वं संपद्यते इति बोध्यम् । [घ] स्वविषयकेच्छाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्नप्रत्यक्षम् । अत्र स्वमाहार्यम् । तथा च विषयत्वस्वाव्यवहितोत्तरत्व—एतदुभयसंबन्धेनेच्छावच्छिन्नप्रत्यक्षमित्यनुगमो बोध्यः (ग० सव्य० पत्रे १७) । [ङ] बाधकालीनेच्छाजन्यं ज्ञानम् । यथा ह्रदो वह्निमान् इति ज्ञानम् । इदं त्ववधेयम् । आहार्यात्मकं ज्ञानं प्रत्यक्षमेवेति नैयायिकानां सिद्धान्तः । शाब्दबोधात्मकमपीत्यालंकारिका वदन्ति इति । २ व्याप्यम् । यथा कार्यं च तस्य दशधाहार्यं धार्यं प्रकाश्यं च (सांख्यकारिका ३२) इत्यादौ । ३ लौकिक औपासनिकोग्निराहार्य इति याजका वदन्ति (वाच०) ।

आर्हनैबुकम्—स्वस्वकुलागतं करडाकादिस्थावरदेवतापूजादिकम् (जै० न्या० अ० १ पा० ३ अधि० ८) ।

इच्छा—[क] (गुणः) इच्छात्वसामान्यवती (प्र० प्र० १७) (त० कौ० पृ० १८) । सा च यथा इदं मे भूयात् इत्येवंरूपः कामोभिलाषो वा (त० सं०) । सा च मनोग्राह्या आत्ममात्रवृत्तिश्चेति विज्ञेयम् (मा० प० श्लो० ५८) । इच्छालक्षणं च प्रवृत्तेः साक्षादनुकूलत्वम् (वाक्य० पृ० २१) । अथवा यत्नसंस्कार-

भिन्नत्वे सति संबन्धानवच्छिन्नप्रकारताकत्वम् (ल० व० पृ० ३५)। अत्रेदमुक्तम् । आत्मजन्या भवेदिच्छा इच्छाजन्या भवेत्कृतिः। कृतिजन्या भवेच्चेष्टा चेष्टाजन्या भवेत्क्रिया ॥ इति । इच्छा चात्मधर्म इति नैयायिकसिद्धान्तः। कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव इति श्रुतेः स मनोधर्म इति सांख्या मायावादिनश्चाहुः। श्रुतौ कामपदेनेच्छोच्यते। इच्छा द्विविधा । फलविषयिणी तदुपायविषयिणी चेति। अत्र मुख्यं फलं सुखं दुःखाभावश्च। तत्र फलेच्छां प्रति फलज्ञानमात्रं कारणम्। अत एव फलस्य स्वतः पुरुषार्थत्वं संभवति इति बोध्यम् (भा० प० श्लो० १४७) (मु० गु० पृ० २२०–२२१) (त० कौ० पृ० १८)। अत्रेदं रहस्यम्। सुखस्यैव चरमफलत्वेन सुखात्मकफलानन्तरं फलान्तराभावात् सुखेच्छाया नेष्टसाधनत्वज्ञानापेक्षा। अपि तु सुखज्ञानेनैव सुखेच्छोत्पद्यते इति। उपायेच्छां प्रति त्विष्टसाधनताज्ञानं कारणम् (भा० प० श्लो० १४७) (मु० गु० पृ० २२१) (त० कौ० पृ० १८)। यथा स्वर्गात्मकफलस्य उपायो यागः। तद्विषयकेच्छां प्रति यागो मम इष्टस्य स्वर्गात्मकफलस्य साधनम् इति ज्ञानं कारणम्। इच्छां प्रति बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानमपि कारणं भवति। पुनरपि नित्यानित्यभेदेनेच्छा द्विविधा। तत्र जीवेच्छा अनित्या। ईश्वरेच्छा तु नित्या सर्वं जगद्भूयात् इति समूहालम्बनात्मिका चेति। मायावादिनस्तु व्योमादिवत्सा अनित्येत्याहुः (वाच०)। [ख] स्वार्थे परार्थे वा अप्राप्तप्रार्थना। सा चात्ममनसोः संयोगात्सुखाद्यपेक्षात्स्मृत्यपेक्षाद्वोत्पद्यते। प्रयत्नस्मृतिधर्माधर्महेतुः। कामः अभिलाषः रागः संकल्पः कारुण्यम् वैराग्यम् उपधा भावः इत्येवमादय इच्छाभेदाः। मैथुनेच्छा कामः। अभ्यवहरणेच्छा अभिलाषः। पुनः पुनर्विषयानुरञ्जनेच्छा रागः। अनासन्नक्रियेच्छा संकल्पः। स्वार्थमनपेक्ष्य परदुःखप्रहाणेच्छा कारुण्यम्। दोषदर्शनाद्विषयत्यागेच्छा वैराग्यम्। परवञ्चनेच्छा उपधा। अन्तर्निगूढेच्छा भावः। चिकीर्षाजिहीर्षेत्यादिक्रियाभेदादिच्छाभेदा भवन्ति (प्रशस्त० २ पृ० ३३)।

इज्या—देवतापूजनम् (सर्वद० पृ० ११७ रामानु०)।

इतरबाधग्रहः—साध्यतावच्छेदकव्याप्ययत्किंचिद्धर्मावच्छिन्नेतरसाध्यतावच्छेदकविशिष्टाभाववत्पक्षविषयकं ज्ञानम् । यथा पर्वतो वह्निमानित्यादौ महानसीयेतरवह्न्यभाववान्पर्वतः इति ज्ञानम् । तथा हि । साध्यतावच्छेदकमत्र वह्नित्वम् । तद्व्याप्यो यत्किंचिद्धर्मः महानसीयत्वम् । तदवच्छिन्नः महानसीयवह्निः । तस्मादितरः (भिन्नः) यः साध्यतावच्छेदकविशिष्टः चत्वरीयादिर्वह्निः । तदभाववान् पक्षः पर्वतः । तद्विषयकं ज्ञानम् इति । अस्य प्रयोजनं हि यथा पर्वतो वह्निमान् इत्यादिस्थले वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतः इति परामर्शादपि महानसीयवह्निभिन्नवह्न्यभाववान् इतीतरबाधग्रहबलात् महानसीयवह्नित्वादिनानुमितिः पर्वतो महानसीयवह्निमान् इति जायत इति (त० प्र० ख० ४)।

इतरबाधग्रहसहकृतानुमितिः—(अनुमितिः) सामान्यधर्मावच्छिन्नस्य साध्यत्वे विशेषधर्मावच्छिन्नेतरबाधग्रहसत्त्वे जायमाना विशेषधर्मावच्छिन्नविधेयकानुमितिः । यथा पर्वते धूमेन शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नस्य साधने पर्वतो वह्निमानित्यादौ पर्वतो महानसीयवह्निमान् इत्यनुमितिः । अत्र च तादृशबाधग्रहकाले सामान्यधर्मावच्छिन्नव्याप्यवत्तापरामर्शादपि विशेषधर्मावच्छिन्नविधेयकानुमितिः स्वीक्रियत इति नैयायिकसिद्धान्तो ज्ञेयः।

इतरेतरः—(द्वंद्वसमासः) एकवचनान्यसमुदायकाङ्क्षः समासः । यथा धवखदिरौ छिन्धीत्यादावितरेतरद्वंद्वः । अत्र हि धवखदिरावगतौ द्विवचनादिः प्रमाणम् (श० प्र० पृ० ६६) । अत्रेदं बोध्यम् । धवखदिराविति स्वरूपद्वयप्रतीतेर्न लक्षणा शक्तिर्वेति नैयायिकसिद्धान्तः । मीमांसकाश्च धवखदिरावित्यादावुत्तरपदे धवखदिरादिसाहित्याश्रये लक्षणामाहुः । वैयाकरणास्तु तादृशसाहित्याश्रये शक्तिमाहुः (न्या० म० ४ पृ० १३)। शाब्दिकाश्च मिलितानामन्वय इतरेतरः इति वदन्ति।

इतरेतरत्—अन्योन्यशब्दवदस्यार्थोनुसंधेयः (उ० म०)।

इति—(अव्ययम्) १ हेतुः । २ प्रकाशनम् । ३ निदर्शनम् । ४ प्रकारः । ५ अनुकर्षः । ६ समाप्तिः । ७ प्रकरणम् । ८ स्वरूपम् । ९ सांनि-

ध्यम्। १० विवक्षानियम। ११ मतम्। १२ प्रत्यक्षम्। १३ अवधारणम्। १४ व्यवस्था। १५ परामर्शः। १६ मानम्। १७ इत्थमर्थः। १८ प्रकर्षः। १९ उपक्रमः। तत्र हेतौ उदाहरणम् इतीव धारामवधीर्य (नैष०) इति स्म सा कारुवरेण लेखितम् (नैष०)। प्रकाशार्थे यथा इतिहरि। प्रकारे यथा इति मदमदनाम्या रागिणः स्पष्टरागाः (माघ०)। प्रकरणे यथा इतिकृत्यम् इतिकर्तव्यम् इतिवृत्तम्। इदमर्थे यथा विरोधिसिद्धमिति कर्तुमुद्यतम् इत्यादि (वाच०)। अत्राय विशेषो ज्ञेयः। स्वरूपार्थद्योतकता त्रिधा। शब्दस्वरूपद्योतकता प्रातिपदिकार्थद्योतकता वाक्यार्थद्योतकता चेति। तत्र शब्दस्वरूपद्योतकत्वे तद्योगे न प्रथमा। यथा कृष्णेति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्तते इत्यादौ। प्रातिपदिकार्थद्योतकत्वे तु प्रथमा भवति। यथा चयस्त्विषामित्यनधारित पुरस्तत शरीरीति विभावितात्कृतिम्। विभुर्विभक्तावयव पुमानिति क्रमादमु नारद इत्यबोधि सः॥ (माघ १) इत्यादौ। वाक्यार्थद्योतकत्वे च न प्रथमा। यथा अत एव गवित्याह भू सत्तायामितीदृशम्। न प्रातिपदिकं नापि पदं साधु तु तत्स्मृतम्॥ (वैया० सि० का० २७)। श्रुतार्थस्य परित्यागादश्रुतार्थस्य कल्पनात्। प्राप्तस्य बाधादित्येव परिसंख्या त्रिदोषिका॥ (मीमांसा० का०) इत्यादौ (वाच०)।

इतिकर्तव्यता—इत्यकर्तव्यता क्रमयुक्तकर्तव्यतेत्यर्थः। एवं सर्वं विधायेदमितिकर्तव्यमात्मनः। युक्तश्चैवाप्रमत्तश्च परिरक्षेदिमाः प्रजाः॥ (मनु० ७।१४२) इत्यादावितिकर्तव्यता। अत्र कर्तव्यस्य इति प्रकारः इतिकर्तव्यता इति व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या। तदर्थश्च कर्तव्यसामान्यस्य भेदकः कर्तव्यविशेषः। यथा मीमांसकमते प्राशस्त्यं शब्दभावनायामितिकर्तव्यतात्वेनान्वयं लभते इति (लौ० भा० टी० पृ० ८)। यथा वा तेषामेव मते स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ लिङाख्यातबोध्यायाः अर्थभावनाया अपेक्ष्या प्रयाजाद्यङ्गजातात्मिका इतिकर्तव्यता भवति (लौ० भा० पृ० १०)। यथा वा ओदनकामः पचेदित्यत्र लिङा भावनाभिधीयते। तत्र किं भावयेत् कथं भावयेत् इति भाव्याद्याकाङ्क्षायां तृणफूत्कारादि-

निरुपकारं संपाद्य पाकेनौदनं भावयेत् (संपादयेत्) इति भाव्याद्यन्वयेन वाक्यार्थः संपद्यते (लौ० भा० टी० पृ० १०)।

इतिहासः—पुरावृत्तप्रकाशको ग्रन्थविशेषः । यथा महाभारतादिः (वाच०)। तत्राम्नायते वाको वाक्येतिहासपुराणः पञ्चमो वेदाना वेदः (छान्दो०)। स्वाध्यायं श्रावयेत्पित्र्ये धर्मशास्त्राणि चैव हि । आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च ॥ (मनु० ३।२३२) इति । इतिहासलक्षणं च धर्मार्थकाममोक्षाणामुपदेशसमन्वितम् । पूर्ववृत्तकथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते ॥ इति (वाच०)।

इदम्—प्रत्यक्षबुद्धिविषयः (दि० ४ पृ० १७९) (ग० शक्ति०)। यथा अयम् उदयति विततोर्ध्वरश्मिजालः (माघ०) इदं किलाव्याजमनोहरं वपुः (शाकु०) इत्यादाविदंपदार्थः । इदमर्थश्च लौकिकप्रत्यक्षविषयताविशिष्टम् (ग० शक्ति० टी० पृ० ११६)। चक्षुःसंनिकृष्टे व्यक्तिविशेषे अयं घटः इति प्रत्यक्षे घटस्येदमर्थता । अत्रेदं बोध्यम् । इदमः संनिकृष्टवाचित्वम् । तत्रोक्तम् अस्येति प्रत्यक्षादिसंनिधापितस्य जगत इदमा निर्देशः (शारी० भा०) इति । संनिकृष्टत्वं च बुद्धिमात्रेणापि । तच्च ज्ञानलक्षणया प्रत्यासत्त्या स्मरणादिना च भवति । यथा कौमुदीयं विरच्यते इत्यत्र भाविन्यपि कौमुदी बुद्ध्या संनिधापितत्वेन इदमा निर्दिश्यते (वाच०)।

इन्द्रियम्—[क] स्वविषयग्रहणलक्षणानीन्द्रियाणि (वात्स्या० १।१। १२)। [ख] शरीरसंयुक्तं ज्ञानकरणमतीन्द्रियम् (त० कौ० पृ० ३) (प्र० प्र० पृ० ११)। तच्च प्रत्यक्षप्रमाणमित्युच्यते (त० कौ० पृ० ८) (त० सं०)। अयमाशयः । यदा निर्विकल्पकरूपा प्रमा फलं तदा इन्द्रियं करणम् । तद्यथा आत्मा मनसा संयुज्यते । मन इन्द्रियेण । इन्द्रियमर्थेन । इन्द्रियाणां स्वसंबद्धवस्तुप्रकाशकारित्वम् इति नियमात् । ततोऽर्थसंनिकृष्टेनेन्द्रियेण निर्विकल्पकज्ञानं जन्यते । तस्य ज्ञानस्येन्द्रियं करणम् छिदाया इव परशुः । इन्द्रियार्थसंनिकर्षोऽवान्तरव्यापारः छिदाकरणस्य परशोरिव दारुसंयोगः । निर्विकल्पकं ज्ञानं

फलम् परशोरिव छिदा इति (त० भा० पृ० ६)। इन्द्रियसत्त्वे प्रमाणं चानुमानम्। तच्च ज्ञानक्रिया सकरणिका क्रियात्वाच्छिदिक्रियावत् इति (वाच०)। लक्षणं चेन्द्रियत्वमेव। तच्च स्मृत्यजनकज्ञानजनकमनःसंयोगाश्रयत्वम् (चि०) (प० मा०) (वै० उ० ४।२।१)। अथवा शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वम् (त० प्र० १) (वाक्य० पृ० ३) (त० दी० १ पृ० ७) (वै० उ० ४।२।१) (वै० वि० ४।२।१)। तदर्थश्च शब्दादितरे ये उद्भूता विशेषसंज्ञकाश्च गुणास्तेषामनाश्रयत्वे सति ज्ञानस्य कारणीभूतो यो मनःसंयोगः इन्द्रियैर्मनसः संयोगः तदाश्रयत्वम्। आत्मव्यावृत्त्यर्थं सत्यन्तदलम्। शब्दभिन्न उद्भूतो विशेषसंज्ञकश्च गुणो न कोपि कस्मिंश्चिदपीन्द्रिये तिष्ठति। अनुद्भूतविशेषगुणस्तु अनुद्भूतरूपादिः वर्तत एवेति। नक्तंचरनयनरश्मिस्तु (व्याघ्रादिनयनरश्मिः) तेजोन्तरमेव। तस्य चक्षुष्ट्वे तु शब्दरूपैतदितरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति इति विशेषणं देयम् (वै० उ० ४।२।१)। उद्भूतत्वं चानुद्भूतत्वाभावकूटरूपम्। अनुद्भूतत्वं च शुक्लत्वादिव्याप्यं नानैव (मु० १ पृ० ११९)। अथवा ज्ञानासमानाधिकरणो ज्ञानकारणीभूतो यो मनःसंयोगस्तदाश्रयत्वम्। चक्षुरादिमनःसंयोगमादायैव लक्षणसमन्वयः (म० प्र० १ पृ० १३)। घ्राणाद्यन्यान्यत्वं वा। प्रत्यक्षजनकतावच्छेदकतयेन्द्रियत्वमखण्डोपाधिरित्यन्ये (गौ० वृ० १।१।१२)। साङ्ख्यास्तु इन्द्रियत्वं सात्त्विकाहंकारोपादानत्वम् (न्या० म० १ पृ० ७) अहंकारकार्यत्वे सति कारणत्वं वेत्याहुः (वाच०)। [ग] साक्षात्कारमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयव्यापारवदतीन्द्रियम् (प० च०)। इन्द्रियं द्विविधम्। अन्तरिन्द्रियं बहिरिन्द्रियं च। तत्राद्यं मनः। द्वितीयं घ्राणादि। पञ्चविधम् घ्राणम् रसनम् चक्षुः श्रोत्रम् त्वक् चेति। तदुक्तम् घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः (गौ० १।१।१२) इति। अत्र भोगसाधनानीन्द्रियाणि (वात्स्या० १।१।९) इति भाष्यकार आह। इन्द्रियविषयास्तु गन्ध-

रसरूपस्पर्शशब्दाः इति (गौ० १।१।१४)। एवं चेन्द्रियाणि षट् (प्र० प्र० पृ० ११) (गौ० वृ० १।१।१२) (त० भा० पृ० २६)। केचित्तु इन्द्रियाणि दश ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च। तत्र ज्ञानेन्द्रियाणि घ्राणादीनि। कर्मेन्द्रियाणि तु वाक्पाणिपादपायूपस्थानि इत्याहुः (वाच०)। ज्ञानेन्द्रियार्थाः शब्दाद्याः स्मृताः कर्मेन्द्रियाण्यपि। वाक्पाणिपादपाय्वन्धुसंज्ञान्याहुर्मनीषिणः॥ वचनादानगतयो विसर्गानन्दसंयुताः। कर्मेन्द्रियार्थाः संप्रोक्ताः इति (शा० ति०)। अन्धु लिङ्गम् (राघवभट्टः)। हस्तौ पादावुपस्थं च जिह्वा पायुस्तथैव च। कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव इति (शङ्ख०) (वाच०)। तत्र ज्ञानेन्द्रियाणां मध्ये घ्राणरसनश्रोत्राणि न द्रव्यग्राहकाणि। अपि तु गुणमात्रग्राहकाणि। चक्षुस्त्वङ्मनांसि तु द्रव्यग्राहकाणि गुणग्राहकाण्यपि (प्र० प्र० पृ० १२) (त० कौ० १ पृ० १०)। अत्र केचित्तु मनो नेन्द्रियम् इत्याहुः। वैशेषिकैः साधित मनस इन्द्रियत्व नैयायिका अप्यभ्युपगच्छन्ति (प्र० प्र० पृ० २१) (त० भा० पृ० ४२–४३)। तच्च शरीरसंयोगे सत्येव साक्षात्प्रमितिसाधनम् इति (ता० र० श्लो० २८)।

इन्द्रियार्थसंनिकर्षः—प्रत्यक्षात्मकज्ञानहेतुरिन्द्रियस्य विषयेण संबन्धः (राम० १ पृ० १२८)। अत्रेदमवधेयम्। यदा इदं किंचिदिति निर्विकल्पकं ज्ञानं जायते तदा तस्य ज्ञानस्येन्द्रियं करणम्। इन्द्रियार्थसंनिकर्षोवान्तरव्यापारः। निर्विकल्पकज्ञानं फलम्। यदा निर्विकल्पकज्ञानानन्तरं सविकल्पकं ज्ञानमुत्पद्यते तदेन्द्रियार्थसंनिकर्षः करणम्। निर्विकल्पकज्ञानमवान्तरव्यापारः। सविकल्पकज्ञानं फलम् इति (त० भा० पृ० ६)। विस्तरस्तु अन्यत्र (वै० उ० ८।१।४–५) अनुसंधेयः। स चेन्द्रियार्थसंनिकर्षो द्विविधः। लौकिकः अलौकिकश्च। तत्र लौकिको लौकिकप्रत्यक्षे कारणम् (त० कौ० पृ० ८) षडिन्द्रियसहकारी इति। (प्र० प्र० पृ० ३) (न्या० म० १ पृ० ७)। वक्ष्यमाणमलौकिकसंनिकर्षत्रयं तु षडिन्द्रियसहकारीति संप्रदायविदः। मनस एव सहकारीति शूलपाणिमिश्राः (त० कौ० १ पृ० ९)। तत्र लौकिकः षड्विधः

संयोगः संयुक्तसमवायः संयुक्तसमवेतसमवायः समवायः समवेतसमवायः विशेषणविशेष्यभावश्चेति । तत्र चक्षुषा इह घटोस्ति इति घटोयम् इति वा घटप्रत्यक्षजनने संयोगः संनिकर्ष उपयुज्यते । द्रव्यचाक्षुषस्पार्शनमानसेष्विन्द्रियसंयोग एव संनिकर्षः (न्या० म० १ पृ० ७) (सि० च० १ पृ० २२) । चक्षुरादेर्घटादिना संयोगसत्त्वादिति भावः । एवं मनसा संयोगेनात्मग्रहः अहमस्मि इति (त० कौ० १ पृ० ८) । अत्रायं नियमः । आत्मा मनसा संयुज्यते । मन इन्द्रियेण । इन्द्रियमर्थेन (विषयेण) । ततः संनिकृष्टेनेन्द्रियेण निर्विकल्पकप्रत्यक्षमुत्पद्यते (त० मा० पृ० ६) (प्र० प्र०) । घटे रूपादिकमस्ति इति घटरूपादिप्रत्यक्षजनने संयुक्तसमवायः । द्रव्यसमवेतचाक्षुषरासनघ्राणजस्पार्शनमानसेष्विन्द्रियसंयुक्तसमवाय एव संनिकर्षः (सि० च० १ पृ० २२) । चक्षुरादिसंयुक्ते घटे रूपादीनां समवायादिति भावः (त० कौ० १ पृ० ९) । शब्देतरगुणाः कर्म द्रव्यगता जातिः संयुक्तसमवायेन गृह्यते (न्या० म० १ पृ० ७) । घटगतरूपे रूपत्वाद्यस्ति इति रूपत्वादिसामान्यप्रत्यक्षे संयुक्तसमवेतसमवायः । शब्देतरगुणगता कर्मगता च जातिरित्यर्थः (न्या० म० १ पृ० ७) । अत्रायं नियमः येनेन्द्रियेण यद्गृह्यते तेनेन्द्रियेण तद्गतं सामान्यम् तत्समवायः तदभावश्च गृह्यते इत्यनुसंधेयः (त० कौ० १ पृ० १०) । द्रव्यसमवेतसमवेतस्य चाक्षुषरासनघ्राणजस्पार्शनमानसेष्विन्द्रियसंयुक्तसमवेतसमवाय एव संनिकर्षः । चक्षुरादिसंयुक्ते घटे समवेतं रूपादि । तत्र रूपत्वादेः समवायादिति भावः (सि० च० १ पृ० २२) । श्रोत्रेण कर्णे ध्वनिः पतति इति इह वीणाशब्दोस्ति इति वा शब्दसाक्षात्कारे समवायः । कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभः श्रोत्रम् । तत्र ध्वनिशब्दस्य समवायस्य सत्त्वादिति भावः (न्या० म० १ पृ० ८) (प्र० प्र० पृ० ४) (त० कौ० १ पृ० ९) । इह शब्दे शब्दत्वगुणत्वादिकमस्ति इत्येवं श्रोत्रेण शब्दत्वादिसामान्यप्रत्यक्षे समवेतसमवायः । अत्र श्रोत्रसमवेते शब्दे शब्दत्वादेः समवायादिति भावः (त० कौ० १ पृ० ९) । समवायप्रत्यक्षे

इह भूतले घटो नास्ति इति अभावप्रत्यक्षे च विशेषणविशेष्यभावः (विशेषणता विशेष्यता च) इति (त० सं) (त० भा० पृ० ६–८) (सि० च० पृ० २२)। तथाहि। यदा चक्षुःसंयुक्ते भूतले घटाद्यभावो गृह्यते इह भूतले घटो नास्ति इति तदा चक्षुःसंयुक्तस्य भूतलस्य घटाद्यभावो विशेष्यम्। भूतलं विशेषणम्। अत्र चक्षुःसंयुक्तविशेष्यत्वं संनिकर्षः। यदा मनःसंयुक्त आत्मनि सुखाद्यभावो गृह्यते अहं सुखादिरहितः इति तदा मनःसंयुक्तस्यात्मनः सुखाद्यभावो विशेषणम्। अत्र मनःसंयुक्तविशेषणत्वं संनिकर्षः। यदा च श्रोत्रसमवेते गकारे घत्वाभावो गृह्यते गकारो घत्वाभाववान् इति तदा श्रोत्रसमवेतस्य गकारस्य घत्वाभावो विशेषणम्। अत्र श्रोत्रसमवेतविशेषणत्वं संनिकर्षो ज्ञेयः। तदेवं संक्षेपतः पञ्चविधान्यतमसंबन्धसंबद्धविशेषणविशेष्यभावलक्षणेनेन्द्रियार्थसंनिकर्षेणाभाव इन्द्रियेण गृह्यते। एवं समवायोपि चक्षुःसंबद्धस्य तन्तोर्विशेषणभूतः पटसमवायो गृह्यते इह तन्तुषु पटसमवायः इति (त० भा० १ पृ० ८)। तत्र विशेषणता नानाविधा। तथाहि भूतलादौ घटाभावः संयुक्तविशेषणतया गृह्यते। संख्यादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतविशेषणतया गृह्यते। संख्यात्वादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणतया गृह्यते। शब्दाभावः केवलश्रोत्रावच्छिन्नविशेषणतया गृह्यते। कादौ खत्वाद्यभावः श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतविशेषणतया गृह्यते। एवं कत्वाद्यवच्छिन्नाभावे खत्वाभावादिकं श्रोत्रावच्छिन्नविशेषणविशेषणतया गृह्यते। घटाभावादौ घटाभावश्चक्षुःसंयुक्तविशेषणविशेषणतया गृह्यते इति। एवमन्यत्राप्यूह्यम् (मु० १ पृ० १२२)। एवं विशेष्यताया नानाविधत्वम् पूर्वोक्तं तदुदाहरणादिकं च द्रष्टव्यम्। अत्र समवायस्य प्रत्यक्षवर्णनं न्यायमतेन। वैशेषिकमते तु समवायोतीन्द्रिय एवेति ज्ञेयम् (त० कौ० १ पृ० ९) (मु० १ पृ० १२२)। अत्रेदं बोध्यम्। विशेषणतया विशेष्यतया च समवायाभावयोर्ग्रह इत्युक्तम्। तत्र विशेषणता द्विविधा। इन्द्रियविशेषणता इन्द्रियसंबद्धविशेषणता च। तत्रेन्द्रियविशेषणतया अयं शब्दसमवायवान् इति शब्द-

समवायस्य अयं शब्दाभाववान् इति शब्दाभावस्य च ग्रहः। तत्र श्रोत्रेन्द्रिये शब्दसमवायस्य शब्दाभावस्य च विशेषणत्वादिति भावः (न्या० म० १ पृ० ८) (त० कौ० १ पृ० ९)। अभावस्य स्वोपरक्तबुद्धिजनकत्वं यत्स्वरूपं तदेव विशेषणत्वम् न तु तदर्थान्तरम् इति विज्ञेयम् (त० भा० पृ० २०)। इन्द्रियसंबद्धविशेषणतया तु इदं कपालं घटसमवायवत् इति घटादिसमवायस्य इदं भूतलं घटाभाववत् इति घटाभावस्य च ग्रहः (त० कौ० १ पृ० ९) (न्या० म० पृ० ८)। तत्र चक्षुरादिसंयुक्ते कपाले घटसमवायस्य चक्षुरादिसंबद्धे भूतले घटाभावस्य च विशेषणत्वादिति भावः (न्या० म० १ पृ० ८) (त० कौ० १ पृ० ९)। अत्र इन्द्रियसंनिकर्षस्य संयोगादेर्बहुविधस्य प्रवेशात्तादृशविशेषणतापि बहुविधा। तद्यथा इन्द्रियसंयुक्तविशेषणता इन्द्रियसंयुक्तसमवेतविशेषणता इन्द्रियसंयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणता इन्द्रियसमवेतविशेषणता इन्द्रियसमवेतसमवेतविशेषणता इन्द्रियविशेषणविशेषणतेत्यादिः। तत्र आद्यया इन्द्रियसंयुक्तविशेषणतया भूतले घटाभावग्रहः। द्वितीयया घटरूपादौ रसत्वाभावग्रहः। तृतीयया रूपत्वादौ रसत्वाभावग्रहः। चतुर्थ्या श्रोत्रसमवेते ककारे खत्वाभावग्रहः। पञ्चम्या कत्वे खत्वाभावग्रहः। षष्ठ्या श्रोत्रे विशेषणीभूतककाराभावे खत्वाभावग्रहः इति बोध्यम् (म० प्र० १ पृ० १०–११)। एवं विशेष्यतापि द्विविधा। इन्द्रियविशेष्यता इन्द्रियसंबद्धविशेष्यता च। तत्रेन्द्रियविशेष्यतया इह शब्दसमवायोस्ति इति शब्दसमवायस्य इह शब्दो नास्ति इति शब्दाभावस्य च ग्रहः। तत्र श्रोत्रेन्द्रिये शब्दसमवायस्य शब्दाभावस्य च विशेष्यत्वादिति भावः। इन्द्रियसंबद्धविशेष्यतया तु इह कपाले घटसमवायोस्ति इति घटादिसमवायस्य इह भूतले घटो नास्ति इति घटाभावस्य च ग्रहो भवतीति। तत्र चक्षुरादिसंयुक्ते कपाले घटसमवायस्य तादृशे चक्षुरादिसंयुक्ते च भूतले घटाभावस्य च विशेष्यत्वादित्यवधेयम्। तत्र षड्विधसंनिकर्षमध्ये विशेषणविशेष्यभावो न विषयतारूपः। अपि तु स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नाधाराधेयभाव एवेति विज्ञेयम् (नील० १

पृ० १८)। द्वितीयः अलौकिकः संनिकर्षश्च त्रिविधः । सामान्यलक्षणः ज्ञानलक्षणः योगजधर्मश्चेति (भा० प० १ श्लो० ६३–६५) (मु० १ पृ० ११९–१२२) । स चालौकिकप्रत्यक्षे कारणम् । एतत्रितयसंनिकर्षः षडिन्द्रियसहकारीति संप्रदायविदः । मनस एव सहकारीति शूलपाणिमिश्राः (त० कौ० १ पृ० ९) इत्युक्तमेव ।

इष्टत्वम्—[क] इच्छाविषयत्वम् । यथा इष्टदेवतानमस्कारलक्षणं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थं निबध्नन् (त० दी० पृ० १) इत्यादाविष्टत्वम् । [ख] समभिव्याहृतपदोपस्थापितकामनाविषयत्वम् । यथा ओदनकामः पचेत स्वर्गकामो यजेतेत्यादावोदनस्वर्गरूपफलयोरिष्टत्वम् (ग० व्यु० ल० पृ० १३९) ।

ई.

ईर्या—(समितिः) लोकातिवाहिते मार्गे चुम्बिते भास्वदंशुभिः । जन्तुरक्षार्थमालोक्य गतिरीर्या मता सताम् ॥ (सर्व० सं० पृ० ७९ आर्ह०) ।

ईर्ष्या—(दोषः) १ अक्षान्तिः । सा च परोत्कर्षासहिष्णुता । यथा शत्रव ईर्ष्यतीत्यादौ धात्वर्थः (ग० व्यु० का० ४ पृ० ९६) । अथवा साधारणे वस्तुनि परस्वत्वाचद्ग्रहीतरि द्वेषः । यथा दुरन्तदायादानामीर्ष्या (गौ० वृ० ४।१।३) । शाब्दिकास्तु उत्कर्षविरोधिधर्मारोपानुकूलव्यापारजनकश्चित्तवृत्तिविशेषः । यथा हरये ईर्ष्यतीत्यादौ इत्याहुः (ल० म० सुब० का० पृ० १०३) । ईर्ष्या च कोपमूलिका । तत्रोक्तम् पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम् । वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोपि गणोष्टकः ॥ (मनु० ७।४८) इति । परोत्कर्षगोचरो द्वेष इति परमार्थः । तथा च तादृशद्वेषविषयस्य परस्य क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः (पा० सू० १।४।३७) इत्यनेन संप्रदानता (ग० व्यु० का० ४ पृ० ९६) । २ अनिष्टानुपेक्षणम् । यथा शिष्यायेर्ष्यतीत्यत्र धात्वर्थः । अत्र शिष्यानिष्टं नोपेक्षत इति वाक्यार्थः (श० प्र० पृ० ८७) ।

ईश्वरः—परमात्मवदस्यार्थोनुसंधेयः । ईश्वरश्चिदचिच्चेति पदार्थत्रितयं हरिः । ईश्वरश्चिदिति प्रोक्तो जीवो दृश्यमचित्पुनः ॥ (सर्व० सं० पृ० २२ रामानु०) । अत्र हरिः ईश्वर' इति संबन्धः ।

ईश्वरप्रणिधानम्—अभिहितानामनभिहिताना च सर्वासां क्रियाणां परमेश्वरे परमगुरौ फलानपेक्षया समर्पणम् (सर्व० सं० पृ० ३७१ पातञ्ज०) ।

ईषा—शकटगतो लाङ्गलदण्डवद्दीर्घः काष्ठविशेषः (जै० न्या० अ० २ पा० ३ अधि० ५) ।

उ.

उच्चरितत्वम्—उच्चारणं च शब्दोत्पत्त्यनुकूलव्यापारः । तज्जन्यत्वमुच्चरितत्वम् । शाब्दिकास्तु ताल्वोष्ठसंयोगादिजन्याभिव्यक्तिविशिष्टत्वम् । यथा वर्णमुच्चारयतीत्यादौ वर्णस्योच्चरितत्वम् इत्याहुः (वै० सा० स्फोट० पृ० ४४४) ।

उच्चारणम्—कण्ठताल्वाद्यभिघातेन शब्दजनकव्यापारः । यथा वेदोच्चारणकार्यार्थमुक्तं तत्त्वया घृतम् (भार० व० अ० २१४) इत्यादौ । तत्प्रकारस्तु आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया । मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥ सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः । वर्णान् जनयते तेषां विभागः पञ्चधा मतः ॥ इति शिक्षोक्तदिशावसेयः (वाच०) । अधिकं तु अनुमानचिन्तामण्यादौ द्रष्टव्यम् ।

उच्छ्वासः—प्राणवायोर्व्यापारविशेषः (गौ० वृ० ३।१।३०) । यथा निःश्वासोच्छ्वासोपलब्धेश्वातुर्मौनिकम् (गौ० ३।१।३०) इत्यादावुच्छ्वासः ।

उत्कर्षः—१ अविद्यमानधर्मारोपः । यथा उत्कर्षसमो जातिरित्यादावुत्कर्षः (गौ० वृ० ५।१।४) । २ गुणनिष्ठजातिविशेषः । स च रूपत्वादिव्याप्यो रूपादिनिष्ठः । एतन्मूलिकैव अयमस्मादुत्कृष्टः इति प्रतीतिः । कालखात्मदिशां साधर्म्ये परममहत्त्वे परममहत्त्वत्वं चापकर्षानाश्रयपरिमाणत्वमित्यत्रापकर्षोप्येवमेव । ३ उत्कृष्टः इति प्रतीतिसाक्षिको द्रव्यादिवृत्तित्वेन ज्ञायमानो धर्म. । यथा उत्कर्षवत्तया

ज्ञापनं (ज्ञानानुकूलः शब्दः) स्तुतिरित्यादौ । स च धर्मः कचिज्जातिः कचिद्दया कचिच्च दानादीनि । यथा त्वं ब्राह्मणः त्वं दयाशीलः त्वं दाता पुत्री इत्यादौ दयादीनामप्युत्कर्षत्वम् । अत्र दयादिष्वप्युत्कर्षव्यवहारेण तेषामप्युत्कर्षपदवाच्यत्वमिति बोध्यम् (मू० म० १ पृ० १०३) । यथा वा त्वमेव राजा इत्यादौ । अत्र च कश्चिद्दरिद्रो याचक उदारं धनिकं ग्राम्यप्रभुं वाम्येत्य त्वमेव राजेति अन्ययोगव्यवच्छेदेन राजभावमारोपयतीति लोकप्रसिद्धिर्द्रष्टव्या ।

उत्कर्षसमः—(जातिः) [क] दृष्टान्तधर्मं साध्येन समासजन्नुत्कर्षसमः । यदि क्रियाहेतुगुणयोगाल्लोष्टवत्क्रियावानात्मा लोष्टवदेव स्पर्शवानपि प्राप्नोति । अथ न स्पर्शवान् लोष्टवत्क्रियावानपि न प्राप्नोति । विपर्यये वा विशेषो वक्तव्य इति (वात्स्या० ५।१।४) । [ख] व्याप्तिमपुरस्कृत्य पक्षदृष्टान्तान्यतरस्मिन्साध्यसाधनान्यतरेणाविद्यमानधर्मप्रसञ्जनम् । यथा शब्दः अनित्यः कृतकत्वादिति स्थापनायामनित्यत्वं कृतकत्वं घटे रूपसहचरितम् । अतः शब्दोपि रूपवान्स्यात् । तथा च विवक्षितविपरीतसाधनाद्विशेषविरुद्धो हेतुः । विरुद्धदेशनाभासोयमिति बोध्यम् (गौ० वृ० ५।१।४) । [ग] परोक्तसाधनादेव तदव्यापकधर्मस्य पक्ष आपादनम् । यथा शब्दः अनित्यः कृतकत्वाद्घटवदित्यादौ कश्चिदेवमाह यदि कृतकत्वेन हेतुना शब्दो घटवदनित्यः स्यात्तर्हि तेनैव हेतुना शब्दो घटवत्सावयवः स्यात् इति (नील० पृ० ४३) ।

उत्क्षेपणत्वम्—उत्क्षेपणत्वं नामोर्ध्वदेशसंयोगासमवायिकारणसमवेतकर्मत्वापरजातिः (सर्व० सं० पृ० २२० औलु०) । अथ वा ऊर्ध्वदेशसंयोगजनकक्रियानुकूलक्रियात्वम् (त० व०) ।

उत्क्षेपणम्—(कर्म) [क] ऊर्ध्वदेशसंयोगहेतुः कर्म (त० सं०) (त० कौ० पृ० २०) (त० व० पृ० २४०) । यथा हस्तेन मुसलमुत्क्षिपतीत्यादावुत्क्षेपणम् । आत्मनः संयोगप्रयत्नाभ्यां प्रथमतो हस्तकर्म भवति । तत्र हस्तः समवायिकारणम् । प्रयत्नवदात्मसंयोगोसमवायिकारणम् । प्रयत्नश्च निमित्तकारणम् (त० व० परि० १६ पृ० २४१) । ततो मुसलोत्क्षेपणे मुसलं समवायिकारणम् । प्रयत्न-

वदात्मसंयुक्तोत्क्षेपणवद्धस्तसंयोगोऽसमवायिकारणम्। प्रयत्नहस्तोत्क्षेपणादिकं निमित्तकारणम् इत्यादिकमुन्नेयम्। अत्रेदं बोध्यम्। उत्क्षेपणकर्तुः प्रयत्नः तस्यैव हस्तनोदनम् उत्क्षेप्यलोष्टादीनां गुरुत्वम् एतत्त्रयं हि कारणमुत्क्षेपणादेः कर्मणः इति। उत्क्षेपणादिकर्मणः कार्याणि तु संयोगविभागवेगा भवन्ति। स्थितिस्थापकोपि कर्मकार्यमित्यन्ये वदन्ति (त० व०)। [ख] ऊर्ध्वसंयोगफलकक्रियावच्छिन्नव्यापारः। यथा गगने लोष्टमुत्क्षिपतीत्यादौ धात्वर्थः (श० प्र० पृ० ९६)। [ग] शरीरावयवेषु तत्सबद्धेषु च यदूर्ध्वभाग्भिः प्रदेशैः संयोगकारणम् अधोभाग्भिश्च प्रदेशैर्विभागकारणं कर्मोत्पद्यते गुरुत्वप्रयत्नसंयोगेभ्यः तत् (प्रशस्त० कर्मनि० पृ० ३७)।

उत्तमसाहसः—वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने। तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसः॥ (मिताक्षरा अ० २ श्लो० २६)।

उत्तरत्वम्—१ स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वम्। यथा चैत्रोत्तरत्वं वैशाखमासस्य। अत्र च त्रिंशद्दिवसात्मकचैत्रमासस्याधिकरणं तावान् दण्डकालः। तद्ध्वंसाधिकरणत्वं वैशाखस्येति लक्षणसमन्वयः। यथा वा भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ व्रजनस्य भोजनोत्तरत्वम्। २ मेरुसंनिहितदेशावच्छिन्नत्वम्। यथा शल्कीग्रामादुत्तरस्यां दिशि सोलापुरग्राम इत्यादौ ततो वायव्यैशान्योर्मध्यदिश उत्तरत्वम्। ३ क्रियाजन्यसंयोगानुयोगित्वम् भाविक्रियाजन्यसंयोगाश्रयत्वं वा। यथा ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामात्मकप्रदेशस्य पूर्वदेशमपेक्ष्योत्तरत्वम्। ४ दक्षत्वम् उत्तरसंज्ञकत्वं वा। यथा उत्तराः कुरव इत्यादौ इति काव्यज्ञा वदन्ति।

उत्तरपदः—(द्विगुः समासः) यो द्विगुः स्वघटकनामभ्यां सह साकाङ्क्षनामान्तरेण समासस्यान्तर्गतः सः। यथा पञ्च गावो धनमस्येति विग्रहे पञ्चगवधनः पुरुषः इत्यादौ बहुव्रीह्यादिनिविष्टः पञ्चगवादिः (श० प्र० पृ० ४७)।

उत्तरम्—१ परपक्षप्रतिषेधः (वात्स्या० ५।२।१९)। यथा उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा (गौ० ५।२।१९) इत्यादौ। २ प्रश्ननिवर्तकं

वाक्यम् । यथा कोसि इति पृष्टे देवदत्तोहमस्मि इति वचनम् । तत्रोक्तम् प्रश्नश्रोयधिया पृच्छा तस्य खण्डनमुत्तरम् इति (वाच०)। जिज्ञासितविषयावेदकं वाक्यमुत्तरमिति केचित् (वाच०)। शाब्दिकास्तु यद्धर्मावच्छिन्ने यद्धर्मावच्छिन्नस्य संबन्धो यत्प्रश्नवाक्यात्प्रतीयते तद्धर्मावच्छिन्ने जिज्ञासिततद्धर्मावच्छिन्नसंबन्धबोधकवाक्यम् । यदाहुः जिज्ञासितपदार्थस्य संसर्गो येन गम्यते । तदुत्तरमिति प्रोक्तमन्यदाभासशब्दितम् ॥ इति । यथा कस्माद्घटः इति प्रश्नस्य दण्डाद्घटः इत्युत्तरम् । अत्र घटत्वावच्छिन्ने जिज्ञासितधर्मावच्छिन्नसंबन्धबोधकस्य कस्माद्घटः इति प्रश्नवाक्यस्य घटत्वावच्छिन्ने जिज्ञासितदण्डत्वावच्छिन्नस्य हेतुहेतुमद्भावबोधकं दण्डाद्घटः इति वाक्यमुत्तरम् (वै० सा० द० पृ० ८७) इति वदन्ति । ३ सिद्धान्तानुकूलतर्कोपन्यासरूपोधिकरणविशेष इति मीमांसका वेदान्तिनश्चाहुः । ४ राजसमीपे वादिकृताभियोगापनोदकमुत्तराख्यं व्यवहाराङ्गमिति व्यवहारज्ञाः । पक्षस्य व्यापकं सारमसंदिग्धमनाकुलम् । अव्याख्यागम्यमित्येतदुत्तरं तद्विदो विदुः ॥ (मिताक्षरा अ० २ श्लो० ७) । ५ नक्षत्रविशेष इति ज्योतिर्विद आहुः ।

उत्तरमीमांसा—(दर्शनम्) उत्तरस्य वेदशेषभागस्योपनिषद्रूपस्य मीमांसा पश्चात्तन्यायोपेतवाक्यसमुदायात्मको विचारः । यथा अथातो ब्रह्मजिज्ञासा (ब्र० सू० १।१।१) इत्यारभ्य अनावृत्तिः शब्दात् (ब्र० सू० ४।४।२३) इत्येतावान् अध्यायचतुष्टयात्मको सत्यवतीसुतव्यासकृतो ब्रह्मविचारः (वाच०) ।

उत्तीर्णता—१ निश्चयः (ग० सव्य०)। यथा असाधारण्योत्तीर्णतादशायामित्यादौ । २ नद्यादेः पारगमनकर्मत्वमुत्तीर्णत्वमिति काव्यज्ञा वदन्ति ।

उत्तेजकत्वम्—१ प्रतिबन्धककोटिप्रविष्टाभावप्रतियोगित्वम् । यथा दाहं प्रति मणिविशेषस्योत्तेजकत्वम् । अत्र च दाहं प्रति मणिविशेषस्य प्रतिबन्धकत्वं लोकसिद्धम् । परंतु मणिविशेषान्तरस्य च समवधाने दाहोत्पत्त्या मणिविशेषान्तराभावविशिष्टमणिविशेषस्यैव प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यं-

वक्तव्यतया मणिविशेषान्तरस्योत्तेजकत्वमुपपद्यत इति। २ प्रेरकत्वमिति काव्यज्ञाः। ३ उद्दीपकत्वं वर्धकत्वं वेत्याधुनिका लौकिकजना वदन्ति।

उत्थाप्याकाङ्क्षा—(आकाङ्क्षा) अनियताकाङ्क्षा (राम० १ पृ० २)। यथा उदयति चन्द्रः कुमुदबान्धव इत्यादौ चन्द्रपदकुमुदबान्धवपदयोरनियताकाङ्क्षा। अत्र समाप्तपुनरात्तत्वाख्यः काव्यदोषोस्तीति बोध्यम्।

उत्थिताकाङ्क्षा—(आकाङ्क्षा) नियताकाङ्क्षा। यथा क्रियाकारकपदानां परस्पराकाङ्क्षा। यथा वा पुत्रादिपदानां पित्रादिरूपप्रतियोगिवाचकपदाकाङ्क्षा नियता (राम० १ पृ० २)। नियतत्वं चात्रावश्यंभावित्वम्। अत्र च पुत्र इत्युक्ते कस्येत्याकाङ्क्षोदयाद्देवदत्तस्येत्यायपेक्ष्यत इति देवदत्तस्येति षष्ठ्यन्तपदपुत्रपदयोर्नियताकाङ्क्षेति ज्ञेयम्।

उत्पत्तिः—अत्र बहवो विप्रतिपद्यन्ते। असतः सदुत्पद्यते इति बौद्धाः। प्रागुत्पत्तेरसत् कारणव्यापारादुत्पद्यते इति नैयायिकाः। सत एव कारणात् असतः कार्यस्य कारणव्यापारात् उत्पत्तिरित्यर्थः। उत्पत्तेः प्रागसत् उत्पत्तिकाले च सदिति तद्भावः। प्रागुत्पत्तेः सदपि कारणव्यापारादभिव्यज्यते इति सांख्याः मायावादिवेदान्तिनश्च प्रतिपेदिरे। यथा पीडनेन तिलेषु तैलस्य अवघातेन धान्येषु तण्डुलानाम् दोहनेन सौरमेयीषु पयसः अभिव्यक्तिः तद्वत्। तत्र सतो विवर्त इति मायावादिनां मतम्। परिणाम इति सांख्यानां मतम् (वाच०)। उत्पत्तिशब्दार्थस्तु आद्यक्षणसंबन्धः। स च [क] स्वाधिकरणक्षणावृत्तिप्रागभावप्रतियोगिक्षणसंबन्धः (आत्मत० व्या० शिरोम०) (वाच०) (म० प्र० १ पृ० १२) (त० प्र० १)। [ख] स्वाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणक्षणसंबन्धो वा (म० प्र० १ पृ० १२) (त० प्र० १)। यथा उत्पत्तिमानभावो ध्वंस इत्यादावुत्पत्तिः। यथा वा घटपटादेरुत्पत्तिः। स्वम् उत्पद्यमानत्वेनाभिमतं घटादि (म० प्र० १ पृ० १२)। क्षणश्च स्वजन्यविभागप्रागभावावच्छिन्नं कर्म। अत्र स्वम् उत्पद्यमानं कर्म (म० प्र० पृ० १२)। [ग] यो यत्कालवृत्तिध्वंसयोग्यवृत्तिस्तस्य तद्वृत्तित्वमुत्पत्तिरित्यपि केचित् (दीधि० २)। [घ] स्ववृत्ति-

ध्वंसप्रतियोगिकालावृत्तित्वविशिष्टस्ववृत्तित्वम्। इदं च महाप्रलये क्षणव्यवहारानङ्गीकारेपि महाप्रलयस्योत्पत्तिः संपद्यत इत्यभिप्रायेणोक्तमिति विज्ञेयम् (दि० १ पृ० ९३)। [ङ] तदधिकरणक्षणावृत्तित्वव्याप्यस्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिताकसमयवृत्तित्वम्। तत्पदमुत्पत्स्यमानपदार्थपरम्। तथा च यदधिकरणक्षणावृत्तित्वस्य व्याप्या यत्समयवृत्तिध्वंसप्रतियोगिता तस्य तत्समयवृत्तित्वम् इति (राम० १।१।९२)। इदं च महाप्रलयस्यापि क्षणत्वं वर्तते इत्यभिप्रायेणोक्तमिति विज्ञेयम् (दिन० १ पृ० ९२)। [च] यत्समयवृत्तिध्वंसप्रतियोगिताव्यापकं तत्कार्याधिकरणक्षणवृत्तित्व तत्समयवृत्तित्वमिति केचित् (दि०)। सा द्विविधा। स्वत उत्पत्तिः परत उत्पत्तिश्च। तत्राद्या यथा मीमांसकनये स्वतः प्रमात्वस्योत्पत्तिः। द्वितीया यथा घटादीनामुत्पत्तिः। सकलकारणयौगपद्यमुत्पत्तिरिति केचित्। आत्मन उत्पत्तिस्तु देहसंगतिः (ता० ४० श्लो० २१)।

उत्पत्तिकालावच्छिन्नत्वम्—स्वाधिकरणसमयध्वंसवदन्यकालसंबन्धः (ग० पक्ष० पृ० ३९)। यथा यदा यो घट उत्पद्यते तदा तस्य घटस्य तत्कालावच्छिन्नत्वम्। यथा वा द्वितीयक्षणपर्यन्तावस्थायिनोपि ज्ञानादेरुत्पत्तिकालावच्छिन्नत्वम्। अथ वा तत्तदधिकरणसमयध्वंसाधिकरणसमयसंबन्धानामभावकूटविशिष्टत्वम् (ग० २ प० पृ० ४१)।

उत्पत्तिविधिः—(विधिः) कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिरुत्पत्तिविधिः (मी० न्या० पृ० ९)। तत्स्वरूपं द्विविधम्। द्रव्यं देवता चेति। यथा दर्शपूर्णमासे आग्नेयोष्टाकपालो भवति इत्यादि। ज्योतिष्टोमे सोमेन यजेत इति। क्वचित् अग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ रूपाश्रवणेप्युत्पत्तिविधित्वमस्त्येव (म० प्र० ४ पृ० ६२)।

उत्पातः—शुभाशुभसूचको भूतविकारः। यथा वाताय कपिला विद्युदित्यादौ। अत्र ज्ञाप्यज्ञापकभावश्चतुर्थ्यर्थः। तथा च वातरूपज्ञाप्यज्ञापिका कपिला विद्युत् इति बोधः (ल० म० सुब० का० ४ पृ० १०५)।

उत्पादः—[क] स्वाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणसमयसंबन्धः। [ख] तत्तत्समयवृत्तिध्वंसप्रतियोगिसमयावृत्तित्वे सति तत्तत्समयसंबन्धः। यथा धर्मादुत्पद्यते सुखम् दण्डाज्जायते घट इत्यादौ धातोरर्थः। अत्र तादृशसंबन्धरूपधात्वर्थनिष्ठं जन्यत्वं पञ्चम्यर्थः। तथा च धर्मजन्यो यः स्वाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणसमयसंबन्धस्तद्वत्सुखम् इत्याकारको बोधः। वृत्तिकृतस्तु उत्पद्यत इत्यादौ *प्रागभावप्रतियोगित्वरूपमेवोत्पत्तिमत्त्वं* धात्वर्थं इत्याहुः (श० प्र० का० पृ० ८१)।

उत्पाद्यम्—१ कार्यवदस्यार्थोनुसंधेयः। २ निर्वर्त्य इत्याख्यः कर्मविशेषः। इदं च प्रकृतिकर्मासमभिव्याहारे संपद्यते। प्रकृतिकर्मसमभिव्याहारे तु विकार्यम् इत्युच्यत इति विवेकः। शिष्टं तु निर्वर्त्य विकार्य इत्यादिशब्दव्याख्याने द्रष्टव्यम् (ग० व्यु० का० २ पृ० ६५)।

उत्सर्गः—१ उत्सर्जनवदस्यार्थोनुसंधेयः। २ सामान्यशास्त्रमिति मीमांसकादयो वदन्ति। तल्लक्षणं तु बलवद्बाधकापोद्यत्वम्। अत्रायं नियमः अपवादाभावे उत्सर्गप्रवृत्तिः इति। यथा न हिंस्यात्सर्वा भूतानीति शास्त्रमुत्सर्गः। अस्य यागीयहिंसायां न प्रवृत्तिः। तत्र पशुमालभेत इत्यपवादसत्त्वात्।

उत्सर्गसमितिः—कफमूत्रमलप्रायैर्निर्जन्तुजगतीतले। यत्नाद्यदुत्सृजेत्साधुः सोत्सर्गसमितिर्भवेत्॥ (सर्व० सं० पृ० ७९ आर्ह०)।

उत्सर्जनम्—१ [क] स्वानुयोगिकप्राप्तवस्तुप्रतियोगिकसंबन्धविरहेच्छा। यथा उत्सृजति धनं देवदत्त इत्यादौ धात्वर्थः। अत्र स्वपदार्थस्तु उत्सर्जनकर्ता देवदत्तादिः। [ख] त्यागः। २ कर्मविशेष इति श्रोत्रिया वदन्ति।

उदानः—(वायुः) [क] अन्नादेरूर्ध्वंनयनादुदानः (सि० च० १ पृ० ८) (दि० १।२ पृ० ८५)। अत्रोक्तम् स्पन्दयत्यधरं वक्त्रं गात्रनेत्रप्रकोपनः। उद्वेजयति मर्माणि उदानो नाम मारुतः॥ विद्युत्पावकवर्णः स्यादुत्थानासनकारकः। पादयोर्हस्तयोश्चापि सर्वसंधिषु

वर्तते ॥ इति (पदार्थादर्शे) (वाच०) । [ख] अथ योऽस्योर्ध्वः सुषिः स उदानः स वायुः स आकाशः (छान्दो० उ० ३।१३।५) ।

उदारत्वम्—सहकारिसंनिधिवशात्कार्यकारित्वम् (सर्व० सं० पृ० ३६० पातञ्ज०) ।

उदासीनत्वम्—विहित निषिद्ध एतदुभयविपरीतत्वम् । यथा उदासीनं वाक्यम् इत्यादावुदासीनशब्दस्यार्थः । शिष्टं तु तटस्थशब्दव्याख्यानादौ द्रष्टव्यम् ।

उदाहरणम्—(न्यायावयवः) [क] साध्यसाधर्म्यात्तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम् (गौ० १।१।३६) । दृष्टान्तो दृष्टान्तवचनम् । दृष्टान्तकथनयोग्यावयव इत्यर्थः (गौ० वृ० १।१।३६) । हेतावुक्ते कथमस्य गमकत्वम् इत्याकाङ्क्षायां व्याप्तिपक्षधर्मतयोः प्रदर्शनप्राप्तौ व्याप्तेः प्राथम्यात् तत्प्रदर्शनायोदाहरणम् (चि० २ पृ० ८०) । व्याप्तिज्ञानमुदाहरणस्य प्रयोजनम् (त० दी० २ पृ० २२) । उदाहरणत्वं च अनुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शपरवाक्यजन्यज्ञानजनकव्याप्यत्वाभिमतवन्निष्ठनियतव्यापकत्वाभिमतसंबन्धबोधजनकशब्दत्वम् (चि० २ अव० पृ० ८०) । यद्वा अवयवान्तरार्थानन्वितार्थकावयवत्वम् (गौ० वृ० १।१।३६) । अथवा इतरार्थान्वितस्वार्थाबोधकन्यायावयवत्वम् (दीधि० २ पृ० १७७) । तद्यथा यो यो धूमवान् स सोऽग्निमानिति शब्दवृत्त्यवयवविभाजकोपाधिमत्त्वम् (न्या० म० २ पृ० २३-२४) । [ख] व्याप्तिप्रतिपादकं दृष्टान्तवचनम् (त० दी० २ पृ० २२) । तदर्थश्च प्रकृतहेतुमति प्रकृतहेतुव्यापकत्वविशिष्टसाध्यबोधकवाक्यम् । उदाहरणघटकसाध्यपदानिरूढलक्षणया हेतुव्यापकत्वविशिष्टस्य साध्यस्य बोधनात् उदाहरणस्य व्याप्तिप्रतिपत्तिपरत्वमक्षतमिति बोध्यम् (नील० २ पृ० २२-२३) । यथा पर्वते धूमेन वह्निसाधने यो यो धूमवान्स सोऽग्निमान् यथा महानसः इति वाक्यमुदाहरणम् (त० भा० २ पृ० ११) । [ग] उपनयाभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकवाक्यमुदाहरणमित्यन्ये (चि० २ अव० पृ० ८०) । उदाहरणं द्विविधम् । अन्वय्युदाहरणम् व्यतिरेक्युदाहरणं चेति (गौ० वृ० १।१।३५) (चि० २ पृ० ८०) ।

उदाहरणाभासः—निदर्शनाभासशब्दवदस्यार्थोऽनुसंधेयः।

उदीची—(दिक्) [क] प्राच्यभिमुखपुरुषवामप्रदेशावच्छिन्ना दिगुदीची (वै० उ० २।२।१०) (वै० २।२।१५)। अत्र वामत्वं तु शरीरावयववृत्तिजातिविशेषः (वै० उ० २।२।१०)। [ख] मेरुसंनिहितदेशावच्छिन्ना दिक् (वाक्य० १ पृ० ५) (न्या० बो० १ पृ० ३)। यथा झळकीग्रामादुदीच्यां सोलापुरग्रामः।

उद्देशः—१ [क] नामधेयेन पदार्थमात्रस्याभिधानम् (वात्स्या० १।१।२) (त० भा० पृ० १) (त० दी० १ पृ० ७)। यथा प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्त (गौ० १।१।१) इत्याद्यभिधानम् (त० भा० पृ० १)। यथा वा पृथिवीजलतेजस्वायुआकाशकालदिश्आत्ममनांसि इत्याद्यभिधानम्। [ख] वस्तुप्रतिपादकनाममात्रम् (नील० १ पृ० ७)। [ग] लक्ष्यतावच्छेदकमात्रेण लक्ष्यसंकीर्तनम् (त० कौ० पृ० २१)। यथा द्रव्यं गुणः कर्मेत्यादिकथनम्। [घ] संज्ञामात्रेण पदार्थानामभिधानम्। २ इच्छाविशेषः। ३ शाब्दिकास्तु उपदेशदेशः। तत्र देशश्चोच्चारणकालः। यथा यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम् इत्यादावित्याहुः। ४ समासकथनमुद्देश इति सुश्रुतोक्तस्तन्त्राधिकरणभेदः। ५ काव्यशास्त्रे उत्कृष्टप्रदेशः ६ संक्षेपश्चोद्देशशब्दार्थ इत्याहुः (वाच०)।

उद्देश्यत्वम्—[क] विषयताविशेषः। यथा पर्वतो वह्निमान् इत्यनुमितौ पर्वतस्योद्देश्यत्वम्। विषयताविशेषश्चानुमितौ शाब्दबोधे च योजनीयः। प्रवृत्तौ तूद्देश्यत्वं स्वजनकेच्छाविषयत्वम्। यथा स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवाक्यजनितेष्टसाधनताज्ञानतः स्वर्गफलोद्देशेनैव यागे प्रवृत्तिः इति स्वर्गस्य तत्रोद्देश्यता (वाच०)। अत्रेदं बोध्यम्। यमुद्दिश्य विधेयप्रवृत्तिः तदुद्देश्यमनुवाद्यम्। उद्देश्यविधेयभावस्थलेयं नियमः उद्देश्यवाचकपदस्य विधेयवाचकपदात्प्राक् प्रयोगः कर्तव्यः इति। तत्रोक्तम् अनुवाद्यमनुक्त्वैव न विधेयमुदीरयेत् इति (वाच०)। यथा पर्वतो वह्निमानित्यत्र पर्वतः। [ख] इच्छाविशेष्यत्वमिति केचित् (न्या० र०)। [ग] इच्छाविषयत्वम्। यथा पर्वतत्वावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतायाम् (दीधि०

२ पृ० १६८) इत्यादौ । यथा वा वैयाकरणमते विप्राय गां ददातीत्यादौ विप्रे गोस्वामित्वभागितयेच्छाविषयत्वमुद्देश्यत्वम् (वै० सा० द० सु० पृ० १९४)। [घ] प्रकृतत्वम् (दीधि० २ पृ० १६७)। यथा उद्देश्यानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शप्रयोजकेत्यादौ, (चि० २ प्रतिज्ञाग्रन्थ०) । [ङ] शाब्दिकाश्च यच्छब्दप्रतिपाद्यत्वे सति सिद्धत्वेन प्रतीयमानत्वे सत्यनुवाद्यत्वमुद्देश्यत्वमिति वदन्ति। [च] मानान्तरप्राप्तत्वे सति विधेयान्वयित्वेन निर्देश्यत्वमिति मीमांसकाः। [छ] मानसापेक्षो विषयत्वाकार उद्देश्यत्वम् (जै० न्या० अ० १ पा० ४ अधि० ६)।

उद्बोधकत्वम्—स्मृतिप्रयोजकत्वम्। यथा प्रणिधाननिबन्धादीनामुद्बोधकत्वम् (गौ० ३।२।४२)। उद्बोधकानि च प्रणिधानादीनि स्मृतिजनकस्य संस्कारस्य सहकारीणि भवन्ति। अत्रेदं बोध्यम्। उद्बुद्ध एव संस्कारः स्मृतिं जनयति। तत्रोद्बोधश्च सहकारिलाभः (त० भा० पृ० ३७)। स्मृतिजननाय संस्कारोद्दीपनम् (वाच०)। स्मृतिप्रयोजकत्वं च कारणकारणतावच्छेदकसाधारणं ज्ञेयम्। तेन प्रणिधानादिषु कस्यचित्स्वरूपसतः कस्यचिज्ज्ञातस्यापि स्मारकत्वेपि नासंग्रहः। उद्बोधने च एकसंबन्धिज्ञानमपरसंबन्धिस्मारकम् इति प्रायिको नियमो द्रष्टव्यः।

उद्भवः—१ [क] बाह्यैकैकेन्द्रियग्रहणयोग्यगुणत्वात्मक उपाधिः। स च रूपादिविशेषगुणगतो जातिविशेष एव रूपत्वादिव्याप्यः। अयं च रूपप्रत्यक्षे प्रयोजक इति ज्ञेयम् (वै० उ० ४।१।८)। [ख] उद्भूतत्ववदस्यार्थोनुसंधेयः। [ग] अनुद्भवाभाव एवोद्भव इति केचित् (वै० उ० ४।१।८)। २ उत्पत्तिः (निता० अ० ३ पृ० ३९)। यथा विष्णुपादोद्भवा गङ्गा इत्यत्र स्थैर्यं चतुर्थे त्वङ्गानां पञ्चमे शोणितोद्भवः (याज्ञ० स्मृ० अ० ३ श्लो० ८०) इत्यादौ च (वाच०)।

उद्भूतत्वम्—[क] प्रत्यक्षत्वप्रयोजको धर्मविशेषः (त० दी० १ पृ० १३)। स च रूपत्वव्याप्यजातिमत्त्वम् (चि० १)। इयं जातिश्च घटादिगतशुक्लादिवृत्तिरिति विशेषम्। उद्भूतत्वं च केषुचित् रूपरसगन्ध-

स्पर्शेषु चतुर्षु वर्तते इति बहूनां मतम्। यथा उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरः (भा० प० श्लो० ५४) उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरः सोपि च त्वचः (भा० प० श्लो० ५६) इत्यादौ नीलत्वादिव्याप्यानुद्भूतत्वाभावकूटवत्त्वम्। [ख] प्रत्यक्षयोग्यरूपरसगन्धस्पर्शसंयोगाद्यन्यतमत्वम्। [ग] उद्भूतत्वं जातिस्तदभावोनुद्भूतत्वमिति जरन्नैयायिकाः। तदयुक्तम्। यथाहि अनुद्भूतत्वं जातिर्न भवति शुक्लत्वादिना संकरात्। एवमुद्भूतत्वमपि जातिर्न भवतीति विज्ञेयम् (सि० च० १ पृ० ४)। अत्र नव्याः उद्भूतत्वं जातिः। न च शुक्लत्वादिना साङ्कर्यम्। गुणसांकर्यं न बाधकमित्याहुः (नी० १ पृ० १३)। [घ] अनुद्भूतत्वं जातिस्तदभाव उद्भूतत्वमिति गङ्गेशोपाध्यायः (सि० च० १ पृ० ४–५)। केचित्तु शुक्लत्वादिव्याप्यमनुद्भूतत्वं नाना। तत्तदभावकूटवत्त्वमेवोद्भूतत्वमित्याहुः (नील० १ पृ० १३)।

उद्वापः—१ श्रूयमाणपदपरित्यागः पश्चात्। यथा घटं नय गामानय इत्यादिवाक्यादावावापोद्वापाभ्यामित्यादौ (मुक्ता० ४ पृ० १७६)। २ उद्धरणम् (वाच०)।

उद्वृषभयज्ञः—ज्येष्ठमासे पौर्णमास्यां बलीवर्दानभ्यर्च्य धावयन्तीत्याचारः। सोयमुद्वृषभयज्ञः (जैमि० न्या० अ० १ पा० ३ अधि० ८)।

उन्नयनम्—१ अनुमानम्। २ वितर्कः। ३ यज्ञीयः पूतभृदाख्यः पात्रविशेष इति याज्ञिका आहुः। ४ ऊर्ध्वप्रापणमिति काव्यज्ञाः (वाच०)। ५ संस्कारविशेष इति मौहूर्तिकाः।

उन्नायकत्वम्—ज्ञापकत्वम्। अत्र ज्ञापकत्वं जनकज्ञानविषयत्वम्। यथा पर्वते धूमेन वह्निसाधने वह्निमत्पर्वतोन्नायकत्वं वह्निव्याप्यवत्पर्वतस्य।

उन्नेयत्वम्—ज्ञाप्यत्वम्। अत्र ज्ञाप्यत्वं जन्यज्ञानविषयत्वमिति बोध्यम्। यथा पर्वते धूमेन वह्निसाधने वह्निव्याप्यवत्पर्वतोन्नेयत्वं वह्निमत्पर्वतस्य।

उन्मत्तः—उन्मादेन पञ्चविधेन वातपित्तश्लेष्मसंनिपातग्रहसंभवेनोपसृष्टः (मिताक्षरा अ० २ श्लो० ३२)।

उपकारः—[क] सहकारिलाभः। यथा घटाद्युत्पत्तौ दण्डाद्युपकारः।

यथा वा स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यस्त्वच स्यादुपकारक (भा० प० श्लो० १०४) इत्यादौ स्पार्शनप्रत्यक्षे कारणात्मकस्य स्पर्शस्योपकारः (मुक्ता० गु० पृ० १९७)। [ख] सहकारिभिः कारणस्य कार्योत्पादनार्थमानुगुण्यम्। यथा मीमांसकमते दर्शादियागस्य प्रधानापूर्वसाधने प्रयाजादीनामङ्गानां कलिकापूर्वसाधनद्वारा तदानुगुण्यम्। यथा वा बौद्धमते कुर्वद्रूपतारूपस्य बीजादेरुच्छूनत्वस्य संपादनरूपातिशयाधानमुपकार इति (वाच०)।

उपक्रमः—१ आरम्भ। उपायज्ञानपूर्वकारम्भो वा। यथा ॐ ज्योतिरुपक्रमात्तु तथा ह्यधीयत एके ॐ (ब्र० सू० १।४।१०) इत्यादौ। २ तात्पर्यनिर्णायको हेतुविशेष। यथा वेदान्तिनां मते उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम्। अर्थवादोपपत्ती च हेतुस्तात्पर्यनिर्णये॥ इत्यादौ (वाच०)।

उपगतम्—द्रव्यादिस्वीकारद्योतक पत्रम् (पावती) इति प्रसिद्धम्।

उपचयः—१ वृद्धि। यथा अवयवोपचय इत्यादौ। २ उन्नति। यथा स्वशक्त्युपचये केचित् परस्य व्यसने परे (माघ स० २ श्लो० ५७) इत्यादौ।

उपचारः—१ [क] सहचरणादिनिमित्तेनातद्भावे तद्वदभिधानम् (वात्स्या० १।२।१४)। [ख] शक्यार्थत्यागेन लक्षणयान्यार्थबोधनम्। यथा मञ्चाः क्रोशन्ति अग्निर्माणवक इत्यादौ। अत्र तु अन्वयानुपपत्तिरेवोपचारबीजम्। यथा आत्मकर्म हस्तसंयोगाच्च (वै० ५।१।६) इत्यादावात्मशब्द शरीरावयवपर उपचारात् इति (वै० उ० ५।१।६)। तात्पर्यानुपपत्तिरेवोपचारे बीजमिति तु युक्तम्। २ ज्ञानम्। यथा तदर्थे व्यक्त्याकृतिजातिसंनिधावुपचारात्संशय (गौ० २।२।६१) इत्यादावुपचारो ज्ञानम् (गौ० वृ० २।२।६१)। ३ व्यवहार। यथा स्मृतेरुपचारादन्यार्थदर्शनाच्च (शब० भा०) इत्यादौ। ४ चिकित्सेति भिषजो वदन्ति। ५ पूजा सेवा धर्मानुष्ठानं चेति काव्यज्ञा। ६ साद्गुण्यमित्याल्ङ्कारिका आहु (वाच०)।

उपचारच्छलम्—(छलम्) [क] धर्मविकल्पनिर्देशेऽर्थसद्भावप्रतिषेध उपचारच्छलम् (गौ० १।२।१४) । अभिधानस्य धर्मो यथार्थप्रयोगः । धर्मविकल्पोन्यत्र दृष्टस्यान्यत्र प्रयोगः । तस्य निर्देशे धर्मविकल्पनिर्देशे । यथा मञ्चाः क्रोशन्तीति । अर्थसद्भावेन प्रतिषेधः मञ्चस्था. पुरुषाः क्रोशन्ति न तु मञ्चा क्रोशन्ति (वात्स्या० १।२।१४) । [ख] शक्तिलक्षणयोरेकतरवृत्त्या प्रयुक्ते शब्दे तदपरवृत्त्या य. प्रतिषेधः स उपचारच्छलम् । यथा मञ्चा· क्रोशन्ति इत्यत्र मञ्चस्था एव क्रोशन्ति न तु मञ्चाः । एवम् नीलो घट इत्यत्र घटस्य कथ नीलरूपाभेदः । एवम् अहं नित्य इति शक्त्या प्रयुक्ते अमुकस्मादुत्पन्नस्त्व कथ नित्य इति प्रतिषेधोप्युपचारच्छलम् । वाद्यभिप्रेतार्थस्यादूषणेन छलस्यासदुत्तरत्वम् (गौ० वृ० १।२।१४) । [ग] उपचारप्रयोगेषु गौणलाक्षणिकेषु यः । मुख्यार्थासभवाद्बाध उपचारच्छल च तत् ॥ इति । (ता० र० परि० १ श्लो० ९६–९७) ।

उपजीवकत्वम्—[क] कार्यत्वम् । यथा घटस्य दण्डोपजीवकत्वम् । यथा वा सगतिश्च प्रत्यक्षेणोपजीव्योपजीवकभाव इत्यादावनुमाने प्रत्यक्षकार्यत्वम् (राम० २ पृ० १३४) । [ख] प्रयोज्यत्वम् । यथा शाब्दबोधस्योपमितिप्रयोजकत्वम् (राम० १३४) इत्यत्रोपमितेः प्रयोज्यत्वम् ।

उपजीवी—प्रयोज्यः । यथा शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणगम्यार्थको दृष्टार्थकः शब्दः (गो० वृ० १।१।८) इत्यादौ ग्रन्थे उपजीविन् शब्दस्यार्थः ।

उपजीव्यत्वम्—१ [क] कारणत्वम् । [ख] प्रयोजकत्वम् । उदाहरण तु पूर्वोक्तमेवात्रानुसधेयम् । उपजीव्यत्व च द्विविधम् । स्वसत्ताप्रयोजकत्वम् स्वज्ञानप्रयोजकत्व च । उपजीव्योपजीवकभावश्च ज्ञानसत्त्वयोः प्रयोज्यप्रयोजकभाव. । यथा एकस्यान्यसत्ताप्रयोजकत्वम् अपरस्य च तत्प्रयोज्यसत्ताकत्वम् । एवम् अन्यज्ञानप्रयोजकत्वम् अन्याधीनज्ञानविषयत्वम् । २ काव्यशास्त्रु उपजीवनोपायनात् । यथा सूचकाः सेतुभेत्तारः परवृत्त्युपजीवकाः । अकृतज्ञाश्च मित्राणा ते वै निरयगामिन. ॥ (मा० आ० अ० २३) इत्यादौ इत्याहुः (वाच०) ।

उपदेशः—१ शब्दः (गौ० वृ० २।१।५२) । यथा आप्तोपदेशसामर्थ्याच्छब्दार्थे सप्रत्ययः (गौ० २।१।५२) इत्यादौ । २ प्रति-

पत्यनुकूलव्यापारः । यथा शिष्यं धर्मं वदति वक्ति ब्रूते उपदिशति आचष्टे इत्यादौ वदप्रभृतिधात्वर्थः । अत्र धात्वर्थघटकप्रतिपत्तौ शिष्यस्याधेयत्वेन धर्मस्य च विषयत्वेनान्वयात् धर्मविषयिणी या शिष्यनिष्ठा प्रतिपत्तिस्तदनुकूलव्यापारवान् इत्याकारको बोधः । अत्र तादृशव्यापारो धर्मः सेव्यताम् इत्यादिको गुर्वाद्यभिलापः (श० प्र० पृ० ९८) । ३ अनुशासनम् । यथा आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः॥ (मनु० अ० १२ श्लो० २०६) इत्यादौ । ४ हितकथनं ५ प्रवर्तकवाक्यं वा । यथा धर्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः (मनु० अ० ८ श्लो० २७२) इत्यादौ । ६ शिष्याय सविधानं मन्त्रकथनमुपदेश इति मान्त्रिकाः । ७ दीक्षाभेद इति तान्त्रिकाः (वाच०) । ८ आद्योच्चारणमुपदेश इति शाब्दिका वदन्ति । तदुक्तम् धातुसूत्रगणोणादिवाक्यलिङ्गानुशासनम् । आगमप्रत्ययादेशा उपदेशाः प्रकीर्तिताः ॥ इति । ९ यत्रापेक्षितस्यार्थजातस्य प्रतिपादको ग्रन्थसंदर्भः पठ्यते स उपदेश इति मीमांसकाः (जै० न्या० अ० ७ पा० १ अधि० १) ।

उपधा—१ कामक्रोधादयो भावदोषाः । एते अधर्मजनकाः (त० व०) । २ धर्मार्थकामाद्युपन्यासेनामात्यपरीक्षणम् । यथा चिन्तावन्तः कथां चक्रुरुपधाभेदभीरवः (भट्टिः) इत्यादौ इति नीतिशास्त्रज्ञाः । ३ छद्म । यथा उपधाभिश्च यः कश्चित्परद्रव्यं हरेन्नरः (मनु० अ० ८ श्लो० १९३) इत्यादौ इति व्यवहारज्ञाः । ४ अलोन्त्यात्पूर्व उपधा (पा० सू० १।१।६५) इति शाब्दिका वदन्ति (वाच०) । ५ परवञ्चनेच्छा (प्रशस्त० गु० कामनि० पृ० ३३) ।

उपधानम्—१ उपधायकत्ववदस्यार्थोनुसंधेयः । २ व्रतविशेष इति धर्मज्ञाः । ३ विशेषः ४ प्रणयश्च इति काव्यज्ञा आहुः (वाच०) ।

उपधायकत्वम्—१ (कारणत्वम्) अव्यवहितपूर्ववृत्तित्वसंबन्धेन फलविशिष्टत्वम् । यथा परामर्शस्यानुमित्यात्मकफलोपधायकत्वम् । यथा वा विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानात्मकफलोपधायकत्वम् ।

उपधिः—१ अन्यथा स्थितस्य वस्तुन अन्यथाप्रकाशनरूपो व्यापारः। यथा योगाधमनविक्रीत योगदानप्रतिग्रहम्। यत्र वाप्युपधिं पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्तयेत्॥ (मनु० अ० ८ श्लो० १६५) इत्यादौ। २ छलमिति काव्यज्ञा वदन्ति (वाच०)।

उपधेयः—१ यत्किंचिद्धर्मविशिष्टो धर्मी। यथा उपधेयसंकरेप्युपाध्यसंकरादित्यादौ। अत्रेदमुदाह्रियते। वायुर्गन्धवान् स्नेहादित्यादावुपधेयस्य दोषाश्रयस्य धर्मिण स्नेहादेर्हेतो संकरेपि (ऐक्येपि) उपाधीना व्यभिचारविरोधादिरूपदोषात्मकधर्माणामसांकर्यात् (भेदेन प्रतीयमानत्वात्) स्नेहादौ पृथक् तत्तद्दोषव्यवहार उपपद्यत इति। एवमन्यत्राप्यूह्यम्। २ मन्त्रविशेषेण स्थापनीय इष्टकादिरिति याज्ञिका आहुः (वाच०)।

उपनयः—१ (न्यायावयव.) [क] उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा साध्यस्योपनय (गौ० १।१।३८)। साध्यस्य पक्षस्योदाहरणापेक्ष उदाहरणानुसारी य उपसंहार उपन्यास. स इत्यर्थ (गौ० वृ० १।१।३८)। उदाहरणानन्तर भवतु व्याप्तिस्तथापि व्याप्त किं पक्षे वर्तते न वा इत्याकाङ्क्षाया व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वप्रदर्शनायोपनय। पक्षधर्मताज्ञानमुपनयस्य प्रयोजनम् (त० दी० २ पृ० २२)। उदाहरणान्त एव प्रयोग इति न वाच्यम्। तृतीयलिङ्गपरामर्शस्य व्याप्तिपक्षधर्मतावगाहिनोवयवान्तरादलाभात्। उपनयानभ्युपगमे पक्षधर्मताया अलाभात् (चि० २ पृ० ८१)। लक्षण तूपनयत्वमेव। तच्च अनुमितिकारणतृतीयलिङ्गपरामर्शजनकावयवत्वम् (चि० २ अव० पृ० ८१)। इतरोपस्थापितार्थविशेषणकस्वार्थबोधजनकन्यायावयवत्व वा। उपनयार्थे विशेष्ये निगमनार्थस्य विशेषणत्वेनान्वयात्लक्षणसमन्वय इति बोध्यम्। एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम्। अथवा स्वार्थविशेष्यकेतरार्थान्वयबोधजनकन्यायावयवत्वम् (दीधि० २ पृ० १७७–१७८)। यद्वा वह्निव्याप्यधूमवानयमिति शब्दवृत्त्यवयवविभाजकोपाधिमत्त्वम् (न्या० म० २ पृ० २४)। [ख] प्रकृतोदाहरणोपदर्शितव्याप्तिविशिष्टहेतुविशिष्टपक्षबोधजनको न्यायावयव (गौ० वृ० १।१।३८)। [ग] पक्षे व्याप्त-

लिङ्गोपसंहारः (त० मा० पृ० ४३)। [घ] उदाहृतव्याप्तिविशिष्टत्वेन हेतोः पक्षधर्मताप्रतिपादकं वचनम् (सि० च० २ पृ० २५)। [ङ] परामर्शित्ववचनम्। [च] व्याप्तिविशिष्टलिङ्गप्रतिपादकं वचनम् (त० दी० २ पृ० २२)। यथा तथा चायम् तद्व्याप्यहेतुमान् तद्वान् वा इति वाक्यमुपनयः (दीधि० २ अव० पृ० १७०)। अत्रेदं बोध्यम्। तथा चायम् इत्याकारः प्राचामुपनयः। नव्यानां तु तद्व्याप्यहेतुमान् तद्वान् वेत्याकार उपनयः (दीधि० पृ० १७०)। एवं च पर्वते धूमेन वह्निसाधने वह्निव्याप्यधूमवानयम् इति वाक्यमुपनयः। तथा चायम् तद्वान् इत्यत्र तच्छब्देन वह्निव्याप्यधूमस्य तद्व्याप्यवान् इत्यत्र तु तच्छब्देन साध्यस्य परामर्शात् (ग० २ अव० पृ० ३५) (त० मा० पृ० ४३) (त० सं०)। केचित्तु पर्वतो वह्निमानित्यादौ तथा चायम् इत्याकारः वह्निमद्व्याप्यधूमवानयम् इत्याकारो वा उपनय इति प्राहुः (दीधि० पृ० १७०)।' उपनयो द्विविधः अन्वय्युपनयः व्यतिरेक्युपनयश्चेति (गौ० वृ० १।१।३८)। २ ज्ञानम्। यथा सुरभि चन्दनम् इत्यादिप्रत्यक्षस्य जनको ज्ञानलक्षणः संनिकर्ष उपनयः (मु० म० १)। स्वविषये मनसः संनिकर्ष इत्यर्थः (ग० बाध० पृ० २१)। अत्र व्युत्पत्तिः। नीयत उपस्थाप्यते ज्ञानविषयतामापाद्यतेनेन इति करणे अच्। अधिकं तु ज्ञानलक्षणः एतद्व्याख्याने सविस्तरं संपादयिष्यते। ३ उपनयनाख्यः संस्कारविशेष इति धर्मज्ञा वदन्ति।

उपनिक्षेपः—रूपसंख्याप्रदर्शनेन रक्षणार्थं परस्य हस्ते निहितं द्रव्यम्। यथाह नारदः। स्वं द्रव्यं यत्र विस्रम्भान्निक्षिपत्यविशङ्कितः। निक्षेपो नाम तत्प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः॥ (मिताक्षरा अ० २ श्लो० २५)।

उपनिधिः—असंख्यातमविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते। तज्जानीयादुपनिधिं निक्षेपं गणितं विदुः॥ (मिताक्षरा अ० २ श्लो० ६५)।

उपनिषद्—१ ब्रह्मविद्या। २ ब्रह्मविद्याप्रतिपादकं वेदशिरोभागरूपं वेदान्तशास्त्रम्। यथा ऐतरेयकठवल्लीईशावास्यकेनप्रश्न इत्यादि।

अत्र व्युत्पत्तिः। सेयं ब्रह्मविद्योपनिषच्छब्दवाच्या तत्पराणां सहेतोः संसारस्यात्यन्तावसादनात्। उपनिपूर्वस्य सदेस्तदर्थत्वात्। तादर्थ्याद्ग्रन्थोऽप्युपनिषदुच्यते (बृ० शं० भा०)।

उपनीतभानम्—१ उपनीततत्तादिविषयकत्वम्। यथा प्रत्यभिज्ञात्मके घटो नास्ति सुरभि चन्दनम् इत्यादौ प्रत्यक्ष उपनीतभानम्। अत्र उपनीतस्य ज्ञातस्य भानम् विषयिता इति विग्रहः। अत्रायं विशेषोऽवधार्यः। इदमुपनीतभानं प्रत्यक्ष एव तिष्ठति न त्वनुमित्यादावपीति (ग० बाध० पृ० २१) (दीधि० २ पृ० २२२)। २ लौकिकालौकिकोभयसंनिकर्षजन्यं ज्ञानम्। यथा सुरभि चन्दनम् इति प्रत्यक्षमुपनीतभानं भवति। तच्च सौरभ्यांशे अलौकिकसंनिकर्षः चन्दनांशे लौकिकसंनिकर्षश्चैतद्द्वाभ्यां जन्यत इति बोध्यम्। अत्र उपनीतस्य भानं यत्र तत् इति व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या।

उपनीतम्—ज्ञानलक्षणसंनिकर्षेण ज्ञातम्। यथा उपनीतं विशेषणतयैव भासते मानसे तु नायं नियम इत्यादौ (वाच०)।

उपन्यासः—१ वाक्योपक्रमः। २ वाक्यप्रयोगः। यथा तस्माद्ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन (शा० भा०) इत्यादौ। ३ विचारः (कुल्लूकभट्टः ९।३१)। यथा पुण्यमुपन्यासं निबोधत (मनु० अ० ९ श्लो० ३१) इत्यादौ। ४ विश्वासेनान्यसमीपे द्रव्यन्यासः (उपनिधिः) इति व्यवहारज्ञा आहुः।

उपपत्तिः—१ ज्ञानम्। यथा समानानेकधर्मोपपत्तेः (गौ० १।१।२३) इत्यादौ ज्ञानम् (गौ० वृ० १।१।२३)। यथा वा अविज्ञाततत्त्वेर्थे कारणोपपत्तितः (गौ० १।१।४०) इत्यादावारोपात्मकं ज्ञानम्। २ साधकप्रमाणोपन्यासरूपा युक्तिः (वै० सा० द०)। यथा श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिरित्यादौ। ३ संगतिः। यथा उपपत्तिमदूर्जिताश्रयं वचनम् (किरा० स० २ श्लो० १) इत्यादौ। ४ हेतुः ५ उपायः ६ प्राप्तिः ७ सिद्धिः इति काव्यज्ञा वदन्ति (वाच०)।

उपपत्तिसमः—(जातिः) [क] उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिसमः (गौ० ५।१।२५) । यद्यनित्यत्वकारणमुपपद्यते शब्दस्येत्यनित्यः शब्दः तदा नित्यत्वकारणमप्युपपद्यतेऽस्यास्पर्शत्वमिति नित्यत्वमप्युपपद्यते । उभयस्यानित्यत्वस्य नित्यत्वस्य च कारणोपपत्त्या प्रत्यवस्थानमुपपत्तिसमः । (वात्स्या० ५।१।२५) । बाधदेशनाभासः प्रतिरोधदेशनाभासो वायम् इति ज्ञेयम् (गौ० वृ० ५।१।२५) । [ख] व्याप्तिमपुरस्कृत्य यत्किंचिद्धर्मेण परपक्षदृष्टान्तेन स्वपक्षसाधनेन प्रत्यवस्थानम् । यथा शब्दः अनित्यः कृतकत्वादित्युक्ते यथा त्वत्पक्षे अनित्यत्वे प्रमाणमस्ति तथा मत्पक्षोऽपि सप्रमाणकः त्वत्पक्षमत्पक्षान्यतरत्वात् त्वत्पक्षवत् । तथा च बाधः प्रतिरोधो वा (गौ० वृ० ५।१।२५) । [ग] उभयपक्षसाधर्म्येण साधनोपपत्तिकथनम् । यथा यदि चानित्यत्वसाधनं कार्यत्वमुपपद्यत इति शब्दस्यानित्यत्वं तदा नित्यत्वसाधनमपि किंचिदुपपद्यत इति नित्यत्वं किं न स्यादिति (नील० पृ० ४४) ।

उपपदम्—१ समीपोच्चारितः पूर्वमुच्चार्यः शब्दः । यथा तस्याः स राजोपपदं निशान्तम् (रघु० स० १६ श्लो० ४०) । फलन्ति कल्पोपपदास्तदेव (माघ० स० ३ श्लो० ५९) इत्यादौ । २ नामोत्तरमुच्चारितः शर्मवर्मादिशब्दः । ३ शाब्दिकास्तु सप्तम्यन्तेन निर्दिश्यमानं पदम् । यथा कर्मण्यण् (पा० सू० ३।२।१) इत्यादौ कर्मणि इति सप्तम्यन्तेन निर्दिश्यमानं कुम्भकार इत्यादौ कुम्भादिकं पदं अण्प्रत्ययविधाने उपपदम् इत्याहुः (वाच०) ।

उपपदसमासः—(यौगिकं नाम) धातुकृद्भ्यां निष्पन्नं यस्योत्तरपदं शब्दान्तरानुत्तरं सद्यादृशार्थस्य बोधं प्रत्यसमर्थं तादृशार्थकान्त्यपदकः समासः स उपपदसंज्ञकः । यथा कुम्भकारः क्षीरपायीत्यादावुपपदसमासः । अत्रोत्तरपदशब्दः समासचरमावयवे रूढ इत्यनुसंधेयम् । अत्र तु समासे धातुकृद्भ्यां निष्पन्नं कर्त्राद्यर्थकं कारादिपदम् पदान्तरानुत्तरं सत्र कर्त्रादेरन्वयबोधक्षममिति लक्षणसमन्वयो बोध्यः (श० प्र० पृ० ६६) । एवं क्षीरपायीत्यादावप्यूह्यम् । उपपदसमासश्च उपपदमतिङ् (पा० सू० २।२।१९) इत्यनेन भवतीति ज्ञेयम् । उपपदसमासश्च

कर्मकर्त्राद्युपपदभेदाद्बहुविध एव । वैयाकरणास्तु कारकमात्रोपपदकत्वात् षड्विध एवेत्याहुः । अत्रेदमत्रवधेयम् । ब्रह्मभूयमित्यादौ कारकभिन्नेनाप्युपपदेन समास इति न षड्विधत्वमात्रं तस्य किंत्वसावुपपदसमासोनेकविध एवेति । असूर्यंपश्या इत्यत्राप्युपपदसमास एव (श० प्र० पृ० ६७)।

उपभोगः—विषयसेवनजन्यसुखविशेषः । यथा स्त्रीणां स्वपतिदायस्तु उपभोगफलः स्मृतः (महाभा० दान० वीरमित्रो० अ० २ पृ० ६२८) इत्यादावुपभोगः ।

उपमर्दः—१ [क] एकरूपनिवृत्तौ रूपान्तरोपजनः (वात्स्या० २।२। ५६)। [ख] धर्मिनिवृत्तौ धर्म्यन्तरप्रयोगः । यथा अस्तेर्भूः (गौ० वृ० २।२।५६)। तथाहि व्याकरणशास्त्रे आर्धधातुकप्रत्ययविवक्षायाम-स्धातोर्भू इत्यादेशे (पा० सू० २।४।५२) बभूवेत्यादि रूपं सिध्यतीति विज्ञेयम् । यथा वा ब्रुवो वचिः स्था इत्यस्य तिष्ठ इत्यादेशः (वाच०)। २ नाश इति मायावादिनः । ३ निष्पीडनमिति काव्यज्ञा वदन्ति ।

उपमा—१ उपमानजन्यं शब्दशक्तिज्ञानम् । यथा गवयादिपदानां तु शक्तिधीरुपमा फलम् (भाषा० ३ श्लो० ८१) इत्यादौ सादृश्यज्ञानजन्या गवयो गवयपदवाच्यः इत्युपमितिः । २ गवादिसादृश्यज्ञानम् उपमानमिति मायावादिनः । ३ अर्थालंकारविशेष इत्यालंकारिकाः । ४ सादृश्यम् । यथा स्फुटोपमं भूतिसितेन शंभुना (माघः स० १ श्लो० ४) इत्यादौ इति काव्यज्ञा वदन्ति ।

उपमानम्—१ (प्रमाणम्) [क] प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमानम् । तदर्थश्च प्रसिद्धस्य पूर्वप्रमितस्य गवादेः साधर्म्यात्सादृश्यात् तज्ज्ञानात साध्यस्य गवयादिपदवाच्यत्वस्य साधनं सिद्धिरुपमानमुपमितिः । यत इत्यध्याहारेण च करणलक्षणम् । अथवा साध्यसाधनमिति करणल्युटा करणलक्षणमेवेदम् (गौ० वृ० १।१।६)। प्रज्ञातेन सामान्यात्प्रज्ञापनीयस्य प्रज्ञापनमुपमानमिति । यथा गौरेवं गवय इति । अत्र उपमीयतेनेनेति करणे ल्युट् (त० म०)। उपमानस्य प्रमाणान्तरत्वमित्थम् । उपमितेः प्रत्यक्षादिप्रमितिभ्योतिरिक्तत्वात् विलक्ष-

णोपमितिकरणत्वेनोपमानमपि प्रमाणान्तरम् इति (म० प्र० २ पृ० ३५) । लक्षणं तु उपमितिकरणत्वम् (चि० ३ पृ० १७) । शाब्दिकास्तु साधारणधर्मवत्त्वेनेषदितरपरिच्छेदकत्वम् इत्याहुः (ल० म०) । किं पुनरत्रोपमानेन क्रियते । यदा खल्वयं गवा समानधर्मं प्रतिपद्यते तदा प्रत्यक्षतस्तमर्थं प्रतिपद्यत इति । समाख्यासंबन्धप्रतिपत्तिरुपमानार्थ इत्याह । यथा गौरेवं गवय इत्युपमाने प्रयुक्ते गवा समानधर्ममर्थमिन्द्रियार्थसंनिकर्षादुपलभमानोऽस्य गवयशब्दः संज्ञेति संज्ञासंज्ञिसंबन्धं प्रतिपद्यत इति । यथा मुद्गस्तथा मुद्गपर्णी यथा माषस्तथा माषपर्णीत्युपमाने प्रयुक्त उपमानात्संज्ञासंज्ञिसंबन्धं प्रतिपद्यमानस्तामोषधीं भैषज्यायाहरति (वात्स्या० १।१।३) । [ख] सप्रतियोगिकपदार्थज्ञानेन तत्प्रतियोगिकपदार्थज्ञानम् (चि० ३ पृ० ८) । [ग] उपमितिकरणम् । तच्च सादृश्यज्ञानम् । यथा गोसदृशो गवयः इति ज्ञानमुपमानं भवति (त० सं० ३) (न्या० म० २ पृ० २४) । अत्रेदं बोध्यम् । उपमितिकरणमुपमानमित्यत्रोपमानमित्यस्योपमानपदवाच्यमित्यर्थः । तथा चोपमानपदवाच्यमुपमितिकरणमिति वाक्यार्थः । यथाश्रुत उपमानशब्दस्य करणव्युत्पत्त्योपमितिकरणार्थकत्वेनानन्वयापातात् । दण्डवान् दण्डवानित्यत्रोद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्येऽनन्वयस्य सर्वसंमतत्वादिति (म० प्र० ३ पृ० ३४) । सादृश्यज्ञानमित्यस्य सादृश्यप्रकारकं ज्ञानमित्यर्थः (सि० च० ३ पृ० २९) । अत्र भाष्यम् उपमानं सारूप्यज्ञानम् । यथा गौरेवं गवय इति । सारूप्यं तु सामान्ययोगः (वात्स्या० १।१।३) । उपमानस्योपमितिकरणत्वं चेत्थम् । कश्चिद्गवयशब्दवाच्यमजानन्कुतश्चिदारण्यकपुरुषात् गोसदृशो गवयः इति श्रुत्वा वनं गतो वाक्यार्थं स्मरन्गोसदृशं पिण्डं पश्यति । तदनन्तरं अयं गवयपदवाच्यः पिण्डः इति संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतीतिरुपमितिरुत्पद्यते । सैव फलम् इति (त० सं०) (त० भा० पृ० १७) (सि० च० ३ पृ० ३०) । यद्वा अतिदेशवाक्यार्थज्ञानमुपमितिकरणम् (न्या० बो०) । अतिदेशवाक्यार्थस्य ज्ञानं (अनुभवः) करणम् । अतिदेशवाक्यार्थस्मरणं

व्यापारः। उपमितिः फलम् इति। प्राचीननैयायिकमतमेतत्। अथवा अतिदेशवाक्यार्थस्मरणसहकृतं सादृश्यविशिष्टज्ञानमुपमितिकरणम्। यथा गोसादृश्यविशिष्टपिण्डज्ञानम् (त० भा० २ पृ० १७) (सि० च० २ पृ० ३०)। आगमस्मृतिसहितं सादृश्यज्ञानमुपमानमिति जरन्नैयायिका जयन्तप्रभृतयः (चि० ३ पृ० १०)। [घ] सादृश्यप्रमाकरणमिति मायावादिनः (वेदान्तपरि०) (चि० ३ पृ० १)। [ङ] आगमाहितसंस्कारस्मृत्यपेक्षं सारूप्यज्ञानमुपमानम् (न्या० वा० १ पृ० १६)। [च] अव्युत्पन्नपदोपेतवाक्यार्थस्य हि संज्ञिनि। प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानमुपमानमिहोच्यते॥ इति (ता० र० श्लो० २२)। वैशेषिकाः साङ्ख्याश्च पदवाच्यत्वव्याप्यसादृश्यादिपरामर्शात्पदवाच्यत्वस्यानुमितिरेव। अतो नोपमानं प्रमाणान्तरमित्याहुः (सां० कौ०)। तच्चिन्त्यम्। व्याप्तिज्ञानमन्तरेणापि पदवाच्यत्वप्रमितेः शब्दादितोनुभवसिद्धत्वात् (नील० ३ पृ० २७) (न्या० म० ३।२४) (चि० ३) (भा० प० श्लो० १४२)। अनुमिनोमि इत्यनुव्यवसायविषयीभूता अनुमितिर्यथा प्रमित्यन्तरं तथा उपमिनोमि इति विलक्षणानुव्यवसायविषयीभूतोपमितिरपि प्रमित्यन्तरम् इति तत्करणत्वेनोपमानं प्रमाणान्तरमिति नैयायिकाः प्राहुः (राम० ३ पृ० १७३)। वयं तु ब्रूमः। अयं गवयपदवाच्यः इत्याद्युपमितौ गवयादिशब्दवाच्यस्य गवयत्वविशिष्टपिण्डस्येव गवयादिशब्दस्यापि विषयत्वेन सकलप्रमितिवैलक्षण्येनोपमितेः सर्वैरप्यभ्युपगन्तव्यतया तत्करणत्वेनोपमानस्य प्रमाणान्तरत्वमावश्यकम् इति। उपमानं त्रिविधम्। सादृश्यविशिष्टपिण्डज्ञानम् असाधारणधर्मविशिष्टपिण्डज्ञानम् वैधर्म्यविशिष्टपिण्डज्ञानं चेति। तत्राद्यम् गोसादृश्यविशिष्टपिण्डज्ञानम्। द्वितीयम् खड्गमृगज्ञानम्। तृतीयम् उष्ट्रज्ञानम् (सि० च० २ पृ० ३०)। खड्गमृगे असाधारणधर्मश्च नासिकालसदेकशृङ्गत्वम् इति ज्ञेयम्। उष्ट्रे वैधर्म्यं तुन्नतपृष्ठदीर्घग्रीवादि ऊह्यम्। प्रकारान्तरेणोपमानं त्रिविधम्। साधर्म्योपमानम् वैधर्म्योपमानम् धर्ममात्रोपमानं चेति (म० प्र० ३ पृ० ३४)। तत्राद्यम् गोसदृशपिण्डानुभवः। द्वितीयम् इयं (पृथिवी) जलादि-

विषमगुणवती इत्यनुभवः । तृतीयम् गन्धवती पृथिवी इत्यनुभवः इति । (न्या० म० पृ० २४–२५) (म० प्र० ३ पृ० ३५) (दिन० ३ पृ० १७२) । अत्र अयं (गवयः) गवयपदवाच्यः इति इयं (पृथिवी) पृथिवीपदवाच्या इति इयं पृथिवीपदवाच्या इति च क्रमेणोपमितय उत्पद्यन्ते इति विज्ञेयम् (न्या० म० ३ पृ० २४–२५) (म० प्र० ३ पृ० ३५) (दि० ३ पृ० १७२) । एवम् कीदृक् करभपदवाच्यः लम्बग्रीवः प्रलम्बोष्ठः कठोरकण्टकाशी इति प्रश्नोत्तरेपि धर्ममात्रोपमानं ज्ञेयम् (म० प्र० ३ पृ० ३५) । २ उपमितिः । ३ आलंकारिकास्तु सादृश्यप्रतियोगि उपमानम् । यथा चन्द्र इव मुखमित्यादौ चन्द्र उपमानम् इत्याहुः ।

उपमितिः—(अनुभवः) [क] नियतधर्मसमानाधिकरणप्रवृत्तिनिमित्तज्ञानम् । प्रवृत्तिनिमित्तत्वं च प्रकारतया शक्तिग्रहविषयत्वम् । [ख] अगृहीतसमयसंज्ञाया वाक्यार्थसामानाधिकरण्येन संज्ञानिमित्तपरिच्छेदः । [ग] किंचिद्वाक्यार्थसामानाधिकरण्येन संज्ञानिमित्तपरिच्छेदः । यथा गवयत्वविशिष्टो धर्मी गवयशब्दवाच्यः इति प्रवृत्तिनिमित्तविशेषपरिच्छित्तिरुपमितिः (चि० ३ पृ० १५–१७) । [घ] लिङ्गत्वादिलक्षणातिदेशवाक्यार्थज्ञानजन्यज्ञानम् (दीधि०) । [ङ] सादृश्यज्ञानकरणकं ज्ञानम् (मु० १ पृ० १११) (न्या० म० ३ पृ० २४) (त० प्र०) (त० सं०) । तच्च (उपमित्यात्मकं ज्ञानम्) संज्ञासंज्ञिसंबन्धज्ञानम् (त० सं०) (न्या० बो० ३ पृ० १९) । यथा अयं गवयपदवाच्यः इति ज्ञानम् उपमितिरिति प्राञ्चः (त० सं० ३) । शब्दशक्तिग्रहविशेष इत्यर्थः (भा० प० ३ श्लो० ८१) । तथाहि संज्ञा पदम् । संज्ञी पदार्थः । तयोः संबन्धः शक्तिः । तज्ज्ञानमित्यर्थः (न्या० बो० ३ पृ० १९) (नील० ३ पृ० २७) । तयोः संबन्धो वाच्यवाचकभावः (वाक्य० ३ पृ० १८) । अत्रेदं बोध्यम् । अयं गवयपदवाच्यः इत्याकारिकायामुपमितौ गवयत्वावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वमवगाहते न तु गोसादृश्यावच्छेदेन । तस्य गौरवेणानवच्छेदक-

त्वात् इति (न्या० म० ३ पृ० २५)। गवयो गवयपदवाच्यः इत्याकारिका उपमितिरिति नवीननैयायिकाः प्राहुः (मु० ३ पृ० १७१)। [च] शक्तिपरिच्छित्तिः (त० प्र० ख० ४ पृ० १)। यथा गवयो गवयपदवाच्यः इति। उपमितित्वं च उपमिनोमीत्यनुभवसिद्धो जातिविशेषः। अथवा शब्दविषयकत्वाव्यभिचारिजातिमत्परोक्षत्वम् (न्या० म० ३ पृ० २४) (नील० ३ पृ० २७)। अत्र अनुमित्यादिवारणाय जातिमदन्तम्। श्रवणवारणाय परोक्षपदम् प्रत्यक्षान्यपरम् (न्या० म० ३ पृ० ४)। यद्वा सादृश्यविशिष्टे पदवाच्यत्वप्रकारकस्मृतित्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यत्वम् (वाक्य० ३ पृ० १८)। अत्रेदं बोध्यम्। उपमितिर्हि पदवाच्यत्वविषयिका। पदं च शब्दात्मकम् इत्युपमितेः शब्दविषयकत्वनियम इति (न्या० म० ३ पृ० २४)। सा च प्रत्यक्षादिभ्योतिरिक्तैव। इयं प्रमितिः प्रत्यक्षादिप्रमितिभ्यो भिद्यते तद्विरुद्धधर्मत्वादित्यनुमानस्य प्रमाणत्वात्। उपमिनोमीति विलक्षणप्रमितित्वाच्चोपमितिरतिरिक्तेति सिध्यति (त० प्र० ३)। कणादमते गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तकं साधुपदत्वादित्यनुमानेनैवात्रापि निर्वाहः। उक्तानुमाने च पक्षधर्मताबलाद्गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं पर्यवस्यतीत्यनुसंधेयम् (त० व० पृ० ९८)। उपमितेरुत्पत्तिप्रकारस्त्वित्थम्। गवयशब्दार्थमजानन् कश्चिन्नागरिकः कंचिद्वनेचरं कीदृशो गवयपदवाच्यः इति पृच्छति। ततस्तेन गोसदृशो गवयपदवाच्यः इत्युत्तरितः स कदाचिद्वनं गतो गोसदृशं पिण्डं पश्यन् प्रागुक्तातिदेशवाक्यार्थं स्मृत्वा असौ गवयपदवाच्यः इति प्रतिपद्यते। सा उपमितिः (त० कौ० ३ पृ० १६) (न्या० म० ३ पृ० २४) (त० भा० पृ० १७)। अत्रेदमवधेयम्। अतिदेशवाक्यार्थज्ञानं शाब्दबोधरूपं करणम्। अतिदेशवाक्यार्थस्मृतिर्व्यापारः। सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनं सहकारि। उपमितिः फलम्। इति प्राचीननैयायिकमतम्। सादृश्यप्रत्यक्षं करणम्। अतिदेशवाक्यार्थस्मृतिः व्यापारः। अत्र सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनस्योद्बोधकविधया तादृशवाक्यार्थस्मारकत्वात्। उपमितिः फलम्। इति नवीननैयायिकमतम् (न्या० म० ३ पृ० २५)

(त० प्र० ३) (दि० ३।१७०–१७१) (म० प्र० ३।३४) (न्या० बो० ३ पृ० १९)। अत्रातिदेशवाक्यार्थस्त्रिविधः प्रतिगृह्यते। साधर्म्यं धर्ममात्रं च वैधर्म्यं चेति भेदतः॥ इति (ता० र० श्लो० २३)।

उपमेयत्वम्—सादृश्यानुयोगित्वम्। यथा चन्द्रवन्मुखमित्यादौ मुखस्योपमेयत्वम्। शाब्दिकास्तु साधारणधर्मवत्तया परिच्छेद्यत्वमुपमेयत्वम् इत्याहुः (ल० म०)।

उपयोगः—१ [क] इष्टसाधनत्वम्। यथा यागः स्वर्गोपयोगीत्यादौ यागस्य स्वर्गात्मकेष्टसाधनत्वम्। [ख] आनुकूल्यम्। यथा अथवा कार्यनिर्वृत्तेरुपयोगो यथाक्रमम् (सुश्रु०) इत्यादौ। यथा वा अनङ्गलेखक्रिययोपयोगम् (कुमार० स० १ श्लो० ७) इत्यादौ (वाच०)। २ सहजचिद्रूपपरिणतिं स्वीकुर्वाणे ज्ञानदर्शने उपयोगः (सर्व० सं० पृ० ६७ आर्ह०)। ३ विवक्षितार्थपरिच्छित्तिलक्षणोऽर्थग्रहणव्यापार उपयोग इति बृहद्द्रव्यसंग्रहे।

उपरवः—ज्योतिष्टोमे हविर्धानमण्डपे सोमाभिषवाधारयोः फलकयोरधस्ताद्धतसृष्वाग्नेय्यादिविदिक्षु चत्वारो गर्ता अरत्निमात्रखाता अधोभागे परस्परं मिलिता ऊर्ध्वभागे परस्परं प्रादेशमात्रव्यवहिता उपरवनामकाः (जै० न्या० अ० ३ पा० ८ अधि० १६)।

उपलक्षणम्—(व्यावर्तकम् प्रकारो वा) [क] प्रत्याय्यव्यावृत्त्यधिकरणतावच्छेदकान्यत् व्यावर्तकम्। प्रत्याय्यव्यावृत्तिकारणतावच्छेदकान्यत् इति पाठान्तरम्। अत्र विशेषः। उपलक्षणं स्वानधिकरणेऽपि व्यावृत्तिं बोधयति इति (चि० १ पृ० ३४)। अत्रेदं बोध्यम्। उपलक्षणस्य शाब्दबोधे भानं नास्तीति सिद्धान्तः। अत्रोपलक्षणत्वं च तत्पदजन्यबोधविषयत्वेन शक्यविषयत्वम् (दि० ४ पृ० १७९)। भगवदिच्छायां बोधविषयत्वेनाभासमानत्वे सति भासमानविषयांशे प्रकारत्वमिति मिश्राः। शाब्दिकास्तु तत्पदजन्यबोधविषयत्वेन शक्यविषयत्वे सति शक्तिविषयत्वम्। यथा धातूनां व्यापारमात्रवाचकत्ववादिनां प्राचीननैयायिकानां मते फलस्योपलक्षणत्वम् इत्याहुः (वै० सा० द०)।

विषयित्वाविशेषणतया विषयविशेषणतया पदजन्यतावच्छेदकनिष्ठत्वमिति गुरवः (कृष्ण० श० २०)। [ख] विवक्षितान्वयप्रतियोगितानवच्छेदकं व्यवच्छेदकम्। यथा काकेन देवदत्तगृहमित्यादौ काको न गृहस्य देवदत्तान्वयप्रतियोगितावच्छेदकः। अत्रायं भावः। प्रयोगकाले गृहे काकासत्त्वेपि यदाकदाचित्काकसमवधानेपि पूर्वोपस्थितकाकस्मरणेन देवदत्तगृहं विज्ञायत इति काकस्योपलक्षणत्वमिति बोध्यम्। [ग] यदन्विततया ज्ञात एव विशेष्ये तात्पर्यविषयीभूतेतरान्वयधीस्तद्भवच्छेदकं यत् तद्भिन्नम् (चि० १ पृ० ३४)। [घ] अविद्यमानं सत् व्यावर्तकम्। यथा जटाभिस्तापस इत्यादौ तापसादेः कालान्तरीणजटादिकम् (ग० व्यु० का० ३ पृ० ९१)। यथा वा यदा तु देवदत्तगृह उपरि भ्रमन्नसन् काकः तदोपलक्षणम् (वै० उ० ७।२।८)। जटाभिरित्यत्राविद्यमानजटादेः संबन्धविवक्षया मतुबाद्यनवकाशात् इत्थंभूतलक्षणे (पा० सू० ३।३।२१) इत्यनेन तृतीया ज्ञेया। अयमाशयः। विशेषणस्य संबन्धो मतुबादिभिः प्रत्याय्यते। अस्ति इत्यर्थे तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् (पा० सू० ५।२।९४) इत्यनेन विहितानां वर्तमानसंबन्धार्थकत्वात्। अतो जटाभिस्तापस इत्यादावविद्यमानजटादेः संबन्धविवक्षया मतुबाद्यनवकाशात् तृतीया। अत्रायं विशेषः। क्वचिच्च विद्यमानमपि अतद्व्यावृत्ति-(तद्भिन्नव्यावृत्ति-)न्यूनाधिकवृत्तितया न तत्र विशेषणमित्युच्यते किंतूपलक्षणम्। यथा विद्यमानापि जटा तापसे उपलक्षणम्। न तूपलक्ष्यतावच्छेदकशमदमादिवद्विशेषणम् (ग० व्यु० का० ३ पृ० ९२)। [ङ] सदसद्वा समानाधिकरणं व्यावर्तकं विशेषणम् व्यधिकरणमुपलक्षणमित्युदयनाचार्याः (चि० १ पृ० ३४)। [च] क्वचित् विधेयान्तरसमानकालीनमपि विशेषणं तदनन्वयितया तदन्वयिन्युपलक्षणमित्युच्यते। यथा रूपवान् रसवानित्यादौ रूपादिकं रसान्वयिनि। सास्नावान्गोपदवाच्य इत्यादौ सास्नादिकं गवादिपदवाच्ये। क्वचित् धर्मिसंबद्धधर्मान्तरसंबन्धितानवच्छेदकतया धर्मान्तरसंबन्धिन्युपलक्षणम्। अतः दण्डपुरुषौ इत्यादिसमूहालम्बनबोधो दण्डाद्युपलक्षित-

पुरुषादिविषयकः नतु विशिष्टविषयक इत्युच्यते (ग० व्यु० का० ३ पृ० ९२) । २ अजहत्स्वार्थलक्षणया अन्यग्राहकम् (म० प्र० ३ पृ० ३५) । यथा अनुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगियथार्थज्ञानविषयत्वम् (चि० २) इत्यत्रानुमितिपदं परामर्शस्यापि ग्राहकम् (दीधि० सामा०) (ग० २ सामा० पृ० २) । यथा वा साधर्म्योपमानं वैधर्म्याद्युपस्थापकम् (म० प्र० ३।३५) । यथा वा काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादौ काकपदं दध्युपघातकत्वेन रूपेण काकाकाकोभयबोधकम् (वाच०) । अत्र उपलक्ष्यते स्वं स्वेतरच्चानेन इति व्युत्पत्तिः । करणे ल्युट् । लक्षणं तु लक्ष्यतावच्छेदकरूपेण स्वस्वेतरबोधकपदत्वम् (वाच०) ।

उपलब्धिः—१ बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम् (गौ० १।१।१५) । २ ज्ञानेन पुरुषस्य यः अतात्त्विकः संबन्धः स इति सांख्याः (मु० १।२ आत्म०) । अयं भावः । स्वच्छायां बुद्धौ वर्तमानेन ज्ञानेन चैतन्यस्य पुरुषस्य भेदाग्रहात् अहं जानामि इति योभिमानविशेषः सैवोपलब्धिः इति (वै० उ० ८।१।१) । चेतनोहं करोमि इत्याकारेण बुद्ध्यारोपितस्य पुरुषस्य ज्ञानेन सह इदं ज्ञानम् इति प्रतीयमानोतात्त्विकसंबन्धो यः स उपलब्धिः इति (दि० १।२) (राम० १।२ पृ० १०५) । ३ प्रातिरिति काव्यज्ञा वदन्ति ।

उपलब्धिसमः—(जातिः) [क] निर्दिष्टकारणाभावेप्युपलम्भादुपलब्धिसमः (गौ० ५।१।२७) । प्रतिकूलतर्कदेशनाभासः बाधदेशनाभासश्चायम् (गौ० वृ० ५।१।२७) । निर्दिष्टप्रयत्नानन्तरीयकत्वस्यानित्यत्वकारणस्याभावेपि वायुनोदनाद्वृक्षशाखाभङ्गजस्य शब्दस्यानित्यत्वमुपलभ्यते । निर्दिष्टस्य साधनस्याभावेपि साध्यधर्मोपलब्ध्या प्रत्यवस्थानमुपलब्धिसमः (वात्स्या० ५।१।२७) । [ख] यादिना निर्दिष्टस्य कारणस्य साधनस्याभावेपि साध्यस्योपलम्भात्प्रत्यवस्थानम् । तथा हि पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादिकं वह्न्यवधारणार्थमुच्यते । न च तत्संभवति । धूमं विना आलोकादितोपि वह्निसिद्धेः । तथा च न तस्य साधकत्वमिति

प्रतिकूलतर्कः। न वा धूमाद्वह्निमानेवेत्यवधारणम्। द्रव्यत्वादेरपि धूमेन साधनात्। न वा पर्वत एव वह्निमानित्यादिकमवधारयितुं शक्यते। महानसादेरपि वह्निमत्त्वात्। अन्यथा दृष्टान्तासिद्धिः स्यात्। एवं वह्निशून्यपर्वतस्यापि सत्त्वाद्बाध इत्यादि (गौ० वृ० ५।१।२७)। [ग] वायुपदर्शितसाधनाभावेपि साध्यस्योपलब्धिकथनम्। यथा शब्दः अनित्यः प्रयत्नानुविधायित्वाद्घटवदित्यत्र प्रयत्नं विनापि वायुनोदनवशाद्वृक्षशाखाभङ्गजन्यस्य शब्दस्योपलब्धेर्न प्रयत्नानुविधायित्वं शब्देस्तीति (नील० पृ० ४४)। [घ] अवधारणतात्पर्यं वादिवाक्ये विकल्पयत्। तद्बाधात्प्रत्यवस्थानमुपलब्धिसमो मतः॥ इति (ता० र० प० २ श्लो० १२३)।

उपवासः—उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह। उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविवर्जितः॥ (पु० चि० पृ० १९८)।

उपवासविधिः—उपवासे सप्तमी तु वेधाद्दन्त्युत्तरं दिनम्। पक्षयोरुभयोरेष उपवासविधिः स्मृतः॥ (पु० चि० पृ० १०७)।

उपवेषः—येयं पलाशशाखा छित्वा वृक्षादाहृता तां पुनश्छित्वा मूलभागः प्रादेशपरिमित उपवेषः (जै० न्या० अ० ४ पा० २ अधि० ३)।

उपष्टम्भः—१ आलम्बनम् (वाच०)। २ संयोगविशेषो वा। यथा जलीयतैजसवायवीयशरीराणां पार्थिवभागोपष्टम्भादुपभोगक्षमत्वम् (मु० १ पृ० ८४) इत्यादौ। यथा वा सुवर्णस्य उष्णस्पर्शभास्वररूपयोरुपष्टम्भकपार्थिवरूपस्पर्शाभ्यां प्रतिबन्धादनुपलब्धिरित्यादावुपष्टम्भः (त० दी० १ पृ० ९)। ३ पतनप्रतिरोध इति काव्यज्ञा वदन्ति (वाच०)।

उपसंख्यानम्—तत्रानुक्तार्थस्य ग्रन्थान्तरेण कथनम्। यथा व्याकरणशास्त्रे अक्षादूहिन्यामुपसंख्यानम् प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् (वार्ति०) इत्यादौ।

उपसंहारः—१ सहचारः (दीधि० २)। यथा अनुपसंहारी हेतुरित्यत्र साध्यहेत्वोरुपसंहारस्याभावः। २ उपन्यासः (गौ० वृ० १।१।३८)।

यथा उपनयलक्षणे उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारः (गौ० १।१।३८) इत्यत्रोपसंहारः । ३ निश्चयः (दीधि० २) । ४ विस्तरेण निरूपितस्य पदार्थस्य साराशकथनेन तन्निरूपणसमापनम् । यथा तदेतत्त्रिविधकारणमध्ये यदसाधारणं कारणं तदेव करणम् (त० सं०) इति करणलक्षणस्योपसंहारः (त० दी० १ पृ० १७) । ५ ग्रन्थतात्पर्यावधारकलिङ्गविशेषः । यथा उपक्रमोपसंहारौ····हेतुस्तात्पर्यनिर्णये इत्यादौ । ६ एकत्र श्रुतार्थस्यान्यत्रान्वयार्थमुपक्षेपः । यथा गुणोपसंहार इत्यादौ । ७ साकल्येन संबन्धः । यथा सर्वोपसंहारवत्या व्याप्तेर्दुर्ज्ञानत्वात् इत्यादौ (वाच०) । ८ मीमांसकास्तु सामान्यप्राप्तस्य विशेषे नियमनम् इत्याहुः (लौ० भा० टी० पृ० २३) ।

उपसदः—दीक्षादिवसादूर्ध्वं सोमाभिषवदिवसात्पूर्वं कर्तव्याः होमाः (जै० न्या० अ० ३ पा० ३ अधि० १३) ।

उपसर्गः—१ [क] जन्यबोधविषयीभूतक्रियाविशेषविषयकतात्पर्यग्राहकत्वे सति प्राचन्यतमः । यथा प्रहरति विहरतीत्यादौ प्रादिरुपसर्गः । प्रादय उपसर्गा द्वाविंशतिधा प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उत् अभि प्रति परि उप । [ख] उपसर्गाः क्रियायोगे (पा० सू० १।४।५९) इति शाब्दिकाः । उपसर्गस्य त्रिधा प्रवृत्तिः धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्तते । तमेव विशिनष्ट्यन्य उपसर्गगतिस्त्रिधा ॥ इति । क्रमेणोदाहरणानि यथा आदत्ते प्रसूते प्रणमति इत्यादीनि (वाच०) । प्रादयो द्योतका इति नैयायिका वैयाकरणाश्चाहुः । अत्र द्योतकत्वं च तात्पर्यग्राहकत्वम् (वै० सा०) । अत्रेयं व्यवस्था । उपसर्गाणां मध्ये यत्र यस्योपसर्गस्य किंचिदर्थे शक्तिर्न प्रामाणिकी तस्य तत्र द्योतकत्वमेव । यथा प्रसूते इत्यादौ । यस्य च शक्तिः प्रामाणिकी तस्य वाचकत्वमेव । यथा उपकुम्भम् इत्यादौ । अन्यथा तत्राव्ययीभावसमासानुपपत्तेः । तस्य निरर्थकत्वेन निराकाङ्क्षत्वात् । पूर्वं वाच्यं भवेद्यस्य सोऽव्ययीभाव इष्यते इत्यनुशासनात् । अन्ये तु प्रादेश्च निरर्थकत्वेऽपि स्वाद्यन्तमिदं नामेष्टम् इत्यनुशासनेन स्वाद्यन्तत्वेन तस्यापि

नामत्वात् नाम्नामेव समासविधानात्प्रादेः समास उपपद्यते (त० प्र० ख० ४ पृ० ७०) इत्याहुः। वैयाकरणास्तु सर्वेषां द्योतकत्वमेवाहुः। २ उत्पात इति काव्यज्ञाः।

उपसर्जनम्—१ गौणम्। २ अप्रधानम्। यथा धनवान्देवदत्त इत्यादौ विशेषणीभूतं धनमुपसर्जनम्। अत्रोपसर्जनत्वं च वृत्तिजन्यबोधीयप्रकारताश्रयत्वम्। वृत्तिशब्देनात्र वैयाकरणसंमताः कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्ताः पञ्च वृत्तयो गृह्यन्ते। ३ शाब्दिकास्तु विग्रहवाक्ये यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनसंज्ञम् स्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकमुपसर्जनम् इति च वदन्ति।

उपस्थितिः—१ बुद्धिवदस्यार्थोनुसंधेयः। २ स्मृतिरित्याधुनिका वदन्ति।

उपहारः—नियमः। स च षडङ्गः। तदुक्तं सूत्रकारेण हसितगीतनृत्यहुडुक्कारनमस्कारजप्यषडङ्गोपहारेणोपतिष्ठेतेति (सर्व० सं० पृ० १६९ नकुली०)।

उपहितत्वम्—१ उपधायकत्ववदस्यार्थोनुसंधेयः। २ मायावादिनस्तु उपाधिसंगतत्वम्। उपाध्युपलक्षितत्वं वोपहितत्वम्। यथा अन्तःकरणोपहितं चैतन्यं जीवः अज्ञानोपहितं चैतन्यमीश्वरः इत्यादावित्याहुः (वाच०)।

उपहितिः—अङ्गारेषु कपालस्थापनम् (जै० न्या० मा० १०।१ अधि० ११)।

उपाकरणम्—स्तोत्रं प्रति प्रेरणम्। यथा उपावर्तध्वमिति मन्त्रवर्हिभ्यां स्तोत्रमुपाकरोति (जै० न्या० मा० १०।४ अधि० २)।

उपादानत्वम्—(कारणत्वम्) मायावादिमते [१] जगदध्यासाधिष्ठानत्वम्। यथा ब्रह्मणो जगदुपादानत्वम्। [२] जगदाकारेण परिणामित्वम्। यथा मायाया जगदुपादानत्वम् (वे० प० पृ० ६५)।

उपादानम्—१ समवायिकारणम्। यथा उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् (भा० प० श्लो० १५३) इत्यादौ इति प्राचीननैयायिकाः। २ अधिष्ठानमात्रम्। यथा यागादेर्हविः शब्दस्य मृदङ्गादिः प्राणसंचारादेश्च प्राणवहनाड्यादिरुपादानमिति नवीननैयायिकाः (दि०

पृ० २३१)। ३ स्वेष्टसाधनताप्रकारकं ज्ञानम् (प० च०)। सुखसाधनत्वज्ञानं वोपादानम्। यथा स्रक्चन्दनवनितादिकं मत्सुखसाधनम् इति ज्ञानम् (सि० च० १ पृ० २)। ४ आध्यात्मिकतुष्टिविशेष इति सांख्याः (वाच०)। ५ विज्ञानवादिनो बौद्धास्तु असहकृतं कारणमुपादानम्। यथा उत्तरोत्तरविज्ञानव्यक्तौ पूर्वपूर्वविज्ञानव्यक्तिरुपादानम् इति वदन्ति (राम० आत्म० पृ० १००)। ६ अनुसंधीयमानशब्दसहकृतानुपपत्तिज्ञानम् (ग० नियोज्यान्वयग्रन्थे)। प्राभाकरास्तु अनुपपत्तिज्ञानम्। यथा औपादानिको बोधः इत्यादौ उपादानशब्दस्यार्थः इत्याहुः (त० प्र० ख० ४ पृ० ११२)। अत्रायमर्थः। अपूर्वे कृतिसाध्यत्वं यागे कृतिसाध्यत्वं विनानुपपन्नम् इत्यनुपपत्तिज्ञानसहकारेण स्वर्गसाधनं स्वर्गकामनियोज्यको यागः स्वर्गकामकृतिसाध्यः इत्यौपादानिको यागविशेष्यकः पञ्चमो बोधः स एव च प्रवर्तकः (त० प्र० ख० पृ० ११२)। ७ गन्धपुष्पादिपूजासाधनसंपादनात्मक उपासनविशेषः (सर्व० सं० पृ० ११७ रामानु०)। ८ अननुष्ठितस्यानुष्ठानमुपादानम् (जै० न्या० मा० २।३ अधि० १३)।

उपादेयत्वम्—अनुष्ठीयमानताकारः (जै० न्या० मा० १।४ अधि० ६)।

उपादेयम्—१ समवेतवदस्यार्थोनुसंधेयः। यथा यद्द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यम् तत् तदुपादानोपादेयम् (मु० १ पृ० ६५) इत्यादौ। २ ग्रहणकर्म (ग्राह्यं वस्तु)। यथा हेयोपादेयरहित आत्मा इत्यादाविति काव्यज्ञा वेदान्तिनश्चाहुः।

उपाधिः—१ निमित्तम्। तदर्थश्च [क] प्रयोजकम् (त० मा०)। [ख] कारणम्। यथा वायोः प्राणापानादिसंज्ञायां हृदादिस्थानं मुखनिर्गमादिक्रिया चोपाधिः (मु० १ पृ० ८५)। २ धर्ममात्रम्। स च धर्मः क्वचिज्जात्यादिः। क्वचिद्भिन्नोपि भवति। यथा पदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वमित्यादौ। पदार्थविभाजकोपाधयस्तावत् द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वसामान्यत्वविशेषत्वसमवायत्वाभावत्वरूपाः सन्ति। तत्र द्रव्यत्वादयो

जातिरूपा। सामान्यत्वादयस्तु तद्भिन्ना। जातिभिन्नो धर्मोपि द्विविध सखण्डोपाधि अखण्डोपाधिश्चेति। तत्राद्य आकाशत्वादि (सि० च० पृ० ३)। द्वितीय प्रमेयत्वकुण्डलित्वप्रतियोगित्वादि (त० कौ० पृ० २०)। ३ वृत्तिमत्। यथा उपधेयसंकरेप्युपाध्यसंकर (चि० २ पृ० ८७) इत्यादौ धर्ममात्रमुपाधि। यथा वा जन्यमात्र क्रियामात्र वा कालोपाधिरित्यादौ। ४ स्वरूपम्। ५ मायावादिनस्तु स्वसामीप्यादिना अन्यस्मिन् स्वधर्मारोपसाधन विशेषणविशेष। यथा उपाधिभेदेप्येकस्य नानायोग आकाशस्येव घटादिना। गतिश्रुतिरप्युपाधियोगादाकाशवत् (सा० सू०) उपाधिना क्रियते भिन्नरूप (श्रुति) कार्योपाधिरय जीव कारणोपाधिरीश्वर इत्यादावुपाधि इत्याहु (वाच०)। ६ शक्तिरिच्छा चेति वेदान्तिन। ७ हेत्वाभासविशेषप्रयोजकीभूतोर्थ। [क] यद्व्यभिचारित्वेन साधनस्य साध्यव्यभिचारित्व स। उदयनाचार्यमते उपाधिपद योगरूढम्। अत्र व्युत्पत्ति। उप समीपवर्तिनि आदधाति सक्रामयति स्वीय धर्ममित्युपाधि इति। यद्धर्मबोधकशब्दसमभिव्याहारेण चोपाधिपद प्रयुज्यते तद्धर्मसक्रामकत्व तद्बोधयति। यथा स्फटिकलौहित्ये जपाकुसुममुपाधिरित्यत्र लौहित्यसक्रामकत्वम्। प्रयुज्यते च शास्त्रे व्याप्यत्वबोधकशब्दसमभिव्याहारेण तत् अत्र साधने असावुपाधिरिति। अतो व्याप्तिसक्रामकत्वलाभ (दीधि० २ पृ० ९६)। इत्थ च धूमवान्वह्नेरित्यादौ धूमसामग्र्यादिकमुपाधि। स्फटिकलौहित्ये जपाकुसुममिव धूमसामग्र्यादे स्वसमवहितवह्नौ स्वनिष्ठधूमव्याप्याधायकत्वात् (म० प्र० २ पृ० २८)। [ख] य साधनव्यभिचारी साध्यव्यभिचारोन्नायक स (चि० २ पृ० २६)। साध्यव्यभिचारोन्नायकत्व च साध्यव्यभिचारानुमापकत्वम्। उपाधेर्दूषकताबीज तु स्वव्यभिचारेण साधने साध्यव्यभिचारोन्नायकत्वम्। तथाहि धूमवान्वह्नेरित्यत्र आर्द्रेन्धनमुपाधिरित्युपन्यासानन्तर वह्निर्धूमव्यभिचारी धूमव्यापकार्द्रेन्धनव्यभिचारित्वात् यो यद्व्यापकव्यभिचारी स तद्व्यभिचारी यथा द्रव्यत्वव्यापकगुणवत्त्वव्यभिचारि प्रमेयत्व द्रव्यत्वस्यापि व्यभिचारि इति

सामान्यव्याप्ते यत् आर्द्रेन्धनव्यभिचारि तत् धूमव्यभिचारि यथा घटः इति विशेषव्याप्तेरेवोपाधिव्यभिचारेण शुद्धसाध्यव्यभिचारानुमानम् । यद्वा स्वव्यतिरेकेण साधनवति साध्यव्यतिरेकोन्नायकत्वमुपाधेर्दूषकताबीजम् । धूमसाध्यकवह्निहेतुकार्द्रेन्धनाद्युपाधिना वह्निमति क्वचित् स्वव्यतिरेकेण धूमव्यतिरेकानुमानात् । यत् आर्द्रेन्धनाभाववत् तत् धूमाभाववत् यथा जलम् इति व्याप्तेः। व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यनिवृत्तेरावश्यकत्वात् (म० प्र० २ पृ० ३०–३१) (त० प्र० २)। [ग] स्वानधिकरणसाधनाधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक । अत्र स्व उपाधित्वेनाभिमतं ग्राह्यम्। उपाध्यनधिकरण यत् साधनाधिकरणम् तद्वृत्तिर्धर्म क्वचित् साधनं मित्रातनयत्वादि। क्वचित् पक्षधर्मो बहिर्द्रव्यत्वादि ।क्वचिदुदासीनोपि। यथा घटरूप प्रत्यक्ष मेयत्वात् इत्यादौ वहिर्द्रव्यत्वमेव । तदवच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्यापकत्व चोद्भूतरूपोपाधाविति नाव्याप्ति.। इत्थ चोपाधेश्चतुर्विधत्वमिति मन्तव्यम्। शुद्धसाध्यव्यापकार्द्रेन्धनादौ तु केवल लक्षणसमन्वयाय स्वानधिकरणसाधनाधिकरणतप्ताय पिण्डवृत्तिधर्मो द्रव्यत्वादिर्ग्राह्य. । तदवच्छिन्नधूमव्यापकत्वस्य तत्र सत्त्वात् इति बोध्यम् (म० प्र० २ पृ० २९–३०) (त० प्र० २)। ननु द्रव्य जातेरित्यादौ विशिष्टसत्त्वात्मकोपाधावव्याप्ति । विशिष्टसत्ताया शुद्धसत्तानतिरेकेण तदनधिकरणजात्यधिकरणाप्रसिद्धे । अतो लक्षणान्तरमन्यत्रोक्तम्। तथाहि। [घ] स्वावच्छिन्नानधिकरणसाधनाधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकतावच्छेदकत्वे सति साधनाव्यापकः (न्या० म० २ पृ० २२) (दीधि० २ पृ० १०५)। अन्वयश्चास्य स्वावच्छिन्नानधिकरण यत् साधनाधिकरणम् तद्वृत्तिर्यो धर्म तदवच्छिन्न यत्साध्यम् तद्व्यापकतेत्यादि । अत्र स्व उपाधितावच्छेदकत्वेनाभिमत आर्द्रेन्धनत्वादि ग्राह्यम्। यथा (१) धूमवान्वह्नेरित्यादावार्द्रेन्धनम् धूमसामग्र्यादिकम् उपाधि । मतनि हि आर्द्रेन्धनत्वावच्छिन्नानधिकरण यद्वह्निमत् अयोगोलकम् तन्निष्ठो यत्किंचिद्धर्म द्रव्यत्वम् तदवच्छिन्नो धूम तद-

धिकरणनिष्ठा यावन्तो धर्मा आर्द्रेन्धनत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणा भवन्ति। अतस्तद्वदार्द्रेन्धनमुपाधिः (न्या० म० २ पृ० २३)। यथा वा (२) वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्रोद्भूतरूपवत्त्वमुपाधिः। भवति हि उद्भूतरूपत्वावच्छिन्नानधिकरण यत् प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वावच्छिन्नम् वायुः तन्निष्ठो धर्मः बहिर्द्रव्यत्वम् तदवच्छिन्नं साध्यम् प्रत्यक्षत्वम्। तदधिकरण यत् घटपटाद्येव तन्निष्ठा यावन्तो धर्मा उद्भूतरूपत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणा भवन्ति। अत उद्भूतरूपवत्त्वमुपाधिः (न्या० म० २ पृ० २३)। यथा वा (३) स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजत्वमुपाधिः। भवति हि शाकपाकजत्वत्वावच्छिन्नानधिकरण यन्मित्रातनयत्ववत् अन्यः अश्यामो मित्रातनयः तन्निष्ठं यत् मित्रातनयत्वम् तदवच्छिन्न श्यामत्वम्। तदधिकरणं यत् श्यामो मित्रातनय. तन्निष्ठा यावन्तो धर्मा. शाकपाकजत्वत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणा भवन्ति। अतस्तद्वच्छाकपाकजत्वमुपाधिः। (न्या० म० २ पृ० २३)। यथा वा (४) घटरूप प्रत्यक्षं प्रमेयत्वादित्यादौ उद्भूतरूपमुपाधिः। भवति हि उद्भूतरूपत्वावच्छिन्नानधिकरणं यत् प्रमेयत्ववत् चक्षुरादि तन्निष्ठो यत्किंचिद्धर्मः बहिर्द्रव्यत्वम् उदासीनधर्मः तदवच्छिन्न प्रत्यक्षत्वम् तदधिकरणं यत् घटपटादि तन्निष्ठा यावन्तो धर्मा उद्भूतरूपत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणा भवन्ति। अत उद्भूतरूपमुपाधिः (म० प्र० २ पृ० २९-३०)। एवं च वक्ष्यमाणचतुर्विधविभागविभक्तस्योपाधिचतुष्टयस्य यथाक्रममुदाहरणचतुष्टयमेतदिति विज्ञेयम्। [ङ] साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिरित्युदयनाचार्याः (न्या० म० २ पृ० २१) (त० कौ० २ पृ० १५) (त० सं०) (दीधि० २ पृ० १०५)। यो यद्व्यापकत्वे सति यदव्यापकः स तत्रोपाधिरिति निर्गलितोर्थः (दीधि० २ पृ० ९२)। यस्य यद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वं च स तत्साध्यकतद्धेतावुपाधिरित्यर्थः। भवति च तत् आर्द्रेन्धनम् साध्यस्य धूमस्य व्यापकम्। यत्र यत्र धूमस्तत्रार्द्रेन्धनम् इति नियमसत्त्वात्।

भवति च साधनस्य वह्नेः अव्यापकम् । यत्र यत्र वह्निस्तत्रार्द्रेन्धनम् इति नियमासत्त्वात् । तप्ताय पिण्डे वह्निसत्त्वेऽप्यार्द्रेन्धनाभावादिति (त० कौ० २ पृ० १५) । [च] यदभावेन यद्वदन्यत्वेन वा साधनवति साध्याभाव उन्नीयते स उपाधिरिति नव्या वदन्ति (दि० पृ० २१७) । [छ] अन्ये तु यद्व्यावृत्त्या यस्य साधनस्य साध्यं निवर्तते स धर्मस्तत्र हेतावुपाधिरित्याहुः (चि० २ पृ० २८) (दीधि० २ पृ० १०२) । स च धर्मः यस्याभावात् पक्षे साध्यसाधनसंबन्धाभावः । यथा आर्द्रेन्धनवत्त्वम् । व्यावर्तते हि तद्व्यावृत्त्या धूमवत्त्वमयोगोलके । एवं भावत्वव्यावृत्त्या ध्वंसे जन्यत्वानित्यत्वयोः संबन्धो निवर्तमानः पक्षधर्मतावलादनित्यत्वाभावमादाय सिध्यति । यथा वा वायावुद्भूतरूपवत्त्वं निवर्तमानं बहिर्द्रव्यत्वे सति प्रत्यक्षत्वं निवर्तयत् प्रत्यक्षत्वाभावमादाय सिध्यति इत्यादि (चि० २ पृ० २८) । [ज] अव्याप्तसाधनो यः साध्यसमव्याप्तिरुच्यते स उपाधिः (सर्व० स० पृ० ११ बौ०) । उपाधिश्चतुर्विधः । केवलसाध्यव्यापकः पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकः साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकः उदासीनधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकश्चेति । तत्राद्यः धूमसाध्यकवह्निहेतुकस्थले आर्द्रेन्धनसंयोगः । द्वितीयः वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्र बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्यापकमुद्भूतरूपवत्त्वमुपाधिः । तृतीयः ध्वंसो विनाशी जन्यत्वादित्यत्र जन्यत्वावच्छिन्नविनाशित्वव्यापकं भावत्वम् । स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजत्वं वा । चतुर्थस्तु प्रागभावो विनाशी प्रमेयत्वादित्यत्र जन्यत्वावच्छिन्नविनाशित्वव्यापकं भावत्वम् (त० दी० २ पृ० २६) । घटरूपं प्रत्यक्षं प्रमेयत्वादित्यादावुद्भूतरूपं वा उपाधिः (म० प्र० २ पृ० ३०) (न्या० म० २ पृ० २३) । पुनरप्युपाधिर्द्विविधः । निश्चितः संदिग्धश्च । तत्र साध्यव्यापकत्वेन साधनाव्यापकत्वेन च निश्चितो व्यभिचारनिश्चयाधायकत्वेन निश्चितोपाधिः । यथा वह्निमत्त्वेन धूमवत्त्वे साध्ये आर्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वम् । यत्र साधनाव्यापकत्वसंदेहः साध्यव्यापकत्वसंशयो वा तद्रूपसंदेहो वा तत्र हेतौ साध्यव्यभिचारसंश-

याधायकत्वेन संदिग्धोपाधिः । यथा मित्रातनयत्वेन श्यामत्वे साध्ये शाकाद्याहारपरिणतिजन्यत्वम् (चि० २ पृ० २९) (म० प्र० २ पृ० ३१)। अत्र कार्यकारणभावादीनां व्याप्तिग्राहकाणामभावात् संदेह इति । प्रथमतः उपाधिर्द्विविधः निश्चितः शङ्कितश्चेति (ता० र० श्लो० १५)।

उपाध्यायः—एकदेशमुपाध्यायः । अस्यार्थः वेदस्यैकदेशं मन्त्रब्राह्मणयोरेकम् अङ्गानि वा योऽध्यापयति स उपाध्यायः (मिताक्षरा अ० १।३५)।

उपायः—[क] साक्षात् परंपरया वा यत्किंचित्कार्यजनने समर्थः । उपायो द्विविधः । लौकिकः अलौकिकश्च । तत्र घटादिकं प्रति दण्डादिर्लौकिकोपायः । स्वर्गं प्रति यागादिरलौकिकोपायः । नीतिशास्त्रज्ञास्तु साम दानम् भेदः दण्डश्चेत्येते चत्वार उपाया इत्याहुः । [ख] साधकस्य शुद्धिहेतुरुपायः । स च वासचर्यादिभेदात्पञ्चविधः । तदप्याह वासचर्या जपो ध्यानं सदा रुद्रस्मृतिस्तथा । प्रपत्तिश्चेति लाभानामुपायाः पञ्च निश्चिताः ॥ (सर्व० सं० पृ० १६२ नकुली०)।

उपालम्भः—१ [क] परपक्षदूषणम् (गौ० वृ० १।१।४१)। [ख] प्रतिषेधः (वात्स्या० १।१।४१)। यथा प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः (गौ० १।२।१) इत्यादौ । २ स्पर्श इति वैष्णवयाज्ञिका आहुः । ३ हिंसेति स्मार्तयाज्ञिकाः । ४ अहितेच्छेति काव्यज्ञा वदन्ति।

उपासना—१ मुक्तिप्रयोजकविद्या (कु० १)। २ आराधनवदस्यार्थोऽनुसंधेयः (श० प्र० पृ० ९५)। ३ समानप्रत्ययप्रवाहकरणमुपासनमिति मायावादिनः आहुः (शा० भा०)। अभिगमनमुपादानमिज्या स्वाध्यायो योग इति पञ्चविधमुपासनं श्रीपञ्चरात्रेऽभिहितम् (सर्व० सं० पृ० ११७ रामानु०)।

उपेक्षा—१ सुखदुःखोभयासाधनत्वज्ञानम् । यथा तृणं सुखदुःखासाधनम् इति ज्ञानम् (सि० च० १ पृ० २१)। २ उभयाप्रकारकं ज्ञानम् (प० च०)। ३ भावनाविशेष इति योगशास्त्रविदः । ४ परस्वत्वान-

मिनधानपूर्वकत्वत्वप्रागभावासमानकालीनत्वन्यायविषयकेच्छेति व्यवहारज्ञा आहु (वाच०)। त्वत्वध्वसमात्रजनकस्त्याग इति मैथिला आहु । यथा धनस्योपेक्षा इत्यादौ (श० प्र० श्लो० ७० टी० पृ० ८५)।

उपोद्घातः—(संगति) [क] प्रकृतोपपादकत्वम् (दि० २)। [ख] प्रकृतोपसाधकत्वम्। यथा परामर्शजन्यज्ञानत्वरूपेनुमितिलक्षणे वक्तव्ये विशिष्टपरामर्शस्यानुमितिहेतुत्वमुपोद्घातसंगत्या व्यवस्थाप्यते (राम० २ पृ० १३४)। यथा वा प्रमाकरणरूपे प्रमाणे निरूपणीये सत्युपोद्घातसंगत्या करणनिरूपणम् (वाक्य० १ पृ० १०)। [ग] चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं विदुर्बुधाः (सर्व० सं० पृ० २६७ जैमि०) (भवा०) (जग०)। तदर्थश्च प्रकृतसिद्ध्यनुकूलचिन्ताकालावच्छेदेन प्रकृतानुकूलत्वम् । चिन्ता च वस्तुग्राह्या । अत्रानुकूलत्वं च क्वचिद्घटकत्वम् क्वचिज्ज्ञापकत्वम्। तत्र घटकत्वं यथा व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानमित्यत्राज्ञातव्याप्तिकस्य व्याप्तिपदवाच्यत्वेन ज्ञाने का व्याप्तिः इत्याकारिकाया जिज्ञासाया व्याप्तिनिरूपणम्। ज्ञापकत्वं यथा विशिष्टज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वे किं ज्ञापकम् इत्याकाङ्क्षाया परामर्शस्यानुमितिहेतुत्वव्यवस्थापनम् (भवा०)। [घ] निर्दिष्टोपपादकत्वम् (जग०)। [ङ] शाब्दिकास्तु प्रकृतसिद्ध्यनुकूलचिन्ताकालावच्छिन्नप्रकृतानुकूलत्वम् इत्याहु (वै० सा० द०)। अनुकूलत्वं चात्र घटकत्वज्ञापकत्वादिरूपं यथायथं ग्राह्यम्। तत्रावच्छेदकता चिन्ताकालपर्यन्तं स्वरूपसन् इतरांशश्च ज्ञातं सदुपयोगी भवति इति ज्ञेयम् (वै० सा० द०)।

उभयत्वम्—[क] उभयव्यवहारविषयतावच्छेदको धर्मः (ग० सिद्धा०)। यथा घटपटोभयमित्यादौ घटपटोभयपर्याप्तमुभयत्वम्। [ख] अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वमिति केचिदाहु । अयं च धर्मो व्यासज्यवृत्तिर्भवतीति विज्ञेयम्। एवं बहुत्वादयोपि धर्मा स्वयमूह्या ।

उमामाहेश्वरी—(तिथि) अष्टमी नवमाविद्धा नवमी चाष्टमीयुता । अर्धनारीश्वरप्राया उमामाहेश्वरी तिथिः ॥ (पु० चि० पृ० १०६)।

उरूकः—१ उलूकनामा पक्षिविशेषः । २ मेदस्विनी वपा । उरु वि-स्तीर्णमूको मेदो यत्र इत्यवयवार्थः (जै० न्या० अ० ९ पा० ४ अधि० ४) ।

उष्णत्वम्—स्पर्शनिष्ठो जातिविशेषः । यथा स्पर्श उष्णस्तेजसस्तु (भा० प० श्लो ४२) इत्यादौ । उष्णस्पर्शवत्तेजः (मु० १ पृ० ७७) इत्यादौ च । सूतके मृतके चैव न स्नायादुष्णवारिणा इत्यादौ उष्णशब्दस्य उष्णस्पर्शवदित्यर्थो बोध्यः ।

ऊ.

ऊर्ध्वा—(दिक्) अदृष्टवदात्मसंयोगजन्याग्निक्रियाजन्यसंयोगाश्रयो दिक् (वै० उ० २।२।१०) । यथा ऊर्ध्वं गत इत्यादौ । एवं च इन्द्राग्नि-यमनिर्ऋतिवरुणवायुसोमेशाननागब्रह्माधिष्ठानोपलक्षिता दश दिश इति व्यपदेशान्तरम् प्राच्यादिव्यपदेशात् (वै० उ० २।२।१०) ।

ऊष्मा—१ उष्णस्पर्शः (राम० १ पृ० ७०) । यथा चक्षुरूष्मादिसंततेः (मु० १ प० ६८) इत्यादौ । २ तेजोद्रव्यस्य सूक्ष्मावयवः (भा०) (वाच०) । यथा यथाग्नेर्धूम उदयते एवमेषामूष्मोदयते (शत० ब्रा० १।६।२।१।५) इत्यादौ । ३ श ष स ह एते वर्णा ऊष्माण इति शाब्दिका आहुः (वाच०) ।

ऊहः—१ तर्कः । स च [क] परीक्षणम् । [ख] अनुमानम् । यथा ऊहः (जै० सू० १।२।५२) इत्यादौ । न पिता वर्धते न माता इत्युक्ते अन्ये वर्धन्त इति गम्यते (शावरभा० १।२।५२) । [ग] अध्याहारः । [घ] कल्पनम् । अन्वययोग्यविभक्त्यादिकल्पनमित्यर्थः । यथा पार्वणे सौम्यास इति बहुवचनसमन्वितमपि एकोद्दिष्टे अनन्वित-त्वात् सौम्यः इत्येकवचनान्ततया कल्प्यते । यथा वा अग्नये जुष्टं निर्वपामि इत्यस्य सौर्ये चरौ सूर्याय जुष्टं निर्वपामि इत्येवं पदान्तरप्रक्षेप ऊहः (जै० न्या० अ० २ पा० १ अधि० ९) । [ङ] प्राकृतस्थान-पतितपदार्थान्तरकार्यतः । ऊहः प्रयोगो विकृत ऊह्यमानतयोदितः ॥

(जै० न्या० अ० ९ पा० १ अधि० १) । २ ताराख्य सिद्धिविशेष ऊह इति तन्त्रवेत्तार आहु (वाच०) ।

ऋ.

ऋक्—[क] पादेनार्थेन चोपेता वृत्तबद्धा मन्त्रा ऋच (जै० न्या० अ० २ पा० १ अधि० १२) । [ख] तेषामृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था । अस्यार्थ यत्र वाक्ये अर्थवशेन छन्दोविशेषवशेन पादव्यवस्था सा ऋक् (अ० २ पा० १ अधि० १० सू० ३५) ।

ऋणम्—[क] पश्चाच्छोध्यत्वेनाङ्गीकृत्य गृहीत द्रव्यम् (श० प्र० पृ० ८६) । यथा ऋणानि पित्रादिभि कृतानि अस्माभिर्देयानि । अथ मत्कृतानि ऋणानि इत्यादौ (भा०) (वाच०) । [ख] उत्तमर्णाय दातव्यत्वेन स्वीकृत धनम् । [ग] शाब्दिकास्तु सजातीयद्रव्यान्तरदानमङ्गीकृत्य परदत्तपरकीयद्रव्यादानम् । तज्जन्योधमर्णनिष्ठ परिशोधननाश्य अदृष्टविशेषो वा इत्याहु (ल० म०) ।

ऋतम्—ऋतशब्द कर्मवचन । ऋत पिबन्तौ इति वचनात् (सर्व० स० पृ० १०० रामानु०) ।

ऋतुः—[क] सौर मासद्वय राम ऋतुरित्यभिधीयते (पु० चि० पृ० ८) । [ख] द्वन्द्वमुपददाति तस्माद्द्वद्व ऋतव (अग्निचयने पु० चि० पृ० ७) । [ग] ऋतौ चन्द्रनिमित्तत्व ऋतून्यो विदधज्जायते पुनरित्यत मन्त्रवर्णात्प्रतीयते । पुन पुनर्यो जायते स एव विदधदृतून् । चन्द्र पुन पुनर्जन्य तस्माचन्द्रवशादृतु (त्रिका० म० पु० चि० पृ० ८) ।

ऋते—अभाव । यथा ऋते कृष्णान्नोत्पद्यते सुखमित्यादा । अत्र प्रतियोगित्व पञ्चम्यर्थ । कृष्णशब्दस्तद्भक्तिलाक्षणिक । एव च कृष्णभक्तिप्रतियोगिकाभावप्रयोज्य सुखकर्तृकोत्पत्त्यभाव इति बोधः (ल० म०) । यथा वा अभ्रातृको हरेत्सर्व दुहितृणा सुतादृते (याज्ञ० २।१३९) इत्यादौ ।

ऋत्विक्—ऋत्विग्यज्ञकृदुच्यते । य पाकयज्ञादिक वृत कराति स ऋत्विक् (मिता० १।३५) ।

ए.

एकः—[क] सजातीयनिष्ठभेदाप्रतियोगी। यथा अत्रायमेको भुङ्क्ते इत्यादावेकपदार्थः। अत्र एतद्देशाधिकरणकभोजनकर्तृनिष्ठभेदाप्रतियोगी भुङ्क्ते इत्याकारकबोधः (ग० श० पृ० १२४)। [ख] केवलः। कैवल्यं च द्वितीयरहितत्वम्। एवं च तत्तत्क्रियाकर्तृत्वादिविशिष्टसजातीयराहित्यम्। यथा अयमेकोत्र भुङ्क्ते इत्यादाविति शाब्दिका आहुः। अत्र एतद्देशाधिकरणकभोजनकर्तृसजातीयरहितो भुङ्क्ते इति बोधः। द्वितीयशब्दश्च सजातीये सहाये रूढः (ल० म०)। अत्र गदाधरः कैवल्यं च सजातीयद्वितीयरहितत्वम् इत्याह।

एककार्यकारित्वम्—एककार्यत्ववदस्यार्थोनुसंधेयः।

एककार्यत्वम्—(संगतिः) १ एककार्यानुकूलत्वम् (म० प्र० पृ० १५)। अत्रार्थे एकं कार्यं ययोः कारणयोः तयोर्भाव इति व्युत्पत्तिः (जग०)। बहुव्रीहेरनन्तरं त्वप्रत्ययः। यथा गुणागुणमनासङ्गमेककार्यमनन्तरम्। एतत्तु ब्रह्मणो वृत्तमाहुरेकपदं द्वयम्॥ (भा० व० अ० २१२) (वाच०)। इदं तु कार्यैक्यनियम्युच्यते। २ एकस्य (कारणस्य) कार्यता (प्रयोज्यता कार्ययोः)। सा च जन्यता जन्यज्ञानविषयता च (मञ्जू०) (वै० सा० द०)। यथा ईश्वरशक्त्योरनुमानाजन्यत्वेपि तज्जन्यज्ञानविषयत्वलक्षणैककार्यत्वसंगत्या ईश्वरवादानन्तरं मीमांसकेन शक्तिराशङ्किता। नैयायिकेन च ईश्वरसिद्ध्यनन्तरं शक्तिं निरस्य परमप्रयोजनं त्वनुमानस्यापवर्ग इत्यनेन ईश्वरसिद्ध्यपवर्गयोरनुमानजन्यत्वलक्षणैककार्यत्वं संगतिः सूचिता (मञ्जू०)।

एकत्र द्वयम् इति रीत्या जायमानं ज्ञानम्—उभयप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यताशालिज्ञानम् (ल० व० पृ० ९)। यथा सुन्दरः पुरुषो दण्डी इत्याकारकं ज्ञानम्। अत्र सौन्दर्यदण्डयोः पुरुषे युगपद्विशेषणत्वेनान्वयविवक्षायां ज्ञानं तादृशं भवति। सौन्दर्यविशिष्टपुरुषे दण्डमात्रस्य दण्डविशिष्टपुरुषे वा सौन्दर्यमात्रस्य विशेषणत्वेनान्वयविवक्षायां तु विशिष्टे वैशिष्ट्यम् इति रीत्या ज्ञानं जायते इति ज्ञेयम्।

एकत्वम्—(संख्या) [क] एकम् इति प्रतीतिविषयो गुणविशेषः यथा गगनमेकम् काल एक इत्यादावेकत्वम्। रूपरसगन्धस्पर्शव्यतिरेकादर्थान्तरमेकत्वम् (वै० ७।२।१) इत्येवमेकत्वस्य सूत्रकृता अर्थान्तरत्वमुक्तम्। [ख] धीविशेषविषयत्वम्। यथा एकः समवायः एकः अभाव इत्यादौ समवायादीनामेकत्वम् (वै० वि० ७।२।१)। [ग] स्वरूपाभेद इति भूषणमतम् (वै० उ०) (वै० वि० ७।२।१)। यथा घटगतमेकत्वं घटस्वरूपमेव। [घ] स्वसजातीयनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वम्। यथा संपन्नो व्रीहिरित्यादौ व्रीह्यादिगतमेकत्वं सुवर्थः (ग० व्यु० का० १ पृ० २)। तथा च स्वप्रकृत्यर्थसजातीयः स्वसमभिव्याहृतपदार्थसंसर्गित्वविशिष्टश्च यः तन्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वमिति समुदितार्थः। साजात्यं च स्वसमभिव्याहृतपदार्थसंसर्गित्वविशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकरूपेण बोध्यम् (ग० व्यु० का० १ पृ० २)। स्वसजातीयेत्यत्र स्वं व्रीह्यादिनिष्ठमेकत्वमिति बङ्गदेशीया आहुः। परे तु स्वम् एकवचनप्रकृत्यर्थः। स्वसमभिव्याहृतेत्यत्र स्वं तु एकवचनमित्याहुः। वयं तु उभयत्रस्वपदाभ्यामेकवचनमेव ग्राह्यमिति ब्रूमः। इदं च पारिभाषिकं सजातीयद्वितीयरहितत्वरूपमेकत्वमिति बोध्यम्। अत एव पशुना यजेतेत्यादौ पशुनिष्ठतादृशैकत्वस्य विवक्षितत्वादनेकपशुकरणकयागान्नादृष्टसिद्धिः (ग० व्यु० का० १ पृ० २)। अत्राहुः। पशुना रुद्रं यजेतेत्यादौ स्वप्रकृत्यर्थसजातीयः (स्वसमभिव्याहृतपदार्थसंसर्गित्वविशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकरूपविशिष्टः) यागीयपशुरेव। तन्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकम् एतत्पशुनिष्ठमेकत्वमेव बोध्यम् इति नानेकपशुकरणकयागादृष्टसिद्धिः इति। संपन्नो व्रीहिरित्यत्र उदाहरणसमन्वयस्त्वित्थम्। स्वं व्रीहिपदोत्तरैकवचनम् सुमन्वयः। स्वस्य समभिव्याहृतं संपन्नः इति पदम्। तदर्थप्रतियोगिकसंसर्गित्वविशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकं व्रीहित्वम्। एतादृशरूपेण स्वसजातीय एतद्व्रीहिरेव। तन्निष्ठो भेदोऽन्यनिष्ठैकत्वभेद एव (न त्वेतद्व्रीहिनिष्ठैकत्वभेदः)। तत्प्रतियोगितानवच्छेदकम् एतद्व्रीहिगतमेकत्वं भवति इति।

एकदेशान्वयः—समस्तादसमस्ताद्वा पदादुपस्थितस्यार्थस्य घटको योर्थ तेन सह तादृशपदार्थाघटकपदार्थान्वय । यथा चैत्रस्य पितेत्यादौ । अत्र समस्तादित्यत्र समास वैयाकरणसमताना कृत्तद्धितैकशेषसनाद्यन्तानामवशिष्टाना चतसृणा वृत्तीनामुपलक्षणम् इति ज्ञेयम् । चैत्रस्य पितेत्यत्र जनकत्वविशिष्टपुस पितृपदार्थत्वेन तदेकदेशेन जनकत्वेन सह चैत्रपदार्थस्य निरूपितत्वसबन्धेनान्वयादेकदेशान्वयो ज्ञेय । अत्रेद बोध्यम् । पदार्थ पदार्थेनेवान्वेति न तु पदार्थेकदेशेन इति नियमोस्ति। परतु ससबन्धिकस्थल एकदेशेप्यन्वयस्वीकारात्तादृशनियमोपवाद एवेति । एकस्मिन् दृष्टे श्रुते वा अपरसबन्धिन स्मरण ससबन्धिकपदार्थ । यथा हस्तिहस्तिपकादिरिति (म० प्र० ४ पृ० ४८) । अथवा नित्यसाकाङ्क्ष ससबन्धिकपदार्थ । यथा चैत्रस्य गुरुकुलम् मैत्रस्य दासभार्येत्यादौ गुरुत्वदासत्वादौ चैत्रमैत्रपदार्थयोरन्वयस्य नित्यसाकाङ्क्षत्वेनैकदेशान्वय सह्यत एव इति । तथा च चैत्रस्य पितेत्यादावेकदेशान्वयो युक्त एव (न्या० म० ४ पृ० १४) ।

एकपदत्वम्—[क] एकार्थविषयकशक्तिनिरूपकत्वम् । यथा राम इति पदस्यैकपदत्वम् । अत्र व्युत्पत्ति एक पद पदोच्चारणयोग्यकालो यत्र तस्य भाव इति (वाच०) । अत्रार्थनिष्ठमेकत्व च तदितरावृत्तित्वव्यक्तित्वादिरूपोसाधारणधर्म एवेति न काचिदनुपपत्तिरिति । [ख] शक्तिनिरूपकाभाववदुत्तरत्वे सति शक्तिनिरूपकत्वम् । यथा घट इत्यस्यैकपदत्वम् । [ग] अखण्डपदत्वमिति शाब्दिका वदन्ति । अत्राखण्डत्व च पदत्वाभाववदुत्तरखण्डकत्वम् ।

एकप्रसरताभङ्गः—(दोष) एकस्या वृत्तौ या प्रसरता घटकतया प्रविष्टता । अत्र चोद्देश्यविधेयभावाप्रतीति (मी० न्या० पृ० ३७) ।

एकभक्तम्—दिनार्धसमयेतीते भुज्यते नियमेन यत् । एकभक्तमिति प्रोक्तमतस्तत्स्यादिवैव हि ॥ (पु० चि० हे० स्का० पृ० ४३) । न्यून ग्रासत्रयेण तु इति चतुर्थचरणे पाठान्तरम् । तदहोरात्रावयवान्तरा-

धिकरणभोजनाभावे सति अष्टममुहूर्तोत्तरार्धादिसार्धमुहूर्तात्मकावयवाधिकरणं भोजनमेकभक्तमिति निष्कर्षः।

एकमात्रवृत्तिगुणत्वम्—एकत्वावच्छिन्नवृत्तिकगुणत्वम् (छ० व० पृ० ३६)। इदं चैकैकवृत्तिगुणत्वमित्यप्युच्यते।

एकमात्रवृत्तित्वम्—स्वाश्रयनिष्ठभेदाप्रतियोग्याश्रयकत्वम् (राम० १ प० ३५)। यथा आकाशत्वस्यैकमात्रवृत्तित्वम्। अत्र भेदश्च व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन विशेषणीयः (राम० १ प० ३५)। स्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्वासमानाधिकरण्यएतदुभयसंबन्धेन भेदविशिष्टान्यत्वमिति निष्कर्षः। इदं च आकाशत्वादेर्जातित्वे बाधकम्।

एकवाक्यत्वम्—१ [क] विशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वम् (ग० २ अव० पृ० २)। निरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताशालिबोधजनकत्वमित्यर्थः। यथा देवदत्तो ग्रामं गच्छतीति वाक्यस्यैकवाक्यत्वम्। [ख] तत्प्रयोज्यविषयतया साक्षात्परंपरया वा निरूपिता या विषयता तत्प्रयोजकत्वम् (ग० व्यु० का० १ पृ० २७)। अत्र तत्पदजन्यज्ञाननिरूपितत्वेन तत्पदप्रयोज्यत्वव्यवहारो विषयतायामिति बोध्यम्। अत्र विशेष्यताद्वयनिरूपितैकप्रकारताशालिज्ञानजनकवाक्ययोरेव एकवाक्यत्वम् इति नियमो ज्ञेयः (कृष्ण०)। [ग] तदुत्थाप्याकाङ्क्षानिवर्तकत्वतन्निवर्तनीयाकाङ्क्षोत्थापकत्वएतदन्यतरवत्त्वम् (ग० २ अव० पृ० २)। यथा प्रतिज्ञादिपञ्चवाक्यैरेकवाक्यतया स्वार्थविशिष्टज्ञानं जन्यते (वि० २ अव० पृ० ७६) इत्यादौ प्रतिज्ञादीनां पञ्चानामवयवानामेकवाक्यत्वम्। तदुत्थाप्याकाङ्क्षानिवर्तकत्वं च तत्प्रतिपाद्यार्थविषयकज्ञानजन्या या आकाङ्क्षा तत्प्रतियोगिकनिवृत्तिजनकज्ञानजनकत्वम्। इदं च हेतूदाहरणादीनामेकवाक्यत्वम्। अत्र तत्पदं प्रतिज्ञापरम्। तन्निवर्तनीयाकाङ्क्षोत्थापकत्वं च तत्प्रतिपाद्यार्थविषयकज्ञानजन्या या निवृत्तिः तत्प्रतियोग्याकाङ्क्षाजनकज्ञानजनकत्वम्। इदं च प्रतिज्ञादीनामेकवाक्यत्वमित्यवधेयम्। अत्र तु तत्पदं हेत्वादिपरम्। [घ] स्वभिन्नत्वस्वानवच्छिन्नत्वस्वसामानाधिकरण्यएतत्त्रितयसंबन्धेन विषयताविशिष्टविषयताशून्यबोधजनकवाक्यत्वमित्यस्मद्गुरुभिगुरुशास्त्रिचरणाः प्राहुः। एकवाक्यं द्विविधम्। पदैकवाक्यम्

वाक्यैकवाक्यं चेति । तत्राद्य यथा सोरोदीदित्याद्यर्थवादसमुदायस्य पदस्थानीयतया विधिपदेनैकवाक्यता । द्वितीय यथा यत्र प्रत्येक भिन्नभिन्नसंसर्गप्रतिपादकयोर्वाक्ययोराकाङ्क्षावशेन महावाक्यार्थबोधकत्वम् तत्। यथा दर्शपौर्णमासाभ्या स्वर्गकामो यजेत इत्यादिवाक्याना समिधो यजति इत्यादिवाक्याना च परस्पराङ्गाङ्गिभावबोधकतयैकवाक्यता (वाच०)। [ङ] *अर्थैकत्वादेक वाक्य साकाङ्क्ष चेद्विभागे स्यात्। अस्यार्थः। विभागे* वाक्यघटकपदाना विभागे साकाङ्क्षमेकपदरहितस्यापरपदस्य शाब्दबोधाजनकत्व तयोरेवार्थैकत्वम् एकफलप्रतिपादकत्वम्। विभागे साकाङ्क्षत्वे सत्येकफलप्रतिपादक यत्तदेक वाक्यमित्यर्थः (जै० सू० वृ० २।१।४४)। २ अविसंवादिवाक्यत्वमेकवाक्यत्वम्। यथा श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्य विवव्रु (रघु० ६।८५) इत्यादौ इति काव्यज्ञा वदन्ति।

एकविशेषबाधः—इतरबाधग्रहवदस्यार्थोनुसंधेयः।

एकशेषः—(वृत्ति) व्याकरणशास्त्रसिद्धो वृत्तिविशेषः। एकशेषो द्विविधः सरूपैकशेषः विरूपैकशेषश्च। तत्र सरूपैकशेषो घटौ घटाः इत्यादौ। विरूपैकशेषस्तु वक्रदण्डौ पितरौ श्वशुरौ भ्रातरौ पुत्रौ शिवौ इत्यादौ। अत्राद्य वैयाकरणाना नियम य शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायी इति विज्ञेयः। अत्र सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ (पाणि० १।२।६४) इत्यनेन सूत्रेण घटश्च घटश्च घटौ इत्येकशेषो बोध्य। वक्रदण्डावित्यत्र विरूपाणामपि समानार्थानामित्येकशेष। अत्र लक्षणया वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च इति बोध.। विग्रहोप्येवमेव। पितरौ इत्यत्र जनकशरीरत्वेन मातापित्रोरवगमाच्छक्त्या पितुर्बोध.। लक्षणया च जनकस्त्रीत्वेन रूपेण मातुर्बोध। विभक्त्युपनीत पुंस्त्व तु पितर्येवान्वेति इति प्राञ्च आहु। नव्यास्तु एकयैव लक्षणया पितृत्वमातृत्वाभ्या बोधक पितृपदम् इत्याहु. (त० प्र० ख० ४ पृ० ५३)। अत्र माता च पिता च पितरौ इति विग्रहः। पिता मात्रा (पाणि० १।२।७०) इत्यनेन सूत्रेणैकशेषो बोध्यः। श्वशुरौ इत्यत्र श्वशुर' श्वश्र्वा (पाणि० १।२।७१) इत्यनेन सूत्रेणैकशेषो बोध्यः। श्वश्रूश्च श्वशुरश्च इति विग्रह.। अत्र च

श्वशुरपदे स्त्रीजनकदंपत्योर्भर्तृजनकदंपत्योर्वा लक्षणा (दि० ४)। जनकशरीरत्वेन प्रातिस्विकरूपेण वा बोधः (त० प्र० ख० ४ पृ०५३)। भ्रातरौ पुत्रौ च इत्यादौ स्वसा च भ्राता च भ्रातरौ दुहिता च पुत्रश्च पुत्रौ इति विग्रहौ। भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् (पाणि० १।२।६८)। इत्यनेन सूत्रेणैकशेषो च बोध्यौ। शिवौ इत्यत्र शिवा च शिवश्च इति विग्रहः। पुमान्स्त्रिया (पाणि० १।२।६७) इत्यनेन सूत्रेणैकशेषश्च बोध्यः। भ्रातरावित्यत्र भ्रातृपदेन भ्रातृस्वसारौ सोदरत्वेन पुत्रावित्यत्र पुत्रपदेन च स्वापत्यत्वेन पुत्रदुहितरौ लक्ष्येते (त० प्र० ख० ४ पृ० ५३)। शिवावित्यत्र शिवपदं शिवदुर्गान्यतरत्वेन बोधकम् इति प्राञ्च आहुः। शक्त्या शिवत्वेन लक्षणया च शिवाया बोधकम् इति तु नव्या आहुः (त० प्र० ख० ४ पृ० ५३)।

एकान्तः—१ अव्यभिचारः। यथा अनैकान्तिक इत्यादावेकान्तः। २ नियमः। यथा न तावदयमेकान्तेनानिपयः (शारी० भा०) इत्यादौ।

एकार्थसमवायः—[क] स्वसमवायिसमवेतत्वम् (सि० च०)। [ख] एकस्मिन्नर्थे समवायेन सत्त्वम् (नील० १ पृ० ६)। यथा एकं रूपमित्यादावेकत्वरूपयोरेकार्थसमवायः (त० दी० १ पृ० ६)।

एकेन्द्रियग्राह्यगुणत्वम्—एकेन्द्रियमाह्यजातिमद्गुणत्वम् (ल० व० पृ० ३६)। एकमात्रेन्द्रियग्राह्यगुणास्तु रूपम् रसः गन्धः स्पर्शः शब्दः बुद्धिः सुखम् दुःखम् इच्छा द्वेषः प्रयत्नः वेगश्चेति।

एकैकवृत्तिगुणत्वम्—[क] स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वकत्वे सति गुणत्वम्। एकैकवृत्तिगुणाश्च रूपादिचतुष्टयम् एकत्वम् परिमाणम् एकपृथक्त्वम् परत्वादिसंस्कारान्ताः पञ्चदश चेति द्वाविंशतिर्गुणाः (मु० गु० पृ० १९२)। [ख] स्वाश्रयान्योन्याभावव्यापकात्यन्ताभावप्रतियोगिगुणत्वम् (दि० गु० पृ० १९२)। तदर्थश्च स्वम् रूपादिव्यक्तिः। तस्याश्रयः तद्घटः। तत्प्रतियोगिकोन्योन्याभावः तद्घटभेदः। तस्य व्यापकोत्यन्ताभावः तादृशरूपादिव्यक्त्यत्यन्ता

भाव । तत्प्रतियोगित्व रूपादिव्यक्तीनामिति लक्षणसमन्वयो बोध्य । अत्र तद्घटाद्यतिरिक्ते तद्रूपव्यक्तीनामसत्त्वेन यत्र यत्र तद्घटादिभेदस्तत्र तत्र तद्रूपव्यक्त्यात्यन्ताभाव इति व्याप्तेः सत्त्वात्तादृशरूपादिव्यक्त्यत्यन्ताभावस्य तादृशान्योन्याभावव्यापकत्व सभवतीति बोध्यम्। एव रसादावपि लक्षणसमन्वय स्वयमूह्य ।

एतत्—[क] प्रत्यक्षबुद्धिविषय (दि० ४ प० १७९) (ग० शक्ति० पृ० ११६)। यथा एतत् जलमस्ति इति प्रत्यक्षे विषयो जलम्। [ख] समीपतरवर्ति वस्तु इति केचिद्वदन्ति (दि० ४ प० १७९)। [ग] एतदोर्थश्च लौकिकप्रत्यक्षविषयताविशिष्टम् (ग० शक्ति० टी० पृ० ११६)। यथा एयोर्न्य॰ इति प्रत्यक्षेऽर्थस्येतदर्थता ।

एव—१ एवकारार्थस्तु त्रिविध इति प्राञ्च । तथाहि। विशेषणसगत विशेष्यसगत क्रियासगतश्चेति त्रिविध एवकार । तत्राद्ये एवकारार्थ अयोगव्यवच्छेद । यथा शङ्ख पाण्डुर एवेत्यादौ। अत्र शङ्खत्वावच्छेदेन पाण्डुरत्वायोगव्यवच्छेदो बुध्यते। अथवा विशेष्ये शङ्खे पाण्डुरत्वायोगव्यवच्छेदो बोध्यते (म० प्र० १ पृ० ७)। केचित्तु पाण्डुरत्वादौ शङ्खादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वव्यवच्छेदो बोध्यत इत्याहु (प० मा०)। द्वितीये अन्ययोगव्यवच्छेद । यथा पार्थ एव धनुर्धर इत्यादौ (नील० पृ० ४९) (म० प्र० १ पृ० ७)। अत्र धनुर्धरे पार्थान्यतादात्म्यव्यवच्छेदो बुध्यते। अथवा विशेषणे धनुर्धरे पार्थान्ययोगव्यवच्छेदो बोध्यते। धनुर्धरपदस्योत्कृष्टधनुर्धरे लक्षणा। तथैव तात्पर्यात्। पार्थान्ययोगस्तत्तादात्म्यम् (म० प्र० १ पृ० ७)। केचित्तु धनुर्धरादिनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वव्यवच्छेद पार्थादौ प्रतीयत इत्याहु (प० मा०) । यद्वा पार्थान्यस्मिन् प्रशस्तधनुर्धरत्व व्यवच्छिद्यते (वाच०)। तृतीये अत्यन्तायोगव्यवच्छेद । यथा नील सरोज भवत्येवेत्यादौ । अत्र अन्वयितावच्छेदकसरोजत्वसामानाधिकरण्येन सरोजनीलभवनकर्तृत्वात्यन्तायोगव्यवच्छेदो बुध्यते। अथवा समवाभिप्रायके नील सरोज भवत्येव इत्यादौ अन्वयितावच्छेदकसरोजत्वसामाना-

धिकरण्येन सरोजे नीलभवनकर्तृत्वात्यन्तायोगव्यवच्छेदो बोध्यते (म० प्र० पृ० ७)। यद्वा सरोजे नीलत्वात्यन्तायोगो व्यवच्छिद्यते (वाच०) । केचित्तु यावत्सरोजनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वव्यवच्छेदो नीलभवनकर्तृत्वादौ प्रतीयत इत्याहुः (प० मा०)। नव्याः शिरोमणिभट्टाचार्यप्रभृतयस्तु सर्वत्रान्ययोगव्यवच्छेदेनैवोपपत्तावयोगव्यवच्छेदात्यन्तायोगव्यवच्छेदौ न स्वीकार्यावित्यवीवदन् (म० प्र० १ पृ० ७-८)। परमप्राचीनमते तु एवकारार्थो द्विविधः। अयोगव्यवच्छेदः अन्ययोगव्यवच्छेदश्चेति । तत्रायोगव्यवच्छेदो द्विविधः केवलायोगव्यवच्छेदः अत्यन्तायोगव्यवच्छेदश्च । यत्रान्वयितावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेणायोगव्यवच्छेदः प्रतीयते यथा नीलं सरोजं भवत्येव इत्यादौ तत्रात्यन्तायोगव्यवच्छेदपरिभाषा । यत्र चान्वयितावच्छेदकावच्छेदेनायोगव्यवच्छेदः प्रतीयते यथा शङ्खः पाण्डुर एव इत्यादौ तत्र केवलायोगव्यवच्छेदपरिभाषा । अन्ययोगव्यवच्छेदस्तु पार्थ एव धनुर्धरः इत्यादावेवकारार्थः। एवम् अन्यान्यपि अन्ययोगव्यवच्छेदस्योदाहरणान्यूह्यानि। तत्र जातिमत्येव सत्ता इत्यादौ सत्तापदेन लक्षणया तदधिकरणत्वमर्थः। तथा च सत्ताधिकरणत्वे जातिमदन्यवृत्तित्वव्यवच्छेदः प्रतीयते। अथवा जातिमत्येव सत्ता इत्यादौ सप्तम्या निरूपितत्वमर्थः। तथा च सत्ता जातिमन्निरूपितसमवायप्रतियोगिनी सत्तासमवाये जातिमदन्यानुयोगिकत्वव्यवच्छेदश्च इत्युभयान्वयविषयकसमूहालम्बनबोधः। एवकारस्य अयोगव्यवच्छेदार्थकत्वे त्वन्यान्युदाहरणानि । ज्ञानमर्थं गृह्णात्येव इत्यादौ ग्रहधातोर्विषयित्वमर्थः । आख्यातस्याश्रयत्वमर्थः। निरूपितत्वं द्वितीयार्थः। तथा च ज्ञानम् अर्थनिरूपितविषयित्वाश्रयत्ववत् अर्थनिरूपितविषयित्वाश्रयत्वायोगव्यवच्छेदवच्च इत्यन्वयबोधः। अत्र अयोगव्यवच्छेदोन्वयितावच्छेदकज्ञानत्वावच्छेदेन प्रतीयते न तु सामानाधिकरण्यमात्रेण इति विज्ञेयम्। द्विजो वेदानधीत एव इत्यादौ द्विजत्वावच्छेदेन वेदकर्मकाध्ययनकर्तृत्वायोगव्यवच्छेदो बोध्यते। अत एव नरो वेदानधीत एव इत्यादिप्रयोगवारणम्। चक्षू रूपं गृह्णात्येव

इत्यादौ ग्रहधातोर्ज्ञानमर्थः। द्वितीयाया विषयत्वमर्थः। आख्यातस्य जनकत्वमर्थः। तथा च रूपविषयकज्ञानजनकं चक्षुः इत्यन्वयबोधः। ज्ञानं रजतं गृह्णात्येव इत्यादिप्रयोगो भवत्येव। यदि च न भवति तदा ज्ञानेनार्थो गृह्यत एव इत्यादौ ज्ञानत्वावच्छेदेनार्थग्राहकत्वायोगव्यवच्छेदोर्थो वाच्यः इति ज्ञानेन रजतं गृह्यत एव इत्यादौ ज्ञानत्वावच्छेदेन रजतत्वप्रकारकत्वायोगव्यवच्छेदबोधस्यासंभवेन तथाविधप्रयोगो न भवति इति बोध्यम्। रूपं पृथिव्यां वर्तत एव इत्यादौ सप्तम्या निरूपितत्वमर्थः। धातोर्वृत्तिरर्थः। आख्यातस्याश्रयत्वमर्थः। तथा च पृथिवीनिरूपितवृत्त्याश्रयत्वायोगव्यवच्छेदवद्रूपम् इत्यन्वयबोधः। अत्र च रूपत्वसामानाधिकरण्यमात्रेणान्वयः इति विज्ञेयम्। रूपेण पृथिवी व्यावर्त्यत एव इत्यादौ रूपे पृथिवीनिरूपितधात्वर्थव्यावृत्त्ययोगव्यवच्छेदः प्रतीयते। आत्मनैव ज्ञायते इष्यते क्रियते इत्यादौ आत्मवृत्तित्वायोगव्यवच्छेदः प्रतीयते। अत्र आत्मपदोत्तरतृतीयाया वृत्तित्वमर्थः। ऋतौ स्वदारान् गच्छेदेव इत्यादौ सप्तम्या अवच्छेदकत्वमर्थः। एवार्थश्चायोगव्यवच्छेदः। विध्यर्थश्चेष्टसाधनत्वम्। इष्टं च प्रत्यवायाभावरूपम्। द्वितीयार्थः कर्मत्वम्। तथा च ऋतुकालावच्छिन्नस्वदारकर्मकाभिगमनायोगव्यवच्छेदः प्रत्यवायाभावसाधनम् इत्यन्वयबोधः। अत्र यस्यायोगव्यवच्छेदः प्रत्यवायाभावहेतुत्वेन विधिबोधितः स प्रत्यवायजनकाभावप्रतियोगी इति व्याप्तिस्वीकारेण तादृशाभिगमनाभावस्य प्रत्यवायहेतुत्वसिद्धिः। ननु च ऋतुकालावच्छिन्नस्वदारकर्मकाभिगमनाभावस्य सामानाधिकरण्येन प्रत्यवायहेतुत्वं वाच्यम्। तथा च यस्यां कस्यामपि निशि ऋतावभिगन्तुः पुरुषस्य ऋत्वन्तराभिगमनाभावेपि प्रत्यवायो न स्यात्। एवं नानादारवतः प्रभोः दारान्तराभिगमनाभावेपि प्रत्यवायो न स्यात् इति चेत् अत्र वदन्ति। तत्तदृतुकालावच्छिन्नतत्तद्दारकर्मकत्वतत्तत्पुरुषकर्तृकत्वएतदुभयाभाववदभिगमनसामान्यस्य तत्तत्पुरुषीयतादृशप्रत्यवायं प्रति हेतुता इति विशिष्य पुरुषभेदेनैव कार्यकारणभावः कल्प्यते इति। इह भवने मैत्रेणैव पच्यते वेमनम् इत्यादौ भवनपदोत्तरसप्तम्या उत्पत्तिरर्थः। तथा च एतद्भवनो-

त्पत्तिकर्तृमत्त्वावच्छेदेन मैत्रपक्ष्यमाणत्वायोगव्यवच्छेदः प्रतीयते । चैत्रो जलमेव भुङ्क्ते इत्यादौ चैत्रो जलान्यभोजनकर्तृत्वव्यवच्छेदवान् जलकर्मकभोजनकर्तृत्ववांश्च इति बोधः । अत्र नव्यास्त्वेवमाहुः । एवकारस्य अन्ययोगव्यवच्छेद एक एवार्थः । पृथिव्यामेव गन्धः इत्यादौ सप्तम्या वृत्तित्वमर्थः । अन्ययोगश्चान्यसमवेतत्वादिः । तेन पृथिवीसमवेतत्वम् पृथिव्यन्यसमवेतत्वव्यवच्छेदश्चार्थो बोध्यते । वह्निमत्येव धूमः इत्यादौ धूमे वह्निमत्संयुक्तत्वम् वह्निमदन्यसंयुक्तत्वव्यवच्छेदश्च प्रतीयते । घटत्वाभाववत्येव द्रव्यत्वाभावः इत्यादौ द्रव्यत्वाभावे घटत्वाभाववद्भिन्नवृत्तित्वव्यवच्छेदः घटत्वाभाववद्वृत्तित्वं च प्रतीयते । पक्षधरमिश्रास्त्वेवमाहुः । व्यवच्छेदमात्रं एवकारार्थः । पृथिव्यन्यसमवेतत्वादौ सप्तम्यादीनामेव लक्षणा इति । वस्तुतस्तु अन्ययोगव्यवच्छेद एवकारार्थः । व्यवच्छेदश्चात्यन्ताभावः अन्योन्याभावश्च । पृथिव्यामेव गन्धः इत्यादौ पृथिव्यां गन्धः पृथिव्यन्यस्मिन्गन्धाभावश्च इति बोधः । शङ्खः पाण्डुर एव इत्यादौ शङ्खतादात्म्यवान् पाण्डुरः पाण्डुरान्यस्मिन् शङ्खान्योन्याभावश्च इति बोधः । पार्थ एव धनुर्धरः इत्यादौ पार्थतादात्म्यवान् धनुर्धरः पार्थान्यस्मिन्धनुर्धरत्वव्यवच्छेदश्च प्रतीयते इति । स्वतन्त्रास्त्वेवमाहुः । एवकारो न कुत्रापि शक्तः । किंतु तात्पर्यग्राहकः । पृथिव्यामेव इत्यादौ च कुत्रचित्पदे लक्षणया पृथिव्यन्यसमवेतत्वव्यवच्छेदः प्रतीयते इति । २ सादृश्यम् । ३ अनियोगः । ४ आचारनियोगः । ५ विनिग्रहः । ६ परिभवः । ७ ईषदर्थः इत्यादि काव्यज्ञा आहुः ।

एषणासमितिः—द्विचत्वारिंशता भिक्षादोषैर्नित्यमदूषितम् । मुनिर्यदन्नमादत्ते सैषणासमितिर्मता ॥ (सर्व० सं० पृ० ७९ आर्ह०) ।

ऐ.

ऐकाधिकरण्यम्—सामानाधिकरण्यम् । यथा साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते (मा० प० २ श्लो० ७०) इत्यादौ साध्यहेत्वोः सामानाधिकरण्यम् ।

---

१ वेमन व्यग्रने क्षेदे इति विश्वलोचनकोश. (नान्तवर्गे ७१) ।

ऐकान्तिकः—१ एकमात्रव्याप्तिग्राहकसहचारो यत्र सः (गौ० वृ० १।२।५) । यथा अनैकान्तिक इत्यादावैकान्तिकः । यथा वा वह्निमान् धूमादित्यादौ धूम ऐकान्तिकः । अत्र व्युत्पत्तिः एकस्य साध्यस्य तदभावस्य वा योन्तः सहचारः अव्यभिचरितसहचारः तस्यायमित्यैकान्तिकः इति । २ अवश्यंभावीति साख्यवेदान्तिनः (वाच०) ।

ऐतिह्यम्—[क] इति होचुः इत्यनिर्दिष्टप्रवक्तृकं प्रवादपारम्पर्यम् (वात्स्या० २।२।१) । [ख] अनिर्दिष्टप्रवक्तृकं परंपरागतं वाक्यम् । यथा वटे वटे यक्षः इत्यादि । तद्धि इति होचुरित्यनेन प्रकारेण उच्यते (गौ० वृ० २।२।१) । [ग] अज्ञातमूलवक्तृकः शब्दः । विशिष्यानिश्चितप्रथमवक्तृकः शब्द इत्यर्थः (नील० पृ० ३४) । यथा इह वटे यक्षस्तिष्ठति इति (त० दी० पृ० ३४) । ऐतिह्यं प्रमाणान्तरमिति अष्टप्रमाणवादिनः पौराणिकाः (म० प्र० पृ० ६५) (नील० पृ० ३४) । तत् प्रमाणान्तरं नेति नैयायिकसांख्यादयः प्राहुः । अत्रेदं बोध्यम् । तदेतदैतिह्यमाप्तोक्तं चेच्छब्दान्तर्भावादनुमानमेव । न चेत् प्रमाणमेव न भवतीति (त० व० पृ० १००) (न्या० म० २ पृ० ३२) (नील० पृ० ३४) ।

ऐन्द्राग्नम्—(नक्षत्रम्) विशाखा (पुरु० चि० पृ० ३५३) । विशाखानक्षत्रस्येन्द्राग्निदेवताकत्वादैन्द्राग्नमिति सञ्ज्ञा ।

ऐशानी—(दिक्) सुमेरुसंनिहिता उदयगिरिसंनिहिता च दिक् (वै० वि० २।२।१०) । यथा झळकीग्रामत ऐशान्यामकलकोटग्रामः ।

ओ.

ओषधिः—फलपाकावसानाः शालिप्रभृतयः (मिता० ३।२२९) ।

औ.

औग्र्यम्—आत्मन्युत्कर्षप्रत्ययः (न्या० वा० पृ० १) ।

औदयिकः—कर्मोदये सति भवन्भाव औदयिकः (सर्व० सं० पृ० ६८ आर्ह०) ।

औदार्यम्—सन्मार्गवर्तिनी बुद्धि (न्यायक० पृ० १०)। दानशीलत्वम् इति काव्यज्ञा आहु ।

औपनिधिकम्—वासनस्थमनाख्याय हस्ते न्यस्य यदर्प्यते। द्रव्य तदौपनिधिक प्रतिदेय तथैव तत्॥ (याज्ञ० २।६५)।

औपशमिकः—अनुदयप्राप्तिरूपे कर्मण उपशमे सति जीवस्योत्पद्यमानो भाव । यथा पङ्के कलुषता कुर्वति कतकादिद्रव्यसबन्धादध पतिते जलस्य स्वच्छता (सर्व० स० पृ० ६८ आर्ह०)।

औपादानिकः—अनुपपत्तिज्ञानसहकृतशब्दजनितो बोध । अत्र व्युत्पत्ति । उपादानम् अनुपपत्तिज्ञानम्। तत्सहकृतशब्देन जनितो बोध औपादानिक इति (तर्कप्र० ख० ४ पृ० ११२)। यथा प्राभाकराणा मते स्वर्गकामो यजेत इत्यादिवाक्यात् स्वर्गसाधन स्वर्गकामनियोज्यको याग स्वर्गकामकृतिसाध्य इत्यौपादानिको बोध उत्पद्यते इत्यादौ ग्रन्थे औपादानिकशब्दस्यार्थ । केचित्तु अनुमित्यात्मको बोध औपादानिक इत्याहुः (तर्कप्र० ख० ४ पृ० ११३)।

औपाधिकः—उपाधिकृत औपाधिक । यथा न स्वभावतो बद्धस्य मोक्षसाधनोपदेशविधि (सा० सू०) इत्यादौ जीवस्य बन्ध औपाधिक न नैमित्तिक नापि तात्त्विक इत्यत्र (वाच०)। यदुपाध्यवच्छिन्नशक्तिमन्नाम तदौपाधिकम्। यथा आकाशपक्षादि (श० प्र० पृ० २५–२६)।

औपाधिकी—(सज्ञा) या अनुगतोपाध्यवच्छिन्नसंकेतवती सज्ञा सा। यथा भूतदूतादि । अत्र सा हि सज्ञा सचेतनावृत्तिविशेषगुणवत्त्वम् वार्ताहारकत्वम् इत्याद्यनुगतोपाधिपुरस्कारेणैव प्रवर्तते (श० प्र० पृ० २५)।

औलूक्यः—वैशेषिकसूत्रकार कणाद । अत्र व्युत्पत्ति उलूकस्य तन्नामकस्य ऋषेरपत्यमौलूक्य इति (वाच०)। विस्तरस्तु कणादशब्दे द्रष्टव्य ।

औष्ण्यम्—उष्णस्पर्श (राम० १ पृ० ७०)।

क.

कक्षः—शिक्यतलम् (मिताक्षरा २।१०२) ।

कठिनत्वम्—१ अवयवसंयोगविशेषः (त० दी० १ पृ० ६) (त० मा० पृ० २७) । यथा गण्डाभोगात्कठिनविषमामेकवेणीं करेण (मेघ० उ० ३१) इत्यादौ । २ स्पर्शविशेषः (सि० च०) । यथा काठिन्यादि क्षिताविव (भा० प० श्लो० १०५) इत्यादौ पृथिवीमात्रवृत्ती कठिनसुकुमारस्पर्शौ (मु० गु० पृ० १९७) । द्रव्यस्यारम्भकसंयोगविशेषात्स्पर्शविशेष इति केचित् । गुणान्तरमिति केचिदाहुः । अकठिनैरपि तन्तुभिरारचय इति (न्या० ली० पृ० ५०) । ३ शब्दादेस्तु दुर्बोधत्वमेव काठिन्यम् । ४ हृदयादेश्च काठिन्यं तु अवच्छेदकतासंबन्धेन दयाया अभाव एव इत्यादिकं स्वयमूह्यम् ।

कणादः—१ वैशेषिकसूत्रकारः कश्यपगोत्रजः ऋषिविशेषः । स च अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः इत्यारभ्य तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम् इत्यन्तं दशाध्यायात्मकं वैशेषिकदर्शनाख्यं तर्कशास्त्रं प्रणिनाय । तन्मते सप्त पदार्था इत्याद्यस्मिन् कोशे संपादितमेव । अधिकं तु दर्शनशब्दव्याख्याने द्रष्टव्यम् । २ स्वर्णकार इति काव्यज्ञाः (वाच०) ।

कथा—१ [क] नानावक्तृकः पूर्वोत्तरपक्षप्रतिपादकवाक्यसंदर्भः (त० मा० पृ० ४४) (त० दी० पृ० ४३) । एकेन पूर्वपक्षः क्रियते । अन्येन समाधानम् । एवं क्रमेण नानाकर्तृकत्वं वाक्यसमूहस्यावसेयम् (नीलक० पृ० ४३) । कथाधिकारिणस्तु तत्त्वनिर्णयविजयएतदन्यतराभिलाषिणः सर्वजनसिद्धानुभवानपलापिनः श्रवणादिपटवः अकलहकारिणः कथौपयिकव्यापारसमर्थाः (गौ० वृ० १।२।१ प्रस्तावना) । कथकस्य कथायां नियमविशेषः खण्डने दर्शितः । यथा अथ कथायां वादिनो नियममेतादृशं मन्यन्ते प्रमाणादयः सर्वतन्त्रसिद्धान्ततया सिद्धाः पदार्थाः सन्तीति कथकाभ्यामभ्युपेयम् इति । तदपरे न क्षमन्ते । तथाहि प्रमाणादीनां सत्त्वं यदभ्युपेयं कथकेन तत् कस्य हेतोः । किं

तदनभ्युपगच्छद्भ्यां वादिप्रतिवादिभ्यां तदभ्युपगमसाहित्यनियतस्य तस्य प्रवर्तयितुमशक्यत्वात् उत कथकाभ्यां प्रवर्तनीयवाग्व्यवहारं प्रति हेतुभावात् उत लोकसिद्धत्वात् अथवा तदनभ्युपगमस्य तत्त्वनिर्णयविजयातिप्रसञ्जकत्वात् । न तावदाद्यः । तदनभ्युपगच्छतोपि चार्वाकमाध्यमिकादेर्वाग्व्यवहाराणां सविस्तराणां प्रतीयमानत्वात् । तस्यैव वा अनिष्पत्तौ भवतस्तन्निरासप्रयासानुपपत्तेः इत्यादि (वाच०) । [ख] तत्त्वनिर्णयविजयएतदन्यतरस्वरूपयोग्यो न्यायानुगतवचनसंदर्भः (गौ० वृ० १।२।१ प्रस्तावना) । [ग] वादिप्रतिवादिनोः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः (सर्व० पृ० २३९ अक्ष०) । [घ] विचारसमयः (ग० अव०) । तिस्रः कथा भवन्ति वादः जल्पः वितण्डा चेति (वात्स्या० १।२।४२) (गौ० वृ० १।२।४२) । २ प्रबन्धकल्पनां स्तोकसत्यां प्राज्ञाः कथां विदुः इति काव्यज्ञा आहुः (वाच०) ।

कथाभासः—(जातिः) यत्र वादिप्रतिवादिभ्यां परस्परमसद्दूषणमुद्भाव्यते सः । यथा प्रतिषेधेपि समानो दोषः (गौ० ५।१।३९) । शब्दः अनित्यः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्यत्र प्रयत्नानन्तरीयकत्वं न शब्दानित्यत्वं साधयति अनैकान्तिकत्वादिति यो दोषः स स्वपक्षेपि तुल्यः प्रयत्नाभिव्यङ्ग्यत्वस्याप्यसाधकत्वादिति (गौ० वृ० ५।१।३९) । अत्र षट् पक्षाः प्रवर्तन्ते । तथाहि शब्दः अनित्यः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति स्थापनावादिनः प्रथमः पक्षः । प्रयत्नकार्यानेकत्वात्कार्यसम इति प्रतिवादिनो द्वितीयः पक्षः । प्रतिषेधाप्रतिषेधेप्यनैकान्तिकत्वं तुल्यमिति वादिनस्तृतीयः पक्षः । निप्रतिषेधस्तत्रापि तथैवानैकान्तिकत्वं तत्समानदोषोद्भावनं वा चतुर्थः पक्षः (गौ० वृ० ५।१।४१) । प्रतिषेधं सदोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधविप्रतिषेधे समानप्रसङ्गो मतानुज्ञा (गौ० ५।१।४२) इति पञ्चमः पक्षः । स्वपक्षलक्षणापेक्षोपपत्त्युपसंहारे हेतुनिर्देशे परपक्षदोषाभ्युपगमात्समानो दोषः (गौ० ५।१।४३) इति षष्ठः पक्षः (गौ० वृ० ५।१।४१–४३) । अत्र त्रयः पक्षा अपि संभवेयुः (गौ० वृ० ५।१।४०) । कथा तस्याः षडङ्गानि प्राहुश्चत्वारि केचन (ता० र०) ।

कनिष्ठत्वम्—अल्पतरसन्दान्तरितजन्मत्वम् (दि० गु०) इति वैशेषिकाः। कालकृतं संनिकृष्टत्वमित्यर्थः। कालकृतमपरत्वम् (सि० च०) इति नैयायिकाः। यथा दशरथपुत्रस्य लक्ष्मणस्य राममपेक्ष्य कनिष्ठत्वम्।

कनिष्ठा—परिणीतत्वे सति भर्तृन्यूनस्नेहा कनिष्ठेति रसिका आहुः (रसम०) (वाच०)।

कपालवेधः—अर्धरात्रेपि केषांचिद्दशम्या वेध इष्यते। अरुणोदयवेलायां नावकाशो विचारणे॥ कपालवेध इत्याहुराचार्या ये हरिप्रियाः (पु० चि० पृ० १४९)।

कपिला—नभस्ये कृष्णपक्षे या रोहिणीपातभूसुतैः। युक्ता षष्ठी पुराणज्ञैः कपिला परिकीर्तिता॥ (पु० चि० पृ० १०२)।

करणम्—(कारकम्) [क] स्वनिष्ठव्यापाराव्यवधानेन फलनिष्पादकम्। इदमेव साधकतमम् (ल० मञ्जु० पृ० ३२)। साधकतमं करणम् (पाणि० १।४।४२)। अस्यार्थः। क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं करणसंज्ञं स्यात्। यद्व्यापाराव्यवधानेन क्रियानिष्पत्तिस्तत्प्रकृष्टं बोध्यम्। यथा रामेण बाणेन हतो वाली। अत्र हि बाणनिष्ठव्यापाराव्यवधानेन प्राणवियोगरूपक्रियानिष्पत्तेस्तस्य करणसंज्ञा। तदुक्तं हरिणा क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम्। विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम्॥ इति। क्रियाया इत्यस्य फलात्मिकाया इत्यर्थः। विवक्ष्यत इत्यनेन स्थाल्यादीनामपि वैवक्षिकं करणत्वं सूचयति। तदप्युक्तम् वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम्। स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः॥ इति। [ख] सविकरणस्य यद्धातोरुपस्थाप्ययादृशार्थे तृतीयया यादृशः स्वार्थोनुभाव्यते स तद्धातूपस्थाप्यतादृशक्रियायाः करणसंज्ञकं कारकमुच्यते। यथा दात्रेण छिनत्ति घटत्वेन जानातीत्यादौ (श० प्र० पृ० ८८)। [ग] यस्मिन्सति क्रिया भवत्येव तत् (चि० ४)। हेतुकरणयोरयं विशेषः सव्यापारं निर्व्यापारं वा द्रव्योत्पादकं यत्स हेतुरेव। तादृशमेव गुणोत्पादकं यत्सोपि हेतुरेव।

निर्व्यापार क्रियोत्पादक यत्सोपि हेतुरेव। सव्यापार क्रियोत्पादक तु करणमेवेति। [घ] प्राचीननैयायिकमते व्यापारवदसाधारण कारणम् (न्या० म० १ पृ० २) (न्या० बो० १ पृ० ८) (मु० १ पृ० ११८) (त० स०)। यथा अनुमितिं प्रति व्याप्तिज्ञान करणम् (सि० च० २ पृ० २५) (त० दी० २ प० २३)। यथा वा इन्द्रिय करण मतम् (भा० प० श्लो० ५९) इत्यादौ प्रत्यक्ष प्रतीन्द्रिय करणम्। यथा वा छिदिक्रिया प्रति कुठार (त० कौ० १ पृ० ७)। अत्र लक्षणे घट प्रति कपालसयोगवारणाय व्यापारवदिति। ईश्वरज्ञानवारणायासाधारणेति (न्या० म० १ पृ० २)। अत्रासाधारणत्व च कार्यत्वानवच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताशालित्वम् (वाक्य० १ पृ० १०)। अथवा कार्यत्वातिरिक्तधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताशालित्वम् (न्या० बो० १ पृ० ८)। अत्र प्राचीना व्यापारवत्त्वे सति इति वक्तव्यम्। अतश्चक्षु सयोगादौ नातिव्याप्ति। श्रोत्रमन सयोग शब्दो वा व्यापार सभवत्येवेति न श्रोत्रेन्द्रिये करणलक्षणाव्याप्ति इति वदन्ति। नव्यास्तु असाधारणमेव कारण करणम्। यद्विलम्बात्प्रकृतकार्यानुत्पादस्तत्कारणत्वस्यासाधारणत्वात्मकतया कालादिषु तादृशकारणत्वाभावान्नातिव्याप्ति। व्यापारत्वेनाभिमतेन्द्रियसयोगादिकमेव प्रत्यक्षे करणम् इत्याहु (नील० १ पृ० १६)। वाक्यवृत्तौ (१ पृ० १०) तु व्यापारवदिति लक्षणस्य जनकतासबन्धेन स्वजनकवत्त्वे सति स्वासाधारणकारणमित्यर्थ उक्त। कुठारस्य छिदिक्रियाकरणत्वे कुठारदारुसयोगो व्यापारो बोध्य (त० कौ० पृ० ७)। [ङ] नवीननैयायिकमते फलायोगव्यवच्छिन्न कारणम् (प० च०) (नील० २ प० २३) (सि० च० २ पृ० २३) (वै० सा० द०)। यथा अनुमितिं प्रति परामर्श करणम् (त० स०) (नील०) (भा०)। यथा वा प्रत्यक्ष इन्द्रियार्थसनिकर्ष करणम् (नील० १ पृ० १६)। फलायोगव्यवच्छिन्नत्वस्यार्थश्च फलव्याप्तम् (प० च०) इति। तस्य करणतायां सामानाधिकरण्य प्रत्यासत्ति (भा०)। यद्विलम्बात्प्रकृत-

कार्यानुपादस्तत् (नील० १ पृ० १६)। शाब्दिकास्तु स्वव्याप्येतरयावत्कारणसमवधाने सति यदव्यवहितोत्तरक्षणे फलनिष्पत्तिस्तदित्याहुः (वै० सा० द० सुब० पृ० १७९)। फलायोगव्यवच्छिन्न फलोपधायक वा कारणमेव करणम्। ज्ञानादावात्मापि करणमिष्टमेव (श० प्र० पृ० ८८) (न्या० म० १ पृ० २)। आभ्यन्तरम् बाह्यम् इति द्विविध कारणविशेष करणम् इति साङ्ख्या आहु । साङ्ख्यानामय सिद्धान्त कारणविशेष करणम्। करण त्रयोदशविधम्। यदाह करण त्रयोदशविध तदाहरणधारणप्रकाशकरम्' (सा० का० ३२)। करण त्रयोदशविधम्। इन्द्रियाण्येकादश बुद्धिरहकारश्चेति त्रयोदशप्रकार करणम् (वाच०)। तत्रेन्द्रियरूप करणमाहारकम्। बुद्धिरूप प्रकाशकम्। अभिमानरूप धारकमिति बोध्यम्।

करणी—वैश्याच्छूद्रायामुत्पन्ना (रथकारशब्दे दृश्यम्)।

कर्कटः—कर्कटौ तुलान्तयो शिक्याधारावीषद्वक्रावायसकीलकौ कर्कटशृङ्गसनिभौ (मिताक्षरा अ० २ श्लो० १०२)।

कर्ता—क्रियानुकूलकृतिमान्। यथा चैत्रस्तण्डुल पचतीत्यादौ चैत्रादिर्मुख्य कर्ता। स्वतन्त्र कर्ता (पा० १।४।५४) इति सूत्रे स्वातन्त्र्यमपि क्रियानुकूलकृतिमत्त्वमेवेति न तद्विरोध (म० प्र० पृ० ६)। शाब्दिकास्तु स्वातन्त्र्य च समभिव्याहृतकारकान्तरानधीनत्वे सति कारकत्वम् (वै० सा० द०)। धात्वर्थव्यापाराश्रयत्व वा (ल० म० सुब० पृ० ९५) (वै० सा० पृ० १७३)। अत्रोक्त हरिणा धातुनोक्तक्रिये नित्य कारके कर्तृतेष्यते। प्राधान्यत शक्तिलाभात्प्रागभावापादनादपि ॥ तदधीनप्रवृत्तित्वात्प्रवृत्ताना निवर्तनात्। अदृष्टत्वात्प्रतिनिधे प्रविवेके च दर्शनात् ॥ आराद्प्युपकारत्वात्स्वातन्त्र्य कर्तुरिष्यते इति। नागेशभट्टादयस्तु कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे व्यापारतावच्छेदकसबन्धेन धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयतद्धात्वर्थाश्रयत्वम् (ल० म० सुब० पृ० ९५) (वै० सा० द० सुब० पृ० १७३) इत्याहु। घटो भवति पटो नश्य-

तीत्यादावचेतनकर्तृप्रयोगे तु घटपटादिर्गौण एव कर्ता। घटो भवनाश्रयः पटो नाशप्रतियोगी इति बोधात् (म० प्र० पृ० ६)। कर्तुः कारकान्तरप्रवर्तनं व्यापारः इति शाब्दिकाः (मञ्जू०)। केचिच्छाब्दिकास्तु साधनान्तरनियोगव्यापारवान् कर्तेत्याहुः (ल० म० सुव० पृ० ८४)। अन्ये तु शाब्दिकाः धात्वर्थव्यापाराश्रयः कर्ता। अत एव यदा यदीयो व्यापारो धातुनाभिधीयते तदा स कर्तेति स्थाली पचति अग्निः पचति एधांसि पचन्ति तण्डुलः पच्यते स्वयमेव इत्यादि संगच्छते इत्याहुः (वै० सा० सुव० पृ० १७३–१७४)। न्याये व्याकरणे च शास्त्रे कर्ता त्रिविधः। शुद्धः प्रयोजकहेतुः कर्मकर्ता चेति। तत्राद्यस्योदाहरणम् मया हरिः सेव्यते। द्वितीयस्योदाहरणं च कार्यते हरिणा। तृतीयस्योदाहरणं तु गमयति कृष्णं गोकुलं गोपः इति बोध्यम् (वै० सा० सुवर्थ० पृ० १७८)। शुद्धत्वं च हेतुत्वकर्मकर्तृत्वएतदनधिकरणत्वम्। प्रेरणार्थकणिजप्रकृतिधातूपात्तव्यापाराश्रयत्वमिति यावत्। प्रयोजकहेतुत्वं च णिजर्थप्रेरणाश्रयत्वम्। कर्मकर्तृत्वं च धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वे सति णिजर्थव्यापारेणाप्यमानत्वेन विवक्षितत्वम्। मया हरिः सेव्यते इत्यत्र मदभिलाश्रयको हरिकर्मकसेवनानुकूलो व्यापारः इति बोधः। कार्यते हरिणेत्यत्र हर्यभिन्नाश्रयक उत्पादनानुकूलो व्यापारः इति बोधः (वै० सा० सुव० पृ० १७९)। गमयति कृष्णमित्यत्र कृष्णः कर्मकर्ता। तथा च गोपाभिन्नकर्तृको गोकुलकर्मकगमनानुकूलकृष्णाश्रयकव्यापारानुकूलो व्यापारः इति बोधः। किंच यदा सौकर्यातिशयं द्योतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदा कारकान्तराण्यपि कर्तृसंज्ञां लभन्ते (सिद्धान्तकौ० तिङ० कर्मकर्तृप्र०) इत्युक्तरीत्या कर्मणः कर्तृत्वविवक्षया कर्मकर्ता भवति। तदुक्तम् क्रियमाणं तु यत्कर्म स्वयमेव प्रसिध्यति। सुकरैः स्वैर्गुणैः कर्तुः कर्मकर्तेति तद्विदुः॥ इति (व्या० का०) (वाच०)। इदं च निर्वर्त्यविकार्ययोरेव न तु प्राप्ये इति ज्ञेयम्। केचित्तु क्रियासुम्नो भवेत्कर्ता हेतुकर्ता प्रयोजकः। अनुमन्ता प्रहीता च कर्ता पञ्चविधः स्मृतः॥ इत्याहुः। पड्विधो

घातकर्तेति मनुः । अष्टविधः कर्तेत्यन्ये । तथाहि अनुमन्ता विशसिता नियन्ता क्रयविक्रयी । संस्कर्ता चोपहर्ता च षडेते घातकाः स्मृताः ॥ इति । अत्र चतुर्थचरणे खादको घातकस्तथा इति पाठादष्टानां कर्तृत्वं बोध्यम् । त्रिधैव ज्ञायते कर्ता विशेषेण क्रियां प्रति । योग्यत्वप्रतिषिद्धत्वविशेषणपदान्वयैः ॥ इति त्रिविधः कर्तेति भट्टमीमांसकाः । सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्रिविधः कर्तेति वेदान्तिनः (गीता १८।२६–२८) (वाच०) ।

कर्तृत्वम्—(कारकम्) । कर्तृशब्दोवयववृत्तिलभ्ये कृत्याश्रये यौगिकः । [क] सविकरणेन यद्धातुनोपस्थाप्यो यादृशार्थस्तदुत्तरतिङा स्वोपस्थाप्ययादृशार्थेनुभावयितुं शक्यः तद्धातूपस्थाप्यस्य तस्य तदेव कर्तृत्वम् । यथा पचति जानातीत्यादौ । अत्र स्वोपस्थाप्यकृत्याश्रयत्वादौ धातूपस्थाप्यस्य पाकबुद्ध्यादेरन्वयः पचाद्युत्तरतिटा बोध्यत इति पाकस्य यत्नवत्त्वं ज्ञानस्याश्रयत्व च कर्तृत्वम् । एवं नश्यतीत्यत्र नाशस्य प्रतियोगित्वम् । प्रतिबिम्बत इत्यत्र भ्रमात्मनः प्रतिबिम्बस्य प्रकारत्वमेव कर्तृत्वम् । कर्मत्वादौ धातुनोपस्थाप्योर्थस्तिङानुभाव्योपि न विकरणाक्तेन इति न तत्र प्रसङ्गः । इदं कर्तृत्वं च अस्ति जुहोतीत्यादावप्यदाद्युत्तरं लुप्तस्यैव विकरणस्य प्रतिसंधाने भोजनकर्तृत्वादेरवगम इति मताभिप्रायेण बोध्यम् (श० प्र० पृ० १०३) । [ख] यगन्तभिन्नधातूपस्थाप्ययादृशार्थप्रकारकयदर्थधर्मिकान्वयबोधं प्रति लटः सामर्थ्यम् । स एवार्थो धातूपस्थाप्यतदर्थस्य कर्तृत्वम् । इदं कर्तृत्वं चास्ति जुहोतीत्यादौ लुप्तस्य विकरणस्याप्रतिसंधानेपि भवति इति मताभिप्रायेण बोध्यम् । पच्यते तण्डुलः इत्यादौ धातोरर्थवत्तया स्वार्थकर्मत्वं लटानुभाव्यमपि न यगन्तभिन्नस्य । पच्यते तण्डुल इत्यादौ तु तादृशस्य धातोरर्थवत्तया तिङैव स्वार्थः कर्मत्वमनुभाव्यते न तद्विशेषेण लटा इति तद्व्युदासः (श० प्र० पृ० १०४) । [ग] क्रियायाः कृतेर्वा समवायित्वम् (चि० १,४) । इदं नैयायिकमतानुसारि मुख्यं कर्तृत्वम् । तन्मते अचेतने काष्ठादौ कर्तृपदप्रयोगस्तु गौणः । क्रियाश्रयत्वं कर्तृत्वमिति वैयाकरणाः (का०

व्या० पृ० २) । तन्मते अचेतनकाष्ठादीनामपि मुख्यं कर्तृत्वमिष्टमेव इति विज्ञेयम् । इदमत्रावधेयम् । कारककर्मादिपदवत्कर्तृपदेपि कृधातुः क्रियार्थक एव अचेतनसाधारण्याय ग्राह्यः । आश्रयत्वमिह तत्तदाख्यातार्थद्वारा । तथा च यगाद्यसमभिव्याहृताख्यातेन यद्धात्वर्थान्वितयद्धर्मवत्त्वं बोध्यते तद्धात्वर्थनिरूपितधर्मवत्त्वं तद्धात्वर्थकर्तृत्वम् । यथा पचतीत्यादौ पाकाद्यनुकूलव्यापारवत्त्वम् जानातीत्यादौ ज्ञानाद्याश्रयत्वम् नश्यतीत्यादौ नाशप्रतियोगित्वम् इति । चैत्रेण पच्यत इत्यादौ पाकजन्यफलाश्रयत्ववारणाय यगाद्यसमभिव्याहृतेति । अत्र चैत्रादेः कर्तृत्वं पचतीत्याद्यशतबोध्यं धर्ममादायैवेति ज्ञेयम् (का० व्या० पृ० २) । [घ] उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वम् । यथा ईश्वरस्य द्व्यणुकादिकर्तृत्वम् (त० दी० १ आत्म० पृ० ११) । यथा वा कुलालस्य घटकर्तृत्वम् । इदं च प्राचीननैयायिकमतानुसारि मुख्यं कर्तृत्वम् । [ङ] इतरकारकाप्रयोज्यत्वे सति सकलकारकप्रयोक्तृत्वम् (सर्व० सं० पृ० २५४ अक्ष०) । यथा चैत्र ग्रामं गच्छतीत्यादौ चैत्रस्य कर्तृत्वम् । क्वचित् व्यापाराश्रयत्वम् । यथा रथो गच्छतीत्यादौ रथादेः कर्तृत्वम् । क्वचित् प्रतियोगित्वम् । यथा घटो नश्यतीत्यादौ घटस्य कर्तृत्वम् । क्वचित् कृत्यवच्छेदकत्वम् । यथा शरीरस्य कर्तृत्वम् (गौ० वृ० ३।१।६) । क्वचिदित्येवमुक्तानीमानि त्रीणि सर्वेषां मते गौणानि कर्तृत्वानि इति विज्ञेयम् । शाब्दिकास्तु कर्तृप्रत्यय-(शप्श्यनादिप्रत्यय-)समभिव्याहृतधातूपात्तप्रधानीभूतव्यापाराश्रयत्वम् । अथवा कर्तृसंज्ञाबोधितकर्तृत्वशक्तिमत्त्वम् । यथा चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यादौ चैत्रस्य कर्तृत्वम् (ल० म० सुबर्थ० पृ० ९५) इति वदन्ति । सा शक्तिश्च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे व्यापारतावच्छेदकसंबन्धेन तद्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्रयतद्धात्वर्थाश्रयत्वम् (ल० म० सुब० पृ० ९५) । अत्रेदं बोध्यम् । करणाधिकरणकर्मणामेव विवक्षया कर्तृत्वमिति नापादानसंप्रदानयोः कर्तृत्वमिति महाभाष्यकाराः । उत्पत्तिमात्रे कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके । व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसंभवः ॥ इत्यनया कारिकया विवक्षा-

वशात्सर्वेषां कर्तृत्वं हारिणोक्तम् इति (वाच०) (ल० म० सुब० पृ० ८४)। अनुकूलकृतिमदन्तःकरणप्रकृतित्वं कर्तृत्वमिति सांख्या आहुः। न्यायनये कर्तृत्वं द्विविधम् मुख्यं गौणं चेति। तत्राद्यं कृतिमत्त्वम्। द्वितीयम् आश्रयत्वप्रतियोगित्वादि।

कर्म—१ (पदार्थः) [क] एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारण-मिति कर्मलक्षणम् (वै० १।१।१७)। अत्र एकद्रव्यत्वं च एकमात्र-मूर्तसमवायिकारणकत्वम् (वै० उ० २।१।२१)। मूर्तमात्रसमवेतत्वं वा (वै० वि० २।१।२१)। संयोगेत्यादेः संयोगविभागयोर्निर-पेक्षकारणमित्यर्थः। संयोगविभागयोः प्रत्येकमेव कारणत्वम् न मिलितयोः (त० व० पृ० २४०)। कर्म च संयोगविभागयोः स्वानन्तरोत्पन्नभावनैरपेक्ष्येण कारणम् (वै० वि० १।१।१७) (मु० गु० पृ० १९८)। अत्र निरपेक्षत्वं च स्वोत्पत्त्यनन्तरोत्पत्तिकान-पेक्षत्वम्। पूर्वसंयोगध्वंसस्तु स्वोत्पत्त्यनन्तरानुत्पत्तिक एव। अभाव-त्वेन तस्याद्यक्षणसंबन्धाभावात् (वै० उ० १।१।१७)। तच्च कर्म मूर्तद्रव्यमात्रसमवेतम् अनित्यमेव। उत्तरसंयोगात् कदाचिदाश्रयनाशाच्च नश्यति इति ज्ञेयम् (त० कौ० पृ० २०)। तथाहि प्रथमं द्रव्ये कर्मोत्पद्यते। ततो विभागः। ततः पूर्वसंयोगनाशः। तत उत्तरदेश-संयोगः द्रव्यनाशश्च। ततः कर्मनाशः इति। कर्म पञ्चविधम्। ऊर्ध्वं चाधश्चाभिमुखं तिर्यग्विष्वगिति क्रमात्। तानि पञ्चापि कर्माणि दश संयोगभेदतः॥ इति (ता० र० श्लो० ५२)। [ख] चलनात्म-कम् (त० सं०)। संयोगविभागानुकूलमित्यर्थः (वाक्य० पृ० २२)। [ग] संयोगभिन्नत्वे सति संयोगासमवायिकारणम् (त० दी० १ पृ० ६)। [घ] कर्मत्वजातिमत् (त० दी० १ पृ० ६) (त० कौ० १ पृ० १)। तल्लक्षणं तु विभागासमवायिकारणत्वे सति संयोगहेतुत्वम् (दि० गु० पृ० १९८)। नित्यावृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्य-जातिरूपं कर्मत्वम् (वै० उ० १।१।१७)। नित्यावृत्तिपदार्थविभाज-कोपाधिमत्त्वम् (ल० व०)। अनेकाश्रितावृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजाति-

मत्त्वम् (त० व० परि० १६ पृ० २४०) (वै० उ० १।१।१७) इत्यादि बोध्यम्। संयोग एव कर्मेति भूषणमतम् (प्र० प्र०)। भूषणमते संयोगापेक्षया कर्मणोतिरिक्तत्वं नास्तीति विज्ञेयम् (दि० १ पृ० १९)। न्यायवैशेषिकनये कर्म पञ्चविधम्। उत्क्षेपणम् अपक्षेपणम् आकुञ्चनम् प्रसारणम् गमनं चेति (वै० १।१।७) (त० कौ० १ पृ० १) (त० सं०) (भा० प० श्लो० ६)। गमनलक्षणं चोत्क्षेपणादिचतुष्टयभिन्नत्वे सति कर्मत्वव्याप्यजातिमत्त्वम् (वै० उ० १।१।७)। तत्र गमनं बहुविधम् भ्रमणम् रेचनम् स्पन्दनम् ऊर्ध्वज्वलनम् तिर्यग्गमनम् इति (भा० प० १ श्लो० ७)। भ्रमणादिप्रकारः दीक्षिताश्वगत्यादौ प्रसिद्ध इति श्रूयते। भ्रमणादिषु गमनत्वजातेस्त्वनियतदिग्देशसंयोगविभागासमवायिकारणत्वमेव व्यञ्जकम् इति ज्ञेयम् (वै० उ० १।१।७) (वै० वि० १।१।७)। उत्क्षेपणादीनां पञ्चानामपि कर्मत्वसंबन्धः एकद्रव्यवृत्तित्वम् क्षणिकत्वम् मूर्तद्रव्यवृत्तित्वम् अगुणवत्त्वम् गुरुत्वद्रवत्वप्रयत्नसंयोगजन्यत्वम् स्वकार्यसंयोगविरोधित्वम् संयोगविभागनिरपेक्षकारणत्वम् असमवायिकारणत्वम् स्वपराश्रयसमवेतकार्यारम्भकत्वं च। वस्तुतः कर्मैकविधमेव निष्क्रमणत्वप्रवेशनत्वादिवदुत्क्षेपणत्वादेर्जातित्वाभावेन भेदकत्वाभावात् इति विज्ञेयम् (प० मा०)। २ क्रियते फलार्थिभिरिति कर्म धर्माधर्मात्मकं बीजाङ्कुरवत्प्रवाहरूपेणानादि (सर्व० सं० पृ० १८८ शैव०)। यथा कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः (गीता ३।२०) इत्यादौ। कर्माणि षट् शान्तिकरणम् वशीकरणम् स्तम्भनम् विद्वेषः उच्चाटनम् मारणं चेति। एते षट् प्रयोगास्तन्त्राद्युक्ताः। यजनम् याजनम् अध्ययनम् अध्यापनम् दानम् प्रतिग्रहश्चेति एतानि ब्राह्मणस्य षट् कर्माणि। धौतिर्बस्तिस्तथा नेतिर्नौलिकी त्राटकस्तथा। कपालभातिश्चैतानि षट् कर्माणि समाचरेत्॥ इत्यनेनोक्तानि शुद्धिकराणि षट् कर्माणि हठयोगाङ्गानि (वाच०)। केचित्तु कर्म त्रिविधम् नित्यं काम्यं नित्यकाम्यं चेति। तत्र केवलं नित्यं संध्यावन्दनादि। केवलं काम्यं यागादि। नित्यकाम्यं तु एकादशीव्रतादीत्याहुः। एतद्व्रतस्याकरणे

प्रत्यवायश्रवणान्नित्यत्वम् । पुत्रादिकामनाश्रवणात्काम्यत्वमपि संगच्छते (त० प्र० ख० ४ पृ० १०३)। मीमांसकनये नित्यम् नैमित्तिकम् काम्यं चेति त्रिविधं कर्म (व्यासस्मृ०)। तत्र यदकरणे प्रत्यवायस्तन्नित्यम् । यथा संध्योपासनादि । अनियतनिमित्तकं नैमित्तिकम् । यथा ग्रहणश्राद्धादि । तत्र राहूपरागस्यानियतस्यैव निमित्तत्वात् । अत्र नित्यत्वं च प्रत्यवायसाधनीभूताभावप्रतियोगित्वम् । नियतनिमित्तकत्वमिति यावत् । संध्योपासनादौ प्रातरादिसमयस्य नियतस्यैव निमित्तत्वात् (म० प्र० ४ पृ० ६०)। अथवा फलकामनानधीनकर्तृकत्वम् (त० प्र० ख० ४ पृ० १०३)। नैमित्तिकत्वं च निमित्तनिश्चयाधीनकर्तव्यताकत्वम् । यथा वा जातेष्ट्यादौ (वाच०)। काम्यं तु फलकामनाधीनकर्तव्यताकं कर्म । यथा स्वर्गोद्देशेन कृतं अश्वमेधयागादि (म० प्र० ४ पृ० ६०) (वाच०)। सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्रिविधं कर्मेति वेदान्तिनः (गीता १८।२३-२५)। वेदान्तिनां मते कर्म पुण्यपापजनकम् । तच्च द्विविधम् संचितम् प्रारब्धं चेति । तत्र अनारब्धविपाकः कर्माशयः संचितम् । तच्च ज्ञानाग्निना दह्यते । आरब्धविपाकश्च कर्माशयः प्रारब्धम् । तच्चोपभोगेनैव नश्यति इति बोध्यम् । इदं च शुक्लकृष्णकृष्णशुक्लभेदेनापि त्रिविधम् । तत्राद्यम् हिंसाद्यनपेक्षं पुण्यजनकं स्वाध्यायादि । द्वितीयम् शास्त्रनिषिद्धं पापजनकं ब्रह्महत्यादि । तृतीयम् हिंसादिसहितं वेदविहितं पुण्यापुण्यजनकं पशुयागादि (वाच०)।

३ [क] कर्तुरीप्सिततमं कर्म (१।४।४९ पाणि०) इत्यादिभिः सूत्रैर्यस्य कर्मसंज्ञा विधीयते तत् । [ख] परसमवेतक्रियाफलशालि (चि० १)। यथा देवदत्तो ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामः कर्म । यथा वा भूमिं प्रयाति विहगो विजहाति महीरुहमित्यादौ भूमिमहीरुहौ कर्मणी (का० व्या० पृ० ३)। यथा वा अन्नवद्विष भुङ्क्ष्व इत्यादौ विषम् । अत्रेदं बोध्यम् । ग्रामं गच्छति देवदत्तः भूमिं प्रयाति विहग इत्यादौ संयोगानुकूलस्पन्दात्मकव्यापारो गम्धातोर्याधातोश्चार्थः । तथा च संयोगात्मकफलस्य द्वित्वेन देवदत्तविहगात्मककर्त्रादावपि वृत्ति-

त्वात् देवदत्तो विहगश्च स्वात्मानं गच्छति प्रयाति च इति प्रयोगापत्तिः। तद्वारणाय परसमवेतक्रियाजन्यत्वम् क्रियाजन्यफले (मतभेदेन धात्वर्थतावच्छेदकफले वा) विशेषणत्वेन निवेश्यम्। इत्थं च द्वितीयादेः क्रियान्वयि परसमवेतत्वमर्थः। परत्वं च स्वप्रकृत्यर्थापेक्षया। स्वपदेन द्वितीया गृह्यते। इदं च कर्मसामान्यलक्षणम् इति ज्ञेयम्। अत्र प्राञ्चो नैयायिकाः क्रियाजन्यफलशालि कर्मेत्याहुः। नव्यास्तु धात्वर्थतावच्छेदकफलशालि कर्मेति प्राहुः (ग० व्यु० का० २ पृ० ३६—३८, का० ४ पृ० ९३)। फलशालित्वं च फलानुयोगित्वम्। [ग] फलाश्रयतयेष्टम् (ग० व्यु० का० ४ पृ० ९३) [घ] शशधरादयस्तु कारणव्यापारविषयः कर्मेत्याहुः (चि० १) (का० व्या० पृ० ३)। यथा व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यादौ व्रीहिः कर्म (न्या० सि० दी० पृ० १९)। यथा वा चक्षुषा घटं जानातीत्यादौ घटः कर्म। क्वचित् विषयः कर्म (त० प्र०)। यथा भाविनं घटं जानातीत्यादौ घटः कर्म (गौणम्)। यथा वा मातुः स्मरतीत्यादौ माता कर्म (म० प्र० पृ० ४, ६)। अत्रेदं बोध्यम्। नैयायिकमते सविषयार्थकधातुसमभिव्याहारे विषयत्वात्मकं गौणं कर्मत्वम् कर्तुरीप्सिततमं कर्म (पा० सू० १।४।४९) इत्यनेन बोध्यते। तथा च घटविषयताशालिज्ञानाश्रयतावान् मातृविषयकस्मरणवान् इति बोधः। वैयाकरणमते तु अत्रापि ज्ञानानुकूलव्यापारस्य स्मरणानुकूलव्यापारस्य च धात्वर्थत्वेन मुख्यमेव कर्मत्वं बोध्यते नतु गौणम्। तथा च व्यापारमुख्यविशेष्यक एव सर्वत्र बोधः इति। दिवाकरस्तु संस्कारावच्छिन्नमेव ज्ञानं जानात्यर्थ इति तत्स्थले मुख्यमेव कर्मत्वम् इत्याह (श० प्र० पृ० १०१)। क्वचित् प्रतियोगि कर्म। यथा घटं नाशयतीत्यादौ घटः कर्मेति (का० व्या० पृ० ३)। कर्म द्विविधम्। प्रधानकर्म अप्रधानकर्म चेति। तत्राद्यम् गां दोग्धि पय इत्यादौ पयः। द्वितीयं तु तत्रैव गौः इति (ल० म० सुब० पृ० ९१)। अत्र गोरपादानत्वाविवक्षायां अकथितं च (पा० सू० १।४।५१) इत्यनेन कर्मत्वम्।

अत्र गौणकर्मणि गवादौ लादयः (ल० म० सुब० पृ० ९१)। शब्दशक्तिप्रकाशिकाकृतस्तु गां दोग्धि पय इत्यादौ प्रधानकर्म गौः पयस्त्वप्रधानकर्म इत्याहुः (श० प्र० पृ० ९८)। एतत्तु पूर्वं (६४ पृष्ठे) प्रपञ्चितम् तत्र द्रष्टव्यम्। प्रकारान्तरेण ईप्सिततमं कर्म त्रिविधं भवति। प्राप्यम् प्रकृतिविकृती च। तत्राद्यम् क्रियाजन्यफलशालि। यथा ग्रामं गच्छतीत्यादौ गम्यादेर्ग्रामादि। घटं जानातीत्यादौ ज्ञानादेर्विषयश्च। द्वितीयं च क्रियया वस्त्वन्तरनिष्पत्तये पूर्वभावविशिष्टस्य यस्यासत्त्वरूपो विकारो निर्वाह्यते तत्। यथा तण्डुलानोदनं पचतीत्यादौ पाकादेस्तण्डुलादि। पुष्पाणि माल्यं करोति काशान्कटं करोति इत्यादौ कृतेश्च पुष्पकाशादि। तृतीयं च क्रियया निष्पाद्यं यत् तत्। यथा पाकादेरोदनादि। यथा वा कृतेः माल्यादि कटादि चेति। तत्र विकृतिरूपं कर्म प्रकृतेरसमभिव्याहारस्थले ओदनं पचतीत्यादौ निर्वर्त्यमित्युच्यते। तत्रोक्तम् सती वाविद्यमाना[1] वा प्रकृतिः परिणामिनी। यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षते॥ इति। तदर्थश्च यस्य विकृतिकर्मणः नाश्रीयते न प्रयुज्यते इति। तण्डुलानोदनमित्यत्र तण्डुलादिरूपधर्मिनाशादेव पूर्वभावविशिष्टतदसत्त्वम् ओदनादिरूपकर्मान्तरनिष्पादकं क्रियातो निर्वहति इति बोध्यम्। अत्रेत्थमन्वयः। तण्डुलानोदनं पचतीत्यादौ प्रकृतिकर्मोत्तरद्वितीयायाः तण्डुलान् इत्यत्रत्यायाः नाशकत्वमर्थः। तण्डुलाद्यन्वितं नाशकत्वं च पाकेऽन्वेति। विकृतिकर्मोत्तरद्वितीयायाश्च ओदनम् इत्यत्रत्यायाः उत्पादकत्वमर्थः। ओदनाद्यन्वितस्य तस्य नाशकत्वविशिष्टे पाकेऽन्वयः। नाशे चोत्पत्तेः प्रयोजकत्वम् उद्देश्यतावच्छेदकविधेयभावमहिम्ना नियमतो भासते। तथा च ओदनोत्पादको यस्तण्डुलनाशकः पाकः तदनुकूलकृतिमान् इति तण्डुलानोदनं पचतीति वाक्याद्बोधः। एवं तण्डुलमोदनं करोति काष्ठं भस्म करोति दुग्धं दधि करोति इत्यादावपि प्रकृतिकर्मोत्तरद्वितीयया तन्नाशकत्वं कृतौ प्रत्याय्यते। विकृतिकर्मोत्तरद्वितीयया च विषयताविशेष उत्पादकत्वं वा मिलितं वा कृतौ बोध्यते। अत्र तण्डुला-

१ अविद्यमाना इति पदच्छेदः।

शिका या ओदनोत्पादिका ओदनविषयिका च कृतिः तदाश्रयः इति शाब्दबोधः । एवमन्यत्राप्यूह्यम् । काशान्कटं करोति पुष्पाणि माल्यं करोतीत्यादौ धर्मिणः काशकुसुमादेः सत्त्वेपि कटसंदर्भविरहरूपप्रूर्वभावासत्त्वेन तद्विशिष्टस्यासत्त्व कटसंदर्भादिनिष्पादकं क्रियातो निर्वहति इति ज्ञेयम् । अत्रेत्थमन्वयः । काशान् कटं करोति कुसुमानि मौक्तिकानि वा स्रजं करोतीत्यादौ काशादिपदोत्तरद्वितीया कृतौ विषयताविशेषमेव बोधयति । काशाद्युच्छेदकतायास्तत्र बाधात् । कटमित्यादौ द्वितीयार्थः पूर्ववत् । स्रजमित्यादिद्वितीयान्तस्य विशिष्टसत्त्वनिर्वाहकत्वमर्थः । विन्यासात्मकविशेषोत्पादकस्यापि स्वरूपसंबन्धविशेषरूपविशिष्टसत्त्वनिर्वाहकत्वमक्षतमेव । ओदनं पचतीत्यत्र तण्डुलादिरूपपूर्वद्रव्यं विनाश्यौदनादेर्निर्वर्तनं क्रियया । पुष्पाणि माल्यमित्यत्र पुष्पादिरूपपूर्वद्रव्यमविनाश्य तत्रैव संदर्भादिरूपविशेषनिष्पादनेन तद्विशिष्टस्य माल्यादेर्निर्वर्तनं क्रियया । काशान् कटं करोतीत्यादौ काशादिरूपपूर्वधर्मिणमविनाश्य तत्रैव कटादिरूपधर्मिनिष्पादनं क्रियया (ग० व्यु० का० २ पृ० ६५)। अत्र काशादिनिष्ठविलक्षणविषयतानिरूपितविषयितावती या कटादिविषयिका तदुत्पादिका च कृतिः तदाश्रयः इति बोधः । एवमन्यत्रापि बोध ऊह्यः । प्रकारान्तरेण व्याकरणशास्त्रोक्तरीत्या कर्म सप्तविधं भवति । तथाहि निर्वर्त्यम् विकार्यम् प्राप्यम् उदासीनम् द्वेष्यम् संज्ञान्तरैरनाख्यातम् अन्यपूर्वकं चेति । तत्राद्यत्रयम् ईप्सिततमं कर्म कर्तुः क्रिययेप्सिततमव्यापारं भवति (ल० म० सुब० पृ० ८४)। तदन्यदवशिष्टचतुष्टयम् इति विवेकः । तेषां सप्तानां मध्ये आद्यं यथा घटं करोतीत्यादौ घटः कर्म । द्वितीयम् सोमं सुनोतीत्यादौ सोमः । काष्ठं भस्म करोतीत्यादौ काष्ठादि विकार्यं भस्मादि च निर्वर्त्यं कर्म । तृतीयम् ग्रामं गच्छति घटं जानातीत्यादौ ग्रामघटादि । चतुर्थं यथा ग्रामं गच्छन् घटं पश्यतीत्यादौ घटः । पञ्चमं यथा विषं भुङ्क्ते इत्यादौ विषम् । अत्रेदं बोध्यम् । ताडनादिना पराधीनतया विषभोजनादिकं भवति । तत्र विषादि तादृशफलाश्रयत्वेनोद्देश्यमेव । अत

एवार्तस्य विप्रमीप्सितं यत्तद्भक्षयतीति भाष्यं सगच्छते। तस्माच्चोरान्पश्यतीति द्वेष्योदाहरणम्। विषयेन्द्रियसंबन्धाद्दृश्यमाना अपि न दर्शनोद्देश्या इति। षष्ठ यथा गा दोग्धीत्यादौ गौः। सप्तम यथा क्रूरमभिक्रुध्यतीत्यादौ क्रूर कर्म इति। तत्रोक्तं हरिणा निर्वर्त्यं च विकार्यं च प्राप्य चेति त्रिधा मतम्। तच्चेप्सिततमं कर्म चतुर्धान्यत्तु कल्पितम्॥ औदासीन्येन यत्प्राप्य यच्च कर्तुरनीप्सितम्। सज्ञान्तरैरनाख्यातं यद्यच्चाप्यन्यपूर्वकम्॥ इति। तत्र विकार्यमपि द्विविधम्। क्वचित् प्रकृत्युच्छेदः क्वचित्तु गुणान्तरोत्पत्तिमात्रम् इति। तत्राद्यम् काष्ठं भस्म करोति इति। द्वितीय तु सुवर्णं कुण्डलं करोति इति (वै० सा० पृ० १६९)। तच्चोक्तं हरिणा विकार्यं तु कर्म द्वेधा व्यवस्थितम्। प्रकृत्युच्छेदसभूतं किंचित्काष्ठादि भस्मवत्। किंचिद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादि विकारवत्॥ इति (ग० व्यु० का० २ पृ० ६५)। अत्र प्राप्यत्वं च क्रियाकृतविशेषानुपलभ्यमानत्वम्। निर्वर्त्यविकार्ययोस्तु क्रियाजन्योत्पत्त्यादिफलस्य कर्ममात्रनिष्ठतया असाधारण्येन तद्दृत्वान्नातिप्रसङ्ग इति बोध्यम् (वाच०)। अथवा क्रियाप्रयोज्यासाधारणधर्मप्रकारकप्रतीतिविषयतानाश्रयत्वे सति फलाश्रयत्वम्। निर्वर्त्यादावतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् (वै० सा० द० सुब० पृ० १६८)। औदासीन्यत्व च कर्तुरनुद्देश्यत्वे सति क्रियाजन्यफलवत्त्वम्। यथा ग्राम गच्छन् तृणं स्पृशतीत्यादौ तृणादेरनुद्देश्यत्वेपि क्रियाजन्यसयोगरूपफलवत्त्वेनोदासीनकर्मता (वाच०)। द्वेष्यत्व च द्विष्टसाधनत्वे सति क्रियाजन्यफलवत्त्वम्। सज्ञान्तरैरनाख्यात तु अपादानत्वादितत्तद्रूपविशेषैरविवक्षितम् (वै० सा० द० सुब० पृ० १६९)। अथवा कारकविशेषसज्ञान्तरेणाविवक्षितत्वे सति कर्मोपकारकम्। यथा गा पयो दोग्धीत्यादौ गवादेः कारकान्तरसज्ञाया अपादानत्वादे अविवक्षया पयोरूपकर्मोपयोगितया कर्मत्वम् (वाच०)। अत्रेद बोध्यम् पूर्वविधिप्रसक्तिपूर्वक तदविवक्षाया सर्वथा पूर्वविधेरप्रसक्तौ च अकथितं च (पा० सू० १।४।५१) इत्यस्य प्रवृत्तिः इति (वै० सा० द० १६९)। अन्यपूर्वक च अन्यसज्ञाबाधनपूर्वं

शास्त्रबोधितम् । यथा क्रूरमभिक्रुध्यतीत्यत्र क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः (पा० सू० १।४।३७) इत्यनेन प्रसक्तायाः संप्रदानसंज्ञायाः क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म (पा० सू० १।४।३८) इत्यनेन बाधनात् कर्मसंज्ञाविधानाच्च क्रूरस्य कर्मत्वम् । एवम् वैकुण्ठमधिशेत इत्यादावपि बोध्यम् (वै० सा० द० सुव० पृ० १७०) । अथवा कारकान्तरसंज्ञापूर्वकम् । यथा जलधिमधिशेते इत्यादौ जलधेराधारत्वेनाधिकरणसंज्ञायाः प्राप्तत्वेपि अधिशीङ्स्थासां कर्म (पा० सू० १।४।४६) इत्यादिना कर्मसंज्ञया कर्मत्वम् (वाच०) । अत्र निर्वर्त्यविकार्यप्राप्याणां कर्मत्वं च कर्तृगतप्रकृतधात्वर्थव्यापारप्रयोज्यव्यापारव्यधिकरणफलाश्रयत्वेन कर्तुरुद्देश्यत्वम् । यथा तण्डुलं पचतीत्यादौ विक्लित्याश्रयत्वात्तण्डुलस्य कर्मत्वम् । चैत्रं ग्रामं गमयतीत्यादौ ग्रामस्य कर्मत्वाय प्रयोज्यत्वनिवेशः । अत्र प्रयोज्यान्तेन फलविशेषणीभूतेन अग्नेर्माणवकं वारयति इत्यादावग्न्यादेः कर्मत्वं निवारितम् इति ज्ञेयम् (ल० म० सु० पृ० ८५–८६) ।

कर्मजन्यगुणत्वम्—कर्मजन्यवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वम् (मु० गु० पृ० १९४) । यथा संयोगः विभागः वेगश्च एतत्त्रयस्य कर्मजन्यगुणत्वम् (भा० प० गु० श्लो० ८७) ।

कर्मत्वम्—१ पदार्थविभाजको जातिविशेषः (वै० वि० १।१।७) । यथा उत्क्षेपणत्वादिकाः कर्मत्वसाक्षाद्व्याप्याः पञ्च जातयः (वै० उ० १।१।७) इत्यादौ कर्मत्वं जातिः । कर्मत्वं नाम नित्यासमवेतत्वसहितसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिः (सर्व० सं० पृ० २१६ औ०) । २ (कारकम्) [क] परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वम् । यथा चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यादौ पाकजन्यविक्लित्तिमत्त्वात्तण्डुलस्य कर्मत्वम् । घटं जानातीत्यादौ तु घटादेर्ज्ञानविषयत्वं कर्मत्वं गौणम् (म० प्र० पृ० ६) । [ख] परसमवेतक्रियाजन्यधात्वर्थफलाश्रयत्वम् । यथा ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामस्य संयोगरूपफलाश्रयत्वं कर्मत्वम् । अत्र परसमवेतेति विशेषणाच्चैत्रश्चैत्रं गच्छतीति न प्रयोगः (ल० म० सुब० पृ० ९०) । किंच ग्रामं गच्छति चैत्र इत्यादौ चैत्रादावतिव्याप्तिवारणाय पर-

समवेतेति क्रियाविशेषणम् (म० प्र० पृ० ६)। ग्रामं गच्छतीतिवत् स्वं गच्छतीति प्रयोगवारणाय परसमवेतत्वमपि द्वितीयार्थ इष्यते (ग० व्यु० का २ पृ० ४९)। गमिप्यो: पूर्वदेशे त्यजेरुत्तरदेशे सन्देश्च पूर्वोत्तरयोः कर्मत्ववारणाय धात्वर्थेति (ल० म० सु० पृ० ९०)। [ग] शाब्दिकास्तु कर्तृगतप्रकृतधात्वर्थव्यापारप्रयोज्य-तदनधिकरणवृत्तिप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वम् (वै० सा० द० पृ० १५३)। [घ] व्याकरणशास्त्रबोधितकर्मसंज्ञकत्वं कर्मत्वम् (ल० म० सुव० पृ० ८५)। तेन अधिशय्यते प्रासादः इत्यादौ कर्मणि लकारोपपत्तिः। अधिशेतेः कर्मसंज्ञाविशिष्टान्वितस्वार्थबोधकत्वादित्याहुः (वाच०) [ङ] प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वम्। इदमेव कर्तुरीप्सिततमं कर्म (पाणि० १।४।४९) इत्यत्र ईप्सिततमत्वं बोध्यम्। गां पयो दोग्धीत्यादौ पयोवृत्तिर्यो विभागस्तदनुकूलो व्यापारो गोवृत्तिः। तदनुकूलश्च गोपवृत्तिः। अत्र पयसः कर्मत्वसिद्धये प्रयोज्यत्वनिवेशः। जन्यत्वनिवेशे तु तन्न स्यात्। जन्यत्वं हि साक्षादेव। प्रयोज्यत्वं तु साक्षात्परंपरासाधारणम्। प्रयागात्काशीं गच्छतीत्यत्र प्रयागस्य कर्मत्ववारणाय प्रकृतधात्वर्थफलेति। न हि विभागः प्रकृतधात्वर्थः। किंतु नान्तरीयकतया गमने सति उत्पद्यते। प्रयागस्य फलाश्रयत्वेनानुद्देश्यत्वाच्च। ननु प्रकृतधात्वर्थस्य ग्रहणेनैवात्र वारणादुद्देश्यत्वनिवेशः किमर्थ इति चेन्न। तस्यासाधारणं प्रयोजनं काशीं गच्छन्पथि मृत इति। अत्र हि काश्याः फलाश्रयत्वाभावेपि फलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वात्कर्मत्वम्। ननु काशीं गच्छति चैत्रे चैत्रः काशीं गच्छति न प्रयागम् इति प्रयोगानुपपत्तिः। प्रयागस्य फलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वाभावादिति चेत् उच्यते। कर्मलक्षणे ईप्सिततमपदस्य स्वार्थविशिष्टयोग्यताविशेषे लक्षणा। तया च प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वयोग्यताविशेषशालित्वं कर्मत्वम्। तच्च प्रयागस्याप्यस्तीति कर्मत्वं सुलभम्। [च] न्यायसिद्धान्तदीपिकायां तु करणव्यापारविषयकारणत्वं कर्मत्वम्। यथा

व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यादौ व्रीहेः कर्मत्वम् । तेन व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यादौ व्रीहेः प्रोक्षणफलीभूतातिशयानाश्रयत्वेपि न कर्मत्वानुपपत्तिः (न्या० सि० दी० पृ० १९) । एवमात्मनात्मानं जानातीत्यादावप्यूह्यम् ।

कर्मधारयः—(समासः) [क] तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः (पाणि० १।२।४२) । अत्रेदं बोध्यम् । कर्मधारये विशिष्टार्थे न शक्तिर्न वा लक्षणा । ताभ्यां विनापि विवक्षितान्वयबोधोपपत्तेः इति (चि० ४) । शाब्दिकास्तु समासमात्रे विशिष्टार्थेतिरिक्तां शक्तिं कल्पयन्ति । [ख] क्रमिकम् अव्यवहितम् यन्नामद्वयम् एकस्य नाम्नोर्थे धर्मिणि तादात्म्येनापरनाम्नोर्थस्यान्वयबोधं प्रति समर्थम् तादृशनामद्वयं कर्मधारयः । यथा नीलोत्पलमित्यादावुत्पलादिपदस्यार्थे नीलादिपदार्थस्य तादात्म्येनान्वयः । तथा पुरुषसिंह इत्यादावपि पुरुषादावुत्तरपदलक्ष्यस्य सिंहादिसदृशस्य तादात्म्येनान्वयः । कुम्भस्य समीपम् इत्यर्थकस्तु उपकुम्भादिः न तादात्म्येनान्वयबोधकः इति तत्र नातिप्रसङ्गः (श० प्र० पृ० ४१) । पुरुषसिंह इत्यादौ पुरुषः सिंह इव इत्यादिविग्रहे प्रायेणोपमेयस्योपमानैः उपमानानि सामान्यवचनैः (पा० सू० २।३।५५) इत्यनेन कर्मधारयोनुशिष्यते (श० प्र० पृ० ४१) । [ग] समासप्रयुक्तलक्षणाशून्यतुल्यार्थकोभयनामकसमासः । यथा नीलोत्पलमित्यादौ कर्मधारयः । अत्र पद्ममूलीत्यादावपि तुल्यार्थकोभयनामकत्वसत्त्वात्तद्वारणाय समासप्रयुक्तलक्षणाशून्येति नामविशेषणम् । धवखदिराविति द्वंद्ववारणाय तुल्यार्थकेति नामविशेषणम् । नीलोत्पलमित्यत्र यद्यपि नीलपदे नीलगुणाश्रये निरूढलक्षणा तथापि तस्याः समासप्रयुक्तत्वाभावात् नाव्याप्तिः । नामद्वयस्य तुल्यार्थत्वाच्च लक्षणसमन्वयः संभवति इति ज्ञेयम् (म० प्र० ४ पृ० ४४) । स्तोकपक्ता इत्यादौ क्रियाविशेषणैः कर्मधारय एव । महाकविर्महाविद्वः इत्यादौ कवित्वादाविव प्रकृतेप्यनेकनामार्थैकदेशे पचनादावपरनामार्थस्याभेदान्वयबोधकतया कर्मधारयत्वस्य संभवात् । स्तोकं पक्ता इत्यादौ अमस्तादात्म्यवाचित्वे तु तत्पुरुषः संभवत्येव । क्रियाविशेषणैः समास एवाव्युत्पन्नः इति तु न देश्यम् ।

स्तोकनम्रा स्तनाभ्याम् इत्यादै कालिदासाद्यैः प्रयुक्तत्वात् (श० प्र० श्लो० ३९ टी० पृ० ५५)। कर्मधारये समासे नीलोत्पलम् इत्यादौ न शक्तिर्न वा लक्षणा। नीलपदार्थस्योत्पलपदार्थे अभेदसंबन्धेनैवान्वयोपपत्तौ शक्तिलक्षणानङ्गीकारात्। अत एव तत्पुरुषात्कर्मधारयो लघीयान् भवति (न्या० प्र० ४ पृ० १३)। तथाहि निषादस्थपतिं याजयेत् इति श्रुतौ बहुव्रीहितत्पुरुषसमासाद्यपेक्ष्य कर्मधारय एव लक्षणाद्यभावाल्लघीयान् इति (त० प्र० ख० ४ पृ० ५३–५४)। अत्रेदं बोध्यम्। निषादस्य सकरजातिविशेषस्य शूद्रान्तर्गततया स्त्रीशूद्रौ नाधीयाताम् इत्यनेन निषिद्धत्वाद्वेदसामान्यानधिकारेपि निषादस्थपतिं याजयेत् इति विशेषश्रुतिबोधितयाजनान्यथानुपपत्त्यैव यागमात्रोपयुक्तमध्ययनं निषादस्य कल्प्यते। तथा च स्त्रीशूद्राविति सामान्यशास्त्रघटकाध्ययनपदस्य विशेषतः प्राप्ताध्ययनेतराध्ययनपरत्वं वाच्यम्। तेन निषादस्य यागोपयुक्ताध्ययनेतराध्ययननिषेधः शूद्रान्तरस्य त्वध्ययनमात्रनिषेधः सिध्यति इति (मु० ४) (दि० ४ पृ० १८४)।

कर्मप्रवचनीयः—(अव्ययम्) [क] क्रियानुयोगिकसंबन्धविशेषद्योतकत्वे सत्यन्वाद्यन्यतमः। यथा अनु उप इत्यादि। तदुक्तं हरिणा क्रियाया द्योतको नायं संबन्धस्य न वाचकः। नापि क्रियापदाक्षेपी संबन्धस्य तु भेदकः॥ इति। कर्मप्रवचनीया एकादश सन्ति अनु उप अप परि आङ् प्रति अभि अधि सु अति अपि। [ख] क्रियाविशेषोपजनितसंबन्धावच्छेदहेतवः (सर्व० स० पृ० २९९ पाणि०)। एकादशानां मध्ये केषांचिदर्थः सोदाहरणं कथ्यते। तथाहि। यज्ञमनुप्रावर्षदित्यत्रायमर्थः। कारकान्वरूपहेतुत्वं अनुशब्दार्थः। अनुर्लक्षणे (पाणि० १।४।८४) इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधायकसूत्रे लक्षणपदस्य कारकहेतुपरत्वात्। तथा च यज्ञमनु प्रावर्षत् इत्यादौ आधेयत्वं द्वितीयार्थः। तत्र यज्ञस्यान्वयः। आधेयत्वस्य च अनुपदार्थे हेतुत्वेन्वयः। हेतुतायाश्च निरूपकत्वसंबन्धेन वृष्टावन्वयः। अथवा जन्यत्वम् अनुशब्दार्थः।

द्वितीयार्थो निरूपितत्वम्। तस्य यज्ञान्वितत्वस्यानुशब्दार्थे जन्यत्वेन्वयः। जन्यतायाश्चाश्रयत्वसंबन्धेन वृष्टावन्वयः (ग० व्यु० का० २ ख० २ पृ० ७६)। अन्वर्जुनं योद्धारः। अत्र अनुशब्दार्थोपकर्षः (हीनत्वम्)। द्वितीयार्थोवधिकत्वम्। तत्रार्जुनस्यान्वयः। द्वितीयान्तार्थस्य अर्जुनावधिकत्वस्य चापकर्षेन्वयः इति। अवधित्वस्यापादानतारूपत्वेपि क्रियान्वयाभावान्न पञ्चमीप्रसक्तिः (ग० व्यु० का० २ ख० २ पृ० ७६)। वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत्। अत्र लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः (पाणि० १।४।९०) इत्यनेन सूत्रेण प्रति परि अनु एषा कर्मप्रवचनीयसंज्ञा अनुशिष्यते। तत्र प्रतिशब्दस्य लक्षण इत्थंभूताख्यान भाग वीप्सा एतदात्मकानां चतुर्णामर्थानां यथाक्रममुदाहरणानि कथ्यन्ते। तत्र प्रथमे लक्षणेर्थे वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् इत्युदाहरणम्। अत्र परिचायकत्वरूपं लक्षणत्वं परिचेयत्वरूपं लक्ष्यत्वं वा प्रतिशब्दार्थः। वृक्षप्रकाशेन विद्युद्दिद्योतनज्ञानाद्वृक्षस्य परिचायकता। द्वितीयार्थश्चाधेयत्वं निरूपितत्वं वा (ग० व्यु० ख० २ का० २ पृ० ७६)। मातरं प्रति साधुः। अत्र द्वितीये इत्थंभूताख्यानेर्थे संबन्धः प्रतिशब्दार्थः। साधुत्वं च प्रियकारित्वम्। द्वितीयार्थश्च प्रतियोगित्वं प्रतियोगित्वनिरूपकत्वं वा। तस्य पूर्वोक्तसंबन्धेन्वयः। तादृशसंबन्धस्य च साधुत्वघटकक्रियायामन्वयः। इत्थं च मातृसंबन्धिप्रियकारी इति बोधः। यो मां प्रति स्यात्। अत्र तृतीये भागेर्थे प्रतिशब्दस्यार्थो भागः। भागश्च स्वत्वाश्रयः। द्वितीयार्थश्च संबन्धः। तस्य पूर्वोक्तभागेन्वयः। इत्थं च मत्संबन्धी यो भागः स्यात् इति बोधः। वृक्षं प्रति सिञ्चति। अत्र चतुर्थे वीप्सार्थे *वृक्षं प्रति सिञ्चति इत्यादौ द्वितीयार्थः कर्मत्वम्। अत्र चतुर्थेर्थे कर्मत्वस्य* द्वितीया पञ्चबाध एव संज्ञाफलम् प्रतिश्च निरर्थक इति ज्ञेयम् (ग० व्यु० का० २ ख० २ पृ० ७६)। एवं परि अनु एतयोरर्थ ऊह्यः।

कर्मयोगः—एतच्च यत्नश्चेति कर्मयोगो द्विधा स्मृतः (सर्व० सं० पृ० २०४ रसेश०)।

कर्षणम्—१ [क] गत्यवच्छिन्नविकर्षणम् । यथा शाखा ग्राम कृष्यत इत्यादौ कृषेरर्थ । अत्र ग्रामकर्मकगत्यवच्छिन्नविकर्षणकर्मताश्रय शाखा इत्याकारको बोध (श० प्र० पृ० १०५)। [ख] देशान्तरसयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापार । यथा ग्राममजा कर्षतीत्यादौ कर्षणम् (वाच०)। अत्र अस्य कृषधातो व्यापारद्वयबोधकतया कर्तुरीप्सिततम कर्म (पा० सू० १।४।४९) इत्यनेन द्विकर्मकत्वम्। एकव्यापारबोधकत्वे तु अकथित च (पा० सू० १।४।५१) इत्यनेन ग्रामादे कर्मत्वम्। अत्र प्रधाने कर्मण्येव वाच्ये लकारादय । यथा अजा ग्राम कृष्यते इति। तत्रोक्त हरिणा गौणे कर्मणि दुह्यादे प्रधाने नीहृकृष्वहाम् इति। २ विलेखनम्। तदर्थश्च विदारणम्। अत्रार्थे कृषधातोर्न द्विकर्मकतेति भेद ।

कला—(कार्यम्) चेतनपरतन्त्रत्वे सत्यचेतना कला (सर्व० स० पृ० १६८ नकुली०)।

कलिकापूर्वम्—(अपूर्वम्) परमापूर्वजनक अङ्गजन्य अपूर्वविशेष । यथा उत्पत्त्यपूर्वाणि (दि० गु० पृ० २३५) (चि० ४) (मू० म०)। अत्र कलिकया अशेन जन्यम् अपूर्वम् इति व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या (वाच०)। उत्पत्त्यपूर्वाणि च पञ्चभिर्वाक्यैर्विहितेभ्य षड्भ्य आग्नेयादिभ्य उत्पन्नानि षट् सन्ति। तत्र पञ्च वाक्यानि तु यदाग्नेयोष्टाकपालोमावास्याया च पौर्णमास्या चाच्युतो भवति (तै० स० २।६।३।३) उपाशु याजमन्तरा यजति (तै० स० २।६।६।४) ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपाल पूर्णमासे प्रायच्छत् (तै० स० २।५।२।३) ऐन्द्र दध्यमावास्यायाम् (तै० स० २।५।४।१) ऐन्द्र पयोमावास्यायाम् इति (दि० गु० पृ० २३५)। अत्र आग्नेयाष्टाकपालयाग ऐन्द्रदधियाग ऐन्द्रपयोयाग एतत्त्रय दर्शस्य । आग्नेयाष्टाकपालयाग उपांशुयाग अग्नीषोमीयैकादशकपालयाग एतत्त्रय पौर्णमासस्य इति बोध्यम् (मू० म० ४) (वाच०)।

कल्पनम्—१ अनुमानवदस्यार्थोनुसधेय (दि० १) (नील०)।

२ अर्थापत्तिरिति मीमांसका वेदान्तिनश्चाहुः। ३ आरोप इति मायावादिनः। ४ रचना ५ विधानं चेति काव्यज्ञा आहुः (वाच०)।

कल्याणम्—सत्यार्जवदयादानादीनि कल्याणानि (सर्व० सं० पृ० १२४ रामा०)।

कल्याणी—चतुर्वर्षा कन्या। कुमारिका द्विवर्षा तु त्रिवर्षा च त्रिमूर्तिनी। चतुर्वर्षा तु कल्याणी पञ्चवर्षा तु रोहिणी॥ षड्वर्षा तु भवेत्काली सप्तवर्षा तु चण्डिका। अष्टवर्षा शांभवी तु दुर्गा तु नवमी स्मृता॥ दशवर्षा सुभद्रेति नामभिः परिकीर्तिताः (पु० चि० पृ० ६८)।

कषायः—कषति हिनस्त्यात्मानं कुगतिप्रापणादिति कषायः क्रोधो मानो माया लोभश्च (सर्व० सं० पृ० ७४ आर्ह०)।

काणः—[क] चक्षुःशून्यगोलककत्त्वे सति सचक्षुर्गोलककवान्। यथा अक्ष्णा काण इत्यादौ। अत्र गोलककार्यकाक्षिपदोत्तरतृतीयाया विकृतत्वं वृत्तिमत्त्वं चार्थः। तत्राद्य विकृतत्वं संबोध्यत्वनिव प्रकृत्यर्थे विशेषणविधयान्वेति। चरमं वृत्तिमत्त्वं तु प्रकृत्यर्थनिरूपितं सत् काणत्वैकदेशे चक्षुःशून्यत्वेन्वेति। तथा च विकृतगोलकवृत्तित्वविशिष्टं यच्चक्षुःशून्यत्वं तद्वद्गोलकवान् सचक्षुष्कः इत्याकारस्तत्र बोधः (श० प्र० पृ० ११८)। [ख] स्वाधिष्ठानवृत्तित्वसंबन्धेन चक्षुःशून्यो यश्चक्षुर्विनाशः तद्वान् सचक्षुष्कः। अक्ष्णा काण इत्यादौ तादृशे विनाशे अक्षिपदस्यार्थस्य गोलकस्य विकारप्रयुक्तत्वं तृतीयया बोध्यते। तथा च गोलकविकारप्रयुक्तस्य निरुक्तसंबन्धेन चक्षुःशून्यस्य चक्षुर्नाशस्याश्रयः सचक्षुष्कः इत्याकारो बोधः (श० प्र० पृ० ११८)। [ग] शाब्दिकास्तु चक्षुर्नाशवान् सचक्षुष्कः। यथा अक्ष्णा काण इत्यादौ इत्याहुः (ल० म० सुब० पृ० १००)। अत्र येनाङ्गविकारः (पा० सू० २।३।२०) इत्यनेन तृतीया। विकारस्तु कनीनिकापगमः अयथासंस्थानवत्त्वं वा। तथाच अक्षिपदार्थो गोलकम्। गोलकविकारप्रयुक्तचक्षुर्नाशवान् सचक्षुष्कः इति बोधः (ल० म० सुब० पृ० १००)। [घ] लेशतोपि दर्शनसामर्थ्यहीनः काणः (श० शे० का० पृ० १८९)।

कादाचित्कत्वम्—[क] सत्त्वे सति किंचित्कालवृत्त्यभावप्रतियोगित्वम् । (आत्मत० शिरो०)। यथा अनादिश्चेत्कार्यकारणप्रवाह कादाचित्कत्वानुपपत्त्या कल्प्य (कु० टी० हरि०) इत्यादौ । [ख] प्रागभावप्रतियोगित्व ध्वसप्रतियोगित्व एतदन्यतरवत्त्वम् (बौ० शि०) (वाच०)। यथा घटपटादेरनित्यजातस्य कादाचित्कत्वम् । अत्र अन्यतरनिवेशेन च ध्वसे प्रागभावप्रतियोगित्वस्य प्रागभावे च ध्वसप्रतियोगित्वस्य सत्त्वान्नाव्याप्ति । नित्ये तु तदुभयासत्त्वान्न प्रसङ्ग• (बौद्ध० शि०)।

कामः—त्रयोदशी । यथा नागविद्धा तु या षष्ठी रुद्रविद्धो दिवाकर• । कामविद्धो भवेद्विष्णुर्न ग्राह्यास्ते तु वासरा ॥ (पुरु० चि० पृ० १००) इत्यादौ कामशब्दस्यार्थ ।

कामरूपित्वम्—कर्मादिनिरपेक्षस्य स्वेच्छयैवानन्तसलक्षणविलक्षणसरूपकरणाधिष्ठातृत्वम् (सर्व० स० पृ० १६७ नकुली०)।

काम्यत्वम्—[क] अभिलाषविषयत्वम् (मु० गु० पृ० २२०)। यथा सुख तु जगतामेक काम्य धर्मेण जन्यते (भा० प० गु० श्लो० १४६) इत्यादौ सुखस्य काम्यत्वम् । [ख] फलेच्छाधीनेच्छाविषयत्वम् । [ग] फलकामनाधीनकर्तव्यताकत्व वा । यथा भोजनादेर्ज्योतिष्टोमादेश्च काम्यत्वम् (त० प्र० ४ पृ० १०३)। [घ] आरब्धकर्मोपत्तिकामनाधीनकामनाविषयत्वम् इति केचित् (मू० म० १)।

कायिकः—(नमस्कार) करशिर सयोगाद्यनुकूलचेष्टाविशेष (मू० म० १ मङ्ग० पृ० १०५)। यथा देवदत्त• कराभ्या यज्ञदत्त नमस्करोतीत्यादौ कायिको नमस्कार• ।

कारकम्—[क] यद्धातूपस्थाप्ययादृशार्थे अन्वयप्रकारीभूय भासते य सुवर्थ स तद्धातूपस्थाप्यतादृशक्रियाया कारकम् । यथा वृक्षात्पतति व्याघ्राद्बिभेतीत्यादा ब्राह्मणाय ददाति पुत्राय क्रुध्यतीत्यादौ दात्रेण छिनत्ति घटत्वेन जानातीत्यादौ स्थाल्या पचति युक्तो भामत इत्यादौ

ग्रामं गच्छति घटं पश्यतीत्यादौ चैत्रेण पच्यते घटेन भूयत इत्यादौ च पतप्रभृतिधात्वर्थे पतनादौ पञ्चम्याद्युपस्थापितो विभागादिः प्रकारीभूय भासत इति तत्तद्धातूपस्थापिततत्तत्क्रियायां विभागादिकं प्रकृते कारकम्। [ख] यादृशेन नामार्थेनावच्छिन्नस्य सुबर्थस्य यादृशधात्वर्थेन्वयः स तादृशधात्वर्थे कारकतया व्यपदिश्यते। तेन वृक्षात्पततीत्यादौ वृक्षादेरपि पतनादिक्रियायामपादानत्वादिकारकव्यवहारः। [ग] क्रियाप्रकारीभूतोर्थः कारकम् इति शाब्दिका स्मरन्ति (श० प्र० श्लो० ६६ पृ० ७७)। [घ] कारकत्वं च क्रियान्वितविभक्त्यर्थान्वितत्वम्। अस्ति च कर्मादौ क्रियान्वितसुब्विभक्त्यर्थान्वय इति लक्षणसमन्वयः। चैत्रस्य तण्डुलं पचतीत्यादौ तु संबन्धिनि चैत्रादौ षष्ठ्यर्थसंबन्धस्य तण्डुलादिनामार्थान्विततया क्रियानन्वितत्वान्नातिव्याप्तिः। चैत्रस्य पचतीत्यादावपि तण्डुलादिपदाध्याहारेणैव बोधः। षष्ठ्यर्थसंबन्धस्य नामार्थेनैव तथा क्रियायाः कर्मत्वादिनैव साकाङ्क्षतया परस्पराकाङ्क्षाविरहात्। ओदनस्य पक्ता मैत्रस्य पाकः इत्यादौ कर्मत्वकर्तृत्वार्थिका षष्ठी कारकविभक्तिरेव। कर्तृकर्मणोः कृति (पा० सू० २।३।६५) इत्यनेन तद्विधानात्। अत एव संबन्धस्य न कारकत्वम्। क्रियायोगाभावात्। [ङ] क्रियाप्रकारीभूतोर्थः कारकं तच्च षड्विधम्। कर्तृकर्मादिभेदेन शेषः संबन्ध इष्यते॥ इति शाब्दिकाः वदन्ति। अत एव गुरुविप्रतपस्विदुर्गतानां प्रतिकुर्वीत भिषक् स्वभेषजैः इत्यादौ सा लक्ष्मीरुपकुरुते यथा परेषाम् इत्यादौ च रोगे निपत्तौ इत्यादिनाम्नोः यथाक्रमम् अध्याहारेणैव बोधः। अयं भावः। अत्र षष्ठ्यर्थसंबन्धस्याध्याहृतनामार्थेनैवान्वयः न तु क्रियया इति नात्र कारकषष्ठी इति (का० व्या० पृ० १)। अत्र गदाधरभट्टाचार्यास्तु रोगे इति पदस्य नाध्याहारः कर्तव्यः। षष्ठ्यर्थसंबन्धस्य धात्वर्थेन्वयेपि नेयं कारकविभक्तिः किंतूपपदविभक्तिरेवेत्याहुः (ग० व्यु० का० २ ख० २ पृ० ५६)। यदि अध्याहारमन्तरा क्रियायां षष्ठ्यर्थसंबन्धान्वयः प्रामाणिकः तदा [च] क्रियान्वितकर्तृत्वकर्मत्वादिषट्कान्यतमान्वयित्वम् कारकत्वं बोध्यम्।

अत एव च चर्मणि द्वीपिन हन्तीत्यादौ निमित्तादेरपि न कारकत्वम् इति। एता उपपदविभक्तय न तु कारकविभक्तय इति (का० व्या० पृ० १) (श० प्र० पृ० ७७–७८)। शाब्दिकास्तु [छ] क्रियाजनकत्वयोग्यताबुद्धिविषयत्वम् कारकत्वमित्याहु (ल० म० सुब० पृ० ७९)। [ज] क्रियाहेतु (म० प्र० पृ० ६)। यथा चैत्रो ग्राम गच्छतीत्यादौ चैत्र कारकम्। अत्र क्रियां कुर्वद्धि कारकम् इति योगो द्रष्टव्य (म० प्र० पृ० ५)। [झ] कारकत्व क्रियाजनकत्वम्। भाष्ये करोति क्रिया निर्वर्तयतीति व्युत्पत्तिप्रदर्शनात्। ब्राह्मणस्य पुत्र पन्थान पृच्छतीत्यादौ ब्राह्मणस्य न कारकत्वम्। पुत्रेणान्यथासिद्ध्या तत्त्वाभावात्। अत एवैषा क्रियायामेवान्वय। क्रियाजनकमिति ज्ञाते का सा क्रियेत्याकाङ्क्षोदयेन क्रियाया जनकाकाङ्क्षया च तत्रैवान्वयस्यौचित्यात्। सर्वेषा च कारकाणा स्वस्वावान्तरक्रियाद्वारा प्रधानक्रियानिष्पादकत्व बोध्यम्। असनिहितसप्रदानस्यापि दातृबुद्धिस्थत्वावश्यकत्वेन स्वज्ञानस्य पूर्वकालत्वेनैव जनकत्वम्। एव स्तोक पचतीत्यादौ फलस्यापि। घट करोति स्मरतीत्यादौ बौद्धघटादे पूर्वकालत्वेन स्मृत्यादिनिष्पादकत्व बोध्यम् (श० शेख० का० पृ० १७४)। अत्र स्वज्ञानस्येत्यत्र स्वपदेनासंनिहित सप्रदान बोध्यम्। स्तोक पचतीत्यत्र च फलस्य कथ कर्मत्व तदुच्यते। पच्धात्वर्थो विक्लित्त्यनुकूलो व्यापार। तत्र विक्लित्तिरूपफलस्य व्यपदेशिवद्भावेन फलाश्रयत्वात्कर्मत्वम्। तद्वाचकौ च द्वौ पच्धातु स्तोकपद चेति। तत्र धातो प्रातिपदिकसंज्ञाया अभावात्तस्माद्द्वितीया न भवति। स्तोकशब्दस्य च तत्सत्त्वाद्द्वितीया भवति। कारक षड्विधम्। अपादानत्वम् सप्रदानत्वम् करणत्वम् अधिकरणत्वम् कर्मत्वम् कर्तृत्वम् इति (श० प्र० पृ० ७८)। तदुक्तम् कर्ता कर्म च करण सप्रदान तथैव च। अपादानाधिकरणमित्याहु कारकाणि षट्॥ इति। कारक प्रकारान्तरेणापि द्विविधम्। उक्तम् अनुक्त चेति। तत्र धात्वर्थस्य विशेष्यतया तिङाद्यनुभाव्यत्वमेव कारकस्योक्तत्वम्। तद्विशेषणतया तदनुभाव्यत्वमेव चानुक्तत्वम्। तत्र उक्त कारक यथा पचति

पच्यते इत्यादौ तिङा पाचकः पच्यमान इत्यादौ च कृता कर्तृत्वं कर्म च धात्वर्थविशेष्यत्वेनानुभाव्यते । तथा पचनं काष्ठम् दानीयो द्विजः भीमो गजः शयनं गृहमित्यादौ यथाक्रमं करणत्वादि धात्वर्थविशेष्यत्वेनानुभाव्यते । व्युत्पत्तिवैचित्र्येण पदार्थैकदेशेपि पचति पच्यते इत्यादौ कर्तृत्वादौ धात्वर्थस्य पाकादेरन्वयात् । विषवृक्षोपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतम् (कुमारसं० २।५५) सेवितुं सांप्रतं विद्वैर्गुरुः परुषरागपि इत्यादौ तु निपातेन क्वचित् कर्मत्वकारकस्योक्तत्वम् (श० प्र० पृ० १०५) । अनुक्तं तु कारकं यथा रामेण हतो वालीत्यादौ रामनिष्ठं कर्तृत्वम् । ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामनिष्ठं कर्मत्वम् । शरैः शातितपत्र इत्यादौ शरनिष्ठम् काष्ठैः पचतीत्यादौ च काष्ठनिष्ठं करणत्वम् । विप्राय ददातीत्यादौ विप्रनिष्ठं संप्रदानत्वम् । एतादृशमनुक्तं कारकं भवति । [ग] कर्तृत्वादिव्यपदेशकारिणी क्रिया कारकम् । यथा कारके (१।४।२३) इति पाणिनिसूत्रे भाष्ये यावद्ब्रूयात्क्रियायामिति तावत्कारके इति । अधिकं तु (श० प्र० पृ० ११४) तत्र द्रष्टव्यम् ।

कारकविभक्तिः—(सुप्) धात्वर्थे प्रकारीभूतार्थबोधिका विभक्तिः । यथा ग्रामं गच्छति घटं पश्यति वृक्षात्पतति इत्यादौ द्वितीयापञ्चम्यादिः कारकविभक्तिरुच्यते । अत्र गच्छतिपश्यत्याद्यर्थे गमनदर्शनादौ द्वितीयाद्युपस्थापितकर्मत्वादि प्रकारीभूय भासत इति द्वितीयादि कारकविभक्तिर्भवति इति विज्ञेयम् (श० प्र० पृ० ७७) । कारकविभक्तित्वं च क्रियाजनकत्वसमानाधिकरणकर्त्रादिषट्कान्यतमार्थत्वम् (ल० श० शे० पृ० १९३) ।

कारकार्था—वृत्त्या कारकस्य बोधिका सुब्विभक्तिः । यथा वृक्षात्पतति ग्रामं गच्छतीत्यादौ कारकार्था पञ्चम्यादिविभक्तिः (श० प्र० पृ० ७७) ।

कारकार्थान्यार्था—[क] वृत्त्या कारकार्थबोधकान्या सुब्विभक्तिः (श० प्र० श्लो० ६६ पृ० ७७) । यथा नीलो घट इत्यादौ मतविशेषे अभेदार्थबोधिका एकत्वबोधिका वा प्रथमा विभक्तिः । [ख] यत्सुपो यादृशार्थो न प्रकारीभूय भासते । धात्वर्थे यादृगर्थे सा कारकान्यार्थ-

सुत्र् भवेत्॥ तथा हि। प्रथमादीनां सप्तानां विभक्तीनामेकत्वादयोर्था न धात्वर्थे प्रकारीभूय भासन्ते। किंतु प्रकृत्यर्थे। पाक इत्यादावपि सुवर्थसंख्या न धात्वर्थे प्रकारः। किंतु पचनादिस्वरूपे नामार्थे इति। अथवा [ग] समासनिविष्टस्य धातोरर्थे इति वक्तव्यम्। न हि ग्रामगत इत्यादौ धात्वर्थे कर्मत्वादिरिवैकत्वादिरपि सुवर्थः प्रकारः। अत एव प्रासादात्प्रेक्षत इत्यादौ ल्यबर्थस्य धात्वर्थे प्रकारत्वेपि तदर्थकपञ्चम्यां नाव्याप्तिः (श० प्र० श्लो० ९२ पृ० ११४)। अत्रेदमवधेयम्। कारकविभक्तिभिन्नविभक्त्यर्थस्य क्रियायामनन्वयः इति न नियमः। तथा हि मणिकारमते तस्माज्जानाति इत्यादौ ज्ञानादिरूपधात्वर्थे हेतुविभक्त्यर्थस्यान्वयो दृष्टः। तस्मात् क्षीयते इत्यादौ च सर्वमत एव धात्वर्थस्थित्यादौ हेतुविभक्त्यर्थस्यान्वयो दृष्टः। गुरुविप्रतपस्विदुर्गतानां प्रतिकुर्वीत भिषक् स्वभेषजैः इत्यादौ षष्ठ्यर्थसंबन्धस्यापि धात्वर्थेन्वयो दृष्टश्च इति न तादृशनियमोङ्गीकर्तव्यः (ग० व्यु० का० २ ख० २ पृ० ५६)। अत्र रोगे इति पदमध्याहार्य तदर्थे षष्ठ्यर्थस्यान्वयः कार्यः इत्यपि केचिद्वदन्ति इति प्रागुक्तमेव।

कारणगुणपूर्वकत्वम्—कारणगुणेन कार्ये ये गुणा उत्पद्यन्ते ते कारणगुणपूर्वका रूपादयो वक्ष्यन्ते (मु० गु० पृ० १९२)। अग्रिमशब्दे दृश्यम्।

कारणगुणोत्पन्नगुणत्वम्—स्वाश्रयसमवायिमात्रसमवेतस्वसजातीयगुणजन्यवृत्तिः पृथक्त्वसंख्यात्वातिरिक्ता भावनाद्वयन्या च या जातिः तादृशजातिमत्त्वे सत्यपाकजन्यत्वम् (दि० गु० पृ० १९४)। भवति हि घटादीनां रूपादिकं स्वाश्रयघटादिसमवायिकपालादिरूपादिमात्रासमवायिकारणकम् (प० मा०)। स्वम् घटादीनां रूपादिकम्। तस्याश्रयः घटादिः। तस्य समवायि कपालम्। तन्मात्रे तस्मिन्नेव समवेतः स्वसजातीयो गुणः कपालादिगतरूपादिः। तेन जन्यम् घटादिगतमपाकजं रूपादि। तत्र वर्तमाना जातिः अपाकजरूपत्वादिः। तद्वत्त्वे सति इत्यर्थः। स्वसजातीयगुणेत्यत्र साजात्यं च गुणत्वव्याप्यव्याप्यजात्या

विवक्षणीयम्। तेन अवयवावयविनोरेकत्वयोः संख्यात्वेनापि साजात्यम-भ्युपगम्य तादृशैकत्वाभ्यां जनितेवयवावयविद्वित्वादौ नातिव्याप्तिः (दि० गु० प० १९४)। कारणगुणोत्पन्नगुणाश्च अपाकजा रूप-रसगन्धानुष्णस्पर्शाः अपाकजं द्रवत्वम् स्नेहवेगगुरुत्वएकत्वानि एक-पृथक्त्वम् परिमाणम् स्थितिस्थापकश्चेति (भा० प० गु० श्लो० ९६–९७)। अत्र पृथिवीमात्रवृत्तीनां केषांचित् पाकजरूपरसगन्ध-स्पर्शानाम् कारणगुणपूर्वकत्वाभावात् अपाकजाः इत्युक्तम् (मु० गु० पृ० १९४)। वेगोत्र कर्मजन्यो वेगजन्यः ग्राह्यः (प० मा०)। करणगुणोत्पन्नत्वं च [क] स्वाश्रयसमवायिसमवेतगुणजन्यत्वम् (दि० गु० पृ० १९४)। अत्र स्वम् अवयविजलस्य रूपादि। तस्याश्रयः समवायि वा समवायेन संबन्धेनाश्रयः अवयविभूतं जलम्। तस्य समवायि अवयवभूतं जलम्। तत्र समवेतो गुणः अवयवभूतजलवृत्ती रूपादिः। तेन जन्यः तस्य भाव इति विग्रहादिकं ज्ञेयम्। [ख] स्वसमवायिसम-वायितमवेतगुणजन्यत्वम् (ल० व० पृ० ३६)। यथा कार्यजलस-मवेतरूपस्य कारणगुणोत्पन्नत्वमेव। अत्र तादृशगुणजन्यत्वं च तादृशगुण-निष्ठासमवायिकारणतानिरूपितकार्यतामालित्वम् (ल० व० पृ० ३६)।

कारणम्—१ [क] कारणं हि तद्भवति यस्मिन् सति यद्भवति यस्मिं-श्चासति यन्न भवति (न्या० वा० १ पृ० २४)। अत्रेदं बोध्यम्। कारणत्वं द्विविधम्। वैदिकम् लौकिकं च। तत्र वैदिकम् अन्वयमात्रा-वगम्यम्। लौकिकं तु अन्वयव्यतिरेकोभयगम्यम् इति (त० व० परि० २ श्लो० ५० पृ० ४०)। पुनरपि न्यायनये कारणत्वं द्विविधम्। फलोपहितत्वम् स्वरूपयोग्यत्वं चेति। तत्राद्यं यथा अनुमितिं प्रति परामर्शस्य कारणत्वम्। फलोपहितत्वं च उपधायकत्वशब्देनापि व्यवह्रियते। द्वितीयं यथा अरण्यस्थदण्डादिसाधारणम् जनकतावच्छेदका-लक्षणं दण्डत्वादिस्वरूपं घटकारणत्वम्। [ख] यस्य कार्यात्पूर्वभावो नियतोनन्यथासिद्धश्च तत् (त० भा० पृ० २)। [ग] अनन्य-थासिद्धकार्यनियतपूर्ववृत्ति। यथा तन्तुवेमादिकं पटस्य कारणम्

(त० भा० पृ० २) (त० सं०)। यथा वा नवीनानां मणिकारादीनां मते प्रतिबन्धकसंसर्गाभावोपि कार्यमात्रं प्रति कारणम्। स च प्रतिबन्धकात्यन्ताभावः। अनन्यथासिद्धेत्यस्यार्थश्च अन्यथासिद्धभिन्नं अन्यथासिद्धिशून्यम् यत् कार्यनियतपूर्ववृत्ति तदिति। अत्र व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धिः इति नियमोऽङ्गीकर्तव्यः। तेन कुठारेण वृक्षं छिनत्तीत्यादौ कुठारादीनां परंपरया छेदनक्रियाजनककुठारदारुसंयोगजनकविधया कारणत्वेपि नान्यथासिद्धिः इति। कार्यनियतेत्यस्यार्थश्च कार्यान्नियता अवश्यंभाविनी पूर्ववृत्तिः पूर्वक्षणवृत्तिः यस्य तत्तथा इति (सि० च० १ पृ० ५०)। अत्र घटं प्रति रासभादेः कारणत्वनिरासाय नियतपदम्। यद्यपि अनियतरासभादेस्तृतीयान्यथासिद्धत्वेन (तर्कदीपिकाद्युक्ततृतीयान्यथासिद्धलक्षणाक्रान्तत्वेन) कारणलक्षणघटकेनैव अनन्यथासिद्धेति विशेषणेन रासभादेः कारणत्वनिरासान्नियतपदं व्यर्थमेव तथापि घटसामान्यं प्रति रासभसामान्यस्य कारणत्वनिरासाय नियतपदमावश्यकम्। यदि नियतपदं लक्षणे न निवेश्यते तदा तत्र पूर्वोक्ततृतीयान्यथासिद्धेरसंभवेनातिव्याप्तिः स्यात् इति। नियतपूर्ववृत्तित्वं चाव्यवहितपूर्वकालावच्छेदेन कार्यदेशे सत्त्वम्। न चेदं रासभसामान्येस्ति अतो नातिव्याप्तिः (त० कौ० १ पृ० ८) (नील० १ पृ० १६)। अत्र प्राभाकरास्तु कारणमात्रं कार्यसहभावनिरूपकमेव सत् कार्यकारि इति प्रतिबन्धकाभावोपि कार्यसहभावेन कारणम् इति च वदन्ति। कार्यसहभावनिरूपकत्वं चात्र कार्योत्पत्तिक्षणावच्छिन्ना याधिकरणता तन्निरूपकत्वम्। स्वोत्पत्ति स्वाव्यवहितपूर्वत्व एतदन्यतरसंबन्धेन यदा कार्यं तदा प्रतिबन्धकाभावादिः इति प्रत्यासत्त्या कारणम् इति (मू० म० १)। यथा दाहोत्पत्तिकाले मण्याद्यभावः। [घ] कार्योत्पादकम्। अत्रेयं व्याप्तिरनुसंधेया यद्विशेषयोः कार्यकारणभावः असति बाधके तत्सामान्ययोरपि इति। यथा घटविशेषदण्डविशेषयोः कार्यकारणभावे घटसामान्यदण्डसामान्ययोरपि कार्यकारणभावो निराबाध एव इति। अत्र घटविशेषं प्रति दैवादागतरासभस्य कारणत्वे घटसामान्य-

रासभसामान्ययोरपि कार्यकारणभावापत्तिः । तद्वारणाय असति बाधके इत्युक्तम् । तथा च तत्रान्यथासिद्धत्वरूपबाधकसत्त्वेन न तयोः कार्यकारणभावः इति । कारणं तावत् द्विविधम् । मुख्यम् अमुख्यं च । तत्र घटादिकं प्रति मृदादिकं कपालादिकं वा मुख्यम् । यथा वा अभावप्रत्यक्षे इन्द्रियम् अनुमितौ च परामर्शः इत्यादि मुख्यं कारणं भवति । मुख्यभिन्नं त्वमुख्यं कारणम् । तच्च सहकारिकारणमुच्यते । यथा अभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धिः अनुमितौ च सहचारज्ञानं कारणम् अमुख्यं भवति । मुख्यमपि न्यायमते त्रिविधम् । समवायि असमवायि निमित्तं चेति । तत्र घटादिकं प्रति कपालादिकं समवायिकारणम् । कपालद्वयसंयोगादि असमवायिकारणम् । दण्डादयो निमित्तकारणानि इति । अत्रेदं बोध्यम् । एतत् त्रिविधं कारणम् भावकार्याणामेवास्ति । न त्वभावस्य । ध्वंसस्य तु निमित्तकारणमात्रम् । ध्वंसस्य समवायाभावेन समवाय्यसमवायिनोरभावात् इति (प्र० प्र० १ पृ० २)। इदं च कारणत्रयम् भावकार्यस्यैव । अभावस्य तु निमित्तमात्रम् इति तर्कदीपिकायामप्युक्तम् । अत्रायं नियमः । समवायिकारणं द्रव्यमेव भवति । असमवायिकारणं तु गुणः कर्म च भवति । असमवायिकारणं गुणकर्मातिरिक्तं न भवतीत्यर्थः (वै० १०।२।१-६) (मु० १ पृ० ५६)। इदं च बोध्यम् । समवायिकारणासमवायिकारणे असाधारणे एव कारणे भवतः । निमित्तकारणं तु साधारणासाधारणभेदेन द्विविधमप्यस्ति । तत्र साधारणनिमित्तकारणानि चाष्टविधानि । ईश्वरः तज्ज्ञानेच्छाकृतयः दिक्कालौ अदृष्टम् (धर्माधर्मौ) प्रागभावश्चेति । प्रतिबन्धकसंसर्गाभावस्तु कार्यमात्रं प्रति साधारणं निमित्तकारणमेव । स च प्राचीननैयायिकानां मते प्रागभावप्रध्वंसात्यन्ताभावएतत्त्रयम् । मणिकारादीनां नव्यनैयायिकानां मते तु अत्यन्ताभाव एव इति विवेकः (दि० १ मङ्ग० पृ० ११)। मायावादिवेदान्तिनस्तु अभावस्य कारणत्वं नेच्छन्ति । असाधारणनिमित्तकारणानि तु कार्यभेदेनानेकविधानि । अमुख्यं कारणं तु असाधारणं निमित्तमेव अनेकधा चेति ।

२ उद्देश्यम् । यथा तस्यागमनकारणम् इत्यादौ कारणमुद्देश्यम् । प्रयोजनं फलं वेत्यर्थः । फलस्य कारणत्वं चेच्छाद्वारा । उपायेच्छां प्रति फलेच्छायाः कारणत्वात् । सर्वो हि लोकः फलमिच्छन्नेव तदुपाये प्रवर्तमानो दृश्यते इति तस्य तथात्वं बोध्यम् (वाच०) । ३ समस्तसृष्टिसंहारानुग्रहकारि कारणम् (सर्व० सं० पृ० १६८ नकुली०) ।

कारुण्यम्—१ स्वार्थमनपेक्ष्य परदुःखप्रहाणेच्छा । यथा परमेश्वरस्य जगन्निर्माणे करुणया प्रवृत्तिः (सर्व० सं० पृ० २२५ अक्ष०) । २ करुणाविषयत्वम् । यथा दयासमुद्रे स तदाशयेतिथीचकार कारुण्यरसापगा गिरः (नैष०) इत्यादौ (वाच०) ।

कार्पण्यम्—(दोषः) उचितव्ययाकरणेनापि धनरक्षणेच्छा (गौ० वृ० ४।१।३) । यथा कृपणो धनाढ्य इत्यादौ । कार्पण्यमपि तृष्णाप्रभेद एव (गौ० वृ० ४।१।३) ।

कार्मिकम्—कर्मणा चित्रेण निर्मितम् । यत्र निष्पन्ने पदे चक्रस्वस्तिकादिकं चित्रं सूत्रैः क्रियते तत्कार्मिकमित्युच्यते (मिताक्षरा २।१८०) ।

कार्यकारणभावः—यत्किंचिन्निष्ठकार्यतानिरूपितकारणत्व यत्किंचिन्निष्ठकारणतानिरूपितकार्यत्व एतदन्यतरात्मको धर्मः । यथा कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् । अविनाभावनियमो दर्शनान्न न दर्शनात् ॥ इत्यादौ धूमधूमध्वजयोः कार्यकारणभावः (सर्व० सं० पृ० १६ बौद्ध०) । अत्र व्युत्पत्तिः कार्यं च कारणं च तयोर्भावः इति द्रष्टव्या । अयं च हेतुहेतुमद्भाव इत्यप्युच्यते । एकस्य स्वकारणापेक्षया कार्यत्वे तदपेक्षया चान्यस्य कारणत्वम् इति (वाच०) । अत्रेदं बोध्यम् । कार्योत्पत्तिनिश्चयेनाविनाभावो निश्चीयते । तदुत्पत्तिनिश्चयश्च कार्यहेत्वोः प्रत्यक्षोपलम्भानुपलम्भपञ्चकनिबन्धनः । तथाहि कार्यस्योत्पत्तेः प्रागनुपलम्भः कारणोपलम्भे सत्युपलम्भः उपलब्धस्य पश्चात् कारणानुपलम्भादनुपलम्भः इति पञ्चकारण्या धूमधूमध्वजयोः कार्यकारणभावो निश्चीयते (सर्व० सं० पृ० १७ बौद्ध०) इति ।

कार्यम्—१ [क] प्रागभावप्रतियोगि (त० स०)। यथा घटपटादि सर्वम् प्रागभावभिन्नम् अनित्यजातं कार्यं भवति। अत्रायमाशयः। घटोत्पत्तेः पूर्वं इह घटो भविष्यति इति या प्रतीतिर्जायते तत्प्रतीतिविषयीभूतो यः अभावः स एव घटप्रागभावः तत्प्रतियोगि घटादिरूपं कार्यम् इति (न्या० बो० १ पृ० ८)। [ख] कारणपश्चाद्भावि। तच्च द्व्यणुकत्र्यणुकादिभेदेनानन्तविधं भवति (त० कौ० १ पृ० ३)। कार्यद्रव्यस्योत्पत्तिविनाशयोः क्रमस्तु सृष्टिशब्दप्रलयशब्दव्याख्यानावसरे सपादयिष्यते। अत्र कार्योत्पत्तिप्रकारो मतभेदेन प्रसरति। असतः सज्जायत इति सौगताः सगिरन्ते। सतोसज्जायत इति नैयायिकादयः। सतो विवर्तः (अधिष्ठानज्ञानेन निवर्त्यम्) कार्यजातम् न वस्तुसदिति मायावादिनो वेदान्तिनः। सतः सज्जायत इति साख्याः (सर्व० सं० पृ० ३२१ साख्य०)। तस्यायमाशयः। अत्र कल्पचतुष्टयं भवति। असतः सत् असतोसत् सतः सत् सतोसत् इति। तत्र द्वितीयकल्पो नैव संभवति। तृतीयकल्पे पक्षद्वयं संभवति। सतः सकाशाद्व्यावहारिकं सत् सतः सकाशात्पारमार्थिकं सदिति। तत्राद्यः पक्षो मायावादिनां वेदान्तिनाम्। अन्त्यस्तु साख्यानाम्। तत्र असतः सदिति वादिनां सौगतानामयमाशयः। असतः कारणात्तत्कार्यं जायत इति। सौगता बौद्धाः। उत्पत्तेः पूर्वमविद्यमानं कार्यं सतः कारणाज्जायत इति नैयायिकानामाशयः। मायावादिनां वेदान्तिनां साख्यानां चाभिप्राय उक्त एव। विस्तरस्तु सर्वदर्शनसंग्रहटीकायां (पृ० ३२१) द्रष्टव्यः। २ यागादिकृतिसाध्यमपूर्वं कार्यमिति प्राभाकराः। ३ आदिश्यमानो वर्णादिः कार्यमिति शाब्दिकाः। ४ आरोग्यं कार्यमिति भिषजः। ५ जन्मलग्नावधि दशमस्थानं कार्यमिति ज्योतिर्विदः। ६ उद्देश्यं कार्यमिति व्यवहारज्ञाः। ७ प्रयोजनमिति काव्यज्ञा वदन्ति (वाच०)।

कार्यसमः—(जातिः) [क] प्रयत्नकार्यानेकत्वात्कार्यसमः (गौ ५।१।३७)। प्रयत्नानन्तरीयकत्वादनित्यः शब्द इति। यस्य प्रयत्नानन्तर-

१ अत्र क्वचित् कारणसमेति पाठः। तस्याप्ययमेवार्थः (नील० पृ० ४५)।

मात्मलाभः तत् खल्वभूत्वा भवति । यथा घटादिकार्यमनित्यमिति च भूत्वा न भवतीत्येतद्विज्ञायते । एवमवस्थिते प्रयत्नकार्यानेकत्वादिति प्रतिषेध उच्यते । प्रयत्नानन्तरमात्मलाभश्च दृष्टो घटादीनाम् व्यवधानापोहाच्चाभिव्यक्तिर्व्यवहितानाम् । तत्किं प्रयत्नानन्तरमात्मलाभः शब्दस्याहो अभिव्यक्तिरिति विशेषो नास्ति । कार्याविशेषेण प्रत्यवस्थानं कार्यसमः (वात्स्या० ५।१।३७)। [ख] सामान्यत उक्ते हेतोरनभिमतविशेषनिराकरणेन प्रत्यवस्थानम्। यथा शब्दः अनित्यः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्युक्ते प्रयत्नानन्तरीयकत्वं प्रयत्नकार्ये घटादौ तथा व्यवधानापोहेन प्रयत्नानन्तरोपलभ्यमाने कीलकादावपि दृष्टम्। तत्र द्वितीयं न जन्यत्वसाधकम्। आद्ये त्वसिद्धम् (गौ० वृ० ५।१।३७)। [ग] वाद्युक्तहेतोरन्यकार्येणापि संभवाभिधानम्। यथा शब्दः अनित्यः प्रयत्नानुविधायित्वादित्यत्र प्रयत्नानुविधायित्वमुभययथापि संभवति। घटादिवच्छब्दस्वरूपोत्पत्तौ जलादिवदावरकनिवृत्तौ च। उभयत्रापि प्रयत्नानुविधायित्वदर्शनात्। तथा च तस्यावरकनिवृत्तिरूपकार्यान्तरस्य संभवान्नानित्यत्वनियतत्वमिति (नील० पृ० ४५)। [घ] असिद्धतां वादिहेतोरुक्त्वा तं साधयेत्स्वयम्। तद्दूषणान्मूलहेतुभङ्गः कार्यसमो मतः॥ इति (ता० र० परि० २ श्लो० १२७)। असिद्धदेशनाभासोयम्। अस्याकृतिगणत्वात्सूत्रानुपदर्शितानामपि परिग्रहः। यथा शाठीसमा अनुपकारसमेत्यादि (गौ० वृ० ५।१।३७)।

कार्यान्वितत्वम्—कार्यताबोधकपदप्रतिपाद्यार्थात्मककार्ययुक्तत्वम्। यथा प्राभाकरमीमांसकनये घटमानयेत्यादौ घटादिपदानामानयनादिरूपक्रियाविशिष्ट एव घटादौ शक्तिः इत्यत्र क्रियान्वितत्वम्। अन्विते शक्तिरिति तेषां मतम्। अयमभिप्रायः। कथंचिदुपस्थितपदार्थानां शाब्दबोधवारणाय तत्तद्विषयकशाब्दबोधं प्रति वृत्तिज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वेन हेतुतायाः कल्पनीयतया अन्वयांशेपि शक्तिरपेक्षिता। अन्यथा तादृशसामान्यकार्यकारणभावभङ्गापत्तेः। एवं च अन्वितो घटपदवाच्यः इत्याकारकशक्तिज्ञानमेव शाब्दबोधप्रयोजकम् इति (नील० ४ पृ० ३२)।

प्राभाकरमते शक्तिग्रहप्रकारस्त्वित्थम् । प्रयोजकवृद्धेन घटमानय इत्युक्तम् । तच्छ्रुत्वा प्रयोज्यवृद्धेन घट आनीतः । तदवधार्य पार्श्वस्थो बाल घटानयनरूप कार्यं घटमानयेति शब्दप्रयोज्यम् इत्यवधारयति । ततश्च घट नय गामानय इत्यावापोद्वापाभ्या घटादिपदाना कार्यान्वितघटादौ शक्ति गृह्णाति इति (मुक्ता० ४ पृ० १७६) (चि० ४) । अत्र नैयायिकास्तु चैत्र पुत्रस्ते जात कन्या ते गर्भिणी इत्यादौ सिद्धार्थविषयकत्यापि शाब्दबोधस्योपपत्तेर्न कार्यान्विते शक्ति । अत एव यन्न दु.खेन सभिन्न न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपपन्न च तत् सुख स्व पदास्पदम् ॥ इत्यर्थवादोपस्थिते सुखे वेदादेव स्वर्गपदस्य शक्तिग्रह' इति (चि० ४) । अन्वयस्य वाक्यार्थतया भानसभवादन्यथाशेपि शक्तिर्न कल्पनीया इति प्राहुः (त० दी० ४ पृ० ३२) । अत्राय निष्कर्षः । पदार्थसंसर्गस्य पदसमभिव्याहारबलादेव शाब्दबोधे भानसभवात् तादृशससर्गांशेपि शक्तिर्न कल्पनीया इति (नील० ४ पृ० ३२) ।

कार्यैक्यम्—(सगति.) एककार्यानुकूलत्वम् (राम० २ पृ० १३४) । यथा अनुमितिलक्षणैककार्यानुकूलत्वसगत्या पक्षधर्मता निरूपयितुमाह (दीधि० २ पृ० १२३) इत्यादौ व्याप्तिपक्षधर्मतयोरनुमितिलक्षणकार्यैक्य सगति । इद च एककार्यत्वमित्यप्युच्यते ।

कालः—१ (द्रव्यम्) [क] विभुत्वे सति दिगसमवेतपरत्वासमवायिकारणाधिकरणम् (सर्व० स० पृ० २१९ औलु०) । तदर्थश्च दिग्यसमवेतं यत् परत्वस्यासमवायिकारणम् कालपिण्डसयोग तस्याधिकरणम् इति । दिशि अतिव्याप्तिवारणायदिगसमवेतेति । [ख] परापरव्यतिकरयौगपद्यायौगपद्यचिरक्षिप्रप्रत्ययकारण द्रव्यम् (वै० उ० ७।१।२५) (भा० प० श्लो० ४७) । [ग] अतीतादिव्यवहारहेतु (त० स०) । तदर्थश्च अतीत भविष्यद् वर्तमानः इति प्रतीतिप्रयोजकः व्यवहारस्तत्साधारणनिमित्तहेतु. । तेन व्यवहारस्य शब्दा-

त्मकत्वेन तस्याकाशे समवायसंबन्धेन सत्त्वेपि नाकाशेतिव्याप्तिः (सि० च० १ पृ० १०) । [घ] सूर्यक्रियोपाधिवशादतीतानागतवर्तमानादिव्यवहारभाक् कालः (प्र० प्र०) । [ङ] शाब्दिकास्तु शब्दतन्मात्रपरिणामः काल इत्याहुः (ल० म० लका० प० २०) । [च] येन मूर्तीनामुपचयाश्चापचयाश्च लक्ष्यन्ते तं कालमित्याहुः । तस्यैव कयाचित्क्रियया युक्तस्याहरिति रात्रिरिति च भवति । कया क्रियया आदित्यगत्या । तयैवासकृदावृत्तया मास इति संवत्सर इति च भवति इति (पात० म० भा० २।२।५) । काललक्षणं तु कालिकसंबन्धावच्छिन्नकार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितमधिकरणविधया निमित्तत्वम् (दि० १।२ पृ० ८९) । कालिकसंबन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वमेव कालत्वम् इति निष्कृष्टार्थः (राम० १ काल० पृ० ८९) । अथवा विभुत्वे सति कालिकपरत्वापरत्वासमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वाद्युपाधिरूपं कालत्वम् (प० मा०) । यद्वा अतीतादिव्यवहारजनकतावच्छेदकमुख्यविशेष्यत्वम् (वाक्य० १ पृ० ५) । कालसत्त्वे प्रमाणं चानुमानम् । तच्च परत्वापरत्वे सासमवायिकारणके भावकार्यत्वाद्घटवत् इति । अयं भावः । ज्येष्ठे परत्वप्रत्ययः कनिष्ठे अपरत्वप्रत्ययः । स च परत्वापरत्वगुणविशेषाधीनः । परत्वापरत्वे च सासमवायिकारणके भावकार्यत्वात् । असमवायिकारणं च तयोः कालपिण्डसंयोग एव । तदाश्रयः काल इति (दि० १ पृ० ९१) । तथा च ज्येष्ठत्वकनिष्ठत्वज्ञानाधीनपरत्वापरत्वानुमेयः कालः सिद्धः (त० कौ० पृ० ३) । अत्र सूत्रम् अपरस्मिन्परं युगपच्चिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि (वै० २।२।६) इति । अयमर्थः । इतिशब्दः प्रकारार्थः प्रत्येकमभिसंबध्यते । अपरं चिरमित्यादयः प्रत्ययाः काललिङ्गानीति । बहुतरदिवाकरक्रियाविशिष्टशरीरज्ञानात् कालिकपरत्वोत्पत्तिरिति सिद्धान्तः । तज्ज्ञानं विशेषणविशेष्योभयसंबन्धघटकसापेक्षं साक्षात्संबन्धाभावे सति विशिष्टज्ञानत्वात् लोहितः स्फटिकः इति ज्ञानवत् इत्यनुमानेन तादृशसंबन्धघटकविधया कालः सिध्यति । तादृशसंबन्धश्च स्वसमवायिसंयुक्तसंयोगः । स च कालः जगदाधारः कार्यमात्रे

निमित्तकारणं चेति (सि० च० पृ० १०) । किंच इदानीं घटः इति प्रतीतेः संभवेन सूर्यक्रियाया घटादेश्च संबन्धोवश्यं स्वीकर्तव्यः । स च स्व-(क्रिया-)-समवायि-(तपन-)-संयोगिसंयोग एव भवति । तद्घटकतया कालः सिध्यति इति (दि० १ पृ० ९१) (प० मा०) । सांख्यास्तु काल आकाशेन्तर्भवतीति कालमतिरिक्तं न स्वीकुर्वन्ति (सां० कौ०)। दिक्कालौ नेश्वरादतिरिच्येते इतीश्वरात्मक एव कालः इति दीधितिकृद्रघुनाथतार्किकशिरोमणिरघुदेवरामभद्रादय आहुः । एतन्मते काल ईश्वरान्नातिरिक्तः । किंतु क्षणा एवेश्वरादतिरिक्ता इदानीम् इत्यादिव्यवहारविषयाश्चेति ज्ञेयम् (वाच०) । स च कालः एकः विभुः नित्यश्च (वै० २।२।६–९) (७।१।२५) (त० सं०) । काले पञ्च गुणा वर्तन्ते । एकत्वसंख्या परममहत्परिमाणम् पृथक्त्वम् संयोगः विभागश्चेति (भा० प० श्लो ३३) (त० भा० पृ० ३१) । अत्रेदमवधेयम् । कालस्त्वेकोपि उपाधिभेदात् अतीतानागतक्षणदिनवर्षादिव्यवहारविषयः (मु० १ पृ० ९१) । काल एकोपि उपाधिभेदात्त्रिविधः । अतीतः अनागतः वर्तमानश्चेति (त० कौ० १ पृ० ३) । तत्र भूतभविष्यत्कालावपि प्रत्येकमद्यतनानद्यतनभेदेन द्विविधौ इत्यादि ग्रन्थान्तरे द्रष्टव्यम् । कालोपाधिस्तु कालोपाधिशब्दव्याख्यानावसरे संग्रहीष्यते । कलनात्सर्वभूतानां स कालः परिकीर्तितः (वि० ध० पु० चि० पृ० १) । कालः सर्वकार्याणां चोत्पत्तिस्थितिविनाशहेतुः । तद्व्यपदेशात् । क्षणलवनिमेषकाष्ठाकलामुहूर्तयामअहोरात्रअर्धमासमासऋतुअयनसंवत्सरयुगकल्पमन्वन्तरप्रलयमहाप्रलयव्यवहारहेतुश्च । काललिङ्गाविशेषादेकत्वं सिद्धम् । कारणे कालः (वै० ७।१।२५) इति वचनात्परममहत्परिमाणम् । कारणपरत्वात् (७।२।२२) इति वचनात्संयोगः । तद्विनाशाद्विभागः (प्रशस्त० पृ० ७–८) । सोयं क्षणलवादिः कालः कालिकवृत्तेर्व्याप्यवृत्तितायाः नियामकः जन्यमात्रे साधारणनिमित्तकारणं च । तत्र प्रमाणम् । पौरुषं दैवसंपत्त्या काले फलति पार्थिव । यत्र एतन्मनुष्यस्य पिण्डितं स्यात्फलावहम् ॥ इति । ऋतौ ऋतौ इतिसमायोगे दृश्यन्ते फलसिद्धयः ।

तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथंचन ॥ इति च द्रष्टव्यम् (वाच०)। कालोतीन्द्रिय इति नैयायिकसिद्धान्तः। तथा च दिग्विपरीतपरत्वापरत्वानुमेयः काल इति (त० भा० पृ० ३१)। प्राभाकराश्च कालः षडिन्द्रियवेद्य इति अमन्यन्त (म० प्र० पृ० ६५)। मायावादिनस्तु कालः साक्षिप्रत्ययभास्य इति अङ्गीचक्रुः। २ विवेकसाक्षात्कारान्तरायो मेघाख्यस्तुष्टिविशेषः काल इति सांख्या आहुः (वाच०)।

कालातीतः—१ (बाधितहेत्वाभासः) [क] कालात्ययापदिष्टः कालातीतः (गौ० १।२।९)। [ख] कालातीतो बलवता प्रमाणेन प्रबाधितः (ता० र० श्लो० ८६)। २ कालातिक्रमः। यथा कालातीते वृथा संध्या वन्ध्यास्त्रीमैथुनं यथा इत्यादौ। अत्रार्थे कालातीतशब्दस्य कालस्यातीतमत्ययः इति व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या (वाच०)।

कालात्ययापदिष्टः—(हेत्वाभासः) [क] कालस्य साधनकालस्यात्यये अभावेपदिष्टः प्रयुक्तो हेतुः। एतेन साध्याभावप्रमा लक्षणार्थ इति सूचितम्। साध्याभावनिर्णये साधनासंभवात्। अयमेव बाधितसाध्यक इति गीयते। यथा वह्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यादौ (गौ० वृ० १।२।९)। कालात्ययापदिष्टः कालातीतः (गौ० १।२।९)। कालात्ययेन युक्तो यस्यार्थस्यैकदेशोपदिश्यमानस्य स कालात्ययापदिष्टः कालातीत इत्युच्यते। निदर्शनम् नित्यः शब्दः संयोगव्यङ्ग्यत्वाद्रूपवत् (वात्स्या० १।२।९)। [ख] यस्य बलवत्प्रत्यक्षादिप्रमाणेन पक्षे साध्याभावः परिच्छिन्नः सः। स एव बाधितविषय इत्युच्यते। यथा अग्निरनुष्णः पदार्थत्वात् कृतकत्वाद्वा जलवदिति। यथा वा घटः क्षणिकः सत्त्वादित्यादौ सत्त्वं हेतुः कालात्ययापदिष्टः। अग्निरनुष्ण इत्यत्र कृतकत्वं हेतुः। तस्य च यत् साध्यम् अनुष्णत्वम् तस्याभावः प्रत्यक्षेणैव परिच्छिन्नः (परिज्ञातः)। त्वगिन्द्रियेणाग्नेरुष्णत्वपरिच्छेदात् (त० भा० पृ० ५०)। घटः क्षणिक इत्यत्र हेतोः सत्त्वस्य यत् साध्यम् क्षणिकत्वम् तस्याभावः अक्षणिकत्वम् प्रत्यभिज्ञया पूर्वावस्थानुभवजनितसंस्कारसहकृतेन्द्रियप्रभवया पूर्वापरकालाकलनया घटस्य स्थायित्वं परिच्छिद्यत इति तस्य हेतो-

त्ययात्वं संभवति । [ग] बाधितवदस्यार्थोनुसंधेयः । यथा कालात्ययापदिष्टश्च हेत्वाभासाश्च पञ्चधा (भा० प० श्लो० ७२) इत्यादौ ।

कालिकविशेषणता—(स्वरूपसंबन्धः) कालिकसंबन्धवदस्यार्थोनुसंधेयः ।

कालिकसंबन्धः—कालेन कृतः संबन्धः (वाच०) । यथा कालगन्धयोः संबन्धः । अयं च संबन्धः सर्वाधारताप्रयोजकसंबन्ध इति जेगीयते । तथाहि अनेन संबन्धेन सर्वेषु जन्यभावेषु जन्यभावानां वृत्तिमत्त्वम् । नित्येषु तु कालिकसंबन्धेन न कस्यापि सत्त्वम् । नित्यानुयोगिककालिकसंबन्धस्यानुपगमात् । कालस्य च नित्यत्वेपि कालानुयोगिकस्तादृशसंबन्धस्तु स्वीक्रियत इति नैयायिका मन्यन्ते । अत्र च कालातिरिक्ते नित्ये कालिकायोगः इति नैयायिकानां सिद्धान्तो द्रष्टव्यः । कालिकसंबन्धश्चायं स्वरूपादनतिरिक्त इत्यन्ये (ग० सिद्धा०) । महाकालजन्यपदार्थयोः एककालवृत्तिमतोर्जन्यपदार्थयोश्चायं संबन्धः । स च कालिकविशेषणताख्यः सर्वाधारताप्रयोजकः । यथा कालस्य गन्धादिसर्ववस्त्वाधारताप्रयोजकः कालिकाख्यः संबन्धः । एवं दिक्कृतविशेषणतापि बोध्या (त० दी० १ पृ० ७) । अत्रायं विवेकः । गगनादिकं सर्वदैवास्ति इत्यादिव्यवहारात्कालिकविशेषणताख्यसंबन्धेनाकाशपरमाण्वादयो नित्या अपि काले वर्तन्ते । दिग्विशेषणताख्यया सर्वाधारतानियामिकया तु जन्यमात्रं दिशि तिष्ठति इति (राम० १।१ पृ० ५६) ।

काली—(कल्याणीशब्दे दृश्यम्) ।

कालीनत्वम्—कालवृत्तित्वम् । यथा घटकालीनः पट इत्यादौ पटस्य घटकालीनत्वम् । प्राक्कालीनोत्तरकालीनार्वाक्कालीनप्रभृतिप्रयोगेषु खप्रत्ययो दृश्यते । स चानुक्तोप्यवगन्तव्यः । अन्यथा बहुतरलक्ष्यक्षतिप्रसङ्गः स्यात् (गण०) । अत्र च कालाट्ठञ् (४।३।११) इति पाणिनिसूत्रे कालात् इति योगं विभज्य युष्मदस्मदोरिति सूत्रान्मण्डूकप्लुत्या खञनु-

वर्त्ये विधेयः इत्याकूतम्। गौडाश्च समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधो वक्तव्यः (पा० सू० १।१।७२ वार्ति०) इत्युक्ते: तदन्तविधिपरिभाषाया अप्रवृत्तेः कालान्तशब्दान्नास्य प्रवृत्तिः। तेन तदन्तशब्दात् ख एव साधुः। समानकालीनः प्राक्कालीन इति भूरिप्रयोगात् इत्याहुः। वस्तुतस्तु तद्धिता (४।१।७६) इति पाणिनिसूत्रस्थबहुवचनेनानुक्तस्थलेपि तद्धितप्रत्ययो बोध्यते। स चात्र खप्रत्ययः इति विज्ञेयम्। वैयाकरणमते तु भाष्यानुक्तत्वादप्रमाणमेतत्। अत एव अपभ्रंशा एवैते इति प्रामाणिका इति सिद्धान्तकौमुद्यामुक्तम् (कौ० ४।३।११)।

कालोपाधिः—क्षणदिनादिव्यवहारविषयत्वनियामको धर्मः। स च जन्यमात्रं (अनित्यमात्रं) क्रियामात्रं वा कालोपाधिः। तथाहि स्वजन्यविभागप्रागभावावच्छिन्नं कर्म (१) पूर्वसंयोगावच्छिन्नविभागः (२) पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नोत्तरसंयोगप्रागभावः (३) उत्तरसंयोगावच्छिन्नं कर्म (४) च इत्यादि (मु० १ पृ० ९२)। स्वजन्येत्यस्यार्थश्च स्वम् रविक्रिया। तज्जन्यो विभागः रविपूर्वदेशयोर्विभागः। तस्य प्रागभावः। स तादृशक्रियोत्पत्तिकाले तिष्ठति। तदवच्छिन्नम् तदेव कर्म इति (सि० च० १ पृ० १०)। पूर्वसंयोगेत्यादेः स्वजन्यविभागनाश्यपूर्वसंयोगविशिष्टः स्वजन्यविभाग इत्यर्थः। पूर्वसंयोगनाशेत्यादेः स्वजन्यविभागजन्यपूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नः स्वजन्योत्तरसंयोगप्रागभाव इत्यर्थः। उत्तरसंयोगेत्यादेः स्वनाशकोत्तरसंयोग इत्यर्थः (दि० १ पृ० ९२)। अनेनोपाधिचतुष्टयेन क्षणचतुष्टयव्यवहार उपपद्यते। एवम् क्षणान्तरव्यवहारनियामकं कर्मान्तरादि ऊह्यम्। महाप्रलये क्षणादिव्यवहारो यद्यस्ति तदा सोनायत्या ध्वंसेनैव उपपादनीयः इति (मु० १ पृ० ९३)। स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिप्रतियोगिकयावद्ध्वंसविशिष्टसमयस्यैव तत्र क्षणव्यवहारविषयत्वमिति भावः (दि० १ पृ० ९३)। अत्र प्रथमक्षणे क्रियोत्पद्यते। अनन्तरं क्रियातो विभागः। ततः पूर्वसंयोगनाशः। तत उत्तरदेशसंयोग उत्पद्यते। इति एकवारं नेत्रनिमीलने नैयायिकप्रक्रिया ज्ञेया। एत एव क्रियादयश्चत्वारः क्रमेण चत्वार उपाधयो बोध्याः।

काव्यम्—नायकादिप्रतिपादको वाक्यसंदर्भः । यथा वाल्मीकिविरचितं रामायणं काव्यम् । आलंकारिकास्तु अदोषौ सगुणौ सालंकारौ शब्दार्थौ काव्यम् । दोषवर्जितं सगुणं सालंकारं शब्दविशिष्टार्थ अर्थविशिष्टशब्द एतदन्यतरत् काव्यम् इति समुदितार्थः । तदुक्तम् । गुणालंकारसहितौ शब्दार्थौ दोषवर्जितौ । गद्यपद्योभयमयं काव्यं काव्यविदो विदुः ॥ इति (प्रतापरु० पृ० १२) । तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः क्वापि इति (काव्यप्र० उ० १ श्लो० ४) । पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टः शब्द एव काव्यं नार्थः काव्यमिति रसगङ्गाधरकृदादय आहुः । काव्यसंपत्सामग्री तु शब्दार्थौ मूर्तिराख्यातौ जीवितं व्यङ्ग्यवैभवम् । हारादिवदलंकारास्तत्र स्युरुपमादयः ॥ श्लेषादयो गुणास्तत्र शौर्यादय इव स्थिताः । आत्मोत्कर्षावहास्तत्र स्वभावा इव रीतयः ॥ शोभामाधुर्यकं प्राप्ता वृत्तयो वृत्तयो यथा । पदानुगुण्यविश्रान्तिः शय्या शय्येव संमता ॥ रसास्वादप्रभेदाः स्युः पाकाः पाका इव स्थिताः । प्रख्याता लोकवदियं सामग्री काव्यसंपदः ॥ इति (प्रतापरु० पृ० १२)।

कासराक्षः—महिषाख्यो गुग्गुलः (पु० चि० पृ० ३०४) ।

किंच—(अव्ययसमुदायः) १ आरम्भः । २ समुच्चयः । ३ साकल्यम् । ४ संभावना । ५ अवान्तरम् (वाच०) ।

किंचन—(अव्ययसमुदायः) १ असाकल्यम् । २ अल्पम् (वाच०) ।

किंचित्—(अव्ययसमुदायः) १ असाकल्यम् । २ अल्पम् । यथा कम्पेन किंचित् प्रतिगृह्य मूर्ध्नः (रघु०) आवर्जिता किंचिदिव स्तनाभ्याम् (कुमार०) इत्यादौ (वाच०) ।

किंतु—(अव्ययसमुदायः) १ पूर्ववाक्यसंकोचज्ञापनम् । २ प्रागुक्तविरुद्धार्थः । ३ किंपुनरर्थः (वाच०) ।

किंनु—(अव्ययसमुदायः) १ प्रश्नः । २ वितर्कः । ३ सादृश्यम् । ४ स्थानम् (वाच०) ।

किम्—१ [क] जिज्ञासितम् (ग० शक्ति० पृ० १०४) (दि० ४ पृ० १७९) (म० प्र० ३।३४) । यथा किं तव नामधेयमित्यादौ ।

[ख] अनिर्धारितविशेषविशिष्टम् । यथा कीदृशो गवयपदवाच्यः इत्यादौ (म० प्र० ३ पृ० ३४)। यथा वा कस्मै नाथ समर्प्य कौरवकुलं व्योमान्तमालम्बसे (उद्भटः) इत्यादौ । २ ईषदर्थः । यथा न किमप्यस्यास्ति इत्यादौ । ३ अतिशयः । यथा किमप्येष प्रगल्भते इत्यादौ । अत्र अतिशयितं प्रगल्भते इति बोधः (वाच०)। ४ प्रश्नः । यथा किमिदं किंनरकण्ठि सुप्यते (रघुः) इत्यादौ (वाच०)। ५ वितर्कः । स च प्रयोक्तुः संभावनात्मकं ज्ञानम् । यथा किमिन्दुः किं पद्मं किमु मुकुरबिम्बं किमु मुखं किमब्जे किं मीनौ किमु मदनबाणौ किमु दृशौ । खगौ वा गुच्छौ वा कनककलशौ वा किमु कुचौ तडिद्वा तारा वा कनकलतिका वा किमबला ॥ इत्यादौ किंशब्दार्थः । ६ कुत्सा । यथा किंगौरित्यादौ (ग० शक्ति० पृ० १०९–११०)। यथा वा स किंसखा (किरा० १।५ इत्यादौ)। एवम् वाशब्दस्याप्यर्थो ज्ञेयः (ग० शक्ति० पृ० १०९)।

किमु—(अव्ययम्) १ प्रश्नः । २ निषेधः । ३ वितर्कः । ४ निन्दा । यथा किमु भीरु ररायसे (भट्टिः) इत्यादौ (वाच०)।

किमुत—(अव्ययम्) १ प्रश्नः । २ वितर्कः । तत्र प्रमाणम् आहो उताहो किमुत वितर्के किं किमुत च इति (हेम०) (वाच०)। ३ विकल्पः । ४ अतिशयः (वाच०)।

किल—(अव्ययम्) १ आगमप्रसिद्धिः । यथा कंसं जघान किल वासुदेवः इत्यादौ । अत्र कृष्णकर्तृकं कंसहननमागमसिद्धम् इति बोधः । २ अरुचिः । यथा एवं किल केचिद्वदन्ति इत्यादौ । अत्र केषांचिदेवं कथनं वक्तुररुचिविषयः इति बोधः । ३ न्यक्कारः । यथा स किल योत्स्यते इत्यादौ । अत्र तस्य योधनशक्तिराहित्यद्योतनात् तिरस्कारो गम्यते । ४ संभावना । यथा पार्थः किल विजेष्यते कुरून् इत्यादौ । अत्र पार्थकर्तृककुरुविजयः संभावनाविषयः इति बोधः । ५ हेतुः । यथा स किलैवमुक्तवान् इत्यादौ । अत्र तत्कथनस्यान्यत्र हेतुता द्योत्यते । ६ अलीकम् । यथा प्रसह्य सिंहः किल तां चकर्ष

(रघु० स० २) इत्यादौ (गणरत्न०) । अत्र सिंहकर्तृकं नन्दिनीकर्षणमलीकम् इति बोधः (वाच०) । ७ वार्ता । ८ अनुशयः । ९ निश्चयः इत्यादि (वाच०) ।

कुतुपः—अह्नो मुहूर्ता विख्याता दश पञ्च च सर्वदा । तत्राष्टमो मुहूर्तो यः स कालः कुतुपः स्मृतः ॥ (पु० चि० पृ० ३३९) ।

कुमारिका—कुमारिका द्विवर्षा (कल्याणीशब्दे द्रष्टव्यम्) ।

कुम्भः—विंशतिद्रोणकः कुम्भः (मिताक्षरा अ० २।२७५) ।

कुम्भकः—अन्तःस्तम्भवृत्तिः (सर्व० सं० पृ० ३७७ पातञ्ज०) ।

कुर्वद्रूपत्वम्—यत्किंचित्कार्यजनकतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः । यथा विज्ञानवादिमते अङ्कुरोपधायकक्षणिकबीजव्यक्तिमात्रवृत्तिर्बीजत्वव्याप्या जातिः (दि० १ आत्म० पृ० १०१) (राम०) । अत्र कुर्वत् फलोन्मुखं रूपं यस्य तस्य भावः इति विग्रहो द्रष्टव्यः (वाच०) । अत्र नैयायिकाः क्षेत्रादावुप्तबीजव्यक्तिविशेषेणैवाङ्कुरोत्पत्तिः न तु कुसूलस्थबीजव्यक्त्या । तथा च फलजननाय योग्ये धान्यादिबीजेतिशयः (उपकारः) सहकारिभिः धरणिसलिलसंयोगादिभिः आधीयत इत्यवश्यं वाच्यम् । तेनैवाङ्कुरादिनियमोपपत्तौ अलं कुर्वद्रूपत्वकल्पनेनेत्याहुः (दि० १ आत्म० पृ० १०१) (सर्व० पृ० २४ बौद्ध०) (वाच०) ।

कुलम्—ज्ञातिसंबन्धिबन्धूनां समूहः (मिता० अ० २ श्लो० ३०) ।

कुसीदम्—उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यम् (मिता० अ० २ श्लो० ४०) ।

कृञ्—(धातुः) [क] यत्नः । यथा पाकं करोतीत्यादौ कृधात्वर्थः प्रयत्नः । आख्यातस्य यत्नवाचकत्वेप्यत्र लक्षणया आख्यातेन व्यापारो बोध्यत इति ज्ञेयम् । अत्रेदं बोध्यम् । कृञः फलावच्छिन्नव्यापारबोधकतया पाकस्य गौणकर्मत्वम् । तच्च गौणकर्मत्वं अत्र साध्यताख्यकृतिविषयत्वम् (का० व्या० पृ० ६) । [ख] शाब्दिकास्तु कृञोर्थः उत्पादनम् । तच्चोत्पत्तिरूपफलसहितं यत्नादि । यथा घटं करोतीत्यादौ

कृञोर्थः इत्याहुः। अत एवास्य धातोः सकर्मकत्वमपि संगच्छते। तत्रोक्तम् व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया। कृञोकर्मकतापत्तेर्नहि यत्नोर्थ इष्यते॥ किंतूत्पादनमेवातः कर्मवत् स्याद्यगाद्यपि। कर्मकर्तर्यन्यथा तु न भवेत् तद्दृशेरिव॥ इति (वै० सा० धात्वर्थ० भर्तृ० श्लो० ५१६ पृ० ५०–६१)।

कृतिः—१ प्रयत्नवदस्यार्थोनुसंधेयः (त० सं०)। २ प्रवृत्तिः।

कृत्यपञ्चकम्—पञ्चविधं तत्कृत्यं सृष्टिस्थितिसंहारतिरोभावः। तद्वदनुग्रहकरणं प्रोक्तं सततोदितस्यास्य॥ (सर्व० सं० पृ० १८० शै०)।

कृदन्तम्—(यौगिकं नाम) यद्धात्वर्थान्वितस्वार्थान्वयबोधं प्रति यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नस्य यत्कृतो निश्चयः कारणम् तद्धातूत्तरगं तत् कृदेव तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नं सत् कृदन्तं नाम। यथा पाचकपाठ्यमानेत्यादि। तद्धि धात्वर्थेनान्वितस्य स्वार्थकर्त्रादेः कर्मत्वादावन्वयबोधं प्रति द्वितीयायंशे तादृशानुपूर्वीकत्वेन निश्चीयमानं हेतुर्भवति इति लक्षणसमन्वयो बोध्यः (श० प्र० श्लो० ५२ पृ० ६८)।

कृपा—निरुपधिपरदुःखप्रहाणेच्छा। यथा मिथुने कृपावती (कुमार०) इत्यादौ।

कृषिः—विलेखनम्। यथा भूतिभुजः कर्षन्ति हलैरित्यादौ धात्वर्थः। विलेखनं चात्र भूम्यवयवशैथिल्यानुकूलव्यापारः। क्वचित् प्रतिविधानम्। यथा पञ्चभिर्हलैः कर्षति गृहीत्यादौ धात्वर्थः (ग० व्यु० का० ३ पृ० ८१)। प्रतिविधानं चात्र भूम्यवयवशैथिल्यानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारः। स च प्रेरणादिरूपः।

कृष्णपक्षः—कलाक्षयाधिकरणकालः (पु० चि० पृ० ३१)।

कृष्णलम्—सुवर्णशकलम् (जै० न्या० अ० ८ पा० १ अधि० १८)।

क्लृप्तत्वम्—१ नियतत्वम् अवधारणेन कल्पितत्वं वा (वाच०)। यथा अवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिन एव कार्यसंभवे तद्भिन्नमन्यथासिद्धम् (मु० १)

इत्यादौ । २ छिन्नत्वम् । यथा क्लृप्तकेशनखश्मश्रुर्दान्तः शुक्लाम्बरः शुचिः (मनु०) इत्यादौ इति धर्मज्ञा आहुः । ३ रचितत्वम् । यथा क्लृप्तेन सोपानपथेन मञ्चम् (रघु० स० ६) इत्यादौ इति काव्यज्ञा आहुः (वाच०) ।

केवलत्वम्—१ इतरासहायत्वम् । यथा यथैव ताः पुरः केवलीरोपधीरश्नन्ति केवलीरपः पिबन्ति केवलमेव पयो दुह्रे (शत० ब्रा० १।६।१७।१५) । तदर्थश्च यथा पुरा अमावास्यातः पूर्वदिवसे ता गावः केवलीश्चन्द्रानुप्रवेशरहिता ओषधीरपश्चाहारं कृत्वा केवलं चन्द्ररहितमेव पयो दुह्रे दुहते (भा०) (वाच०) इत्यादौ । २ अवधारणत्वम् । ३ ज्ञानविशेषनिष्ठं वैजात्यम् । यथा जयन्ति ते जिना येषां केवलज्ञानशालिनाम् इत्यादौ ।

केवलम्—(ज्ञानम्) तपःक्रियाविशेषान्यदर्थं सेवन्ते तपस्विनस्तज्ज्ञानमन्यज्ञानासंस्पृष्टं केवलम् (सर्व० सं० पृ० ६४ आर्ह०) ।

केवलव्यतिरेकि—(लिङ्गम् अनुमानं वा) [क] अगृहीतान्वयव्याप्तिकसाध्यकम् (दीधि० २ पृ० १५६) । अत्र साध्याभावसाधनाभावयोः साहचर्यं व्यतिरेकः । तथा च व्यतिरेकेणैव व्याप्तिर्यस्मिंस्तत् इति समासो द्रष्टव्यः । केवलव्यतिरेकि तु चतूरूपोपपन्नं भवति । चत्वारि रूपाणि च पक्षधर्मत्वम् विपक्षाद्व्यावृत्तिः अबाधितविषयत्वम् असत्प्रतिपक्षत्वं चेति । अत्र सपक्षाभावेन सपक्षसत्त्वं नास्तीति चत्वारि रूपाण्येवेति भावः (सि० च० २ पृ० २७) । तेन चतूरूपोपपन्नमेव तत्तत्साध्यं साधयितुं क्षमते (वै० उ० ३।१।१७) । केवलव्यतिरेकिणि प्रतिज्ञाहेतू तुल्यावेव । उदाहरणोपनयनिगमनानि तु भिद्यन्ते । यथा जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वात् इत्यत्र यत्सात्मकं न भवति तत्प्राणादिमन्न भवति यथा घटः न चेदं जीवच्छरीरं प्राणादिमन्न भवति तस्मान्न तथा इति (त० कौ० २ पृ० १३) । [ख] असत्सपक्षम् (मु० गु० पृ० २१९) (न्या० म० २ पृ० १९) । असत्सपक्षत्वं च पक्षातिरिक्ते अनिश्चितसाध्यसाधनसहचारकत्वम् (न्या० म० २

पृ० १९) । अथवा अगृहीतहेतुसहचारं यत् व्यतिरेकिसाध्यम् तत्कत्वम् (दि० गु० पृ० २१९)। यद्वा यत्र निरुपाधिव्यतिरेक-सहचारेणान्वयव्याप्तिग्रहस्तत्त्वम् (चि० २ पृ० ४८-४९)। [ग] व्यतिरेकमात्रव्याप्तिकम् (त० स०) (न्या० म० २)। [घ] यत्र व्यतिरेकव्याप्तिरेवास्ति तत् (त० कौ० २ पृ० ११)। यथा पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वादित्यत्र गन्धवत्त्वं केवलव्यतिरेकि (त० स०) (न्या० म० २) । अत्र जलादीनां त्रयोदशान्योन्याभावास्त्रयोदशसु प्रसिद्धाः पृथिव्यां साध्यन्ते इति तात्पर्यम्। अत्रानुगमश्च योभावो यस्याभावस्य व्यापकत्वेन गृहीतः तदभावाभावेन तस्य व्याप्यस्याभावः पक्षे साध्यत इति (चि० २ पृ० ६३)। पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वात् इत्यादौ यन्नेतरेभ्यो भिद्यते तन्न पृथिवी यथा जलम्। न च नेयं पृथिवी तस्मादितरेभ्यो भिद्यत इति व्यतिरेकिणमुदाहरन्ति। न च पक्षातिरिक्ते जलादौ साध्यसाधनयोः सहचारोस्ति निश्चीयते वा (न्या० म० २ पृ० १९) । यथा वा जीवच्छरीरं सात्मकं चेष्टावत्त्वात् प्राणादिमत्त्वादित्यादौ हेतुः केवलव्यतिरेकी (चि० २ पृ० ५६-६३) (त० कौ० २ पृ० ११)। अत्र सात्मकत्वं च चेष्टाया असमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वे सति शरीरत्वम्। तच्च जीवच्छरीरे साध्यम्। चेष्टावत्त्वादिति हेतुः। चेष्टाविरहश्च घटादौ प्रत्यक्षसिद्धः। चेष्टाविरहाच्चद-समवायिकारणसंयोगविरहोपि सुग्रहः इत्यादि (चि० २ पृ० ५८)। अत्र यत् सात्मकं न भवति तत् प्राणादिमन्न भवति यथा घटः इति व्यतिरेकव्याप्तिरेवास्ति। न तु यत् प्राणादिमत् तत् सात्मकम् इत्य-न्वयव्याप्तिरस्ति । जीवच्छरीरमात्रस्य पक्षीकरणेन दृष्टान्ताभावात्। पक्षातिरिक्ते हेतुसाध्ययोरेवासत्त्वादिति (त० कौ० २ पृ० १२) (प्र० प्र० पृ० ६)।

केवलसमासः—(समासः) अव्ययीभावादिषड्भिन्नत्वे सति यः समासः सः। यथा पूर्वं भूतः इति विग्रहे भूतपूर्वः इत्यादिः (म० प्र० ४ पृ० ४४)।

केवलान्वयि—१ (लिङ्गम् अनुमानं वा) [क] अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकम् (दीधि० २ पृ० १५६) (न्या० बो० २ पृ० १५)। यथा न तावदव्यभिचरितत्वम्। तद्धि न साध्यवदन्यावृत्तित्वम्। केवलान्वयिन्यभावात् (चि० २ पृ० २) इत्यादौ। केवलान्वयि तु चतूरूपोपपन्नमेव स्वसाध्यं साधयितुं क्षमते। चत्वारि रूपाणि च पक्षधर्मत्वम् सपक्षे सत्त्वम् अबाधितविषयत्वम् असत्प्रतिपक्षत्वं चेति (सि० च०)। तत्र हि सर्वस्यैवाभिधेयत्वाद्विपक्षासत्त्वम् (मु० गु० पृ० २१९)। तस्य विपक्षाभावेन विपक्षव्यावृत्त्यभावादिति भावः (सि० च० २ पृ० २७)। अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकमित्येतल्लक्षणं च हेतोर्व्यतिरेकित्वेपि संगच्छते (न्या० बो० पृ० १५)। [ख] असद्विपक्षम्। तदर्थस्तु पक्षव्यापकम् सपक्षे वर्तमानम् विपक्षशून्यम् अबाधितविषयम् असत्प्रतिपक्षम् इति (ता० र० श्लो० १६)। यथा ज्ञेयमभिधेयत्वादित्यादौ (मु० गु० पृ० २१९)। अत्र केवलान्वयिनोभिधेयत्वस्य न विपक्षः। अभिधानेनभिधाने च विपक्षत्वव्याघातात् (चि० २ पृ० ४६)। [ग] अन्वयमात्रव्याप्तिकम् (त० सं०)। तदर्थश्च व्यतिरेकाप्रतियोगिसाध्यकम् (वाक्य० २ पृ० १५)। यद्वा व्यतिरेकव्याप्तिशून्यत्वे सत्यन्वयव्याप्तिमत् (न्या० बो० २ पृ० १५)। अत्र अन्वयेनैव व्याप्तिर्यस्मिंस्तत्तथा इति समासो द्रष्टव्यः। [घ] यत्रान्वयव्याप्तिरेवास्ति तत् (त० कौ० २ पृ० ११)। यथा घटोभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्र प्रमेयत्वं केवलान्वयि (त० सं०)। अत्र घटः पक्षः। तस्याभिधेयत्वं साध्यम्। प्रमेयत्वं हेतुः। तस्मिन् हेतौ यत्र यत्र प्रमेयत्वम् तत्र तत्राभिधेयत्वम् यथा पटः इत्यन्वयव्याप्तिरेवास्ति। न तु यत्र यत्र साध्याभावः तत्र तत्र हेत्वभावः इति व्यतिरेकव्याप्तिरस्ति। अभिधेयत्वस्य प्रमेयत्वस्य च सर्वत्र सत्त्वात् साध्याभावादेरेवाप्रसिद्धत्वात् (त० कौ० २ पृ० ११) (मु० गु० पृ० २१९)। २ यो धर्मः सर्वत्र वर्तते यस्य चात्यन्ताभावः अप्रसिद्धः सः धर्मः केवलान्वयी। लक्षणं च अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम् (चि० २ पृ० ४६) (त० दी०)

(न्या० बो० पृ० १५) । यथा अभिधेयत्वम् ज्ञेयत्वम् प्रमेयत्वम् वाच्यत्व च केवलान्वयि भवति (न्या० म० २ पृ० १९)। अत्राभिधेयत्व भगवदिच्छारूपशब्दशक्तिविषयत्वम् । तच्च सर्वत्रैव वर्तते । तस्य न कुत्राप्यत्यन्ताभावोस्ति । सर्वस्यैव भगवदिच्छाविषयत्वात् । वस्तुपदशक्यत्वात् । एव वाच्यत्वम् । ज्ञेयत्व च ज्ञानविषयत्वम् । तच्च सर्वत्रैव वर्तते । सर्वस्यैव भगवज्ज्ञानविषयत्वात् । एवम् प्रमेयत्व प्रमाविषयत्वम् । तच्च सर्वत्रैव वर्तते । सर्वस्यैव भगवत्प्रमाविषयत्वात् (न्या० म० २ पृ० १९)। प्रमाजातीयविषयत्व वा प्रमेयत्वम् । अथवा प्रमात्वमेव हि परपरासबन्धात् स्वाश्रयप्रमाविषयत्वरूपात् घटादौ प्रमेयत्वमनुगतम् (चि० २ पृ० ४७)।

केवलान्वयिहेतुः—(अवयव) अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसमानाधिकरणपक्षसपक्षसद्धेतुवचनम् (चि० २ अव० पृ० ७९)। यथा घटोभिधेय प्रमेयत्वादित्यादौ प्रमेयत्वात् इति हेतुपदम् ।

कैवल्यम्—१ मोक्ष । स च आत्यन्तिकदु खत्रयविगम इति साख्या (सा० भा०) । पुरुषार्थशून्याना गुणाना प्रतिप्रसव कैवल्यम् स्वरूपप्रतिष्ठा चितिशक्ति इति योगिन आहु । पुरुषस्य निर्लेपस्य कैवल्येनावस्थान कैवल्यम् (सर्व० स० पृ० ३३६ पात०)। अद्वितीयब्रह्मभावापत्तिरिति मायावादिन । २ एकत्वम् (ग० शक्ति०)।

कोटिः—१ सशयजनकज्ञानीयप्रकारतावान् । यथा वह्निमान्न वेत्यादिविप्रतिपत्तिवाक्यजन्यकोट्युपस्थिति इत्यादौ वह्न्यादि । २ पूर्वपक्ष । ३ त्रिकोणादिक्षेत्रावयवरेखाविशेष कोटिरिति लीलावतीकारादय । ४ राशिचक्रस्य तृतीयाश इति ज्योतिर्विद । ५ सख्याविशेष इति गणका । ६ प्रकर्ष । ७ अग्रभाग इति काव्यज्ञा वदन्ति ।

कोटिता—प्रकारताविशेष (ग० सव्य०)। यथा वह्निमान्न वा इति सशये वह्न्यादे कोटिता ।

कोपः—१ उत्कटद्वेषः । यथा चैत्राय कुप्यति कुप्यतीत्यादौ धात्वर्थः । तत्र धात्वर्थद्वेषे विषयत्वलक्षणं संप्रदानत्वं चतुर्थ्या बोध्यते । तेन चैत्रविषयकोत्कटद्वेषवान् इत्याकारकस्तत्र बोधः (श० प्र० श्लो० ६९ पृ० ८७) । चैत्राय कुप्यतीत्यादौ क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः (पा० १।४।३७) इति सूत्रेण संप्रदानसंज्ञा बोध्या । यथा वा क्रुध्यन् कुलं धक्ष्यति विप्रवह्निः (भट्टिः) इत्यादौ धात्वर्थः । शाब्दिकास्तु प्ररूढो वाक्चक्षुरादिविकारानुमेयश्चित्तवृत्तिविशेष इत्याहुः (ल० म०) । यथा इति क्रुधा क्रुध्यत तेन केतकम् (नैष०) इत्यादौ । कामव्याघातहेतुकश्चित्तवृत्तिविशेष इति कामशास्त्रज्ञाः । वधाद्यनुकूलश्चित्तवृत्तिविशेषः । यथा अपकारिणि चेत्कोपः कोपे कोपः कथं न हि । धर्मार्थकाममोक्षाणां प्रसह्य परिपन्थिनि ॥ इत्यादौ इति नीतिशास्त्रज्ञाः (नीतिशा०) । कामानवाप्तिजन्यश्चित्तवृत्तिविशेषः । यथा रिपौ बन्धौ स्वदेहे च समैकात्म्यं प्रपश्यतः । विवेकिनः कुतः कोपः स्वदेहावयवेष्विव ॥ इत्यादौ इति वेदान्तिनः । २ धातुवैषम्यकारिदोषाणां विकारविशेषः । यथा तत्र एते स्वभावत एव दोषाणां संचयप्रकोपशमप्रतीकारहेतवः (सुश्रुते) इत्यादौ इति भिषजः । ३ शृङ्गाराङ्गं मानः कोपः । यथा कोपात्कान्तं परित्यज्य पश्चात्तापसमन्विता (प्रतापरु०) इत्यादौ इत्यालंकारिका आहुः (वाच०) । अत्रोच्यते मानः कोपः स तु द्वेधा प्रणयेर्ष्यासमुद्भवः । द्वयोः प्रणयमानः स्यात् प्रमोदे सुमहत्यपि ॥ प्रेम्णः कुटिलगामित्वात् कोपो यः कारणं विना (सा० द०) इति ।

कोमलत्वम्—१ स्पर्शविशेषः । यथा निशा च शय्या च शशाङ्ककोमला (नैषध०) इत्यादौ । २ अवयवसंयोगविशेषः (सि० च०) । यथा काठिन्यकोमलत्वादिनानावयवसंयोगविशेषयुक्ता पृथिवी (त० भा० पृ० २७) इत्यादौ । एतत् मृदुत्वादिकं व्याख्येयम् ।

कौमारिकी—आषाढे शुक्लषष्ठी तु तिथिः कौमारिकी स्मृता (पु० चि० पृ० ९६) ।

कौमुदी—आश्विन्यां पौर्णमास्यां च अक्षैर्जागरणं निशि। कौमुदी सा समाख्याता कार्या लोकविभूतये ॥ (पु० चि० पृ० ३०२)।

क्त्वा—(प्रत्ययः) पूर्वकालीनत्वम् कर्ता च (तर्का० ४ पृ० ११)। यथा भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ भोजने व्रजनपूर्वकालीनत्वं क्त्वाप्रत्ययार्थः (त० प्र० ४ पृ० ७०–७२)। अत्र पूर्वत्वं च संनिहितक्रियापेक्षया बोध्यम्। क्रियापूर्वकालीनत्वं च क्रियाप्रागभावकालवृत्तित्वम् क्रियोत्पत्तिकालीनध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तित्वं वा । तेन भुक्त्वा व्रजतीत्यत्र गमनप्रागभावावच्छिन्नकालवृत्तिभोजनकर्त्रभिन्नो व्रजति इत्यर्थः। अत्र कालस्तात्पर्यवशात् व्यवहिताव्यवहितसाधारणो बोद्धव्यः। तेन पूर्वस्मिन्नब्दे गत्वास्मिन्नब्दे समागतः इत्यत्र तादृशप्रयोगावगमः (तर्का० ४ पृ० ११)। केचित्तु अव्यवहितपूर्वकालीनत्वमित्याहुः। अत्र अव्यवधानं च क्रियान्तरानुकूलविलम्बाभाववत्त्वम्। केचित्तु तदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगिकालत्वमेव तदव्यवहितपूर्वकालत्वम् । कालश्चात्र यावता कालेन भोजनानन्तरं व्रजनं तावान् स्थूलकालोपाधिर्विशिष्य निवेशनीयः। तेन नासंभवः इत्याहुः (त० प्र० ख० ४ पृ० ७०)। प्रामाकरास्तु समानकर्तृकत्वमेव क्त्वाप्रत्ययार्थ इत्याहुः। मणिकृतस्तु आनन्तर्यमेव तदर्थ इत्याहुः। अन्ये तु क्वचित् सामानाधिकरण्यविशिष्टव्याप्यत्वमपि क्त्वार्थ इत्याहुः । अधीत्य तिष्ठतीत्यत्र निरन्तराध्ययनशालिन्येव तथा प्रयोगात् अयमर्थ आवश्यकः। अत्र व्याप्तिश्च कालिकी। तथा च अध्ययनसामानाधिकरण्यविशिष्टाध्ययनव्याप्यस्थितिमान् इत्यन्वयधीः (त० प्र० ख० ४ पृ० ७२)। अपरे तु आश्रय एव क्त्वाप्रत्ययार्थ इत्याहुः। अयं भावः। क्त्वाप्रत्ययस्य कृत्प्रत्ययान्तर्गतत्वात् सामान्यशक्त्या आश्रयोपस्थितेः कृत्प्रत्ययेन संभवात् मुखं व्यादाय स्वपिति इत्यादौ स्वापपूर्वकालीनत्वस्य मुखव्यादाने असत्त्वेपि व्यादानाश्रये स्वापाश्रयत्वस्य विशिष्टे वैशिष्ट्यम् इति न्यायेनैव बोधः (त० प्र० ख० ४ पृ० ७२)। अन्ये त्वाहुः। स्वकर्तृकत्वस्वोत्तरत्व एतदुभयसंबन्धेन यत्किंचिद्विशिष्टं क्त्वाप्रत्ययार्थः। यथा ओदनं

पक्त्वा भुन्क्त इत्यादिभावार्थकक्त्वाप्रत्ययस्थले पाकक्रियाविशिष्टा भुजिक्रिया (कृष्ण०) ।

क्यच्—(धात्वंश प्रत्यय) इच्छा । यथा चैत्र पुत्रीयतीत्यादौ पुत्रीयति माणवकमित्यादौ च । एवम् श्येनायते काक इत्यादौ क्यङर्थोपि बोध्य । अयं च प्रत्ययो नामप्रकृतिको बोध्य । अत्र क्यजर्थेच्छाया त प्रकृत्यर्थतावच्छेदकीभूतपुत्रत्वाद्यवच्छिन्नविषयतया प्रकृत्यर्थस्य पुत्रादेरन्वय । तस्याश्च तिङर्थे आश्रयत्वे निरूपकत्वेनान्वय । तथा च पुत्रत्वेन पुत्रगोचरेच्छाया आश्रयत्ववांश्चैत्र इत्येवमन्वयधी (श० प्र० श्लो० १०७ पृ० १६५)। अत्र क्यजन्तस्याकर्मकत्वमेव विज्ञेयम् (ग० व्यु० का० २ ख० २ पृ० ६५)। पुत्रीयति माणवकमित्यत्र च आचारसदृशाचार क्यजर्थ । तत्र विशेषणीभूत आचारे कर्मत्वेन प्रकृत्यर्थस्यान्वय । विशेष्यीभूते च माणवकादे कर्मत्वेनान्वय । तेन पुत्रकर्मकाचरणसदृश य माणवककर्मकाचरण तदनुकूलकृतिमान् इत्याकारकस्तत्र बोध (श० प्र० श्लो० १०७ पृ० १६५)। पुत्रकर्मकाचरणं चेह अन्नपानादिना संवर्धनतोषणादि ज्ञेयम्। अत्रार्थे क्यजन्तस्य सकर्मकत्व बोध्यम् (ग० व्यु० का० २ ख० २ पृ० ६५) । अधिक तु द्वितीयाशब्दव्याख्यानावसरे सपादयिष्यते । श्येनायते काक इत्यत्रापि आचारसदृशाचार क्यङर्थ । तत्र च प्रकृत्यर्थस्य श्येनादे कर्तृत्वेनैव अन्वय । श्येनकर्तृकाचारसदृशाचारवान्काक इत्येव तत्र बोध । अत्र श्येनकर्तृकाचारश्च मांसहरणादिर्ग्राह्य (श० प्र० श्लो० १०७ पृ० १६६) ।

क्रमः—१ उद्दिष्टानामर्थवशाद्यथावद्ग्रहणम् । यथा द्रव्यनिरूपणानन्तर क्रमेण गुणादिक निरूप्यते इत्यादौ । २ अर्थानां नैयत्येन पूर्वापरावस्थानम् । यथा उद्देशक्रमेण द्रव्यादिनिरूपणम् इत्यादौ । ३ परिपाट्या यथोचितसंनिवेश (वाच०) । यथा शेषशेषिभावे अधिकृताधिकारे वा सत्येव वैदिककर्मणोनुष्ठाने पौर्वापर्यरूपक्रमग्रहणम् इत्यादौ । अत्र मीमांसकमते कर्मक्रमनियामकानि प्रमाणानि श्रुत्यर्थपाठस्थानमुख्यप्रवृत्त्याख्यानि षड्विधानि ज्ञेयानि (मीमांसान्यायप्रकाश पृ० ७३) ।

क्रयः—मूल्यदानजन्यस्वत्वस्य जनकः स्वीकारः । स्वत्वजनकं मूल्यदानं वा । यथा ग्रामं क्रीणातीत्यत्र धात्वर्थः । अत्र क्रयफले स्वत्वे ग्रामस्याधेयत्वेनान्वयः । तेन ग्रामनिष्ठस्य मूल्यदानजन्यस्वत्वस्यानुकूलस्वीकारवान् ग्रामनिष्ठं यत् स्वत्वम् तदनुकूलमूल्यदाता वा इति तत्र क्रमेण बोधः (श० प्र० श्लो० ७२ पृ० ९६) । क्रयस्य स्वत्वहेतुत्वमुक्तं मनुना सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः । प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥ (मनु० १० श्लो० ११५) इति । गौतमेनाप्युक्तम् स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु इति । क्रयादिरूपागमसहितभोगस्यैव स्वत्वे प्रामाण्यम् (वीरमित्रो०) । अत्रेदं बोध्यम् । *वैदिककर्माङ्गपरिक्रयादौ प्रायेण यजमानस्यैवाधिकारोस्ति इत्याह जैमिनिः* (जैमि० सू० ३।८।१) । अथवा क्रयो नाम मूल्यदानप्रयुक्तस्वसंबन्धिस्वत्वोत्पादकस्वीकारः । यथा गां क्रीणातीत्यादौ । अत्र गोवृत्तिमूल्यदानप्रयुक्तस्वस्वत्वानुकूलस्वीकारानुकूलकृतिमान् इत्यन्वयबोधः इति संप्रदायः (का० व्या० पृ० ५) । शाब्दिकाः मूल्यदानपूर्वकस्वीकार इत्याहुः (ल० म०) । केचित्तु पणपूरणादिमूल्यदानेन विक्रेतुः स्वत्वापनयनेन स्वत्वोत्पादनव्यापारः क्रय इत्याहुः (वाच०) ।

क्राथनम्—असुप्तस्यैव सुप्तलिङ्गवद्दर्शनम् (सर्व० सं० पृ० १७० नकुली०) ।

क्रिया—१ धात्वर्थः । स च धातूपनीतफलानुकूलसजातीयविजातीयव्यापारप्रचयः (त० प्र० ख० ४ पृ० ५०) । यथा चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यादौ पचनादिक्रिया (ल० म०) । इयं च क्रिया मतभेदेन फलविशिष्टव्यापाररूपा फलव्यापारोभयरूपा वा इत्यन्यदेतत् । क्रिया च भावना उत्पादयितुर्व्यापाररूपा साध्यत्वेनाभिधीयमाना इति (वाच०) । तथा चोक्तं हरिणा व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया (वाक्यप०) इति । साध्यत्वसाधनत्वएतदन्यतररूपेण प्रतीय-

मानोर्थः क्रिया इति शाब्दिका वदन्ति । अत्रोच्यते । क्रिया द्विविधा साध्या सिद्धा च । तत्र धातुवाच्या क्रिया साध्या । सैवाख्यातरूपेत्युच्यते । यथा पचति करोतीत्यादौ क्रिया साध्या । घञादिप्रत्ययप्रतिपाद्या तु क्रिया सिद्धा । यथा पाक इत्यादि । तदुक्तम् यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते । आश्रितक्रमरूपत्वात्सा क्रियेत्यभिधीयते ॥ गुणीभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् । बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते ॥ इति (ल० म०) (वै० सा०) । अत्र साध्यत्वं च निष्पाद्यत्वमेव । केचित्तु पूर्वापरीभूतावयवत्वसमानाधिकरणं कारकान्वयादियोग्यतावच्छेदक क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकं च यद्वैजात्यं तद्रूप साध्यत्वम् । सिद्धत्वं तु क्रियान्तराकाङ्क्षोत्थापकतावच्छेदक यद्वैजात्य तद्रूपम् । यथा पाक इत्युक्तेऽस्ति भवतीत्यादिक्रियान्तराकाङ्क्षोत्थानात्सिद्धत्वम् । पचतीत्युक्ते तु तदनुत्थानात्साध्यत्वम् इत्याहुः (ल० म०) । अथवा अत्र सिद्धत्वं च यद्धर्मवत्ताज्ञानात् क्रियान्तराकाङ्क्षोदयः तादृशज्ञाने प्रकारतयावच्छेदकं यत् तत् । तद्भिन्नत्वम् ज्ञाननिष्ठतादृशाकाङ्क्षोत्थापकत्वाभावावच्छेदकं वा साध्यत्वम् (वै० सा० ८०) । तेन अपचत् पश्यति पचति इत्यादौ सर्वत्र साध्यत्वेनासत्त्वरूपत्वेनाभिधीयमाना क्रियेति क्रियाशब्दस्य रूढिरनेन दर्शिता इति ज्ञेयम् । अथवा साध्यत्व लिङ्गसंख्यानन्वयित्वम् । तद्विपरीतं सिद्धत्वम् (वाच०) । अत्रोक्त हरिणा साध्यत्वेन क्रिया तत्र तिङ्पदैरभिधीयते इति (वाक्यप०) । तिङ्पदशब्देन तिङन्तं पदं गृह्यते । क्रियापदमिति यावत् । तथा च तिङ्पदैरित्यस्य क्रियापदघटितैर्धातुभिरित्यर्थः । अत्रायं विवेकः । पाक इत्यादौ धातुना साध्यत्वेनोपस्थाप्यायाः क्रियायाः सिद्धक्रियारूपे घञर्थे विशेषणत्वम् । पचत्यादौ तु नैवम् इति (वाच०) । प्रवृत्तिविषयः क्रियेति मीमांसकाः (मू० म० १) । २ श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानं शक्तितः क्रियेति रामानुजीयाः (सर्व० न० पृ० १२४ रामानु०) । ३ चलनात्मकं कर्म । यथा परापरत्वमूर्तत्वक्रियावेगाश्रया अमी (भा० प० श्लो० २५) इत्यादौ क्रियाशब्दार्थः कर्म । ४ प्रयोगः ।

यथा तस्मिन्नुपायाः सर्वे नः क्रूरे प्रतिहतक्रियाः (कुमा० २।४८) इत्यादौ। ५ अनुष्ठानम्। यथा यथाक्रमं पुंसवनादिकाः क्रियाः (रघु० ३।१०)। यथा वा आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानां तस्मादनित्यमुच्यते (जैमि० सू० १।२।१) इत्यादौ। ६ शिक्षा। यथा क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति (रघु० ३।२९) इत्यादौ। ७ चिकित्सा। यथा क्रियाः सर्वा गतायुषः (सुश्रुते०) इत्यादौ। मोघा इति शेषः। ८ धात्वर्थो व्यापारमात्रम्। यथा तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः (पा० सू० ५।१।११५) क्रियासमभिहारे यङ् (पा० सू० ३।१।२२) इत्यादौ। ९ धात्वर्थः फलमात्रम्। यथा कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः (पा० सू० ३।१।८७) इत्यादौ। १० श्राद्धम्। यथा चतुर्दश्यां क्रियाः कार्या अन्येषु तु विगर्हिताः (मरीचि०) इत्यादौ (वाच०)। ११ प्रमाणदर्शनम् (पुरावा इति प्र०)।

क्रियायोगः—तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि (पात० सू० २।१) (सर्व० सं० पृ० ३६७ पातञ्ज०)।

क्रियाविशेषणम्—धात्वर्थसाध्यात्मकक्रियाया शाब्दबोधे विशेषणत्वेन भासमानः पदार्थः। यथा स्तोकं पचति मृदु पचतीत्यादौ स्तोकमृद्वादि विक्लित्यादिरूपधात्वर्थविशेषणम्। अत्र विशेष्यतेऽनेनेति विशेषणम् इति व्युत्पत्त्या विशेषणपदं भेदाभेदान्यतरसंबन्धेनान्वयिविशेषणपरम्। तथा च आख्यातं सकारकविशेषणम् इति महाभाष्येण चैत्राम्या सुप्यते देवदत्त जानीहि इत्यादौ कारकादीनां चैत्रदेवदत्तादीनां भेदसंबन्धेन क्रियाविशेषणत्वम्। स्तोकं पचतीत्यादौ तु विक्लित्तिरूपे धात्वर्थफले द्रुतं गच्छति इत्यादौ धात्वर्थव्यापारे अभेदेन स्तोकद्रुतादीनां विशेषणत्वम् इति ज्ञेयम्। अत्रेदं बोध्यम्। भेदसंबन्धेन क्रियायामन्वयिविशेषणे पौनःपुन्येन गच्छति अतिशयेन पचति समेनैति विषमेणैति इत्यादिषु प्रकृत्यादित्वेन तृतीयेति केचिदाहुः। अन्ये तु नाम्ना दिवः इत्यादिवदभेदे तृतीयेत्याहुः। अत्रायं विवेकः। क्रियायामभेदसंबन्धेनान्वयविवक्षायाम् क्रियाविशेषणानां कर्मत्वम् इत्यनुशासनेन द्वितीया। भेदप्रकारेणान्वयविवक्षायां तु तृतीया

इति। अत्र साध्यात्मकक्रियाया लिङ्गसंख्यान्वयित्वाभावेन तद्विशेषणस्तोकादिवाचकपदस्योत्सर्गत एकवचनक्लीबता। अत एव स्तोकं पच्यत इत्यादि साधु संगच्छते। घञाद्यन्ते साध्यसिद्धोभयक्रिययोर्धातुप्रत्ययाभ्यां बोधनस्थले तु कातन्त्रपरिशिष्टाद्युक्ते स्तोकं पाकः इत्यादौ धातुबोध्यसाध्यरूपक्रियाविशेषणत्वविवक्षायामेकवचनक्लीबता। घञ्वाच्यसिद्धक्रियान्वयविवक्षायां तु विशेषणस्य लिङ्गसंख्यान्वयित्वेन तद्विशेषणपदस्य द्विवचनपुंस्त्वादि। अत एव संचारो रतिमन्दिरावधि सखीकर्णावधि व्याहृतम् इति आगमो निष्फलस्तत्र मुक्तिः स्तोकापि यत्र नो इति च प्रयोगः संगच्छते इति शाब्दिकमतम्। अत्र केचिन्नैयायिकास्तु शुद्धधात्वर्थविशेषणत्वविवक्षाया द्वितीयैव। घञाद्यन्तसमुदायविशेषणत्वे तु न द्वितीयाक्लीबतानियमः। अत एव स्तोकं पाकः इति प्रयोगो न साधुः इत्याहुः। वस्तुतस्तु क्रियाविशेषणानां कर्मत्वम् इत्यत्र क्रियेति पदस्य सार्थकप्रत्ययान्तधातूपस्थाप्यार्थः इत्यर्थपरत्वेन न कुत्राप्यनुपपत्तिः इति विज्ञेयम् (ग० व्यु० का० १ पृ० ६)। अत्रायं विशेषः। स्तोकपक्त्येत्यादौ क्रियाविशेषणैः कर्मधारय एव। महाकविर्महाविज्ञ इत्यादौ कवित्वादाविव प्रकृतेप्येकनामार्थैकदेशे पचनादावपरनामार्थस्याभेदान्वयबोधकतया कर्मधारयस्य संभवात्। स्तोकं पक्त्यादावभ्यस्तादात्म्यवाचित्वे तत्पुरुषः संभवत्येव। अयमाशयः। यत्राभेदेनान्वयबोधस्तत्र कर्मधारयः। यत्र च भेदेनान्वयबोधस्तत्र तत्पुरुषः इति मर्यादा। एवं च प्रकृते तादात्म्यस्याभ्वाच्यत्वेन पदोपस्थापितत्वात् पदादुपस्थापितस्य प्रकारतयापि मानं संभवति इति नियमेनाभ्वाच्यस्तोकतादात्म्यस्याश्रयतासंबन्धेन पचनक्रियायामन्वयो वाच्यः। तथा च तादृशसंबन्धस्य भेदसंबन्धत्वात्तत्पुरुषः इति। क्रियाविशेषणैः समास एवाव्युत्पन्न इति तु न देश्यम्। स्तोकनम्रा स्तनाभ्याम् (मेघदू० २।१९) इत्यादेः कालिदासाद्यैः प्रयुक्तत्वात् (श० प्र० श्लो० ३८ पृ० ४८)।

क्रीतानुशयः—क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं क्रेता न बहु मन्यते। क्रीतानुशय इत्येतद्विवादपदमुच्यते॥ (मिताक्षरा २।१७७)।

क्रोडपत्रम्—[क] त्रुटितग्रन्थस्य परिपूरणाय ग्रन्थस्थपत्रयोर्मध्ये चिह्नविशेषेण लिखित्वा स्थापितं पत्रम् (वाच०) [ख] न्यायादिशास्त्रग्रन्थस्थलक्षणादिपरिष्काराणामूहापोहाभ्यां शङ्कोत्तररूपेण खण्डनमण्डनव्यवस्थापनपत्रम् । यथा न्यायशास्त्रे चन्द्रनारायणीदुलालीकालीशाङ्करीपत्राणि क्रोडपत्राणि सन्ति ।

क्रोधः—१ (दोषः) नेत्रलौहित्यादिहेतुर्दोषविशेषः (गौ० वृ० ४।१।३)। ज्ञानविशेषो वा । यथा पुत्राय क्रुध्यतीत्यादौ धात्वर्थः । अत्र क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः (पा० १।४।३७) इति सूत्रेण कर्मणः संप्रदानसंज्ञा । तथा च अत्र विषयित्वं चतुर्थ्यर्थः । तस्य कोपेन्वयः । एवम् पुष्पेभ्यः स्पृहयतीत्यादावप्यन्वयो बोध्यः (ग० व्यु० का० ४ पृ० ९६) । शाब्दिकास्तु वधाद्यनुकूलव्यापारजनकश्चित्तवृत्तिविशेषः । यथा हरये क्रुध्यतीत्यादौ क्रुधेरर्थः । क्रोधश्च कोपमूलकः । अत्र हरिसंप्रदानकः क्रोधः इति बोधः (ल० म० सुब० ४ पृ० १०३) । केचित्तु परानिष्टाभिलाषेणानिष्टविषयकद्वेषहेतुकश्चित्तवृत्तिविशेषः । यथा क्षमैव क्रोधविजये समर्थेति विवेकिनः । क्रोधः कार्यविभङ्गाय तस्मात्तं क्षमया जयेत् (शकुनशा०) इत्यादौ । यथा वा क्रोधं विभो संहर संहर (कुमार० ३।७२) इत्यादौ इत्याहुः । दुःखे तत्साधने च इदं मे मा भूत् इति स्पृहाविरोधिनी चित्तवृत्तिः क्रोधः इति पातञ्जलभाष्ये उक्तम् । क्रोधोमर्ष इति मिताक्षरा (अ० २ श्लो० १) । रौद्ररतस्य स्थायिभावः क्रोध इत्यालंकारिका आहुः । सांख्यास्तु काम एव कुतश्चित्प्रतिहतः क्रोधरूपेण परिणमते । स च रजोगुणकार्यः । यथा सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोभिजायते (गीता २।६२) इत्यादौ इति मन्यन्ते । २ षष्टिवर्षान्तर्गतोष्टत्रिंशत्तमो वर्षविशेषः । यथा विषमस्थं जगत्सर्वं व्याकुलं समुदाहृतम् । जनानां जायते भद्रे । क्रोधे क्रोधः परस्परम् ॥ इति पौराणिका आहुः (वाच०) ।

क्लेदः—[क] जलविशेषः । जलविशिष्टपृथिवी वा (गौ० वृ० ३।१।३१) । अत्रोक्तं याज्ञवल्क्येन रसात्तु रसनं शैत्यं स्नेहं क्लेदं समार्दवम् (अ० ३ श्लो० ७७) इति । अत्रेदं बोध्यम् । देहस्थः क्लेदः श्लेष्मकार्यः ।

अत्रोक्तं भावप्रकाशे कफस्यैतानि नामानि क्लेदनश्चावलम्बनः । रसनः स्नेहनश्चापि श्लेष्मणः स्थानभेदतः ॥ इति (वाच०) । [ख] क्षरणम् । स्वेद इति यावत् (दि० १ पृ० ७०) । [ग] जलविकारविशेषः । यथा तदञ्जनक्लेदसमाकुलाक्षम् (रघु० ७।२७) इत्यादौ (वाच०) ।

क्लेशः— क्लेशाः पुनः पञ्चधा प्रसिद्धा अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः (पात० सू० २।३) (सर्व० सं० पृ० ३५८ पात०) । सांसारिकविविधदुःखोपहारहेतुत्वेन पुरुषं क्लिश्नन्तीति क्लेशाः (सर्व० सं० पृ० ३६५ पात०) ।

क्षणः—१ (कालः) [क] वर्तमानार्थग्राहित्वेन स्वोत्पत्त्याश्रयः क्षणः (मू० म० १) । तल्लक्षणं तु क्षणत्वमेव । तच्च स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोग्यनाधारत्वम् स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिप्रतियोगिकयावद्ध्वंसविशिष्टसमयत्वम् स्ववृत्तियावद्ध्वंसविशिष्टसमयत्वम् स्ववृत्तियावदभावविशिष्टसमयत्वम् स्वस्वपूर्ववर्तियावत्पदार्थविशिष्टसमयत्वं वा । स्वपूर्वत्वं च स्वाधिकरणयावत्कालवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम् । जन्यमात्रस्य कालोपाधित्वाददोषः (दीधि० २) (प० म०) । अथवा स्ववृत्तियावद्ध्वंसविशिष्टत्वम् (ग० सार्वभौमपक्षता०) । [ख] स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिकालावृत्तित्वविशिष्टस्ववृत्तित्ववान् । अत्र स्वपदद्वयम् यत्समयवृत्तित्वमुत्पत्तित्वेनाभिमतं तत्समयव्यक्तिपरम् । कालावृत्तित्वं च तादृशकालवृत्तित्वसामान्याभावः (राम० १ काल० पृ० ९२) । इदं च महाप्रलये क्षणव्यवहारो नास्ति इत्यभिप्रेत्योक्तम् । [ग] स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिप्रतियोगिकयावद्ध्वंसविशिष्टसमयः । तादृशसमयः चरमध्वंस एवेति भावः (दि० १ काल० पृ० ९२) । अयं क्षणो महाप्रलयव्यवहारविषयो भवतीति ज्ञेयम् । [घ] स्वाधेयपदार्थप्रागभावानाधारः समयः (आत्मत० शिरोम०) । [ङ] निमेषक्रियावच्छिन्नकालस्य चतुर्थभागः क्षणः (चि० ४) । यथा क्षणादिः स्यादुपाधितः (भा० प० श्लो० ४७) इत्यादौ । [च] त्रिंशत्कलारूपः कालांशः । यथा स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः (कुमा० ५।२४) इत्यादौ । [छ] अवसरः । यथा स्थानं नास्ति क्षणो नास्ति नास्ति प्रार्थयिता नरः । तेन नारद नारीणां सतीत्वमुपजायते ॥ इत्यादौ ।

[ज] प्रशस्तमुहूर्तः नाडीद्वयात्मको मुहूर्तरूपः कालांशश्च इति मौहूर्तिका आहुः। २ उत्सवः। यथा गार्हस्थ्यमुचितं त्वेकं शूद्रस्य क्षणमाचरेत् (ब्रह्मपु०) इत्यादौ। ३ मध्यभागः। ४ पराधीनत्वम् इति काव्यज्ञा आहुः (वाच०)।

क्षणिकत्वम्—तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम् (मु० १ पृ० ५९)। यथा अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इष्यते (भा० प० श्लो १७) इत्यादौ। योग्यविभुविशेषगुणानां ज्ञानादीनां अपेक्षाबुद्धिव्यतिरिक्तानां क्षणिकत्वम् (मु० १ पृ० ५९)। अत्र च योग्यविभुविशेषगुणानां स्वोत्तरवृत्तिविशेषगुणनाश्यत्वम् इति नियमोनुसंधेयः। अत्र स्वं नाश्यम् तदुत्तरवृत्तिः तद्द्वितीयक्षणवृत्तिरित्यर्थः (दि० १ पृ० ५९)। तथा च प्रथमक्षण उत्पद्यते द्वितीयक्षणे तिष्ठति तृतीयक्षणे नश्यति इति तात्पर्यम्। अथवा स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणक्षणानुत्पत्तिकत्वे सति कादाचित्कत्वम् उत्पत्तिमत्त्वं वा। स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणक्षणावृत्तित्वम् इति न्यायः (आत्मत० शिरो०) (वाच०)। बौद्धास्तु द्वितीयक्षणोत्पन्नध्वंसप्रतियोगित्वम् क्षणिकत्वम् इत्याहुः। तन्मते सर्वेषां भावानां क्षणिकत्वम्। तच्च नीलादिक्षणानां सत्त्वेनानुमातव्यम्। तद्यथा यत् सत् तत् क्षणिकम् यथा जलधरपटलम् सन्तश्चामी भावाः इति। अत्र सत्त्वं चार्थक्रियाकारित्वम् इति ज्ञेयम् (सर्व० पृ० २६ बौद्ध०)।

क्षयः—(मासः) सूर्यसंक्रान्तिद्वययुतो मासः। असंक्रान्तमासोधिमासः स्फुटः स्यात् द्विसंक्रान्तमासः क्षयाख्यः कदाचित्। क्षयः कार्तिकादित्रये नान्यतः स्यात् तदा वर्षमध्येधिमासद्वयं च॥ (पुरु० चि० पृ० १४)।

क्षरः—क्षरतीति क्षरः विनाशिपदार्थः। क्षरः सर्वाणि भूतानि (गीता १५।१६)।

क्षरणम्—द्रवद्रव्यविभागः। यथा पयः क्षरति गोस्तनात् इत्यादौ क्षरतेरर्थः।

क्षायिकः—कर्मणः क्षये सति जायमानो भावः क्षायिकः (सर्व० सं० पृ० ६८ आर्ह०)।

क्षिप्तम्—तेषु तेषु विषयेषु क्षिप्यमाणमस्थिरं चित्तम् (सर्व० सं० पृ० ३५४ पात०) ।

क्षुद्रम्—मृद्भाण्डासनखट्वास्थिदारुचर्मतृणादि यत् । शमीधान्यं कृतान्नं च क्षुद्रं द्रव्यमुदाहृतम् ॥ (मिता० २।२७५) ।

क्षुपः—करवीरादयः सरलप्रायाः (मिता० २।२२९) ।

क्षेत्रम्—शरीरम् । इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते । एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ (गीता १३।१) ।

क्षेत्रज्ञः—जीवात्मा । शरीरसंबन्धेन ज्ञानवान् । यथा अहम् त्वम् इत्यादि । क्षेत्रं शरीरम् आत्मत्वेन जानातीति क्षेत्रज्ञ इति व्युत्पत्तिः ।

क्षेमः—१ [क] सिद्धस्य रक्षणम् (दि० गु०) । [ख] लब्धस्य रक्षणम् (त्रा० त०) । यथा उपेयादीश्वरं चैव योगक्षेमार्थसिद्धये (याज्ञ०) इत्यादौ । २ विद्यमानसत्ताकस्य वस्तुनः स्वाधिकरणे स्वविशिष्टबुद्धिनियामकसंबन्धविशेषव्यवस्थापनम् । यथा दुःखात्यन्ताभावस्य मोक्षत्ववादिमते अत्यन्ताभावस्याजन्यत्वेपि स्वप्रतियोगिदुःखानुत्पादनद्वारा स्वाधिकरणे स्वविशिष्टबुद्धिनियामकदुःखाकालीनत्वरूपसंबन्धनिर्वाहकत्वं तत्त्वज्ञानस्येति दुःखात्यन्ताभावस्य क्षैमिकी (क्षेमनिर्वाह्या) तत्त्वज्ञानसाध्यता । यथा वा कृतिसाध्यत्वस्य विध्यर्थत्वमते एकादश्यामुपवसेत् इत्यादावहोरात्रभोजनाभावस्य क्षैमिकं (क्षेमनिर्वाह्यम्) कृतिसाध्यत्वम् इति (वाच०) । ३ कुशलमिति काव्यज्ञा वदन्ति ।

ख.

खञ्जः—सहजसंस्थानशून्यचरणवान् । यथा पादेन खञ्ज इत्यत्र । अत्र विकृतपादवृत्तित्वविशिष्टं यत् सहजसंस्थानशून्यत्वं तद्वच्चरणवान् चरणविकारप्रयुक्तस्य यथोचितसंस्थानवैधुर्यस्याश्रयीभूतचरणवान् इति वा बोधः । एवम् श्रोत्रेण बधिरः कायेन वामनः इत्यादावप्युक्तैव रीतिः (श० प्र० श्लो० ९२ पृ० ११८) । खञ्जलक्षणं च भावप्रकाशे उक्तम् । यथा वायुः कट्याश्रितः सक्थ्नः कण्डरामाक्षिपेद्यदा । खञ्जस्तदा

भवेजन्तुः पङ्गुः सक्थ्नोर्द्वयोर्वधात् ॥ इति। तदर्थश्च सक्थ्नः कट्यादिगुल्फस्य कण्डरां कक्षास्नायुम् आक्षिपेत् गमनादौ कम्पयेत् वधात् गमनादिक्रियाघातात् इति। तथा च एकपादविकलत्वे खञ्जः द्विपादविकलत्वे पङ्गुरिति भेदः। तस्यैव भेदः कलापखञ्जः इति। तल्लक्षणं च कम्पते गमनारम्भे खञ्जन्निव च लक्ष्यते। कलापखञ्जं तं विद्यान्मुक्तसंधिप्रबन्धनम् ॥ इति (वाच०)।

खण्डतिथिः—उदयस्था तिथिर्या हि न भवेद्दिनमध्यगा। सा खण्डा न व्रतानां स्यात्तत्रारम्भसमापनम् ॥ (पु० चि० पृ० ५०)।

खण्डप्रलयः—(प्रलयः) [क] कार्यद्रव्यानधिकरणकार्याधिकरणकालः (न्या० म० ४) (दि० ४)। अयमेवावान्तरप्रलयः इत्युच्यते। खण्डप्रलयाङ्गीकारे प्रमाणं वेदः धाता यथापूर्वमकल्पयत् इति (त० दी० १ पृ० १०) (त० प्र० ख० ४ पृ० १८)। खण्डप्रलयप्रकारस्तु दिव्यं द्वादशसाहस्रं यदेतद्युगमुच्यते। तदेकसप्ततिगुणं मन्वन्तरमिहोच्यते ॥ एतच्चतुर्दशगुणमहर्ब्राह्ममिहोच्यते (हरिवंशे अध्या० १९८–१९९) इत्यादिनोक्तः। स च तस्मादेवावगन्तव्यः। [ख] जन्यद्रव्यानधिकरणद्रव्यप्रागभावाधिकरणकालः। [ग] सर्वकार्यद्रव्यध्वंसः (त० दी० १ पृ० १०)। यथा युगप्रलयः। [घ] चतुर्युगसहस्ररूपब्राह्मदिनावसाने भूम्यादिखण्डलयाधारः कालविशेषः (वाच०)। तदुक्तं सिद्धान्तशिरोमणौ वृद्धिर्विधेरह्नि भुवः समन्तात् स्याद्योजनं भूभवभूतपूर्वैः। ब्राह्मे लये योजनमात्रवृद्धेर्नाशो भुवः प्राकृतिकेऽखिलायाः ॥ इति।

खर्विका—संमिश्रा या चतुर्दश्या अमावास्या भवेत्कचित्। खर्विकां तां विदुः केचिद्गताध्वामिति चापरे ॥ (पु० चि० पृ० ३३१)।

खलेवाली—खले बलीवर्दबन्धनाय निखातो मेढिः खलेवाली (जै० न्या० अ० १० पा० १ अधि० ६)।

ख्यातिः—१ ज्ञानम् (मल्लि० मा० टी० ४।५५)। यथा ख्यातिं च सत्त्वपुरुषान्यतयाधिगम्य वाञ्छन्ति तामपि समाधिभृतो निरोद्धुम्

(माघ० स० ४ श्लो० ५५) इत्यादौ। यथा वा योगिनस्तु विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः (पात० सू० २।२६)। प्रसंख्यानेप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः (पात० सू० ४।२८) इत्यादौ पतञ्जलिना निर्दिष्टा विवेकख्यातिः। अत्र वदन्ति। आत्मख्यातिरसत्ख्यातिरख्यातिः ख्यातिरन्यथा। तथानिर्वचनख्यातिरित्येतत्ख्यातिपञ्चकम् ॥ १ ॥ योगाचारा माध्यमिकास्तथा मीमांसका अपि। नैयायिका मायिनश्च पञ्च ख्यातीः क्रमाजगुः ॥ २ ॥ रामानुजीयास्तु सत्ख्यातिमाहुः। तत्रात्मख्यातिर्नाम आत्मनो बुद्धेः ख्यातिर्विषयरूपेण प्रतिभासः। इदं रजतमिति बुद्धिरेव रजतरूपेणावभासते। न तत्र विषयान्तरापेक्षा। अयं घट इत्यादिषु सर्वत्र बुद्धेरेव विषयाकारोल्लेखसंभवेनात्रापि तथैवौचित्यात्। प्रयोगश्च विमतं रजतं बुद्धिरूपं चक्षुरादिसंप्रयोगमन्तरेणापरोक्षत्वात्संमतबुद्धिवदिति विज्ञानवादिनो बौद्धाः। असत्ख्यातिर्नाम असतो रजतादेः ख्यातिः प्रतीतिरिति शून्यवादिनो बौद्धाः। वाचस्पतिमिश्रा अपि शुक्ताविदं रजतमिति ज्ञाने प्रसिद्धयोः शुक्तिरजतत्वयोरलीक एव समवायो भासत इत्यसत्ख्यातिमङ्गीचक्रुः। मीमांसकास्त्वख्यातिमाहुः। अख्यातिर्नाम न ख्यातिरख्यातिरप्रतीतिः। शुक्तिरजतस्थल इदं रजतमित्यत्रेदमंश एव प्रत्यक्षप्रतीतिविषयः। न रजतांशः। तस्य चक्षुराद्यसंनिकर्षात्। रजतमिति तु स्मृत्याकारदर्शनमिति। अन्यथाख्यातिर्नाम अन्यस्यान्यरूपेण प्रतीतिः। देशकालान्तरगतं रजतमेव शुक्तिसंप्रयुक्तेन दोषोपहतेनेन्द्रियेण शुक्त्यात्मना गृह्यते। न चैवमननुभूतस्यापि ग्रहणं स्यादिति वाच्यम्। सादृश्यादेर्नियामकत्वात्। प्रयोगश्च विवादपदं शुक्तिशकलं रजतज्ञानविषयो रजतोपायान्यत्वे सति रजतार्थिप्रवृत्तिविषयत्वात्सत्यरजतवत्। रजतस्योपायः कारणं खन्यादिः। तस्य रजतार्थिप्रवृत्तिविषयत्वेपि रजतज्ञानविषयत्वाभावाद्व्यभिचारः। तद्वारणाय सत्यन्तं विशेषणमुपात्तमिति नैयायिकाः। मायिनस्तु अनिर्वचनीयख्यातिमाहुः। अनिर्वचनीयख्यातिर्नाम सत्वेनासत्त्वेन चानिर्वचनीयस्य रजतादेः ख्यातिः प्रतीतिः।

शुक्तिरजतस्थले च रजत न सत्। भ्रान्तिबाधयोरसंभवात्। नाप्यसत्। ख्यातिबाधयोरसंभवात्। बाधस्य प्रतियोगिपूर्वकत्वेनासतस्तदसंभवात्। किंतु शुक्त्यज्ञानपरिणामभूतं सदसद्भ्यामनिर्वचनीयमपूर्वं रजतमुत्पद्यते। तदेव च तत्र रजतज्ञानविषयः। तदुक्तम् सत्त्वे न भ्रान्तिबाधौ स्तो नासत्त्वे ख्यातिबाधने। सदसद्भ्यामनिर्वाच्याविद्याविद्यैः सह भ्रमः॥ इति। आविद्यैरविद्यापरिणामभूतै रजतादिभिः। प्रपञ्चस्यापि अनाद्यविद्यापरिणामभूतत्वादनिर्वचनीयत्वमेवेति। रामानुजीयास्तु सत्ख्यातिमाहुः। सत्ख्यातिर्नाम ज्ञानविषयस्य सत्यत्वम्। तर्हि भ्रमत्वं कथमिति चेद्विषयव्यवहारबाधाद्भ्रमत्वम्। तदुपपादयामः। पञ्चीकरणप्रक्रियया पृथिव्यादिषु सर्वत्र सर्वभूताना विद्यमानत्वम्। अत एव शुक्तिकादौ रजतांशस्य विद्यमानत्वाज्ज्ञानविषयस्य सत्यत्वम्। तत्र रजतांशस्य स्वल्पत्वात्तत्र न व्यवहार इति तज्ज्ञानं भ्रमः। विस्तरस्तु यतीन्द्रमतदीपिकायां तट्टीकायां च द्रष्टव्यः (पृ० ९–१२)। द्वैतवादिना श्रीमध्वाचार्याणा सिद्धान्ते तु तत्र शुक्तिकादौ प्रतीतस्य रजतादेः असदेवेदं रजतं प्रत्यभात् इत्यादिना बाधोत्तरकालमसत्त्वानुभवादसता च संबन्धायोगात् न शुक्तिरूप्यादिना दृक्संबन्धः। किंतु शुक्तिकादिसंनिकृष्टमेवेन्द्रियं दोषवशाच्छुक्तिमलन्तासद्रजतात्मनावगाहते इति (मध्वनिजयटीका स० ५ श्लो० ६)। २ प्रशंसा। ३ प्रसिद्धिः। ४ कथनम् इति काव्यज्ञा आहुः।

ग.

गणः—चतुर्थी तिथिः (पु० चि० पृ० ८४)।

गणेशः—महेश्वरः (पु० चि० पृ० १२६)।

गतिः—१ गमनम्। यथा सूत्रस्येवास्ति मे गतिः (रघु०१।४) प्रणयातिभूमिमगमद्गतिभिः (माघः) इत्यादौ। अत्रार्थे गतित्वं चोत्क्षेपणादिभिन्नत्वे सति उत्तरदेशसंयोगानुकूलक्रियात्वम् (राम० १ पृ० ३४)। २ ज्ञानम्। यथा इत्यर्थो गम्यते मया इत्यादौ। अत्रार्थे ये गत्यर्थका

धातवः ते ज्ञानार्थकाः इति वैयाकरणाना नियमोनुसंधेयः । ३ परिणामः । ४ प्रमाणम् । ५ सरणिः । ६ स्थानम् । ७ स्वरूपम् । ८ विषयः । ९ अभ्युपायः इति काव्यज्ञा आहुः । १० नाडीव्रणमिति भिषजः । ११ प्रादयो निपाताः शब्दविशेषा इति शाब्दिका आहुः (वाच०) ।

गन्धः—(गुण.) [क] घ्राणग्राह्यो योर्थः सः । स च पृथिवीमात्रवृत्तिः (त० स०) बाह्यैकेन्द्रियग्राह्यश्च । यथा वर्जयेन्मधु मांसं च गन्धं माल्यं रसान् स्त्रियः (मनु०) इत्यादौ । यथा वा पृथिवी गन्धवतीत्यादौ (त० सं०) । गन्धलक्षण च गन्धत्वमेव । तच्च घ्राणमात्रग्राह्यगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वम् । अथवा पृथिवीमात्रवृत्तिवृत्तिर्गुणत्वसाक्षाद्व्याप्या च या जातिः तादृशजातिमत्त्वम् (वै० उ० ७।१।६) । तादृशजातिस्तु गन्धत्वम् । [ख] घ्राणमात्रग्राह्यो गुणः (वै० उ० ७।१।६) । अत्र मात्रपदप्रयोजनं चिन्त्यम् । [ग] घ्राणमात्रग्राह्यजातिमान् (त० कौ० १ पृ० ४) । स च गन्धो द्विविधः सुरभिः असुरभिश्च । द्विविधोपि गन्धः पृथिव्यामेवास्ति । स च पाकजः अनित्यश्च (त० कौ० १ पृ० ४) । पाकजप्रक्रिया त्वन्यत्र (वै० ७।१।६) द्रष्टव्या । जलादौ तूपाधिकृतो गन्धः । उत्कटानुत्कटभेदेनापि गन्धो द्विविधः । तत्र कस्तूर्यादावुत्कटः । पाषाणादौ त्वनुत्कटः । तत्रोत्कटगन्ध एवोपलभ्यते न त्वनुत्कटः इति । एवम् रसादयो ज्ञेयाः । शास्त्रान्तरे तु गन्धो दशविधः इत्युक्तम् । यथा इष्टश्चानिष्टगन्धश्च मधुरोम्लः कटुस्तथा । निर्हारी संहतः स्निग्धो रूक्षो विशद एव च ॥ एवं दशविधो ज्ञेयः पार्थिवो गन्ध इत्युत इति । तत्रेष्टः १ कस्तूरिकादौ । अनिष्टः २ विष्टादौ । मधुरः ३ मधुपुष्पादौ । अम्लः ४ तिन्तिड्यादौ । कटुः ५ मरिचादौ । निर्हारी ६ हिङ्ग्वादौ । संहतः चित्रगन्धः ७ अनेककल्कद्रव्यादौ । स्निग्धः ८ सद्यस्तप्तघृतादौ । रूक्षः ९ सार्षपतैलादौ । विशदः १० शाल्यादौ इति (आश्व० अ० ५०) (वाच०) ।

गमकत्वम्—नित्यसाकाङ्क्षत्वम् । यथा चैत्रस्य गुरुकुलम् मैत्रस्य दासभार्येत्यादौ गमकत्वात्समासः इति । तदुक्तं महाभाष्ये सापेक्षत्वेपि गमकत्वा-

त्समास इति। एकदेशान्वयस्य शास्त्रे निषिद्धत्वेप्यत्र नित्यसाकाङ्क्षत्वेन चैत्रपदार्थस्य गुरुत्वे मैत्रपदार्थस्य च दासत्वे निरूपितत्वसंबन्धेनान्वय सर्वैरुपगम्यत इति समास संपद्यत इति बोध्यम्। यथा वा काकतालीयमित्यत्र गमकत्वाद्वृत्ति संपद्यते इति (कुवलया०)।

गमकम्—१ गतिप्रयोजकम् बोधक वा। यथा यत्प्रौढत्वमुदारता च वचसा यच्चार्थतो गौरव तच्चेदस्ति ततस्तदेव गमक पाण्डित्यवैदग्ध्ययो (मालतीमा०) इत्यादौ। २ स्वरविशेष इति गमका आहु। तत्रोक्तम् गमक स्वश्रुतिस्थानस्थाना श्रुत्यन्तराश्रयात्। स्वरो यो मूर्छनामेति गमक स इहोच्यते॥ कम्पित स्फुरितो लीनो भिन्न स्थविर एव च। आहतान्दोलितौ चेति गमका सप्त कीर्तिता॥ इति (सगी० दा०) (वाच०)।

गमनम्—(कर्म) [क] गमनत्वजातिमत् (वै० उ० १।१।७) (त० कौ०)। [ख] उत्क्षेपणादिचतुष्टयभिन्नत्वे सति कर्मत्ववत्। अत्रेद बोध्यम्। उत्क्षेपणादिसर्वकर्मसु यदि गमनव्यवहारस्तदा गमनस्य पृथगभिधान भ्रमणरेचनस्पन्दनोर्ध्वज्वलनोन्नमनादीना भिन्नभिन्नबुद्धिव्यपदेशभाजामेकेन शब्देन संग्रहार्थम्। यद्वा गमनत्वमपि कर्मत्वव्याप्या पञ्चमी जातिरेव। तेन भ्रमणरेचनादिष्वेव गमनप्रयोगो मुख्य। उत्क्षेपणापक्षेपणादिषु यदि गमनप्रयोगस्तदा भाक्त। स्वाश्रयसंयोगविभागासमवायिकारणत्वमेव गौणमुख्यसाधारणो धर्म। गमनत्वजातेस्तु अनियतदिग्देशसंयोगविभागासमवायिकारणत्वमेव व्यञ्जकम्। तच्च भ्रमणादिषु सर्वत्रेति गमनग्रहणेनैव तेषा ग्रहणमिति (वै० उ० १। १।७)। तच्च कर्म स्वाश्रयसंयोगविभागासमवायिकारणक्रियाविशेष (वाच०)। अथवा उत्तरदेशसंयोगजनकक्रिया (ल० व०)। यथा ग्राम गच्छतीत्यादौ संयोगावच्छिन्नस्पन्दो गच्छत्यर्थ (ग० व्यु० २)। विजिगीषोर्जिगमिषोर्वा प्रयाण गमनमिति काव्यज्ञा वदन्ति।

गर्तः—रूपादिमद्भि सावयवारब्धकार्यैर्मध्यशून्य संस्थानविशेषोपहितमाकाशम् (न्या० वा० १।१।१४ पृ० ८१)।

गर्वः—१ अभिमानः । २ अवज्ञाविशेषः । तत्रोक्तम् । ऐश्वर्यरूपतारुण्यकुलविद्यावलैरपि । इष्टलाभादिनान्येषामवज्ञा गर्व ईरितः ॥ इति । ३ मदः । तदुक्तम् गर्वो मदः प्रभावश्रीविद्यासत्कुलतादिजः इति । व्यभिचारिभावः इत्यालंकारिका वदन्ति । स च अवज्ञासविलासाङ्गदर्शनाविनयादिकृत् इति (वाच०) ।

गलग्रहः—कृष्णपक्षे चतुर्थी च सप्तम्यादिदिनत्रयम् । त्रयोदशीचतुष्कं च अष्टावेते गलग्रहाः ॥ (पु० चि० पृ० ४३८) ।

गवीधुकः—अरण्यस्थो गोधूमः (जै० न्या० अ० १० पा० ८ अधि० ४) ।

गानम्—[क] स्वरविशेषेण निष्पाद्यः परिणतः शब्दविशेषः । [ख] गीतिः । सा च आभ्यन्तरयत्नजनितस्वरविशेषाणामभिव्यञ्जिका क्रिया । यथा सामगानम् । गानं हि द्विविधम् । वैदिकं लौकिकं च । तत्र वैदिकलक्षणम् जैमिनिसूत्रभाष्ये (९।२।२९) प्रतिपादितम् तत् तत्र द्रष्टव्यम् । लौकिकं तु धातुमात्रासमायुक्तं गीतमित्युच्यते बुधैः । तत्र नादात्मको धातुर्मात्रा ह्यक्षरसंचयः ॥ गीतं च द्विविधं प्रोक्तं यन्त्रगात्रविभागतः । यन्त्रं स्याद्वेणुवीणादि गात्रं तु मुखजं मतम् ॥ पुनर्गीतं निबन्धानिबन्धभेदेन द्विविधम् । तत्र निबन्धं तालमानरसाश्रितम् । अनिबन्धं तु वर्णादिनियमशून्यम् इत्यादि (संगीत० दा०) (वाच०) ।

गान्धर्वः—(विवाहः) गान्धर्वः समयान्मिथः (याज्ञवल्क्य० अ० १ श्लो० ६१) ।

गीतम्—१ छान्दसहार्दएतदन्यतरस्वरेण गुणकीर्तनम् । यथा ध्रुवकादि गानम् । २ गान्धर्वशास्त्रसमयानुसारेण महेश्वरसंबन्धिगुणधर्मादिनिमित्तानां चिन्तनमिति नकुलीशाचार्यो वक्ति (सर्व० सं० पृ० १६९ नकु०) । अधिकं तु गानशब्दव्याख्यानावसरे संपादितम् ।

गुच्छः—अवल्लीरूपाः असरलभागाः कुरण्टकादयः (मिताक्ष० अ० २ श्लो० २२९) ।

गुणः—१ प्रमाया असाधारणकारणम् । यथा प्रमाया गुणजन्यत्वम् उत्पत्तौ परतस्त्वम् इत्यादौ । प्रत्यक्षे विशेषणवद्विशेष्यसंनिकर्षो गुणः (भा० प० गु० श्लो० १३२–१३५) । अनुमितौ च व्यापकवति व्याप्यज्ञानं यथार्थपरामर्शः गुणः (त० दी० प्रामा० प० ३७) (चि० १ प्रामा०) । प्रमाया असाधारणकारणमित्यस्य प्रमात्वाधिकदेशवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रमानिष्ठकार्यतानिरूपितकारणताशालीत्यर्थः । तेन ज्ञानमात्रहेतुभूतात्ममनःसंयोगादेः भ्रमजनकपित्तादिदोषाणां च व्युदासः (नील० प्रामा० पृ० ३४–३५) । २ अप्रधानम् । यथा षष्ठीं कुर्यात्तदा गुणे तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः इत्यादौ इति । ३ वस्तुधर्मो गुण इति वैयाकरणादय आहुः । ४ अङ्गम् । यथा गुणवाद इत्यादौ । यथा वा दध्ना जुहोतीत्यादौ प्रधाने यागादौ आधेयविशेषो दध्यादिः गुण इति मीमांसकाः । ५ सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते । आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥ इति शाब्दिका आहुः । अस्यार्थस्तु सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां तत्त्वबोधिन्यां स्त्रीप्रत्ययप्रकरणे वोतो गुणवचनात् (पाणिनिसू० ४।१।४४) इति सूत्रे उक्तः तत एव द्रष्टव्यः । ६ अकारः एकारः ओकारश्चैते त्रयो गुणा इत्यपि शाब्दिकाः संगिरन्ते । ७ सत्त्वम् रजः तमश्चैते द्रव्यात्मकाः त्रयो गुणा इति सांख्याः । ८ ज्ञानानन्दादयोऽपि गुणा इति वेदान्तिनः । ९ शमदमतितिक्षादयो गुणा इति योगिनः । १० शौर्यादयो गुणा इति व्यवहारज्ञाः । ११ संधिविग्रहादयः षड्गुणा इति नीतिशास्त्रज्ञाः । १२ श्लेषादयो दश माधुर्यौजःप्रसादा इति त्रयो वा गुणा इत्यालंकारिकाः । १३ अकार्पण्यास्पृहत्वादय इति धर्मज्ञाः । १४ देशकालज्ञतादयश्चतुर्दश गुणा इति पौराणिकाः । १५ उष्णाद्यष्टविधं वीर्यं गुण इति भिषजः । १६ विशेषणमिति भर्तृहरिः । १७ उत्कर्षः । १८ इन्द्रियम् इत्यपरे । १९ आवृत्तिरिति तान्त्रिकाः । २० रज्जुः । २१ सूपकारः । २२ त्याग इति काव्यज्ञाः । २३ दोषान्यधर्मो गुण इत्यन्ये आहुः (वाच०) । २४ कार्यस्य ज्ञाप्यस्य वा आश्रये य आश्रितः स गुणः । अयं च विभाषा

गुणेऽस्त्रियाम् (पाणिनिसू० २।३।२५) इति तृतीयापञ्चमीविधायकसूत्रस्थगुणशब्दस्यार्थः । यथा वह्निमान् धूमात् इत्यत्र धूमो गुणः । जाड्यात् जाड्येन वा बद्धः इत्यादौ जाड्यादिर्गुणः । अत्र धूमस्य स्वज्ञाप्यवह्न्याश्रये आश्रितत्वाद्गुणत्वम् । जाड्यस्य च स्वप्रयोज्यबन्धनाश्रये आश्रितत्वाद्गुणत्वम् (व्युत्प० का० ३) । २५ रूपादयश्चतुर्विंशतिर्गुणा इति वैशेषिका नैयायिकाश्चाहुः । तल्लक्षणं च [क] द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणम् (वै० १।१।१६)। [ख] सामान्यवानसमवायिकारणमस्पन्दात्मा (त० भा० अर्थनि० पृ० ३२)। [ग] द्रव्यकर्मभिन्नत्वे सति सामान्यवान्। [घ] गुणत्वरूपजातिमान् (त० दी० १ पृ० ६) (त० कौ० १ पृ० १)। गुणत्वं च समवायिकारणावृत्तिनित्यवृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वम् । कार्यासमानाधिकरणकर्मावृत्तिजातिमत्त्वं वा इत्यादि (वै० उ० ७।१।१ पृ० २८१)। अथवा समवायिकारणासमवेतासमवायिकारणभिन्नसमवेतसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिः (सर्व० पृ० २१५ औलू०) । असमवायिकारणभिन्नाश्च आत्मविशेषगुणाः बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाः भवन्तीति विज्ञेयम् । एतेषामसमवायिकारणत्वं नैयायिका न स्वीकुर्वन्ति । यद्वा द्रव्येतरवृत्तितानवच्छेदकद्रव्यसामान्यवृत्तितावच्छेदकपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वम् (वाक्य० १ पृ० २) । अथवा द्रव्यावृत्तिनित्यवृत्तिजातिमत्त्वम् (छ० व० पृ० ४) । अथवा द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकसत्तान्यजातिमत्त्वम् (मु० गु० पृ० १९१)। न्यायनये गुणाश्चतुर्विंशतिः । रूपम् रसः गन्धः स्पर्शः संख्या परिमाणम् पृथक्त्वम् संयोगः विभागः परत्वम् अपरत्वम् *गुरुत्वम् द्रवत्वम् स्नेहः शब्दः बुद्धिः सुखम् दुःखम् इच्छा द्वेषः प्रयत्नः* धर्मः अधर्मः संस्कारः इति । रूपाद्यपरत्वान्ताः एकादश बुद्ध्यादिप्रयत्नान्ताः षट् चेति सप्तदश गुणा इति कणादसूत्रे (वै० १।१।६) उक्तम् । सूत्रस्थचकारो गुरुत्वादीनवशिष्टान् सप्त समुच्चिनोतीत्येवं चतुर्विंशतिर्गुणा भवन्तीति प्रशस्तपादाचार्यादय आहुः । अत्रेदं बोध्यम् ।

रूपम् रसः गन्धः स्पर्शः परत्वम् अपरत्वम् गुरुत्वम् द्रवत्वम् स्नेहः वेगः स्थितिस्थापकः एते मूर्तगुणा इत्युच्यन्ते । बुद्धिः सुखम् दुःखम् इच्छा द्वेषः प्रयत्नः धर्मः अधर्मः भावना शब्दः एते अमूर्तगुणाः । संख्या परिमाणम् पृथक्त्वम् संयोगः विभागः एते गुणाः मूर्तामूर्तगुणाः । संयोगः विभागः द्वित्वादिकाः संख्याः द्विपृथक्त्वादयः एते अनेकाश्रिता गुणाः । तद्भिन्नाः शिष्टास्त्वेकैकवृत्तयः । बुद्धिः सुखम् दुःखम् इच्छा द्वेषः प्रयत्नः धर्मः अधर्मः रूपम् रसः गन्धः स्पर्शः स्नेहः सांसिद्धिकद्रवत्वम् भावना शब्दः एते विशेषगुणाः । संख्या परिमाणम् पृथक्त्वम् संयोगः विभागः परत्वम् अपरत्वम् नैमित्तिकद्रवत्वम् गुरुत्वम् वेगः एते सामान्यगुणाः । संख्या परिमाणम् पृथक्त्वम् संयोगः विभागः परत्वम् अपरत्वम् द्रवत्वम् स्नेहः एते द्वीन्द्रियग्राह्यगुणाः । रूपम् रसः गन्धः स्पर्शः शब्दः एते बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्यगुणाः । गुरुत्वम् अदृष्टम् (धर्माधर्मौ) भावना एते अतीन्द्रियगुणाः । बुद्ध्याद्यष्टकम् भावना शब्दश्च एते अकारणगुणोत्पन्नाः । अपाकजा रूपरसगन्धाः अनुष्णः स्पर्शः अपाकजं द्रवत्वम् स्नेहवेगगुरुत्वैकत्वानि पृथक्त्वम् परिमाणम् स्थितिस्थापकः एते कारणगुणोत्पन्नाः । संयोगः विभागः वेगः एते कर्मजा गुणाः । रूपम् रसः गन्धः स्पर्शः एकत्वम् परिमाणम् एकपृथक्त्वम् स्नेहः शब्दः स्थितिस्थापकश्च एते असमवायिकारणान्येव भवन्ति । बुद्ध्यादयोष्टौ भावना एते आत्ममात्रवृत्तिविशेषगुणाः निमित्तकारणान्येव । न तु असमवायिकारणानि भवन्ति । उष्णस्पर्शः गुरुत्वम् वेगः द्रवत्वम् संयोगविभागौ एते गुणा असमवायिकारणानि निमित्तकारणानि च भवन्ति । बुद्ध्यादयोष्टौ शब्दः भावना संयोगः विभागः एते अव्याप्यवृत्तिगुणा उच्यन्ते (भा० प० गु० श्लो० ८७-१००) । सविकल्पकज्ञानम् इच्छा प्रयत्नः सुखम् दुःखम् द्वेषः जीवात्मगतमेकत्वम् परिमाणम् एते आत्मयोग्यगुणा भवन्ति । रूपादीनामेकैकेन्द्रियग्राह्यत्वम् संख्यादीनां द्वीन्द्रियग्राह्यत्वम् सुखादीनां मानसत्वम् सत्तागुणत्वयोः

सामान्ययोः सर्वेन्द्रियग्राह्यत्वम् (वै० उ० ४।१।१३)। परत्वापरत्वद्वित्वपृथक्त्वादयो बुद्ध्यपेक्षगुणाः । रूपरसगन्धस्पर्शशब्दपरिमाणैकत्वैकपृथक्त्वस्नेहाः सजातीयारम्भकगुणाः । सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाः स्वासमानजातीयारम्भका गुणा भवन्ति। संयोगविभागसंख्याः गुरुत्वद्रवत्वोष्णस्पर्शज्ञानधर्माधर्मसंस्काराः समानासमानजातीयारम्भका गुणाः। बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषभावनाशब्दाः स्वाश्रयसमवेतविशेषगुणारम्भकाः । रूपरसगन्धस्पर्शपरिमाणस्नेहप्रयत्नाः परत्रारम्भकाः। संयोगविभागसंख्यैकपृथक्त्वगुरुत्वद्रवत्ववेगस्नेहप्रयत्नधर्माधर्मास्तूभयत्रारम्भकाः। गुरुत्वद्रवत्ववेगस्थितिस्थापकप्रयत्नधर्माधर्मसंयोगविशेषाः क्रियाहेतवः। परत्वापरत्वद्वित्वद्विपृथक्त्वादयो गुणा अकारणानि भवन्ति। स्वध्वंसप्रत्यक्षातिरिक्तं प्रत्यक्षकारणानीत्यर्थः (दि० गु०)। रूपादिरसतकम् गुरुत्वद्रवत्वस्नेहवेगस्थितिस्थापकपरत्वापरत्वानि चाश्रयव्यापीनि भवन्ति। रूपरसगन्धस्नेहगुरुत्वद्रवत्वस्थितिस्थापका एते सर्वाव्याप्या भवन्ति। बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावना एते गुणा आत्ममात्रवृत्तयो भवन्ति। बुद्धीच्छाद्वेषप्रयत्नभावनानामेव सविषयकत्वम्। अत्रेदं बोध्यम्। इच्छादीनां जनकज्ञानविषयत्वेनैव सविषयत्वव्यवहार इति तु प्राञ्चः वाचस्पतिमिश्रादयः आहुः। व्यवहारबलेन ज्ञानवदिच्छादेरपि साक्षादेव सविषयतेति तु नव्या आहुः (प० मा०)। रूपद्रवत्वे पृथिव्यतेजोमात्रवृत्तिनी भवतः। संख्याप्रचयपरिमाणान्येव परिमाणासमवायिकारणानि भवन्ति। संयोगविभागशब्दा एव शब्दासमवायिकारणानि भवन्ति। स्पर्शगुरुत्वप्रयत्नवेगा एवाभिघातहेतवो भवन्ति। एकत्वैकपृथक्त्वसंयोगविभागाः एवानेकाश्रितगुणारम्भका भवन्ति। परत्वापरत्वे एव दिक्कालपिण्डसंयोगजन्ये भवतः। परत्वापरत्वचरमज्ञानद्वित्वद्विपृथक्त्वादय एव निमित्तनाशनाश्या भवन्ति। एतदन्य एव गुणा गुणान्तरविनाश्या भवन्ति। अपार्थिवपरमाणुगतरूपरसस्पर्शसांसिद्धिकद्रवत्वस्नेहगुरुत्वस्थितिस्थापकनित्यद्रव्यगतैकत्वपृथक्त्वपरिमाणेश्वरबुद्धीच्छाप्रयत्ना एते नित्या अकार्याश्च सन्ति । एतदन्ये गुणास्तु अनित्याः कार्याश्च

सन्ति इति (प० मा०) । संख्यादयः पञ्च सर्वद्रव्यसाधारणा भवन्ति । परत्वापरत्वे तु मूर्तद्रव्य एव वर्तेते । भावना धर्माधर्मौ दुःखद्वेषौ एते जीवात्मन्येव वर्तन्ते । रूपरसस्पर्शैकत्वपरिमाणैकपृथक्त्वगुरुत्वसांसिद्धिकद्रवत्वस्नेहा नित्यगता नित्या अनित्यगतास्त्वनित्या भवन्ति । एतदन्ये गुणा नित्यानित्यगता. अनित्या एव भवन्ति (प्र० प्र०) । अत्रेदं बोध्यम् । रूपरसगन्धस्पर्शा नित्येपि पृथिवीपरमाणौ वर्तमाना. सर्वे अनित्या एव पाकजत्वात् इति ज्ञेयम् । जीवात्मसमवेता बुद्धिसुखदु.खेच्छाद्वेषप्रयत्नाः शब्दश्चैते द्विक्षणावस्थायिनस्तृतीयक्षणे नश्यन्ति इति (त० कौ०) । अत्राय विवेकः । सनिकृष्टत्वविप्रकृष्टत्वाभ्या परत्वापरत्वे उत्पद्येते इत्यत परत्वापरत्वे सनिकृष्टत्वविप्रकृष्टत्वाभ्यामतिरिक्ते गुणावेवेति वैशेषिकमतम् । अत्र सूत्र प्रमाणम् । एकदिक्काभ्यामेककालाभ्या सनिकृष्टविप्रकृष्टाभ्या परमपर च (वै० ७।२।२१) इति । नव्यास्तु सनिकृष्टत्वविप्रकृष्टत्वाभ्या दैशिकपरत्वापरत्वव्यवहारस्य ज्येष्ठत्वकनिष्ठत्वाभ्या कालिकपरत्वापरत्वव्यवहारस्य चोपपत्तेः न तयोर्गुणान्तरत्वमिति (दि० गु० पृ० २०९) । पृथक्त्व चान्योन्याभावान्नातिरिच्यते इति चाहुः । एते रूपादयो गुणाः समवायनिराकरणेन द्रव्याभिन्ना एवेति साङ्ख्या वेदान्तिनश्च मन्यन्ते । तत्र वैशेपिकनैयायिकसिद्धान्तसिद्धेषु चतुर्विंशतौ गुणेषु मध्ये रूपरसगन्धस्पर्शाश्चत्वारः प्रत्येकमुद्भूतानुद्भूतभेदेन द्विविधा । अनुद्भूतरूपादयो घ्राणरसनाचक्षुस्त्वगादौ तिष्ठन्ति । उद्भूतरूपादयस्तु घटपटादौ योग्यपृथिव्याद्यारम्भकपरमाणुद्व्यणुकत्र्यणुकादौ च तिष्ठन्ति (त० कौ०) । केचित्तु चित्राचित्रभेदेनापि ते द्विविधाः । तत्र नीलपीतादिभिर्मधुरतिक्तादिभि. सुरभ्यसुरभ्यादिभिः सुकुमारकठिनाद्यैश्चावयवैरारब्धपटादिषु चित्राः अन्यत्राचित्राः इति मन्यन्ते (त० कौ०) । सिद्धान्तिनस्तु रूपादिषु चतुर्षु रूपस्यैव चित्राचित्रभेदेन द्वैविध्यमवयविचाक्षुषप्रत्यक्षान्यथानुपपत्त्या कल्प्यते । न तु रसादीना द्वैविध्यम् । तेषां चित्रविधत्वानङ्गीकारात् इति प्राहुः (त० दी० १) । प्रकारान्तरेण च ते पुनश्चत्वारोपि पाक-

जापाकजभेदेन द्विविधाः। तत्र पाकजाः कस्याचित्पृथिव्यामेव वर्तन्ते। घटादिषु पावकसंयोगात्पूर्वश्यामादिनिवृत्तौ रक्ताद्युत्पादात्। अपाकजास्तु पृथिव्यादिचतुष्टयेपि वर्तन्ते। पाकजा अपाकजाश्च ते सर्वे पृथिव्यामनित्या एव। अन्यत्र जलादिषु त्रिषु पाकासंभवेनापाकजा एव ते। ते तु अपाकजा जलादिषु नित्येषु गता नित्याः। अनित्येषु गतास्त्वनित्या एव। अत्र प्रमाणानि सूत्राणि पृथिव्यादिरूपरसगन्धस्पर्शा द्रव्यानित्यत्वादनित्याश्च। एतेन नित्येषु नित्यत्वमुक्तम्। अप्सु तेजसि वायौ च नित्या द्रव्यनित्यत्वात्। अनित्येष्वनित्या द्रव्यानित्यत्वात्। कारणगुणपूर्वका पृथिव्यां पाकजाः (वै० ७।१।२–६) इति। रूपादीनां गुणानां सर्वेषां गुणत्वाभिसंबन्धः द्रव्याश्रितत्वम् निर्गुणत्वम् निष्क्रियत्वं च। तत्र बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नास्त्वन्तःकरणग्राह्या। बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाशब्दतूलपरिमाणोत्तरसंयोगनैमित्तिकद्रवत्वपरत्वापरत्वपाकजाः संयोगजाः। शब्दोत्तरविभागो विभागजौ। अपाकजरूपरसगन्धस्पर्शपरिमाणैकत्वैकपृथक्त्वगुरुत्वसांसिद्धिकद्रवत्वस्नेहानां यावद्द्रव्यभावित्वम्। शेषाणामयावद्द्रव्यभावित्वं चेति (प्रशस्त० ११।२४।२५)। रूपादीनां सर्वेषां गुणानां प्रत्येकमपरसामान्यसंबन्धाद्रूपादिसंज्ञा भवन्ति (प्रशस्त० १२।२५)।

गुणवादः—(अर्थवाद॰) [क] विरोधे गुणवादः। विशेष्यतावच्छेदकविशेषणशब्दार्थयोर्विरोधे इति विरोधे इत्यस्यार्थः (त० प्र० ख० ४ पृ० १२४)। [ख] प्रमाणान्तरविरोधे सत्यर्थवाद। यथा आदित्यो यूपो भवति। अत्र च यूप आदित्याभेदस्य प्रत्यक्षबाधितत्वात् आदित्यवदुज्ज्वलत्वरूपगुणोनेन लक्षणया प्रतिपाद्यते (लौ० मा० पृ० ५५)। यूप आदित्याभेदस्य प्रत्यक्षादिविरुद्धत्वात् तद्गतो गुणविशेष उज्ज्वलत्वादिर्लक्ष्यते। आदित्यवदुज्ज्वलो यूपः इति बोधः (म० प्र० पृ० ६४)। यथा वा यजमान प्रस्तर इत्यादि. (सि० च० पृ० ३३) (लौ० मा० पृ० ५५) (म० प्र० प० ६४) (त० प्र० ख० ४ पृ० १२४)। अत्र प्रस्तरो दर्भमुष्टि। तस्य यजमाने अभेदा-

न्वयबाधात् यजमानस्य कुशमुष्टिधारणरूपाङ्गवादरूपत्वात् गुणवादः इति बोध्यम्। गुणवादशब्दव्युत्पत्तिस्तु गुणस्य अङ्गस्य वादः इति द्रष्टव्या।

गुणविधिः—(विधि) प्राप्तस्याप्राप्तस्य वा कर्मणोङ्गद्रव्यविधानम्। तत्र प्राप्तस्य यथा दध्ना जुहोति इत्यादौ दधिद्रव्यविधानम्। गुणविधौ च धात्वर्थस्य साध्यत्वेनैवान्वय । न तु साधनत्वेनाप्यन्वय । अत्र होमस्य अग्निहोत्रं जुहुयात् इत्यनेन प्राप्तत्वाद्धोमोद्देशेन दधिमात्रविधानम्। दध्ना होमं भावयेत् इति वाक्यार्थ (लौ० भा०)। अग्निहोत्रं जुहोति स्वर्गकाम. इति विधिना स्वर्गसाधनत्वेन प्राप्तस्याग्निहोत्रादेरङ्गम् दध्ना जुहोति इति वाक्येन दधिद्रव्य विदधद्गुणविधिः (वाच०)। अप्राप्तस्य यथा सोमेन यजेत इत्यादौ सोमविशिष्टयागविधानम्। अत्र कर्म अङ्ग च मानान्तरेणाप्राप्तम् इति उभयविधानम्। यथा हि तस्य अङ्गरूपगुणविधानेन गुणविधित्वम् तथा कर्मस्वरूपप्रापकत्वेन उत्पत्तिविधित्वं चेत्युभयरूपत्वम् (वाच०)। अत्र सोमद्रव्य यागश्चेत्युभयम् अप्राप्तम् इति सोमविशिष्टयागं विधत्ते। सोमपदे मत्वर्थलक्षणया सोमवता यागेन इष्टं भावयेत् इति वाक्यार्थबोधः (लौ० भा०)।

गुणान्तरापत्तिः—धर्मिणि सत्येव धर्मान्तरापत्ति । यथा शाब्दिकनये उदात्तत्वगुणमात्रनिवृत्त्या अनुदात्तत्वम् (गौ० वृ० २।२।५६)।

गुप्—(धातुः) १ रक्षणम्। यथा आत्मानं सततं गोपायीत (श्रुतिः) इत्यादौ। २ गर्हापूर्वकनिवृत्ति.। यथा पापाज्जुगुप्सत इत्यादौ धात्वर्थ·। अत्र गुपो निषेधार्थः। तत्र गर्हानिवृत्त्योः क्रमेणान्वयि। तथा च पापविषयकगर्हाप्रयुक्तपापगोचरनिवृत्तिमान् इत्याकारको बोधः (श० प्र० श्लो० ६८ पृ० ८१)। ३ भासनम्। ४ व्याकुलत्वम्। यथा गोपायति क्षितिमिमां चतुरब्धिसीमां पापाज्जुगुप्सत उदारमतिः सदैव। वित्तं न गोपयति यस्तु वनीयकेभ्यो धीरो न गुप्यति महत्यपि कार्यजाते॥ (कविरहस्ये) इति चतुर्णां गुप्धात्वर्थानामुदाहरणानि।

गुप्तिः—संचारकारणायोगादात्मनो गोपनम् (सर्व० स० पृ० ७८ आर्ह०)।

गुरुः—१ वक्ष्यमाणगुरुत्वविशिष्टपदार्थः। २ प्रभाकराख्यो मीमांसकविशेषः। अत्र प्रभाकरस्य गुरुनामप्राप्तौ आख्यायिका श्रूयते। अत्र तुनोक्तं तत्रापिनोक्तम् अतः पौनरुक्त्यम् इत्यत्र गुरोः संशये जाते तच्छिष्येण प्रभाकरेण तदसंनिधाने तत्पुस्तके तुना तुशब्देन अपिना अपिशब्देन इति पदच्छेदः कृतः। उत्तरकाले गुरुणा तदवलोकनेन केन ईदृशः पदच्छेदः कृतः इति पृष्टे अन्यशिष्यद्वारा प्रभाकरकृतत्वं निश्चित्य तस्य संशयापनोदकत्वात् गुरुः इति संज्ञा कृता इति (वाच०)। ३ निषेकादिक्रियाकर्तेति धर्मज्ञा आहुः। ४ सच्छास्त्रोपदेशकः आचार्यादिः गुरुरिति मुमुक्षवः। ५ दीर्घाक्षरं गुर्विति वृत्तशास्त्रज्ञाः। ६ सुराचार्य इति पौराणिकाः। ७ बृहस्पत्याख्यो नक्षत्रविशेष इति ज्योतिःशास्त्रज्ञाः। ८ पित्रादिर्जनो गुरुरिति काव्यज्ञा आहुः। स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति (मिताक्षरा अ० १।३४)। ९ पञ्चकास्त्वष्टविज्ञेया गणश्चैकस्त्रिकात्मकः। वेत्ता नवगणस्यास्य संस्कर्ता गुरुरुच्यते॥ (सर्व० सं० पृ० १६२ नकुली०)।

गुरुत्वम्—(गुणः) आद्यपतनासमवायिकारणम् (भा० प० श्लो० १५५) (त० सं०) (त० व० पृ० २५०)। यथा रक्तिकमाषकतोलकत्वादि (दि० १)। आद्यत्वमिह स्वसमानाधिकरणपतनप्रतियोगिकध्वंसासमानकालिकत्वम्। द्वितीयपतनादीनां प्राथमिकपतनध्वंससमानकालिकत्वान्निरास इति भावः (नील० १ पृ० १४)। पतनं नाम अधोदेशसंयोगानुकूलो व्यापारः। तच्च पतनं यथा वृक्षात्पर्णं पततीत्यादौ वृक्षविभागजनकव्यापारमारभ्य भूमिसंयोगजनकव्यापारपर्यन्तं सर्वाः क्रियाः। तत्र प्राथमिकव्यापारो गुरुत्वजन्यः। द्वितीयादिस्तु वेगजन्यः इति (वाक्य० १ पृ० ९) (वै० ५।१।७–१८)। इदं गुरुत्वम् पृथिवीजलवृत्ति अतीन्द्रियं च। नित्यगतं नित्यम् अनित्यगतमनित्यम् (भा० प० श्लो० १५४–१५५)। गुरुत्वं पतनानुमेयम्। अधोदेशच्छेदेन संयुक्तसमवायात्। अनुमानप्रयोगस्तु संयोगासमवधानकालीना क्रिया गुणासमवायिकारणिका क्रियात्वात् संयोगजन्यक्रियावत् इत्यनुमानेन

गुरुत्वसिद्धिः (दि० गु० पृ० २३२)। वल्लभाचार्यास्तु गुरुत्वं प्रत्यक्षम् (स्पार्शनविषयः) इत्याहुः (प० मा०) (वै० उ० ४।१।१०)। लीलावतीकारस्तु भस्मीभावदशायां गुरुत्वापकर्षदर्शनात्तदन्यथानुपपत्त्या गुरुत्वमपि पाकजं मेने। आचार्यास्तु कारणगुणपूर्वकमध्ये गुरुत्वे पाकजत्वनिशेषणमप्रवेशयन्तो गुरुत्वं पाकजं नेत्याविश्चक्रुः (प० मा०)। साङ्ख्यास्तु गुरुत्वं तमोगुणस्य धर्म इत्याहुः (वाच०)। अर्वाचीना हूण-विद्याविशारदास्तु पृथिव्यादिगताकर्षणशक्तिविशेषेणैव पतनस्योपपत्तावलं गुरुत्वेन इति मेनिरे। गुरुत्वं जलभूम्योः पतनकारणम् अप्रत्यक्षम् पतनकर्मानुमेयम् संयोगप्रयत्नसंस्कारविरोधि। तस्य चाबादिपरमाणु-रूपादिवन्नित्यानित्यत्वनिष्पत्तयः इति (प्रशस्त० २ पृ० ५२)। अत्रेदं विज्ञेयम्। जन्यगुरुत्वमेव पतनं प्रति कारणम् इति कार्यकारणभाव-कल्पनात् आकाशादीनां गुरुत्वाभावो नैव। परमाण्वादीनां तु जन्य-गुरुत्वाभावेन पतनासंभवः। पार्थिवजलपरमाण्वोर्गुरुत्ववत्तया तस्य मालादि-देशसंयोगे पतनप्रतिबन्धकत्वाकल्पनेपि न परमाणुपतनापत्तिश्च इति (राम० १।१ पृ० ५६)। गुरुत्वं स्पर्शविशेषः प्रत्यक्षसिद्ध इति वल्लभाचार्याः (नैयायिकविशेषाः) आहुः।

गुरुधर्मः—[क] अव्यावर्तकपदार्थघटितो धर्मः। यथा प्रमेयघट इत्यादौ घटत्वमपेक्ष्य प्रमेयत्वविशिष्टं घटत्वं गुरुधर्मः। [ख] अवच्छेदकत्वाप्रयोजकपदार्थघटितो धर्मः। यथा पर्वतो वह्निमान्नीलधूमादित्यादौ नीलधूमत्वं गुरुधर्मः। अत्र नीलधूमत्वं शुद्धधूमत्वमपेक्ष्य गुरुधर्म इति व्याप्यतावच्छेदकं न भवतीति विज्ञेयम्। यथा वा कम्बुग्रीवादिमाना-स्तीत्यादौ कम्बुग्रीवादिमत्त्वं गुरुधर्मः। अत्र च न्यायः संभवति लघौ धर्मेऽवच्छेदकेऽनिप्रसङ्गानापादके गुरुधर्मो नावच्छेदकः इति। तेन च घटत्वस्याभावीयप्रतियोगितायामवच्छेदकत्वसंभवे कम्बुग्रीवादिमत्त्वं गुरुतया नावच्छेदकम् इति बोध्यम्। [ग] बहुपदार्थोपस्थितिसापेक्षो धर्मः। यथा धूमत्वापेक्षया नीलधूमत्वं गुरुधर्मः इत्यादौ।

गुरुभम्—पुष्यनक्षत्रम् (पु० चि० पृ० ३५७)।

गुल्मः—अनतिदीर्घनिविडलता मालत्यादिः (मिताक्षरा २।२२९) ।

गोचरत्वम्—१ जन्यज्ञानविषयत्वम् । यथा घ्राणस्य गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृत (भा० प० श्लो० ५४) इत्यादौ गन्धरूपरसादीनां गोचरत्वम् । २ मायावादिनस्तु ज्ञानमात्रविषयत्वम् । यथा अवाङ्मनसगोचरम् (वेदान्तसा०) इत्यादौ इत्याहुः (वाच०) । ३ ग्रहाणां गतिविशेष इति ज्योतिर्विद आहुः । ४ सूर्यादिग्रहगमननिमित्तशुभाशुभनिरूपणमिति मौहूर्तिका आहुः (वाच०) ।

गोत्रम्—१ ऋषीणां वंशपरंपरा (मिता० १।५३) (धर्मसि०) । यथा मम (न्यायकोशकर्तुः) शाल्ङ्कायनगोत्रम् । गोत्रकाराश्च मुख्यत्वेनाष्टौ सुप्रसिद्धाः प्रवरमञ्जर्यामुक्ताः । यथाह बौधायनः विश्वामित्रो जमदग्निर्भरद्वाजोऽथ गौतमः । अत्रिर्वसिष्ठः कश्यप इत्येते सप्त ऋषयः इति । तदर्थेश्च सप्तानामृषीणामगस्त्याष्टमानां यदपत्यम् तद्गोत्रम् इति (निर्ण० सि० परि० ३ पृ० २७) । २ पर्वतादिरिति काव्यज्ञा आहुः ।

गौणः—१ गौण्या वृत्त्या प्रवृत्तः शब्दः । यथा ॐ गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॐ (ब्रह्मसूत्र० १।१।६) इत्यादौ । यथा वा बहूनि मम नामानि कीर्तितानि महर्षिभिः । गौणानि तत्र नामानि कर्मजानि च कानिचित् ॥ (भा० शान्ति० अ० ३४३) इत्यादौ । २ अमुख्यम् । यथा एवमागामियार्गीयमुख्यकालादधस्तनः । स्वकालादुत्तरो गौणः कालः सर्वस्य कर्मणः ॥ (छन्दोग०) इत्यादौ । ३ अप्रधानम् । यथा गां दोग्धि पयः इत्यादौ गौरप्रधानं कर्म । गौर्दुह्यते पयः इत्यत्राप्रधाने गोरूपकर्मणि लकारः । अत्रोक्तम् गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहाम् इति । अधिकं तु अप्रधानकर्मत्वादिशब्दव्याख्यानावसरे संपादितम् ।

गौणी—(लक्षणा) [क] शक्यसदृशत्वप्रकारेण बोधकतया गौणी । यथा अग्निर्माणवक इत्यादावग्निसदृशत्वादिनाग्न्यादिपदस्य गौणी वृत्तिः (न्या० म० पृ० २९) । इयमेव गौणी वृत्तिः । यथा लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणता (तन्त्रवा० १।४।२२ पृ० ३१८) (काव्यप्र० उ० २)

इत्यादौ। अत्रोक्तम् सादृश्यात्तु मता गौण्यस्ताश्च षोडश भेदिता इति (सा० द०) (वाच०)। शक्तिलक्षणाभ्यामतिरिक्तैव गौणी वृत्तिरिति मीमांसका। सा च तदतिरिक्ता नेति नैयायिका आहुः (म० प्र० ४ पृ० ४१)। अन्यत्र तु विशेष उक्त सादृश्येतरसंबन्धेपि वृत्तेर्गौणत्वमिच्छन्ति शास्त्रकृत इति। [ख] शक्यपरंपरासंबन्धः (म० प्र० ४ पृ० ४१)। [ग] *लक्ष्योपस्थितिनियामकः सादृश्यात्मकः संबन्धः। यथा गौर्वाहीक इत्यादौ* (वै० सा० द०) (त० प्र० ख० ४ पृ० ३६)। अत्रायमर्थः। वाहीको वाहीकदेशोद्भव गौर्बलीवर्द इत्यर्थ। अत्र वाहीके गवाभेदस्य बाधाद्गोपदेन गोसदृशो लक्ष्यते। गोसादृश्य च गोगतजाड्यमान्द्यादिकमेव। तथाच जडो मन्दश्च वाहीक इति शाब्दबोध। एवं सिंहो माणवक इत्यत्रापि गौणी लक्षणा बोध्या (त० प्र० ख० ४ पृ० ३६)।

गौरवम्—१ आराध्यत्वावगाही ज्ञानभेद। येयं भक्तिरित्युच्यते (श० प्र० श्लो० ७२ पृ० ९५)। यथा सहस्र तु पितॄन् माता गौरवेणातिरिच्यते (मनुस्मृति०) इत्यादौ। यथा वा प्रापश्चल गौरवमाश्रितेषु (कुमार० स० ३ श्लो० १) इत्यादौ। २ गुरुत्ववदस्यार्थोनुसंधेय.। ३ गौरवहेतुकमभ्युत्थानादिक गौरवमिति काव्यज्ञा. पौराणिकाश्चाहुः।

गौरी—तृतीया (पु० चि० पृ० ८६)। यथा गौरी विनायकोपेता।

ग्रन्थः—१ एकार्थको वाक्यसंदर्भ.। यथा महाभारतरामायणादि.। चरमवर्णपर्यन्तवर्णसमूहो ग्रन्थ इति केचिद्वदन्ति। शास्त्रम् इत्यन्ये। यथा ग्रन्थग्रन्थिरिह क्वचित्क्वचिदपि न्यासि प्रयत्नान्मया (नैप०) ग्रथग्रन्थि तदा चित्र मुनिर्गूढ कुतूहलात् (भा० आ० अ० १) इत्यादौ। २ द्वात्रिंशद्वर्णमितानुष्टुप्छन्दस्क श्लोको ग्रन्थ इति छन्द शास्त्रज्ञा आहु. (वाच०)। ३ *वर्णनिशेषणा (अक्षरनिशेषणाम्) ग्रन्थसंज्ञेति* द्रविडदेशीया वदन्ति।

ग्रह—(धातु) १ ज्ञानम्। यथा शिष्य वेद ग्राहयतीत्यादौ धात्वर्थ। यथा वा गृह्णाति चक्षु संबन्धादालोकोद्भूतरूपयो (भा० प० श्लो० ५६) इत्यादौ। २ बुद्धिविशेषप्रयुक्तहस्तव्यापार। यथा गृहाण शस्त्र यदि

सर्ग एष ते (रघु० ३।५१) तयोर्जगृहतुः पादान् राजा राज्ञी च मागधी (रघु० १।५७) दश महान् (यज्ञपात्राणि) गृह्णाति (श्रुतिः) हंसं तनौ संनिहितं चरन्तं मुनेर्मनोवृत्तिरिव स्विकायाम्। ग्रहीतुकामा दरिणा शयेन यत्नादसौ निश्चलतां जगाहे ॥ (नैष० ३।४) इत्यादौ। ३ स्वीकारः। स च द्विविधः। स्वत्वापादनव्यापारः सेवनादिना आयत्तीकरणं च। तत्राद्यो यथा तत्र किंचिन्न गृह्णीयात् प्राणैः कण्ठगतैरपि (प्रा० त० गङ्गामाहा०) इत्यादौ। द्वितीयो यथा शत्रोर्दं न गृह्णीयात् गृह्णीयान्मार्गपौषयोः (नीति०)।

ग्रहः—सूर्यादयो नव ग्रहा इति ज्योतिर्विदो वदन्ति। बालारिष्टकाराः स्कन्दग्रहादय इति पौराणिका भिषजश्चाहुः (वाच०)। ते च सुश्रुत उक्ता यथा स्कन्दग्रह १ स्तु प्रथमः स्कन्दापस्मार २ एव च। शकुनी ३ रेवती ४ चैव पूतना ५ चान्धपूतना ६ ॥ पूतना शीतनामा ७ च तथैव मुखमण्डिका ८। नवमो नैगमेयश्च ९ यः पितृग्रहसंज्ञितः ॥ इति।

ग्रामः—ब्राह्मणकर्षकपुरुषप्रधानो देशो ग्रामः (कैयटः ७।३।१४)। अत्र महाभाष्यकाराः। ग्रामशब्दोयं बह्वर्थः। अस्त्येव शालासमुदाये वर्तते। तद्यथा ग्रामो दग्ध इति। अस्ति वाटपरिक्षेपे वर्तते। तद्यथा ग्रामं प्रविष्ट इति। अस्ति मनुष्येषु वर्तते। तद्यथा ग्रामो गतो ग्राम आगत इति। अस्ति सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते। तद्यथा ग्रामो लब्ध इति (महाभाष्यम् १।१।७)। वाटपरिक्षेपार्थस्तु वाटपरिक्षेपशब्दे द्रष्टव्यः।

ग्राह्यः—१ प्रतिबध्यज्ञाने प्रकारीभूतो धर्मः। यथा ह्रदो वह्निमान् इति ज्ञाने प्रकारभूतो वह्निर्ग्राह्यो भवति। तथाहि ह्रदो वह्न्यभाववान् इति निश्चयस्य प्रतिबध्ये ह्रदो वह्निमान् इति ज्ञाने प्रकारो वह्निरस्तीति वह्निर्ग्राह्यः इति विशेयम्। २ ग्रहणविषयः। यथा चक्षुर्मात्रग्राह्यो गुणो रूपम् इत्यादौ रूपं ग्राह्यं भवति। ३ स्वीकार्यम् (वस्तु) इति काव्यज्ञा वदन्ति।

ग्लहः—परस्परसंप्रतिपत्त्या कितवपरिकल्पितः पणो ग्लह इत्युच्यते (मिताक्षरा अ० २।१९९)।

घ.

घट—(धातु) १ चेष्टा। यथा अङ्गदेन समं योद्धुमघटिष्ट नरान्तकः (भट्टि)। २ हिंसा। ३ द्युतिः। यथा कमलवनोद्घाटनम्। ४ शब्दकरणम्। यथा घण्टयति घण्टा निघण्टु इत्यादौ (वाच०)।

घटः—१ कम्बुग्रीवादिमान् पृथुबुध्नोदराकृतियुक्तः पदार्थविशेषः। यथा घटं प्रति दण्डः कारणम् इत्यादौ घटः। २ कुम्भकाख्यः प्राणायामविशेषः इति तान्त्रिकाः। ३ द्रोणविंशतिपरिमाणम् इति शाब्दिका आहुः। ४ कुम्भराशिरिति मौहूर्तिकाः। ५ हस्तिकुम्भस्थलमिति काव्यज्ञा आहुः (वाच०)।

घटकत्वम्—१ तद्विषयताव्यापकविषयतावत्त्वम्। स्वभिन्नवत्त्वव्यापकत्व-एतदुभयसम्बन्धेन विषयताविशिष्टविषयतावत्त्वमित्यर्थः। यथा वह्न्यभावज्ञानीयविषयताव्यापकत्वस्य वह्निविषयताया सत्त्वेन वह्नेर्वह्न्यभावघटकत्वम्। २ अवच्छेदकत्वम्। यथा साध्याभावाधिकरणत्वं च साध्यवत्ताग्रहविरोधिताघटकसंबन्धेन विवक्षणीयम् साध्याभावप्रतियोगित्वं च साध्यताघटकसंबन्धेन विवक्षणीयम् इत्यादौ घटकत्वम्। ३ योजकत्वम् इति तान्त्रिका आहुः। तद्भेदाश्चोक्ताः। धावको भावकश्चैव योजकश्चाशकस्तथा। दूषकः स्तावकश्चैव षडेते घटकाः स्मृताः॥ इति।

घटितत्वम्—तद्विषयताव्याप्यविषयतावत्त्वम्। यथा वह्न्यभावविषयताया वह्निविषयताव्याप्यत्वेन वह्न्यभावस्य वह्निघटितत्वम्। यथा वा विशिष्टान्तराघटितत्वम् विशिष्टद्वयाघटितत्वम् प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितत्वम् इत्यादौ घटितत्वम्।

घोषः—गोमहिष्यादियुक्तो देशः (कैय० ७।३।१४)।

घ्रा—(धातुः) [क] गन्धविषयकलौकिकप्रत्यक्षम्। यथा पुष्पं जिघ्रतीत्यादौ घ्रा धात्वर्थः। अत्र द्वितीयार्थः आधेयत्वम्। व्युत्पत्तिवैचित्र्येण तस्य घ्राधात्वर्थैकदेशे गन्धेऽन्वयः। एवं च पुष्पवृत्तिगन्धलौकिकप्रत्यक्षा-

अयतावान् इत्याकारकः शाब्दबोधः इति संक्षेपः (ग० व्यु० का० २ पृ० ५१) । [ख] घ्राणजन्यप्रत्यक्षम् । यथा पाटुर्गिकं जिघ्रति पङ्कुणेशः (मा० १।३।६) इत्यादौ (वाच०) ।

घ्राणम्—(इन्द्रियम्) [क] गन्धोपलब्धिसाधनमिन्द्रियम् (त० भा० प्रमे० पृ० २६) । [ख] गन्धग्राहकं महदिन्द्रियम् (न्या० म० १ पृ० १४) (त० सं०) । [ग] चन्दने सौरभम् इति गन्धप्रत्यक्षासाधारणं कारणम् । तच्च नासाग्रवृत्ति (प्र० प्र० पृ० ११) (त० सं०) । तच्च घ्राणेन्द्रियं पार्थिवम् (त० भा० पृ० २६) (न्या० म० १ पृ० १४) । घ्राणस्य पार्थिवत्वे प्रमाणं चानुमानम् । तच्चानुमानम्—घ्राणं पार्थिवम् द्रव्यत्वे सति रूपादिपञ्चकमध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वाद्वायूपनीतसुरभिभागवदिति कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जकगोघृतवत् इति वा (मु० १ पृ० ७२) (प्र० प्र०) । अथवा यदिन्द्रियं रूपादिपञ्चकमध्ये यं गुणं गृह्णाति तदिन्द्रियं तद्गुणयुक्तम् । यथा चक्षू रूपग्राहकं रूपवत् । गन्धग्राहकं घ्राणमतो गन्धवत् इति (त० भा० पृ० २६) ।

च.

च—(अव्ययम्) १ पादपूरणोपयोगि । तस्य च निरर्थकत्वैव । तत्रोक्तम् निरर्थकं चादि पादपूरणैकप्रयोजनम् (चन्द्रालोके) । २ पक्षान्तरद्योतनम् । पक्षान्तरं चात्र पुनरर्थकम् । यथा मूर्खोपि शोभते तावत् सभायां वस्त्रवेष्टितः । तावच्च शोभते मूर्खो यावत्किंचिन्न भाषते ॥ (हितो०) इति । ३ अवधारणम् । ४ चार्थः समुच्चयादिः । तत्रायं विभागो ज्ञेयः । चार्थाश्चत्वारः १ समुच्चयः २ अन्वाचयः ३ इतरेतरयोगः ४ समाहारश्चेति । अत्र सूत्रम् चार्थे द्वन्द्वः (पा० २।२।२९) इति । समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः । परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः । यथा अहरहर्नयति मनुष्यान्पशून्पक्षिणश्च यम इत्यत्र । अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेनान्वाचयः । आनुषङ्गिकत्वमनुद्देश्यत्वम् । अन्यतरस्य प्राधान्यं च तत्तत्क्रियाया अनन्यकर्तव्यत-

रूपम्। तथा च समभिव्याहृतक्रियादिगतमानुषङ्गिकत्वव्याप्यत्वमन्वाचयचकारार्थ (वाच०)। यथा भिक्षामट गां चानयेति। अत्र हि अदर्शनाद्गामनानयन्नपि भिक्षामटत्येव। अनटस्तु भिक्षां न गामानयति। तथा अटन्नपि नान्विष्य गामानयति (शब्दकौ० २।२।२९)। मिलितानामन्वय इतरेतरयोग। तथा च मिलितानाम् परस्परापेक्षाणामुद्भूतावयवभेदकसमूहरूपाणाम् अन्वय एकधर्मावच्छिन्नेनान्वय इति निष्कृष्टार्थ (वाच०)। समूह समाहार। अत्र इतरेतरसमाहारयोरय विशेषो ज्ञेय। उद्भूतावयवभेदसमूहस्य प्रतीत्या प्रत्येकावयववृत्तिधर्म एवेतरेतरयोगे प्रवृत्तिनिमित्तम्। समाहारे तु द्वित्वत्रित्वादिनैव भानात् समूहत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तम्। एव च उभयत्रैव समूहस्य बोध इति। अन्योपि विशेष। इतरेतरयोगे साहित्य विशेषणम्। द्रव्य विशेष्यम्। समाहारे तु साहित्य प्रधानम्। द्रव्य विशेषणम् इति (वाच०)। ५ तुल्ययोगित्वम्। तथाहि तुल्ययोगितालंकारस्य चेन द्योतनात् तस्य तदर्थकता। यथा संकुचन्ति सरोजानि स्वैरिणीवदनानि च (चन्द्रालोक)। एवम् दीपकालंकारद्योतकतापि। चकारद्वयप्रयोगे क्वचिदविलम्बयोगिताया क्वचित् तुल्यप्रधानस्य चावबोधनम्। यथा इतीरिता पत्ररथेन तेन ह्रीणा च हृष्टा च बभाण भैमी (नैष०) कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी (कुमार०) इत्यादौ (वाच०)। ६ विनियोग (वाच०)।

चक्रकम्—१ (तर्क) [क] तदपेक्षापेक्ष्यपेक्षितत्वनिबन्धनोनिष्टप्रसङ्ग। इद च उत्पत्तिस्थितिज्ञप्तिद्वारा त्रिविधम्। तत्प्रपञ्चस्तु आत्माश्रयवदनुसधेय। अत्रेद ज्ञेयम्। चतुष्कक्षादावपि स्वस्य स्वापेक्षापेक्ष्यपेक्षितत्वस्त्वात्राधिक्यम् (*गौ० वृ० १।१।४०*)। *अपेक्षाया* साम्यात्परपरासाधारम्या आह्वरात्। [ख] स्वापेक्षणीयापेक्षितसापेक्षत्व निबन्धन प्रसङ्ग। अपेक्षा च ज्ञप्तौ उत्पत्तौ स्थितौ च (जाग० तर्क०)। तत्र ज्ञप्तौ यथा एतद्घटज्ञान यद्येतद्घटज्ञानजन्यज्ञानजन्यज्ञानजन्य स्यात् तदा एतद्घटज्ञानजन्यज्ञानजन्यज्ञानभिन्न स्यात् इति। उत्पत्तौ यथा

घटोयं यद्येतद्घटजन्यजन्यजन्यः स्यात् तदा एतद्घटजन्यजन्यभिन्नः स्यात् इति । स्थितौ यथा घटोयं यद्येतद्घटवृत्तिवृत्तिवृत्तिः स्यात् तदा तथात्वेनोपलभ्येत इति (वाच०) । २ चक्राकारश्छन्दोविशेष इति छन्दोज्ञाः । ३ दद्रुरोग इति भिषज आहुः (वाच०) ।

चक्रवृद्धिः—वृद्धेर्वृद्धिः । उत्तमर्णाय मूलादधिकं यद्द्रव्यमधमर्णेन दीयते तद्वृद्धिशब्देनोच्यते ।

चक्षुः—१ (इन्द्रियम्) [क] रूपोपलब्धिसाधनमिन्द्रियम् (त० भा० प्रमेय० पृ० २६) । अत्रेदमवधेयम् । चक्षुरधिष्ठातृदेवः सूर्यः । तत्र दिग्वातार्कप्रचेतोश्वि इत्यादि प्रमाणम् (शा० ति०) । चक्षुःसद्भावे प्रमाणमनुमानम् । तच्चानुमानम् रूपोपलब्धिः सकरणिका क्रियात्वाच्छिदिक्रियावत् इति । अनेनानुमानेन पक्षधर्मताबलाच्चक्षुःसिद्धिः । इयमेव रीतिर्घ्राणादावपि बोध्या (म० प्र० १ पृ० १४) । तच्च चक्षुः तैजसम् (न्या० म० १ पृ० १४) । चक्षुषस्तैजसत्वेनुमानं प्रमाणम् । तच्चानुमानम् चक्षुस्तैजसम् स्पर्शाद्यव्यञ्जकत्वे सति परकीयरूपव्यञ्जकत्वात्प्रदीपवत् । प्रभावत् इति वा (मु० १ पृ० ७९) (त० भा० पृ० २७) । चक्षुष्यनुद्भूतशुक्लो गुणोस्ति । संख्या परिमाणम् पृथक्त्वम् संयोगः विभागः परत्वम् अपरत्वम् द्रवत्वम् स्नेहः क्रिया जातिः समवायश्च एतानि योग्यव्यक्तिवृत्तीनि चक्षुर्ग्राह्याणि । तथा उद्भूतरूपम् उद्भूतरूपवद्द्रव्यं च चक्षुर्ग्राह्यम् (भा० प० श्लो० ५५–५६) । तच्चाप्राप्यप्रकाशकारि भवति इति विज्ञेयम् (दि० १ तेजोनि० पृ० ८०) । तैजसं गोलकमेव चक्षुः इति बौद्धा आहुः । दृग्वृद्धमते तु गोलकमेव चक्षुः न तैजसम् । [ख] रूपग्राहकं महदिन्द्रियम् (न्या० म० १ पृ० १४) (त० भा० पृ० २६) । घ्राणादिवारणाय रूपग्राहकम् इति विशेषणम् । मनोवारणाय महत् इति । आलोकादिवारणाय इन्द्रियम् इति (म० प्र० १ पृ० १४) । [ग] घटे रक्तो वर्णः इति रूपप्रत्यक्षासाधारणं कारणम् । तच्च कृष्णताराग्रवर्ति (प्र० प्र० पृ० ११) (त० सं०) [घ] सर्वप्राणिनां रूपव्यञ्जकम् अन्यावयवानभिभूते-

स्तेजोवयवैरारब्धं च चक्षुः (प्रशस्त० १ तेजोनि० पृ० ६)। २ तेजः। यथा सूर्यश्चक्षुपे (ताण्ड्यब्रा०) इत्यादौ (वाच०)।

चण्डिका—(कल्याणीशब्दे द्रष्टव्यम्)।

चतुरणुकम्—(जन्यद्रव्यस्यावयवः) चतुर्भिस्त्र्यणुकैर्यदुत्पद्यते तत् (त० दी० १ पृ० ९)। एवं पञ्चाणुकादूह्यम् (त० कौ० १ पृ० ३)। नव्या नास्तिकास्तु संयुक्ताणुचतुर्विंशतिकं चतुरणुकम् इत्याहुः (प० मा०)।

चतुर्थी—(विभक्तिः) तत्तद्धात्वर्थे संप्रदानत्वादिबोधिका विभक्तिः (श० प्र० श्लो० ६५ पृ० ७५)। यथा विप्राय गां ददातीत्यादौ विप्रायेति चतुर्थी। चतुर्थ्यर्थश्च [१] संप्रदानम्। तच्च क्रियाकर्मीभूतवस्तुनिष्ठ-स्वत्वभागित्वेनोद्देश्यम्। यथा विप्राय गां ददाति राज्ञे दण्डं ददातीत्यादौ विप्रो राजा च संप्रदानम्। अत्र दानेन गोदण्डादौ यजमानस्वत्व-निवृत्तौ विप्रराजादेः स्वत्वोत्पादात् गोदण्डनिष्ठस्वत्वभागित्वेन विप्र-राजोद्देश्यकगोदण्डकर्मकदानकर्ता इति बोधः (म० प्र० पृ० ६)। [२] उद्देश्यत्वम्। यथा एषोर्घ्यः शिवाय नमः इत्यादौ चतुर्थ्यर्थः (ग० व्यु० का० ४ पृ० ९९)। [३] तादर्थ्यम्। यथा यूपाय दारु इत्यादौ चतुर्थ्यर्थः। अत्र तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या इति वार्तिकेन चतुर्थी। [४] संबन्धः। यथा नारदाय रोचते कलहः वैश्याय शतं धारय-तीत्यादौ। नारदायेत्यत्र रुच्यर्थानां प्रीयमाणः (पा० १।४।३३) इति सूत्रेण संबन्धमात्रबोधिका चतुर्थी उपपदविभक्तिरेव (म० प्र० पृ० ६)। वैश्यायेत्यत्र धारेरुत्तमर्णः (पा० १।४।३५) इति सूत्रेण संबन्धमात्रे चतुर्थी। विष्णवे नमः इत्यादौ च चतुर्थ्यर्थः संबन्धः। अत्र नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च (पा० २।३।१६) इति सूत्रेण संबन्धार्थे चतुर्थी उपपदविभक्तिरेव (म० प्र० पृ० ६)। [५] विषयित्वम्। यथा पुष्पेभ्यः स्पृहयति पुत्राय क्रुध्यतीत्यादौ चतुर्थ्यर्थः। पुष्पेभ्य इत्यत्र स्पृहाविषयपुष्पस्य स्पृहेरीप्सितः (पा० सू० १।४।३६) इत्यनेन संप्रदानत्वाच्चतुर्थी। तदर्थो विषयित्वम्। तस्येच्छारूपक्रियाया-मन्वयः। पुत्रायेत्यत्र क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः (पा०

सू० १।४।३७) इत्यनेन कर्मणः संप्रदानसंज्ञा । चतुर्थ्यर्थो विषयित्वम् । तस्य कोपेन्वयः (ग० व्यु० का० ४ पृ० ९६) ।

चतुर्हूतः—पृथिवी होता इत्यादिको मन्त्रश्चतुर्होता । तस्य मन्त्रस्याभिमानित्वेनात्मभूतः कश्चित्पुरुषः प्रजापतिना चतुर्वारमामन्त्रितः प्रत्युत्तरमुवाचेति स पुरुषश्चतुर्हूतः । तदीयनाम्ना मन्त्रोपि चतुर्हूतः (जै० न्या० अ० ३ पा० ७ अधि० ४) ।

चमसः—पात्रविशेषस्थिताः सोमरसाश्चमसाः (जै० न्या० अ० ३ पा० २ अधि० १२) ।

चयनम्—[क] छिदाहेतुर्विघट्टनम् । यथा वृक्षं फलान्यवचिनोतीत्यत्र चिनोतेरर्थः । अत्र फलकर्मकच्छिदानुकूलं यत् वृक्षस्य विघट्टनम् (चालनम्) तद्वान् इत्येवं बोधः (श० प्र० श्लो० ७३ पृ० ९९) । [ख] शाब्दिकास्तु विभागपूर्वकमादानम् । यथा वृक्षमवचिनोति फलानीत्यादौ चिनोतेरर्थः इत्याहुः । अत्र वृक्षात्फलमादत्ते इति बोधः (ल० म० सुब० पृ० ९२) ।

चरमत्वम्—१ स्वसजातीयपदार्थप्रागभावानधिकरणत्वम् । यथा तन्तुः पटस्य चरमावयवः इत्यादाववयवस्य चरमत्वम् । यथा वा अब्रवीत् क्रियतामेषा सूतानां चरमा क्रिया (भा० वि० अ० २४) उच्छिष्टेत् प्रथमं चैव चरमं चैव संविशेत् (मनु०) इत्यादौ चरमत्वम् । कश्चित्स्वेतरभावकारणानपेक्षकार्यकत्वम् । यथा अनुमितिं प्रति परामर्शश्चरमकारणम् इत्यादौ कारणस्य चरमत्वम् इति गुरुचरणाः प्राहुः ।

चर्या—(विधिः) प्रधानभूतः साक्षाद्धर्महेतुश्चर्या (सर्व० सं० पृ० १६९ नकुली०) ।

चाकचक्यम्—भ्रमोत्पादको दोषविशेषः । यथा शुक्तौ चाकचक्यम् (नील० प्रामा० प० ३७) । अत्र च शुक्तौ चाकचक्यदोषवशात् इदं रजतम् इति ज्ञानमुत्पद्यते इति ध्येयम् । उज्ज्वलत्वमिति कश्चिदाह । तदाकारोन्तःकरणवृत्तिविशेष इति मायावादिन आहुः । अत्रोच्यते ।

न हि लोकसिद्धसामग्री प्रातिभासिकरजतोत्पादिका । किंतु विलक्षणैव । तथा हि काचादिदोषदूषितलोचनस्य पुरोवर्तिद्रव्यसंयोगादिदमाकारा चाकचक्याकारा च काचिदन्तःकरणवृत्तिरुदेति इति चाकचक्यसदर्शनसमुद्बुद्धरजतत्वसंस्कारसध्रीचीना इति च (वेदान्तप०) (वाच०) ।

चाकचिक्यम्—चाकचक्यशब्दवदस्यार्थोनुसंधेयः ।

चाक्षुषम्—१ चक्षुर्जन्यं प्रत्यक्षम् । यथा द्रव्यचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयोगः कारणम् इत्यादौ । २ चक्षुर्ग्राह्यम् । यथा रूपादि ।

चारित्रम्—सर्वथावद्ययोगानां त्यागश्चारित्रमुच्यते (सर्व० सं० पृ० ६५ आर्ह०) ।

चार्वाकः—(नास्तिकः) बृहस्पतिशिष्यो लोकायताख्यः । अत्र व्युत्पत्तिः । चारुः लोकसंमतः वाकः वाक्यम् यस्य सः इति द्रष्टव्या (वाच०) । चार्वाकश्च प्रत्यक्षैकप्रमाणवादी परमेश्वरस्वर्गनरकपुण्यपापादिकं नाङ्गीकरोति । तन्मतं तु सर्वदर्शनसंग्रहादौ सायणादिना किंचित् किंचित् प्रदर्शितम् । तस्मादेव तत् ज्ञातव्यम् ।

चिकीर्षा—[क] कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयिणीच्छा । यथा पाकं कृत्या साधयामि इत्याकारिकेच्छा (चि० ४) (मु० गु० पृ० २२१) । यथा वा पाकः कृत्या साध्यताम् इत्याकारिकेच्छा (वाच०) । अत्रेदमवधेयम् । कृतिसाध्यताज्ञानम् इष्टसाधनताज्ञानं च चिकीर्षां प्रति कारणम् । कृतिरत्र प्रवृत्तिरूपा ग्राह्या । नातो जीवनयोनियत्नसाध्यस्वाभाविकप्राणवायुसंचारे चिकीर्षा (म० प्र० ४ पृ० ६१) । बलवद्द्विष्टसाधनताज्ञानं तु चिकीर्षाया प्रतिबन्धकम् इति । अतो मधुविषसंपृक्तान्नभोजने न चिकीर्षा (मु० गु० पृ० २२१) । अन्ये तु बलवद्द्वेषः प्रतिबन्धकः इत्याहुः । केचित्तु बलवदनिष्टासाधनत्वज्ञानमपि चिकीर्षां प्रति कारणम् इत्याहुः (भा० प० श्लो० १४७–१४९) (मु० गु०) । गुरवस्तु कृतिसाध्यताज्ञानमात्रं चिकीर्षां प्रति कारणम् इत्याहुः (मु० गु० पृ० २२२) । नव्याश्चापि चिकीर्षां प्रति कृति-

साध्यताज्ञानमेव कारणम् इत्याहुः (न्या० म० ४ पृ० २७)। अयमाशयः। इच्छायाः समानप्रकारकधीसाध्यत्वम् इति नियमात्कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छां प्रति कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वम् इति (त० प्र० ४ पृ० १०६)। [ख] कृतिप्रकारकयत्किंचिद्विशेष्यकेच्छा। यथा पाकं चिकीर्षति इत्यादौ कृतिप्रकारकपाकविशेष्यकेच्छा। सा च पाकं कृत्वा साधयामि इतीच्छा। अत्रेदं बोध्यम्। पाकादेश्च कृतिकर्मत्वमेव द्वितीयया प्रत्याय्यते। न तु इच्छाया विषयत्वरूपं कर्मत्वम् इति (ग० व्यु० का० २ ख० २ पृ० ५९)। [ग] कृतिविशेष्यकेच्छा। सा च यथा पाककृतिर्भवतु इतीच्छैव (ग० व्यु० का० २ ख० २ पृ० ५९)। [घ] गुरवस्तु कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छा इत्याहुः (मु० गु० पृ० २२३)। अत्रोच्यते। कार्यत्वज्ञानं प्रवर्तकम्। तथाहि ज्ञानस्य कृतौ जनयितव्यायां चिकीर्षातिरिक्तं न कर्तव्यमस्ति। तत्सत्त्वे कृतिविलम्बहेत्वन्तराभावात्। चिकीर्षा च स्वकृतिसाध्यताज्ञानसाध्या। इच्छायाः स्वप्रकारकधीसाध्यत्वनियमात्। अत एव स्वकृतिसाध्ये पाके प्रवर्तते। न त्विष्टसाधनताज्ञानसाध्या। स्वकृत्यसाध्ये चिकीर्षापत्तेः (चि० ४) (वाच०)।

चित्—१ [क] चैतन्यवदस्यार्थोनुसंधेयः। [ख] चिदिति प्रोक्तो जीवः (सर्व० सं० पृ० ९२ रामानु०)। २ असाकल्यम्। यथा कचित् कथंचित् जातुचित् इत्यादौ। ३ चयनकर्ता। यथा अग्निचित् इत्यादौ। ४ अग्निः इति च याज्ञिका आहुः। ५ अव्यक्तानुकरणम्। यथा नहि करिणि दृष्टे चित्कारेण तमनुमिमतेनुमातारः (चि० पक्षता० वाचस्पतिमिश्रः) इत्यादौ इति काव्यज्ञा वदन्ति (वाच०)।

चितिः—व्याप्तलेन कृष्टे व्याममात्रे भूप्रदेशे नानाविधाभिरिष्टकाभिः पञ्चाकारेण स्थानं निष्पाद्यते सेयं चितिः (जै० न्या० अ० ४ पा० ४ अधि० ७)।

चित्तम्—प्रमाणमात्रव्यापृता निवेकप्रवृत्तिर्धित्तम् (सर्व० सं० पृ० १८८ नकु०)।

चिरनिर्मथितः—(अग्निः) आधानकाले निर्मथ्य गार्हपत्ये नित्यं धृतोग्निः (जै० न्या० अ० १ पा० ४ अधि० १०)।

चुश्रुषा—इक्षुदण्डभक्षणे तद्रसस्वीकारे च यः शब्दविशेषस्तस्यानुकरणं चुश्रुषा इति (जै० न्या० अ० १० पा० २ अधि० ३)।

चूडामणिः—रविग्रहः सूर्यवारे सोमे सोमग्रहस्तथा। चूडामणिरिति ख्यातस्तत्रानन्तफलं लभेत्॥ (पु० चि० पृ० ३४७)।

चेत्—(अव्ययम्) [क] संभावनाविषयता। यथा सुवृष्टिश्चेदभविष्यत् सुभिक्षमभविष्यत् इत्यादौ। [ख] असंदेहेपि संदिग्धतया कथनम् (शब्दार्थचि०)। यथा सत्यं चेद्गुरुवाक्यमेव पितरो देवाश्च चेत् योगिनी प्रीता चेत् परदेवता च यदि चेत् वेदाः प्रमाणं हि चेत्। शाक्तीयं यदि दर्शनं भवति चेदाज्ञाप्यमोघास्ति चेत् स्वातन्त्र्या अपि कौलिकाश्च यदि चेत् स्यान्मे जयः सर्वदा॥ (तन्त्रम्) इत्यादौ (वाच०)।

चेष्टा—(कर्म) [१] [क] ईप्सितं जिहासितं वा अर्थमधिकृत्येप्सा-जिहासाप्रयुक्तस्य तदुपायानुष्ठानलक्षणा समीहा (वात्स्या० १।१।११)। यथा चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम् (गौ० १।१।११) इत्यादौ। [ख] प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकक्रिया। [ग] स्वासमवेतस्वातिरिक्त-स्पर्शवदन्यप्रयत्नजन्यक्रिया (वै० उ० ५।१।१)। तल्लक्षणं च चेष्टात्वमेव। तच्च प्रयत्नजन्यतावच्छेदको जातिविशेषः (गौ० वृ० १।१।११)। अत्रोच्यते आत्मजन्या भवेदिच्छा इच्छाजन्या भवेत्कृतिः। कृतिजन्या भवेच्चेष्टा तज्जन्यैव क्रिया भवेत्॥ इति (वै० वि० ५।१।१)। [घ] हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थः स्पन्दः (न्या० वा० १।१।११ पृ० ७१)। [ङ] हिताहितप्राप्तिपरिहारार्था क्रिया (त० भा० प्रमे० पृ० २५)। [२] शब्दस्मारकः शब्दानुमापको वा हस्तादिक्रियाविशेषः (अभिनयः)। यथा मूकस्य पचगानकर्त्र्या वा हस्तक्रिया। अत्रानुमानं च अयम् घटमानयेतिशब्दविषयकाभिप्रायवान् घटमानयेतिशब्दव्यञ्जकचेष्टाकर्तृत्वात् यथा अहम् इति। अस्मादनुमानाद्घटमानयेति

शब्दानुमितिः । ततोर्थप्रत्ययः इति बोध्यम् (म० प्र० ४ पृ० ६६)। क्रियाविशेषे चोच्यते । बाह्यैर्विभावयेल्लिङ्गैर्भावैरन्तर्गतं नृणाम् । स्वरवर्णेङ्गिताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च ॥ आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च । नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेन्तर्गतं मनः ॥ (मनु०) इति । वायोस्तु स्पर्शनं चेष्टा व्यूहनं रौक्ष्यमेव च इति याज्ञवल्क्येन तस्या वायुकार्यत्वमुक्तम् (वाच०) । चेष्टा च शब्दस्मारकतया शब्दानुमापकतया वा प्रमायामुपयोगिनी । तथाहि । इयं चेष्टा तावद्द्विविधा । कृतसमया अकृतसमया च । तत्र कृतसमया लिप्यादिवदभिप्रेतं शब्दमेव स्मारयति न किंचित्प्रमापयतीति *लिपिरिव सापि न प्रमाणम् ।* अयमर्थः । शङ्खध्वनौ त्वया आगन्तव्यमिति शङ्खध्वनिं श्रुत्वा आगच्छति । यदा मया तर्जन्यूर्ध्वीक्रियते तदा त्वयासौ ताडनीय इति तथाविधकरणे ताडयति । तया च अनया चेष्टया केवलं पदार्थाः स्मार्यन्ते न तु तेषां संसर्गोपि बोध्यते इति प्रमितिविरहान्न प्रमाणत्वमस्याः इति । अन्ये तु मानसं बोधमाहुः (त० व० पृ० १०१) । अकृतसमया तु चेष्टा प्रयोजकाभिप्रायं स्मारयन्ती सती प्रयोज्यं प्रवर्तयति (त० व० पृ० १००–१०१) । एवं च चेष्टा न प्रमाणान्तरम् इति नैयायिकाः । तान्त्रिकास्तु चेष्टापि प्रमाणान्तरम् इत्याहुः (म० प्र० ४ पृ० ६६) (सि० च०) ।

चैतन्यम्—[१] [क] ज्ञानवत्त्वम् (दि० १।२) । यथा शरीरस्य न चैतन्यं मृतेषु व्यभिचारतः (भा० प० श्लो० ४९) इत्यादौ । [ख] ज्ञानेच्छायत्नवत्त्वम् (ल० व०) । यथा आत्मनश्चैतन्यम् । अत्र श्रुतिः चैतन्यमात्मनो विद्यात् इति (वाच०) । [२] चितौ बुद्ध्यादेः प्रतिबिम्बः (चिच्छाया) चैतन्यम् इति सांख्याः । [३] बुद्ध्यादावात्माध्यासात् (चिच्छाया चित्प्रतिबिम्बः) चैतन्यमिति मायावादिनो वदन्ति । अत्रोच्यते चैतन्यं परमाणूनां प्रधानस्यापि नेष्यते । ज्ञानक्रिये जगत्कर्त्री दृश्येते चेतनाश्रये ॥ इति (वेदान्तका०) (वाच०) । चैतन्यं दृक्क्रियारूपं तदस्त्यात्मनि सर्वदा । सर्वतश्च यतो मुक्तौ श्रूयते सर्वतोमुखम् ॥ (सर्व० सं० पृ० १८२ शैव०) ।

चोदना—१ [क] विधिवाक्यम्। चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिनः इति (भट्टका०)। यथा ओदनकामः पचेत स्वर्गकामो यजेत इत्यादि वाक्यम्। [ख] प्राभाकरास्तु प्रवर्तकं वेदवाक्यं चोदना। यथा चोदनालक्षणोर्थो धर्मः (जै० सू० १।१।२) इत्यादौ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत इत्यादि वाक्यम् इत्याहुः (जै० भा० पृ० ३)। [ग] प्रवर्तकः शब्दश्चोदना (जै० सू० वृ० अ० १ पा० १ सू० २)। [घ] कर्मोत्पत्तिवाक्यम् (जै० सू० वृ० अ० २ पा० २ सू० १६)। भट्टास्तु [ङ] प्रेरणा फलभावना। यथा स्वर्गकामो यजेत इत्यादौ लिङ्गार्थाभिधारूपा चोदना इत्याहुः (वाच०)। [च] प्रवर्तना। [छ] प्रवृत्तिहेतुः। यथा ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना (गीता) इत्यादाविष्टसाधनत्वज्ञानम् इष्टसाधनं कर्म एतज्ज्ञानाश्रयश्चेति त्रिविधा चोदना भवति (श्रीधरः)। [ज] अज्ञातार्थज्ञापकं शब्दमात्रम् (रत्नप्रभा० पृ० १२)। यथा चोदनाप्रवृत्तिभेदाच्च (शारी० भा० १।१।१ पृ० २) इत्यादौ। २ चोदनाविषयो यागादिप्रयत्नः। यथा एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याविशेषात् (जै० सू० २।४।९) (रत्नप्रभा०)। इत्यत्र पुरुषप्रयत्नश्चोद्यते (शाबरभा० २।४।९) इति (वाच०)। ३ चोदना नाम अपूर्वम् (जै० सू० वृ० अ० २ पा० १ सू० ५)।

चौर्यम्—परमात्रस्वत्ववद्द्रव्यहरणम्। यथा सा च द्रव्यवशा कुतस्तत्र धनम् द्यूतेन चौर्येण वा चौर्यद्यूतपरिग्रहोपि भवतो नष्टस्य कान्या गतिः (उद्भटः) इत्यादौ (वाच०)। अत्रोच्यते मनुना स्यात्साहसं त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म यत् कृतम्। निरन्वयं भवेत्स्तेयं हृत्वापह्नूयते च यत्॥ (मनु० अ० ८ श्लो० ३३२) इति। अत्र अपव्ययते इति पाठान्तरम्। नारदेनापि उपायैर्विविधैरेषां छलयित्वापकर्षणम्। सुप्तमत्तप्रमत्तेभ्यः स्तेयमाहुर्मनीषिणः॥ इति (वीरमित्रो० २ पृ० ४८९)।

च्विः—(प्रत्ययः) [क] अभूततद्भावस्व्यर्थः। यथा घटं शुक्लीकरोतीत्यादौ शौक्ल्यादिः। तदर्थश्च अभूतस्य पूर्वकालावच्छेदेन शुक्लादिभावरहितस्य तद्भावः शौक्ल्यादिः। अथवा अभूतः पूर्वकालावच्छेदेन

धर्मिण्यविद्यमानस्तद्भावः शौक्ल्यादिः इति । अत्र शौक्ल्यादिभावश्च्वि-प्रत्ययार्थः । तथा च प्रकृत्यर्थस्य शुक्लस्य पूर्वकालावच्छिन्नत्वनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसहिताधेयत्वसंबन्धेन प्रत्ययार्थे शौक्ल्ये अन्वयः (ग० व्यु० का० ४ पृ० १०२-१०३)। अत्र स्वपदम् लक्षणया शुक्लवर्णविशिष्टशुक्लरूपप्रकृत्यर्थपरम् । [ख] शाब्दिकास्तु यत्र प्रकृतिरेव विकारसादृश्यमापद्यमाना विवक्ष्यते तत्र च्विप्रत्ययः । यथा संघीभवन्ति ब्राह्मणाः स्वद्भवति देवदत्त इत्यादावपि इत्याहुः (ल० म०) ।

छ.

छलम्—[क] वचनविघातोर्थविकल्पोपपत्त्या छलम् (गौ० १।२।१०)। छलं निरनुयोज्यानुयोगरूपे निग्रहस्थाने एवान्तर्भवति नातिरिक्तः पदार्थः इति ज्ञेयम् (गौ० वृ० १।१।१) । [ख] वक्तृतात्पर्याविषयार्थकल्पनेन दूषणाभिधानम् । अत्र तात्पर्याविषयत्वं च विशेष्ये विशेषणे संसर्गे वा विज्ञेयम् । यथाक्रममुदाहरणानि यथा नेपालादागतोयं नवकम्बलवत्त्वादित्यत्र नवसंख्यापरत्वकल्पनया असिद्ध्यभिधानम् । प्रमेयं धर्मत्वादित्यत्र पुण्यत्वार्थकल्पनया भागासिद्ध्यभिधानम् । वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमावयवे व्यभिचाराभिधानम् इति (गौ० वृ० १।२।१०) । [ग] अभिप्रायान्तरेण प्रयुक्तस्य शब्दस्यार्थान्तरं प्रकल्प्य दूषणाभिधानम् (त० भा० पृ० ५०) (त० दी० पृ० ४३) । यथा नवकम्बलोयं देवदत्तः इति वाक्ये नूतनाभिप्रायेण प्रयुक्तस्य शब्दस्य नवत्वसंख्याविशिष्टमर्थान्तरमाशङ्क्य कश्चिद्दूषयति । नास्य नव कम्बलाः सन्ति दरिद्रत्वात् । न ह्यस्य द्वित्वमपि संभाव्यते कुतो नव इति (त० भा० पृ० ५०) (नील० पृ० ४३) । यथा वा नवपुत्रोयं देवदत्त इत्यत्र नूतनाभिप्रायेण प्रयुक्तनवशब्दस्य नवत्वसंख्याभिप्रायकत्वं प्रकल्प्य दूषणाभिधानं क्रियते एक एव पुत्रः कष्टेनानेन लब्धः कुतोस्य नवसंख्याकाः पुत्राः इति (प्र० प्र० पृ० २४) । [घ] शब्दवृत्तिव्यत्ययेन प्रतिषेधहेतुः (सर्व० सं० पृ० २४० अक्ष०) । छलं त्रिविधम् वाक्छलम् सामान्यच्छलम् उपचारच्छलं चेति

(गौ० १।२।११)। प्रकारान्तरेण छलं त्रिविधम् अभिधानतात्पर्योपचारवृत्तिव्यत्ययभेदात् इति (सर्व० सं० पृ० २४० अक्ष०)। [ङ] अनिष्टमर्थमारोप्य तन्निषेधश्छलं मतम् इति (ता० र० श्लो० ९४)।

छिद्रम्—गर्तवदस्यार्थोनुसंधेयः (न्या० वा० १।१।१४ पृ० ८१)।

छेदनम्—आरम्भकसंयोगविरोधिविभागावच्छिन्नक्रिया। यथा तृणं छिनत्तीत्यादौ छिदेरर्थः। अत्र छिद्यर्थनिविष्टे च संयोगे विभागे वा स्वावयववृत्तित्वसंबन्धेन तृणादेरन्वयः (श० प्र० श्लो० ७२ पृ० ९४)। यथा वा करपाददतो भङ्गे छेदने कर्णनासयोः (याज्ञ० अ० २ श्लो० २२४) अभिज्ञाश्छेदपाताना क्रियन्ते नन्दनद्रुमाः (कुमार० स० २ श्लो० ४१) इत्यादौ (वाच०)।

ज.

जगत्—१ स्थावरजङ्गमात्मकं सर्वपदार्थजातम्। यथा यच्च किंचिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेपि वा। अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः (नारा० उप०) यदा स देवो जागर्ति तदेदं चेष्टते जगत् (मनुः अ० १ श्लो० ५२) जगद्योनिरयोनिस्त्वं जगदन्तो निरन्तकः। जगदादिरनादिस्त्वं जगदीशो निरीश्वरः॥ (कुमार० स० २ श्लो० ९) इत्यादौ चराचरं सत्यमूतं सर्वं विश्वं जगद्भवति। जगतो लक्षणं च प्रमेयत्वम् अभिधेयत्वं वा। तच्चेश्वरीयप्रमाविषयत्वम् ईश्वरीयाभिधाविषयत्वं च ग्राह्यम्। तेन जीवानामसर्वज्ञत्वेन ऐहिकामुष्मिकनिखिलपदार्थानामज्ञानेपि नाव्याप्तिः। २ वायुरिति पौराणिकाः। ३ लोक इति काव्यज्ञा वदन्ति (वाच०)।

जडत्वम्—१ ज्ञानादिमान् यो यः तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदकूटवत्त्वम्। तेन सुषुप्तिकाले ज्ञानादिसामान्याभावसत्त्वेपि अव्याप्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्याव्याप्यवृत्तित्वेन ज्ञानाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य चात्मनि सत्त्वेपि न दोषः (ल० व०)। यथा वृक्षपाषाणा-

दीनां जडत्वम् । २ वेदग्रहणासामर्थ्यं जडत्वमिति धर्मज्ञाः । ३ मन्दबुद्धित्वमिति नीतिज्ञाः । ४ मूर्खत्वं चेति काव्यज्ञा आहुः ।

जनकम्—[क] कारणवदस्यार्थोनुसंधेयः । कारणत्वं च द्विविधम् । स्वरूपयोग्यत्वम् फलोपहितत्वम् । आद्यं यथा घटं प्रत्यरण्यस्थस्यापि दण्डादेर्जनकत्वम् । द्वितीयं यथा इच्छां प्रति ज्ञानस्य जनकत्वम् । स्वरूपयोग्यत्वं च जनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वम् । स च धर्मो घटं प्रति दण्डः कारणमित्यत्र दण्डत्वादि । फलोपहितत्वं चाव्यवहितपूर्ववृत्तित्वसंबन्धेन फलविशिष्टत्वम् । [ख] उत्पत्तिप्रयोजकत्वम् । यथा जन्यानां जनकः कालः (भा० प० श्लो० ४६) इत्यादौ ।

जननम्—१ उत्पत्तिवदस्यार्थोनुसंधेयः । २ जन्म । ३ आविर्भावः । यथा यदैव पूर्वे जनने शरीरम् (कुमार० स० १ श्लो० ५३) इत्यादौ । ४ दीक्षितस्य यज्ञादिषु दीक्षादिसंस्कारविशेषः इति याज्ञिकाः । अत्र श्रुतिः पुनर्वा एतमृत्विजो गर्भं कुर्वन्ति यं दीक्षयन्ति इत्यादि (वाच०) । स्मृतिरपि मातुरग्रेधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धने । तृतीयं यज्ञदीक्षायां द्विजस्य श्रुतिचोदनात् ॥ (मनु अ० २ श्लो० १६९) इति । ५ मन्त्राणां मातृकावर्णादुद्धारो जननं स्मृतम् (सर्व० स० पृ० ३६९ पात०) ।

जन्म—[क] शरीरेन्द्रियबुद्धीनां निकायविशिष्टः प्रादुर्भावः (वात्स्या० १।१।२) । अत्रोच्यते अण्डजोद्भिज्जसस्वेदजरायुजमयापि वा । चतुर्धा जन्म इत्येतद्भूतग्रामस्य लक्षणम् ॥ (भा० आनु० अ० ४२) इति । [ख] देहेन्द्रियमनोबुद्धिवेदनाभिः संबन्धः (वात्स्या० १।१।१९) (वै० उ० ६।२।१५) । [ग] विशिष्टशरीरसंबन्धः (गौ० वृ० १।१।२) । [घ] विजातीयशरीराद्यप्राणसंयोगः (गौ० वृ० १।१।१९) । शरीरप्राणसंयोग आद्यत्वं च स्वसजातीयशरीरवृत्तिप्राणसंयोगध्वंसानधिकरणत्वम् (राम० १ पृ० २०) । [ङ] आद्यशरीरप्राणसंयोगः (दि० १ पृ० २०) । यथा अस्मदादीनां जन्म । शरीरं आद्यत्वं च स्वसजातीयशरीरध्वंसानधिकरणत्वम् । शरीरप्राण-

संयोगे त्वाद्यत्वमुक्तमेव। [च] जातिविशिष्टाभिर्देहेन्द्रियमनोहंकार-बुद्धिवेदनाभिः पुरुषस्याभिसंबन्ध इति साङ्ख्या आहुः (साङ्ख्य० कौ०)। [छ] स्वादृष्टोपनिबद्धशरीरग्रहणमिति केचित् (वाच०)। [ज] निकायविशिष्टाभिः शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनाभिः सबन्धो जन्म (न्या० वा०)।

जन्यत्वम्—यदधीनो यस्य समयसवन्धः यद्व्यतिरेकप्रयुक्तो यद्व्यतिरेकश्च तत्त्वम् (मू० म० १)। यथा जन्यानां जनकः कालः (भा० प० श्लो० ४६) इत्यादौ घटपटादीनां मृत्तन्त्वादिजन्यत्वम्। अधिकं तु कार्यशब्दव्याख्यानावसरे संपादितं तत्र द्रष्टव्यम्।

जयः—१ ग्रहणावच्छिन्नपराभवः। यथा शत्रून् शतानि जयतीत्यत्र जयत्यर्थः। पराभवश्च तिरस्कारः। अत्र शतस्य ग्रहणानुकूलो यः शत्रुकर्मकः पराभवः तत्कर्ता इत्येवं बोधः (श० प्र० श्लो० ७३ पृ० ९८)। २ परापेक्षयोत्कर्षलाभः। ३ वशीकरणम्। यथा इन्द्रियजय इत्यादौ (वाच०)।

जयनम्—जयशब्दवदस्यार्थोऽनुसंधेयः।

जयन्ती—१ नन्दा मार्गशिरे शुक्ला सप्तम्यानन्ददायिनी। जयन्ती नाम सा प्रोक्ता पुण्या पापहरा स्मृता॥ (पु० चि० पृ० १०४)। २ श्रावणस्य तु मासस्य कृष्णाष्टम्यां नराधिप। रोहिणी यदि लभ्येत जयन्ती नाम सा तिथिः॥ (पु० चि० पृ० ११९)।

जयपत्रकम्—(कुङ्कुमनामा इति प्र०) यथोपन्यस्तसाध्यार्थसंयुक्तं सोत्तरक्रियम्। सावधारणकं चैव जयपत्रकमिष्यते॥ (मिताक्षरा अ० २ श्लो० ९१)।

जरायुः—[क] गर्भवेष्टनचर्मपुटकम् (दि० १ पृथिवी० पृ० ७०)। यथा जरायुजं मानुषादीनां शरीरम् (मु० १ पृथिवी० पृ० ७०) इत्यादौ। जरायुजभेदाश्च मनुना (अ० १ श्लो० ४३) दर्शिता यथा पशवश्च मृगाश्चैव व्यालाश्चोभयतोदतः। रक्षांसि च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरायुजाः॥ इति। तत्र व्यालाः सिंहादयः (कुल्लू०)। तल्लक्षणं तु या तु चर्माकृतिः सूक्ष्मा जरायुः सा निगद्यते इति। शुक्रशोणितयोर्योगस्तस्मिन्संजायते यतः। तत्र गर्भो भवेद्यस्माच्चेन प्रोक्तो

जरायुजः ॥ इति (देवीभाग०) (वाच०)। [ख] गर्भावरणचर्म (कुल्लूक० १।४३)। यथा जरायुणा मुखे छन्ने कण्ठे च कफवेष्टिते। वायोर्मार्गनिरोधाच्च न गर्भस्थः प्ररोदिति ॥ (सुश्रुत०) इत्यादौ । [ग] या तु चर्माकृतिः सूक्ष्मा जरायुः सा निगद्यते (देवीभाग०)।

जर्तिलाः—आरण्यास्तिलाः (जै० न्या० मा० १०।८ अधि० ४)।

जलम्—१ आपः इत्यस्यार्थोनुसंधेयः। अत्रोच्यते अपां शैत्यं तथा क्लेदो द्रवत्वं स्नेहसौम्यता। जिह्वाभिष्यन्दनं चापि भौमानां स्रवणं तथा ॥ चतुर्थमापो विज्ञेयं जिह्वाध्यात्मं प्रचक्षते। अधिभूतं रसास्तत्र सोमस्तत्राधिदैवतम् ॥ (भा० आश्व०) इति । अपां परिणामश्छान्दोग्ये समाम्नायते। आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते। तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं भवति। यो मध्यमस्तल्लोहितम्। योणिष्ठः स प्राणः इति (वाच०)। अत्रेदं बोध्यम्। हिमकरकादीनां सांसिद्धिकद्रवत्वमस्त्येव। न तु नैमित्तिकद्रवत्वम्। अदृष्टविशेषेण घनीभावात्सांसिद्धिकद्रवत्वप्रतिबन्धमात्रम् (सि० च० १ पृ० ७)। २ लग्नावधिकं चतुर्थस्थानमिति कार्तान्तिका आहुः। ३ पूर्वाषाढानक्षत्रमिति मौहूर्तिका आहुः।

जल्पः—(कथा) [क] यथोक्तोपपन्नश्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः (गौ० १।२।२)। यथोक्तोपपन्न इति। प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः। छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भ इति। छलजातिनिग्रहस्थानैः साधनमुपालम्भश्चास्मिन्क्रियत इति। एवंविशेषणो जल्पः (वात्स्या० १।२।२)। [ख] उभयपक्षसाधनवती विजिगीषुकथा (गौ० वृ० १।२।२) (त० भा० पृ० ४४) (त० दी० पृ० ४३) (सर्व० सं० पृ० २३९ अक्ष०)। [ग] स च छलादिसंपन्नो जल्पोत्थ विजयः फलम् इति (ता० र० श्लो० ७८)। जल्पश्च यथासंभवं सर्वनिग्रहाणामधिकरणम्। परपक्षे दूषिते स्वपक्षस्थापनप्रयोगावसानश्च भवतीति बोध्यम् (त० भा० पृ० ४४)।

जहत्स्वार्था—(लक्षणा) [क] यत्र वाच्यार्थस्यान्वयाभावस्तत्र जहती। यथा मञ्चाः क्रोशन्तीति (त० दी० ४ पृ० ३०)। यथा वा आयुर्घृतम् इत्यादौ (काव्यप्र० उ० २)। अत्र व्युत्पत्तिः जहत् स्वार्थो याम् इति (वाच०)। जहति पदानि स्वार्थं यस्याः सा जहत्स्वार्था (वै० सा०) इति वा। अत्राय नियमः। जहत्स्वार्था च तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनी इति (न्या० म० ख० ४ पृ० ११)। यत्र शक्यान्वयबोधे। रूढिः प्रसिद्धिः समुदायशक्तिर्वा। विरोधिनी योगविरोधिनी। योगः संबन्धः। मञ्चाः क्रोशन्तीत्यत्र वाच्यार्थस्य क्रोशनकर्तृत्वान्वयासंभवान्मञ्चपदं मञ्चस्थपुरुषे लाक्षणिकम् इति (नील० ४ पृ० ३०)। आयुर्घृतमित्यत्रायुःशब्देनायुःसाधनस्य बोधनात्स्वार्थस्य शक्यार्थस्य आयुषस्त्यागाज्जहत्स्वार्थात्वमिति बोध्यम्। तथा चात्र आयुःसाधनं घृतम् इति बोधः। [ख] लक्ष्यतावच्छेदकरूपेण लक्ष्यमात्रबोधप्रयोजिका लक्षणा (न्या० बो० ४ पृ० २०)। यथा गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदस्य तीरे लक्षणा (मु० ४ पृ० १८०)। [ग] शक्यावृत्तिरूपेण बोधकतया जहत्स्वार्थेत्युच्यते। यथा तीरत्वादिना गङ्गादिपदस्य बोधकत्वम् (श० प्र०)। अत्रेदं बोध्यम्। गङ्गापदस्य शक्यार्थे प्रवाहरूपे घोषस्यान्वयानुपपत्तिस्तात्पर्यानुपपत्तिर्वा यत्र प्रतिसंधीयते तत्र लक्षणया तीरस्य बोध इति। अत्राय विशेषः। गङ्गापदशक्यप्रवाहसंबन्धस्य तीरे सत्त्वात्तादृशशक्यसंबन्धरूपलक्षणाज्ञानाद्गङ्गापदात्तीरोपस्थितिः (तीरस्मृतिः)। ततः शाब्दबोधः (मु० ४ पृ० १८०) (न्या० बो० ४ पृ० २०)। अन्ये त्वाहुः। यदा गङ्गापदात्तीरत्वेन तीरमात्रबोधस्तदा जहत्स्वार्थैव लक्षणा। यदा तु गङ्गापदाद्गङ्गातीरत्वेन गङ्गातीरबोधस्तदा अजहत्स्वार्था लक्षणा इति (दि० ४ पृ० १८०)। एवमेव मञ्चाः क्रोशन्ति इत्यादावपि बोध्यम्। तर्कप्रकाशेऽप्युक्तम्। गङ्गायां घोष इत्यादौ स्वार्थस्य प्रवाहस्य त्यागात् तीरे घोष इत्येव बोधः। यदि च गङ्गातीरत्वेन बोधः तदा अजहत्स्वार्थैव इति (त० प्र० ख० ४ पृ० ३९)। [घ] स्वार्थपरित्यागेन परार्थलक्षणा (त० प्र० ख० ४ पृ० ३९)। शाब्दिकाश्च शक्यार्थपरित्यागेन इतरार्थलक्षणा जहत्स्वार्था। शक्यार्थ-

परित्यागश्च शक्यार्थस्य येन केनापि रूपेण लक्ष्यार्थान्वयिना अनन्वयित्वम् । गां वाहीकं पश्येत्यादौ गोपदस्य गोसदृशे लक्षणायामपि न गोत्वतदन्वयिदर्शनक्रियान्वयित्वम् (ल० म०)। तेन गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गातीरत्वेन बोधेपि जहत्स्वार्थैव लक्षणा न त्वजहत्स्वार्थेति वदन्ति । मायावादिनस्तु शक्यार्थमनन्तर्भाव्य यत्रार्थान्तरस्य प्रतीतिः तत्र जहल्लक्षणा । यथा विषं भुङ्क्ष्वेत्यादौ । अत्र स्वार्थं विहाय शत्रुगृहे भोजननिवृत्तिर्लक्ष्यते (वेदान्तप०) ।

जहदजहत्स्वार्था—(लक्षणा) [क] यत्र वाच्यैकदेशत्यागेनैकदेशान्वयस्तत्र जहदजहती लक्षणा । यथा सोयं देवदत्त इत्यादौ अयमात्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो (छान्दो० ६।८।७) इत्यादौ च (त० दी० ४ पृ० ३०) (नील० ४ पृ० ३०) । अत्र जहच्च अजहच्च स्वार्थो याम् इति व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या (वाच०) । सोयं देवदत्त इत्यादौ तत्तांशस्येदानीमसंभवाद्धानम् । इदंतांशस्य संभवादहानमिति जहदजहल्लक्षणामाचक्षते नैयायिकाः (नील० ४ पृ० ३०) । तत्त्वमसीत्यादौ तु तत्पदवाच्ये सर्वज्ञत्वादिविशिष्टे चैतन्ये त्वंपदवाच्यस्य किंचिज्ज्ञत्वान्तःकरणादिविशिष्टस्याभेदान्वयानुपपत्त्या उभयत्र विशेषणांशपरित्यागः । तथा च तत्पदलक्ष्यस्य शुद्धचैतन्यस्य त्वंपदलक्ष्येण तेन सहाभेदान्वयोपपत्तिरित्यभिप्रायः । इदमुदाहरणं च जीवब्रह्मणोरैक्यं ब्रुवतां मायावादिनां सिद्धान्ताभिप्रायेणास्तीति विज्ञेयम् (नील० ४ पृ० ३०) । अत्र केचिदाहुः । यथा घटः अनित्य इत्यादावनित्यत्वस्य घटत्वादावन्वयायोग्यत्वेपि विशेष्ये घटेन्वयः तथात्रापि विशिष्टयोरभेदान्वयानुपपत्तावपि शक्त्युपस्थापितयोर्विशेष्यमात्रयोरभेदान्वयोपपत्तौ नात्र लक्षणा स्वीक्रियते इति (वेदान्तप०) । [ख] वाच्यार्थैकदेशत्यागेनैकदेशवृत्तिर्लक्षणा (वाच०) । [ग] मायावादिनस्तु यत्र विशिष्टवाचकः शब्दः एकदेशं विहायैकदेशे वर्तते तत्र जहदजहल्लक्षणेत्याहुः । उदाहरणं तु काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादिकमेव । तत्र शक्यकाकत्वपरित्यागेनाशक्यदध्युपघातकत्वपुरस्कारेण काके अकाकेपि शब्दस्य प्र-

वृत्ते. (वेदान्तप०) । केचिन्नैयायिकाश्च जहत्स्वार्थायामिव लक्षणान्तर्भवनीति नातिरिक्तय जहदजहत्स्वार्था लक्षणाङ्गीकर्तव्या इति मन्यन्ते ।

जहदजहल्लक्षणा—जहदजहत्स्वार्थावदस्यार्थोनुसन्धेय. ।

जहल्लक्षणा—जहत्स्वार्थावदस्यार्थोनुसन्धेय । अत्र व्युत्पत्ति जहत् स्वार्थो याम् इति (वाच०) । उत्तरपदस्य स्वार्थ इत्यस्य लोप ।

जागरणम्—यथार्थप्रत्ययप्रवाह (न्या० ली० गु० पृ० ३१) ।

जाघनी—पशुपुच्छम् (जै० सू० वृ० अ० ३ पा० ३ सू० २०) ।

जातिः—१ (सामान्यम्) [क] समानप्रसवात्मिका जाति (गौ० २।२।६८) । समान समानाकारक प्रसवो बुद्धिजननमात्मा स्वरूप यस्या सा । तथा च समानाकारबुद्धिजननयोग्यत्वमर्थ (गौ० वृ० २।२।६८) । तल्लक्षण च प्रकारतया शब्दशक्तिग्रहविषयत्वम् । शक्ति सबन्धेन जातिपदवत्त्वम् इति नैयायिकसिद्धान्त । अत्र जातौ व्यक्तौ वा निर्दिष्टे वा समुदाये वा शक्तिरित्यत्र प्राभाकरादीना विप्रतिपत्तयस्तावत् शक्तिशब्दव्याख्यानावसरे प्रदर्शयिष्यन्त इति तास्तत्रैवावलोकनीया । जातिबाधकानि षट् सन्ति । तथा चोक्तमुदयनाचार्येण व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्व सकरोथानवस्थिति । रूपहानिरसबन्धो जातिबाधकसग्रह ॥ इति (द्रव्यकिर०) । तदर्थश्च व्यतयभेदादिशब्देषु द्रष्टव्य । [ख] यच्च केषाचिद्भेद कुतश्चिद्भेद करोति तत् सामान्यविशेषो जातिरिति (वात्स्या० २।२।६८) (वै० १।२।३) (वै० उ० १।२।३) । [ग] समानाकारबुद्धिजननयोग्यधर्मविशेष नित्यानेकसमवेत इत्यपि वदन्ति (गौ० वृ० २।२।६८) (त० प्र० १) । यथा सामान्य *परिहीनास्तु सर्वे जात्यादयो मता (भा० प० श्लो० १५) इत्यादौ ।* यथा वा सकेतो गृह्यते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च । सकेतितश्चतुर्भेदो जात्यादिर्जातिरेव वा (काव्यप्र० उ० २) अस्सपादयत कश्चिदर्थ जातिक्रियागुणै (माघ० स० २ श्लो० ४७) इत्यादौ द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादिर्जाति । [घ] शाब्दिकास्तु अनुगतैकाकारबुद्धिजनन-

समर्थः अवयवव्यङ्ग्यः सकृदुपदेशव्यङ्ग्यश्च धर्मविशेषः इत्याद्युः । अत्रोच्यते । आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह ॥ इति (महाभा०) । आकृतिग्रहणेत्यस्य अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्येत्यर्थः । यथा मनुष्यत्वपशुत्वघटत्वादिजातिः । लिङ्गाना च न सर्वभाक् सकृदाख्यातनिर्ग्राह्येत्यस्य असर्वलिङ्गत्वे सति एकस्या व्यक्तौ कथनाद्व्यक्त्यन्तरे कथनं विनापि सुग्रहेत्यर्थः । यथा ब्राह्मणत्वक्षत्रियत्वादिजातिः । तत्र ब्राह्मणा द्विविधाः गौडद्राविडभेदात् । सारस्वताः कान्यकुब्जाः गौडा उत्कला मैथिलाश्चेति पञ्च गौडाः । गुर्जरा महाराष्ट्रीयाः कर्नाटकास्तैलंगाः केवलद्राविडाश्चेति पञ्च द्राविडाः । गोत्रं च चरणैः सहेत्यस्य अपत्यप्रत्ययार्थः शाखाध्येतृरूपश्चैतावर्थौ जातिरित्यर्थः । यथा औपगवी कठी बह्वृची इति । [ङ] संबन्धिभेदात्सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु । जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः ॥ तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते । सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादयः ॥ (सर्व० सं० पृ० ३०४ पाणि०) । शुद्धसंकीर्णभेदेन प्रत्येकं द्विविधा ब्राह्मणत्वादिर्जातिरिति मन्वादयः । आकृतिव्यङ्ग्यमेव सामान्यं जातिरिति प्राभाकराः । तन्मते गुणकर्मणोर्जातिर्नास्ति इति बोध्यम् (वै० वि० १।२।३) । २ स्वभाव इति काव्यज्ञाः । ३ मात्राकृतं छन्दो जातिरिति वृत्तशास्त्रज्ञाः । ४ दृष्टजातिशेषजातिविश्लेषजातिप्रभृतयः प्राचीनानामिष्टकर्मसंज्ञाभेदाः इति लीलावतीकाराः (वाच०) । ५ जन्मेति धर्मज्ञाः । तत्रोक्तम् आचार्यस्त्वस्य यां जातिं विधिवद्वेदपारगः । उत्पादयति सावित्र्या सा सत्या साजरामरा ॥ इति (मनु० अ० २ श्लो० १४८) । ६ जातिवाचकः शब्दो जातिरिति शाब्दिकाः । ७ [क] साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः (गौ० १।२।१८) । तदर्थश्च व्याप्तिनिरपेक्षाभ्यां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं दूषणाभिधानं जातिः इति । व्याप्तिनिरपेक्षतया दूषणाभिधानमित्येव वाच्यम् । तेन च संदर्भेण दूषणासमर्थत्वं स्वव्याघातकत्वं वा दर्शितम् (गौ० वृ० १।२।१८) । अत्र चिन्त्यते । इयं च जातिर्हेत्वाभासदोषदेशनाभासा इति प्रतिभाति । इयं जातिर्निरनुयो-

ज्यानुयोगरूपे हेत्वाभासेन्तर्भवति इत्यन्ये। प्रयुक्ते हि हेतौ यः प्रसङ्गो जायते सा जातिः। स च प्रसङ्गः साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानमुपालम्भः प्रतिषेध इति। उदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुरित्यस्योदाहरणसाधर्म्येण प्रत्यवस्थानम्। उदाहरणवैधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुरित्यस्योदाहरणवैधर्म्येण प्रत्यवस्थानम्। प्रत्यनीकभावाज्जायमानोर्थो जातिरिति (वात्स्या० १।२।१८)। [ख] छलादिभिन्नदूषणासमर्थमुत्तरम्। [ग] स्वव्याघातकमुत्तरम् (गौ० वृ० १।२।१८) (सर्व० सं० पृ० २४० अक्ष०) (नील० पृ० ४३)। [घ] असदुत्तरम् (त० दी० पृ० ४३) (त० भा० पृ० ५०)। उत्तरस्यासत्त्वं तु स्वासाधकतासाधारण्येन परासाधकतासाधकतया स्वव्याघातकत्वम् (नील० पृ० ४३)। यथा पर्वतो वह्निमान् धूमान्महानसवदित्यत्र यद्ययं पर्वतो महानससाधर्म्याद्धूमवत्त्वाद्वह्निमान् तर्हि ह्रदसाधर्म्यात् द्रव्यत्ववत्त्वाद्वह्न्यभाववानेव किं न स्यात् इति (प्र० प्र० पृ० २४)। [ङ] प्रयुक्ते स्थापनाहेतौ दूषणाशक्तमुत्तरम्। जातिमाहुरथान्ये तु स्वव्याघातकमुत्तरम् ॥ (ता० र० परि० २ श्लो० ९७)। जातयश्चतुर्विंशतिः। साधर्म्यसमः वैधर्म्यसमः उत्कर्षसमः अपकर्षसमः वर्ण्यसमः अवर्ण्यसमः विकल्पसमः साध्यसमः प्राप्तिसमः अप्राप्तिसमः प्रसङ्गसमः प्रतिदृष्टान्तसमः अनुत्पत्तिसमः संशयसमः प्रकरणसमः अहेतुसमः अर्थापत्तिसमः अविशेषसमः उपपत्तिसमः उपलब्धिसमः अनुपलब्धिसमः नित्यसमः अनित्यसमः कार्यसमः इति (गौ० ५।१।१) (त० भा० पृ० ५०-५१) (त० दी० पृ० ४३-४५)। अत्र अहेतुसम इत्यस्य स्थाने हेतुसम इति पाठः केषुचित्पुस्तकेषु दृश्यते स सूत्रेष्वनुपलम्भादपपाठः इति विज्ञेयम्।

जातिबाधकम्—व्यक्त्यभेदाद्यन्यतमम्। जातिबाधकानि तु षट्। व्यक्त्यभेदः तुल्यत्वम् संकरः अनवस्था रूपहानिः असंबन्धश्चेति (द्रव्यकिर०)।

जिज्ञासा—१ [क] प्रश्नः (ग० अवयव० हेतु० पृ० ६०)। यथा लोके किं वह्निमत् इति प्रश्ने तद्ध्रदं वह्निमत् इत्युच्चरिते कुतः इति

जिज्ञासायां धूमवत्त्वात् इत्युत्तरं च (दीधि० हेतु० पृ० १७६) इत्यादौ । [ख] अवान्तरधर्मप्रकारकज्ञानेच्छा । इयं च विशेषजिज्ञासेत्युच्यते (ग० सव्य०) । यथा घटे द्रव्यत्वेन ज्ञातेपि कोसौ इति विशेषतो जिज्ञासोदेति । [ग] विशेषज्ञानगोचरेच्छा । तच्च ज्ञानं स्वनिष्ठम् परनिष्ठं वा । तेन जल्पकथायां परं प्रति न प्रश्नानुपपत्तिः (म० प्र० ३ पृ० ३४) । २ विचारः । यथा अथातो धर्मजिज्ञासा (जै० सू० १।१।१) ॐ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॐ (ब्र० सू० १।१।१) इत्यादौ । यथा वा दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदवघातके हेतौ (सां० का०) इत्यादौ विचारो जिज्ञासापदार्थः ।

जिनः—अर्हन्नामकस्तत्त्वज्ञानोपदेष्टा । यथा हस्तिना पीड्यमानोपि न गच्छेज्जैनमन्दिरम् इत्यादौ जिनः (वाच०) । जिनलक्षणं तु सर्वदर्शनसंग्रहे उक्तम् । तद्यथा बलभोगोपभोगानामुभयोर्दानलाभयोः । अन्तरायस्तथा निद्रा भीरज्ञानं जुगुप्सितम् ॥ हिंसा रत्यरती रागद्वेषावविरतिः स्मरः । शोको मिथ्यात्वमेतेष्टादश दोषा न यस्य सः ॥ जिनो देवो गुरुः सम्यक्तत्त्वज्ञानोपदेशकः (सर्व० सं० पृ० ८६–८७ आर्ह०) । तन्मतादिकं तु स्याद्वादादिकम् जीवस्य देहपरिमाणरूपत्वनिरूपणादिकं च सर्वदर्शनसंग्रहे आर्हतदर्शने अन्यजैनग्रन्थेषु च द्रष्टव्यम् ।

जीवः—१ (आत्मा) [क] यो प्राणादीनां करणानां प्रयोक्ता स आत्मा (वै० उ० ३।१।२) । जीवात्मैवायं क्षेत्रज्ञादिपदवेदनीयः (सि० च० १ आत्म० पृ० १२) । जीवलक्षणं च इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गम् (गौ० १।१।१०) इति । सुखदुःखादिकम् (त० दी० १ पृ० ११) इति वा । जन्यज्ञानाधिकरणत्वम् (सि० च० १ पृ० १२) इति वा । जीवसद्भावे प्रमाणं प्रत्यक्षमेव । जीवस्य अहं सुखी अहं दुःखी इत्यादिमानसप्रत्यक्षविषयत्वात् इति नैयायिकाः (प्र० प्र० प्रमे० पृ० १०) (मु० १) । जीवो न मानसप्रत्यक्षविषयः इति वैशेषिका आहुः । अयमाशयः अहं सुखी इत्याद्याकारकम्

योग्यविशेषगुणयोगेनैवात्मनः (जीवस्य) प्रत्यक्षम् न तु केवलम् अहम् इत्याकारकम् इति (त० व० प्रमाणपरि० ३ श्लो० ५१) (मु० १ आत्म० पृ० १०७) (वै० ३।२।१८) (भा० प० श्लो० ५०) । जीवस्य प्रत्यक्षत्वे विप्रतिपत्तौ तु अनुमानमेव इन्द्रियार्थभिन्नस्य जीवस्य सद्भावे प्रमाणम् । तत्र लिङ्गमुच्यते । प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तरविकाराः सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चात्मनो लिङ्गानि (वै० ३।२।४) । सुषुप्तिदशायामपि प्राणापानयोरूर्ध्वाधोगत्योरनुकूलं प्रयत्नान्तरम् जीवनयोनिरूपम् अस्त्येव इति । एवम् निमेषोन्मेषावपि शरीराधिष्ठातारमनुमापयत. इत्यादि (वै० उ० ३।२।४) । आत्मेन्द्रियार्थसंनिकर्षाद्यन्निष्पद्यते तदन्यत् (वै० ३।१।१८) । इच्छा प्रणिधानम् प्राणापानौ निमेषादिः क्षतसंरोहणम् इत्यादीनि लिङ्गानि आत्मानम् (जीवात्मानम्) गमयन्ति (त० व० श्लो० २–१४ पृ० १३८) (भा० प० श्लो० ४८–५१) । इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्योर्थान्तरस्य हेतुः (वै० ३।१।२) । अनुमानप्रयोगस्तु रूपादिसाक्षात्कारो द्रव्याश्रितः गुणत्वाद्रूपवत् इत्यनुमानेनेतरबाधसहकृतेनात्मनः सिद्धिः (वै० वि० ३।१।२) । प्रसिद्धिः क्वचिदाश्रिता कार्यत्वात् घटवत् गुणत्वाद्वा क्रियात्वाद्वा । सा च प्रसिद्धिः करणजन्या क्रियात्वात् छिदिक्रियावत् । यच्च प्रसिद्धेः करणं तदिन्द्रियम् । तच्च कर्तृप्रयोज्यम् करणत्वात् वास्यादिवत् । तथा यत्रेयं प्रसिद्धिराश्रिता यो घ्राणादीनां करणाना प्रयोक्ता स आत्मा (वै० उ० ३।१।२) । बुद्ध्यादयः पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रिताः पृथिव्याद्यष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति गुणत्वात् यस्तु पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितो न भवति नासौ पृथिव्याद्यष्टद्रव्यानाश्रितो गुणो भवति यथा रूपादि इति केवलव्यतिरेक्यनुमानम् (त० भा० प्रमेय० पृ० २५) । [ख] इन्द्रियाद्यधिष्ठाता । इन्द्रियाणां शरीरस्य च परंपरया चैतन्यसंपादक इत्यर्थः (मु० १ आत्म० पृ० ९६) । तन्त्रान्तरे तु इन्द्रियाणामधिष्ठात्र्यो देवता उक्ताः । ता यथा दिग्वातार्कप्रचेतोश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः इति (शारदाति०) । वैकारिका दिगाद्याश्च

चन्द्रेणैकादश स्मृताः। इन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवास्ते सात्त्विका मताः॥ इति पदार्थादर्शे (वाच०)। [ग] बन्धमोक्षयोग्यः (सि० च० १ पृ० १२)। [घ] शरीरसापेक्षज्ञानवान् (प्र० प्र० प्रमेय० पृ० १०)। [ङ] *अनित्यज्ञानवान्* (त० कौ० १ पृ० ३)। *यथा* हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेनैव जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि (छा० ६।३।२ इत्यादौ)। [च] बादरायणाचार्यास्तु एवं पञ्चविधं लिङ्गं त्रिवृत् षोडशविस्तृतम्। एष चेतनया युक्तो जीव इत्यभिधीयते॥ (भाग०) इत्याहुः। [छ] मायावादिमते त्रयो हि जीवस्योपाधयः। तत्र सुषुप्तौ बुद्ध्यादिसंस्कारवासितमज्ञानमात्रम् स्वप्ने जाग्रद्वासनामयं लिङ्गशरीरम् जाग्रदवस्थायां सूक्ष्मशरीरसंसृष्टं स्थूलशरीरम् उपाधिरिति तत्तदुपाध्युपलक्षितजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयोप्युपाधिशब्देन व्यवह्रियन्ते (वाच०)। *तथा* च तेषां *मायावादिनां मते* [१] *उपाधिप्रविष्टं वाङ्मनःप्राणकरण*-ग्रामानुप्रविष्टं ब्रह्म जीवः [२] घटावच्छिन्नाकाशवच्छरीरत्रितयावच्छिन्नं चैतन्यम् [३] दर्पणमुखप्रतिबिम्बवत् बुद्धिस्थं चैतन्यप्रतिबिम्बम् [४] साभासाहंकारश्चिद्प्रतिबिम्बम् [५] अन्तःकरणोपहितं चैतन्यम् [६] अज्ञानस्य व्यष्टिशक्तिभेदो जीवः स च परमात्मनः अभिन्नश्च इति बोध्यम्। अत्रोच्यते कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः इति (वेदा० प०)। [ज] अनेकान्तवादिनस्तु जीवास्तिकायसंज्ञया परिभाषितः पदार्थविशेष इत्याहुः। [झ] बोधात्मको जीवः (सर्व० सं० पृ० ६७ आर्ह०)। *न्यायवैशेषिकनये* जीवो देहेन्द्रियार्थादिव्यतिरिक्तः। अत्र सूत्रम् इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्योऽर्थान्तरस्य हेतुः (वै० ३।१।२) इति। तथा स जीवः परमात्मनः सकाशादतिरिक्तः। अत्र सूत्रम् शास्त्रसामर्थ्याच्च (वै० ३।२।२१)। शास्त्रे च श्रुतिः द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये इत्यादि। तथा द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्न्योभिचाकशीति इति (वै० उ० ३।२।२१)। न च तत्त्वमसि श्वेतकेतो ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति इत्यादिश्रुतीनां का गतिरिति वाच्यम्। तत्त्वमसि इति श्रुतेस्तदभेदेन तदीयत्वप्रतिपादनेनाभेदभावनापरत्वात्।

ब्रह्मविद्ब्रह्मैव इति श्रुतिश्च निर्दुःखत्वादिनेश्वरसाम्यं जीवस्याभिधत्ते न तु तदभेदम् इत्यादि (वै० वि० ३।२।२१) । स च जीवः सुखदुःखवैचित्र्यान्नानाभूत एव । तद्यथा कश्चिद्रङ्कः कश्चिदाढ्यः कश्चिदन्यविधः पुनः । अनयैवात्मनानात्वं सिद्धवत्तत्र व्यवस्थया ॥ (त० व० आ० श्लो० ९० पृ० १५२) (वै० ३।२।२०) । तथा स जीवः प्रतिशरीरं भिन्नः । अत्र भोगवत्त्वे सति अनवच्छिन्नभोगवद्भिन्नो भिन्नशब्दार्थः । द्वितीयार्थोवच्छेदत्वं व्युत्पत्तिवैचित्र्याद्योगे अनवच्छेद्यत्वे चान्वेति । शरीरपदं तु प्रयोज्यतानवच्छेन तत्तन्मनोविशिष्टपरम् । तेन एकैकात्मनो जन्मभेदेनावस्थाभेदेन कायव्यूहस्थले च नानाशरीरसत्त्वेपि न क्षतिः । एकस्यैव मनसः पूर्वपूर्वजन्मार्जितधर्माधर्मद्वारा सकलशरीरप्रयोजकत्वात् । तथा च एकैकात्मा यत्किंचिन्मनोविशिष्टशरीरावच्छिन्नभोगवत्त्वे सति तादृशशरीरानवच्छिन्नभोगवद्भिन्नः इति वाक्यार्थः (वाक्य० १ पृ० ५-६) । अथवा एतच्छरीरानवच्छिन्नभोगवान् समानकालिकयोगजधर्माद्यजन्यशरीरानवच्छिन्नभोगवद्भिन्नः इति (नील० १ पृ० ११) । तथा स जीवात्मा सर्वत्र सर्वशरीरावयवेषु कार्यस्य ज्ञानादेः उपलम्भाद्विभुः । जीवस्याणुत्वाङ्गीकारे कायव्यूहस्थले योगिनः सुखादिसाक्षात्कारानुपपत्तिरतो विभुत्वमङ्गीकर्तव्यम् (नील० १ पृ० ११) । विभुत्वान्नित्योसौ व्योमवत् (त० भा० प्रमे० पृ० २५) (वै० ३।२।५) । जीवस्यानित्यत्वाङ्गीकारे कृतस्य कर्मणो हानेः अकृताभ्यागमस्य च प्रसङ्गः । अतस्तस्य नित्यत्वमङ्गीकर्तव्यम् (त० दी० १ पृ० ११) । तथाच तर्कसंग्रहादावुक्तम् जीवः सुखदुःखवैचित्र्यान्नानाभूत एव प्रतिशरीरं भिन्नः विभुर्नित्यश्चेति (त० सं०) (त० भा० पृ० २४) (सि० च० १ पृ० १२) (वै० ३।२।५) (प्र० प्र० प्रमे० पृ० १०) । जीवो विभुः इति सांख्यनैयायिकवैशेषिकपातञ्जलमायावादिवेदान्तिन आहुः । अणुपरिमाणो नानाविधश्च जीव इति रामानुजीयमाध्वादयो वैष्णवाः । अत्र श्रुतिः वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते ॥ इति । मङ्कस्मृतिरपि वालाग्रशतशो भागः

कल्पितस्तु सहस्रधा । तस्यापि शतशो भागो जीवः सूक्ष्म उदाहृतः ॥ इति (वाच०) । मध्यमपरिमाणरूपो जीव इति माध्यमिकबौद्धाः । तत्रापि देहपरिमाणरूपो जीव इत्यार्हताः । अत्र जीवस्य विभुत्वं मन्यमाना नैयायिकाः समुत्तिष्ठन्ते । तथा हि जीवस्य परमाणुरूपत्वाङ्गीकारे जीवगतज्ञानादिप्रत्यक्षानुपपत्तिः । सर्वशरीरव्यापिसुखाद्यनुपलब्धिप्रसङ्गश्च । योगिनो नानाशरीरावच्छेदेन सुखाद्यनुपलब्धिप्रसङ्गश्च । मध्यमपरिमाणरूपत्वाङ्गीकारे च अनित्यत्वापत्त्या कृतहानाकृताभ्यागमयोः प्रसङ्ग इति जीवस्य विभुत्वमवश्यमङ्गीकर्तव्यमिति न्यायग्रन्थतात्पर्यम् (सि० च० १ पृ० १२) (वाक्य० १ पृ० ५) (नील० १ पृ० ११)। जीव एक एव न तु नाना इति मायावादिवेदान्त्येकदेशिन आहुः । एतन्मते अविद्याप्रतिबिम्बो जीव इति मन्तव्यम् । अनेकजीववादिमायावादिमते तु अन्तःकरणप्रतिबिम्बः स च जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरूपावस्थात्रयवान् इति विवेकः (वाच०)। वैशेषिकसिद्धान्ते जीवात्मनि चतुर्दश गुणा वर्तन्ते । ते च संख्या परिमाणम् पृथक्त्वम् संयोगः विभागः बुद्धिः सुखम् दुःखम् इच्छा द्वेषः प्रयत्नः धर्मः अधर्मः भावनाख्यसंस्कारश्चेति (त० भा० प्रने० पृ० ३१) (भा० प० श्लो० ३२-३३)। तत्र बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्ना द्विक्षणावस्थायिनस्तृतीयक्षणे नश्यन्ति । अत्रायं नियमः योग्यविभुविशेषगुणानां स्वद्वितीयक्षणोत्पन्नगुणनाश्यत्वम् इति (त० कौ० गु० पृ० १९) (मु०)। तत्र संख्यादिपञ्चकं तु आत्मनो द्रव्यत्वेन सिद्धम् । आत्मैकत्वपरिमाणे बुद्ध्यादयः प्रयत्नान्ताश्च प्रत्यक्षसिद्धाः । तत्रात्मैकत्वपरिमाणे न प्रत्यक्षयोग्ये इति टीकाकृत आहुः (प० मा०) (मु०)। २ जीविकाख्या वृत्तिर्जीव इति काव्यज्ञा वदन्ति (वाच०)।

जीवत्वम्—संसारित्वम् (सर्व० सं० पृ० २०६ रसेश्व०)।

जीवनम्—१ सदेहस्यात्मनो मनसा संयोगो विपच्यमानकर्माशयसहितः (वात्स्या० ३।२।२७)। यथा शतं जीवन्तु शरदः (ऋ० १०। १८।१) इत्यादौ संशयं पुनरारुह्य यदि जीवति पश्यति (हितो०) इत्यादौ च (वाच०)। २ प्रणवान्तरितान्कृत्वा मन्त्रवर्णाञ्जपेत्सुधीः ।

मन्त्रार्णसंख्यया तद्धि जीवनं संप्रचक्षते ॥ (सर्व० सं० पृ० ३६९ पातञ्ज०)।

जीवनयोनियत्नः-(प्रयत्नः) [क] साहजिकप्राणसंचारविषयकयत्नः (दि० गु०)। स च प्राणसंचारकारणम् यावज्जीवमनुवर्तते। स चातीन्द्रियः शरीरे प्राणसंचारानुमेयश्च इति बोध्यम् (वै० उ० ५।२।१६) (भा० प० श्लो० १५३)। तथाहि शरीरे अधिकश्वासादिः प्राणसंचारो यत्नसाध्यतया दृष्टः। इत्थं च प्राणसंचारस्य सर्वस्य सुषुप्त्यवस्थायां जायमानस्यापि यत्नसाध्यत्वानुमानात् प्रत्यक्षप्रयत्नबाधाच्चातीन्द्रिययत्नसिद्धिः। स च प्राणसंचारहेतुत्वेनानुमीयमान एव जीवनयोनियत्नः इति ज्ञेयम् (मु० गु० पृ० २३१)। अयं भावः। दृष्टो हि धावतः पुरुषस्य प्रत्यक्षप्रयत्नोत्कर्षेणाधिकश्वासादिरूपप्राणसंचारोत्कर्षः। इत्थं च एकत्र यत्नसाध्यत्वस्यानुभविकत्वेन तद्दृष्टान्तेन प्राणसंचारत्वावच्छेदेन सर्वत्र भोक्तृयत्नजन्यत्वानुमानम् इति (दि० गु० पृ० २३२)। एतदुक्तं भवति। धावतः प्रयत्नोत्कर्षेण श्वासक्रियोत्कर्षदर्शनात् श्वासक्रियात्वावच्छिन्ने एव यत्नजन्यत्वनिश्चयः। यद्विशेषयोः कार्यकारणभावः असति बाधके तत्सामान्ययोरपि इति न्यायाज्जीवनयोनियत्नसिद्धिः (त० प्र० ख० ४ पृ० ९७)। नव्यनैयायिकास्तु जीवनयोनियत्नं नाङ्गीचक्रुः। अयं भावः। प्राणक्रियाया अदृष्टविशेषप्रयोज्यात्ममनोयोगरूपाज्जीवनात् तत्प्रयोजकादृष्टाद्वा संभवात् उक्तानुमानस्याप्रयोजकत्वम्। अन्यथा एकत्र यत्ने ज्ञानजन्यत्वदृष्टान्तेन जन्ययत्नत्वावच्छेदेन ज्ञानजन्यत्वकल्पनापत्त्या सुषुप्तौ ज्ञानादेरप्यतीन्द्रियस्य कल्पनापत्तिः। एवं च जीवनयोनियत्नस्वीकारे मानाभावः इति (दि० गु० पृ० २३२)। [ख] *जीवनादृष्टजन्यो गुणः (सि० च० पृ० ३५)*। [ग] श्वासप्रश्वासहेतुर्यत्नः (त० कौ० गु० पृ० १९) (सि० च० पृ० ३५)। सुषुप्तिदशायामपि आत्मनो येन प्रयत्नेन प्राणापानयोरूर्ध्वाधोगती भवतः स प्रयत्नो जीवनयोनिसंज्ञको भवतीत्यर्थः (वै० उ० ३।२।४)।

जीवन्मुक्तिः—(निःश्रेयसम्) [क] योगजादृष्टजन्यतत्त्वसाक्षात्कारः (न्या० सि० दी० पृ० २९)। इयं चापरनिःश्रेयसमित्युच्यते। जीवन्मुक्तेरुपायास्तु श्रवणमनननिदिध्यासनतत्त्वज्ञानानि योगाभ्यासादयश्च। तन्त्रोक्तकुलाचारा अपि तदुपायाः। यथोक्तम् जीवन्मुक्तावुपायस्तु कुलमार्गो हि नापरः इति (तन्त्रम्) (वाच०)। यथा शुकजनकादीना जीवन्मुक्तिः। अत्र मायावादिन आहुः। जीवन्मुक्तो नाम स्वस्वरूपाखण्डब्रह्मज्ञानेन तदज्ञानबाधनद्वारा स्वस्वरूपाखण्डब्रह्मणि साक्षात्कृते अज्ञानकार्यसंचितकर्मसंशयविपर्ययादीनामपि बाधितत्वादखिलबन्धरहितो ब्रह्मनिष्ठः इति (वेदान्तसा०)। [ख] अवधारितात्मतत्त्वस्य नैरन्तर्याभ्यासापहृतमिथ्याज्ञानस्य प्रारब्धं कर्मोपभुञ्जानस्य जीवतः सत एव जायमानश्चरमदुःखध्वंसः (गौ० वृ० १।१।१)।

जैमिनिः—सामवेदाध्ययनेन वेदव्यासशिष्य ऋषिविशेषः। अत्र श्रूयते साम्नां जैमिनये प्राह तथा छन्दोगसंहिताम् (भाग० स्क० १२ अ० ६ श्लो० १८) इति। स च जैमिनिः अथातो धर्मजिज्ञासा (जै० सू० १।१।१) इत्यारभ्य अन्वाहार्ये च दर्शनात् (जै० सू० १२। ४।४६) एतत्पर्यन्तं द्वादशाध्यायात्मकं सूत्रबद्धं कर्मकाण्डाख्यं धर्ममीमांसादर्शनं प्रणिनाय।

ज्ञप्तिः—१ ज्ञानम्। २ मारणम्। ३ तोषणम्। ४ स्तुतिः। ५ तीक्ष्णीकरणम् (वाच०)।

ज्ञा—(धातुः) [क] ज्ञानम्। यथा चैत्रो घटं जानाति चैत्रेण घटो ज्ञायते इत्यादौ धात्वर्थः (वै० सा० धात्व० पृ० ५७)। चैत्रो घटं जानातीत्यत्र प्राचीनमते द्वितीयार्थो विषयत्वम्। तत्र प्रत्ययार्थस्य घटादेः आधेयतासंबन्धेनान्वयः। तस्य द्वितीयार्थस्य विषयत्वस्य धात्वर्थे ज्ञाने निरूपकत्वसंबन्धेनान्वयः। नवीनमते तु विषयित्वं द्वितीयार्थः। अयमाशयः। वृत्यनियामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया घटं जानाति पटं न इत्यादौ अन्वयस्य अनुपपत्तिः। अतोयमर्थः स्वीकार्यः इति। तस्य च धात्वर्थंशान आश्रयता–(स्वरूपाख्य–) संबन्धेनान्वयः

(ग० व्यु० का० २ ख० १ पृ० ५१)। एवं च घटनिष्ठविषयतानिरूपितविषयिताश्रयीभूतं यज्ज्ञानं तदाश्रयश्चैत्रः इति शाब्दबोधः। घटादिनिष्ठं ज्ञानादिकर्मत्वं च ज्ञानादिविषयत्वमेव । विषयत्वादौ च द्वितीयाया लक्षणैव न तु शक्तिः इति सांप्रदायिका आहुः। चैत्रेण घटो ज्ञायते इत्यत्र कर्माख्यातेन घटादौ धात्वर्थज्ञाननिरूपितं विषयत्वं बोध्यते (ग० व्यु० का० २ पृ० ५१) । तथा च चैत्रेणेति तृतीयाया अर्थः चैत्रान्वितं समवेतत्वम्। तस्य च धात्वर्थे ज्ञानेन्वयः। तस्य ज्ञानस्य चात्मनेपदार्थविषयत्वेन्वयः । तस्य तादृशविषयत्वस्य घटेन्वयः । एवं च चैत्रसमवेतज्ञानविषयो घटः इति शाब्दबोधः। [ख] शाब्दिकाश्च पतञ्जलिप्रभृतयः ज्ञानानुकूलव्यापारः ज्ञाधात्वर्थः। (ल० म० धात्वर्थ० पृ० ६) (वै० सा० द० धात्व० पृ० ६३)। यथा देवदत्तो घटं जानातीत्यादौ जानात्यर्थः इत्याहुः (वै० सा० धात्व० पृ० ४६)। अत्र विषयतया ज्ञानं फलम्। आत्ममनःसंयोगो व्यापारः। अत एव मनो जानाति इत्युपपद्यते (ल० म० धात्वर्थ० पृ० ६)। आत्ममनःसंयोग इत्यत्रात्मान्तःकरणम्। मनोपि तद्वृत्तिविशेषरूपम् (ल० म० धात्वर्थ० पृ० ६)। अत्र देवदत्ताभिन्नाश्रयको ज्ञानाद्यनुकूलो वर्तमानो व्यापारः इति बोधः (वै० सा० धात्व० पृ० ४६)। [ग] अन्ये तु शाब्दिकाः विषयावच्छिन्नावरणभङ्गादिफलानुकूलव्यापारः। यथा घटं जानातीत्यादौ धात्वर्थः इत्याशङ्किरे (वै० सा० धात्वर्थ० पृ० ६२)। अतीतानागतादिपरोक्षस्थलेपि ज्ञानजन्यस्य तादृशफलस्यावश्यकत्वम्। अत एव ज्ञाधातोः सकर्मकत्वमुपपद्यते। ज्ञानस्यैव फलत्वाङ्गीकारे तदनाश्रयत्वाद्घटादेः कर्मत्वानुपपत्तिः इति भावः (वै० सा० धात्वर्थ० पृ० ६२)। स च व्यापारोर्थप्रकाशरूपः । अत्रेदं ज्ञेयम्। ज्ञाकृञादिधातुषु सकर्मकत्वव्यवहारो भाक्त इति नैयायिकसिद्धान्तः (वै० सा० धात्व० पृ० ६०)।

ज्ञातता—१ ज्ञानविषयता (त० भा० प्रमाण० पृ० २२)। अत्रेदमवधेयम्। ज्ञातता ज्ञानविषयत्वम्। तच्च स्वरूपसंबन्धरूपमेव। यथा ज्ञातो

घटः इति प्रतीतिविषयो ज्ञाततेति नैयायिकाः प्राहुः। भट्टास्तु घटादौ समवायेन वर्तमाना ज्ञानजन्या ज्ञाततेत्याहुः। अत्रेदं बोध्यम्। भट्टमते ज्ञातो घटः इति प्रतीतिं प्रति घटज्ञानं निमित्तकारणम्। घटादिकं समवायिकारणम्। असमवायिकारणं तु नापेक्षितम्। भावकार्यं सासमवायिकारणम् इति नियमस्य तु भट्टैरनङ्गीकारात् इति (त० प्र० ख० ४ पृ० १२९)। यथा ज्ञातसारोपि खल्वेकः संदिग्धे कार्यवस्तुनि (माघ० स० २ श्लो० १२) इत्यादौ सारस्य तत्त्वार्थस्य ज्ञातता। २ भट्टमीमांसकास्तु ज्ञातः इति प्रतीतिसिद्धो ज्ञानजन्यो विषयसमवेतः प्राकट्यापरनामा अतिरिक्तपदार्थविशेषः (मू० म० १ प्रामा० पृ० १२६)। अथवा सविषयको ज्ञानजन्योतिरिक्तपदार्थः इत्याहुः (नील० प्रामा० पृ० ३५)। ज्ञाततायाः ज्ञानजन्यत्वं चेत्थम्। घटादिविषये ज्ञाने जाते मया ज्ञातोयं घटः इति घटस्य ज्ञातत्वं प्रतिसंधीयते। तेन ज्ञाने जाते सति ज्ञातता नाम कश्चिद्धर्मो जातः इत्यनुमीयते। सा च ज्ञातता ज्ञानात्पूर्वमजातत्वात् ज्ञाने जाते च जातत्वादन्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञानेन जन्यते इत्यवधार्यते इति (त० भा० प्रामा० पृ० २२)। ३ या शक्यमनुभावयति सा शक्तिर्ज्ञाततेति केचिदाहुः (चि०)।

ज्ञानम्—१ बुद्धिवदस्यार्थोनुसंधेयः (गौ० १।१।१५) (वै० ८।१।१)। २ बुद्धितत्त्वस्य महत्तत्त्वापरपर्यायस्य परिणामविशेषो ज्ञानम् इति सांख्या आहुः (गौ० वृ० १।१।१५)। अत्रायमर्थः। अर्थाकारेण परिणताया बुद्धिवृत्तेश्चेतने प्रतिबिम्बनाद्विषयप्रकाशरूपं ज्ञानम्। तत्र पौरुषेयबोधे वृत्तिः करणम् वृत्तिरूपज्ञाने चेन्द्रियादि करणम् इति भेदः। ३ गुणपुरुषान्यताख्यातिरूपोध्यवसायो ज्ञानम् इति (वाच०)। ४ बुद्धिवृत्तिनिरोधरूपो योगो ज्ञानम् इति योगशास्त्रज्ञा आहुः। ५ केचिद्बौद्धास्तु बाह्यार्थाभावेन बुद्धेरेव तत्तदर्थाकारतयावभासो ज्ञानम् इत्यङ्गीचक्रुः। ६ मनोवृत्तिश्चैतन्यविशेषो वा ज्ञानम् इति मायावादिनः। मायावादिमते ज्ञानं द्विविधम्। वृत्तिरूपम् तदवच्छिन्नवृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यरूपं चेति। तत्र प्रत्यक्षज्ञानमपि द्विविधम् वस्तु-

मात्रद्योतकं निर्विकल्पकम् सविकल्पकं च। तत्र सविकल्पकं संज्ञादिद्योतकत्वादनेकधा। तथा हि संकल्पसंशयभ्रान्तिस्मृतिसादृश्यनिश्चयाः। ऊहोनध्यवसायश्च तथान्येनुभवा अपि॥ इत्यादि (वाच०)। वैशेषिकमतेपि ज्ञानं द्विविधम्। विद्या अविद्या च। तत्र विद्या चतुर्विधा प्रत्यक्षलैङ्गिकस्मृत्यार्षलक्षणा। अविद्यापि चतुर्विधा संशयविपर्ययस्वप्नानध्यवसायलक्षणा इति (वै० उ० ८।१।२)। ७ ध्यानोपासनादिशब्दवाच्यं वेदनं ज्ञानम् (सर्व० सं० पृ० १२१ रामानु०)।

ज्ञानलक्षणः—(संनिकर्षः) स्वविषयविषयकप्रत्यक्षजनको ज्ञानविशेषः (स्मरणम्)। यथा सुरभित्वज्ञानम् (भा० प० १ श्लो० ६६) (मु० १ पृ० १३१) (त० व०)। अत्रेदमवधेयम्। अयं संनिकर्षः स्मृत्यात्मकः अलौकिकप्रत्यक्षे कारणं भवति। ज्ञानलक्षणसंनिकर्षेण तद्विपर्यीभूततत्तत्पदार्थानां प्रत्यक्षं मनसा जन्यते। कथमन्यथा (ज्ञानलक्षणसंनिकर्षास्वीकारे) कविकाव्यमूलभूततत्तत्पदार्थसंसर्गज्ञानम् (त० कौ० १ पृ० ९)। किंच ज्ञानलक्षणसंनिकर्षास्वीकारे यत्र सौरभत्वजात्युपस्थित्यनन्तरं सुरभिर्गन्धः इतिवत् सुरभि चन्दनम् इत्याकारकं सौरभत्वप्रकारेण चन्दनस्य भ्रमात्मकं चाक्षुषम् तत्र सौरभत्वजातेर्भानं न स्यात्। नहि तत्र सुरभिगन्धस्य भानसंभवः। येन सुरभिगन्धभासनेन सामान्यलक्षणायास्तद्धर्मप्रकारकतदाश्रयप्रत्यक्षं प्रत्येव हेतुतया सौरभत्वप्रत्यासत्तेः कार्यतानच्छेदकतयैव सौरभत्वजातेर्भानं भविष्यति इति संभावनीयम् (जग०) (वाच०)। तादृशं स्मरणं च यद्विषयकम् तद्विषयकसाक्षात्कारजनिका प्रत्यासत्तिः। सुरभि चन्दनम् इति चाक्षुषे सौरभस्य सौरभत्वस्य वा भानं ज्ञानप्रत्यासत्त्यैव (म० प्र० १ पृ० २२)। अयं च यद्विषयकं ज्ञानं जननीयम् तस्यैव संनिकर्षः। अत एव सुरभि चन्दनमित्यादौ सौरभत्वादेरपि भानमिति (दीधि०)। ज्ञानलक्षणसंनिकर्षेण (स्मरणेन) पूर्वज्ञातवस्तुनः अलौकिकप्रत्यक्षं जन्यते। यथा सुरभि चन्दनम् इति चाक्षुषे चन्दनस्य चक्षुर्ग्राह्यत्वेपि सौरभस्य तदग्राह्यत्वात् पूर्वज्ञातस्य सौरभस्या-

लौकिकं प्रत्यक्षं जन्यते । तथा च सुरभि चन्दनमित्यत्र सौरभांशे अलौकिकत्वम् चन्दनांशे लौकिकत्वम् इति (वाच०) । अत्र च सुरभित्वज्ञानं (स्मरणम्) तु सुरभि चन्दनम् इति चाक्षुषोपनीतभानं जनयतीति विज्ञेयम् । यत्र सौरभज्ञानलक्षणया चाक्षुषप्रत्यासत्त्या च सुरभि चन्दनखण्डम् इति सौरभांशे अलौकिकम् चन्दनखण्डांशे लौकिकं चाक्षुषं जायते तत्र सौरभज्ञाने सौरभप्रत्यक्षे जननीये सौरभस्मरणेनैव प्रत्यासत्तिः । सौरभांशे चक्षुःसंनिकर्षासंभवात् (सि० च० १ पृ० २३) । सौरभस्य चक्षुरयोग्यत्वेन चक्षुःसंयुक्तचन्दनसमवायस्य तत्र सत्त्वेप्यप्रयोजकत्वात् इति (त० कौ० १ पृ० ९) । एवम् रज्जुसर्पादिबोधेपि सर्पत्वाद्युपस्थितिर्ज्ञानलक्षणसंनिकर्षादेव भवति । यतः सर्पत्वादौ चक्षुःसंनिकर्षाभावादिति (त० व०) । एवं यत्र घ्राणत्वेन धूलीपटलं ज्ञातं तत्र धूलीपटलस्यानुव्यवसाये भानं ज्ञानलक्षणया भवति । अयं च ज्ञानलक्षणः संनिकर्षः षडिन्द्रियसहकारी इति संप्रदायविद आहुः । मनस एव सहकारी इति शूलपाणिमिश्रा अमन्यन्त (त० कौ० १ पृ० ९) ।

ज्ञानाध्यासः—प्रमाणदोषसंस्कारजन्मान्यस्य परात्मता । तद्धीश्चाध्यास इति हि हृयमिष्टं मनीषिभिः (सर्व० सं० पृ० १२० शां०) ।

ज्ञानेन्द्रियम्—(इन्द्रियम्) ज्ञानजनकमिन्द्रियम् । ज्ञानेन्द्रियाणि षट् । श्रोत्रम् त्वक् चक्षुः रसनम् घ्राणम् मनश्चेति । एतानि मनोव्यतिरिक्तानि बहिरिन्द्रियाणि । मनस्तु अन्तरिन्द्रियम् । दिग्वातार्कप्रचेतोश्विनो बहिरिन्द्रियाणां देवता ज्ञेयाः । तद्विषयाश्च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः इति । अन्तरिन्द्रियस्य मनसः विषयस्तु सुखादिकम् चन्द्रमा देवता इति ज्ञेयम् । अत्रेदमवधेयम् नैयायिकमते ज्ञानेन्द्रियातिरिक्तमन्यदिन्द्रियत्वं नास्त्येव इति । अधिकं तु इन्द्रियशब्दव्याख्यानावसरे संपादितमिति नात्र तन्निरूप्यते ।

ज्ञापकत्वम्—१ जनकज्ञानविषयत्वम् । यथा पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमस्य ज्ञापकत्वम् (ग० अव० हेतु०) । अत्र ज्ञापकत्वं च परामर्शीयप्रकारत्वविशेष्यत्वैवदन्यतरत्वमिति केचिद्वदन्ति । २ धर्मशास्त्र

ज्ञानजनकत्वम्। यथा श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः। सम्यक् संकल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम्॥ (याज्ञ० १।७) इत्यादौ श्रुत्यादेर्धर्मज्ञापकत्वम् इत्याहुः।

ज्ञापनम्—[क] ज्ञानानुकूलशब्द। [ख] ज्ञानानुकूलव्यापारः। यथा चैत्र स्ववृत्तान्तं मैत्रं ज्ञापयतीत्यादौ। [ग] शाब्दिकास्तु ज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापार इत्याहुः।

ज्ञाप्यत्वम्—१ जन्यज्ञानविषयत्वम्। यथा धूमाद्वह्निमानित्यादौ वह्न्यन्वयि ज्ञाप्यत्वं पञ्चम्यर्थः (ग० अव० हेतु०)। अयमर्थो नवीनमतानुसारेण। प्राचीनमते तु ज्ञापकत्वमेव पञ्चम्यर्थ इति बोध्यम्। २ ज्ञानजन्यत्वमिति केचिद्वदन्ति।

ज्ञेयत्वम्—[क] ज्ञानविषयत्वम् (मु० १ साधर्म्य० पृ० ४५)। यथा भूतले घटवत् इति चाक्षुषप्रत्यक्षे घटस्य ज्ञेयत्वम्। यथा वा ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते (गीता १३।१२) ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् (गीता० १३।१७) इत्यादौ। [ख] भगवज्ज्ञानविषयत्वम् (न्या० म० २ पृ० १९) (त० दी० २ पृ० २३)। यथा घटपटादेः सर्वस्य जगतो ज्ञेयत्वम्। तच्च केवलान्वयि (मु० १ साधर्म्य० पृ० ४५)। यथा वा इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ (मु० २)।

ज्येष्ठत्वम्—१ कालकृतः परत्वविशेष (सि० च० पृ० १८)। यथा रामस्य लक्ष्मणमपेक्ष्य ज्येष्ठत्वम्। २ बहुतरसूर्यस्पन्दान्तरितजन्यत्वम् इति नव्या आहुः (दि० गु० पृ० २०९)। कालकृतो विप्रकर्ष इत्यर्थः। नव्यमते परत्वस्य गुणान्तरत्वं नास्ति इति भावः। ३ स्मार्तास्तु उत्कर्षः श्रेष्ठत्वं वा। यथा विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणां तु वीर्यतः। वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामेव जन्मतः॥ (मनुः २।१५५) इत्यादौ ज्येष्ठत्वम् इत्याहुः।

ज्योतिर्मन्त्रः—तारव्योमाग्निमनुयुग्ज्योतिर्मन्त्र उदाहृतः (सर्व० सं० पृ० २७० पात०)।

ज्वाला—दर्भपिञ्जूलैः प्रज्वालनम् (जै० न्या० अ० १० पा० १ अधि० ११) ।

ट.

टिप्पनी—१ टीकायाष्टीका । सा च टीकाव्याख्यारूपतयैव व्यवह्रियते । यथा चिन्तामणिटीकाया दीधित्याख्यव्याख्यायाष्टीका जगदीशकृता जगदीशी गदाधरकृता गदाधरी च टिप्पनी । यथा वा ब्रह्मसूत्राणां भाष्यस्य व्याख्या तत्त्वप्रकाशिकाख्या जयतीर्थभिक्षुकृता पाणिनिसूत्राणां महाभाष्यस्य व्याख्या कैयटकृता इत्यादि । २ प्रथमव्याख्यापि टिप्पनीत्युच्यते। यथा श्रीमतङ्गाननं नत्वा लीलावत्याः सुटिप्पनी । भवेशेन सुबोधार्थं क्रियते यद्गुरोः श्रुतम्॥ टिप्पनी दायभागस्य श्रीनाथेन विधीयते इत्यादौ ।

टीका—मूलग्रन्थस्य अप्रतिपत्तिविप्रतिपत्त्यन्यथाप्रतिपत्तिनिवारणेन तत्कर्तुरभिप्रेतार्थस्य शब्दान्तरेण विवरणम् । यथा श्रीमद्भागवतस्य टीका विजयध्वजी ।

ढ.

ढुण्ढा—ढुण्ढा नामेति विख्याता राक्षसी मालिनः सुता । तया चाराधितः शंभुरुग्रेण तपसा पुरा ॥ (पु० चि० पृ० ३०८) ।

ण.

णिः—(धात्वंशः प्रत्ययः) अयं धातुप्रकृतिकः प्रत्ययो बोध्यः (श० प्र० श्लो० १०७ पृ० १६९)। अनुकूलव्यापारः व्यापारमात्रं वा णेरर्थः । यथा चैत्रं भावयति आत्मानं गमयतीत्यादौ ण्यर्थः (श० प्र० श्लो० १०७ पृ० १६९) (ग० व्यु० का० २ पृ० ४८) । केचित्तु णिजर्थो हेतुकर्तृत्वम् । हेतुमति च (पा० सू० ३।१।२६) इति पाणिन्यनुशासनात् । तच्च स्वतन्त्रकर्तृप्रेरणा अन्यनिष्ठकर्तृत्वनिर्वाहकव्यापाररूपा इत्याहुः । अत्र कर्तृत्वं क्वचित्प्रयत्नः । क्वचिदाश्रयत्वादिकम् । यादृशधातूत्तराख्यातेन यादृशकर्तृत्वं बोध्यते तदुत्तरणिच्प्रत्ययेन तादृशकर्तृत्वनिर्वाहकव्यापारो बोध्यते । अत एव पाचयतीत्यादौ पाकादिक-

तिनिर्वाहक ज्ञापयनीत्यादौ ज्ञानाश्रयत्वनिर्वाहक नाशयतीत्यादौ नाशप्रतियोगित्वनिर्वाहक व्यापार प्रतीयते । अत्र सर्वत्र निर्वाहकत्व च स्वरूपसबन्धविशेष न तु जनकत्वम् । अतो न नाशयनीत्यादावनुपपत्ति । एव च ण्यन्तसमुदायस्यापि धातुत्वेन ण्यन्तधातुप्रतिपाद्यतावच्छेदक फल कर्तृत्वमेव । निर्वाह्यस्यैव फलत्वात् । तदाश्रयतया स्वतन्त्रस्य कर्तु कर्मता । तादृशफलविशेषणतया स्वतन्त्रकर्तृवृत्तित्वविवक्षाया पाचयत्योदन सहायम् इत्यादय प्रयोगा अपि साधव एव । अत एव अजिग्रहत्त जनको धनुस्तत् इत्यादयो भट्टिप्रयोगा । यदा तु पाकादिविशेषणतया सहायादिकर्तृत्व विवक्षितम् तदा पाचयत्योदन सहायेन इत्यादय प्रयोगा इति विवेक (ग० व्यु० का० २ पृ० ४७) । क्वचित् ज्ञानानुकूलव्यापारोपि ण्यर्थ । यथा कथक कस घातयतीत्यादावभिनयादिरूप । अत्र कसकर्मकवधमाचष्टे इति बोध (ग० व्यु० का० २ पृ० ६२) । क्वचित् स्वरूप ण्यर्थ । यथा चोरयति चिन्तयति इत्यादौ ण्यर्थ स्वरूपमेव । अत्र चुरादिभ्य स्वार्थिकस्य णे स्वरूपमर्थ । तेन चोरयति चिन्तयतीत्यादौ स्तेयादिस्वरूपस्यानुकूलकृतिमान् इत्यादिरर्थ (श० प्र० श्लो० १०७ पृ० १६९) ।

णी—(धातु) १ नयनवदस्यार्थोनुसधेय । २ समाननम् । ३ ज्ञानम् ४ निश्चयो वा (वाच०) ।

त.

तटस्थः—वादिप्रतिवादिभावानापन्न उदासीन । यथा तटस्थ शङ्कते इत्यादौ।

तटस्थलक्षणम्—यावल्लक्ष्यकालमनवस्थायित्वे सति यद्व्यावर्तक तत् । यथा पृथिव्या गन्धवत्त्व तटस्थ लक्षण भवति । अत्र महाप्रलये परमाणुषु उत्पत्तिकाले घटादिषु च गन्धाभावात्तयाप्त्व युच्यते । यथा वा मायावादिमते ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्व लक्षणम् । अत्रेद बोध्यम् । लक्षण द्विविधम् । स्वरूपलक्षण तटस्थलक्षण च । तत्रायम् सत्य ज्ञानमनन्तं ब्रह्म इत्यनेन ब्रह्मण स्वरूपलक्षणमुच्यते । द्वितीय तु जगज्जन्मादिका-

रणत्वं ब्रह्मणो लक्षणम् इति ज्ञेयम् (वेदा० प० वि०) (वाच०)। यतो वा इमानि (तै० उ० ३।१।१) इत्यादीनि वाक्यानि ब्रह्मणः तटस्थलक्षणम् (सर्व० सं० पृ० ४६७ शाक०) ।

तद्—१ [क] वक्तृबुद्धिविषयः तत्पदार्थः । यथा तौ गुरुर्गुरुपत्नी च (रघु० स० १ श्लो० ५७) ते हिमालयमामन्त्र्य (कुमार० स० ६ श्लो० ९४) इत्यादौ । [ख] केचित्तु परोक्षबुद्धिविषयः तच्छब्दार्थ इति वदन्ति (दि० ४ पृ० १७९) । इदमस्तु सनिकृष्टं समीपतरवर्ति चैतदो रूपम् । अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षं विजानीयात् ॥ इत्यभियुक्तोक्तेः (मनो०) । [ग] कश्चित् यत्पदप्रतिपाद्यतया वक्तृबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नः । इयं च व्युत्पत्तिः प्रक्रम्यमाणपरामर्शकतच्छब्दस्य द्रष्टव्या । यतः प्रक्रम्यमाणपरामर्शकतच्छब्देन नियमतो यत्पदमपेक्ष्यते । यथा तमानय य इहास्ति इत्यादौ (ग० शक्ति० टी० पृ० ११५) । यथा वा स किंसखा साधु न शास्ति योधिपम् (किरा० स० १ श्लो० ५) इत्यादौ । [घ] शाब्दिकास्तु यत्पदप्रतिपाद्यतया वक्तृबुद्धिविषयो विधेयभूतः तत्पदार्थ इति वदन्ति । [ङ] कश्चित् स्वोच्चारकपुरुषप्रयुक्तपूर्वपदजन्योपस्थितिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितस्वप्रयोजकबुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नः । अत्रोपस्थितिश्च स्वविशेष्यकवृत्तिज्ञानाधीना ग्राह्या । अतः पशुरस्ति तं पश्येत्यादौ पश्वादिपदोपस्थापितलोमादीनां तदादिशब्देन न परामर्शः । इयं व्युत्पत्तिः प्रक्रान्तपरामर्शकतच्छब्दस्य द्रष्टव्या । यतः तत्र यत्पदापेक्षानियमो नास्ति । यथा तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः । दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव ॥ (रघु० स० १ श्लो० १२) इत्यादौ । अत्र वैवस्वतादिपदोपस्थाप्यस्यापि तच्छब्देन परामर्शान्न यत्पदापेक्षेति ज्ञेयम् (ग० शक्ति० पृ० ११५) । २ प्रसिद्धम् । प्रसिद्धत्वं चानेकज्ञानविषयत्वम् (ग० शक्ति० टी० पृ० ११६) । यथा द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः । कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥ (कुमार० सं० ५।७१)

तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्युः (कुमार० सं० १।४८) इत्यादौ । अत्र सेति प्रसिद्धार्थत्वान्न यच्छब्दापेक्षा । तदुक्तं काव्यप्रकाशे प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यच्छब्दोपादानं नापेक्षते इति (कुमार० मल्लि० ५।७१) । यथा वा तत् सत्यम् स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो (छा० उ०) इत्यादौ । तदुक्तम् ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः (गीता० १७।२३) इति । ३ अनुभूतम् । यथा ते लोचने प्रतिदिशं विधुरे क्षिपन्ती (रत्नावली) इत्यत्र । ४ हेतुः । यथा संतप्तानां त्वमसि शरणं तत् पयोद प्रियायाः (मेघ० पूर्व० श्लो० ७) तदङ्गमग्र्यं मघवन् महाक्रतोः (रघु० स० ३ श्लो० ४६) इत्यादौ । ५ तदा इत्येतदर्थः । यथा ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन । तत् किं कर्मणि घोरे माम् (गीता० अ० ३ श्लो० १) इत्यादौ ।

तत्त्वज्ञानम्—[क] यथार्थज्ञानम् । अत्रोक्तम् । तत्त्वज्ञानं तु खलु मिथ्याज्ञानविपर्ययेण व्याख्यातम् (वात्स्या० १।१।२) । तच्च ईश्वरनोदनाभिव्यक्ताद्धर्मादेव (प्रशस्त० भा० १।१।१ पृ० ११) । ईश्वरनोदना उपदेशः । वेद इति यावत् । तेनाभिव्यक्तात्प्रतिपादिताद्धर्मादेव भविष्यति इत्यर्थः (किर० १।१।१ पृ० ११) । [ख] यथावस्थितपदार्थाधिगतिः । तच्च प्रमाणम् (न्या० वा० पृ० ४) । यथा सति घटादिवस्तुनि सत् इति ज्ञानम् । असति च शशशृङ्गादौ असत् इति ज्ञानम् । [ग] निखिललोकविमोक्षमुख्योपायं मननोपायमात्मनस्तत्त्वज्ञानमामनन्ति (न्या० म० १ पृ० १) । यथा आत्मा शरीरादिभ्यो भिन्नः इत्याकारकं ज्ञानम् (त० प्र० १ पृ० ५) । यथा वा आत्मादेः खलु प्रमेयस्य तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इत्यादौ (वात्स्या० १।१।१) । इदं तत्त्वज्ञानं च *परमात्मविषयकम् निःश्रेयससाधनं चेति बोध्यम् ।* [घ] इतरनिवृत्तिपूर्वको ब्रह्मात्मावगम इति मायावादिनो वदन्ति । [ङ] भगवद्विषयकमपरोक्षज्ञानमिति द्वैतवादिनो वेदान्तिन आहुः ।

तत्त्वम्—[क] सतश्च सद्भावः असतश्चासद्भावः । सत् सत् इति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतम् तत्त्वं भवति । असच्च असत् इति गृह्यमाणं यथाभू-

तमविपरीतम् तत्त्वं भवति (वात्स्या० १।१।१ प्रस्तावना) । यथा प्रमाणप्रमेय............तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः (गौ० १।१।१) इत्यादौ प्रमेयादिकं तत्त्वम् । [ख] यो यथावस्थितः पदार्थः स तथाभूतप्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तं यत्तत् (न्या० वा० १ पृ० १२) । [ग] अनारोपितं तत्त्वम् । प्रमितिविषय इति यावत् । इति वेदान्तिनः श्रीपूर्णप्रज्ञाचार्यमतानुयायिनः प्राहुः (तत्त्वसंख्या० टी०) । [घ] याथातथ्यम् (वात्स्या० १।१।४०) । यथा अविज्ञाततत्त्वे (गौ० १।१।४०) इत्यादौ । यथा वा कार्यं सोवेक्ष्य शक्तिं च देशकालौ च तत्त्वतः (मनुः ७।१०) इत्यादौ । [ङ] वार्तिककारास्तु पदार्थानां यथावस्थितात्मप्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तत्वम् इत्याहुः (न्या० वा० १ पृ० १२) । [च] काव्यज्ञास्तु स्वभावः । यथा निस्तत्त्वाः इत्यादौ इत्याहुः (वाच०) । मतभेदेन तत्त्वानि प्रदर्श्यन्ते । [१] स्वतन्त्रास्वतन्त्रभेदेन द्विविधं तत्त्वम् इति द्वैतवादिनः श्रीपूर्णप्रज्ञाचार्या वेदान्तिनः प्राहुः (तत्त्वसं० टी०) । [२] सदसदुभयानुभयात्मकचतुष्कोणविनिर्मुक्तं शून्यमेव तत्त्वम् इति शून्यवादिनो बौद्धाः (सर्व० पृ० २९ बौद्ध०) । [३] पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि तत्त्वानि इति चार्वाका आहुः (सर्व० पृ० २ चार्वा०) । [४] जीवाजीवाख्ये द्वे तत्त्वे इत्यार्हताः (सर्व० सं० पृ० ६७ आर्ह०) । [५] जीवाकाशधर्माधर्मपुद्गलास्तिकायाः पञ्च तत्त्वानि इत्यार्हतैकदेशिनः (सर्व० सं० पृ० ६९ आर्ह०) । [६] जीवाजीवास्रवबन्धसंवरनिर्जरमोक्षाः सप्त तत्त्वानि इत्यपर आर्हतैकदेशिनः (सर्व० सं० पृ० ७३ आर्ह०) । [७] द्रव्याद्रव्यभेदेन द्विविधं तत्त्वम् इति रामानुजीयाः (सर्व० पृ० ११२ रामा०) । [८] पतिपशुपाशेषु त्रिषु पदार्थेषु पृथिव्यादीनि पञ्च तत्त्वानि इति पाशुपतशास्त्रकोविदा नकुलीशाचार्याः (सर्व० पृ० १६५ नकु०) । [९] पृथिव्यादिकलापर्यन्तानि त्रिंशत्तत्त्वानि पुर्यष्टकपदवाच्यानि कलाकालनियतिविद्यारागप्रकृतिगुणाख्यानि सप्त तत्त्वानि इति च शैवा आहुः (सर्व० पृ० १८५ शैव०) । [१०] मह-

दादीनि पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि इति निरीश्वरसाख्या' कपिलादयः (सर्व० स० पृ० ३११ सा०)। [११] ईश्वराधिकानि तानि (२५) इति षड्विंशतिस्तत्त्वानि इति सेश्वरसाख्या पतञ्जल्यादय (सर्व० स० पृ० ३३३ पातञ्जल०)। [१२] अशेषविशेषप्रत्यनीक चिन्मात्र ब्रह्मैकमेव तत्त्वम् इति मायावादिनो वेदान्तिन (सर्व० पृ० ९२ रामा०)। [१३] विलम्बित नृत्यवाद्यादि तत्त्वम् इति नाट्यशास्त्रज्ञा आहु । [१४] चेत स्वरूप च तत्त्वम् इति काव्यज्ञा आहु इति (वाच०)। शाक्तास्तु मद्य मास तथा मत्स्यो मुद्रा मैथुनमेव च । पञ्चतत्त्वमिद प्रोक्त देवि निर्वाणहेतवे ॥ मकारपञ्चक देवि देवानामपि दुर्लभम् इत्याहु (गुप्तसाधनतन्त्रे ७ पटले)। वैष्णवास्तु गुरुतत्त्व मन्त्रतत्त्व मनस्तत्त्व सुरेश्वरि । देवतत्त्व ध्यानतत्त्व पञ्चतत्त्व प्रकीर्तितम् ॥ इत्याहुः (निर्वाणतन्त्रे) (वाच०)।

तत्परत्वम्—१ तात्पर्यम् । तत्परस्य भाव तत्परत्वम् । २ पौराणिकास्तु निष्ठा । यथा भगवद्भक्तितत्पर इत्यादौ इत्याहु ।

तत्पुरुषः—(समास) [क] यदर्थगतेन सुबर्थेन विशिष्टस्य यदर्थस्यान्वयबोध प्रति य समास स्वरूपयोग्य स तदर्थस्य तदर्थे तत्पुरुष' । यथा ग्रामगत इत्यादि (श० प्र० श्लो० ३८ पृ० ४८)। [ख] समासप्रयुक्तलक्षणाशून्योत्तरनामकत्वे सति लुप्तद्वितीयादिविभक्तिकपूर्वनामकसमास । यथा राजपुरुष इति । अत्र लक्षणे पञ्चपूलीत्यादिवारणाय सत्यन्तम् । नीलोत्पलमित्यादिवारणाय लुप्तद्वितीयादिविभक्तिकेति आत्मब्राह्मणनित्याद्यव्ययीभाववारणाय पूर्वेति च नामविशेषणम् । राजपुरुषइत्यत्र समासप्रयुक्तलक्षणाया पूर्वपद एव स्वीकारात् सत्यन्तविशिष्टविशेष्यसत्त्वात् लक्षणसमन्वय (म० प्र० ४ पृ० ४३)। [ग] शाब्दिकाश्च तत्पुरुषाधिकारविहित समासस्तत्पुरुषः इत्याहु । तन्मते स च तत्पुरुष प्रकारान्तरेण त्रिविधः । व्यधिकरणपदघटित. समानाधिकरणपदघटित सङ्ख्यावबोधकसङ्ख्यावाचकपदघटितश्चेति । तत्र सङ्ख्यावबोधकसङ्ख्यापूर्वकसमानाधिकरणपदघटितस्तत्पुरुषो द्विगुरित्युच्यते । द्विगुविषयपरिहा-

रेण समानाधिकरणपदघटितत्पुरुषः कर्मधारय इत्युच्यते। तद्भिन्नो व्यधिकरणपदघटित तत्पुरुष इत्युच्यते। यथा राजपुरुष इत्यादि (वाच०)। उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इति केचिदाहुः। तन्न। अर्धपिप्पली इत्यादितत्पुरुषे अव्याप्तेः। सूपप्रति इत्याद्यव्ययीभावेतिव्याप्तेश्च (वाच०)। यथोक्तं वाक्यपदीये समासस्तु चतुर्धेति प्रायोवादस्तथापर। योप पूर्वपदार्थादिप्राधान्यविषय स च॥ इति। स च तत्पुरुषो द्वितीयादिभेदेन षड्विध। द्वितीयादिसुबर्थस्य कर्मत्वकर्तृत्वादेर्बोधभेदादेतस्य तत्पुरुषस्य द्वितीयातृतीयादितत्पुरुषत्वेन षड्भेदा। तथा हि ग्रामगत इत्यत्र द्वितीयातत्पुरुष। चैत्रनीत इत्यत्र तृतीयातत्पुरुष। ब्राह्मणदत्त इत्यत्र चतुर्थीतत्पुरुष। वृक्षपतित इत्यत्र पञ्चमीतत्पुरुष। चैत्रधनम् मैत्रगतिरित्यत्र षष्ठीतत्पुरुष। गृहपक्व इत्यत्र सप्तमीतत्पुरुष इति। अत्रेदं बोध्यम्। यदेतेषु धात्वर्थान्वय्येव द्वितीयादेरर्थ प्रायो घटक। पीठ परित पुण्येन सुखम् रामाय विद्या दण्डाद्भट गवा कृष्णा सपत्नक्षीरा निल्पु तैलम् इत्यादिविग्रहे तत्पुरुषस्यासाधुत्वात् (श० प्र० श्लो० ३९ पृ० ४८)। वर्षसुखी लोष्टकण कुण्डलहिरण्यम् घटान्य कुबेरवल्लि कर्णकुशल इत्यादौ तु तत्तद्विशेषविधेर्द्वितीयादितत्पुरुष इति (श० प्र० ४९)। अत्र मतभेदा। राजपुरुष इत्यादौ राजपदस्य राजसंबन्धिनि लक्षणा। तेन पुरुषपदार्थस्याभेदेनान्वय इति नैयायिका आहुः। अन्ये तु लुप्तषष्ठ्येवान्वयबोध जनयति। षष्ठीलोपमनानतस्तु पुरुषस्य तत्रान्वयप्रत्यय शक्तिभ्रमात् राजपदलक्षणया वा इति स्वीचक्रुः। पूर्वकल्पे राजपदस्य राजसंबन्धिनि निरूढलक्षणा। एतन्मते तु षष्ठीलोपस्मरणासंभवस्थले राजपदे स्वारसिकी लक्षणा इति भेद (त० प्र० ख० ४ पृ० ४३)। वैयाकरणास्तु समासस्वरूपसमुदाये विशिष्टार्थे शक्तिरेवेत्याहुः (न्या० म० ४ पृ० ११)।

तथा—१ स प्रकार। यथा कथमुक्त्वा तथा सत्य मुहामुहुश्च मा गत (मा० ब० ११) यथाकामो भवति तथाक्रतुर्भवति (शत० ब्रा० १४।७।२।७) इत्यादौ। २ साम्यम्। यथा ॐ तथा प्राणा ॐ

(ब्र० सू० २।४।१) ॐ तथान्यप्रतिषेधात् ॐ (ब्रह्म० सू० ३।२।३७) इत्यादौ। यथा वा यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम्। तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥ (मनु० ६।९०) इत्यादौ। ३ समुच्चयः। विघसो भुक्तशेषं तु यज्ञशेषं तथामृतम् (मनु ३।२८५) ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित्तपोनिष्ठास्तथा परे (मनु ३।१३४) इत्यादौ। ४ अभ्युपगमः। ५ पूर्वप्रतिवचनम्। ६ निश्चयः। ७ सत्यम् (वाच०)।

तथा च—१ उक्तस्य दृढीकरणार्थः। यथा निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः। तथा च श्रुतयो बह्व्यो निगीता निगमेष्वपि ॥ (मनु ९।१८) इत्यादौ। २ एवं सति इत्येतदर्थः (मध्व० भा०)। यथा ॐ तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ॐ (ब्र० सू० ३।४।२४) इत्यादौ। एवं सिद्धे सतीत्यर्थः (तत्त्वप्रकाशिका ३।४।२४)।

तथापि—यद्यपीत्यनेनाक्षिप्तार्थस्य समाधानार्थः। यथा यद्यपि का नो हानिः परस्य द्राक्षां रासभश्चरति। असमञ्जसमिति मत्वा तथापि तरलायते चेतः ॥ (उद्भट) इत्यादौ।

तथाहि—१ निदर्शनम्। २ प्रसिद्ध्यर्थः (शब्दार्थचि०)। ३ उक्तार्थदृढीकरणम्। यथा ॐ छन्दोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोर्पणनिगदात्तथा हि दर्शनम् ॐ (ब्र० सू० १।१।२५) इत्यादौ।

तथैव—तद्वदेवेत्यर्थः। तत्समुच्चयावधारणम् (शब्दार्थचि०)। यथा अस्ति पुत्रो वशे यस्य भार्या भर्तुस्तथैव च (चाणक्य) इत्यादौ।

तदन्यबाधितार्थप्रसङ्गः—(तर्कः) आत्माश्रय अन्योन्याश्रय चक्रक अनवस्था इत्युक्तचतुष्कान्यः प्रमाणबाधितार्थस्य प्रसङ्गः। स द्विविधः व्याप्तिग्राहकः विषयपरिशोधकश्च। विपयस्य व्यभिचारशङ्कानिवृत्तिद्वारा निश्चायकत्वेन परिशोधकत्वं बोध्यम्। तत्राद्यो यथा धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात्तदा वह्निजन्यो न स्यात् इति। द्वितीयस्तु पर्वतो यदि निर्वह्निः स्यात् निर्धूमः स्यात् इत्यादिः (जग०)(गौ० वृ० १।१।४०)।

तदा—१ तत्कालः । यथा तदा विधिः कुण्डलनां विघोरपि (नैप०) इत्यादौ । २ यदर्थेनाक्षिप्तस्य विषयस्य खण्डनकरणम् । यथा धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात्तदा वह्निजन्यो न स्यात् इत्यादौ ।

तदादयः—(सर्वनामशब्दाः) वक्तृबुद्धिविशेषविषयत्वावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नस्तदादीनामर्थः (वै० सा० द०) । तदादयश्च तद् त्यद् यद् एतद् इदम् अदस् इत्यादयः सर्वनामसंज्ञकाः ।

तदीयत्वम्—१ संबन्धान्तरं विनापि तत्संबद्धत्वमात्रत्वम् (चि० १) । यथा देवदत्तस्वभावस्य आध्यात्मिकादिधर्मस्य देवदत्तीयत्वम् । २ तत्स्वामिकत्वम् । यथा तदीयमातङ्गघटाविघट्टितैः (माघ० स० १ श्लो० ६४) इत्यादौ मातङ्गानां तदीयत्वम् । अत्र तदीयत्वं नाम रावणस्वामिकत्वम् । तत्संबन्धित्वमिति सार्वत्रिकोर्थः ।

तद्गुणसंविज्ञानः—(बहुव्रीहिसमासः) [क] यो बहुव्रीहिः स्वीयविग्रहवाक्यस्य विशेष्यविधया प्रत्याय्यो योर्थस्तद्विशेष्यकबोधकृद्भवति स बहुव्रीहिस्तद्गुणसंविज्ञानः इति नवीनाः प्राहुः । यथा घटस्वरूपः पदार्थः कुटादिर्गणः इत्यादौ । नवीननैयायिकमते व्युत्पत्तिः तस्य स्वार्थगुणीभूतस्य सम्यक् विशेष्यविधया विज्ञानं यस्मात् इति (श० प्र० श्लो० ४४ पृ० ५९–६०) । अथवा तस्य समस्यमानपदार्थस्य गुणीभूतस्यापि सम्यक् विशेष्यविधया ज्ञानं यस्मात् इति (त० प्र० ख० ४ पृ० ४९) । घटस्वरूपः पदार्थ इत्यत्र घटः स्वरूपं यस्य इति विग्रहस्थले स्वस्वरूपाभिन्नघटसंबन्धित्वेन घटाभिन्नस्वस्वरूपसंबन्धित्वेन वा विग्रहविशेष्यं कलशमेव विशेष्यविधया अनेन बहुव्रीहिणा बोध्यते इति । तथा कुटादिर्गण इत्यत्र कुट आदिर्यस्य इति व्युत्पत्त्या कुटाभिन्नस्य स्वधर्मिकव्यवस्थाधर्मिणः संबन्धित्वेन धात्वन्तरमिव कुटमपि बोधयंस्तद्गुणसंविज्ञान एव बहुव्रीहिः (श० प्र० श्लो० ४४ पृ० ५९) । [ख] यत्र विशेषणस्यापि क्रियायां विशेष्यविधयान्वयः सः । यथा भूवादयो धातवः चैत्रादीन्भोजय लम्बकर्णमानय इत्यादौ । अत्र क्रियावाचित्वेन निमन्त्रितत्वेन लम्बकर्णानयनविनोर्यः समन्वयस्तदवच्छिन्नत्वेन च अन्वय-

बोध। लक्षकसंबन्धस्यैव लक्ष्यतावच्छेदकत्वात् तेन रूपेणैव बोधात्। विशेषणस्यापि भूवादे क्रियान्वयादजहत्स्वार्थात्र लक्षणा (त० प्र० ख० ४ पृ० ४९)। [ग] यो बहुव्रीहि स्वार्थस्यान्वयिनि स्वार्थघटकस्याप्यर्थस्यान्वयबोधने समर्थ स तद्गुणसंविज्ञानः इति प्राचीना आहु। यथा लम्बकर्णमानय हारग्रीव पश्येत्यादौ। अत्र हि बहुव्रीहिर्लम्बकर्णसंबन्धिन स्वग्रीवावृत्तिहारसंबन्धिनश्च स्वार्थस्यान्वयिनि कर्मत्वादौ स्वार्थघटकीभूतस्य तादृशकर्णहारादेरपि व्युत्पत्तिवैचित्र्येण अन्वयबोधने समर्थः इति (श० प्र० श्लो० ४५ पृ० ५९)। [घ] परे तु यत्र विशेषणतया स्वार्थस्य विधेयेन्वय स तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः इत्याहु। यथा लम्बकर्णमानयेत्यादौ (त० प्र० ख० ४ पृ० ४९)। एतत्कल्पे व्युत्पत्ति. तत्र बहुव्रीहौ गुणस्य गुणीभूतस्य विशेषणस्य संविज्ञानम् विशेष्यपारतन्त्र्येण बोधनम् यत्र इति वदन्ति। अत्र परेषा मते लम्बकर्णादे. विशेष्यान्वयिनान्वयात् विशेषणतया विधेयान्वयः। विशेषणत्वं च विशेष्यान्वयिनान्वयित्वमेव। नवीनमतानुरोधेन लम्बकर्णस्यापि विशेष्यत्वेनैवान्वयेनुभवबाध। तस्मात् अत्रापि जहत्स्वार्थैव लक्षणा (त० प्र० ख० ४ पृ० ४९)। भवति च गुणीभूतस्य कर्णादेरप्यानयने धर्मिपारतन्त्र्येण धर्मिद्वारा अन्वयबोध इति।

तद्धितः—(प्रत्यय) [क] विभक्तिधात्वंशकद्रूपोन्य प्रत्ययः। यथा मारीच इत्यादौ अण् दाक्षिरित्यादौ इञ् प्रत्ययस्तद्धित। अत्र नामप्रकृतिकप्रत्ययत्व न तद्धितस्य लक्षणम्। विभक्तौ क्यजादौ चातिव्याप्तेः। पचतितरामित्यादौ तरबादिष्वव्याप्तेश्च (श० प्र० श्लो० १०८ पृ० १७२)। अतो विभक्तिधात्वंशेत्याद्येव लक्षण युक्तम् इति। अत्रेदमवधातव्यम्। वृक्षक इत्यादौ ह्रस्वार्थक कादिरपि तद्धित एव इति। अन्ये त्वेवमाहु। वृक्षक इत्यादौ कादिस्तु न तद्धित। अतः तदन्यत्वेनापि लक्षणे प्रत्ययो विशेषणीय. इति। अत्र षष्ठ्यन्तान्नाम्न. साक्षात्परंपरासाधारणापत्यसामान्ये वाच्ये अण् इत्युत्सर्गः। तेन मरीचेरपत्य मारीच इति रूप सिद्ध्यति (श० प्र० श्लो० १०८–१११)। [ख] तद्धिताधिकारविहितः प्रत्ययविशेष इति शाब्दिका वदन्ति। अत्रद बोध्यम्।

तद्धिता (पा० सू० ४।१।७६) इत्यधिकृत्य यूनस्ति (पा० सू० ४।१।७७) इत्यारभ्यापञ्चमाध्यायसमाप्तेर्यावन्त प्रत्यया विहितास्ते तद्धितसञ्ज्ञका भवन्ति इति। तत्र सामान्यतस्तद्धितो द्विविध। प्रकृत्यर्थभिन्नार्थक स्वार्थिकश्चेति। तद्धितप्रत्ययश्च अपत्यादितत्तदर्थभेदबोधनेन अण् इञ् ण्य इत्याद्यनेकविध। तत्रोक्तम् तस्यापत्य तद्विशेषस्त दक्षेण युते द्रुमान्। कालस्तथा तेन रक्त तस्य व्यूहोथ वेत्ति तत्॥ अधीते वा देवतास्य सैवमादीन् यथायथम्। बोध्यद्विविधानर्थांस्तद्धित स्यादनेकधा॥ इति। तत्र केचित्तद्धितप्रत्ययास्तत्तदर्थेषु सोदाहरणा प्रदर्श्यन्ते। यथा अपत्यार्थे अण् मरीचेरपत्य मारीच। वेत्तीत्यर्थे निमित्त वेत्ति नैमित्त। अधीते इत्यर्थे छान्दस वैयाकरण त्रैविद्यश्च। सबन्ध्यर्थे वृक्षस्य सबन्धि वार्क्षम्। जातार्थे अमावास्याया जात आमावास्यो बालक। गोशालाया जात गोशालम्। अनुराधाया जात अनुराध। अत्राणो लुक्। अपत्यार्थे इञ्[1] दक्षस्यापत्य दाक्षि वैयासकि। ण्य गर्गस्यापत्य गार्ग्य जामदग्न्य। अपत्यसामान्ये आर्यनण् तदुत्तर ण्यश्च कौञ्जायन्य व्राध्नायन्य। अपत्यार्थे एयण् वैनतेय आत्रेय जाह्नवेय द्रौपदेय। एरण् दासस्यापत्य दासेर दासेयोपि। काणाया अपत्य काणेर काणेयोपि। चटकाया पुमपत्य चाटकैर। आयनिण् तिकस्यापत्य तैकायनि। तस्य (सर्वनाम्न) अपत्य तादायनि तादोपि। अपत्यार्थे ईय स्वसुरपत्य स्वस्रीय। समूहार्थे अश्वीयम्। भवार्थे करर्गीय अङ्गुलीय मित्रवर्गीय। अपत्यार्थे व्य भ्रातुरपत्य भ्रातृव्य। अपत्यार्थे य श्वशुरस्यापत्य श्वशुर्य। समूहार्थे धूम्या वग्या। अपत्यार्थे एयकण् कुलस्यापत्य कौलेयक। ईनण् कुलीन। डुरण् पाण्मातुर। तद्रागयुक्तमित्यर्थे इकण् लाक्षया रक्त लाक्षिकम्। समूहार्थे कैदारिकम्। तद्वेद तदधीते वा इत्यर्थे नैयायिक लौकायतिक। भवार्थे आत्दैहिकम् समानदैशिकम्। सज्ञार्थे शारदिका मुद्गभेदा। रक्तमित्यर्थे अ नीलेन रक्तो नील पट। क पीतेन रक्त पीतक पट। समूहार्थे अकण्

[1] इञ् आयनण् इत्यादय कश्चिन्नप्यथा पाणिनिविहितप्रत्ययापेक्षया भिन्ना एव जगदीशेन कल्पिता इति बोध्यम्।

गार्गकम् कैदारकम् । कण् धैनुकम् । समूहार्थे यण् केशाना समूह कैश्यम् गाणिक्यम् ब्राह्मण्यम् । भवार्थे चतुर्मासेषु भव चातुर्मास्य व्रतम् । समूहार्थे इनि पद्मिनी । कश्य रथकट्या । तल् व धुता जनता । यत् पृष्ठ्यम् । वेत्तीत्यर्थे टिक शतपथिक । क शिक्षक मीमासक । जातमित्यर्थे पूर्वाह्णकम् । तस्येदमित्यर्थे क ईयश्च स्वकीयम् । कस्मानित्यत्वेन म्नीय वा । ईनण् योष्माकीणम् । हस्तीत्याद्यर्थे कण् आरण्यक करी । तस्यायमित्यर्थे तु ण । अरण्यस्यायमारण्य पशु । तत्र भव इत्यर्थे म आदिम । डिम अग्रिम पश्चिम । त्य श्वस्त्यम् । तनट श्वस्तनम् सायतनम् । एण्य प्रावृषि भव प्रावृषेण्य तृणम् । त्न परुत्नम् परारित्नम् । न पुराणम् । ईयण् पर्वते भव पार्वतीय । यत् दिशि भव दिश्यम् दन्त्यम् मित्रवर्ग्य । एयण् कौक्षेयम् । ईन मित्रवर्गीण । नण् स्त्रिया भव स्त्रैण । स्नण् पुंसि भव पौंस्न । जातमित्यर्थे इक प्रावृषि जात प्रावृषिक पत्रम् । अक आमावास्यको बालक इत्यादि इति सक्षेप ।

तद्धिताक्तम्—१ (योगरूढ नाम) यथा वासुदेव इत्यादि (श० प्र० श्लो० २८ पृ० ३७)। २ (यौगिक नाम) यादृश नाम यत्र तद्धितम् यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्न सत् यादृशार्थस्यान्वयबोधे समर्थम् तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्न तद् द्वयमपि तादृशार्थे तद्धिताक्त नाम । यथा बहुगुड द्राक्षा दाक्षिरित्यादि (श० प्र० श्लो० ५१ पृ० ६७)।

तद्धितार्थः—(द्विगु समास) यो द्विगु स्वोत्तरतद्धितार्थान्वितस्वार्थक स इति परिशिष्टकृत आह । यथा द्विमुद्रो वृष द्विवर्षा गौ द्विदल पवित्रम् द्विगुञ्ज स्वर्णम् त्रिकाण्ड पुरुष पञ्चकपालश्चरु इत्यादौ । तथा हि द्विमुद्रो वृष इत्यादौ द्वाभ्या मुद्राभ्या क्रीतस्य द्विवर्षा गौरित्यादौ द्वाभ्या वर्षाभ्यामभिन्नवयस्कस्य द्विदल पवित्रमित्यादौ द्वाभ्या दलाभ्या निर्मितस्य द्विगुञ्ज स्वर्णमित्यादौ द्वाभ्या गुञ्जाभ्या तुलितस्य त्रिकाण्ड पुरुष इत्यादौ त्रिभि काण्ड परिमितस्य पञ्चकपालश्चरुरित्यादौ पञ्चभि कपालै सस्कृतस्य बोधने द्वगुस्यैव ठगादितद्धितस्य क्रीताद्यभिधायकत्वात् लक्षण-

समन्वयः (श० प्र० श्लो० ३५ पृ० ४६)। यथा वा पौर्वशालः षाण्मातुरः इत्यादौ। अत्र पूर्वस्यां शालायां भवः पौर्वशालः षण्णां मातृणामपत्यम् षाण्मातुरः इति विग्रहो द्रष्टव्यः (सि० कौ०) (मनोरमायाम्)।

तद्व्यक्तित्वम्—१ तत्तत्तादात्म्यविशिष्टो धर्मः । यथा घटनिष्ठं तद्व्यक्तित्वं च घटतादात्म्यविशिष्टघटत्वादिकमेव । २ अखण्डोपाधिविशेष इति केचिदाहुः । तादात्म्यस्य घटादिस्वरूपतामते तु घटादिनिष्ठं तद्व्यक्तित्वमखण्डमेव इति (ग० शक्ति० टी० पृ० ११७)।

तनुत्वम्—प्रतिपक्षभावनया शिथिलीकरणम् (सर्व० सं० पृ० ३५९ पात०)।

तन्त्रम्—१ इतरेतराभिसंबद्धस्यार्थसमूहस्योपदेशः शास्त्रम् (वात्स्या० १।१।२६)। यथा तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तः (गौ० १।१।२६) इत्यादौ तन्त्रम्। २ शास्त्रविशेषः। यथा इदानीं संप्रवक्ष्यामि तन्त्रमुत्तरमुत्तमम् (सुश्रुत०) इत्यादौ । यथा वा आसुरिरपि पञ्चशिखाय तेन च बहुधा कृतं तन्त्रम् । सप्तत्यां किल येऽर्थास्तेऽर्थाः कृत्स्नस्य षष्टितन्त्रस्य (सांख्यका० ७२) इत्यादौ । शिवाद्युक्तानि सिद्धेश्वरादीनि महातन्त्राणि तथान्यान्युपतन्त्राणि सैद्धाद्युक्तानि बहूनि सन्ति। विस्तरभयात्तानि न प्रदर्शितानि। ३ प्रयोजकम् (दि० ४ पृ० १७४)। यथा चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ चैत्रपदोत्तरतृतीयायां चैत्रगतसंख्यानभिधानं तन्त्रम् (मु० ४ पृ० १७४)। यथा वा नीलो घट इत्यादावभेदान्वयबोधं प्रति समानविभक्तिकत्वं तन्त्रम् (ग० व्यु० का० १)। ४ सकृदुच्चारितस्यैकस्य शब्दस्य शक्त्या अनेकार्थप्रतिपादकत्वं तन्त्रम् इति शाब्दिका वदन्ति। ५ विवक्षितार्थज्ञापकं तन्त्रम् इति वेदान्तिनः। तदुक्तम् तन्त्रं साधनमुद्दिष्टं तन्त्रं ज्ञापकमेव च इति (मध्वभाष्यटीकाटिप्पणे एकादशतात्पर्योक्तिः)। ६ नीत्यवयवः। यथा तन्त्रैः पञ्चभिरेतच्चकार सुमनोहरं शास्त्रम् (पञ्चत० पृ० १) इत्यादौ इति नीतिशास्त्रज्ञाः। तानि च पञ्च तन्त्राणि मित्रभेदमित्रप्राप्तिकाकोलूकीय-

लब्धप्रणाशापरीक्षितकारित्वानि इति । ७ धर्मशास्तु कर्मणां युगपद्भावस्तन्त्रम् (कात्या० श्रौत० १।७१) । यथा मीमांसकमते उभयार्थैकप्रयोगः तन्त्रम् । यत्र प्रधानकर्मणां युगपद्भावः (सह प्रयोगः) तत्रारादुपकारकाणामङ्गानां तन्त्रम् (सकृदनुष्ठानम्) भवति न प्रतिप्रधानं पृथक् पृथक् । यद्धि सकृत्कृतं बहूनामुपकरोति तत् तन्त्रमित्युच्यते । यथा बहूनां मध्ये कृतः प्रदीपः इति (कर्कः) (वाच०) । तन्यते विस्तार्यते बहूनामुपकारो येन सकृत्प्रवर्तितेन तदिदं तन्त्रम् (जै० न्या० अ० ११ पा० १ अधि० १) । उभयोद्देशेन सकृदनुष्ठानं तन्त्रम् (जै० न्या० १२ पा० १ अधि० १) । यत्सकृत्कृतं बहूनुपकरोति तत्तन्त्रम् (जै० सू० वृ० अ० ११ पा० १ सू० १) । कर्मशाश्च अनेकोद्देशेन कृतप्रयोगः । यथा द्वौ दैवे प्राक् त्रयः पित्र्ये उदगेकैकमेव वा । मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् ॥ (याज्ञ० अ० १ श्लो० २२७) इत्यादौ पितृश्राद्धे मातामहश्राद्धे च वैश्वदेवं तन्त्रेण (सकृदनुष्ठानेन) कर्तव्यम् (मिताक्ष० अ० १ श्लो० २२७) इत्याहुः । ८ प्रबन्धः । ९ सिद्धान्तः । १० प्रधानम् । ११ परिच्छेदः । १२ वेदशाखाविशेषः । १३ स्वराष्ट्रचिन्ता । १४ औषधम् । यथा तन्त्रावापनिदा योगैः (माघः २।८८) इत्यादौ । १५ परच्छन्दानुगमनम् इत्यादि (वाच०) ।

तन्त्री—ज्योतिष्टोमे सवनीयपशुः (जै० न्या० अ० ११ पा०३ अधि० १६)।

तन्मात्रम्—शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः पञ्च तन्मात्राणि । सांख्यास्तु सूक्ष्मपञ्चभूतरूपमाकाशादि इत्याहुः (वाच०) ।

तपः—विधिनोक्तेन मार्गेण कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः । शरीरशोषणं प्राहुस्तापसां तप उत्तमम् ॥ (सर्व० सं० पृ० ३६७ पात०) ।

तमः—१ (अभावः) [क] तेजसः अभावः (मु० १) (गौ० वृ० ५।२।२०) (त० दी० पृ० ३) । प्रौढप्रकाशकतेजःसामान्याभाव इत्यर्थः । तेन तमस्यपि देशे तेजःपरमाण्वादिसत्त्वेन तेजःसामान्याभावात्वेऽपि न क्षतिः (नील १ पृ० ४) । अत्र विप्रतिपत्तिः अन्धकारत्वं भावावृत्ति

इति तौतातिताः। नेति वैशेषिकादयः इति (न्या० दी० पृ० ४)। [ख] द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्यादभावस्तमः (वै० ५।२।१९)। उद्भूतरूपवद्यावत्तेजःसंसर्गाभाव इत्यर्थः (वै० उ० ५।२।२०)। [ग] स्वपरप्रकाशकतेजःसामान्याभावः। यथा अदस्त्वया नुन्नमनुत्तमं तमः। आसादितस्य तमसा नियतेर्नियोगात् (माघ० स० ४ श्लो० ३४) इत्यादौ। [घ] नीलरूपारोपविशिष्टतेजःसंसर्गाभाव इति केचित् (न्या० दी० पृ० ८)। [ङ] भाभावः। द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्यात् (न्या० क० पृ० १०)। अत्रेदं बोध्यम्। यत्रैव देशे तेजोभावस्तत्रैव देशे तम इत्यभिलप्यते। एवं च सति गच्छता द्रव्येण तेजस आवरणात् आवरकस्य द्रव्यस्य च गमनात् सुतरामेव तमसोपि गतिभ्रम उपपद्यत इति (त० व०)। तेजसो द्रव्यान्तरेणावरणाच्च (वै० ५।२।२०)। तदर्थश्च गच्छता द्रव्यान्तरेणावृते तेजसि पूर्वदेशानुपलम्भादग्रिमदेशे चोपलम्भात्तेजोभावस्य गच्छद्द्रव्यसाधर्म्याद्गतिभ्रमः। न तु वास्तवी तत्र गतिः। किं च नीलं नभः इति प्रतीतिवत् तमसि नीलरूपवत्ताप्रतीतिरपि भ्रम एव इति। अत्रायं तर्कः तमो यदि गतिमत्स्यात् तेजोभावविषयकचाक्षुषसाक्षात्कारविषयो न स्यात् इति। यद्वा तमो यदि गतिमत्स्यात् तेजोभावाविषयकचाक्षुषसाक्षात्काराविषयो न स्यात् इति। अथवा तमो यदि तेजोभिन्नत्वे सति गतिमत्स्यात् तेजोभावविषयकसाक्षात्कारविषयगतिमन्न स्यात् इति (न्या० दी० पृ० ८)। रूपवद्द्रव्यान्तरं इति भट्टा वेदान्तिनः सांख्याः कन्दलीकाराद्याहुः (वै० वि० १।१।५)। अत्रेदमवधेयम्। आलोकस्यान्यत्र चाक्षुषप्रत्यक्षे सहकारित्वेपि तमःप्रत्यक्षे न तत्सहकारस्यावश्यकता वस्तुस्वाभाव्यात् इति भट्टमीमांसकानामाशयः इति। तमसो भावत्वमङ्गीकुर्वाणानां मते तमसः पृथिव्यामन्तर्भावः। अथवा दशमं द्रव्यमतिरिक्तमेव तदिति बोध्यम्। आरोपितं नीलरूपमिति श्रीधराचार्याः। रूपदर्शनाभावस्तम इति प्राभाकराः। आलोकज्ञानाभाव इति प्राभाकरैकदेशिनः (सर्व० सं० पृ० २२९ औलु०) (वै० वि० १।१।५)। अज्ञानं तमः

१ अभावः इति पदच्छेदः।

(तमोगुणः) इति केचिद्वेदान्तिनः। अत्रोच्यते सत्त्वं ज्ञानं तमोज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतम् इति (मनुः १२।२६)। तमः अज्ञानमिति पदच्छेदः। त्रिगुणात्मकप्रधानस्य तमआख्यो गुणविशेषः इति सांख्याः। या च मोहात्मकृत्या तत्तमः (सर्व० सं० पृ० ३२६ सां०)। आलोकाभावस्तम इति नैयायिकादयः (सर्व० सं० पृ० २२९ औलू०)। २ राहुरिति ज्योतिर्विदः। ३ पादाग्रम्। ४ तमालवृक्ष इति काव्यज्ञाः।

तर्कः—१ आन्वीक्षिकी विद्या न्यायशास्त्रम् (गौ० वृ० १।१।१)। यथा प्रायस्तर्कमधीते (न्यायमधीते सर्वः) तनुते तर्कान्निबन्धमप्यत्र (दीधि० २ श्लो० ४ पृ० १) गदाधरविनिर्मिता विषमदुर्गतर्काटवी (ग० २ हेत्वा० बाध० पृ० ३४) यत्काव्यं मधुवर्षि धर्षितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः (नैष०) इत्यादौ। अत्र पुराणम् मीमांसा न्यायतर्कश्च उपाङ्गः परिकीर्तितः इति। त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं च शाश्वतीम्। आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वार्तारम्भांश्च लोकतः॥ इति (मनु० अ० ७ श्लो० ४३)। आन्विक्षिकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थिकाम् इति (मा० अ० अ० ३७)। आन्वीक्षिकीत्रयीवार्तादण्डनीतिरूपाश्चतस्रो विद्या *विद्याप्रस्थाने कथिताः (गौ० वृ० १।१।१)।* २ कणादमुनिप्रणीतं दशाध्यायात्मकं सूत्रोपनिबद्धं वैशेषिकदर्शनम्। यथा अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः (वै० सू० १।१।१) इत्यारभ्य तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यमिति (वै० सू० १०।२।९) इत्येतत्पर्यन्तं तर्कशास्त्रम्। द्रव्यादिपदार्थतत्त्वज्ञाने मननं चास्य शास्त्रस्य प्रयोजनमित्यवधेयम् (त० व० १।२२)। अत्रोक्तम् तर्कग्रन्थार्थरहितो नैव गृह्णात्यपण्डितः इति (सुश्रुत०)। ३ अनुमानम् (युक्तिः) (तत्त्वप्रकाशिका) (दि० ४) (गौ० वृ० १।१)। यथा ॐ तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः ॐ (ब्र० सू० २।१।११) इत्यादौ। यथा वा अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्। नाप्रतिष्ठिततर्केण गम्भीरार्थस्य निश्चयः॥ (वेदान्त० प्र०) इत्यादौ। अत्रोक्तं मनुना

त्रैविद्यो हेतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः। त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे परिषत्स्याद्दशावरा॥ इति (मनुः अ० १२ श्लो० १११)। ४ आगमाविरोधिन्यायः। यथा नैषा तर्केण मतिरापनेया (कठोप० ३।९) इत्यादौ। तस्य प्रयोजनं चोक्तं मनुना आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना। यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः॥ इति (मनु० १२।१०६)। ५ मीमांसा। ६ आगमार्थपरीक्षणम्। ७ [क] ऊहः। अविज्ञाततत्त्वेर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः (गौ० सू० १।१।४०)। अयमर्थः। तर्क इति लक्ष्यनिर्देशः। कारणोपपत्तित ऊह इति लक्षणम्। अविज्ञाततत्त्वेर्थे तत्त्वज्ञानार्थमिति प्रयोजनकथनम्। कारणं व्याप्यम्। तस्योपपत्तिरारोपः। तस्मात् ऊह आरोपः अर्थाद्व्यापकस्य इति। परे तु ऊह इत्येव लक्षणम्। तथा च कारणस्य व्याप्तिज्ञानादेरुपपादनद्वारेत्यर्थ इत्याहुः। ऊहत्वं च मानसत्वव्याप्यो जातिविशेषः तर्कयामि इत्यनुभवसिद्धः (गौ० वृ० १।१।४०)। स च तर्कः व्यभिचारशङ्कानिवृत्तिद्वारेणोपयोगी (न्या०ली०गु० पृ० ३६) प्रमाणानामनुग्राहकश्च। अनुग्रहस्तु पक्षे विपक्षजिज्ञासाविच्छेदस्तदनुग्रहः (ता० र० श्लो० ७५)। किं च स तर्कः अङ्गपञ्चकसंपन्नस्तत्त्वज्ञानाय कल्पते। अङ्गपञ्चकं तु व्याप्तिस्तर्काप्रतिहतिरवसानं विपर्यये। अनिष्टाननुकूलत्वमिति तर्काङ्गपञ्चकम्॥ (ता० र० श्लो० ७२)। तर्कभाषायां प्रमाणानुग्राहकत्वमित्यमुपपादितम्। स चायं तर्कः प्रमाणानामनुग्राहकः। तथा हि पर्वतोयं साग्निः उतानग्निः इति संदेहानन्तरं यदि कश्चिन्मन्यते अनग्निः इति तदा तं प्रति यद्ययमनग्निरभविष्यत्तर्हि धूमवान्नाभविष्यत् इत्यवह्निमत्त्वेनाधूमवत्त्वप्रसञ्जनं क्रियते। स चानिष्टप्रसङ्गः तर्क उच्यते। एवं प्रवृत्तः तर्कः अनग्निमत्त्वस्य प्रतिक्षेपात् अनुमानस्य भवत्यनुग्राहकः इति (त० भा० पृ० ४३)। अनिष्टप्रसङ्ग इत्यस्य अनिष्टस्य वह्न्यभावव्यापकधूमाभावादेः प्रसञ्जनम् इत्यर्थः। अत्र ह्रदे निर्धूमत्वापादनव्यावृत्त्यर्थमनिष्टेति (प० च०)। किं च तर्को धूमाग्न्योर्व्याप्तिग्रहे उत्पत्स्यमाने कार्यकारणभावभङ्गप्रसङ्गलक्षणो व्यभिचारशङ्कानिवर्तकश्च (त०

दी० २ पृ० २१) । तर्के आपाद्यव्यतिरेकनिश्चयः आपाद्यापादकयो-र्व्याप्तिनिश्चयश्च कारणम् इति (नील० गु० पृ० ३८) । तर्के व्याप्यस्य व्यापकस्य च बाधनिश्चयः कारणम् इति (न्या० बो० गु० पृ० २१)। अत्रेदं बोध्यम् । तर्को न प्रमाणसंगृहीतः इति न प्रमाणान्तरम् । अपि तु प्रमाणानामनुग्राहकस्तत्त्वज्ञानाय कल्पते । तस्योदाहरणम् किमिदं जन्म कृतकेन हेतुना निर्वर्त्यते आहोस्विदकृतकेन अथाकस्मिकम् इति । एव-मविज्ञातेर्थे कारणोपपत्त्योहः प्रवर्तते । यदि कृतकेन हेतुना निर्वर्त्यते हेतूच्छेदादुपपन्नोयं जन्मोच्छेदः । अथाकृतकेन हेतुना ततो हेतूच्छेद-स्याशक्यत्वादनुपपन्नोयं जन्मोच्छेदः । अथाकस्मिकम् अतोकस्मान्निर्वर्त्य-मानं न पुनर्निवर्त्स्यतीति निवृत्तिकारणं नोपपद्यते । तेन जन्मानुच्छेद इति । एतस्मिंस्तर्कविषये कर्मनिमित्तं जन्म इत्यत्र प्रमाणानि प्रवर्तमानानि तर्केणानुगृह्यन्ते । तत्त्वज्ञानविषयस्य विभागात् तत्त्वज्ञानाय कल्प्यते तर्क इति । सोयमित्थंभूतस्तर्कः प्रमाणसहितो वादे साधनायोपालम्भाय वार्थस्य भवति इति (वात्स्या० १।१।१) । तर्कः संशयेन्तर्भवतीति कश्चिदाह (त० भा० पृ० ४४) । यद्यपि तर्को विपर्ययेन्तर्भवति तथापि प्रमाणानुग्राहकत्वाद्भेदेन कीर्तनम् (त० दी० गु० पृ० ३८) । अत्र भाष्यम् । अविज्ञायमानतत्त्वेर्थे जिज्ञासा तावज्जायते जानीयेममर्थम् इति । अथ जिज्ञासितस्य वस्तुनो व्याहतौ धर्मौ विभागेन विमृशति किंस्विदित्थम् आहोस्विन्नेत्थम् इति । विमृश्यमानयोर्धर्मयोरेकतरं कारणो-पपत्त्या अनुजानाति संभवत्यस्मिन् कारणम् प्रमाणम् हेतुः इति । कारणो-पपत्त्या स्यात् एवमेतत् नेतरत् इति । तत्र निदर्शनम् । योयं ज्ञाता ज्ञात-व्यमर्थं जानीते तं तत्त्वतो जानीय इति जिज्ञासा । स किमुत्पत्तिधर्मकः अथवानुत्पत्तिधर्मकः इति विमर्शः । विमृश्यमाने अविज्ञाततत्त्वेर्थे यस्य धर्मस्याभ्यनुज्ञाकारणमुपपद्यते तमनुजानाति । यद्ययमनुत्पत्तिधर्मकः ततः स्वकृतस्य कर्मणः फलमनुभवति ज्ञाता । दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञाना-नामुत्तरमुत्तरं पूर्वस्य पूर्वस्य कारणम् । उत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादप-वर्ग इति स्यातां संसारापवर्गौ । उत्पत्तिधर्मके ज्ञातरि पुनर्न स्याताम् ।

उत्पन्नः खलु देहेन्द्रियवेदनाभिः संबध्यत इति नास्येदं स्वकृतस्य कर्मणः फलम् । उत्पन्नश्च भूत्वा न भवतीति तस्याविद्यमानस्य निरुद्धस्य वा स्वकृतकर्मणः फलोपभोगो नास्ति । तदेवमेकस्यानेकशरीरयोगः शरीरादिवियोगश्चात्यन्तं न स्यादिति । यत्र कारणमनुपपद्यमानं पश्यति तत्रानुजानाति । सोयमेवंलक्षण ऊहस्तर्क इत्युच्यते (वात्स्या० १।१।४०)। [ख] व्यापकाभाववत्त्वेन निर्णीते व्याप्यस्याहार्यारोपाद्यो व्यापकस्याहार्यारोपः सः । यथा निर्वह्नित्वारोपान्निर्धूमत्वारोपः निर्वह्निः स्याच्चेन्निर्धूमः स्यात् इत्यादिः । ह्रदो निर्वह्निः स्याच्चेन्निर्धूमः स्यात् इत्यादिवारणाय व्यापकाभाववत्त्वेन निर्णीत इति । निर्वह्निः स्याच्चेदद्रव्यं स्यात् इत्यादिवारणाय व्याप्यस्येति । तद्व्याप्यारोपाधीनस्तदारोपः इत्यर्थलाभाय व्यापकेति (गौ० वृ० १।१।४०) । [ग] अनिष्टप्रसङ्गः । स च सिद्धव्याप्तिकयोर्धर्मयोर्व्याप्याङ्गीकारेणानिष्टव्यापकप्रसञ्जनम् (त० भा० पृ० ४३) (प्र० प्र०) । यथा पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमोस्तु वह्निर्मास्तु इति हेतोरप्रयोजकत्वशङ्कायाम् यद्ययं निर्वह्निः स्यात्तर्हि निर्धूमः स्यात् । न भवति च निर्धूमः । तस्मान्न निर्वह्निः किंतु वह्निमानेवेति (प्र० प० पृ० २१)। [घ] व्याप्यारोपाद्व्यापकप्रसञ्जनम् (गौ० वृ० ४।१।३)। [ङ] व्याप्यारोपेण व्यापकारोपः (त० सं० गु०) (सर्व० सं० पृ० २३८ अक्ष०) । यथा यदि वह्निर्न स्यात् तर्हि धूमोपि न स्यात् इति (त० सं० गु०) । अत्र व्याप्यपदं व्याप्यत्वेन ज्ञायमानपरम् । तेन व्याप्यारोपेण तर्के नाव्याप्तिः । आरोपपदं ज्ञानमात्रपरम् । तेनायोगोलके धूमाभावेन वह्न्यभावतर्के नाव्याप्तिः । व्यापकारोपेत्यत्रारोपपदं बाधविषयकायथार्थनिश्चयपरम् । तेन ह्रदो वह्निमान् इत्यनुमितौ नातिव्याप्तिः । बाधनिश्चये अयथार्थत्वनिवेशात् अयोगोलकं धूमाभाववत्त्वात् इति तर्के नातिव्याप्तिः । अयथार्थानुभवस्यैव लक्ष्यत्वात् । इत्थं च व्याप्यत्वेन ज्ञानजन्यत्वे सति बाधविषयकायथार्थनिश्चयत्वं पर्यवसितम् (वाक्य० गु० पृ० २१) । उदाहरणे वह्न्यभावो व्याप्यः धूमाभावस्तु व्यापकः इति ज्ञेयम् (सि० च० गु० पृ० ३४) । [च] अनिष्टस्य प्रसङ्गः । स चै-

कथमभ्युपगमे द्वितीयस्य नियतप्राप्तिरूपः। अत्रानिष्टं च द्विविधम्। प्रामाणिकपरित्यागः इतरपरिग्रहश्चेति (ता० र० श्लो० ७१)। स चायं तर्कः पञ्चविधः। आत्माश्रयः अन्योन्याश्रयः चक्रकम् अनवस्था तदन्यबाधितार्थप्रसङ्गश्च (प्रमाणबाधितार्थकप्रसङ्गः) इत्याचार्याः। तत्र (१) स्वापेक्षापादकोनिष्टप्रसङ्ग आत्माश्रयः। अपेक्षा च ज्ञप्तावुत्पत्तौ स्थितौ च ग्राह्या। तत्राद्या यथा एतद्घटज्ञानं यद्येतद्घटज्ञानजन्यं स्यात् एतद्घटज्ञानभिन्नं स्यात् इति। द्वितीया यथा घटोयं यद्येतद्घटजन्यः स्यात् एतद्घटभिन्नः स्यात् इति। तृतीया च अयं घटो यद्येतद्घटवृत्तिः स्यात् तथात्वेनोपलभ्येत इति। (२) स्वापेक्षापेक्षितत्वनिबन्धनोनिष्टप्रसङ्गोन्योन्याश्रयः। यथा अयं घटो यद्येतद्घटज्ञानजन्यज्ञानविषयः स्यात् एतद्घटभिन्नः स्यात् इति। उत्पत्तौ स्थितौ च स्वयमुदाहार्यम्। (३) स्वापेक्षणीयापेक्षितसापेक्षत्वनिबन्धनोनिष्टप्रसङ्गश्चक्रकम्। पूर्वोक्त एवापादके जन्यपदान्तरमन्तर्भाव्योदाहार्यम्। अपेक्षा त्वत्र साक्षात्परंपरासाधारणी ग्राह्या। (४) अनवस्था पुनरप्रामाणिकी ग्राह्या। न तु प्रवाहमूलकप्रसङ्गः। यथा घटत्वं यदि यावद्घटहेतुवृत्ति स्यात् घटजन्यवृत्ति न स्यात् इति। वृत्तिकारास्तु अनवस्था च अव्यवस्थितपरंपरारोपाधीनानिष्टप्रसङ्गः। यथा यदि घटत्वम् घटजन्यत्वव्याप्यं स्यात् कपालसमवेतत्वव्याप्यं न स्यात् इत्याहुः (गौ० वृ० १।१।४०)। (५) उक्तचतुष्कान्यः प्रसङ्गः प्रमाणबाधितार्थकप्रसङ्गः। सोपि द्विविधः। व्याप्तिग्राहकः विषयपरिशोधकश्च। तत्राद्यो यथा धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात् तदा वह्निजन्यो न स्यात् इति। द्वितीयस्तु पर्वतो यदि निर्वह्निः स्यात् निर्धूमः स्यात् इत्यादिः (जग० तर्कग्रन्थ०) (गौ० वृ० १।१।४०)। अत्र धूमादेर्व्यभिचारशङ्कानिवृत्तिद्वारा विपयस्य वह्न्यादेः निश्चापकत्वेन एतत्तर्कस्य परिशोधकत्वमित्यवधेयम्। अत्र प्राचीननैयायिकास्तु स च तर्क एकादशविधः व्याघातः आत्माश्रयः इतरेतराश्रयः चक्रकाश्रयः अनवस्था प्रतिबन्धिकल्पना लाघवकल्पना गौरवम् उत्सर्गः अपवादः वैजात्यम् इत्यङ्गीचक्रुः (सर्व० पृ० २३९ अक्ष०)। नव्यास्तु

व्याघातादीनामप्रसङ्गरूपत्वात् न तर्कात्मकत्वम् । किंतु पञ्चविधत्वमेव तर्कस्य इत्याहुः । प्रथमोपस्थितत्वम् उत्सर्गः विनिगमनाविरहः लाघवम् गौरवम् इत्यादिकं तु प्रसङ्गानात्मकत्वान्न तर्कः । किंतु प्रमाणसहकारित्वरूपसाधर्म्याच्चया (तर्कत्वेन) व्यवहारः इति (गौ० वृ० १।१।४०)।

तर्काभासः—अङ्गान्यतमवैकल्ये तर्कस्याभासता भवेत् ।

तर्पणम्—मन्त्रेण वारिणा मन्त्रे तर्पणं तर्पणं स्मृतम् (सर्व० सं० पृ० ३७० पातञ्ज०) ।

तस्करः—भोगं केवलतो यस्तु कीर्तयेन्नागमं क्वचित् । भोगच्छलापदेशेन विज्ञेयः स तु तस्करः ॥ (मिताक्षरा० अ० २ श्लो० २७) ।

ताडनम्—मन्त्रवर्णान्समालिख्य ताडयेच्चन्दनाम्भसा । प्रत्येकं वायुबीजेन ताडनं तदुदाहृतम् ॥ (सर्व० सं० पृ० ३६९ पात०)।

तात्पर्यम्—[क] इतरपदस्येतरपदार्थसंसर्गज्ञानपरत्वम् (चि०) । तात्पर्यस्य निश्चय एव शाब्दबोधे शब्दस्य सहकारि कारणम् । तस्य च संशये व्यतिरेकनिश्चये (सैन्धवपदं लवणपरं न इति निश्चये) चान्वयाबोधात् तद्भ्रमे चान्वयबोधान्न (न्या० म० ४ पृ० २४) (दि० ४ पृ० १८९) । अत्रान्यदप्युच्यते । प्रतिपादकेच्छाविषयत्वं तत्परत्वम् । यः शब्दो वक्त्रा यदिच्छया प्रयुक्तः स तत्परः । सा च प्रतिपाद्यधीः प्रवृत्तिनिवृत्तिविषययोः तत्परत्वं नानार्थाच्छिष्टादनेकार्थान्वितैकक्रियापरान्मुख्यलाक्षणिकपदादनावृत्त्या क्रमेणानेकार्थज्ञानम् । न त्वेकदैव । सकृदर्थपरत्वनियमेनैकत्रोच्चारणेनेकपरत्वाभावादिति सकलतान्त्रिकैकवाक्यतया वदन्ति (चि०) । [ख] तदर्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वम् (तर्का० ४) (त० दी० ४ पृ० ३१) । [ग] वाक्यार्थप्रतीतिजनकतयाभिप्रेतत्वम् (श० प्र०) । [घ] इदमेतत्सन्निधौ स्यान्वयं प्रत्याययतु इति प्रयोक्तुरिच्छा (न्या० म० ४ पृ० २४) (मा० प० ४ श्लो० ८५) (नील० पृ० ३१)। तदर्थश्च एतत्पदमेतत्पदेन सह संभूयान्वयबोधं जनयतु इति (त० प्र० ख० ४ पृ० ९२) । प्रयोक्ता चाभिसंधापयितृमात्रम् न तु वक्तैव । मौनिश्लोकाप्याप्तेः । शुकवाक्ये भगवदिच्छैव गतिः (न्या० म० ४ पृ०

२४) (मु० ४ पृ० १८९) । अत्रायमाशयः । शुकवाक्याच्छाब्दबोध ईश्वरीयतात्पर्यज्ञानस्यैव कारणत्वं कल्प्यते । तेन शुकस्यार्थज्ञानाभावेनाभिसंधापयितृत्वाभावेपि नाभिसंधापयितुरिच्छायास्तात्पर्यत्वानुपपत्तिः इति (त० प्र० ख० ४ पृ० ९२) । अत्रान्ये मन्यन्ते शुकवाक्ये विनैव तात्पर्यज्ञानम् शाब्दबोधः इति (मु० ४ पृ० १८९) । सैन्धवमानयेत्यादौ सैन्धवपदम् आनयनपदार्थे लवणं प्रत्याययतु इत्याकारिकाया वाक्यप्रयोक्तुरिच्छायाः सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः (म० प्र० ४ पृ० ५८) । एवम् श्वेतो धावति इत्याद्युदाहार्यम् (दि० ४ पृ० १८९)। अत्र विशेषे तात्पर्यग्राहकाणि प्रकरणान्येव भोजनादीनि गमनादीनि वा विज्ञेयानि (म० प्र० ४ पृ० ५०) । अत्रोक्तं भर्तृहरिणा संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता । अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः ॥ सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः । शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥ इति । अत्रोदाहरणानि तु सशङ्खचक्रो हरिः इत्यादीनि ज्ञेयानि (काव्यप्र० उ० २) । अत्रोक्तं कैश्चित् । प्रत्यक्षोपस्थितेनापि कलायेन तात्पर्यग्रहसहकारिणमासाद्य पचति इत्यत्रान्वयबोधः इति (न्या० सि० दी० पृ० ४६) । कलायं शमीधान्यम् मुद्गादि । अत्र मतभेदाः । शशधरादयः शाब्दबोधं प्रति तात्पर्यज्ञानस्य कारणत्वं नास्त्येव इत्याहुः । केचित्तु सैन्धवमानयेत्यादौ नानार्थस्थल एव तात्पर्यसंशयादेः संभवेन तत्रत्यशाब्दबोध एव तात्पर्यनिश्चयो हेतुः । न तु घटमानयेत्यादौ घटादिशाब्दबोधे हेतुः इत्याहुः । परे तु घटादिशब्दस्थलेपि घटपदम् कुम्भपरम् लक्षणया पटपरं वा इति संशये घटशाब्दबोधाभावात् सर्वत्र तात्पर्यनिश्चयः कारणम् इत्याहुः (म० प्र० ४ पृ० ५८) । वस्तुतस्तु नानार्थानुरोधेन शाब्दसामान्य एकपदार्थप्रकारकापरपदार्थविशेष्यकप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वरूपतात्पर्यज्ञानस्यैव हेतुत्वम् (त०प्र० ख० ४ पृ० १४) (सि० च० ४ पृ० ३१) । अन्ये तु अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोपसार्यतामित्यादौ राजपुत्रसंसर्गप्रतीतीच्छयोच्चरिते राज्ञ इत्यस्य पुरुषपदेन साकाङ्क्षत्ववारणाय पद पदे यत्पदव्यतिरेकेण तात्पर्यविषयीभूतार्थान्वयान-

नुभावकम् तत् पदं तेन पदेन साकाङ्क्षम् इति तात्पर्यगर्भाकाङ्क्षाज्ञानकारणत्वावश्यकतया आकाङ्क्षाघटकतयैव तात्पर्यज्ञानं हेतुः न तु स्वातन्त्र्येण इत्याहुः (त० प्र० ख० ४ पृ० ९२)।

तादर्थ्यम्—[क] तत्प्रयोजनकत्वम्। यथा यूपाय दार्वित्यादौ दारुणस्तादर्थ्यम्। अत्र स एवार्थः प्रयोजनमस्य तत्त्वम् इति व्युत्पत्तिः। अत्र तत्प्रयोजनत्वं च समभिव्याहृतपदार्थनिष्ठव्यापारेच्छानुकूलेच्छाविषयत्वम्। तत्प्रयोजनकत्वरूपतादर्थ्यं च तदिच्छाधीनेच्छाविषयव्यापाराश्रयत्वम् (ग० व्यु० का० ४ पृ० ९८)। अत्र तादात्म्यत्वं च संबन्धताविशेषः प्रतीतिसाक्षिकः (त० प्र० १ पृ० ४५)। [ख] उपकार्योपकारकभावरूपः संबन्धः इति शाब्दिका वदन्ति। [ग] तदुद्देश्यकत्वमिति केचित्।

तादात्म्यम्—१ [क] तद्वृत्तिधर्मविशेषः। यथा प्राचीनोक्ते तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको यः अभावः सोन्योन्याभावः इत्यन्योन्याभावस्वरूपे निरूपणीये घटान्योन्याभाव इत्यत्र घटत्वमेव घटतादात्म्यम्। तादात्म्यं च संबन्धताविशेषः प्रतीतिसाक्षिकः। अत्रायं भावः। घटान्योन्याभावबोधे घटत्वं संबन्धविधया प्रकारविधया च प्रतियोगितावच्छेदकम् इति द्विविधतया घटत्वस्य भानम्। तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकश्चान्योन्याभाव इति लक्षणसमन्वयः इति (त० प्र० १ पृ० ४५)। [ख] स्ववृत्त्यसाधारणो धर्मः। तादृशधर्मश्च व्यक्तित्वादिरूपः (ग० व्यु० का० १ पृ० ५)। यथा नीलो घट इत्यादौ प्रथमाविभक्तेरभेदार्थकत्वमते नीलादिनिष्ठतद्व्यक्तित्वमेव नीलपदोत्तरप्रथमविभक्त्यर्थस्तादात्म्यम्। अत्रासाधारण्यं चैकमात्रवृत्तित्वम् (ग० व्यु० का० १ पृ० ५)। भेदसहिष्णुरभेदस्तादात्म्यमिति केचिद्वेदान्तिन आहुः। मायावादिमते तत्सत्तातिरिक्तसत्ताकत्वाभावः इति तदर्थः (वेदा० प०)। भेदाभेदबुद्धिनियामकः संबन्धविशेषः इति सांख्या आहुः (सांख्य० भा०) (वाच०)। २ ऐक्यम्। अत्र व्युत्पत्तिः सः आत्मा यस्य स तदात्मा। तस्य भावः तादात्म्यम् इति।

तादृशम्—तुल्यदर्शनम् । यथा यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतः तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम् (मु० २ पृ० १४५) इत्यादौ । यथा वा तथाविध प्रेम पतिश्च तादृश (कुमा० स० ५ श्लो० २) इत्यादौ (वाच०) ।

तान्त्रिकाः—(मन्त्रा) तन्त्रेषु कामिककारणप्रपञ्चाद्यागमेषु ये ये वर्णितास्ते तान्त्रिकाः (सर्व० स० पृ० ३६८ पातञ्ज०) ।

तापः—कपालानामङ्गारैः प्रतापनम् (जै० न्या० अ० १० पा० १ अधि० ११) ।

तारतम्यम्—न्यूनाधिकभाव । यथा रमाब्रह्मादयो देवास्तारतम्येन सद्युताः इत्यादौ । यथा वा तारतम्ययोगयुक्ताश्च मात्रानतिरूक्षानतिस्निग्धानत्युष्णानतिशीतानित्येवमादीन् विनर्जयेत् (सुश्रुत०) इत्यादौ । यथा वा निर्धन निधनमेतयोर्द्वयोस्तारतम्यविधिमुक्तचेतसाम् । बोधनाय विधिना विनिर्मिता रेफ एव जयवैजयन्तिका (उद्भटः) इत्यादौ ।

तावत्—१ तदेत्यर्थ । यथा मर्तापि तावत्क्रथकैशिकानाम् (रघु० स० ७ श्लो० ३२) इत्यादौ । २ साकल्यम् । यथा तावत्प्रकीर्णाभिनवोपचारम् (रघु० स० ७ श्लो० ४) इत्यादौ । ३ अवधि । यथा बन्धुं न सभावित एव तावत् (रघु० स० ७ श्लो० ६) इत्यादौ । आलोकमार्गप्राप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । ४ मानार्थ. । यथा त्वमेव तावत् परिचिन्तय स्वयम् (कुमार० स० ५ श्लो० ६७) इत्यादौ । यावन्मात्रं विचारणीयम् तावन्मात्रमित्यर्थ । ५ अवधारणम् । यथा इन्द्रप्रस्थगमस्तावत् कारि मा सन्तु चेदयः (माघ० स० २ श्लो० ६३) इत्यादौ । मा कारि तावत् न क्रियतामेवेत्यर्थः (माघ० टी० मल्लि० २।६३) । ६ परिमाणविशिष्टम् । यथा जम्बूद्वीपोय यावान् प्रमाणविस्तारतः तावता क्षीरोदधिना परिवेष्टित. (भाग० ५।२०।२) इत्यादौ । क्रियाविशेषणत्वे यथा पुरोस्य यावन्न भुवि व्यलीयत । गिरेस्तडित्वानिव तावदुच्चकैः (माघ० स० १ श्लो० १२) इत्यादौ । ७ प्रशसा । ८ पक्षान्तरम् ।

९ अधिकारः । १० संग्रामः (वाच०) । कचित् पादपूरणार्थं वाक्यालंकारार्थं चापि तावच्छब्दः प्रयुज्यते । एतेष्वर्थेषु केचिदर्थाः कोशे उक्ताः । यथा यावत्तावत्परिच्छेदे कार्त्स्न्ये मानावधारणे इति विश्वः । यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे इत्यमरः (का० ३ नानार्थव० श्लो० २४५) इति ।

तिङ्—(विभक्तिः) तिप्तस्झिसिप्० (पाणि० ३।४।७८) इत्यनेन विहिताः प्रत्ययास्तिङ्संज्ञका बोध्याः । एतद्विचारस्तु कौमुद्यादौ द्रष्टव्यः । तिङ् शाब्दिकैराख्यातमित्युच्यते (श० प्र० श्लो० ९५ पृ० १३७)। धात्वर्थावच्छिन्नस्वार्थपत्तविधेयताकान्वयबोधसमर्थः शब्दस्तिङ् उच्यते (श० प्र० श्लो० ९५ पृ० १३७)। यथा चैत्रः पचतीत्यादौ तिबाख्यातम् । रथो गच्छतीत्यादौ तिबाख्यातेन व्यापारो निरूढलक्षणया बोध्यते । अत्र रथादीनामचेतनतया गमनानुकूलप्रयत्नशून्यत्वाद्व्यापार एव लक्ष्यते इति भावः (न्या० म० ४ पृ० १८) (मु० ४)। जानाति इच्छति यतते करोति इत्यादावाख्यातस्याश्रयत्वे लक्षणा । केचित्तु स्थीयते इत्यत्राख्यातेन कृतिर्बोध्यते इत्याहुः । एतन्मते चैत्रेण स्थीयते इत्यत्र चैत्रकर्तृका स्थित्यनुकूला कृतिः इति बोधः । कृतौ संख्याया नान्वयः इति भावः । अन्ये तु चैत्रकर्तृका वर्तमानस्थितिः इति धात्वर्थविशेष्यक एव शाब्दबोधः । प्रत्ययस्य निरर्थकत्वम् इत्याहुः (न्या० म० ४ पृ० २०) । अत्रेदमवधेयम् । उभयपदिधातूनां यत्र क्रियाफलं कर्तृनिष्ठम् तत्रात्मनेपदम् यत्र च कर्तृभिन्ननिष्ठं तत्र परस्मैपदं साधु । चिन्तामणिकृतस्तु यत्र क्रियाफले कर्तुरभिप्रायः (इच्छा) तत्रैवात्मनेपदम् इत्याहुः (श० प्र० श्लो० ९७ पृ० १४४–१४५)। अत्राधिकं तु आत्मनेपदशब्दव्याख्यानावसरे संपादितम् (पृ० १२०) । तिङर्थश्च यत्नः । यथा चैत्रः पचतीत्यादौ यत्नः (कृतिः) तिबाख्यातस्य वाच्यः (चि० ४)। कचित् समवायित्वम् आश्रयत्वं वा तिङर्थः । यथा ईश्वरो जानाति इच्छति रथो गच्छतीत्यादौ च । अत्र ज्ञानादिमत्त्वमात्रप्रतीतेः समवायित्वे तिङो निरूढलक्षणेति भावः । अत्रेदमवधेयम् । आश्रयत्वादौ तिङो निरूढ-

लक्षणा। कृतित्ववदाश्रयतात्वादेरखण्डत्वे तदवच्छिन्नेपि तिङः शक्तिरेव इति (श० प्र० श्लो० ९५ पृ० १३८)। क्वचित् अवच्छेदकत्वम्। यथा चैत्रो जानातीत्यादौ। क्वचित् दैशिकाश्रयत्वम्। यथा बुद्धिरवगाहते घटो भासत इत्यादौ। क्वचित् प्रतियोगित्वम्। यथा घटो नश्यतीत्यादौ तिवर्थः (श० प्र० श्लो० ९५ पृ० १३८) (चि० ४) (त० दी०) (दि० ४)। एवम् तसादिप्रत्ययानामप्यर्था यथायोग्यं स्वयमूह्याः। अत्रेदं तत्त्वम्। जीवनयोन्यादिनिखिलयत्नगतं यत्नत्वमेव तिङः शक्यतावच्छेदकम् न तु प्रवृत्तित्वम्। चैत्रो निःश्वसिति इत्यादितोपि श्वासाद्यनुकूलप्रयत्नस्य प्रतीतेः। पचतीत्यादितः पाककृतिमान् इति प्रतीतेश्च (श० प्र० श्लो० ९५ पृ० १३७-१३८)। पचति इत्यस्य पाकं करोति इत्यादियत्नार्थककरोतिना सर्वाख्यातविवरणात् वृद्धव्यवहारादिव बाधकं विना विवरणादपि व्युत्पत्तेरित्यन्ये। किं करोति इति यत्नप्रश्ने पचति इत्युत्तरस्य यत्नार्थकत्वं विनानुपपत्तेः इत्याचार्याः (चि०) (वाच०)। अत्रायमर्थः। चैत्रः पचतीत्यादौ तिङर्थकृतौ धात्वर्थस्य तं करोमि इति प्रतीतिनियामकः साध्यत्वाख्यविशेष्यताप्रभेदः तद्विशिष्टं फलोपधायकत्वलक्षणमनुकूलत्वं वा संसर्गमर्यादया भासते। तादृशकृतेश्च चैत्रादिनामार्थे ईश्वरः पचति इत्यादिप्रयोगापत्तिवारणार्थमवच्छेदकत्वेनैव संसर्गेणान्वयः (श० प्र० श्लो० ९५ पृ० १३७-१३८)। अत्रेयं मतप्रक्रिया ज्ञेया। शाब्दिकाः भावप्रधानमाख्यातम् सत्त्वप्रधानानि नामानि इति यास्कमुनिपठितं निरुक्तमनुरुध्य चैत्रस्तण्डुलं पचति इत्यादौ चैत्राभिन्नकर्तृकस्तण्डुलनिष्ठविक्लित्यनुकूलो व्यापारः इत्याद्याकारकं सर्वत्र धात्वर्थमुख्यविशेष्यकमेव शाब्दबोधं स्वीकुर्वन्ति। नैयायिकास्तु भावो भावना कृतिः प्रधानं धात्वर्थं प्रति इति विग्रहलभ्यस्य पूर्वोक्तयास्कनिरुक्तार्थस्य स्वीकारेण तण्डुलनिष्ठविक्लित्त्यनुकूलव्यापारानुकूलकृतिमान् इत्याद्याकारकं सर्वत्राख्यातार्थविशेष्यकं प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकमेव शाब्दबोधमुररीचक्रुः। अधिकं तु शाब्दबोधः इत्यत्र द्रष्टव्यम्। अत्र दीधितिकृतः। पचतीत्यादावाख्यातस्य कृत्यर्थकत्वेपि चैत्रेण पक्वन् इत्यादा-

विव चैत्रेण पच्यते इत्यत्रापि तृतीययैव कर्तृत्वमनुभाव्यते न त्वाख्यातेन। तिङर्थकृतेर्धात्वर्थविशेष्यत्वनियमात् इत्याहुः (श० प्र० श्लो० ९५ पृ० १४०) । शाब्दिकास्तु कर्ता कर्म च भावश्च आख्यातार्थः इत्याहुः । अनुकूलव्यापारमात्रमाख्यातार्थः इति भट्टमीमांसका मण्डनमिश्राश्चाहुः । एतन्मते केवलं फलं धातोरर्थः इति ज्ञेयम् (श० प्र० श्लो० ९५ पृ० १४०) । कालः संख्यामात्रं सर्वत्राख्यातार्थः । पचतीत्यादौ धातुप्रतिपाद्यो विक्लित्त्यनुकूलव्यापारो यत्नं विनानुपपन्नः इति तेन यत्न आक्षिप्यते इति प्राभाकराः । रत्नकोशकृतस्तु आख्यातार्थ उत्पादना । सा चोत्पादकता सैव भावना । यथा पचतीत्यादावाख्यातस्य पाकमुत्पादयति इति विवरणाच्चयात्वम् इत्याहुः (चि० ४) (श० प्र० पृ० १३९) । एतन्मते व्यापारमात्रं धातोर्वाच्यार्थः इति ज्ञेयम् । एकत्वादिसंख्या वर्तमानादिकालश्च तिङर्थः । यथा चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यादौ तिबर्थकृतावेकत्वरूपसंख्या वर्तमानकालश्चाख्यातेन प्रतीयते (चि० ४) ।

तिथिः—चन्द्रार्कगत्या कालस्य परिच्छेदो यदा भवेत् । तदा तयोः प्रवक्ष्यामि गतिमाश्रित्य निर्णयम् ॥ भगणेन समग्रेण ज्ञेया द्वादश राशयः । त्रिंशांशश्च तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते ॥ आदित्याद्विप्रकृष्टस्तु भागद्वादशकं यदा । चन्द्रमाः स्यात्तदा राम तिथिरित्यभिधीयते ॥ (पु० चि० पृ० ३ विष्णुधर्मोत्तरे) । खर्वो दर्पस्तथा हिंसा त्रिविधं तिथिलक्षणम् (पु० चि० पृ० ३६) ।

तिरोभावः—नाशः । सांख्यास्तु अनभिव्यक्तिस्तिरोभावः इत्याहुः ।

तु—(अव्ययम्) १ पक्षान्तरम् । यथा आचारेण तु संयुक्तः संपूर्णफलभाग्भवेत् (मनुः अ० १ श्लो० १०९) इत्यादौ । २ समुच्चयः । यथा उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानं तु कामतः । स्नात्वा तु विप्रो दिग्वासाः प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ (मनुः अ० ११ श्लो० १२१) इत्यादौ । ३ पूजा । यथा माणवकस्तु शुद्धे शोभनमित्यादौ (पा० सू० इ० ८।१।३९) । अत्र सूत्रम् तुपश्यपश्यताहैः पूजायाम् (पा० सू० ८।१।

३९) इति। तदर्थश्च एतैर्युक्तं तिङन्तं पूजायां विषये नानुदात्तं स्यात् इति (पा० सू० वृ०)। ४ पादपूरणार्थम्। पादपूरणार्थको निरर्थक एव। अत्रोच्यते चन्द्रालोके निरर्थकं तुहीत्यादि पूरणैकप्रयोजनम् इति (वाच०)। ५ भेदः। ६ अवधारणम्। ७ नियोगः। ८ प्रशंसा। ९ विनिग्रहः (वाच०)।

तुमुन्—(प्रत्ययः) १ [क] प्रकृतक्रियासमानकर्तृकत्वसहिततद्विषयकेच्छाधीनेच्छाविषयत्वम्। यथा पक्तुं व्रजतीत्यत्र तुमर्थः (ग० व्यु० का० ४ पृ० ९८) (श० प्र० श्लो० ९२ पृ० १२७)। अत्र समन्वयः पक्तुं व्रजतीत्यादौ प्रकृतक्रिया पचनम् तत्समानकर्तृकत्वम् यः पाककर्ता स एव व्रजनकर्ता इति व्रजनेस्ति। पाकेच्छाधीनेच्छा व्रजनेच्छा। तद्विषयत्वं च व्रजनेस्तीति सर्वं सुस्थम्। अत्र तुमुन्नन्तेन व्रजने पाकादिसमानकर्तृकत्वसहितं पाकविषयकेच्छाधीनेच्छाविषयत्वं बोध्यते। तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् (पा० सू० ३।३।१०) इति सूत्रेण समभिव्याहृतक्रियायां प्रकृतक्रियासमानकर्तृकत्वसहिततदिच्छाधीनेच्छाविषयत्वरूपतदर्थकत्वेन विवक्षितायां तुमुन्ण्वुलोर्विधानात् (ग० व्यु० का० ४ पृ० ९८)। [ख] तत्प्रागभावकालीनतद्विषयकेच्छा। यथा भोक्तुमागच्छतीत्यादौ। अत्र भोजनप्रागभावकालीनभोजनविषयकेच्छावानागच्छति इति बोधः (सि० च० ४ पृ० ३२)। २ इच्छावान्। यथा भोक्तुं व्रजतीत्यस्य भोजनेच्छावान् व्रजति इत्यर्थः। ३ कर्ता। यथा भोक्तुमिच्छतीत्यत्र तुमुनोर्थः। अत्र लक्षणया कर्ता बोध्यते। कर्तृविशेषणीभूतायां कृताविच्छाया अन्वयः। तेन भोजनकर्तारमात्मानमिच्छति इत्यर्थः (तर्का० ४ पृ० १२)।

तुरी—कुविन्दस्य काष्ठादिनिर्मितस्तन्तुवयनसाधनविशेषः। यथा तुरीवेमादिकं पटस्य निमित्तकारणम् (त० सं० १) इत्यादौ।

तुल्यत्वम्—१ [क] सादृश्यशब्दस्यार्थोनुसंधेयः। यथा सकामां दूषयं-

स्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरः । सकामां दूषयंस्तुल्यो नाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात् (मनुः) कुम्भकर्णः कपीन्द्रेण तुल्यावस्थः स्वसुः कृतः (रघु० स० १२ श्लो० ८०) इत्यादौ । [ख] भिन्नत्वे सति धर्मवत्त्वम् । यथा चैत्रेण चैत्रस्य वा तुल्य इत्यादौ । अत्र तुल्यशब्दार्थनिविष्टे च भेदे तृतीयार्थस्य प्रतियोगित्वस्य धर्मे चाधेयत्वस्य अन्वयात् चैत्रान्यावच्छिन्नान्यत्वे सति चैत्रवृत्तिधर्मवान् इत्यर्थः । एवम् चैत्रेण चैत्रस्य वा सादृश्यमित्यादावपि द्रष्टव्यम् । अत्र विशेषो ज्ञेयः पाणिनीयाः तुल्योपमयोर्योगे तृतीया नेच्छन्ति इति (श० प्र० श्लो० ९२ पृ० १२४) । २ [क] अन्यूनानतिरिक्तव्यक्तिकत्वम् । यथा न्यायमते बुद्धित्वज्ञानत्वयोः घटत्वकलशत्वयोर्वा तुल्यत्वम् (त० प्र० १) (वै० उ० १।१) । इदं तु घटत्वकलशत्वादीनां भेदे भिन्नजातित्वे वा बाधकम् इति बोध्यम् (दि० १।१ पृ० ३४) (नील०) । [ख] तुल्यव्यक्तिवृत्तित्वम् । स्वभिन्नजातिसमनियतत्वमिति फलितोर्थः (दि० १।१ पृ० ३४) । यथा घटत्वकलशत्वयोस्तुल्यत्वम् (त० प्र० १) ।

तुल्यवित्तिवेद्यत्वम्—एकज्ञानविषयत्वम् (त० प्र० ख० ४ पृ० २१) । यथा साधनवद्वृत्तिः साध्याभावो वा हेतुदोषः (दीधि० २ हेत्वा०) इत्यत्र प्राचीनमते वह्निमद्वृत्तिर्धूमाभावः इति ज्ञाने धूमाभावे वह्निमद्वृत्तित्वस्य भासने वह्नौ धूमाभाववद्वृत्तित्वमपि तुल्यवित्तिवेद्यतया नियमतो भासते (ग० सामा० लक्ष० २ पृ० १७) । यथा वा गुरुमते थाक्षेपाज्जातिविशिष्टव्यक्तिप्रतीतिः । अत्रायं विशेषो ज्ञेयः । तन्मते जातौ व्यक्तौ च शक्तिः । परंतु जातिविषयकशक्तिज्ञानमेव जातिविशिष्टव्यक्तिविषयकशाब्दबोधे कारणम् । व्यक्तिशक्तिस्तु स्वरूपसती (न तु ज्ञाता) उपयुज्यते इति (त० प्र० ख० ४ पृ० २१) । इदं च कुब्जशक्तिवादिगुरुमतैकदेशिनां मतम् इति ज्ञेयम् (त० प्र० ख० ४ पृ० २२) ।

तृतीया—(कारकविभक्तिः) तत्तद्धात्वर्थे करणत्वादिबोधिका विभक्तिः । कारकतृतीयालक्षणं च पञ्चम्यर्थधर्मिकस्मरणजन्यान्वयबोधानुकूलसुप्जातीयत्वम् (श० प्र० श्लो० ६५ पृ० ७५) । यथा काष्ठेन तण्डुलं

पचतीत्यादौ काष्ठेनेति तृतीया। तृतीयार्थश्च १ कर्तृत्वम्। यथा चैत्रेण ग्रामो गम्यते पुत्रेण सहागतः पितेत्यादौ तृतीयार्थः। चैत्रेणेत्यत्र कर्तृकरणयोस्तृतीया (पा० सू० २।३।१८) इत्यनेन कर्तरि विहिता कारकतृतीया इति ज्ञेयम्। पुत्रेणेत्यत्र सहयुक्तेऽप्रधाने (पा० सू० २।३।१९) इत्यनेन विहिता कारकार्थान्या तृतीया। अत्र कर्तृत्वं तृतीयार्थः। सहशब्दसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यक्रिया (आगमनम्) सहशब्दार्थः। एकदेशावच्छेदैककालीनत्वसंबन्धेन तस्याः समभिव्याहृतक्रियायाम् आगतपदोपस्थाप्यायाम् अन्वयः। तथा च पुत्रकर्तृकागमनविशिष्टागमनकर्ता पिता इत्यर्थः (का० व्या० पृ० ८)। शब्दशक्तिप्रकाशिकाकृतस्तु पुत्रेण सहागतः सूपेन सार्धं भुक्तः चक्रेण सार्कं दण्डेन जनितः पुत्रेण समं मित्राय दानम् इत्यादौ सहाद्यव्ययार्थैकदेशे कर्तृत्वादिकारके स्वप्रकृत्यर्थस्याधेयत्वं तृतीयया बोध्यते। तेन पुत्रवृत्तिकर्तृताकगतिकालीनगतिकर्तृतावान् सूपनिष्ठकर्मताकभोजनकालीनभोजनकर्मतावान् चक्रनिष्ठकरणताकोत्पत्तिकालीनदण्डनिष्ठकरणताकोत्पत्तिमान् पुत्रसंप्रदानताकदानकालीनं मित्रसंप्रदानताकं दानम् इत्याकारस्तत्र बोधः इत्याहुः। अत्र सहाद्यव्ययार्थस्तु स्वान्वयितत्तत्कर्तृत्वादिकारकावच्छिन्नायाः समभिव्याहृतक्रियायाः समानकालीनत्वरूपं साहित्यम् (श० प्र० श्लो० ९२ पृ० ११९)। क्वचित् हेतुकर्तृत्वमपि तृतीयार्थः। तत्स्वरूपं प्रागुक्तम् (पृ० ३०६)। २ करणत्वम्। यथा कुठारेण वृक्षं छिनत्तीत्यादौ तृतीयार्थः। साधकतमं करणम् (पा० सू० १।४।४२) इति पाणिनिसूत्रेण करणसंज्ञा। साधकतमत्वं च असाधारणकारणत्वम् व्यापारवदसाधारणकारणत्वं वा (म० प्र० १ पृ० ६)। तथा च कर्तृकरणयोस्तृतीया (पा० सू० २।३।१८) इत्यनेन तृतीया। अधिकं तु करणशब्दव्याख्याने संपादितम् (पृ० १९९)। अत्र शाब्दिकाः। इयं तृतीया द्विविधा। कर्तृतृतीया करणतृतीया च। तत्राद्याया आश्रयोऽर्थः। करणतृतीयायास्तु आश्रयव्यापारावर्थौ इत्याहुः (वै० सा०)। ३ वृत्तित्वम्। यथा अक्ष्णा काणः पादेन खञ्ज इत्यादौ तृतीयार्थः।

अत्र येनाङ्गविकारः (पा० सू० २।३।२०) इति सूत्रेण तृतीया । तदर्थश्च येनाङ्गविकारो हानिराधिक्यं वा तदङ्गबोधकात् तृतीया इति । एवं च अत्र तृतीयाया वृत्तित्वमर्थः । तच्च काणादिपदार्थैकदेशे विकारेऽन्वेति । काणत्वं च बहिरवच्छेदेन चक्षुःशून्यगोलकवत्त्वम् । प्रसन्नान्धस्य काणत्वे तु चक्षुष्मद्गोलकवत्त्वे सतीति वाच्यम् । यदि बहिरवच्छेदेन चक्षुःसत्त्वेपि उपघातादेर्न चाक्षुषं तदोपहतगोलकवत्त्वमेव काणत्वम् । अक्षिपदं चक्षुष्मद्गोलकपरम् । तथा च तादृशगोलकवृत्ति यच्चक्षुःशून्यत्वम् उपघातो वा तद्विशिष्टगोलकवान् इति अक्ष्णा काणः इत्यस्यार्थः । परे तु अक्ष्णा काण इत्यादौ अभेदे तृतीया । तथा च तादृशगोलकाभिन्नं यच्चक्षुः शून्यमुपहतं वा तद्वान् इति वाक्यार्थः इत्याहुः । खञ्जत्वं च संस्थानविशेषशून्यपादवत्त्वम् । तथा च पादवृत्ति यत् तथाविधसंस्थानशून्यत्वम् तद्विशिष्टपादवान् इति पादेन खञ्जः इत्यस्यार्थः । एवम् मुखेन त्रिलोचन इत्यस्यापि मुखवृत्तिलोचनत्रयवान् इत्यर्थः (का० व्या० पृ० ८) । ४ विशेषणम् । यथा ज्ञायमानत्वेन लिङ्गं करणमित्यादौ तृतीयार्थः । अत्र इत्थंभूतलक्षणे (पा० सू० २।३।२१) इत्यनेन लक्षणवाचिपदात्तृतीयानुशिष्यत इति ज्ञेयम् । अयं भावः । अत्र लक्षणं च व्यावर्तकम् । तच्च विशेषणोपलक्षणभेदेन द्विविधम् । तत्र विशेषणवाचिपदात् ज्ञायमानत्व इत्यस्मात् तृतीया इति (ग० व्यु० का० ३ पृ० ९१–९२) । ५ उपलक्षणम् । यथा जटाभिस्तापस इत्यादौ तृतीयार्थः । अत्रोपलक्षणत्वं च अतद्व्यावृत्त्यनवच्छेदकत्वे सत्यतद्व्यावृत्तिसमानाधिकरणत्वम् । अस्ति च जटायामतापसव्यावृत्त्यनवच्छेदकत्वम् । शमदमादिमत्त्वस्यैव तदन्यूनानतिरिक्तवृत्तितया तदवच्छेदकत्वात् । यदि शमादिना तापसः इति प्रयोग इष्टस्तदा विशेषणोपलक्षणैतदुभयसाधारणवैशिष्ट्यमेव तृतीयार्थः (का० व्या० पृ० ७) । अत्र जटाविशिष्टस्तापसः इत्याद्यनुभवेन विशेषणेनुशिष्टायाः इत्थंभूतलक्षणे (पा० सू० २।३।२१) इत्यनेन विहितायास्तृतीयायाः वैशिष्ट्यम् अर्थः । वैशिष्ट्यं चातद्व्यावृत्तत्वम् । तथा च अजटव्यावृत्तिमांस्तापसः इत्याकार-

स्तत्र फलितार्थ (श० प्र० श्लो० ९२ पृ० ११९) (म० प्र० १ पृ० ६)। इद तु बोध्यम्। प्रकृत्यर्थस्य निरुक्तवैशिष्ट्य यदि वर्तमानतया प्रत्याय्यते तदेद विशेषणत्वेन व्यपदिश्यते। यदि चावर्तमानत्वेन तदोपलक्षणत्वेन व्यपदिश्यते। यथा शिखया परिव्राजको वर्तते इत्यादौ। यथा वा गुरुणा टीका कुरुणा क्षेत्रमित्यादौ (श० प्र० श्लो ९२ पृ० ११९)। इद च बोध्यम्। इत्थभूतलक्षणे (पा० सू० २।३।२१) इत्यत्र लक्षण च व्यावर्तकम्। तच्च विशेषणोपलक्षणभेदेन द्विविधम्। तत्रोपलक्षण चाविद्यमान सद्व्यावर्तकम्। जटाभिस्तापस इत्यादावविद्यमानजटादे कालान्तरसबन्धविवक्षया मतुबाद्यनवकाशादुपलक्षणवाचकजटादिपदात् तृतीयैव (ग० व्यु० का० ३ पृ० ९२)। केचित्तु (शाब्दिका) ज्ञानज्ञाप्यत्व तृतीयार्थ। यथा जटाभिस्तापस इत्यादौ इत्याहु॰। अत्र तृतीयार्थैकदेशे ज्ञाने जटानामन्वय। ज्ञानज्ञाप्यत्वस्य च तापसपदार्थैकदेशे तापसत्वेऽन्वय। एव च जटाज्ञाप्यतापसत्ववान् इत्यर्थ (म० प्र० १ पृ० ६)। अत्रेद चिन्त्यम्। जटाभिस्तापस इत्यादौ ज्ञानज्ञाप्यत्वस्य तृतीयार्थत्वे धूमेन वह्निमानित्यत्रेव प्रकृतस्थलेपि हेतौ (पा० सू० २।३।२३) इत्यनेनेन तृतीयाया उपपत्तौ इत्थंभूतलक्षणे (पा० सू० २।३।२१) इति सूत्रस्य वैयर्थ्य स्यात् इति। ६ हेतुत्वम्। यथा धनेन कुलम् दण्डेन घट। अत्र क्रियायोगाभावात् क्रियान्वयिनिरक्तकरणत्वार्थिका कर्तृकरणयोस्तृतीया (पा० सू० २।३।१८) इत्यनेन न तृतीया। किंतु हेतौ (पा० २।३।२३) इति सूत्रेणानुमानार्थेप्यन्वितहेतुत्वार्थिका तृतीयानुशिष्यते इति विशेष (का० व्या० पृ० ८)। अत्र हेतुत्व च जनकज्ञापकोभयसाधारण बोध्यम्। तेन धनेन कुलमित्यादौ हेतुत्व जनकत्वम्। तथा च धननिष्ठहेतुताककुलम् इत्याकारो बोध (श० प्र० श्लो० ९२ पृ० १२१)। पर्वतो धूमेन वह्निमानित्यादौ तु ज्ञापकत्वमेव हेतुत्वम् (ग० व्यु० का० ३ पृ० ८७)। धूमेन वह्नि अणुत्वेन द्रव्यत्वम् इत्यादौ ज्ञापकत्वलक्षण गौणमेव हेतुत्व तृतीयार्थ। (नवीनमते ज्ञाप्यत्व तृतीयार्थ)। तेन धूमनिष्ठ

यज्ज्ञापकत्वम् निरूपकत्वसंबन्धेन तद्वान्वह्निः इत्याकारस्तत्र बोधः (श० प्र० श्लो० ९२ पृ० १२२) (ग० व्यु० का० ३ पृ० ८७)। घटेन शून्यः विधुरः रहितः इत्यादौ च हेतुत्वमेव तृतीयार्थः। अत्रापि हेतौ (पा० सू० २।३।२३) इत्यनेनैव तृतीया। तत्र हेतुत्वं च प्रतियोगिसाधारणमपि इति भाति। तथा च घटत्वावच्छिन्नं प्रतियोगित्वमेव तृतीयार्थः। तस्य शून्यत्वेन्वयः। एवम् चैत्रेण चैत्रस्य वा तुल्य इत्यादावपि प्रतियोगित्वमेव तृतीयार्थः (श० प्र० श्लो० ९२ पृ० १२३–१२४)। ७ फलम् (प्रयोजनम्)। यथा धनेन कुशलम् अध्ययनेन वसति इत्यादौ तृतीयार्थः। अत्रापि हेतौ (पा० सू० २।३।२३) इत्यनेन फलार्थकातृतीया इति ज्ञेयम्। तत्र हेतुशब्देन कारणमिव फलमपि गृह्यते। ८ अभेदः। यथा धान्येन धनी गोत्रेण गार्ग्यः प्रकृत्या अभिरूपः प्रकृत्या कृपणः स्वभावेन सरलः घटत्वेन साजात्यम् वाजपेयेन यजनम् जात्या ब्राह्मणः इत्यादौ तृतीयार्थः। अत्र प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् इत्यनेन वार्तिकेन अभेदार्थे तृतीया। अभेदस्य धान्यादावन्वयः। तथा च धान्याभिन्नधनवान् गोत्राभिन्नगर्गकुलोत्पन्नः साहजिकरमणीयतावान् इत्यादयः क्रमेण बोधा भवन्ति (का० व्या० पृ० ८)। केचित्तु धूमेन वह्निः इत्यादाविव धान्येन धनम् इत्यादावपि ज्ञापकत्वमेव तृतीयार्थः इति वदन्ति (श० प्र० श्लो० ९२ पृ० १२४)। प्रकृत्या कृपण इत्यत्र प्रकृत्यादिपदं यावदाश्रयभाविधर्मपरम्। तृतीयार्थश्चाभेदः तादात्म्यं वा। एवं च स्वाश्रयाधिकरणयावत्कालवृत्तिकार्पण्यवान् इत्याकारस्तत्र बोधः (श० प्र० श्लो० ९२ पृ० १२४)। जात्या ब्राह्मण इत्यत्र ब्राह्मणपदस्यादृष्टविशेषप्रयोज्यधर्मवत्परतया तादृशधर्म एव जात्यभेदस्यान्वयः। स्वरूपत उपस्थिते ब्राह्मण्ये तदन्वयायोगात् इति विज्ञेयम् (श० प्र० श्लो० ९२ पृ० १२४)। ९ अवच्छेदकत्वम् अवच्छेदत्वं वा। यथा घटत्वेन जन्यत्वम् प्रकारत्वं वा इत्यादौ तृतीयार्थः। १० अधिकरणत्वम् (विषयत्वम्)। यथा भोगैः प्रसितः उत्सुकः इत्यादौ तृतीयार्थः।

अत्र विषयत्वलक्षणं गौणमधिकरणत्वं तृतीयया बोध्यते । तेन भोगेष्वनुरक्त इत्येव तत्र बोधः (श० प्र० श्लो० ९२ पृ० ११८–१२५) (ग० व्यु० का० ३ पृ० ९१–९८) (का० व्या० पृ० ७–८)। ११ वैशिष्ट्यम् । यथा वह्निमत्त्वेन पर्वतमनुमिनोमि इत्यादौ वह्निविधेयकत्वरूपं वैशिष्ट्यं तृतीयान्तार्थः । यथा वा रजतत्वेन शुक्तिं जानातीत्यादौ ज्ञाने रजतत्वादिप्रकारकत्वरूपं वैशिष्ट्यम् । घटत्वेन वह्निर्नास्तीत्यादौ च (सौन्दडमते) अभावे घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपं वैशिष्ट्यं तृतीयान्तार्थः इति संक्षेपः (ग० व्यु० का० २ ख० २ पृ० ५६)।

तृप्तिः—फलेच्छाविच्छेदः (कु० टी० ५)। यथा भोजनेन तृप्तोस्मीत्यादौ। यथा वा वार्ध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी (मनु अ० ३ श्लो० २७१) तस्यालमेषा क्षुधितस्य तृप्त्यै (रघु० स० २ श्लो० ३९) इत्यादौ।

तृषा—पिपासा । यथा न हन्ति मण्डूककुलं तृषाकुलम् (ऋतु०) इत्यादौ । तृषाकुलस्य लक्षणं च—सततं यः पिबेत्तोयं न तृप्तिमधिगच्छति। मुहुः काङ्क्षति तोयं तु तं तृष्णार्दितमादिशेत् ॥ इति (भावप्र०)।

तृष्णा—(दोषः) १ इदं मे न क्षीयताम् इतीच्छा (गौ० वृ० ४।३)। २ अप्राप्ताभिलाषः । लोभजन्या मनोवृत्तिः । यथा लोभो जनयते तृष्णां तृषार्तो दुःखमाप्नुयात् (हितोप०) इत्यादौ ।

तेजः—१ (द्रव्यम्) [क] तेजो रूपस्पर्शवत् (वै० २।१।३)। तदर्थश्च रूपं भास्वरम् स्पर्शश्च उष्णः तद्वत्तेजः । भास्वरशुक्लरूपवत्त्वम् उष्णस्पर्शवत्त्वं च—तेजोलक्षणम् इति । ऊष्मणि भर्जनकपालस्थे तेजसि तप्तवारिस्थतेजसि च तेजस्त्वेन भास्वररूपमनुमीयते । तत्र तेजस्त्वं तु उष्णस्पर्शवत्त्वेनानुमीयते (वै० उ० २।१।३) (वै० वि० २।१।३)। [ख] उष्णस्पर्शवत् (त० स०)। अत्र सूत्रम् तेजस उष्णता इति (वै० २।२।४)। [ग] तेजस्त्वसामान्यवत् (प्रशस्त०) (त० कौ० १ पृ० २)। तच्च चक्षुः शरीरसवितृसुवर्णवह्निविद्युदादिप्रभेदम् (त० भा० अर्थ० पृ० २७)। यथा सामानाधिकरण्यं हि तेजस्तिमिरयो

कुतः (माघ० स० २ श्लो० ६२) इत्यादौ सूर्यादीनां प्रौढप्रकाशः। तेजोलक्षणं च तेजस्त्वमेव। तच्च चन्द्रचामीकरसमवेतत्वे सति ज्वलनसमवेतं सामान्यम् (सर्व० औलू० पृ० २१८)। जन्योष्णस्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः। जन्यतेजस्त्वावच्छिन्नसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः (मु० १ तेजो० पृ० ७८) (दि० १ पृ० ७८)। शुक्लभास्वररूपसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वम्। सांख्यास्तु शब्दस्पर्शतन्मात्रसहिताद्रूपतन्मात्रादुत्पन्नं शब्दस्पर्शरूपगुणं तृतीयं महाभूतं तेज इत्याहुः। अत्रोच्यते। तृतीयं ज्योतिरित्याहुश्चक्षुरध्यात्ममुच्यते। अधिभूतं ततो रूपं सूर्यस्तत्राधिदैवतम्॥ इति (भा० आश्व०)। २ सात्त्विकोधिक्षेपापमानादेरसहनरूपो नायकगुणविशेषस्तेज इति साहित्यशास्त्रज्ञाः। अत्रोच्यते। अधिक्षेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत्। प्राणात्ययेप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम्॥ इति (सा० द०)। ३ हयवेग इत्यश्वशास्त्रज्ञाः। अत्रोच्यते। तेजो नाम दर्पापरनामा सत्त्वगुणविकारः प्रकाशकोन्तःसारविशेषः। यथाह भोजराजः। तेजो निसर्गजं सत्त्वं वाजिनां स्फुरणं रजः। क्रोधस्तम इति ज्ञेयास्त्रयोपि सहजा गुणाः॥ इति। ४ रेतः। अत्रोच्यते। रसादीनां शुक्रान्तानां धातूनां यत् परं तेजस्तत् खल्वोजः। तदेव बलमित्युच्यते इति (सुश्रु०)। ५ सारः इति भिषजः। ६ दीप्तिः। ७ प्रभावः। ८ पराक्रमः। ९ नवनीतं चेति काव्यज्ञाः। १० चैतन्यात्मकं ज्योतिरिति वेदान्तिन आहुः (वाच०)। न्यायमतसिद्धं तेजो द्विविधम्। नित्यम् अनित्यं च। तत्र नित्यं परमाणुलक्षणम्। अनित्यं कार्यलक्षणम्। अनित्यं त्रिविधम्। शरीरम् इन्द्रियम् विषयश्च। तत्र शरीरमयोनिजमेव। तच्चादित्यलोके प्रसिद्धम्। तच्च पार्थिवभागोपष्टम्भाच्चोपभोगसमर्थं भवति (प० मा०) (प्रशस्त०)। इन्द्रियं रूपग्राहकं चक्षुः कृष्णताराग्रवर्ति। विषयरूपं चतुर्विधम्। भौमम् दिव्यम् औदर्यम् आकरजं च। तत्र भौमम् पार्थिवमात्रेन्धनं वह्न्यादिकम् खद्योततेजआदि च। दिव्यम् अबिन्धनं सौरचान्द्रविद्युद्दवान-

त्यादि। अद्भिरिध्यते प्रकाश्यत इति विग्रहो द्रष्टव्यः (सि० च० १ पृ० ७)। औदर्यं पार्थिवजलोभयेन्धनं तेजः। तच्च भुक्तस्य परिणामहेतुः (जाठरानलः)। आकरजम् अनुभयेन्धनं तेजः। तच्च सुवर्णत्रपुसीसरजतकांस्याद्यष्टकम् (प्रशस्त०) (तर्कसं०) (मु० १ पृ० ७९) (तर्ककौ० १ पृ० २)। अत्र केचिदाहुः। सुवर्णं पार्थिवम् तैजसं चेति मिश्रितं वस्तु। तत्र तैजसम् अग्निसंयोगानुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणम्। पार्थिवं तु अद्रुतं पीतरूपवत् इति। वस्तुतः द्रुतं पार्थिवमेव सुवर्णम् न तु तैजसम् इति (प० मा०)। न्यायवैशेषिकनये सुवर्णं तैजसमेव। तस्य तैजसत्वे प्रमाणमनुमानम्। तच्च सुवर्णमपार्थिवम् असति प्रतिबन्धकेऽत्यन्तानलसंयोगे सत्यप्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा पृथिवी (घृतादिः) इति। जलमध्यस्थघृतादौ व्यभिचारवारणाय असति प्रतिबन्धके इति। अग्निसंयोगासमानाधिकरणद्रवत्ववति घृतादौ व्यभिचारवारणाय अत्यन्तानलसंयोगे सति इति च विशेषणं दत्तम् (नील० १ पृ० ८) (दि० १ पृ० ८१)। अनेनानुमानेनापार्थिवत्वसिद्धौ अत्यन्तानलसंयोगी पीतिमाश्रयः (पृथिवी पक्षः) द्रवत्वनाशप्रतिबन्धकद्रवद्रव्यान्तरेण (तेजस्त्वाभिमतेन सुवर्णेन) संयुक्तः (साध्यः) अत्यन्तानलसंयोगे सत्यप्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वे सति गुरुत्वात् (हेतुः) जलमध्यस्थघृतवत् इत्यनुमानेन तैजसत्वसिद्धिर्द्रष्टव्या (नील० १ पृ० ८–९) (मु० १ पृ० ८१)। अथवा सुवर्णं तैजसम् असति प्रतिबन्धके अत्यन्ताग्निसंयोगेऽप्यनुच्छिद्यमानजन्यद्रवत्वाधिकरणत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा पृथिवी इति व्यतिरेकिणा तैजसत्वसिद्धिः (मु० १ पृ० ८१)। यद्वा पीतिमगुरुत्वाश्रयः पीतरूपभिन्नरूपप्रतिबन्धकद्रवद्रव्यसंयुक्तः प्रहरपर्यन्तमनलसंयोगेऽपि पीतरूपभिन्नरूपानाश्रयत्वात् अनलसंयुक्तजलमध्यस्थितपीतपटवत् इति (वै० उ० २।१।७)। सुवर्णस्य तैजसत्वे अग्नेरपत्यं प्रथमं हिरण्यम् इत्यागमसंवादोऽपि ज्ञेयः (न्या० सि० दी० पृ० ४०) (दि० १ पृ० ८१)। प्रकारान्तरेण तेजश्चतुर्विधम्। किंचित् उद्भूतरूपस्पर्शम्। यथा सौरादि तेजः पिण्डितं

तेजो वह्न्यादिकं च। किंचित् अनुद्भूतरूपस्पर्शम्। यथा नायनं तेजः। किंचित् उद्भूतरूपमनुद्भूतस्पर्शम्। यथा चान्द्रं तेजः प्रदीपप्रभामण्डलं च। अथवा चान्द्रप्रभाया स्पर्शोप्युद्भूत एव। किं तु जलीयस्पर्शेनाभिभवादुष्णस्पर्शो न गृह्यते (वै० वि० २।१।३) (मु० १) (सि० च०)। किंचित् अनुद्भूतरूपमुद्भूतस्पर्शम्। यथा नैदाघ तेजः तप्तवारिभर्जनकपालादिगतं च तेजः (वह्न्यादि) (वै० उ० २।१।३) (त० भा० पृ० २७) (वै० वि० २।१।३)। अत्रेदं बोध्यम्। सुवर्णं तेजस्तूद्भूताभिभूतरूपस्पर्शम् नानुद्भूतरूपस्पर्शम्। अनुद्भूतरूपत्वे अचाक्षुषं स्यात्। अनुद्भूतस्पर्शत्वे त्वचा न गृह्येत। अभिभवस्तु बलवत्सजातीयेन पार्थिवेन रूपेण स्पर्शेन च कृतः इति (त० भा० अर्थ० पृ० २८)। तेजस्येकादश गुणा वर्तन्ते। भास्वरशुक्लरूपम् उष्णस्पर्शः संख्या परिमाणम् पृथक्त्वम् संयोगः विभागः परत्वम् अपरत्वम् नैमित्तिकद्रवत्वम् वेगाख्यसंस्कारश्च (त० भा० अर्थ० पृ० २७) (भा० प० श्लो० ३०) (त० कौ० १ पृ० २) (प्रशस्त०)। द्रवत्वविषये सूत्रम् त्रपुसीसलोहरजतसुवर्णानामग्निसंयोगाद्द्रवत्वमद्भिः सामान्यम् (वै० २।१।७)। उपलक्षणं चैतत्। तेन कांस्यताम्रारकूटपारदपित्तलरङ्गादीनामप्युपसंग्रहः (वै० उ० २।१।७) (वै० वि० २।१।७) (त० कौ० पृ० २)।

तैजसम्—१ तेजस्त्वव्याप्यधर्मवत्। यथा चक्षुस्तैजसम् सुवर्णं तैजसम् इत्यादौ (मु० १) (वै० उ० २।१।७)। २ रजोगुणोत्पन्नः पदार्थ इति सांख्या आहुः। अत्रोच्यते। वैकृतः सात्त्विको नाम तैजसो राजसः स्मृतः। भूतादिस्तामसस्तेपि पृथक् तत्रान्ययासृजन्॥ इति (पदार्थादर्शधृतं वाक्यम्)। सात्त्विक एकादशकः प्रवर्तते वैकृतादहंकारात्। भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम्॥ इति (सां० का० २५)। ३ दशेन्द्रियजनकोहंकारतत्त्वप्रभेदः इति मध्वमतानुयायिनः (मणिमञ्जरी १।३)। ४ अन्तःकरणं तैजसमिति मायावादिनः। ५ तीर्थविशेष इति पौराणिकाः (वाच०)।

त्यज्—(धातुः) त्याग । अत्रोदाह्रियते । यथा वृक्ष खगस्त्यजतीत्यादौ त्यजेरर्थ । अत्र द्वितीयाया विभागोर्थ । तेन वृक्षावधिकविभागवनी या विभागावच्छिन्नक्रिया तद्वान् खग इत्याकारस्तत्र बोध । अत्रेद बोध्यम्। वृक्षावधिकविभागवत्त्व च जनकत्वस्वाश्रयवृत्तित्व एतदुभयसम्बन्धेनैव क्रियाया ग्राह्यम्। अत खगावधिकविभागस्य खगादावसत्त्वात् खग त्यजति खग. इत्यादिको न प्रयोगः (श० प्र० श्लो० ७२ पृ० ९२–९३) । यथा वा त्यजेदेक कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुल त्यजेत् । ग्राम जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥ (चाणक्य०) इत्यादो त्यजेरर्थः ।

त्यागः—१ विभागावच्छिन्नक्रिया । न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमर्हति (मनु० अ० ८ श्लो० ३८९) । २ तस्याय भवतु इत्यादिफलेच्छाधीनस्वस्वत्वाभावेच्छा । यथा एषोर्घ्य शिवाय नम इत्यादौ नम शब्दार्थस्त्यागः (ग० व्यु० का० ४ पृ० ९९)। ३ तन्न मम इति ज्ञानम् इच्छा वा (म० प्र० पृ० ५३) । ४ स्वत्वध्वसजनकेच्छा । यथा पुष्पेण विष्णु यजते इत्यत्र यजेरर्थ (श० प्र० ७२ श्लो० पृ० ९५) । ५ स्वत्वध्वसानुकूलव्यापार इति शाब्दिका वदन्ति । स च त्याग सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्रिविध इति वेदान्तिन । स च स्वत्वध्वस मूर्तद्रव्याणामेव भवति । अमूर्तद्रव्याणा तु वियोगमात्रम् इति विज्ञेयम् (वाच०) ।

त्रसः—(जीव.) शङ्खगण्डोलकप्रभृतयश्चतुर्विधास्त्रसा (सर्व० स० पृ० ७० आर्ह०) ।

त्रसरः—तन्तुवायकृतसूत्रवेष्टनविशेषः (अमर काण्ड० ३ सर्ग० श्लो० २४) ।

त्रसरेणुः—१ त्र्यणुकम् । तद्यथा जालान्तरगते भानौ सूक्ष्म यद्दृश्यते रज । प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरेणु प्रचक्षते ॥ इति (मनु० अ० ८ श्लो० १३२)। स च जन्यद्रव्यावयव इति ज्ञेयम्। परमाणुद्वयेनाणुस्त्रसरेणुस्तु ते त्रय इति (ब्रह्मवै० पु०) (वाच०) । अणुर्द्वौ परमाणू स्यात्त्रसरेणुस्त्रयः स्मृतः

इति (भाग० ३।१२।५) । २ महादेवभट्टास्तु त्रिभि सहितो रेणु त्रसरेणु इति व्युत्पत्त्या त्रिभि परमाणुभिरेव त्रसरेणु त्र्यणुक वा भवतीत्याहु (दि०) (राम० १ पृ० ६९)। ३ त्रयोणवस्त्रसरेणुरिति बादरायणाचार्या आहु इति केचित् । ४ भिपजस्तु जालान्तरगते सूर्यकरे ध्वसी विलोक्यते । त्रसरेणुश्च स ज्ञेयस्त्रिंशता परमाणुभि ॥ इत्याहु । ५ सूर्यपत्नीति पौराणिका आहु (वाच०) ।

त्राणम्—[क] अनिष्टनिवृत्त्यनुकूलो व्यापार । यथा दस्युभ्यो मैत्र त्रायते रक्षति कुलालादट रक्षति इत्यादौ रक्षत्यर्थ । यन्निष्ठस्वदु खोपधायकव्यापारविरहानुकूलव्यापार तदपादानक स्वकर्मक रक्षणम् इति परमार्थ । दस्युभ्य इत्यत्र भीत्रार्थानां भयहेतु (पा० सू० १।४।२५) इत्यनेनापादानसज्ञा । तदर्थश्च अनिष्टविरहानुकूलव्यापाररूपत्राणार्थकधातुयोगे यदनिष्टप्रयोजक तदपादानम् इति । अनिष्ट च दु खमेव (ग० व्यु० का० ५ पृ० १०६) । घटाद्यचेतनकर्मकरक्षण च यन्निष्ठस्वविनाशोपधायकव्यापारविरहानुकूलव्यापार तदपादानक स्वकर्मक रक्षणमिति निर्वाच्यम् । कुलालाद्घट रक्षतीत्यादौ प्रयोज्यत्व पञ्चम्यर्थ । तथा च कुलालप्रयोज्यो यो घटनाशोपधायकव्यापार तद्विरहानुकूल व्यापारकर्ता इति बोध । यथा वा न कुर्वीतात्मनस्त्राण गोरकृत्वा तु शक्तित (मनु अ० ११ श्लो० ११३) इत्यादौ । [ख] केचित्तु अनिष्टपरिहार । यथा चोरात्त्रायत इत्यादौ इत्याहु । अत्र चोरापादानकानिष्टपरिहार इति बोध ।

त्रिपुटी—मितिमातृमेयविषयिका प्रमा । यथा प्रभाकरमते सर्वस्य ज्ञानस्य मितिमातृमेयविषयकत्वात् त्रिपुटीप्रत्यक्षतेति (त० प्र० ख० ४ पृ० १२९) ।

त्रिमूर्तिनी—त्रिवर्षा कन्या (कल्याणीशब्दे द्रष्टव्यम्) ।

त्रिवृत्—स्तोम । यथा त्रिवृद्वहिष्पवमान (जै० न्या० अ० १०।५।६ अधि० ७) ।

त्रिस्पृशा—एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी। त्रिस्पृशा नाम सा प्रोक्ता ब्रह्महत्यां व्यपोहति (पु० चिं० पृ० १७६)।

त्रुटिः—१ द्व्यणुकं त्र्यणुकं वा। यथा परं वा त्रुटेः (गौ० ४।२।१५) इत्यत्र त्रुटिशब्दार्थः। तदुक्तम् त्र्यणुकावयवस्तदवयवो वा परमाणुरिति (गौ० वृ० ४।२।१५)। त्रुटिश्च जन्यो द्रव्यावयवः। मीमांसकाश्चैवमाहुः। त्रुटावेवानवयवधाराविश्रामात् त्रुटिरेव परमाणुरिति (दि० १ पृ० ६९)। २ त्रसरेणुत्रिकं भुङ्क्ते यः कालः सा त्रुटिः स्मृता (भाग० ३।११।६) इति बादरायणाचार्या आहुः। अत्रोच्यते अणुर्द्वौ परमाणू स्यात् त्रसरेणुस्त्रयः स्मृतः। जालार्करश्म्यवगतः खमेवानुपतन्नगात्॥ त्रसरेणुत्रिकं भुङ्क्ते यः कालः सा त्रुटिः स्मृता। तत्रिभागस्तु वेधः स्यात् तैस्त्रिभिस्तु लवः स्मृतः॥ निमेषस्त्रिलवो ज्ञेय आम्नातास्ते त्रयः क्षणः इत्यादि (भाग० ३।११।५-७)। तत्परस्य शतभागकालरूपा त्रुटिरिति गणका आहुः। अत्रोच्यते योऽक्ष्णोर्निमेषस्य खराम-(३०) भागः स तत्परस्तच्छतभाग उक्ता। त्रुटिर्निमेषैर्धृति-(१८)भिश्च काष्ठा तत्रिंशता सद्गणकैः कलोक्ता॥ इति (सि० शि०)। क्षणद्वयात्मकः कालस्त्रुटिरिति भरत आह। द्वौ निमेषौ त्रुटिर्ज्ञेया। अहोरात्रशब्दे दृश्यम्। ३ संशयः। ४ अल्पम् इति काव्यज्ञा आहुः (वाच०)।

त्र्यणुकम्—त्रिभिर्द्व्यणुकैर्यदुत्पद्यते तत् (त० दी० १ पृ० ९) (दि० १।२) (त० कौ० १ पृ० ३) (त० भा० प्रमेय० पृ० २८) (सि० च० १ पृ० ५)। तद्यथा गवाक्षरन्ध्रे तरणिकिरणस्थं निरीक्ष्यते। यद्रजः सर्वतः सूक्ष्मं त्र्यणुकं तन्निगद्यते॥ इति (सि० च० १ पृथिवी० पृ० ५)। त्रिभिः परमाणुभिरेव त्र्यणुकम् इति महादेवभट्टा आहुः (दि० १।२ पृथिवी० पृ० ६९)। संयुक्ताणुषट्कं त्र्यणुकमिति नास्तिका आहुः (प० मा०)। तच्च जन्यद्रव्यावयवः इति ज्ञेयम्। त्र्यणुकरूपेऽर्थे त्रसरेणुपदमपि त्रिभिः सहितो रेणुस्त्रसरेणुः इति व्युत्पत्त्या प्रयोक्तुं युज्यते (राम० १ पृथि० पृ० ६९)।

त्वक्—१ (इन्द्रियम्) [क] स्पर्शग्राहकं महदिन्द्रियम् (न्या० म० १ पृ० १४)। त्वचि स्थितमिन्द्रियं त्वगिन्द्रियम् (दि० १ पृ० ८५)। पृथिव्याद्यनभिभूतैर्वाय्ववयवैरारब्धं सर्वशरीरव्यापि त्वगिन्द्रियम् (प्रशस्त०)। तच्च देहव्यापि त्वचि स्थितम् सूक्ष्मवायो सत्त्वांशेनोपन्नं वाताधिष्ठातृदेवताकं च इति केचिच्छास्त्रकारानुयायिन आहुः (वेदा० सा०)। त्वगिन्द्रियस्य वायवीयत्वे प्रमाणमनुमानम्। तच्च अनुमानम् त्वगिन्द्रियं वायवीयम् द्रव्यत्वे सति रूपादिषु पञ्चसु मध्ये स्पर्शस्यैवाभिव्यञ्जकत्वादङ्गसङ्गिसलिलशैत्यव्यञ्जकव्यजनपवनवत् इति (सि० च० १ पृ० ८) (मु० १ वायु० पृ० ८५) (त० भा० प्रमेय० पृ० २६) (प्र० प्र० इन्द्रि० पृ० ११-१२)। महदुद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यम् उद्भूतस्पर्शश्च त्वगिन्द्रियेण गृह्यते। तेन वायुपरमाणुप्रदीपप्रभादयस्त्वचा न गृह्यन्ते। परमाणोर्महत्त्वाभावात् प्रभाया उद्भूतस्पर्शाभावात् (न्या० म० १ पृ० ६)। एवम् रूपभिन्नं रूपत्वादिभिन्नं च यच्चक्षुर्योग्यं तत् त्वगिन्द्रियेणापि गृह्यते (मु० १ पृ० ११३)। किं च त्वगिन्द्रियं महत्त्वोद्भूतरूपस्पर्शवद्द्रव्यतद्वृत्तिकर्मसामान्यसमवायसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वस्नेहानामपि ग्राहकम् (सि० च० वायुनि० पृ० ८)। [ख] स्पर्शोपलब्धिसाधनमिन्द्रियम् (त० भा० प्रमेय० पृ० २६)। [ग] जले शीतस्पर्श इति स्पर्शप्रत्यक्षासाधारणं कारणम् (प्र० प्र० इन्द्रिय० पृ० ११)। [घ] शरीरव्यापक स्पर्शग्राहकमिन्द्रियम् (मु० १ वायु० पृ० ८५)। यथा द्रव्याध्यक्षे त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम् (भा० प० श्लो० ५८) इत्यादौ। यथा वा देहव्यापि त्वगिन्द्रियम् (भा० प० श्लो० ४४) इत्यादौ। २ वृद्धिक्षयवद्द्रव्यसहजावरणं त्वगित्युच्यते (वै० उ० ३।१।९)।

त्वम्—[क] तत्कालीनसंबोध्यचैत्रत्वमैत्रत्वादिविशिष्टः (दि० ४ पृ० १७८-१७९)। [ख] स्वजन्यबोधाश्रयतया वक्त्रभिप्रायविषयतावच्छेदकत्वरूपस्वसंबोध्यतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नः (ग० शक्ति० पृ० ७३)। यथा भो चैत्र त्वमत्रागच्छेत्यादौ त्वपदार्थः। युष्मपद-

स्थले संकेतश्च स्वजन्यबोधवत्त्वेनाभिप्रायविषयतावच्छेदकावच्छिन्नविषयकत्वं स्वजन्यत्वं एतदुभयसंबन्धेन युष्मत्पदप्रकारकबोधविषयकोऽभ्युपेयते (ग० शक्ति० टीका० पृ० ७५)। तत्र बोधे तादृशोभयसंबन्धेन युष्मत्पदवान् भवतु इत्याकारकः संकेतो ज्ञेयः। [ग] संबोध्यश्चेतनस्त्वपदार्थ इति शाब्दिकादय आहुः।

त्वाष्ट्रम्—(नक्षत्रम्) चित्रा (पु० चि० पृ० ३५७)।

द.

दक्षिणः—१ [क] शरीरावयववृत्तिजातिमान् (वै० उ० २।२।१०)। यथा पुरुषस्य दक्षिणभाग इत्यादौ। [ख] अवामो देहभागविशेष इत्यपि केचित्। २ नायकनायिकाविशेषाविति साहित्यशास्त्रज्ञाः। ३ परच्छन्दानुवर्ती। ४ कुशल इति काव्यज्ञाः।

दक्षिणा—१ यज्ञायन्ते दानम्। अत्राम्नायते तस्मान्नादक्षिणं हविः स्यात् इति शतपथश्रुतिः। पुराणमपि अदत्तदक्षिणं दानं व्रतं चैव नृपोत्तम। विफलं तद्विजानीयाद्भस्मनीव हुतं हविः॥ इति (भविष्यपु०) (वाच०)। आनत्यर्थदान एव दक्षिणाशब्दो रूढः (जै० सू० वृ० अ० १० पा० २ सू० ३६)। २ (दिक्) [क] प्राच्यभिमुखपुरुषदक्षिणभागानवच्छिन्ना दिक् (वै० उ० २।२।१०) (वै० २। २।१५)। अत्र दक्षिणत्वं तु शरीरावयववृत्तिजातिविशेषः। [ख] मेरुव्यवहितदेशावच्छिन्ना दिक् (वाक्य० १ पृ० ५) (न्या० बो० १ पृ० ३) (मु० १ पृ० ९४) (वै० वि० २।२।१०)। यथा झळकीग्रामाद्दक्षिणस्यां दिशि विजयपुरम् (विजापुर)। अत्र च झळकीनिष्ठमेरुगिरेरल्पयुक्तसंयोगपर्याप्तत्वव्याप्यव्यापकत्वपर्याप्त्यधिकरणमेरुगिर्यल्पयुक्तसंयोगवन्मूर्तवृत्ति विजयपुरम् इति शाब्दबोधः। दक्षिणदिगधिपो भौमः। यथाह सूर्यः सोमः क्षमापुत्रः सैंहिकेयः शनिः शशी। सौम्यस्त्रिदशमन्त्री च प्राच्यादिदिगधीश्वराः॥ इति (ज्योति० त०)।

दण्डः—१ लगुडः । यथा घटं प्रति दण्डो निमित्तं कारणमित्यादौ । २ [क] ग्रहणावच्छिन्नशासनम् । [ख] ग्रहणपूर्वकशासनम् । यथा प्रजाः शतं दण्डयति राजा गर्गाः शतं दण्ड्यन्त इत्यादौ दण्ड्यर्थः इति व्यवहारशास्त्रज्ञा आहुः । शासनं नियन्त्रणम् । अत्र शतग्रहणानुकूलं यत् प्रजानां शासनम् तत्कर्ता इत्येवं बोधः (श० प्र० श्लो० ७३ पृ० ९८) ।

दण्डनीतिः—विद्याविशेषः । तच्च अर्थशास्त्रम् (कुल्लूकः मनु० टी० ७।४३) (अमरः) । यथा कामन्दकिनीतिशास्त्रम् । अत्रोच्यते त्रयी चान्वीक्षिकी चैव वार्ता च भरतर्षभ । दण्डनीतिश्च विपुला विद्यास्तत्र निदर्शिताः ॥ इति (मा० शा० अ० ५९) । त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं च शाश्वतीम् । आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वार्तारम्भांश्च लोकतः ॥ इति (मनु० अ० ७ श्लो० ४३) ।

दण्डपारुष्यम्—परगात्रेष्वभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः । भस्मादिभिश्चोपघातो दण्डपारुष्यमुच्यते ॥ (मिताक्षरा २।२१२) ।

दत्तम्—पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात्प्रत्युपकारतः । स्त्रीशुल्कादिग्रहार्थं च दत्तं दानविदो विदुः ॥ (मिताक्षरा २।१७६) ।

दत्ताप्रदानिकम्—दत्वा द्रव्यमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति । दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदं हि तत् ॥ (मिताक्षरा २।१७५) ।

दमः—१ कुत्सितात्कर्मणो मनोनिवर्तनम् । २ बाह्येन्द्रियनिग्रह इति वेदान्तिनः । ३ दण्डनमिति धर्मशास्त्रज्ञाः । ४ कर्दम इति काव्यज्ञा आहुः (वाच०) ।

दम्भः—[क] कपटेन धार्मिकत्वादिना लोकप्रख्यापनेच्छा (गी० शं० ४।१३) । [ख] धार्मिकत्वेन ख्यापनम् । यथा अभिसंधाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् । इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ (गीता० अ० १७ श्लो० १२) इत्यादौ (ल० म०) । [ग] अधार्मिकेणात्मनो धार्मिकत्वस्य ख्यापनमिति केचित् । यथा द्वेषं दम्भं च मानं च क्रोधं तैक्ष्ण्यं च वर्जयेत् (मनु०) इत्यादौ ।

दया—१ परदुःखप्रहरणेच्छा । यथा प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा । आत्मौपम्येन सर्वत्र दया कुर्वन्ति साधवः ॥ इत्यादौ । अत्रोच्यते । यत्नादपि परक्लेशं हर्तुं या हृदि जायते । इच्छा भूमिसुरश्रेष्ठ सा दया परिकीर्तिता ॥ इति (वाच०)। २ शान्तिरसस्य व्यभिचारिभावो दया इति रसशास्त्रज्ञा वदन्ति । यथाह शान्तरसोपक्रमे रोमाञ्चाद्याः स्वानुभावास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः । निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः ॥ इति (सा० द०)।

दर्पः—१ परावधीरणाहेतुश्चित्तवृत्तिविशेषः । यथा अहंकारश्च सर्वेषां पापबीजममङ्गलम् । ब्रह्माण्डेषु च सर्वेषां गर्वपर्यन्तमुन्नतिः ॥ येषां येषां भवेद्दर्पो ब्रह्माण्डेषु परात्परे । विज्ञाय सर्वं सर्वात्मा तेषां शास्ताहमेव च ॥ इति (ब्रह्मवै०) इत्यादौ । २ दुःखिप्रतियोगिकः सुखित्वप्रयुक्तः चित्तवृत्तिविशेषः इति योगशास्त्रज्ञा आहुः (पात० भा०) (वाच०)। ३ उत्साहः । यथा तेजोविहीनं विजहाति दर्पः (किरा०) इत्यादौ इति काव्यज्ञा आहुः ।

दर्शनम्—१ चाक्षुषप्रत्यक्षम् । यथा घटं पश्यतीत्यादौ धात्वर्थः । अत्र घटपदोत्तरद्वितीयाया लौकिकविषयित्वमर्थः । तस्य धात्वर्थेऽन्वयः (ग० व्यु० का० २)। २ ज्ञानम् । यथा विश्वं मिथ्या दृश्यत्वात् शुक्तिरजतवत् इत्यादौ । ३ सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टाशेषचाक्षुषस्पर्शादिविषयं ज्ञानं दर्शनम् (सर्व० स० पृ० १६६ नकुली०)। ४ तत्त्वज्ञानसाधनं शास्त्रम् । यथा महर्षिगौतममुनिप्रणीतं न्यायदर्शनम् । तच्च दर्शनं द्विविधम् । आस्तिकदर्शनम् नास्तिकदर्शनं चेति । तत्रास्तिकदर्शनं मुख्यत्वेन षड्विधम् । साङ्ख्यपातञ्जलपूर्वमीमांसोत्तरमीमांसातर्कन्यायभेदेनेति । तदुक्तम् ॥ द्वौ योगौ द्वे च मीमांसे द्वौ तर्काविति षट् बुधाः इति । एतानि शास्त्राण्याहुरिति शेषः । तत्र साङ्ख्यं कपिलकृतं द्वाविंशतिसूत्रात्मकम् अध्यायषट्कात्मकं च निरीश्वरवादः । पातञ्जलम् पतञ्जलिकृतं पादचतुष्टयात्मकं योगशास्त्रम् । पूर्वमीमांसा जैमिनिकृतं द्वादशाध्यायात्मकं कर्मकाण्डम् । उत्तरमीमांसा वेदव्यासकृतमध्यायचतुष्टयात्मकं

ज्ञानकाण्डम् । तर्कः कणादमुनिकृतमध्यायदशकं वैशेषिकशास्त्रम् । न्यायस्तु गौतममहर्षिप्रणीतं पञ्चाध्यायात्मकं न्यायशास्त्रम् इति । अत्र प्रशंसा षड्दर्शनानि मेऽङ्गानि पादौ कुक्षिः करौ शिरः । तेषु भेदं तु यः कुर्यान्मदङ्गच्छेदको हि सः ॥ इति (तन्त्रशास्त्रम्) । तत्र योगशास्त्रं पूर्वं हिरण्यगर्भोपदिष्टस्यैव योगशास्त्रस्य संक्षिप्तानुवादरूपमिति ज्ञेयम् (योग याज्ञ०) । उत्तरमीमांसा च वेदान्तदर्शनमित्युच्यते । तत्रापि मुख्यत्वेन त्रीणि दर्शनानि द्वैताद्वैतविशिष्टाद्वैतप्रतिपादकानि । तत्र द्वैतदर्शनम् वाय्ववतारत्वेन प्रसिद्धैर्मध्वाख्यश्रीपूर्णप्रज्ञाचार्यैः प्रणीतम् ३७ ग्रन्थात्मकम् । अद्वैतदर्शनम् शंकरावतारत्वाभिमतशंकराचार्यप्रणीतम् । विशिष्टाद्वैतदर्शनं च प्राकृतभाषया द्रमिडकृतमूलम् शेषावतारत्वाभिमतरामानुजाचार्यकृततन्मूलव्याख्यानरूपम् इति । वैशेषिकशास्त्रादीनां पद्मपुराणे उल्लेखो दृश्यते । यथा कणादेन च संप्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् । गौतमेन तथा न्यायं सांख्यं च कपिलेन वै ॥ इत्यादि (पद्मपुराणे उत्त० ख० अ० २०७) (वाच०) । नास्तिकदर्शनमपि षड्विधम् । चार्वाकसौत्रान्तिकवैभाषिकयोगाचारमाध्यमिकार्हतभेदात् । तत्र मध्यमाश्चत्वारो बौद्धविशेषाः ।

दशा—१ कालविशेषः । यथा सत्प्रतिपक्षतादशायाम् (ग० व्याव० सत्प्र०) इत्यत्र साध्यतदभावव्याप्यवत्तापरामर्शद्वयसंवलनकालः । २ बाल्यं यौवनं जरा इत्यवस्था इति पौराणिका आहुः । ३ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तय इत्यवस्था इति वेदान्तिनः । ४ गर्भवासाद्यवस्था इति निघजः । ताश्च दश गर्भवासः जन्म बाल्यम् कौमारम् पौगण्डम् यौवनम् स्थविरता जरा प्राणरोधः नाशः चेति (वाच०) । ५ कामकृता विरहिणां नेत्ररागाद्यवस्था इति कामशास्त्रज्ञाः । ता अपि दश नयनप्रीतिः प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोथ संकल्पः । निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रपानाशः ॥ उन्मादो मूर्छा मृतिरित्येताः स्मरदशा दशैव स्युः इति (वाच०) । ६ नक्षत्रानुसारेण सूर्यादिग्रहाणां स्वामित्वेन भोग्यकालो दशा इति ज्योतिर्विदः । ७ वित्तमित्यजयपाल आह । दीपवर्ती इति काव्यज्ञा आहुः ।

दशापवित्रम्—[क] वास खण्ड । यथा दशापवित्रेण ग्रह संमार्ष्टि (जै० न्या० अ० ३ पा० १ अधि० ७)। [ख] दशापवित्र खण्डपट (जै० सू० वृ० अ० ३ पा० १ सू० १२)।

दा—(धातु) उत्सर्गपूर्व स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्व परस्वत्वेन संबन्ध (जै० सू० वृ० अ० ४ पा० २ सू० २९)।

दाक्षायणयज्ञः—आवृत्त्या युक्त प्रकृतौ दर्शपूर्णमासात्मको यज्ञो दाक्षायणयज्ञ । आवृत्तिप्रकारस्तु द्वे पौर्णमास्यौ यजेत द्वे अमावास्ये इत्यादिवाक्यशेषादवगम्यते (जै० न्या० अ० २ पा० ३ अधि० ४)।

दाक्षिण्यम्—तत्त्वज्ञानाभिनिवेशिनी बुद्धि (न्या० क० पृ० १०)।

दानम्—१ [क] स्वस्वत्वध्वंसविशिष्टपरस्वत्वानुकूलेच्छा । यथा ब्राह्मणाय धन ददातीत्यादौ ददात्यर्थ । अत्र तादृशस्वत्वरूपधात्वर्थतावच्छेदकफल एव द्वितीयार्थान्वय । उपेक्षायामतिव्याप्तिवारणाय परस्वत्वनिवेश (ग० व्यु० का० २ ख० १ पृ० ४३)। [ख] स्वस्वत्वध्वंसानुकूलपरस्वत्वप्रकारिकेच्छा । दान च न संप्रदानस्वत्वजनकम् अपि तु तत्स्वीकार एव इति मताभिप्रायेणेद निर्वचनम् । एत मते ब्राह्मणाय धन ददातीत्यादौ स्वत्वध्वंसरूपफलाश्रयत्वाद्धनस्य कर्मता इति बोध्यम् (ग० व्यु० का० २ पृ० ४३)। [ग] मूल्यग्रहण विना स्वस्वत्वध्वंसपरस्वत्वजनकत्याग इति संप्रदाय (दि० गु०)। यथा विप्राय गा ददातीत्यादौ ददात्यर्थ । अत्र मूल्यग्रहण विना विप्रोद्देश्यकगोवृत्तिस्वस्वत्वध्वंसपरस्वत्वजनकत्यागानुकूलकृतिमान् इत्यन्वयबोध (का० व्या० पृ० ५)। [घ] शास्त्रोक्तप्रदानस्वत्वावच्छिन्नद्रव्यत्याग इति रत्नाकरप्रभृतय । अत्रोद्देश्यपात्रविशेषो यदि न तद्द्रव्य स्वीकरोति तदा सोपाधित्यागविशेषस्यानिर्वाहान्न दातु स्वत्व निवर्तत इति तन्मताभिप्रायो ज्ञेय । [ङ] द्रालोकनप्रदानस्वत्वापादकद्रव्यत्याग इति केचिच्छास्त्रज्ञा आहु । अत्रायमाशय । प्रदान स्वाम्यकरणम् इति मनूक्ते दानमात्रात् संप्रदानस्य तद्विषयज्ञानाभावदशायामपि स्वत्वमुत्पद्यते पितु स्वत्वोपरमात्तद्धने गर्भस्थस्येव इति । तथा च दत्तस्य प्रतिग्रह. न तु प्रतिग्रहघटित दानम्

इति (वाच०)। २ परायत्तीकरणम्। तदायत्तीकरणं च तत्कर्तृक-निर्णेजनेच्छाप्रकाशको व्यापारः । यथा रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यादौ ददात्यर्थः। निर्णेजनं च मलापकर्षः । अत्र ददात्यर्थैकदेशे कर्तृत्वे रजकस्य संबन्धविवक्षायां शैषिकी षष्ठी इति ज्ञेयम् (ग० व्यु० का० ४ पृ० ९६)। शैषिकी षष्ठी च षष्ठी शेषे (पा० सू० २।३।५०) इत्यनेन सूत्रेण विधीयते । तदर्थश्च कारकप्रातिपदिकार्थातिरिक्तः संबन्धरूपोर्थः शेषः तद्विवक्षायां षष्ठी इति । ३ तत्कर्तृकताडनानुमति-प्रकाशकव्यापारः। यथा हन्तुः पृष्ठं ददातीत्यादौ ददात्यर्थः । अत्रापि ददात्यर्थैकदेशे कर्तृत्वे हन्तुः संबन्धविवक्षायां षष्ठी इति ज्ञेयम् । एवम् संवाहकस्य चरणं ददातीत्यादावूहनीयम् (ग० व्यु० का० ४ पृ० ९६) (ल० म० सुव० पृ० १०१)। ४ उत्पादकव्यापारः। यथा शत्रवे भयं ददातीत्यादौ ददात्यर्थः । अत्र ददातेः जनयति इत्यर्थो भाक्तः। एवं च उत्पादकव्यापाररूपे धात्वर्थे भयरूपं यत् कर्म तद्योगितयोद्देश्यत्वाच्छत्र्वादेः संप्रदानत्वम् (ग० व्यु० का० ४ पृ० ९५)। ५ संयोगविशेषानुकूलो व्यापारः। यथा खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददातीत्यत्र ददात्यर्थः। चपेटा प्रसृतकरतलम् (ल० म० सुव० पृ० १०१)। ६ बोधनम्। यथा न शूद्राय मतिं दद्यात् (मनुः अ० ४ श्लो० ८०) इत्यादौ ददात्यर्थः । अत्र मतिशब्देन तज्जनकं वेदादिरूपं शास्त्रमुच्यते (ल० म० सुव० पृ० १०१) । कुल्लूकभट्टस्तु मतिशब्देन दृष्टार्थोपदेश उच्यते धर्मोपदेशस्य पृथङ्निर्देशात् इत्याह (मनु० टी० ४।८०)। ७ छेदनम्। ८ पालनम् । ९ शुद्धिः। १० गजमदजलमिति काव्यज्ञा आहुः (वाच०)।

दायः—यद्धनं स्वामिसंबन्धादेव निमित्तादन्यस्य स्वं भवति तत् (मिताक्षरा अ० २ श्लो० ११४)।

दायादबान्धवः—औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च। गूढोपन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट्॥ (मिताक्षरा० अ० २ श्लो० १३२)।

दार्ष्टान्तिकत्वम्—दृष्टान्तप्रयुक्तोपमेयत्वम्। यथा चन्द्रवन्मुखमित्यादौ मुखस्य दार्ष्टान्तिकत्वम्।

दासः—दीयतेस्मै स्वामिना सर्वं यथाभिलषितमिति दासः (सर्व० स० पृ० १९१ प्रत्यभि०)। दासभेदा मिताक्षरायामुक्ताः। गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः। अनाकालभृतस्तद्वदाहितः स्वामिना च यः॥ मोक्षितो महतश्चर्णाद्युद्धप्राप्तः पणे जितः। तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः॥ भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाहृतः। विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः॥ (मिताक्षरा २।१८२)।

दिक्—(द्रव्यम्) अकालत्वे सत्यविशेषगुणा महती (सर्व० पृ० २१९ औलू०)। दिक्चानियतोपाध्युन्नायिकास्ति (वै० उ० २।२।१०)। कालस्तु नियतक्रियासंबन्धघटक एवेति न तस्य प्राच्यादिसंबन्धघटकता (प० मा०)। अयं भावः। भवति हि यदपेक्षया यो वर्तमानः स तदपेक्षया वर्तमान एव इति कालो नियतोपाध्युन्नायकः। दिगुपाधौ तु नैव नियमः। यं प्रति या प्राची तं प्रत्येव कदाचित्तस्याः प्रतीचीत्वात् इति (वं० उ० २।२।१०)। दिक् जगदाधारा निखिलकार्यनिमित्तकारणं च इति विज्ञेयम् (सि० च० १ पृ० १०) (त० दी० १ पृ० १०)। अत्र शाब्दिकाः शब्दतन्मात्रपरिणाम एव दिक् इत्याहुः (ल० म० लका० पृ० २०)। दिशो लक्षणं च प्राच्यादिव्यवहारजनकतावच्छेदकमुख्यविशेष्यत्वम् (वाक्य० १ पृ० ५)। विभुत्वे सति दैशिकपरत्वापरत्वासमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वाद्युपाधिरूपं दिक्त्वम् (प० मा०)। सा च दिक् दूरान्तिकादिधीहेतुः (भा० प० श्लो० ४७)। दूरत्वं दैशिकपरत्वम्। तच्च बहुतरमूर्तसंयोगविशिष्टपिण्डज्ञानादुत्पद्यते। अन्तिकत्वं तु दैशिकमपरत्वम्। तच्च अल्पतरमूर्तसंयोगविशिष्टपिण्डज्ञानादुत्पद्यते (सि० च० १ पृ० १०)। तथा च इतोल्पतरसंयुक्तसंयोगाश्रयादिदं बहुतरसंयुक्तसंयोगाधिकरणं परम् इतश्च संयुक्तसंयोगभूयस्त्वाधिकरणादिदं संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वाधिकरणमपरम् इति नियतदिग्देशयोः समानकालयोः पिण्डयोर्यतो द्रव्याद्भवति सा दिगित्यर्थः (वै० उ० २।२।१०)।

अत्र सूत्रम् इत इदमिति यतस्तद्दिश्यं लिङ्गम् (वै० २।२।१०) इति। अस्मादिदं दूरम् अस्मादिदमन्तिकम् इति दैशिकपरत्वापरत्वबुद्धिर्यतस्तद्दिग्लिङ्गम्। तथा दैशिकपरत्वापरत्वासमवायिकारणसंयोगाश्रयतया दिक् सिध्यति (वै० वि० २।२।१०) (मु० १)। दिक्च पूर्वादिप्रत्ययैरनुमेया। तेषामन्यनिमित्तासंभवात् (त० भा०)। दूरत्वसंनिहितत्वज्ञानाधीनपरत्वापरत्वानुमेयेति यावत् (प्र० प्र०) (त० कौ० पृ० ३)। तथा च तादृशपरत्वापरत्वे सासमवायिकारणके भावकार्यत्वाद्घटवत् इत्यनुमानं द्रष्टव्यम्। अत्रासमवायिकारणं च दिक्पिण्डसंयोगः तदाश्रयो दिगिति दिक्सिद्धिर्बोध्या। दिक् च पूर्वादिप्रत्ययलिङ्गा इति प्रशस्तपादैरुक्तम् (प्रश० पृ० ८)। मूर्तं द्रव्यमवधिं कृत्वा मूर्तेष्वेव द्रव्येषु एतस्मादिदं पूर्वेण दक्षिणेन पश्चिमेन उत्तरेण पूर्वदक्षिणेन दक्षिणापरेण अपरोत्तरेण उत्तरपूर्वेण अधस्तात् उपरिष्टाच्च इति दश प्रत्यया यतो भवन्ति सा दिक्। अत्रोच्यते। क्वचैकमवधिं तस्मादिदं पूर्वं च पश्चिमम्। इति निर्दिश्यते देशो यया सा दिगिति स्मृता॥ इति। दिग्लिङ्गाविशेषादिश एकत्वेपि परमर्षिभिः श्रुतिस्मृतिलोकसंव्यवहारार्थं मेरुं प्रदक्षिणीकृत्य वर्तमानस्य भगवतः सवितुर्ये संयुक्ता लोकपालपरिगृहीतदिक्प्रदेशास्तेषां प्राच्यादिभेदेन दशविधाः संज्ञाः कृताः। अतो भक्त्या दश दिशः सिद्धाः। तथा च दिग्दशविधा। प्राची अवाची प्रतीची उदीची आग्नेयी नैर्ऋती वायवी ऐशानी ऊर्ध्वा अधः इति (वै० उ० २।२।१०) (वै० २।२।१५-१६) (वराहपु०)। तासामेव पुनर्देवतापरिग्रहवशाद्दश संज्ञा भवन्ति माहेन्द्री वैश्वानरी याम्या नैर्ऋती वारुणी वायव्या चान्द्रमसी ऐशानी ब्राह्मी नागी च इति (प्रशस्त० पृ० ८)। प्राच्यादिव्यवहारहेतुर्दिक् (त० सं०)। इयं प्राची इयं प्रतीची इत्यादिवाक्यप्रयोगरूपव्यवहारहेतुरित्यर्थः (वाक्य० २ पृ० ५)। उदयाचलाद्युपाधियोगात्प्राच्यादिव्यवहारभागित्यर्थः (प्र० प्र०)। तथा च प्राच्यां घटः इत्यादिव्यवहारबलादुदयाचलसंयोगादिलक्षणघटादिसंबन्धघटकत्वेन दिक्सिद्धिः (प० मा०)। सा चैका नित्या नित्या च (वै० २।२।

११-१२) (त० सं०) । तथाप्युपाधिभेदाच्चतुर्विधा प्राची प्रतीची उदीची दक्षिणा चेति (त० कौ० पृ० ३) (त० भा० पृ० ३१) । अत्रायं नियमः सर्वेषामेव वर्षाणां मेरुरुत्तरतः स्थितः इति (मु० १ दिक्० पृ० ९४) (सि० च० १ पृ० १०) । यद्यपि दिगेकैव तथाप्युपाधिभेदात्प्राच्यादिभेदव्यवहारः (भा० प० श्लो० ४८) । कार्यभेदाच्च *नाना* (वै० २।२।१३-१४) । *दिशि पञ्च गुणा वर्तन्ते* । संख्या परममहत्परिमाणं पृथक्त्वं संयोगः विभागश्चेति (त० भा० पृ० ३१) (भा० प० श्लो० ३३) ।

दिगुपाधिः—प्राच्यादिव्यवहारोपपादकं मूर्तद्रव्यम् । यथा उदयाचलः प्राच्या उपाधिः (वै० २।२।१४-१६) । दिगुपाधयः पञ्च मूर्तानि पृथिवी आपः तेजः वायुः मनश्चेति ।

दिग्विशेषणता—(स्वरूपसंबन्धः) सर्वाधारतानियामको दिक्कृतविशेषणताख्यः । अयमेव दैशिकविशेषणताशब्देन व्यवह्रियते ।

दिङ्मात्रम्—१ स्वल्पम् । २ एकदेशः । यथा दिङ्मात्रमुदाह्रियते इत्यादौ ।

दिनम् / दिवसः—सूर्यकिरणावच्छिन्नः कालः । यथा आयोजयत्स धर्मात्मा दिवसे दिवसेत्र च (भा० उ० अ० १८२) इत्यादौ (वाच०) । पुरुषार्थचिन्तामणौ त्वित्थमुक्तम् । तिथिनैकेन दिवसश्चान्द्रमानेन कीर्तितः । अहोरात्रेण चैकेन सावनो दिवसः स्मृतः ॥ आदित्यभागभोगेन सौरो दिवस उच्यते । चन्द्रनक्षत्रभोगेन नाक्षत्रो दिवसः स्मृतः ॥ (पु० चि० पृ० २) । नाडीषष्टितमस्तत्र सावनो दिवसः स्मृतः । त्रिंशभागोर्कराशेस्तु दिवसः सौर उच्यते ॥ चान्द्रस्तु तिथ्यवच्छिन्नो भौमो भूपरिधेर्मतः इति (वाच०) । दिवसश्चतुर्विधः मानुषपित्र्यदैवब्राह्मभेदात् । तत्र षष्टिदण्डात्मको मानुषो दिवसः । चान्द्रमासात्मकः पित्र्यः । सौरवर्षरूपो दैवः । ब्राह्मः कल्परूपः इति ।

दिवाकरः—(तिथिः) सप्तमी । यथा रुद्रविद्धो दिवाकर इत्यादौ । रुद्रः अष्टमी । दिवाकरः सप्तमी (पु० चि० पृ० १००) ।

दीक्षा—१ नियमः । यथा द्वादश यागाङ्गदीक्षाः इत्यादौ । दीक्षणीयेष्ट्या संपन्नः संस्कारो दीक्षा (जै० न्या० अ० ६ पा० ५ अधि० ८) । २ उपनयनसंस्कार इति धर्मज्ञाः । ३ अभीष्टदेवमन्त्रग्रहणे तदुपदेश इति तान्त्रिका आहुः । अत्रोच्यते दीयते विमलं ज्ञानं क्षीयते कर्मवासना । तेन दीक्षेति सा प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्ववेदिभिः ॥ इति ।

दीक्षाकारि पञ्चकम्—द्रव्यं कालः क्रिया मूर्तिर्गुरुश्चैव हि पञ्चमः (सर्व० सं० पृ० १६४ नकुली०) ।

दीपनम्—तारमायारमायोगो मनोर्दीपनमुच्यते (सर्व० सं० पृ० ३७० पात०) ।

दीर्घत्वम्—१ (परिमाणम्) इदं दीर्घम् इति व्यवहारसिद्धः परिमाणविशेषः (वै० वि० ७।१।१७) । अवयवसंयोगविशेष इति केचित् (दि० गु० पृ० २०६) । महत्त्वावान्तरभेद इति सांख्या आहुः (वाच०) । २ द्विमात्राकालिकात्वमिति शाब्दिका वदन्ति । अत्र शिक्षा एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते । त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्धमात्रकम् ॥ इति (वाच०) । ३ सिंहकन्यातुलावृश्चिकराशिषु दीर्घत्वमिति ज्योतिःशास्त्रज्ञाः (वाच०) ।

दुःखम्—१ (गुणः) [क] बाधनालक्षणम् (गौ० १।१।२१) । बाधना पीडा । तदेव लक्षणं स्वरूपं यस्य तदित्यर्थः (गौ० वृ० १।१।२१) (मु०) । दुःखं तु मनसैव गृह्यते । न्यायनये जीवमात्रवृत्ति चेति विज्ञेयम् । सांख्यमते तु दुःखं चित्तादिधर्म इति ज्ञेयम् । न्यायनये तल्लक्षणं च इतरद्वेषानधीनद्वेषविषयत्वम् । सर्पादावतिव्याप्तिवारणाय इतरद्वेषानधीनेति द्वेषविशेषणं दत्तम् । तेन सर्पद्वेषस्य सर्पजन्यदुःखद्वेषजन्यत्वान्नातिव्याप्तिः (न्या० बो० गु० पृ० २१) । अथवा अनिष्टसाधनताज्ञानानधीनद्वेषविषयत्वम् (वाक्य० गु० पृ० २१) । दुःखत्वं जातिविशेषः (गौ० वृ० १।१।२१) (मु०) । कणादश्च कण्ठतः सुखदुःखयोर्मिथो भेदमाह (वै० १०।१।१) । दुःखस्य कार्यं च दैन्य-

मुखमालिन्यादि इति प्रशस्तपादाचार्यादयः (वै० उ० १०।१।१ पृ० ४१७)। कविकल्पलतायां लोकसिद्धानि कानिचिद् दुःखकारणानि दर्शितानि। तानि यथा पारतन्त्र्यम् आधिः व्याधिः मानच्युतिः शत्रुः कुभार्या नैःस्व्यम् कुग्रामवासः कुत्सितसेवनम् बहुकन्या. वृद्धत्वम् परगृहवासः वर्षाप्रवासः भार्याद्वयम् कुभृत्यः दुर्हलकरणकृषिः इति। एवम् वराहपुराणादावपि कतिचिद् दुःखकारणान्युक्तानि तानि तत एव वेद्यानि (वाच०)। [ख] प्रतिकूलवेदनीयम् (वात्स्या० १।१।२) (त० सं०)। प्रतिकूलवेदनीयतया बाधनात्मकमित्यर्थः (सर्व० पृ० २४६ अक्ष०)। अत्र प्रतिकूलत्वं च द्विष्टत्वम्। अत्रेदं बोध्यम्। दुःखं प्रतिकूलवेदनीयतया स्वतो द्वेषविषयः। दुःखसाधनं तु द्विष्टसाधनताज्ञानाद्द्वेषविषयः (वाच०) इति। दुःखत्वज्ञानादेव सर्वेषां दुःखं स्वाभाविकद्वेषविषयः। दुःखसाधनं तु द्विष्टसाधनत्वज्ञानाद्द्वेषविषयः (मु० गु० पृ० २२०)। दुःखं द्वेषविषयः इति वाक्यवृत्तिः (वाक्य० गु० पृ० २१)। [ग] द्वेषाजन्यद्वेषविषयः (प्र० प्र० गु० पृ० १७)। [घ] अधर्मजन्यम् सचेतसां प्रतिकूलम् (भा० प० श्लो० १४६)। अधर्ममात्रासाधारणकारणकगुण इत्यर्थः (सि० च० पृ० ३५)। तच्च दुःखमेकविंशतिभेदभिन्नम्। तथाहि शरीरम् षडिन्द्रियाणि षड्विषयाः षड्विधानि प्रत्यक्षाणि सुखं दुःखं चेति। तत्र शरीरं दुःखायतनत्वाद् दुःखम्। इन्द्रियाणि विषयाः प्रत्यक्षाणि च तत्साधनत्वात्। सुखं च दुःखानुषङ्गात्। दुःखं तु स्वरूपत एवेति। सिद्धान्तचन्द्रोदये च दुःखं चतुर्विधमित्युक्तम् (सि० च० पृ० ३५)। देहेन्द्रियादिकं दुःखजनकत्वाद् दुःखत्वेनोपचर्यते (ता० र० श्लो० ३२)। [ङ] बुद्धितत्त्वस्य परिणामविशेषः। स च रजःकार्यः इति सांख्याः (सां० कौ०)। अत्रोच्यते। दुःखं त्रिविधम्। आध्यात्मिकम् आधिभौतिकम् आधिदैविकं चेति। तत्राध्यात्मिकं द्विविधम्। शारीरम् मानसं च। तत्र शारीरम् वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यनिमित्तम्। मानसं तु कामक्रोधलोभमोहभयेर्ष्याविषादविषयविशेषादर्शननिबन्धनम्। सर्वं चैतदान्तरोपायसाध्यत्वादाध्यात्मिकं दुःखम्।

बाह्योपायसाध्यं च दुःखं द्वेधा । आधिभौतिकम् आधिदैविकं च । तत्राधिभौतिकं मानुषपशुपक्षिसरीसृपस्थावरनिमित्तम् । आधिदैविकं यक्षराक्षसविनायकग्रहावेशनिबन्धनं चेति (सां० कौ०) । [च] उपघातलक्षणं दुःखम् । विषयानभिप्रेतविषयसान्निध्ये सति अनिष्टोपलब्धीन्द्रियार्थसंनिकर्षाद्धर्माद्यपेक्षादात्ममनसोः संयोगात् अमर्षोपघातदैन्यनिमित्तमुत्पद्यते । तद्दुःखम् अतीतेषु सर्पव्याघ्रचौरादिषु स्मृतिजम् । अनागतेषु संकल्पजम् इति (प्रशस्त० २ पृ० ३२) । २ दुःखं संसारिणः स्कन्धास्ते च पञ्च प्रपञ्चिताः (सर्व० स० पृ० ४६ बौ०) ।

दुःखान्तः—मोक्षः । दुःखान्तो द्विविधः अनात्मकः सात्मकश्चेति । तत्रानात्मकः सर्वदुःखानामत्यन्तोच्छेदरूपः । सात्मकस्तु दृक्क्रियाशक्तिलक्षणमैश्वर्यम् (सर्व० स० पृ० १६६ नकुली०) ।

दुर्गा—नववर्षा कन्या (कल्याणीशब्दे दृश्यम्) ।

दूरत्वम्—दैशिकं परत्वम् (मु० १ पृ० ९३) । स च गुणविशेष एव इति नैयायिकाः । वैशेषिकास्तु दिक्कृतो विप्रकर्षः न तु गुणः इत्याहुः । यथा दूरान्तिकादिधीहेतुरेका नित्या दिगुच्यते (भा० प० श्लो० ४७) इत्यादौ । झल्कीग्रामात्खेटकग्रामापेक्षया भगद्दरग्रामस्य दूरत्वम् । अत्रेदं बोध्यम् । दूरत्वं च भ्रमविशेषे कारणम् । यथा चन्द्रादेः स्वल्पपरिमाणभ्रमे दूरत्वं दोषः कारणं भवति (मुक्ता० गु० पृ० २११) । अत्रोक्तम् दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् । पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधः स्मृतः ॥ (भा० प० गु० श्लो० १३२) इति ।

दूषकत्वम्—स्वदोषवत्त्वसाधकत्वम् । यथा विपक्षवृत्तित्वं साधारणत्वम् । तन्मात्रस्य दूषकत्वात् (चि० २ साधा० पृ० ८७) इत्यादौ । यथा वा वेदविनिन्दकाश्चैव वेदानां चैव दूषकाः । वेदानां निन्दकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥ (भा० अनु० श्लो० १६४४) इत्यादौ ।

दूषणम्—बाधकप्रमाणोपन्याससद्युक्तिभिः खण्डनम् (जै० सा० ८०) ।

दृक्शक्तिः—दृक्शक्तिरेकापि विषयभेदात्पञ्चविधोपचर्यते दर्शनं श्रवणं मननं विज्ञानं सर्वज्ञत्वं चेति (सर्व० सं० पृ० १६६ नकु०) ।

दृष्टान्तः—१ [क] लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः (गो० १।१।२५) । लोकसाम्यमनतीता लौकिका नैसर्गिकं वैनयिकं बुद्ध्यतिशयमप्राप्ताः । तद्विपरीताः परीक्षकास्तर्केण प्रमाणैरर्थं परीक्षितुमर्हन्तीति । यथा यमर्थं लौकिका बुध्यन्ते तथा परीक्षका अपि सोऽर्थो दृष्टान्तः । दृष्टान्तविरोधेन हि प्रतिपक्षाः प्रतिषेद्धव्या भवन्तीति । दृष्टान्तसमाधिना च स्वपक्षाः स्थापनीया भवन्तीति । अवयवेषु चोदाहरणाय कल्पत इति (वात्स्या० १।१।२५) । वृत्तिकारैरप्युक्तम् । लौकिकोऽप्राप्तशास्त्रपरिशीलनजन्यबुद्धिप्रकर्षः प्रतिपाद्य इति फलितोऽर्थः । परीक्षकः शास्त्रपरिशीलनप्राप्तबुद्धिप्रकर्षः प्रतिपादक इति फलितोऽर्थः । बुद्धेः साध्यसाधनोभयविषयिण्याः तदभावविषयिण्या वा साम्यमविरोधो यस्मिन्नर्थे सोऽर्थो दृष्टान्तः (गो० वृ० १।१।२५) । [ख] यत्र लौकिकपरीक्षकाणां दर्शनं न व्याहन्यते सः (वात्स्या० १।१।१) । [ग] वादिप्रतिवादिनोः साध्यसाधनोभयप्रकारकतदभावद्वयप्रकारकान्यतरनिश्चयविषयः (गौ० वृ० १।१।२५) । [घ] प्रत्यक्षविषयोऽर्थः (न्या० वा० १ पृ० १६) । किमुक्तं भवति लौकिकपरीक्षकाणां दर्शनाविघातहेतुरिति । एवं चात्मादिव्याप्तिरिति । दर्शनाविघातहेतुत्वेन दृष्टान्ते वर्तमान आत्मादि व्याप्तं भवति (न्या० वा० १ पृ० १६) । [ङ] व्याप्तिसंवेदनभूमिः (सर्व० पृ० २३८ अक्ष०) । [च] वादिप्रतिवादिनोः संप्रतिपत्तिविषयोऽर्थः (त० भा० पृ० ४२) (दि०) । यथा पर्वतो वह्निमान्धूमान्महानसवदित्यादौ महानसो दृष्टान्तः (त० सं०) । दृष्टान्तो द्विविधः । साधर्म्यदृष्टान्तः वैधर्म्यदृष्टान्तश्च । साधर्म्यदृष्टान्तः अन्वयदृष्टान्तः । स च साध्यसाधनोभयवत्तानिश्चयविषयः (दि० १ पृ० ३२) । वैधर्म्यदृष्टान्तश्च व्यतिरेकदृष्टान्तः । तत्राद्यः पर्वते वह्निसाधने धूमवत्त्वस्य हेतोर्महानसः । द्वितीयः तत्रैव धूमस्य हेतोर्महाह्रदः इति (त० भा० पृ० ४२) (त० सं०) । २ अर्थालंकार-

विशेषो दृष्टान्त इत्यालंकारिका आहुः । ३ शास्त्रम् । ४ मरणमिति काव्यज्ञा आहुः (वाच०) ।

दृष्टान्ताभासः—निदर्शनाभासशब्दवदस्यार्थोनुसंधेयः ।

दृष्टार्थकः—(प्रमाणशब्दः) [क] यस्येह दृश्यतेर्थः स दृष्टार्थः (वात्स्या० १।१।८) । [ख] शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणगम्यार्थकः शब्दः (गौ० वृ० १।१।८) । यथा घटः पटः इत्यादिशब्दो दृष्टार्थकः ।

देवता—अग्नीन्द्रादयः । निरुक्ते दैवतखण्डे देवताभेदानाह यास्कमुनिः । अग्न्यादिदेवपत्न्यन्तं देवताकाण्डमुच्यते । वाय्वादयो भगान्ताः स्युरन्तरिक्षस्थदेवताः ॥ सूर्यादिदेवपत्न्यन्ता द्युस्थाना देवता इति । देवतानां प्राधान्यतस्त्रयस्त्रिंशत्त्वमुक्तम् । स्वस्वगणपत्नीसहितानां तासां त्रयस्त्रिंशत्कोटिसंख्याकत्वमुक्तं पद्मपुराणे उत्तरखण्डे । यथा सदारा विबुधाः सर्वे स्वानां गणैः सह । त्रैलोक्ये ते त्रयस्त्रिंशत्कोटिसंख्यातयाभवन् ॥ इति (वाच०) । देवतात्वं च [क] मन्त्रकरणकहविःकर्मकत्यागभागित्वेनोद्देश्यत्वम् (वि० ४) (त० प्र० ४ पृ० १२३) । मन्त्रप्रयोज्यहविःसंबन्धवत्त्वेनोद्देश्यत्वमिति यावत् । हविर्निष्ठं त्यागजन्यं फलम् स्वत्वम् । तदाश्रयतया (तत्संबन्धितया) उद्देश्यत्वम् इति तु वर्तुलार्थः । अत्र पदप्रयोजनं कथ्यते । स्वर्गसंबन्धितयोद्देश्यत्वस्य त्यागकर्तरि सत्त्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय हविरिति । कोदात् कस्माददात् इति मन्त्रकरणकघृतादिरूपहविःस्वत्वभागितयोद्देश्यत्वस्य प्रतिग्रहीतरि सत्त्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय मन्त्रपदं त्यागकर्तृमन्त्रपरम् । तपोविभ्यः पृथग्दद्यात् इत्यादिना पार्वणादौ पत्न्या अपि स्वत्वभागितया तत्रातिव्याप्तिवारणायोद्देश्यत्वम् इति (त० प्र० ख० ४ पृ० १२३) । [ख] द्रव्यत्यागोद्देश्यत्वम् (ग० व्यु० का० १ पृ० ३) (कृष्ण०) । वेदबोधितावाधितद्रव्यस्वामित्वप्रकारेणेच्छाविषयत्वमित्यर्थः (वै० सा० द०) । यथा अग्नये स्वाहा पितृभ्यः स्वधेत्यादावग्न्यादीनां चेतनानामेव देवतात्वम् (त० प्र० ४ पृ० १२३) । अत्र देवतात्वे प्रमाणम् अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परमस्तदन्तरेण सर्वा अन्या देवताः ।

इति (ऋ० ब्रा० १।१।१) । पितरो देवताः इति च (ग० व्यु० का० १ पृ० २) । अत्रोच्यते । वसुरुद्रादितिसुताः पितरः श्राद्धदेवताः । प्रीणयन्ति मनुष्याणां पितॄन् श्राद्धेन तर्पिताः ॥ इति (याज्ञ० अ० १ श्लो० २६८) । [ग] मीमांसकास्तु देशनादेशितचतुर्थ्यन्तपदनिर्देश्यत्वम् इत्याहुः । यथा इन्द्राय स्वाहा अग्नये स्वाहेत्यादिमन्त्राणामेव देवतात्वम् । तदर्थश्च देशनया तद्धितादिरूपया देशितम् बोधितम् चतुर्थ्यन्तपदनिर्देश्यत्वम् तच्छन्दोच्चारणम् यत्र तत् तथा । इन्द्राय इत्युच्चार्य दद्यात् इति वेदेन बोधनात् । अत्रोक्तम् तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रलिङ्गेन वा पुनः । देवतासंगतिस्तत्र दुर्बलं तु परं परम् ॥ इति (त० प्र० ख० ४ पृ० १२२) । याज्ञवल्क्य आह यस्य यस्य तु मन्त्रस्य उद्दिष्टा देवता तु या । तदाकारं भवेत्तस्य देवत्वं देवतेति च ॥ इति (वाच०) । अत्र विशेषः । शब्दमयी देवता इति केचिदाहुः । अर्थोपहितः शब्द एव देवता इत्यपरे अमन्यन्त (त० प्र० ख० ४ पृ० १२२) । [घ] वेदमेयत्यागोद्देश्यत्वम् । अत्रोद्देश्यत्वं च तस्येदम् इत्यारोपज्ञानविषयत्वम् (श्राद्धविवेके) । मन्त्रस्तुत्यत्वं वा । तदुभयं पितॄणामस्तीति श्राद्धादौ तेषां देवतात्वम् (वाच०) । [ङ] मन्त्रेण द्योत्यत्वम् । यथाह ऋग्वेदभाष्योपोद्घाते माधवः तथा देवनार्थदीव्यतिधातुनिमित्तो देवशब्दः इति । एतदाम्नायते देवनाद्वै देवोभूदिति तद्देवानां देवत्वमिति । अतः दीव्यतीति देवः मन्त्रेण द्योत्य इत्यर्थः इति ।

देशः—येनार्थानुसंधानपूर्वकं ज्ञानतपोवृद्धी प्राप्नोति स देशो गुरुजनादिः (सर्व० सं० पृ० १६३ नकु०) ।

देशना—नियोगः (विध्यादिः) । यथा एकोद्दिष्टादिहृद्धादौ ह्रासवृद्ध्यादिदेशना (व्यास०) इत्यादौ (वाच०) ।

दैवः—(विवाहः) यज्ञस्थऋत्विजे दैवः । यस्मिन्यज्ञानुष्ठाने वितते ऋत्विजे शक्त्यलंकृता कन्या दीयते सः ।

दैविकम्—देवानुद्दिश्य क्रियते यत्तद्दैविकमुच्यते (पु० चि० पृ० ३९) ।

दैशिकम्— १ देशकृतम् देशसंबन्धि वा । यथा परत्वमपरत्वं च द्विविधं परिकीर्तितम् । दैशिकं कालिकं चापि मूर्त एव च दैशिकम् ॥ (भा० प० श्लो० ११२) इत्यादौ । अत्रार्थे देशेन निर्वृत्तम् दैशिकम् इति विग्रहो द्रष्टव्यः (वाच०) । २ मन्त्राद्युपदेशकर्ता गुरुर्दैशिकः इति धर्मज्ञा आहुः ।

दैशिकविशेषणता—(स्वरूपसंबन्धः) अभावीयदैशिकस्वरूपसंबन्धः । यथा भूतले घटो नास्तीत्यादौ भूतलघटाभावयोः संबन्धः ।

दोषः—१ अप्रमाया असाधारणकारणम् (त० दी० गु० पृ० ३६) । अप्रमात्वाधिकदेशवृत्तिधर्मानवच्छिन्नाप्रमानिष्ठकार्यतानिरूपितकारणताशालीत्यर्थः (नील० गु० पृ० ३६—३७) । यथा दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् । पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधः स्मृतः ॥ (भा० प० श्लो० १३२) इत्यादौ काचकामलपित्तमण्डूकवसाञ्जनादिर्भ्रमोत्पादको दोषः (मु० गु० पृ० २११) । तथाहि शङ्खे पीतभ्रमे पित्तं दोषः । क्वचित् चन्द्रादेः स्वल्पपरिमाणभ्रमे दूरत्वं दोषः । क्वचिच्च वंशोरगभ्रमे मण्डूकवसाञ्जनम् । इत्येवंरूपदोषा अननुगता एव भ्रान्तिजनका इत्यर्थः (मु० गु० प० २११) । २ प्रवर्तनालक्षणा दोषाः (गौ० १।१।१८) । प्रवर्तना प्रवृत्तिहेतुत्वम् । अत्र विग्रहः । प्रवर्तना प्रवृत्तिजनकत्वम् । तदेव लक्षणं येषाम् इति (गौ० वृ० १।१।१८) । दोषास्तु बुद्धिसमानाश्रयत्वादात्मगुणाः (वात्स्या० ४।१।२) । का पुनरियं प्रवर्तना । यथा अवशः प्रवर्तते तं प्रवर्तमानं रागादयः प्रवर्तयन्तीति । सेयं प्रवृत्तिहेतुत्वात्प्रवर्तनेत्युच्यते (न्या० वा० १।१।१८ पृ० ८५) । ज्ञातारं हि रागादयः प्रवर्तयन्ति पुण्ये पापे वा । यत्र मिथ्याज्ञानं तत्र रागद्वेषाविति । प्रत्यात्मवेदनीया हीमे दोषाः कस्मात् लक्षणतो निर्दिश्यन्त इति । कर्मलक्षणाः खलु रक्तद्विष्टमूढाः । रक्तो हि तत्कर्म कुरुते येन कर्मणा सुखं दुःखं वा भजते । तथा द्विष्टः तथा मूढः इति । दोषा रागद्वेषमोहा इत्युच्यमाने बहु नोक्तं भवतीति (वात्स्या० १।१।१८) (त० दी० पृ० ४२) । अत्रत्यम् दोषलक्षणं च लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वे सति प्रमात्वान्यत्वे सति प्रवृत्तिजनकत्वम् । लौकि-

कप्रन्यक्षविषयत्वे सतीत्युक्त्या शरीरादृष्टेश्वरेच्छादौ नातिव्याप्तिः। यागादिगोचरप्रमावारणाय प्रमान्यत्वे सतीत्युक्तम् (गौ० वृ० १।१।१८)। अथवा दोषत्वं प्रमाकारणीभूताभावप्रतियोगित्वम् (मू० म० प्रामा० उप० पृ० ३२४)। दोषाणां त्रयः पक्षाः रागपक्षः द्वेषपक्षः मोहपक्षश्च। तत्राद्यः पक्षः कामः मत्सरः स्पृहा तृष्णा लोभः माया दम्भः इति। द्वितीयः पक्षः क्रोधः ईर्ष्या असूया द्रोहः अमर्षः अभिमानः इति। तृतीयः पक्षः विपर्ययः संशयः तर्कः मानः प्रमादः भयम् शोकः इति (गौ० वृ० ४।१।३) (वात्स्या० ४।१।३)। ३ व्याप्त्यतिव्याप्त्यन्यतरप्रयोजनविघटको धर्मः। स च लक्षणदोष इति व्यवह्रियते। यथा एकशफत्वस्य गोर्लक्षणस्यासंभवः। स च दोषस्त्रिविधः। अव्याप्तिः अतिव्याप्तिः असंभवश्च (नील० १ पृ० १)। ४ अनुमितितत्करणपरामर्शतदन्यतरप्रतिबन्धकयथार्थज्ञानविषयः (त० दी० २ पृ० २४)। अथवा यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितितत्कारणीभूतपरामर्शतदन्यतरप्रतिबन्धकत्वं सः। स च दोषः पञ्चविधः सव्यभिचारत्वम् (व्यभिचारः) विरोधः सत्प्रतिपक्षः असिद्धिः बाधश्च इति (चि० २ पृ० ८३-८४) (न्या० बो० २ पृ० १७)। स च हेतुदोषः हेत्वाभासश्च इत्यपि व्यवह्रियत इति विज्ञेयम्। तल्लक्षणादिकं च हेत्वाभासशब्दव्याख्यानावसरे सविस्तरं सपादयिष्यत इत्यत्रैव विरम्यते। ५ विध्युल्लङ्घनजन्यः अदृष्टविशेषो दोषः (प्रत्यवायः) इति मीमांसका आहुः। गुरुतल्पगमनामक्ष्यभक्षणादिजन्यपापविशेषः इति धर्मज्ञाः पौराणिकाश्च सजगदिरे। ६ काव्यशास्त्रे अपकर्षप्रयोजको वस्तुनिष्ठो धर्मविशेषः (वाच०)। अत्रोच्यते। स्याच्चेतो विशता येन सक्षतारमणीयता। शब्देऽर्थे च कृतोन्मेषं दोषमुद्घोषयन्ति तम्॥ (चन्द्रालो०) इति। अथवा मुख्यार्थहतिः (काव्य० प्र० उ० ७ श्लो० ४८)। यथा यतिभङ्गश्रुतिकटुत्वादयः पदादिगतदोषाः संभवन्ति इति वदन्ति। अत्रोच्यते। दुष्टं पदं श्रुतिकटु च्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तमसमर्थम्। निहतार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकं त्रिधाश्लीलम्॥ संदिग्धमप्रतीतं ग्राम्यं नेयार्थ-

मथ भवेक्लिष्टम्। अविमृष्टविधेयांशं विरुद्धमतिकृत् समासगतमेव ॥ इति (दोषाः १८) (काव्य० प्र० उ० ७ श्लो० ५०–५१)। एवम् वाक्यमात्रगतदोषाः रसदोषाः साक्षात्परंपरया वा तत एव विज्ञेयाः। ७ वातपित्तकफजाः इति त्रयो भ्रमदोषाः इति भिषजः प्रवदन्ति। अत्रोच्यते। वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषाः समासतः। विकृताविकृता देहं घ्नन्ति ते वर्धयन्ति च ॥ इति (वाग्भट०)। अत्र विशेषः। विरज्वरे वातकफोल्बणे वा त्रिदोषजे वा दशमूलमिश्रः। किराततिक्तादिगणः प्रयोज्यः शुद्ध्यर्थिने वा त्रिवृताविमिश्रः ॥ इति (चक्रदत्त०)। अत्रार्थे दोषशब्दे दुष वैकृत्ये इति दुषधातोः करणे घञ्। तथा चोक्तम् धातवश्च मलाश्चापि दुष्यन्त्येभिर्यतस्ततः। वातपित्तकफा एते त्रयो दोषा इति स्मृताः ॥ इति (वाग्भट०)। अत्र द्विषष्टिर्दोषभेदाः इति सुश्रुतकारा आहुः। ८ अनुयोगदेशान्तरापर्यटनदर्शनीयवस्त्वायनवलोकनादयो दोषाः इतीदानींतना विद्वन्मन्याः पाश्चात्याश्च केचिन्मन्यन्ते।

दोहनम्—[क] क्षरणानुकूलव्यापारः। यथा गां पयो दोग्धि मैत्र इत्यादौ दुहेरर्थः। अत्र गोपदोत्तरद्वितीयाया अर्थो विभागः। तस्य जनकत्वसंबन्धेन क्षरणेन्वयः। विभागे चाधेयतासंबन्धेन प्रकृत्यर्थगवादेरन्वयः। प्रधानकर्मक्षीरवाचकपयःपदोत्तरद्वितीयार्थो वृत्तित्वम्। तस्य धात्वर्थतावच्छेदके क्षरणरूपे फलेन्वयः। एवं च गोनिष्ठविभागानुकूलपयोनिष्ठक्षरणानुकूलव्यापारकर्ता मैत्रः इति बोधः। [ख] वस्तुतस्तु विभागावच्छिन्नक्षरणानुकूलो व्यापारः। अत्रायं विशेषो ज्ञेयः। यत्र च क्षरणानुकूलव्यापारमात्रं धात्वर्थतया विवक्षितम् क्षरणान्वयिविभागश्च निमित्तार्थतया तत्रापादानत्वबोधिका पञ्चमी इति (ग० व्यु० का० २ पृ० ४४)। गां दोग्धि पयः दुह्यते गौः क्षीरमित्यादौ अकथितं च (पा० सू० १।४।५१) इत्यनेन सूत्रेण गोरपादानत्वाद्यविवक्षया कर्मत्वं बोध्यम्। तत्र धात्वर्थतावच्छेदकीभूतक्षरणस्य पयोवृत्तित्वात्पयसो मुख्यं कर्मत्वम्। गोस्तु तादृशक्षरणजन्यविभागाश्रयत्वा-

द्रौणं कर्मत्वम् इति निवेकः । गां दोग्धि पय इत्यादौ द्विकर्मकधातुसमभिव्याहृतगवादिपदोत्तरद्वितीया क्रियाजन्यफलशालित्वादन्यदेव कर्मत्वं बोधयति । कारकाधिकारीयेण अकथितं च (पा० सू० १।४।५१) इत्यनेनापादानत्वादिभिन्नधातुप्रतिपाद्यान्वयिधर्मान्तरावच्छिन्नस्यापि कर्मसंज्ञाविधानात् इति (ग० व्यु० का० २ पृ० ४३)। अन्ये तु गां दोग्धि पय इत्यादौ गोपदोत्तरद्वितीयाया वृत्तित्वमर्थः । तस्य धात्वर्थघटकविभागेन्वयः । शाब्दबोधस्तु पूर्ववदेव ज्ञेयः इत्याहुः । अत्रेदं बोध्यम् । अस्य दुहेः गौणे कर्मणि लकारादि । तत्रोक्तम् प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः ॥ इति (ग० व्यु० का० २ पृ० ४४) (वाच०)। इदं चात्रावधेयम् । धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वम् इत्यत्र धात्वर्थतावच्छेदकत्वस्य धातुवृत्तिग्रहविशेष्यांशे साक्षाद्विशेषणत्वरूपत्वम् इत्यतो न तादृशं कर्मत्वम् अत्र प्रवर्तते इति । दुह्यते गौः क्षीरमित्यादौ क्षरणजन्यविभागाश्रयत्वं गवादिनिष्ठमप्रधानकर्मत्वमाख्यातार्थः । अप्रधाने दुहादीनाम् इत्यनुशासनात् । क्षीरवृत्तित्वस्य धात्वर्थक्षरण एवान्वयः । आख्यातार्थक्षरणे च धात्वर्थव्यापारान्वयः । तथा च विभागावच्छिन्नक्षीरनिष्ठक्षरणानुकूलव्यापारजन्यक्षरणजन्यविभागाश्रयो गौः इत्याकारको बोधः (ग० व्यु० का० २ पृ० ४४) । यथा वा तेषु तेषु तु पात्रेषु दुह्यमाना वसुंधरा (हरिवं० श्लो० ८१) इत्यादौ दुहेरर्थः (वाच०)। अत्रादिशब्दमाह्येषूदाहरणान्तरेषु द्विकर्मकत्वादिविशेषो ज्ञेयः । यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे । भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च पृथूपदिष्टां दुदुहुर्धरित्रीम् ॥ (कुमार० स० १ श्लो० २) इत्यादौ । यः पयो दोग्धि पाषाणम् पयो घटोध्नीरपि गा दुहन्ति (भट्टिः) इत्यादौ च दुहेर्द्विकर्मकत्वम् । दुहेरन्यकर्मकत्वाविवक्षायामेककर्मकत्वमपि । यथा दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थमृग्यजुःसामलक्षणम् (मनुः) इत्यादौ । यथा वा दुग्ध्वा पयः पत्रपुटे मदीयम् (रघु० स० २ श्लो० ६५) इत्यादौ च । [ग] द्रवद्रव्यविभागानुकूलक्रियानुकूलव्यापारविशेषः । स च

कर्तृनिष्ठः। यथा गां दोग्धि पय इत्यादौ। अत्र वायुर्वृक्षं गां दोग्धि इति प्रयोगवारणाय द्रवद्रव्येति पदम्। मेघो जलं दोग्धि इति वारणाय विशेषः इति पदं दत्तम्। अत्र विशेषो दुहधातुगम्यः। इत्थं च द्रवद्रव्येति न देयमित्यपि वदन्ति। अत्र धात्वर्थघटके विभागे गाम् इत्यस्य क्रियायां पयः इत्यस्य चान्वयात् गोवृत्तिविभागानुकूलपयोवृत्तिक्रियानुकूलकृतिमान् इति वाक्यार्थः (का० वा० पृ० २)। [घ] मोचनानुकूलव्यापारः। यथा गां पयो दोग्धि गोप इत्यादौ दुहेरर्थः। अत्र दुह्यर्थघटकमोचने गोराधेयत्वेन पयसः कर्मत्वेन (कर्मतानिरूपकत्वेन) अन्वयात् पयःकर्मताकं यद्गोवृत्तिमोचनं तदनुकूलव्यापारवान् इत्याकारको बोधः। अत्रेदं बोध्यम्। मोचनं च बहिःक्षरणावच्छिन्नव्यापारः। तदनुकूलव्यापारो दोहनम्। अतः धात्वर्थतावच्छेदकीभूतं (धात्वर्थतावच्छेदकतायामवच्छेदकम्) बहिःक्षरणरूपं फलमादाय पयसः गौणं कर्मत्वम्। मोचनात्मकं च फलमादाय गोः मुख्यं कर्मत्वम् इति। एवं च दुहादयः फलावच्छिन्नक्रियाहेतुव्यापारवाचित्वादेव द्विकर्मका भवन्ति इति (श० प्र० श्लो० ७३ पृ० ९८)। [ङ] निःसरणमात्रम्। यथा दुग्धेऽस्मै सर्वं कामं यो वाचो दोहः (छान्दो० उ०) इत्यादौ। यथा या न कर्मफलमाप्नोति यो धर्मं दोग्धुमिच्छति (महाभा० व० श्लो० ११६५) इत्यादौ। यत्र धर्मदुघा भूमिः सर्वकामदुघा मही। दोग्धि स्मामीस्मितानर्थान् यजमानस्य भारत॥ (भाग० ९।१९।७) इत्यादौ च दुहेरर्थः।

द्यूतम्—अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते (मिताक्षरा २।१९९)।

द्योतकत्वम्—[क] अर्थविशेषे तात्पर्यग्राहकत्वम् (चि० ४) (न्या० म० ४ पृ० १८) (नील०)। यथा प्रजयतीत्यादौ प्रशब्दस्य द्योतकत्वम्। जयतिरत्र प्रकृष्टजयलक्षकः। प्रशब्दस्तु तात्पर्यग्राहकः (न्या० म० ४ पृ० १८)। यथा वा चित्रगुमानयेत्यादौ चित्रपदस्य द्योतकत्वम्। अत्र च गोपदेनैव लक्षणया चित्रगोस्वामिबोधनाच्चित्रपदस्य द्योतकत्वमेव इति ज्ञेयम् (मु० ४ पृ० १८२)। [ख] शाब्दि-

कानां मते कचित् समभिव्याहृतपदीयशक्तिव्यञ्जकत्वम्। यथा प्रहार इत्यादौ प्रादिनिपातानां प्रहरणाद्यर्थद्योतकत्वम् (ल० म०)। अत्र च धातोरेव शक्त्या प्रहारविहाराद्यर्थबोधकत्वसंभवेनोपसर्गाणां द्योतकत्वमेव इति बोध्यम्। अत्र वैयाकरणानां गाथा श्रूयते धातूनामनेकार्थकत्वम् इति (ल० म० धात्वर्थ० पृ० ८)। तदुक्तम् उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते। प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत्॥ इति (सि० कौ०)। [ग] कचित् समभिव्याहृतगतवृत्त्युद्बोधकत्वम्। [घ] कचित्तु क्रियाविशेषाक्षेपकत्वम्। यथा प्रादेशं विलिखतीत्यादौ। अत्र विर्विमानक्रियाक्षेपकः। तथा च प्रादेशं विमाय लिखति इत्यर्थोऽवगम्यते। यथा वा अथ शब्दानुशासनम् इत्यत्राथशब्दस्य प्रारम्भक्रियाक्षेपकत्वं कैयटादावुक्तम् (ल० म० धात्वर्थ० पृ० ७)। [ङ] कचित्तु संबन्धपरिच्छेदकत्वम्। यथा सर्पिषोपि स्यात् इत्यादौ कर्मप्रवचनीयानां द्योतकत्वम् (ल० म० धात्वर्थ० पृ० ७)। अत्र बिन्द्वध्याहारेणापेः पदार्थद्योतकता। अपिः क्रियायां स्वयोग्यबिन्दुदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यस्यापि द्योतकः। एवं च सर्पिरवयवबिन्दुकर्तृका तद्बिन्दुदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यवती संभावनाविषयीभूता सत्ता इति बोधः (ल० म० सुब० पृ० ९४–९५)।

द्रवत्वम्—१ (गुणः) [क] स्यन्दनकर्मकारणम् (प्रशस्त० पृ० ३३)। द्रवत्वं पृथिव्यप्तेजोवृत्ति द्वीन्द्रियग्राह्यम् असमवायि निमित्तं च कारणम्। तत्र क्रियायामसमवायि संग्रहे तु निमित्तं कारणम्। [ख] आद्यस्यन्दनासमवायिकारणम्। तत्र द्वितीयादिव्यापारजनकवेगवारणाय आद्य इति स्यन्दनस्य विशेषणम् (वाक्य० १ पृ० ९) (दि० गु० पृ० २३२)। द्रवत्वं द्विविधम्। सांसिद्धिकम् नैमित्तिकं च। तत्र सांसिद्धिकम् अग्न्यादिसंयोगाजन्यम्। स्वाभाविकम् इत्यर्थः (वाक्य० १ पृ० ९)। हिमकरकादौ चादृष्टविशेषेण घनीभावेन सांसिद्धिकद्रवत्वप्रतिबन्धः कल्प्यते (सि० च० १ पृ० ७)। एवं च हिमकरकादावपि सांसिद्धिकं द्रवत्वमस्त्येव। न च तत्र नैमित्तिकं द्रवत्वं युक्तम्। द्रुते घृते घृतत्वादिवत् करकात्वोपलम्भापत्तेः। नैमित्तिकद्रवत्वस्य निमित्त-

नाशनाश्यत्वेन घृतादिवत्पुनः पिण्डीभावापत्तेश्च इति (प० मा०)। तैलक्षीरादावपि जलस्यैव द्रवत्वम्। स्नेहप्रकर्षेण च दहनानुकूल्यम् इति बोध्यम् (मु० १ पृ० ७७)। अत्रेदमाकूतम्। हिमकरकयोरौपाधिकद्रवत्वनिरोधात् सूर्यकिरणभूमिसंयोगादिनोपाधिनिवृत्तिमात्रम् न तु द्रवत्वोत्पत्तिः इति (वाक्य० १ पृ० ९)। तथा च अदृष्टविशेषेण द्रवत्वप्रतिरोधः। करकायां काठिन्यप्रत्ययो भ्रान्तिरेव (मु० १ जल० पृ० ७७)। दिव्येन तेजसा संयुक्तानामाप्यानां परमाणूनां परस्परसंयोगो द्रव्यारम्भकः संघाताख्यः। तेन परमाणुद्रवत्वप्रतिबन्धात् कार्ये हिमकरकादौ द्रवत्वानुत्पत्तिः इति (प्रशस्त० पृ० ३४)। नैमित्तिकं च अग्न्यादिसंयोगजन्यमित्यर्थः (वाक्य० १ पृ० ९)। तत्र सांसिद्धिकं जल एव। नैमित्तिकं पृथिवीतेजसोरेव वर्तते (प्रशस्त० पृ० ३३) (त० सं०) (भा० प० श्लो० १५५–१५८)। सांसिद्धिकद्रवत्वत्वं जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः (मु० १ जल० पृ० ७६)। घृतलाक्षादिपृथिवीषु सुवर्णादितेजस्सु चाग्निसंयोगजन्यं द्रवत्वं वर्तते इति ज्ञेयम् (मु० १ पृ० २३२) (त० सं०)। अयं भावः। सर्पिर्जतुमधूच्छिष्टादीनां पार्थिवानामग्निसंयोगाद्वेगापेक्षात्कर्मोत्पत्तौ तज्जेभ्यो विभागेभ्यो द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशात्कार्यद्रव्यनिवृत्तौ अग्निसंयोगादौष्ण्यापेक्षात् स्वतन्त्रेषु परमाणुषु द्रवत्वमुत्पद्यते इति (प्रशस्त० पृ० ३४)। तथा च द्रवत्वं नित्यानित्यभेदेनापि द्विविधम्। तत्र नित्यद्रव्यगतम् नित्यम्। अनित्यद्रव्यगतमनित्यम् (मु० गु० पृ० २३२) (प्र० प्र०) (त० कौ०) (ल० म०)। अत्रायं विवेकः। सांसिद्धिकं द्रवत्वमेव नित्यानित्यभेदेन द्विविधम्। तच्च नित्यगतं नित्यम्। अनित्यगतमनित्यम्। नैमित्तिकद्रवत्वं त्वनित्यमेव इति (वाक्य० १ पृ० ९)। तस्य पाकजन्यत्वेन विनाशसंभवान्न नित्यत्वमिति भावः। द्रवद्रव्याणि तु दुग्धदध्याज्यतक्रासवजलतैलादीनि दैहिकमूत्रादीनि च विज्ञेयानि। २ काव्यशास्त्रे गतिः। यथा समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति (गीता अ० ११ श्लो० २८) इत्यादौ। यथा वा ततः किरीटी सहसा पार्श्वस्थान् समरेऽद्रवत्

(भा० आ० ५४।७८) तं दुद्रावाद्रिणा कपिः (भट्टि०) इत्यादौ इत्याहुः (वाच०)।

द्रव्यत्वम्—१ (सामान्यम्) गगनारविन्दसमवेतत्वे सति नित्यत्वे सति गन्धासमवेतत्वम् (सर्व० पृ० २१५ औलु०)। तच्च नित्यमनेकद्रव्यमात्रसमवेतम् (वै० उ० १।२।११)। यथा क्षित्यादीनां नवाना तु द्रव्यत्वम् (भा० प० श्लो० २४)। अत्र द्रव्यत्वत्वं तु द्रव्येतरासमवेतत्वे सति सकलद्रव्यसमवेतत्वम्। एवम् पृथिवीत्वत्वघटत्वत्वादिकमपि निर्वाच्यम्। २ लिङ्गसंख्यान्वयित्वं द्रव्यत्वम् इति शाब्दिका वदन्ति। लिङ्गसंख्याकारकत्वशून्यत्वं सत्त्वत्वम्। तदेव द्रव्यत्वम् इति भावः (वाच०)।

द्रव्यम्—(पदार्थः) १ [क] गुणाश्रयः (त० दी० पृ० ४)। अत्रायं नियमः। प्रथमं द्रव्यं निर्गुणं निष्क्रियं चैवोत्पद्यते पश्चात्तत्समवेता गुणक्रिया उत्पद्यन्ते इति। गुणाश्रयत्वं चात्र गुणयोग्यत्वम्। तच्च गुणात्यन्ताभावानधिकरणत्वम् (त० भा०)। इदं द्रव्यलक्षणम् द्रव्यत्वजातिमत्त्वं वा द्रव्यलक्षणम् इति बोध्यम् (त० दी० १।४) (त० कौ०)। इत्थं च तत्र सूत्रम् क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम् (वै० १।१।१५) इति। अथवा गुणसमानाधिकरणा सत्ताभिन्ना च या जातिः (द्रव्यत्वम्) तद्वत्त्वम्। तेन आद्यक्षणावच्छिन्ने उत्पन्नविनष्टे च द्रव्ये नाव्याप्तिः (त० दी० १ पृ० ५)। [ख] समवायिकारणम् (त० भा० अर्थ० पृ० २७) (भा० प० साधर्म्य० श्लो० २३)। [ग] द्रव्यत्वरूपजातिमत् (त० दी० १ पृ० ४) (त० कौ० १ पृ० १)। द्रव्यत्वजातिस्तु कार्यसामान्यस्य संयोगस्य विभागस्य वा समवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्ध्यति (वै० वि० १।१।५) (मु० १ पृ० ३०) (नील० १ पृ० ४)। तथाहि कार्यसमवायिकारणता किंचिद्धर्मेण (अर्थात् द्रव्यत्वेन) अवच्छिन्ना कारणतात्वाद्दण्डनिष्ठघटकारणतावत् इत्यनुमानेन द्रव्यत्वं जातिः सिध्यति। अनुगतः अन्यूनः अनतिप्रसक्तश्च यो धर्मस्तस्यैवावच्छेदकत्वेन तादृशयत्किंचिद्धर्मस्य जातित्वावश्यकत्वात् इति भावः। एवम् गुणत्वा-

दीनामपि जातित्वमूह्यम् । द्रव्य नवविधम् पृथिवी आपः तेजः वायुः आकाशः कालः दिक् आत्मा मनः इति द्रव्याणि (वै० १।१।५) (प्रशस्त० पृ० १) (त० भा० अर्थ० पृ० २७) (त० सं०) (भा० प० श्लो० ३) । आकाशकालदिशामेकैकत्वादपरजात्यभावे पारिभाषिक्यस्तिस्रः सज्ञा भवन्ति आकाशः कालः दिक् इति (प्रशस्त० पृ० ७) । तत्र दिक्कालौ परमात्मनो नातिरिच्येते इति दीधितिकृदाहुः (दि० १) (प० मा०) । आकाश ईश्वरान्नातिरिच्यते इत्येकदेशिन आहुः (प० मा०) । अत्र भाष्यम् । आकाश गुणवत्त्वात् अनाश्रितत्वाच्च द्रव्यम् । शब्दो गुणो भूत्वा आकाशस्याधिगमे लिङ्गम् । समानासमानजातीयकारणासंभवान्नित्यम् । सर्वप्राणिना च शब्दोपलब्धिनिमित्तं श्रोत्रभावेन (प्रशस्त० पृ० ७) । द्रव्यम् प्रकारान्तरेण द्विविधम् बहिर्द्रव्यम् अन्तर्द्रव्य च । बहिर्द्रव्याणि पृथिवी आपः तेज. वायुश्च । तदन्यान्यन्तर्द्रव्याणि इति । तत्रापि पृथिव्यतेजांसि द्वीन्द्रियग्राह्याणि (न्या० वा० १।१।१३ पृ० ७६) । अत्रेदं बोध्यम् । वायोरनुमेयत्ववादिनां प्राचा मते बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षं प्रति उद्भूतरूपवत्त्वे सति महत्त्वं कारणम् । तेन प्रत्यक्षसामग्र्यभावान्न वायोस्त्वाचप्रत्यक्षम् । वायोः प्रत्यक्षत्ववादिना नव्यानां मते तु उद्भूतस्पर्शवत्त्वे सति महत्त्वमपि कारणम् इति (न्या० सि० दी० पृ० ३२) (मु० १ पृ०) । तेन प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वया वायोस्त्वाचप्रत्यक्षं भवति इति भावः । द्रव्यं नित्यानित्यभेदेनापि द्विविधम् । तत्र नवसु द्रव्येषु मध्ये पृथिव्यादिचतुष्टयस्य परमाणवः आकाशम् कालः दिक् आत्मा (जीवः परमात्मा च) मनश्च एतानि नित्यद्रव्याणि । पृथिव्यादिचतुष्टयस्य द्व्यणुकमारभ्य महत्पर्यन्तं सर्वाण्यनित्यद्रव्याणि भवन्ति (मु० १) । तत्र अनित्यद्रव्यं कार्यरूपत्वादवयवसमवेतम् । नित्यद्रव्य त्वसमवेतमेव । २ शाब्दिकास्तु वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते । द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन व्यवस्थितः ॥ (भर्तृहरि.) इति वदन्ति । ३ भिषजस्तु रसो गुणस्तथा वीर्यं विपाकः शक्तिरेव च । पञ्चानां यः समाहारस्तद्द्रव्यमिति कीर्त्यते ॥

इति। तन्मते द्रव्यरसगुणवीर्यविपाकानां प्राधान्याप्राधान्यभेदेन द्वैविध्यम् सुश्रुतग्रन्थे उक्तम्। तत्तु तस्मादेव विज्ञेयम्। प्रकारान्तरेण द्रव्यं पञ्चविधम् अत्यन्तकठिनकठिनार्द्रकोल्बणद्रवद्रव्यभेदात् इत्याहुः (वाच०)। ४ आर्हतास्तु गुणपर्यायवद्द्रव्यम् (सर्व० सं० पृ० ७२ आर्ह०) इत्याहुः। ५ रामानुजीयास्तु इत्थं वदन्ति। तत्र द्रव्यं दशावस्थप्रकृतिरिह गुणैः सत्त्वपूर्वैरुपेता कालोऽब्दायाकृतिः स्यादणुरवगतिमाञ्जीव ईशोऽन्य आत्मा। संप्रोक्ता नित्यभूतिस्त्रिगुणसमधिका सत्त्वयुक्ता तथैव ज्ञातुर्ज्ञेयावभासा मतिरिति कथितं संग्रहाद्द्रव्यलक्ष्म॥ (सर्व० सं० पृ० ११२ रामानु०)।

द्रोणः—द्रोणत्वविशिष्टः परिमाणविशेषः। यथा द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति द्रोणो व्रीहिरित्यादौ। द्रोणत्वं चात्र इयत्ताविशेषावच्छिन्नपलादिपरिच्छिन्नधान्यादिपरिच्छेदकत्वसमानाधिकरणजातिविशेषः। एवम् प्रस्थत्वादयो बोध्याः (ल० म०)। द्रोणो व्रीहिरित्यत्र द्रोणरूपं यत् परिमाणं तत्परिच्छिन्नो व्रीहिः इति शाब्दबोधः (सि० कौ० का०)।

द्रोहः—(दोषः) [क] अहितेच्छा। यथा शत्रवे द्रुह्यतीत्यादौ धात्वर्थः (ग० व्यु० का० ४ पृ० ९६)। अत्र भाष्यम् प्रयत्नस्मृतिधर्माधर्महेतुर्द्रोहः। स च द्वेषभेदः (प्रशस्त० पृ० ३३)। अत्र अहितमागितयेच्छाविषयता। तन्निरूपकत्वं चतुर्थ्यर्थः। तादृशनिरूपकत्वस्य धात्वर्थेच्छायामन्वयः। अथवा आधेयत्वं चतुर्थ्यर्थः। अतः कर्मणेत्यादिसूत्रस्य (पा० सू० १।४।३२) न विषयः (ग० व्यु० का० ४ पृ० ९६)। तस्य चाधेयत्वस्य धात्वर्थघटकाहिते अन्वयः। अत्र क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः (पा० सू० १।४।३७) इत्यनेन कर्मणः संप्रदानसंज्ञा (ग० व्यु० का० ४ पृ० ९६)। [ख] नाशाय द्वेषः (गौ० वृ० ४।१।३)। [ग] द्विष्टाचरणम्। यथा मित्राय द्रुह्यतीत्यत्र। अत्र मित्रस्य द्विष्टमाचरतीत्यर्थः (श० प्र० श्लो० ६९ पृ० ८७)। [घ] शाब्दिकास्तु दुःखजनकक्रियारूपापकारजनकधिचवृत्तिविशेषः। यथा हरये द्रुह्यतीत्यादौ द्रुहेरर्थः इत्याहुः। अत्र

हरिसंप्रदानको द्रोहः इति बोधः (ल० म० सुबर्थ० पृ० १०३)। अत्रायं विवेकः। कोपपूर्वकस्य द्रोहादेर्द्रुहधातुवाच्यत्वे तत्कर्मणः संप्रदानत्वम्। द्रोहादिमात्रस्य तथात्वे तु कर्मत्वमेव इति पुनः कौमाराः। सोपसर्गयोस्तु क्रुधद्रुहोः कर्मणः कर्मतैव न तु संप्रदानता। अत एव शिष्यस्याभिक्रोद्धा मित्रस्याभिद्रोढा इत्यादौ कृयोगे कर्मणि षष्ठ्येव प्रमाणम् (श० प्र० श्लो० ६९ पृ० ८७)। अत्रेदमवधेयम्। मित्रं द्रुह्यति शिष्यमीर्ष्यति पुत्रमसूयति इत्यपि प्रयोगात् द्रुहादिकर्मणः संप्रदानत्वं वैकल्पिकम् इत्युन्नीयते। [ङ] हिंसा इति परे मन्यन्ते (गौ० वृ० ४।१।३)।

द्वन्द्वः—(समासः) [क] यद्यदर्थोपस्थापकस्य क्रमिकयादृशनामस्तोमस्य निश्चयस्तत्तदर्थप्रकारकान्वयबोधं प्रति तत्त्वेन समर्थः तादृशनामनिवह एव तावदर्थको द्वन्द्वसमासः। घटघटेत्यादिकस्य घटकलशेत्यादिकस्य घटतद्घटेत्यादिकस्य च क्रमिकनामस्तोमस्य निश्चयत्वेन घटादेरन्वयबोधं प्रत्यहेतुत्वम्। अतो न तादृङ्नामनिवहो घटाद्यर्थे द्वन्द्वः। अत एव समस्यमानपदार्थयोः तदवच्छेदकयोर्वा यत्र मिथो भेदस्तत्रैव द्वन्द्वस्य साधुत्वसूचनाय चार्थे द्वन्द्वः (पा० सू० २।२।२९) इति पाणिनिराह। अत एव भेदगर्भसमुच्चयार्थकं चशब्दमन्तर्भाव्य धवश्च खदिरश्च इत्यादिकं विग्रहमस्य प्रयुञ्जते वृद्धाः (श० प्र० श्लो० ४७ पृ० ६२)। पदजन्यप्रतीतिविषयभेद एव द्वन्द्वः (मथानन्दी)। यथा पाणिपादं वाद्य धवखदिरौ छिन्धीत्यादौ द्वन्द्वः। अत्र हि कर्मत्वाद्यंशे करचरणादिप्रकारकान्वयबोधं प्रति अमादिधर्मिकः करचरणाद्युपस्थापकस्य पाणिपादादिक्रमिकनामस्तोमस्याव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन निश्चयः कारणम्। अतः पाणिपादादिसमुदायः करचरणादितत्तदर्थे द्वन्द्वः (श० प्र० श्लो० ४७ पृ० ६१)। द्वन्द्वो द्विविधः। समाहारः इतरेतरश्चेति (श० प्र० श्लो० ४७–४८ पृ० ६०–६१)। अत्र वैयाकरणानां विवेकः। संहतिप्राधान्ये समाहारद्वन्द्वः सहन्यमानप्राधान्य इतरेतरयोगः इति (वाच०)। शाब्दिकास्तु धवखदिरावित्यादावितरेतरयोगद्वन्द्वे उद्भूतावयवभेदननूहः समासार्थ

इत्याहुः (ल० म० वृत्तिवि० पृ० ३०)। अत्रायं विशेषः। समुच्चयान्वाचययोः सामर्थ्याभावान्न तत्र द्वन्द्वसमासः। यत्र युगपत्क्रियान्वयतात्पर्यम् तत्र समासः। समुच्चये च क्रमेण क्रियान्वयः न तु युगपत् इति (त० प्र० ख० ४ पृ० ५२)। [ख] परस्परानन्वितसमस्यमाननिखिलपदार्थबोधकसमासः। यथा धवखदिरावित्यादौ। अव्ययीभावादावतिव्याप्तिवारणाय परस्परानन्वितेति पदार्थविशेषणम्। अव्ययीभावादौ यथायथं भेदेनाभेदेन वा परस्परान्वितपदार्थबोधकत्वसत्त्वान्नातिव्याप्तिः। पाणिपादमित्यादिसमाहारद्वन्द्वे तु पाणिपादमात्रं प्रतीयते साहित्यमपि (समाहारः) न प्रतीयते इति तत्र नाव्याप्तिः। एकवचनं तु द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् (पा० सू० २।४।२) इति सूत्रेण विहितं न विरुद्धम्। धवखदिरावित्यत्र च परस्परानन्वितसमस्यमानपदार्थधवखदिरादिबोधकत्वसत्त्वात्समन्वयः (म० प्र० ४ पृ० ४४)। [ग] सर्वपदार्थप्रधानः समासः (न्या० बा० १ पृ० ११)।

द्वन्द्वम्—रहस्यादयः पञ्च द्वन्द्वशब्दार्थाः पाणिनिनोक्ताः। तथाच सूत्रम् द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु (पा० सू० ८।१।१५) इति। तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दवाच्यम्। इतरे प्रयोगोपाधयः। तथाहि १ रहस्यम्। यथा द्वन्द्वं मन्त्रयते इत्यादौ। २ मर्यादा स्थित्यनतिक्रमः। यथा आचतुरं हीमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनीयन्ति। माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति पौत्रेण प्रपौत्रेणापि इति मर्यादार्थः। ३ व्युत्क्रमणम् पृथगवस्थानम्। यथा द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः इति। द्विवर्गसंबन्धेन पृथगवस्थिता इत्यर्थः (वाच०)। ४ यज्ञपात्रप्रयोगः। यथा द्वन्द्वं न्यञ्चि यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति इति। ५ अभिव्यक्तिः। यथा द्वन्द्वं संकर्षणवासुदेवौ इति (शब्देन्दुशे०)। अभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः (वाच०)। ६ काव्यज्ञाश्च युगलम्। यथा द्वन्द्वानि भावं क्रियया विवव्रुः (कुमार० ३।३५) इत्यादौ इत्याहुः। ७ परस्परविरुद्धस्वभावः शीतोष्णादिः। यथा द्वन्द्वातीतो विमत्सरः (गीता० ४।२२) निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो (गीता० ५।३) न द्वन्द्वदुःखमिह किंचिदकिंचनोपि (माघः) इत्यादौ इति योगिनो वेदान्तिन-

श्राहुः । अत्रोच्यते क्षुत्पिपासे शोकमोहौ रागद्वेषौ तथैव च । लाभालाभौ च शीतोष्णे तथा मानापमानकौ ॥ कामक्रोधप्रभृतयो द्वन्द्वशब्देन वर्णिताः इति । ८ दुर्गम् इति व्यवहारज्ञा आहुः । ९ रोगविशेष इति भिषज आहुः (वाच०) ।

द्वयोरेकम् इति रीत्या जायमानं ज्ञानम्—एकप्रकारतानिरूपितोभयविशेष्यताशालि ज्ञानम् (ल० व० पृ० ९) । यथा घटपटौ रक्तरूपवन्तौ इति ज्ञानम् । अत्र घटपटोभयनिष्ठविशेष्यताया रक्तरूपनिष्ठैकप्रकारतानिरूपितत्वेन तथात्वं संपद्यते इति विज्ञेयम् ।

द्वादशलक्षणी—जैमिनिसूत्रम् । द्वादशानां लक्षणानां (अध्यायानां) समाहारः (जै० न्या० अ० १ पा० १ अधि० १) ।

द्वादशायतनम्—पञ्चेन्द्रियाणि शब्दाद्या विषयाः पञ्च मानसम् । धर्मायतनमेतानि द्वादशायतनानि तु ॥ (सर्व० सं० पृ० ४६ बौ०) ।

द्वारम्—१ व्यापारवदस्यार्थोनुसंधेयः (राम० मङ्ग० पृ० ४) । २ क्राथनसन्दनमन्दनशृङ्गारणावितत्करणावितद्भापणानि द्वाराणि (सर्व० सं० पृ० १७० नकुली०) ।

द्विकर्मकः—(धातुः) फलावच्छिन्नक्रियाहेतुव्यापारवाचको धातुविशेषः । यथा दुह पृच्छ इत्यादिः (श० प्र० श्लो० ७३ पृ० ९८) । अत्र द्विकर्मकत्वं च कर्मद्वयसाकाङ्क्षक्रियाबोधकत्वम् इति ज्ञेयम् (का० व्या० पृ० २) । द्विकर्मका धातवस्तूक्ता यथा दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुपान् । कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् ॥ इति (सि० कौ० का० पृ० ५६) ।

द्विगुः—१ (समासः) संख्यावच्छिन्नशक्तपदोत्तरत्वविशिष्टं यन्नाम स्वार्थधर्मिकं तादात्म्यसंबन्धेन तदव्यस्यार्थस्यान्वयबोधं प्रति समर्थम् तन्नामोत्तरतापन्नं तन्नामैव तदव्यस्यार्थाभिन्नस्वार्थे द्विगुरुच्यते । यथा पञ्चमूलीमादौ (श० प्र० श्लो० ३४ पृ० ४५) । त्रिकटुत्रिभुवन-

चतुर्युगचतुर्वर्गपञ्चगव्यपञ्चामृतषड्रसषट्पदार्थसप्तर्ष्यष्टनागाष्टवसुनवरसनवमहदशमूलैकादशरुद्रैकादशेन्द्रियद्वादशादित्येत्यादिकः कर्मधारयः शुण्ठ्यादिपर्याप्तत्रित्वावच्छिन्नबोधकतया न पूर्वपदाल्लभ्यस्यार्थस्य बोधकः । त्रिकटुप्रभृतिभ्यः कटुत्रयादिसामान्यस्याप्रतीतेः । अतो नोक्तकर्मधारयेतिव्याप्तिः इति (श० प्र० श्लो० ३४ पृ० ४५)। कटुत्रयं च शुण्ठी पिप्पली मरीच एतत्रयम् । अथवा संज्ञाविषयान्यत्वे सति संख्यावाचकपूर्वनामतुल्यार्थकोत्तरनामकः समासः । यथा पञ्चगवम् पञ्चाश्वम् पञ्चाम्रम् इत्यादौ इति प्राञ्चः । पञ्चाम्राः पञ्चकन्याः इत्यादिकर्मधारयवारणाय सत्यन्तम् । पञ्चानामाम्राणां समाहारः पञ्चाम्रमित्यर्थे तु द्विगुरेव । नीलोत्पलमित्यादिकर्मधारयवारणाय संख्यावाचकेति पूर्वनामविशेषणम् (म० प्र० ४ पृ० ४४)। पञ्चगवमित्यादौ सत्यन्तस्य संख्यावाचकपञ्चेतिपूर्वपदतुल्यार्थकगवादिपदस्य च सत्त्वाल्लक्षणसंगतिः । तथा च पञ्चाभिन्नगवादिसमाहारः इति पञ्चाभिन्नाः समाहृतगवादयः इति वा वाक्यार्थबोधः (म० प्र० ४ पृ० ४४)। अयं द्विगुस्त्रिविधः । तद्धितार्थः उत्तरपदपरकः समाहारार्थकश्चेति (श० प्र० श्लो० ३४ पृ० ४५–४६)। तथाच पाणिनेः सूत्रम् संख्यापूर्वो द्विगुः (पा० सू० २।१।५२) इति । अस्यार्थः तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च (पा० सू० २।१।५१) इत्यत्रोक्तः संख्यापूर्वो द्विगुः स्यात् (सि० कौ० स० पृ० ७४)। २ काव्यज्ञास्तु द्विगवस्वामिकः पुरुषो द्विगुः । यथा द्वन्द्वो द्विगुरपि चाहं सततमस्मद्गृहेव्ययीभावः (वट्टटः) इत्यादौ इत्याहुः ।

द्विजः—मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीयं मौञ्जिबन्धनात् । ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तस्मादेते द्विजाः स्मृताः ॥ (मिताक्षरा अ० १।३९)।

द्वितीया—(विभक्तिः) तत्तद्धात्वर्यादौ कर्मत्वादिबोधिका विभक्तिः । यथा चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यादौ तण्डुलपदोत्तरं द्वितीया । द्वितीयादयोपि द्विविधाः । कारकविभक्तयः उपपदविभक्तयश्च । अत्र कारकत्वं च क्रियाजनकत्वशक्तिः (ल० म०)। द्वितीयाया अर्थश्च १ कर्मत्वम् । तच फलविशेषो द्वितीयार्थः । यथा ग्रामं गच्छतीत्यादौ संयोगात्मक-

फलम् परसमवेतत्वं च द्वितीयार्थः इति प्राञ्चो नैयायिका आहुः। अत्रायं भावः। कर्मत्वं च क्रियाजन्यफलशालित्वम्। तत्र क्रिया व्यापारमात्रम् धातुत एव लभ्यते। फलान्वयि वृत्तित्वम् जन्यजनकभावसंबन्धश्च (पदार्थत्वं विना) संबन्धमर्यादया भासते इति फलमात्रं संयोगविभागादि कर्मप्रत्ययार्थः इति प्राचां नैयायिकानां मतम्। एतन्मते धातोर्व्यापारमात्रार्थकत्वम् इति बोध्यम् (ग० व्यु० का० २ पृ० ३६) (का० व्या०)। अत्र परसमवेतत्वमपि द्वितीयार्थो वक्तव्यः। प्राचीनमते शाब्दबोधस्तु वृत्तित्वसंबन्धेन ग्रामविशिष्टो यः संयोगः जनकतासंबन्धेन तादृशसंयोगविशिष्टो यो व्यापारः (धातुलभ्यः) तद्विषयिणी या कृतिः (आख्यातलभ्या) तद्वान् इत्युत्पद्यते। नव्यास्तु वृत्तिरेव द्वितीयार्थः। यथा ग्रामं गच्छतीत्यादौ धात्वर्थफलान्वयि वृत्तित्वं द्वितीयार्थः। अयं भावः। नव्यमते धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वमेव कर्मत्वम्। तत्र फलावच्छिन्नव्यापारो धातुत एव लभ्यते। तदेकदेशे फले द्वितीयार्थवृत्तित्वमन्वेति। एवं च स्पन्दादेर्न सकर्मकत्वम्। तत्र फलस्य धात्वर्थतानवच्छेदकत्वात् इति (ग० व्यु० का० २ पृ० ३८)। नव्यमते यत्र समभिव्याहृतधात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वबोधः तत्र द्वितीया इति व्युत्पत्तिः। तेन भूमौ पततीत्यादौ पतधातोरकर्मकतया धात्वर्थतावच्छेदकफलाभावेन (सप्तम्या आश्रयत्वबोधेपि) न द्वितीया (त० प्र० ख० ४ पृ० ८४)। अत्रेदमवधेयम्। नव्यमते च यत्राश्रयत्वं कर्तृत्वम् तत्राधेयत्वं द्वितीयार्थः। यत्रानुकूलकृतिमत्त्वम् कर्तृत्वम् तत्र कृतिजन्यत्वम् द्वितीयार्थः। यत्र प्रतियोगित्वम् तत्रानुयोगित्वम्। तेषां चाश्रयतासंबन्धेनैवान्वयः (ग० व्यु० का० २ पृ० ४७)। नव्यानां मतेत्रायं बोधः निरूपितत्वसंबन्धेन ग्रामविशिष्टं यद्वृत्तित्वम् (आधेयत्वम्) तद्वान् यः संयोगस्तदवच्छिन्नव्यापारानुकूलकृतिमान् इत्युत्पद्यते। अत्र कर्तुरीप्सिततमं कर्म (पा० सू० १।४।४९) इत्यनेन कर्मसंज्ञा कर्मणि द्वितीया (पा० सू० २।३।२) इत्यनेन द्वितीया च ज्ञेया। यथा वा गां पयो दोग्धि मैत्र इत्यादौ पयःपदोत्तरद्वितीयार्थो वृत्तित्वम्

इति प्राहुः। अत्र विभागावच्छिन्नक्षरणानुकूलव्यापारो दुहेरर्थः। तत्र विभागे गोपदोत्तरद्वितीयार्थवृत्तित्वस्य क्षरणे च पयःपदोत्तरद्वितीयार्थवृत्तित्वस्यान्वयो बोध्यः (ग० व्यु० का० २ पृ० ४४)। अत्रेदं बोध्यम्। गामित्यत्र अकथितं च (पा० सू० १।४।५१) इत्यनेन कर्मसंज्ञा। पय इत्यत्र तु कर्तुरीप्सिततमं कर्म (पा० सू० १।४।४९) इत्यनेन कर्मसंज्ञा। तथा च कर्मणि द्वितीया (२।३।२) इत्यनेनोभयत्र द्वितीया इति। अधिकं तु दोहनशब्दव्याख्यानावसरे संपादितम् इति तत्र द्रष्टव्यम्। अत्र आश्रयो द्वितीयार्थः इति शाब्दिका आहुः (वै० सा०)। क्वचित्कर्मत्वं विषयरूपत्वम्। यथा भाविनं घटं जानाति (न्या० म० ४ पृ० ६) पौरवं गां याचते इत्यादौ द्वितीयार्थः। अत्र विद्यमानघटस्थले ज्ञानेन ज्ञाततोत्पादनमङ्गीकृत्य क्रियाजन्यफलशालित्वरूपकर्मत्वमपि कदाचित्संभवति इत्यतः भाविनम् इत्युक्तम्। तत्र पूर्वं घटस्याभावेन ज्ञाततया जननासंभवात् इति भावः। एवं च कर्तुरीप्सिततमं कर्म इत्यनेन सूत्रेण लक्षणया विषयत्वात्मकं गौणमेव कर्मत्वं बोध्यते इति (त० प्र० ख० ४ पृ० ७६)। पौरवमित्यत्रापि पूर्वोक्तमेव गौणकर्मत्वम्। पौरवस्य गां दोग्धि इत्यत्रेव कर्मत्वं बोध्यम्। तच्च विषयत्वरूपं कर्मत्वं क्वचिद्विधेयत्वम् विधेयित्वं वा। यथा पर्वते वह्निमनुमिनोमीत्यादौ द्वितीयार्थः। अत्रेदं बोध्यम्। ज्ञानादिरूपसविषयकपदार्थाभिधायकधातुसमभिव्याहृतद्वितीयायाः प्राचीनमते विषयत्वमर्थः। तस्य च निरूपकतासंबन्धेन धात्वर्थेऽन्वयः। विषयत्वे प्रकृत्यर्थस्याधेयतासंबन्धेनान्वयः इति। नव्यास्तु वृत्त्यनियामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया घटं जानाति पटं न इत्यादौ प्राचीनमते शाब्दबोधस्य अनुपपत्तेस्तत्र द्वितीयाया विषयित्वमेव शक्यार्थमुपवर्णयन्ति। तन्मते तत्र विषयित्वे प्रकृत्यर्थस्य निरूपितत्वसंबन्धेन विषयित्वस्य च धात्वर्थे आश्रयतासंबन्धेनान्वयः इति। घटादिनिष्ठं ज्ञानादिकर्मत्वं च ज्ञानादिविषयत्वमेव। विषयित्वादौ च द्वितीयाया लक्षणैव न तु शक्तिः इति सांप्रदायिका आहुः (ग० व्यु० का० २ ख० २ पृ० ५१)। क्वचित्तु

उद्देश्यत्वम् उद्देश्यित्वं वा । यथा वह्निमत्त्वेन पर्वतमनुमिनोमीत्यादौ द्वितीयार्थः । अयं द्वितीयार्थस्तु (उद्देश्यत्वम् उद्देश्यित्वं वा) यदि वह्निसाध्यकपर्वतपक्षकानुमितिपरस्य वह्निमत्त्वेन पर्वतमनुमिनोमि इत्यादिवाक्यस्यापि प्रामाण्यं मन्यते तदाङ्गीकर्तव्यः । तथा च तादृशद्वितीयार्थोद्देश्यत्वादेश्च तृतीयान्तोपस्थाप्यसाध्यविधेयकत्वेन विशिष्टेऽन्वयः कर्तव्यः । वह्निमत्त्वेनेत्यत्र तृतीयार्थो वैशिष्ट्यम् । तच्चात्र विधेयत्वमेवेति न तृतीयार्थानुपपत्तिः (ग० व्यु० का० २ ख० २ पृ० ५५–५६) । यथा वा विष्णुं यजते इत्यादौ द्वितीयार्थः । क्वचिच्च समवायसंबन्धावच्छिन्नाधेयत्वसंसर्गावच्छिन्नविषयतानिरूपितप्रकारिता । यथा पुष्पं जिघ्रतीत्यादौ द्वितीयार्थः । अत्र तादृशप्रकारितायाश्च गन्धनिरूपितलौकिकविषयिताशालिप्रत्यक्षात्मकधात्वर्थैकदेशे विषयितायां निरूपितत्वसंबन्धेनान्वयः । तेन इदानींतनपुष्पे गन्धः इत्यादिप्रत्ययस्याधेयतासंसर्गेण कालादिप्रकारकत्वेपि तादृशप्रत्यक्षदशायां न कालं जिघ्रति इत्यादिप्रयोगः (ग० व्यु० का० २ ख० १ पृ० ५२) । क्वचिच्च लौकिकविषयित्वम् । यथा घटं पश्यतीत्यादौ द्वितीयार्थः । क्वचित् तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रकारता । यथा रङ्गे अभेदेन रजतारोपस्थले रङ्गं रजतं जानाति इत्यादौ द्वितीयार्थः । क्वचित् विशेष्यता । यथा पाकं चिकीर्षतीत्यादौ द्वितीयार्थः । अत्र पाकादेश्च कृतिकर्मत्वमेव द्वितीयया प्रत्याय्यते । न त्विच्छाया विषयत्वरूपं कर्मत्वम् । गृहस्थितीच्छामादाय गृहं तिष्ठासति इत्यादिप्रयोगापत्तेः (ग० व्यु० का० २ ख० २ पृ० ५९) । अत्रेदं ज्ञेयम् । क्यजायन्तादेरकर्मकत्व सन्नन्तसमानार्थकत्वेपि पुत्रीयति पुत्रकाम्यतीत्यादौ साकाङ्क्षत्वानुपगमेन न द्वितीया । भृत्यं पुत्रीयतीत्यादौ तु आचारार्थविहितक्यजन्तस्य सकर्मकत्वं युज्यत एवेति तत्र द्वितीया (ग० व्यु० का० २ ख० २ पृ० ६३) । क्वचित् मुख्यविशेष्यत्वम् । यथा इष्टसाध्य सुखं भवतु इत्यत्र सुखस्यैव न तु इष्टेः कर्मत्वं द्वितीयार्थः । अतस्तत्र तादृशेच्छायां सुखमिच्छति इत्यादिवत् इष्टिमिच्छति इत्यादयो न प्रयोगाः (ग० व्यु० का० २ ख० २ पृ० ५९) । क्वचित्

साध्यताव्यविषयताविशेष । यथा घट करोतीत्यादौ द्वितीयार्थ । अत्राय विशेषो ज्ञेय । काशान् कट करोति काष्ठ भस्म करोतीत्यादौ काशकाष्ठपदोत्तरद्वितीययोरुपादानीयविलक्षणविषयतैवार्थ इति (ग० व्यु० का० २ ख० २ पृ० ६५)। २ कर्तृत्वम्। यथा अजां ग्राम प्रापयति शिष्य शास्त्र ज्ञापयति ब्राह्मणमन्न भोजयति यजमान मन्त्र पाठयति घट जनयति घट नाशयति चैत्र इत्यादौ अजादिपदोत्तर-द्वितीयार्थ कर्तृत्वम्। अजा ग्राम प्रापयति इत्यादौ गतिनिरूपितमजानिष्ठ कर्तृत्वम् आश्रयत्वमेव द्वितीयार्थ । अत्र गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्द कर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ (पा० सू० १।४।५२) इत्यनेन कर्तु कर्मसंज्ञा विधीयते इति बोध्यम्। तथा च अजा ग्राम प्रापयति इत्यस्य अजा ग्राम गच्छति चैत्रोजा ग्राम गमयति इत्यर्थ । एवमुत्तरत्राप्यर्थ ऊह्य । शिष्य शास्त्र ज्ञापयतीत्यादौ ज्ञाननिरूपित शिष्यनिष्ठ कर्तृत्व चाश्रयत्वमेव द्वितीयार्थ । घट जनयतीत्यादावुत्पत्तिनिरूपित घटनिष्ठ कर्तृत्व चाश्रयत्वमेव द्वितीयार्थ । ब्राह्मणमन्न भोजयतीत्यादौ भोजन-निरूपित ब्राह्मणनिष्ठ कर्तृत्व च भोजनानुकूलकृतिमत्त्वमेव द्वितीयार्थ । यजमान मन्त्र पाठयतीत्यादौ पाठनिरूपित यजमाननिष्ठ कर्तृत्व च पाठानुकूलकृतिमत्त्वमेव द्वितीयार्थ । घट नाशयतीत्यादौ नाशनिरूपित घटनिष्ठ कर्तृत्व च प्रतियोगित्वमेव द्वितीयार्थ । तस्य च कर्तृत्वस्य पूर्वोक्ताश्रयत्वकृतिमत्त्वप्रतियोगित्वात्मकस्य निरूपकतासबन्धेन धात्वर्थेन्वय इति प्राचीना आहु । नव्यास्तु यत्राश्रयत्व कर्तृत्वम् तत्राधेयत्व द्विती-यार्थ । यत्रानुकूलकृतिमत्त्व कर्तृत्व तत्र कृतिजन्यत्व द्वितीयार्थ । यत्र प्रतियोगित्व कर्तृत्व तत्रानुयोगित्व द्वितीयार्थ । तेषा च पूर्वोक्तकर्तृत्वा-नाम् आश्रयतासबन्धेनैव तत्तद्धात्वर्थेष्वन्वय इति प्राहु । ३ विभाग । यथा गा पयो दोग्धि चैत्र इत्यादौ गोपदोत्तरद्वितीयाया अर्थ । अन्यो विषयस्तु दोहनशब्दव्याख्यानावसरे सपादित । तत्रावलोकनीय । ४ अभेद । यथा स्तोक पचतीत्यादौ द्वितीयार्थ । अत्र नामार्थधात्वर्थयोर-भेदात्मकान्वयेन पदादनुपस्थितेनाप्यन्वयो भवतीत्यस्वीकार एवाभेदो

द्वितीयया बोध्यते । तत्स्वीकारे तु क्रियाविशेषणपदोत्तरद्वितीया विशेषणविभक्तिवत्प्रयोगसाधुतायैवेति ज्ञेयम् (का० व्या० पृ० ७) । ५ अधिकरणत्वम् । यथा मासमधीते चैत्र इत्यादौ द्वितीयार्थः । अत्र कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे (पा० सू० २।१।५) इत्यनेन द्वितीया ज्ञेया। ६ अन्ये तु व्यापकत्वम् । यथा मासं रमणीया क्रोशं कुटिला नदीत्यादौ द्वितीयार्थः इत्याहुः । अत्र अत्यन्तसंयोगोभिव्याप्तिः । अभिव्याप्त्यन्तर्भावेन मासस्य कर्मत्वम् । द्वितीयायाः साधुत्वनिर्वाहकत्वमेवेति । अत्रोक्तम् कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरैः । सर्वैरकर्मकैर्योगे कर्मत्वमुपजायते ॥ इति (ग० व्यु० का० २ ख० २ पृ० ६८) । ७ केचित्तु अभिव्याप्तिः । यथा मासं सुप्यते क्रोशं गम्यते इत्यादौ द्वितीयार्थ इत्याहुः । ८ प्रतियोगित्वम् अनुयोगित्वं वा । यथा दण्डं विना न घट उत्पद्यते रासभं विनापि घट उत्पद्यते इत्यादौ द्वितीयार्थः । यथा वा आरभ्य तस्यां दशमीं तु यावत् प्रपूजयेत्पर्वतराजपुत्रीम् इत्यादौ प्रतियोगित्वम् अनुयोगित्वं वा द्वितीयार्थः । ९ अवधित्वम् अवधिमत्त्वं वा । यथा काशीतः कौशिकीं यावद्यातीत्यादौ द्वितीयार्थः । १० आधेयत्वम् । यथा यज्ञमनु प्रावर्षदित्यादौ द्वितीयार्थः । अत्रार्थे कारकत्वरूपं हेतुत्वम् अनुशब्दार्थः । अनुर्लक्षणे (पा० सू० १।४।८४) इत्यत्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधायकसूत्रे लक्षणपदस्य कारकहेतुपरत्वात् । तत्र च यज्ञान्वितस्याधेयत्वरूपद्वितीयार्थस्यान्वयः । हेतुतायाश्च निरूपकत्वसंबन्धेन वृष्ट्यावन्वयः (ग० व्यु० का० २ ख० २ पृ० ७६) । ११ निरूपितत्वम् । यथा उक्तोदाहरणे एव यज्ञमनुप्रावर्षदित्यत्र। अत्रार्थे जन्यत्वमनुशब्दार्थः। तत्र निरूपितत्वरूपद्वितीयार्थस्य यज्ञाद्यन्वितस्यान्वयः । जन्यतायाश्चाश्रयत्वसंबन्धेन वृष्टावन्वयः । यथा वा त्वां च मां चान्तरेणेत्यादौ द्वितीयार्थो निरूपितत्वम् । अत्र अन्तरान्तरेण युक्ते (पा० सू० २।३।४) इत्यनेन द्वितीया। तथा च द्वितीयार्थनिरूपितत्वस्यान्तरापदार्थतावच्छेदकमध्यत्वेन्वयः (ग० व्यु० का० २ ख० २ पृ० ७७) । एवमन्यान्यपि द्वितीयार्थ उक्तदिशा स्वयं परिच्छेद्यः (ग० व्यु० कारक० २ खण्ड० १–२ पृ० ३६–७७)।

द्वित्वम्—[क] सङ्ख्याविशेष. । इदं द्वित्व च समवायेन द्रव्यद्वये प्रत्येक तिष्ठति इति ज्ञेयम् । यथा द्वौ घटावानयेत्यादौ द्वित्वम् । [ख] अपेक्षाबुद्धिजन्यो गुणविशेष । यथा अयमेक अयमेक इति बुद्ध्यनन्तरम् इमौ इति व्यवहारविषयो द्वित्वम् । इद द्वित्व तु व्यासज्यवृत्ति पर्याप्तिसबन्धेन द्वयोरेव द्रव्ययोस्तिष्ठति न प्रत्येकम् । इदमेव द्वित्वम् इमौ द्वौ इति व्यवहारविषय' इति च विज्ञेयम् (सर्व० स० पृ० २२१ औलु०) । एवम् त्रित्वचतुष्ट्वाद्यारम्य परार्धत्वपर्यन्त ज्ञेयम् । मीमासकास्तु द्वित्वादीनामपेक्षाबुद्धिजन्यत्व न स्वीकुर्वन्ति इत्यन्यत् । वस्तुतस्तु द्वित्वमपेक्षाबुद्ध्या जन्यते तन्नाशेन च नश्यति । क्वचिदाश्रयनाशादपि नश्यति (प्रशस्त० पृ० १३) (मु० गु०) । द्वित्वादेरपेक्षाबुद्धिजन्यत्वे प्रमाणमाहुराचार्या अपेक्षाबुद्धिर्द्वित्वादेरुत्पादिका भवितुमर्हति व्यञ्जकत्वानुपपत्तौ तेनानुविधीयमानत्वात् शब्द प्रति सयोगवत् इति । द्वित्वादिकमेकत्वद्वयविषयानित्यबुद्धिव्यङ्ग्य न भवति अनेकाश्रितगुणत्वात् पृथक्त्वादिवत् इति सायणाचार्या (सर्व० स० पृ० २२२ औलु०)। इदानीं द्वित्वोत्पत्तिप्रकारा प्रदर्श्यन्ते । (१) यदा बोद्धुश्चक्षुषा समानासमानजातीययोर्द्रव्ययो. सनिकर्षे सति तत्सयुक्तसमवेतसमवेतैकत्वसामान्यज्ञानोत्पत्तावेकत्वसामान्यतत्सबन्धज्ञानेभ्य एकगुणयोरनेकविषयिण्येकबुद्धिरुत्पद्यते तदा तामपेक्ष्यैकत्वाभ्या स्वाश्रययोर्द्वित्वमारभ्यते । तत पुनस्तस्मिन् द्वित्वसामान्ये ज्ञानमुत्पद्यते । तस्माद्द्वित्वसामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धिर्विनश्यति । द्वित्वसामान्यतत्सबन्धज्ञानेभ्यो द्वित्वगुणबुद्धेरुत्पद्यमानता इत्येक. काल (प्रशस्त० पृ० १३) । (२) प्रथममिन्द्रियार्थसनिकर्ष । तस्मादेकत्वसामान्यज्ञानम् । ततोपेक्षाबुद्धि । ततो द्वित्वोत्पत्ति । ततो द्वित्वसामान्यज्ञानम् । तस्माद्द्वित्वगुणज्ञानम् । तत सस्कार (सर्व० स० पृ० २२१ औलु०) । (३) उत्पत्स्यमानद्वित्वाधारेणेन्द्रियसनिकर्ष । तत एकत्वगुणगतसामान्यज्ञानम् । तत एकत्वसामान्यविशिष्टैकत्वगुणसमूहालम्बनरूपापेक्षाबुद्धि. । ततो द्वित्वगुणोत्पत्ति । ततस्तद्गतसामान्यस्य ज्ञानम् । ततस्तत्सामान्यविशिष्टद्वित्वगुणज्ञानम् । ततो द्वित्वगुणविशिष्ट-

द्रव्यज्ञानम् । ततः संस्कारः । इतीन्द्रियसंनिकर्षमारभ्य संस्कारपर्यन्तमष्टौ क्षणाः (वै० उ० ७।२।८)। अत्र मुक्तावली । प्रथममपेक्षाबुद्धिः । ततो द्वित्वोत्पत्तिः । ततो विशेषणज्ञानं द्वित्वत्वनिर्विकल्पकात्मकम् । ततो द्वित्वविशिष्टप्रत्यक्षमपेक्षाबुद्धिनाशश्च । ततो द्वित्वनाशः इति (मु०गु०)। द्वित्वादेरपेक्षाबुद्धिनाशनाश्यत्वे प्रमाणमनुमानम्। तच्च द्वित्वमपेक्षाबुद्धिनाशनाश्यम् आश्रयनाशविरोधिगुणान्तराभावे गुणस्य स्वतः अविनाशित्वात् चरमज्ञानवत्। चरमज्ञानस्यादृष्टनाशनाश्यत्वात् इति (वै० उ० ७।२।८)। इदानीं द्वित्वविनाशप्रकाराः प्रदर्श्यन्ते । (१) एकत्वत्वसामान्यज्ञानस्यापेक्षाबुद्धितो विनाशः । द्वित्वत्वसामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धेर्विनाशः । द्वित्वत्वसामान्यज्ञानस्य च द्वित्वगुणबुद्धितो विनाशः । द्वित्वगुणबुद्धेश्च द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानात् । तस्य च संस्कारात् विषयान्तरज्ञानाद्वा विनाशः इति । एवम् द्वित्वोत्पत्तिविनाशवत् त्रित्वोत्पत्तिविनाशावप्यूहनीयौ '(वै० उ० ७।२।८)। (२) अपेक्षाबुद्धित एकत्वसामान्यज्ञानस्य द्वित्वोत्पत्तिसमकालं निवृत्तिः । अपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वसामान्यज्ञानाद्द्वित्वगुणबुद्धिसमसमयं निवृत्तिः । द्वित्वस्यापेक्षाबुद्धिनिवृत्तेर्द्रव्यबुद्धिसमकालं निवृत्तिः । गुणबुद्धेर्द्रव्यबुद्धितः संस्कारोत्पत्तिसमकालं निवृत्तिः । द्रव्यबुद्धेस्तदनन्तरं संस्कारात् इति (प्रशस्त० पृ० १३)। आश्रयनाशात्तन्नाशो यथा । (३) यत्र द्वित्वाधारावयवकर्मसमकालमेकत्वसामान्यज्ञानम् । तद्यथा अवयवकर्मसामान्यज्ञाने विभागापेक्षाबुद्धी संयोगनाशगुणोत्पत्ती द्रव्यनाशद्वित्वसामान्यज्ञाने तत्र द्रव्यनाशाद्द्वित्वनाशः सामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धिनाशः अपेक्षाबुद्धिनाशस्य द्वित्वनाशसमानकालत्वात् कार्यकारणसमानभावाभावात् (वै० उ० ७।२।८)। (४) यदैकत्वाधारावयवैः कर्मोत्पद्यते तदैकत्वसामान्ये ज्ञानमुत्पद्यते । कर्मणा चावयवान्तराद्विभागः क्रियते । अपेक्षाबुद्धेश्चोत्पत्तिः । ततो यस्मिन्नेव काले विभागात् संयोगविनाशस्तस्मिन्नेव काले द्वित्वमुत्पद्यते । संयोगविनाशाद्द्रव्यविनाशः सामान्यबुद्धेश्चोत्पत्तिः । ततस्तस्मिन्नेव काले आश्रयविनाशाद्द्वित्वविनाशः इति शोभनमेतद्विधानम् (प्रशस्त० पृ० १४)। अपेक्षाबुद्धि-

विशेषविषयत्वं द्वित्वमिति केचिदाहुः (दि० १)। यथा समवायाभावौ द्वौ इति प्रतीतिविषयो द्वित्वम्। इदं च द्वित्वं स्वरूपसंबन्धेन पदार्थमात्रे तिष्ठति इति ज्ञेयम्। द्वित्वादिकं स्वरूपमेद एव नातिरिक्तम् इति भूषणमतम् (वै० उ० ७।२।१)।

द्विधा—(अव्ययम्) प्रकारद्वयेन। यथा षड्जसंवादिनीः केका द्विधा भिन्नाः शिखण्डिभिः (रघु० स० १ श्लो० ३९) इत्यादौ।

द्विराषाढः—मलमासविशेषः। माधवादेषु षट्स्वेकमासि दर्शद्वयं यदा। द्विराषाढः स विज्ञेयः शेते कर्कटकेच्युतः॥ (पु० चि० पृ० ३०)।

द्विष्ठत्वम्—[क] उभयनिरूपितवृत्तित्वम्। यथा संयोगविभागादीनां द्विष्ठत्वम्। [ख] स्थानद्वयवृत्तित्वम्। यथा द्विष्ठास्तिथिक्षयाभ्यस्ताश्चान्द्रवासरभाजिताः (सू० सि०) इत्यादौ इति ज्योतिःशास्त्रज्ञा आहुः।

द्वीन्द्रियग्राह्यगुणत्वम्—[क] इन्द्रियत्वावान्तरत्वक्त्वचक्षुष्ट्वतदुभयधर्मावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताश्रयग्रहविषयगुणत्वम्। द्वीन्द्रियग्राह्यगुणाश्च संख्या परिमाणम् पृथक्त्वम् संयोगः विभागः परत्वम् अपरत्वम् द्रवत्वम् वेगः स्नेहश्च (भा० प० गु० श्लो० ९२–९३) (दि० गु० पृ० १९३)। [ख] चक्षुस्त्वगुभयग्रहणयोग्यत्वम् (दि० गु० पृ० १९३)। चक्षुस्त्वगुभयग्राह्यभावनावृत्त्यन्यधर्मसमवायिगुणत्वम् इति तु निष्कर्षः। अत्र संस्कारत्वादिकमादाय भावनायामतिव्याप्तिवारणाय भावनावृत्त्यन्येति। कर्मादावतिव्याप्तिवारणाय गुणत्वस्य निवेशः (दि० गु० पृ० १९३)। [ग] चाक्षुषस्पार्शननिर्विकल्पकविषयगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वम् (प० मा०)। [घ] बाह्यद्वीन्द्रियग्राह्यजातिमद्गुणत्वम् इति कश्चिद्वक्ति (ल० व०)।

द्वेषः—(गुणः) [क] अमर्षलक्षणः दोषः (वात्स्या० ४।१।३)। यथा इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गम् (गौ० १।१।१०) इत्यादौ द्वेषः। यज्जातीयस्यार्थस्य सनिकर्षाद्दुःखमात्मोपलब्धवान् तज्जातीयमेवार्थं पश्यन् हातुमिच्छति। सेयं हातुमिच्छा द्वेषः। एवम्

एकस्यानेकार्थदर्शिनो दर्शनप्रतिसंधानाद्दुःखहेतौ द्वेषः इति भाष्यसंमतोर्थः (वात्स्या० १।१।१०)। द्वेषश्च मनोग्राह्यः (भा० प० श्लो० ५८) जीवात्ममात्रवृत्तिश्च (वात्स्या० ४।१।२)। द्वेषलक्षणं च निवृत्तेः साक्षादनुकूलत्वम्। अत्र ज्ञानवारणाय साक्षात् इति पदम् (वाक्य० गु० पृ० २१)। अथवा विघ्नोत्पादकज्ञानजन्यगुणत्वम् इति (ल० व० गु० पृ० ३५)। [ख] निवृत्तिलिङ्गः (वात्स्या० ३।२।३७)। स च प्रज्वलनात्मकः (प्रशस्त० पृ० ३३)। यथा इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ (गीता० ३।३४) इत्यादौ द्वेषः। यस्मिन् सति प्रज्वलितमिवात्मानं मन्यते स द्वेषः। स चात्ममनसोः संयोगाद्दुःखापेक्षात् स्मृत्यपेक्षाद्वा उत्पद्यते। प्रयत्नस्मृतिधर्माधर्महेतुः। द्रोहः क्रोधः मन्युः अक्षमा अमर्षः इति द्वेषभेदाः (प्रशस्त० पृ० ३३)। [ग] द्वेष्टि इत्यनुभवसिद्धद्वेषत्वसामान्यवान् प्रज्वलनात्मकः (प्र० प्र०) (त० कौ० पृ० ८) (सि० च० गु० पृ० ३५)। [घ] द्विष्टसाधनताज्ञानजन्यो गुणविशेषः (सि० च० गु० पृ० ३५) (भा० प० गु० श्लो० १४९)। अत्रेदं ज्ञेयम्। दुःखोपायविषयकं द्वेषं प्रति बलवद्द्विष्टसाधनताज्ञानं कारणम्। बलवदिष्टसाधनताज्ञानं च प्रतिबन्धकम्। तेन नान्तरीयकदुःखजनके पाकादौ न द्वेषः इति (मु० गु० पृ० २२२)। [ङ] बलवद्दुःखसाधनताज्ञानजन्यः अप्रीतिजनकश्चित्तवृत्तिविशेषः। यथा औषधं द्वेष्टि इत्यादौ इति शाब्दिका आहुः (ल० म०)। [च] दुःखानुशयो क्लेशविशेषः द्वेषः इति पातञ्जला आहुः। [छ] दुःखज्ञस्य तदनुस्मृतिपुरःसरं तत्साधने निन्दा द्वेषः (सर्व० सं० पृ० ३६३ पात०)। स च द्वेषः बुद्धिधर्म एव नात्मधर्म इति सांख्या आहुः। न्यायनये द्वेषो द्विविधः। दुःखविषयः तत्साधनविषयश्च। अत्र कार्यकारणभावो ज्ञेयः। दुःखद्वेषं प्रति दुःखज्ञानमात्रं कारणम्। तथा दुःखसाधनद्वेषं प्रति दुःखसाधनताज्ञानं इदं दुःखसाधनम् इत्याकारकम् कारणम् इति (त० कौ० पृ० १८)। सांख्यादिमते च द्वेषोऽष्टादशविधः (वाच०)।

द्वैतवादः—जीवेश्वरादिभेदनिर्णायकः कथाविशेषः । यथा गौतमादिप्रणीतः कथारूपग्रन्थविशेषः । अत्र व्युत्पत्तिः । द्विधा इतं द्वीतम् । तस्य भावः द्वैतम् । स्वार्थे वा अण् । द्वैतमधिकृत्य वादो द्वैतवादः इति (वाच०) । द्वैतवादे प्रमाणानि ॐ भेदव्यपदेशात् ॐ ॐ प्रकरणात् ॐ ॐ स्थित्यदनाभ्यां च ॐ (ब्रह्मसूत्र० १।३।५–७) । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानम् । द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति (मु० ३।१।१) (तत्त्वप्रका० १।३।५–७) । जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वम् (सा० सू० अ० १ सू० १४९) नाद्वैतश्रुतिविरोधो जातिपरत्वात् (सा० सू० अ० १ सू० १५४) इत्यादीनि ज्ञेयानि । सांख्यकारिकायामप्युक्तम् । जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च । पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव ॥ (सांख्यका० श्लो० १८) इति । अत्र द्वैतमतानि च सांख्ययोगन्यायतर्कपूर्वमीमांसोत्तरमीमांसादर्शनानि ज्ञेयानि । अत्रोत्तरमीमांसाशब्देन मध्वापरनामश्रीपूर्णप्रज्ञाचार्यप्रणीतं वेदान्तशास्त्रं ग्राह्यम् । शांकरमतमद्वैतम् रामानुजमतं विशिष्टाद्वैतम् वल्लभमतं तु शुद्धाद्वैतम् इति च ज्ञेयम् । द्वैतमतेषु जगतः सत्यत्वम् जीवेश्वरादिभेदपञ्चकम् परमात्मनः सर्वोत्तमत्वं स्वातन्त्र्यं च जीवानां तु बहुविधत्वं सायुज्यादिमोक्षश्च प्रतिपाद्यते इति विज्ञेयम् । षड्दर्शनकर्तारश्च सांख्यशास्त्रप्रणेता कपिलः योगशास्त्रप्रणेता पतञ्जलिः न्यायशास्त्रप्रणेता गौतमः तर्कशास्त्रप्रणेता कणादः पूर्वमीमांसाशास्त्रप्रणेता जैमिनिः उत्तरमीमांसाशास्त्रप्रणेता श्रीसत्यवतीसुतो व्यासश्चेत्येते ज्ञेयाः ।

द्व्यणुकम्—[क] परमाणुद्वयसंयोगेन यदुत्पद्यते तत् (त० दी० १ पृ० ९) (त० कौ० १ पृ० ३) । यथा विषयो द्व्यणुकादिस्तु ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः (भा० प० श्लो० ३९) इत्यादौ द्व्यणुकम् । [ख] अणुर्द्वौ परमाणू स्यात् इति बादरायणाचार्या आहुः (भाग०) । [ग] नव्या नास्तिकास्तु त्र्यणुकद्वयं द्व्यणुकम् इत्याहुः (प० मा०) । अत्र व्युत्पत्तिः द्वौ अणू कारणे यस्य तत् इति द्रष्टव्या । द्व्यणुकं तु

जन्यद्रव्यावयवोतीन्द्रियं च इति न्यायसिद्धान्तः। महादेवभट्टस्तु गवाक्षरन्ध्रे दृश्यमानानामेव द्व्यणुकत्वमिति द्व्यणुकं नातीन्द्रियम् इत्याह (दि० १ पृथिवी० पृ० ६९)। अत्रायं विशेषः। गवाक्षरन्ध्रे दृश्यमानस्यैव द्व्यणुकस्य त्रसरेणुः इत्यपि व्यवहारः। द्व्यणुकार्थे त्रसरेणुः इति पदं केवलरूढमेव (राम० १ पृथि० पृ० ६९)। अतो न मनुस्मृतेः (अ० ८ श्लो० १३२) विरोधः इति।

घ.

धमनी—स्थूलतरनाडी (संगीतरत्नाकरे पृ० १९)।

धर्मः—१ आधेयः पदार्थः। यथा द्रव्यं गुणवदित्यादौ गुणो धर्मः। यथा संदिग्धसाध्यधर्मत्वं पक्षत्वम् (चि० २ पृ० ३३) इति पक्षलक्षणे पर्वतपक्षकवह्निसाध्यकस्थले वह्न्यादिर्धर्मः। अत्र वृत्तिमत्त्वं धर्मस्य लक्षणम्। यत्र कुत्रचिद्वर्तते यत् तत्त्वम् इत्यर्थः। तेन घटत्वाकाशत्वादिषु वृत्तिमत्पदार्थेषु लक्षणसमन्वयः। २ (गुणः) [क] यतोभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः (वै० १।१।२)। स धर्मः निवृत्तिलक्षणः विधिरूपो वा (वै० उ० १।१।२)। [ख] सुखासाधारणकारणम् (प्र० प्र०) (त० भा० गु० पृ० ३७)। स च विहितकर्मजन्यः अदृष्टविशेषः (त० सं०)। यथा धर्माधर्माश्रयोध्यक्षः (भा० प० श्लो० ५०) इत्यादौ पुण्यात्मको धर्मः। [ग] शरीरेण प्रशस्तानि दानपरपरित्राणादीनि कर्माण्याचरति। वाचा हितसत्यादीनि। मनसा अजिघांसादीनि। सेयं पुण्यरूपा प्रवृत्तिर्धर्मः (सर्व० सं० पृ० २४६ अक्ष०)। स च जीवमात्रसमवेतः वासनया जन्यते भोगतत्त्वज्ञानादिना नश्यतीति ज्ञेयम् (सि० च०)। धर्मस्तु न प्रत्यक्षः। किं त्वनुमानगम्यः। तथानुमानम् देवदत्तस्य शरीरादिकं देवदत्तस्य विशेषगुणजन्यम् कार्यत्वे सति देवदत्तस्य भोगहेतुत्वात् देवदत्तप्रयत्नजन्यवस्तुवत् इति। यस्तु शरीरादिजनक आत्मविशेषगुणः स एव धर्मः। प्रयत्नादीनां शरीराद्यजनकत्वात् इति ज्ञेयम् (त० भा० गु० पृ० ३७)। ३ वेदप्रतिपाद्यः प्रयोजनवदर्थो धर्मः इति मीमांसकाः (लौ० भा० पृ० ३)। वेदेन

प्रयोजनमुद्दिश्य विधीयमानोऽर्थो धर्मः (मी० न्या० पृ० १)। अर्थत्वे सति चोदनागम्यो धर्मः (जै० न्या० १।१।१)। स च धर्मः भट्टमते यागादिः प्राभाकरमते त्वपूर्वनाम पुण्यम् (तत्त्वबोधिनी) (वाच०)। एतद्धर्मप्रमाणम् वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः। एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥ (मनु० २।१२) इति। दशविधं धर्मलक्षणं च मनुनोक्तम् धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः। धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥ (मनु० अ० ६ श्लो० ९२) इति। धर्मस्य शुद्धिश्च तेनैवोक्ता प्रत्यक्षं चानुमानं च शास्त्रं च विविधागमम्। त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥ (मनु० अ० १२ श्लो० १०५) इति। यथा धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसामित्यादौ यागादिर्धर्मः (मीमां० कौ०)। यथा वा गङ्गास्नानादिव्यापारः (त० मा०)। स च धर्मः षड्विधः वर्णधर्मः आश्रमधर्मः वर्णाश्रमधर्मः गुणधर्मः निमित्तधर्मः साधारणधर्मश्चेति (मिता० १।१)।
४ कर्तव्यविशेषः पुरुषविशेषगुणः प्रयत्नगुणकर्तुः प्रियहितमोक्षहेतुः अतीन्द्रियः अन्त्यसुखसंविज्ञानविरोधी पुरुषान्तःकरणसंयोगजः विशुद्धाभिसंधिजः वर्णाश्रमिणां प्रतिनियतसाधननिमित्तः। अस्य तु साधनानि श्रुतिस्मृतिविहितानि वर्णाश्रमिणां सामान्यविशेषभावेनावस्थितानि द्रव्यगुणकर्माणि। तत्र सामान्यानि धर्मे श्रद्धा अहिंसा भूतहितम् सत्यवचनम् अस्तेयम् ब्रह्मचर्यम् अनुपधा क्रोधवर्जनम् अभिषेचनम् शुचिद्रव्यसेवनम् विशिष्टदेवताभक्तिः उपवासः अप्रमादश्च। ब्राह्मणक्षत्रियविशामिज्याध्ययनदानानि। ब्राह्मणस्य विशिष्टानि प्रतिग्रहाध्यापनयाजनानि स्ववर्णनियताश्च संस्काराः। क्षत्रियस्य सम्यक् प्रजापरिपालनम् असाधुनिग्रहः युद्धेष्वनिवर्तनम् स्वकीयाश्च संस्काराः। वैश्यस्य क्रयविक्रयकृषिपशुपालनानि स्वकीयाश्च संस्काराः। शूद्रस्य पूर्ववर्णेषु पारतन्त्र्यम् अमन्त्रिकाश्च क्रियाः। आश्रमिणां तु ब्रह्मचारिणो गुरुकुलनिवासिनः स्वशास्त्रविहितानि गुरुशुश्रूषाग्नीन्धनभैक्षाचरणादीनि मधुमांसदिवास्वप्नाभ्यञ्जनादिवर्जनं च। विद्याव्रतस्नातकस्य कृतदारस्य

गृहस्थस्य शालीनयायावरवृत्त्युपार्जितैर्भूतमनुष्यदेवपितृषु ब्रह्माख्यानां पञ्चानां महायज्ञानां सायंप्रातरनुष्ठानम् एकाग्निविधानेन पाकयज्ञसंस्थानां नित्यानां शक्तौ विद्यमानायामग्न्याधेयादीनां हविर्यज्ञसंस्थानाम् अग्निष्टोमादीनां च सोमयज्ञसंस्थानां ऋत्वन्तरेषु च ब्रह्मचर्यम् अपत्योत्पादनं च। ब्रह्मचारिणो गृहस्थस्य वा ग्रामाद्बहिर्निःसृत्य वनेषु वासः वल्कलाजिनकेशश्मश्रुनखरोमधारणम् वन्याम्बुद्धुताऽतिथिशेषभोजनानि वनस्थस्य वानप्रस्थस्य। त्रयाणामन्यतमस्य श्रद्धावतः सर्वभूतेभ्यो नित्यमभयं दत्त्वा सन्यस्य स्वानि कर्माणि यमनियमेष्वप्रमत्तस्य षट्पदार्थपरिसंख्यानायोगस्य साधनं प्रव्रजितस्य इति। दृष्टं च प्रयोजनमनुद्दिश्यैतानि साधनानि भावप्रसादं चापेक्ष्यात्ममनसोः संयोगाद्धर्मोत्पत्तिः इति (प्रशस्त० उ० पृ० ३५-३६)।

धर्मशास्त्रम्—धर्मप्रतिपादकं मन्वादिप्रणीतं शास्त्रम्। अत्रेदं बोध्यम्। धर्मशास्त्रस्य कर्तारश्च मनुविष्णुयमदक्षाङ्गिरोत्रिबृहस्पत्युशनआपस्तम्बवसिष्ठकात्यायनपराशरव्यासशङ्खलिखितसंवर्तगौतमशातातपहारीतयाज्ञवल्क्यप्राचेतसादयः (हेमाद्रिखण्डे व्र०)। आदिशब्देन च वृद्धदेवलसोमजमदग्निप्रजापतिविश्वामित्रवृद्धशातातपपैठीनसिपितामहबौधायनछागलेयजाबालिच्यवनमरीचिकश्यपा ग्राह्याः। अत्राह यमः मनुर्यमो वसिष्ठोत्रिर्दक्षो विष्णुस्तथाङ्गिराः। उशना वाक्पतिर्व्यास आपस्तम्बोथ गौतमः॥ कात्यायनो नारदश्च याज्ञवल्क्यः पराशरः। संवर्तश्चैव शङ्खश्च हारीतो लिखितस्तथा॥ एतैर्यानि प्रणीतानि धर्मशास्त्राणि वै पुरा। तान्येवातिप्रमाणानि न हन्तव्यानि हेतुभिः॥ इति (वाच०)।

धर्माभासः—श्रुतिस्मृतिभ्यामुदितो यः स धर्मः प्रकीर्तितः। अन्यशास्त्रेषु यः प्रोक्तो धर्माभासः स उच्यते॥ (देवीभाग०)।

धातुः—१ वातपित्तकफास्त्रयो धातवः इत्यायुर्वेदविदः। २ रेतः इत्यपीति भिषजः। ३ रसासृङ्मांसमेदोस्थिमज्जाशुक्राणि सप्त धातवः त्वक्चर्मादयोपि च इति शारीरकशास्त्रज्ञा आहुः। ४ हिरण्यं रजतं कांस्यं ताम्रं सीसकमेव च। रङ्गमायसरैत्यं च धातवोष्टौ प्रकीर्तिताः॥ इति वैद्य-

शाक्तशा तान्त्रिकाश्चाहु । ५ आकाशादिमहाभूतानि इति पौराणिका । ६ इन्द्रियाणि रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाश्च धातुशब्दवाच्या भवन्तीति शास्त्रान्तरविद आहु (वाच०)। ७ शब्दप्रकृति [क] य शब्द स्वोत्तरतृच शक्त्यर्थे स्वोपस्थाप्यस्य यादृशार्थस्यान्वयबोध प्रति समर्थ स तादृशार्थे धातुरुच्यते। यथा पच पिपक्ष इत्यादयो धातव । अत्र धातूनाम् अनेकार्थकत्वम् इति सर्वे सर्वार्थवाचका इति च शाब्दिकादीना राद्धान्तोनुसधेय । अत्र अनेकार्थकत्व च व्याकरण-कोश इत्याद्यभियुक्तकृततत्तदर्थकत्वम् (त० प्र० ख० ४ पृ० ७०)। सर्वार्थवाचकत्व च स्वप्रवृत्तिनिमित्तसमानाधिकरणकृत्स्नधर्माश्रयवाचकत्वम्। धातुलक्षण च क्रियावाचित्वे सति भ्वादिगणपठितत्वम् (ल० व०)। पचपिपक्षादयो हि शब्दा पक्तृ पिपक्षितृ इत्यादिनामनिविष्टा स्वोत्तर-तृजर्थे कर्त्रादौ स्वोपस्थाप्याना पचनपाकेच्छादीनामन्वयधिय प्रति प्रभवो भवन्तीति लक्षणसमन्वयोत्र बोध्य (श० प्र० श्लो० ५५ पृ० ७०)। [ख] य शब्द स्वान्ते कृचिन्तन विना सुबर्थे यादृशस्य निजार्थस्या-न्वयधिय प्रत्यसमर्थ स एव तादृशार्थको धातु । यथा पाक कुरु सपद पदयेत्यादौ । सुनर्थेपि धात्वर्थस्यान्वयवादिना प्राचा मते नेद धातुलक्षणम् इति ज्ञेयम् । अत्र हि पचादिको धातु स्वोत्तरस्य भावकृत घञ् क्विप् इत्यादिप्रत्ययस्य प्रतिसधानदशायामेव सुबर्थकर्मत्वादौ स्वार्थस्य पचनादेर-न्वयबोधमाधत्ते न त्वन्यथेति लक्षणसमन्वय (श० प्र० श्लो० ५५ पृ० ७०)। धात्वर्थप्रकारकबोध प्रति धातुप्रकृतिकप्रत्ययजन्योपस्थितेर्हेतुत्वात्। [ग] शाब्दिकास्तु क्रियावाचको भ्वादिगणपठित शब्दविशेष इत्याहु । अत्र वा इत्याद्यव्ययानामपि गणपठितत्वेन धातुत्वापत्ति । तद्वारणाय क्रियावाचित्वविशेषणम्। हिरुगाद्यव्ययाना क्रियावाचित्वेन धातुत्वापत्ति । तद्वारणाय गणपठितत्व विशेषण दत्तम् (वाच०)। [घ] भाव-वचनो धातु (सर्व० स० पृ० ३०५ पाणि०)। धातुस्त्रिविध । मूलधातु सौत्र प्रत्ययान्तश्चेति। तत्र (१) गणपठितो धातुर्मूलधातु-रुच्यते। यथा भूपचप्रभृति । अत्र सूत्रम् भूवादयो धातव (पा०

सू० १।३।१) इति । भ्वादयो द्वाविंशतिशतविधा धातवः (२२००) इति शाब्दिका वदन्ति । (२) सूत्रमात्रोपात्तो धातुः सौत्र इत्युच्यते । यथा स्कम्भुजुप्रभृतिकः । (३) स्वावयवलभ्यार्थस्य बोधको धातुः प्रत्ययान्त इत्युच्यते । यथा पाचि पिपक्षा तितिक्षा इत्यादिः इति । आन्दोलप्रेङ्खोलादेर्लौकिकस्यापि सत्त्वाच्चतुर्विध एव धातुरिति वोपदेव आह । लौकिकस्यापि सौत्रेन्तर्भाव इति नाधिक्यम् इत्यन्य आहुः । परस्मैपदित्वात्मनेपदित्वोभयपदित्वभेदेनापि धातुस्त्रिविधः । तत्तल्लक्षणं च यो धातुः स्वोपस्थाप्यस्य यादृशार्थस्य यत्पदोपस्थाप्ये कर्तृत्वेन्वयबोधं प्रति समर्थः स धातुस्तत्पदी । यथा (१) गमभूप्रभृतयः स्वार्थस्य गत्युत्पत्तिप्रभृतेर्मुख्ये गौणे वा परस्मैपदार्थ एव कर्तृत्वेन्वयं प्रति प्रभवः इति परस्मैपदिनः । (२) संगच्छते भवते इत्यादितः संगतिप्राप्त्यादिकर्तृत्वावगमात् तादृशार्थे आत्मनेपदिन एव ते । (३) यजति करोति इत्यादित इव यजते कुरुते इत्यादितोपि यागादिकर्तृत्वस्यावगतेर्यागाद्यर्थे यजि कृञ् इत्यादिरुभयपदी (श० प्र० श्लो० ५७–५८ पृ० ७१) । प्रकारान्तरेणापि धातुर्द्विविधः । सकर्मकः अकर्मकश्च इति । तत्र सकर्मको द्विविधः । एककर्मकः द्विकर्मकश्च । तत्रैककर्मकश्च एककर्मान्वितस्वार्थबोधकः । यथा गम्यादिरेककर्मकः । द्विकर्मकोपि द्विविधः । द्विकर्मान्वितैकव्यापारार्थकः द्विकर्मान्वितद्विव्यापारार्थकश्च । तत्राद्यो दुह्यादिः । द्वितीयस्तु णिजन्तः इति । तत्र द्विकर्मकत्वं तु कर्मद्वयसाकाङ्क्षक्रियाबोधकत्वम् (का० वा० पृ० २) । णिजन्ते च धातुनैकव्यापारोभिधीयते । द्वितीयस्तु व्यापारः णिचा । व्यापारद्वये च ईप्सितकर्मणः प्रयोज्यकर्तृरूपकर्मणश्च यथाक्रममन्वयः । तथात्वं च गम्यादीनाम् इति बोध्यम् । पच्यादीनां तु नैवम् । तद्योगे प्रयोज्यकर्तुः कर्मसंज्ञाया अभावेन व्यापारद्वये कर्मद्वयान्वयाभावात् इति विवेकः (वाच०) । अत्रेदं बोध्यम् । सकर्मकत्व अकर्मकत्व एतदुभयधर्मविशिष्टोपि धातुर्भवति । यथा सकर्मकाणां गम्यादीनां कर्मण. कर्तृत्वविवक्षया अकर्मकत्वमपि इति विविधोपि धातुरस्ति इत्यपि सिध्यति । अकर्मकस्तु कर्मानन्वितक्रियार्थकः ।

फलानवच्छिन्नव्यापारवाचकत्वमकर्मकत्वम् इति अकर्मकत्वस्य लक्षण बोध्यम् । अकर्मकक्रियात्वे चत्वारो हेतव हरिणा दर्शिता । यथा धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् । प्रसिद्धेरविवक्षात कर्मणोकर्मिका क्रिया ॥ इति । एव च अकर्मकोपि धातुर्हेतुचतुष्टयाधीनाकर्मकक्रियार्थत्वाच्चतुर्विध इत्यल विस्तरेण (वाच०) । धातोरर्थश्च मतविशेषेषु यथा (१) फलमेव धातोरर्थ । तदनुकूलक्रिया त्वाख्यातेन कर्त्रादावनुभाव्यत इति मण्डनमिश्र आह (श० प्र० श्लो० ९५ पृ० १४०) । (२) क्रियामात्र (केवल व्यापारमात्रम्) धात्वर्थ । फल तु कर्मप्रत्ययेन बोध्यते इति प्राञ्च रत्नकोशकृत्प्रभृतय आहु (चि० ४) । एत मते द्वितीयासाकाङ्क्षत्वम तद्धातुत्वप्रयुक्त एव च धातूना सकर्मकत्वव्यपदेश । न तु फलावच्छिन्नक्रियावाचित्वप्रयुक्त । ज्ञाप्रभृतावव्याप्तत्वात् इति ज्ञेयम् (श० प्र० श्लो० ७२ पृ० ९३) । (३) फल व्यापारश्चैतदुभय धात्वर्थ इति शाब्दिका आहु । अत्र फलत्व च तद्धात्वर्थजन्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषयत्वे सति तद्धातुजन्योपस्थितिविषयत्वम् तद्धात्वर्थत्व वा । अत्र धात्वर्थव्यापारेतिप्रसङ्गनिरासाय सत्यन्तम् । गम्याद्यर्थव्यापारजन्यविभागादावतिप्रसङ्गवारणाय विशेष्यदलम् (वै० सा० द० धात्व० पृ० ८) । मञ्जूषाकृतस्तु कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे तद्धात्वर्थजन्यत्वे सति तद्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावत्त्वम् । अत्र जन्यता चारोपिता अनारोपिता चेत्यन्यत् । विभागजन्यसयोगादिरूपे पतत्याद्यर्थे विभागसयोगयो फलत्ववारणायोभयदलम् । कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे तु फलस्य विशेष्यत्वम् इत्याहु (वै० सा० द० धात्व० पृ० ८) । तथाहि चैत्रो ग्राम गच्छतीत्यादौ ग्रामनिष्ठसयोगानुकूलव्यापारकर्ता चैत्र इति बोधात् सयोगाख्यफलस्य व्यापारनिरूपितप्रकारत्वम् । चैत्रेण ग्रामो गम्यत इत्यादौ तु चैत्रसमवेतव्यापारजन्यसयोगाश्रयो ग्राम इति बोधात् सयोगस्य व्यापारनिरूपितविशेष्यत्वम् इति । अत्र व्यापारत्व च पदान्तरसमभिव्याहाराप्रयोज्यसाध्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषयत्वम् (वै० सा० द० धात्वर्थ० पृ० ८) ।

फलव्यापारोभयं धात्वर्थ इत्यत्रोक्तम् फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः। फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणम्॥ इति (वै० सा० धात्वर्थ० पृ० ७)। अस्यायमर्थः। फलेति। फलं व्यापारश्च धात्वर्थः। आश्रये इति। फलाश्रयः कर्म। व्यापाराश्रयः कर्ता। तौ तिङर्थौ। फले इति। विक्लित्त्यादिफलं प्रति व्यापारो विशेष्यः। तिङर्थ इति। तिङर्थः कर्तृकर्मसंख्याकालाः। तत्र कर्ता व्यापारे विशेषणम्। कर्म फले विशेषणम्। संख्या तु कर्तृप्रत्ययार्थे कर्तरि कर्मप्रत्ययार्थे कर्मणि विशेषणम्। समानप्रत्ययोपात्तत्वात् इति। एवं च वैयाकरणमते देवदत्तस्तण्डुलं पचतीत्यादौ देवदत्ताभिन्नैककर्तृकस्तण्डुलाभिन्नकर्मवृत्तिविक्लित्त्यनुकूलो व्यापारः इति क्रियामुख्यविशेष्यको बोधः। देवदत्तेन तण्डुलः पच्यते इत्यादौ च देवदत्ताभिन्नकर्तृको यो व्यापारस्तज्जन्या तण्डुलाभिन्नैककर्मनिष्ठा विक्लित्तिः इति बोधः। देवदत्तस्तण्डुलं पचतीत्यादौ फलं विक्लित्त्यादि। व्यापारस्तु भावनाभिधा साध्यत्वेनाभिधीयमाना क्रिया। अयं च व्यापारः फूत्कारत्वाधःसंतापनत्वयत्नत्वादितत्तद्रूपेण वाच्यः (वै० सा० धात्वर्थ० पृ० ९–१२)। नैयायिकमते तु देवदत्तस्तण्डुलं पचतीत्यादौ तण्डुलवृत्तिविक्लित्त्यनुकूलव्यापारानुकूलकृतिमानेकत्वविशिष्टो देवदत्तः इति प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यको बोधः। देवदत्तेन तण्डुलः पच्यते इत्यादौ च देवदत्तसमवेता या कृतिः तज्जन्यो यो व्यापारः तज्जन्या या विक्लित्तिः तदाश्रय एकत्वविशिष्टस्तण्डुलः इति बोधः। अत्रायं विशेषः। पृथक्शक्त्या विशिष्टशक्त्या वा फलव्यापारौ धातुना बोध्येते इति वैयाकरणमतम्। गदाधरादिनवीनमते तु पृथक्शक्त्यैव फलव्यापारौ बोध्येते इति। (४) नव्यास्तु न्यायसारकारकृदादयः फलावच्छिन्नविलक्षणव्यापार एव कर्त्राख्यातसमभिव्याहारे धात्वर्थः। कर्मप्रत्ययार्थस्तु (द्वितीयार्थस्तु) आश्रयता (निष्ठत्वम्)। सा च धात्वर्थैकदेशे फलेन्वेति इति। कर्माख्यातसमभिव्याहारे तु व्यापारावच्छिन्नफलमेव धात्वर्थः इति च प्राहुः (म० प्र० ४ पृ० ५६) (श० प्र० श्लो० ७२ पृ० ९३) (ल० म०)। एतन्मते फलस्यावच्छेदकत्वेन धात्वर्थप्रविष्टत्वात् पतेर-

कर्मकत्वेन विलक्षणव्यापारमात्रे शक्तिः न तु तत्र फलस्यावच्छेदकत्वम् इति न पते सकर्मकत्वापत्तिः । अत एव फलानवच्छिन्नविलक्षणव्यापारवाचित्वम् धातोरकर्मकत्वम् । फलावच्छिन्नविलक्षणव्यापारवाचित्वम् सकर्मकत्वम् । तत्र फलं यदोभयकर्मान्वितं तदा द्विकर्मकत्वम् । यथा चैत्रोऽश्वं ग्रामं नयतीत्यादौ नयत्यादेः । अश्वग्रामोभयनिष्ठसंयोगजनकनयनकर्ता इति बोधात् । अत्र ग्रामो मुख्यं कर्म । अश्वस्तु गौणम् । अकथितं च इत्यनुशासनात् (म० प्र० ४ पृ० ५६) (न्या० म० ४ पृ० २१) इत्येके । अत्र वैयाकरणा अप्याहुः । अवच्छिन्नपदस्य स्वाश्रयपरत्वेन कर्मीभूतफलसंबन्धिव्यापारार्थकत्वस्य सुवचत्वात् अकर्मकाणां फलार्थत्वानङ्गीकारेणातिव्याप्त्यव्याप्त्योरनवकाश इति (वै० सा० द०) । फलावच्छिन्नविलक्षणव्यापारश्च । [क] धातूपनीतफलानुकूलसजातीयविजातीयव्यापारप्रचयः (त० प्र० ख० ४ पृ० ५०) । [ख] फलानुकूलत्वोपलक्षितविलक्षणव्यापारः (न्या० म० ४ पृ० २०) । इत्थं च उपलक्षितत्वविवक्षणेन कृष्णलं (यवत्रयमितं सुवर्णम्) श्रपयेदित्यत्रोष्णीकरणमात्रे धातोर्न लक्षणा । रूपादिपरावृत्त्यवच्छिन्नाधःसंतापनस्य श्रपणस्य बाधेपि तदुपलक्षिताधःसंतापनस्य तत्राबाधात् इत्यवधेयम् (म० प्र० ४ पृ० ५६) । [ग] शाब्दिकास्तु फलानुकूलो यत्नसहितः व्यापार इत्याहुः (ल० म०) । अत एव गम्यादीनां सकर्मकत्वमुपपद्यते ।

धात्वंशः—(प्रत्ययः) [क] सुबर्थानन्वितयादृशस्वार्थको यस्तिङन्यप्रत्ययः स तादृशार्थे धात्वंशप्रत्ययः । यथा पुत्रीयतीत्यादौ क्यच् । पचतीत्यादौ सुबर्थानन्वितकृत्यर्थकोपि तिबादिर्न तिङन्य इति न तत्रातिप्रसङ्गः । पुत्रीयतीत्यत्र क्यजाद्यर्थस्येच्छादेर्न सुबर्थेऽन्वयः । किंतु तिङर्थे इति तत्र लक्षणसमन्वयो बोध्यः (श० प्र० श्लो० १०६ पृ० १६४) । [ख] धात्वन्तावयवरूपः प्रत्ययः । यथा सनादिप्रत्ययः पिपक्षादिधात्वन्तभागः तादृधात्वंशप्रत्ययो भवति (श० प्र० श्लो० १०६ पृ० १६४) । धात्वंशप्रत्ययो द्विविधः । नामप्रकृतिकः धातुप्रकृतिकः-

थेति। तत्र नामप्रकृतिकः क्यच् क्यङ् इत्यादिः। धातुप्रकृतिकस्तु सन् यङ् इत्यादिः (श० प्र० श्लो० १०७ पृ० १६४)।

धारणम्—१ [क] द्रव्यान्तरदानाभ्युपगमपूर्वकपरदत्तद्रव्यादानजन्यादृष्टविशेषजनकत्वम्। यथा विप्राय शतं धारयतीत्यादौ धात्वर्थः। अत्रायं भावः। ऋणग्रहणेनाधमर्णनिष्ठः परिशोधननाश्योदृष्टविशेषो जन्यते। तेनैवादृष्टेन ऋणमपरिशोध्य मृतस्य नरकादिकम् इति। अत्र धारेरुत्तमर्णः (पा० सू० १।४।३५) इत्यनेन धनिकविप्रादेः संप्रदानता। तथा कर्तृत्वं चतुर्थ्यर्थः। तस्य धात्वर्थघटकादानेन्वयः (ग० व्यु० का० ४ पृ० ९६–९७)। [ख] केचित्तु पुनर्दानमङ्गीकृत्य द्रव्यग्रहणम् इत्याहुः (का० व्या० पृ० ९)। [ग] पाणिनीयास्तु ऋणग्रहणम्। यथा गुरवे गा धारयते इत्यादौ धारेरर्थः इत्याहुः। अत्र दत्तत्वं चतुर्थ्यर्थः। तथा च गुरुदत्तां गामृणत्वेन गृह्णाति इत्याकारस्तत्र वाक्यार्थः (श० प्र० श्लो० ६९ पृ० ८६)।२ गृहावस्थितिः। यथा गुरवे गा धारयते इत्यादौ इति कालापाः। अत्र धृञा गृहावस्थितिः द्वितीयया तदन्वितं कर्तृत्वम् चतुर्थ्या च तन्निविष्टगृहान्वितं संबन्धित्वम् उपस्थाप्यते। तेन गोकर्तृकाया गुरुसंबन्धिगृहावस्थितेरनुकूलव्यापारवान् इत्याकारको बोधः। धातूत्तरणिचा व्यापारबोधनात् इति भावः (श० प्र० श्लो० ६९ पृ० ८६)। शाब्दिका अपि अवस्थितिः भक्ताय धारयति मोक्षं हरिरित्यादौ धारेरर्थः इत्याहुः। अत्र धृङ् अवस्थाने इति धातोर्णिचावस्थानानुकूलव्यापारो धारेरर्थः। तदर्थावस्थित्याश्रयसंबन्धी संप्रदानम्। धारेरुत्तमर्णः इति सूत्रात्। तथा च हरिकर्तृको भक्तसंप्रदानको मोक्षकर्मकावस्थित्यनुकूलो व्यापारः इति बोधः (ल० म० सुब० कार० ४ पृ० १०३)। ३ प्राणस्य पूरकरेचककुम्भकैर्निरोधरूपश्चित्तवशीकरणं प्राणायामविशेषः (सांख्यप्र० भा० अ० ३ सू० ३२)। यथा धारयेत्तत्र चात्मानं धारणा धारयन्बुधः (याज्ञ०) इत्यादौ इति सांख्या आहुः। देशबन्धश्चित्तस्य धारणा (पात० सू० पाद ३ सू० १) इति योगिनो वदन्ति (गौ० वृ० ४।२।४४)। नाभिचक्रहृदयपुण्डरीक-

नासाग्रादावाध्यात्मिके हिरण्यगर्भवासवप्रजापतिप्रभृतिके बाह्ये वा देशे चित्तस्य विषयान्तरपरिहारेण स्थिरीकरणं धारणा (सर्व० स० पृ० ३८२ पातञ्ज०)। ४ धारणा मनसो ध्येये संस्थितिर्ध्यानवद्विधा (अग्निपु० अ० ३७४) इति पौराणिका आहुः। ५ जलसूचको वायुविशेषधारणायात्मको योगभेदः इति ज्योतिषज्ञा आहुः (बृ० सं० अ० २२)।

धारणिकः— अधमर्णः।

धूमः—१ सार्द्रेन्धनवह्निजातः मेघाञ्जनयोर्जनको द्रव्यविशेषः। यथा पर्वतत्वेन पक्षत्वे वह्नित्वेन साध्यत्वे विशिष्टधूमत्वेन च हेतुत्वे पर्वतो वह्निमान् विशिष्टधूमात् इत्यादौ पर्वतादेः काञ्चनमयत्वविरहो न दोषः (दीधि० २ पृ० १७९) इत्यत्र। अत्र विशिष्टधूमश्च वह्निशून्यदेशान्तरवृत्तिधूमव्यक्तिव्यावर्तकविशेषणावच्छिन्नो धूमः। तादृशविशेषणं तु वह्निमद्वृत्तित्वादि ज्ञेयम्। यथा वा अभ्रलिहा धूमलेखा पश्यति (मु० २) सधूमदीप्ताग्निरुचीनि रेजुः (भट्टि०) इत्यादौ च धूमः। २ अग्निमान्द्यसूचको वायुविशेषः (ढेकर) इति भिषजो वदन्ति। ३ ज्योतिर्विदस्तु धूमकेतुः इत्याहुः। ४ उल्कापातश्चेति काव्यज्ञा वदन्ति (वाच०)।

धृतिः—१ गुरुत्ववता पतनाभावः (कु० ५।१ टी० हरिदासः) (दि० १।१ पृ० १९)। यथा कार्यायोजनधृत्यादेः पदात्प्रत्ययतः श्रुतेः (कु० ५।१) इत्यादौ। २ अष्टादशाक्षरपादकच्छन्दोमात्रम् इति वृत्तशास्त्रज्ञा वदन्ति। ३ व्यभिचारिभावविशेषः इत्यालंकारिका आहुः। अत्रोच्यते ज्ञानाभीष्टागमाद्यैस्तु संपूर्णस्पृहता धृतिः। सौहित्यवचनोल्लाससहासप्रतिभादिकृत्॥ इति। ४ मौहूर्तिकास्तु विष्कम्भाद्यन्यतमयोगविशेषः इत्याहुः। ५ गणकाश्च अष्टादशसंख्यायुक्तम् द्रव्यादि इत्याहुः। ६ गौर्यादिषोडशान्यतममातृकाविशेषः इति संस्कारकुशाचारज्ञा आहुः। ७ मानसधारणाविशेषः इति योगशास्त्रज्ञा आहुः। ८ धैर्यम् इति काव्यज्ञा आहुः (वाच०)।

ध्यानम्—[क] चिन्तनम् । यथा इति विज्ञापितो राज्ञा ध्यानस्तिमितलोचनः (रघु० १।७३) इत्यादौ । [ख] योगशास्त्रज्ञास्तु तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् (पात० पाद ३ सू० २) (गौ० वृ० ४।२।४४) । यथा ध्येयः सदा सूर्यमण्डलमध्यवर्ती परमात्मा इत्यादौ । यथा वा लक्ष्मीकान्तं कमलनयनं योगिभिर्ध्यानगम्यम् इत्यादौ । [ग] तस्मिन्देशे ध्येयावलम्बनस्य प्रत्ययस्य विसदृशप्रत्ययप्रहाणेन प्रवाहो ध्यानम् । तदुक्तम् तद्रूपप्रत्ययैकाग्र्या संततिश्चान्यनिस्पृहा । तद्ध्यानं प्रथमैरङ्गैः षड्भिर्निष्पाद्यते तथा ॥ (सर्व० सं० पृ० ३८३ पातञ्ज०) । [घ] निदिध्यासनम् । यथा आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च । त्रिधा प्रकल्पयेत्प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम् ॥ (श्रुतिः) इत्यादौ । [ङ] रागोपहतिर्ध्यानम् (सां० सू० ३।३०) इति सांख्या आहुः । [च] ब्रह्मात्मचिन्ता ध्यानं स्यात् इति वेदान्तिनः । [छ] मायावादिवेदान्तिनस्तु ब्रह्मैवास्मीति सद्वृत्त्या निरालम्बतया स्थितिः । ध्यानशब्देन विख्याता परमानन्ददायिनी ॥ इति मन्यन्ते ।

ध्वंसः—(अभावः) [क] विनष्टः इति प्रतीतिसाक्षिक उत्पत्तिमानभावः (न्या० म० १ पृ० ११) (त० दी० १ पृ० ४०) (वाक्य० पृ० २३) । स च प्रतियोगिजन्यः प्रतियोगिसमवायिनि देशे वर्तते (त० दी० १ पृ० ४०) । स च कार्यस्योत्पत्त्यनन्तरमुत्पद्यते नित्यश्च इति ज्ञेयम् । अत्र गमकम् । ध्वंसो न विनाशी विनाशकल्पनायां मानाभावात् । नहि विनाशो विनष्टः इति कश्चित्प्रत्येति इति (न्या० म० १ पृ० ११) (नील० १ पृ० १०) । तल्लक्षणं च ध्वंसत्वमेव । तच्च जन्याभावत्वम् (मु० १) । अथवा उत्पत्तिमत्त्वे सत्यभावत्वम् (वाक्य० पृ० २३) । ध्वंसत्वं च अभावत्वव्याप्योखण्डोपाधिः (म० प्र० पृ० १२) इति नव्यनैयायिकाः प्राहुः (वाच०) । अयं भावः । जन्यत्वस्य प्रायेण दुर्ज्ञानत्वात् तस्याखण्डोपाधित्वमङ्गीकर्तव्यम् इति । [ख] सादिरनन्तः (त० सं०) । उत्पत्तिमत्त्वे सति नाशशून्य इत्यर्थः । यथा घटो नष्टइत्यादौ धात्वर्थः

[ग] उत्पत्तेरनन्तर समवायिकारणे कार्यस्य ससर्गाभाव (त० को० पृ० २१)। तदर्थश्च यथा इह कपाले घटो ध्वस्त इत्यादौ उत्पत्तेरनन्तरम् (प्रतियोगिभूतस्य घटादेरुत्पत्तेरनन्तरम्) जन्य समवायिकारणे (घटस्य समवायिकारणे कपाले) वर्तमान कार्यस्य (घटादे) ससर्गाभाव (तदाख्य अभाव) इति। अत्राय नियम ध्वसप्रागभावौ स्वप्रतियोगिसमवायिदेशे वर्तेते इति। यथा इह कपाले घटो ध्वस्त इति प्रतीतिसाक्षिक अभाव (प्र० प्र० पृ० २३)। यथा वा तदप्यध्वसदासाय माहेन्द्र लक्ष्मणेरितम् इत्यत्र प्राणा दध्वसिरे गात्र तस्तम्भे च प्रिये हते (भट्टि) इत्यादौ च। अत्र वैयाकरणा ध्वसस्यातीतत्वाभावेपि फलव्यापारयोर्धात्वर्थत्वेन तदुत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्य कारणविशेषसयोगस्यातीतत्वात् ध्वस्त इति व्यवहार उपपद्यते इत्याहु। नैयायिकमते नाशमात्रस्यैव धात्वर्थत्वेपि तदुत्पत्तौ लक्षणा। तस्याश्चातीतत्वादिनैव ध्वस्त ध्वसते इत्यादिप्रयोग। अत्र कर्तृत्व प्रतियोगित्वम्। तच्च नाशान्वयि इति। तथा च वर्तमानाद्युत्पत्तिकनाशप्रतियोगी घट इत्यन्वयबोध (वाच०)। अतीतावस्था ध्वस इति साख्या आहु। तिरोभावावस्था इति शाब्दिका साख्याश्चाहु (ऊ० म०)। अत्र सूत्रम् नाश कारणलय इति (साख्य० अ० १ सू० १२१)। कारणे लय इत्यर्थ। आत्यन्तिकनाशश्च कारणेन सह नाश इति भेद (वाच०)।

ध्वनिः—(शब्द) १ तारत्वादिधीहेतु शब्दविशेष। यथा उन्मदध्वनिसृता निभृताक्षरमुज्जगे (माघ० स० ६ श्लो० २०) इत्यादौ। अत्रोच्यते। ध्वनिर्नाम यो दूरादाकर्णयतो वर्णविशेषमनधिगच्छत कर्णपथमवतरति प्रत्यासीदतश्च तारत्वादिविशेषमवगमयति इति (शारीर०) (वाच०)। स च ध्वनिर्वैयाकरणमते द्विविध। प्राकृत वैकृतश्चेति। अत्रोक्तम् भर्तृहरिणा स्फोटस्य ग्रहणे हेतु प्राकृतो ध्वनिरिष्यते। स्थितिभेदे निमित्तत्व वैकृत प्रतिपद्यते॥ (वाक्यप०) इति। अत्र विवेक। स्फोटस्याभिव्यक्तौ प्राकृतस्य ध्वने कारणत्वम्। चिरचिरतरकालस्थितौ तु प्राकृतध्वनिजातवैकृतध्वने कारणत्वम् इति (शब्दार्थरत्ने) (वाच०)।

शारदातिलके च तस्य ध्वनेरुत्पत्त्यादिप्रकारादिकमुक्तम् । यथा सा प्रसूते कुण्डलिनी शब्दब्रह्ममयी विभुः । शक्तिं ततो ध्वनिस्तस्मान्नाद- स्तस्मान्निरोधिका ॥ ततोर्धेन्दुस्ततो विन्दुस्तस्मादासीत्परा ततः । पश्यन्ती मध्यमा वाचां वैखरी ज्ञानजन्मभूः ॥ (शारदाति०) इति । अत्रायं विशेषः । अनेकवर्णात्मकस्य कलशादिपदस्य श्रावणप्रत्यक्षं न संभवति । आशुविनाशिनां क्रमिकाणां वर्णानां मेलकाभावेन तन्मेलनात्मनः पदस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात् । पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितेनानुभूयमान- चरमवर्णेन श्रोत्रे व्यञ्जनाख्यो व्यापारः (शाब्दिकादिमतेन) जन्यते । तेनैव व्यापारेण नष्टवर्णघटितमपि पदं (वैयाकरणमते स्फोटपरिमापितं पदम्) श्रोत्रेण साक्षात्क्रियते इति । चरमवर्णात्मनि शब्दे ध्वनिव्यवहारः इति महेश्वरः (वाच०) । २ उत्तमं काव्यं ध्वनिः इत्यालंकारिका आहुः (प्रतापरुद्रे० प्र० २) । अत्रोक्तं मम्मटभट्टेन इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद् ध्वनिर्बुधैः कथितः (काव्यप्र० उ० १ श्लो० ५) इति ।

न.

न—१ अभावः (न्या० म० ४ पृ० १४) । स च संसर्गाभाव अन्योन्याभाव एतदन्यतरात्मकः (तर्का० ४ पृ० १२) । यथा भूतले घटो नास्ति (दीधि०) घटः पटो न भवति इत्यादौ । यथा वा नैकः सुप्तेषु जागृयात् इत्यादौ निषेधः । भूतल इत्यत्र सप्तम्या वृत्तित्वमर्थः । तस्य च नञर्थात्यन्ताभावेन्वयः । एवं च भूतलवृत्ति- घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकोत्यन्ताभावः इति बोधः । केचित्तु भूतल- वृत्तिर्योत्यन्ताभावः तत्प्रतियोगी घटः इति बोधः इत्याहुः । अन्ये तु सप्तम्या निरूपितत्वम् असधातोर्विद्यमानत्वम् आख्यातस्याश्रयत्वम् अर्थः । तथा च भूतलनिरूपितविद्यमानत्वाश्रयो घटाभावः इति बोधः इत्याहुः (त० प्र० ४ पृ० ६१) (ग० व्यु० १) (न्या० म० ४ पृ० १५) । घटः पटो नेत्यत्र घटः पटभेदवान् भवति इति बोधः । नञर्थो द्विविधः प्रसज्यप्रतिषेधः पर्युदासश्चेति (म० प्र० पृ० ४८) ।

२ उपमा। यथा तिष्ठा देवो न सविता (श्रुति) वयो न वसतीरुप (ऋ० स० १।२५) इत्यादौ। ३ नकारस्वरूपो वर्णः। यथा दो धः सौख्य मुद न (वृ० व० टी०) इत्यादौ (वाच०)। अत्र केचित् अत्यन्ताभाव एव नञः शक्तिः। अन्योन्याभावादौ तु लक्षणा इत्याहुः (श० मा०) (वाच०)। अत्रेदमवधेयम्। न घट पट इत्यादौ नामार्थयोर्भेदेनान्वयबोधः अव्युत्पन्न इति व्युत्पत्तिविरोधापत्तिवारणाय अघटः पट इत्यादौ समानविभक्तिकत्वेनाभेदान्वयबोधोपपत्तये च नञोभाववति लक्षणा घटपदस्य च घटप्रतियोगिके लक्षणा स्वीकार्या इति केचित्। परे तु नामार्थयो इति व्युत्पत्तौ अव्यय निपात एतदतिरिक्तेति नाम्नि विशेषणान्नञ अभाववति घटपदस्य घटप्रतियोगिके च न लक्षणाङ्गीकार्या। किंतु नञ ससर्गाभावमात्रे अन्योन्याभावमात्रे च शक्तिरेव इति प्राहुः (न्या० म० ४ पृ० १४–१५) (त० प्र० ख० ४ पृ० ६०–६१)। अन्ये तु नामार्थयो इति व्युत्पत्तिर्नाभ्युपगन्तव्या। भूतले घटः राजा पुरुष इत्यत्र आधेयतासबन्धेन स्वत्वसबन्धेन च घटपुरुषपदार्थयोर्भूतलराजपदार्थोन्वयबोधतात्पर्येण तादृशप्रयोगापत्तिवारणाय यथाक्रम सप्तम्यन्तभूतलादिसमभिव्याहारपष्ठ्यन्तराजादिपदसमभिव्याहारयो पूर्वोक्तान्वयबोध प्रति कारणत्वमङ्गीकर्तव्यम्। एव च पूर्वोक्तस्थलयो न घट पटः अघट पट इत्याद्यो नञ्पदादौ न लक्षणा इत्याहुः (ग० व्यु० का० १)। अन्यत्र च नञर्था षडुक्ता। सादृश्य तदभावश्च तदन्यत्व तदल्पता। अप्राशस्त्य विरोधश्च नञर्था षट् प्रकीर्तिता ॥ इति। अत्र यथाक्रममुदाहरणानि। यथा अनिक्षु शर इत्यादौ सादृश्य नञर्थ। भूतले घटो नास्तीत्यादावत्यन्ताभाव। अघट पट इत्यादावन्यत्वम्। अनुदरमुदर तरुण्या इत्यादौ स्वल्पत्वम्। अब्राह्मणो वार्धुषिक इत्यादावपकृष्टत्वम् (अप्राशस्त्यम्)। असुरो दैत्य इत्यादौ विरोध. (श० प्र० श्लो० ३९ पृ० ५०)। अन्यत्र चोक्तम् नञभावे निषेधेन स्वरूपार्थेप्यतिक्रमे। ईषदर्थे च सादृश्ये तद्विरुद्धतदन्ययो.॥ इति। निषेधेन काका स्वरूपार्थे प्रकृतार्थे इत्यर्थ।

एतादृशार्थस्वीकारेण च अभावेन न पौनरुक्त्यम् इति ध्येयम् (वाच०)।

नक्तम्—प्रदोषात्प्राक् तद्दिनाधिकरणकभोजनाभावे सति तदहोरात्रावयवप्रदोषाधिकरणकं भोजनम् (पु० चि० पृ० ४५)।

नगरम्—प्राकारपरिखान्वितं श्रेणीधर्मसंयुक्तं संस्थानम् (कैयटः ७।३।१४)।

नच—शङ्कानिवारणार्थः। यथा नच स्वतःसिद्धविघ्नविरहवता कृतस्य मङ्गलस्य निष्फलत्वापत्तिः इति वाच्यम्। इष्टापत्तेः। विघ्नशङ्कया तदाचरणात् (मु० १ मङ्गल०) इत्यादौ।

नञ्तत्पुरुषः—(तत्पुरुषः) नञर्थबोधकतया नञ्पदघटितः समासः। यथा अघटः पट इत्यादौ। अत्र घटपदं लक्षणया घटसंबन्ध्यर्थकम्। घटप्रतियोगिकम् इत्यर्थकम् इति यावत्। नञ्पदं च अन्योन्याभावे शक्तमेव (न्या० म० ४ पृ० १४)। एवं च घटप्रतियोगिकभेदवान् पटः इति वाक्यार्थबोधः। अघटं भूतलमित्यादौ नञो घटभिन्ने लक्षणा। न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ बलवदनिष्टजनके लक्षणा (तर्का० ४ पृ० १२)।

नतिः—१ नमस्कारः (ग० व्यु० कार० ४ पृ० १०१)। २ चन्द्रार्ककक्षयोर्याम्योत्तरयोरन्तरं नतिः इति ज्योतिर्विद आहुः। ३ ऊर्ध्वस्थितस्याधः पतनं नतिः इति काव्यज्ञा वदन्ति (वाच०)।

ननु—१ प्रश्नः। यथा ननु गमिष्ये इत्यादौ। २ अवधारणम्। यथा उपपन्नं ननु शिवम् (रघु० १।६०)। अत्र उपपन्नमेवेत्यर्थः (टी० मल्लिनाथः १।६०)। यथा वा त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा (रघु० स० ३ श्लो० ४५) इत्यादौ। ३ आमन्त्रणम् (संबोधनम्)। यथा ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकम् (कुमार० ४।३२) इत्यादौ। ननु हे वसन्त इत्यर्थः (टी० मल्लिनाथः ४।३२)। ४ आक्षेपः (शङ्का)। यथा नन्वेवं धनार्जनस्य क्षुद्रदौषवत् दुःखानिवर्तकत्वे कथं तत्र प्रवृत्तिस्तत्राह (सांख्य० प्र० भा० अ० १ सू० २-३) इत्यादौ (वाच०)। ५ अनुज्ञा। यथा ननु गच्छेत्यादौ। ६ अनुनयः (सान्त्वनम्)। यथा ननु कोपं मुञ्च दयां कुरु इत्यादौ

(अमरः ३ नाना० श्लो० २४७) (विश्वः) । ७ विनिग्रहः । ८ परकृतिः । ९ अधिकारः । १० विनयः । ११ संभ्रमः (मेदिनी)। १२ वाक्यारम्भः (हैम०)।

ननु च—विरोधोक्तिः (अमरः ३ अव्यय० श्लो० १४) (वाच०)।

नन्दा—या तु मार्गशिरे मासि शुक्लपक्षे तु सप्तमी । नन्दा सा कथिता वीर सर्वानन्दकरी शुभा ॥ (पुरु० चि० पृ० १०४)।

नन्दिका—प्रतिपत् (पुरु० चि० पृ० ५८)।

नपुंसकलिङ्गम्—(नाम) नपुंसकत्वेन परिभाषितं पदम् । यथा तटमित्यादि । परिभाषायाः प्रयोजनं चेह पदसंस्कारः । सोत्र तटमित्यादौ क्लीबत्वेन सुबादेरमादेशादिः इति । वैयाकरणास्तु तटादिवस्तुगतं नपुंसकत्वं पदार्थान्तरमेव । तच्च तटादिरूपप्रकृत्यैव बोध्यते । प्रत्ययानां तु व्यञ्जकत्वमात्रम् इत्याहुः (श० प्र० श्लो० ५३ पृ० ६८)। क्वचित् विलक्षणसंस्थानरूपविशिष्टवाचकम् । यथा न प्राणि प्रामुयादायम् इत्यादौ । अत्र लुप्तसुपैव (न तु प्रकृत्या) उपस्थितं विलक्षणसंस्थानरूपं नपुंसकत्वं प्राणिन्यनुभूयते इति विज्ञेयम् (श० प्र० श्लो० ५३ पृ० ६९)।

नमः—१ त्यागः । यथा एषोर्घ्यः शिवाय नमः इत्यादौ नमःशब्दार्थस्त्यागः (ग० व्यु० का० ४ पृ० ९९)। शाब्दिकास्तु स्वस्वत्वनिवृत्त्यनुकूलो व्यापारः । यथा एषोर्घ्यः शिवाय नमः इत्यादौ त्यागो नमःशब्दार्थः इत्याहुः । शाब्दिकमतेत्र उद्देश्यत्वं चतुर्थ्यर्थः । तथा च शिवोद्देश्यकत्यागविषयोर्घ्यः इति शाब्दबोधः (ल० म० का० ४ पृ० १०५)। अन्ये तु मन्त्रकरणकत्यागोर्थः । यथा पुष्पमिदं विष्णवे नमः इत्यादौ । अत्र प्रीत्युद्देश्यकत्वम् तदिच्छाधीनत्वरूपं नमःपदार्थे मन्त्रकरणकत्यागे चतुर्थ्या बोध्यते । प्रकृत्यर्थस्य विष्ण्वादेः प्रीतौ तदिच्छायां वान्वयः । एवं च विष्णूद्देश्यकमन्त्रकरणकत्यागस्य कर्मेदं पुष्पम् इति बोधः । ब्राह्मणोद्देश्यकत्वस्य च गवादित्यागस्य मन्त्रकरणकत्वे प्रमाणाभावात् गौर्ब्राह्मणाय नमः इत्यादिको न प्रयोगः (श० प्र० श्लो० ९२

पृ० १२६)। २ नमस्कारः । यथा हरये नम इत्यादौ (ल० म० का० ४ पृ० १०५) (ग० व्यु० का० ४ पृ० ९९)। ३ अन्तम्। ४ वज्रम् । ५ यज्ञः । यथा यज्ञो वै नमः (श्रुतिः) इत्यादौ (वाच०)।

नमस्कारः—[क] यमुद्दिश्य यस्य स्वापकर्षबोधनानुकूलव्यापारविशेषः तस्य स नमस्कारः (चि० मङ्ग० १ पृ० १०३) (म० प्र० २)। स्वापकर्षबोधानुकूलः विलक्षणः स्वीयव्यापारः इति परमार्थः। अत्र स्वमुच्चारयिता (ग० व्यु० कार० ४ पृ० १०१) (राम०)। यथा देवतास्तुतिनमस्कारादिषु मङ्गलव्यवहारः शिष्टानाम् इत्यादौ (मू० म० मङ्ग० १ पृ० १०१)। यथा वा हरये नमः इत्यादौ नमस्कारः । अत्र नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च (पा० सू० २।३।१६) इत्यनेन चतुर्थी ज्ञेया (ल० म० सुब० कार० ४ पृ० १०५)। नमस्कारत्वं च स्वापकर्षबोधजनकतावच्छेदकजातिमत्त्वम् (मू० म० १ पृ० १०४)। अथवा मानसत्वव्याप्यजातिविशेषः (म० बा० पृ० १०) । ज्ञानविशेषो वा। स च विशेषो व्यवहारसाक्षिको जातिभेद एव । कायिकाद्यन्यतमत्वं वा (न्या० दी० पृ० ३)। नमस्कारभेदाश्च कालीपुराणे उक्ताः । यथा त्रिकोणमथ षट्कोणमर्धचन्द्रं प्रदक्षिणम् । दण्डमष्टाङ्गमुग्रं च सप्तधा नतिलक्षणम् ॥ इति (वाच०)। [ख] स्वापकर्षबोधनानुकूलः स्वीयव्यापारः। यथा हरये नम इत्यादौ नमःपदार्थः। अत्र स्वमुच्चारयिता । अवधित्वम् अवधिमत्त्वं वा चतुर्थ्यर्थः। तस्य नमस्कारपदार्थघटकेपकर्षेन्वयः। तथा च चैत्रोच्चारितात् नमो हरये इत्यादिशब्दात् हर्यवधिकचैत्रापकर्षबोधानुकूलचैत्रीयव्यापारः इत्याकारको बोधः (ग० व्यु० का० ४ पृ० १०१)। स्वापकर्षबोधानुकूलव्यापारे च कायिकवाचिकमानसरूपे विशेषो जातिविशेष एवानुभवसाक्षिकः (चि० १ पृ० १०३)। यथा वा ब्राह्मणेभ्यो नमो नित्यमित्यादौ । अत्र विषयत्वं चतुर्थ्या बोध्यते (श० प्र० श्लो० ९२ पृ० १२६)। यथा वा नमस्करोति नमस्कृत्य इत्यादौ । अत्र शाब्दिका आहुः । अत्र कृधातोरेव नमनार्थकता ।

नम शब्दस्तु तदर्थद्योतक । तेन नारायण नमस्कुर्वित्यादौ द्वितीया । उपपदविभक्ते कारकविभक्तिर्बलीयसी इति न्यायात् । नमसो वाचकत्वे नमस्कुर्म ब्राह्मणेभ्य इत्येव नम शब्दप्रयोगे चतुर्थी स्यात् । नम स्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच (पा० सू० २।३।१६) इत्यत्र त्यागार्थकनमनार्थकयोरुभयोर्ग्रहणम् (शब्देन्दु०) (ल० म० का० ४ पृ० १०५–१०६) । [ग] अपकृष्टत्वबोधनानुकूलो व्यापार । यथा हरये नम इत्यादौ । अत्रापकर्षं प्रयोक्तृरूपविशेषनिष्ठो नमस्कार्यावधिक एव प्रतीयते । व्यापारश्च प्रयोक्तृनिष्ठ । स च व्यापार करशिर सयोगादि इदशशब्दप्रयोगश्च । चतुर्थ्यर्थ उद्देश्यत्वम् । एव च हर्युद्देश्यक उक्तव्यापार इति बोध (ल० म० का० ४ पृ० १०५)। [घ] अय मत्त उत्कृष्ट अहमस्मादपकृष्ट इति ज्ञानविशेष इति परे वदन्ति (त० प्र० १ पृ० ३) (म० वा० पृ० १०) । नमस्कारस्त्रिविध । कायिक वाचिक मानसिकश्च (मू० म० १ पृ० १०३)। कायिकादिलक्षणानि च योगिनी० गन्धर्वतन्त्रे उक्तानि । यथा जानुभ्यामवनौं गत्वा सस्पृश्य शिरसा क्षितिम् । क्रियते यो नमस्कार प्रोच्यते कायिकस्तु स ॥ या स्वय गद्यपद्याभ्या घटिताभ्या नमस्कृति । क्रियते भक्तियुक्तेन वाचिकस्तूत्तम स्मृत ॥ इष्टमध्यानिष्टगतैर्मनोभिस्त्रिविध भवेत् । नमन मानस प्रोक्तमुत्तमाधममध्यमम् ॥ इत्यादि (गन्धर्वतन्त्र०) (वाच०) । नमस्कार प्रकारान्तरेण द्विविध । क्वचित् ऐहिक क्वचित् कारीर्यादौ आमुष्मिक (न्या० दी० पृ० ४) ।

नयः—१ मतम् । यथा न्यायनय मीमासकनय इत्यादौ । २ नीतिशास्त्रम् (मल्लि० टी० २।३) । यथा विपमोपि विगाह्यते नय कृततीर्थ पयसामिवाशय (किरा० स० २ श्लो० ३) इत्यादौ इति नीतिशास्त्रज्ञा वदन्ति ।

नयनम्—[क] प्रापणम् । तच्चोत्तरदेशसयोगावच्छिन्नक्रियानुकूलव्यापार । यथा अजा ग्राम नयति ग्राम भार वहतीत्यादौ नीयते अजा ग्रामम्

उह्यते भारो ग्रामं चैत्रेणेत्यादौ च नीवहादिधात्वर्थः (ग० व्यु० का० २ पृ० ४६) । [ख] गत्यवच्छिन्नव्यापारः । यथा ग्राममजां वहति नयतीत्यादौ वहिप्रभृतेरर्थः (श० प्र० श्लो० ७२ पृ० ९९) । यथा वा गमनाय मतिं चक्रे ताश्चैनं निन्युरङ्गनाः (रामा० बा० अ० ९) इत्यादौ । यथा वा नयनं पारिजातस्य द्वारकां मम रोचते (हरिवंश० अ० १२९) इत्यादौ (वाच०) ।

नरकः—[क] दुःखविशेषः (मु० गु०) । यथा नरके पतनं केन नरके लिखितं यदि इत्यत्र । अत्र केनेत्यस्य ब्रह्मणेत्यर्थः । तथा एकस्य नरके इति पदस्य नरस्य मनुष्यस्य के मस्तके इत्यर्थः । यथा वा नरकेसरिणः स्मर्तुर्नरके पतनं कुतः इत्यादौ च । पौराणिकाश्च [ख] पापभोगस्थानविशेषो नरकः । स चासिवनक्षारादिः । यथा वेददूषयिता यश्च वेदविक्रायकश्च यः । अगम्यागामी यश्च स्यात् ते यान्त्यसिवनं द्विज ॥ (पाद्मे० उत्तरख० अ० ४८) । यो गुरूनवमन्येत स्वविद्याचारदर्पितः । स मृतः पात्यते क्षारसंज्ञकेऽधोमुखः पुमान् ॥ (विष्णुपु० अंश० २ अ० ६) इत्यादौ इत्याहुः (वाच०) ।

नवद्रव्यवृत्तिगुणत्वम्—द्रव्यत्वाश्रयवृत्तिः प्रतियोगिव्यधिकरणः यः अभावः तत्प्रतियोगितानवच्छेदकगुणविभाजकोपाधिमत्त्वम् (ल० व०) । यथा संख्यादिगुणानाम् । अत्र संयोगाद्यव्याप्यवृत्तिप्रतियोगिकात्यन्ताभावमादाय संयोगादावव्याप्तिः स्याद् । अतः प्रतियोगिव्यधिकरण इत्युक्तम् ।

नवरात्रकम्—उपवासाद्यन्यतमनियमयुक्तकर्तृकप्रतिपदादिनवम्यन्तनवतिथ्यधिकरणकपूजारूपकर्म (पु० चि० पृ० ६१) ।

न हि—(अव्ययसमुदायः) सकारणको निषेधः । यथा न हि सामानाधिकरण्येन बाधसिद्ध्योरुभयोः सत्त्वेऽनुमितिं कश्चिदभ्युपैति (ग० हेत्वा० सामा० ल० १ पृ० ४) इत्यादौ । यथा वा न ह्यस्मिन् युज्यते कर्म किंचिदा मौञ्जिबन्धनात् (मनु० अ० २ श्लो० १७१) इत्यादौ ।

नाक्षत्रम्—नक्षत्रमेव नाक्षत्रम् । तन्नाक्षत्रमहोरात्रं यस्मिन्नस्तमियाद्रविः । यस्मिन्नुदेति सविता तन्नाक्षत्र भवेद्दिनम् ॥ (पु० चि० पृ० ५१) ।

नागः—पञ्चमी (कामशब्दे दृश्यम्) ।

नाटकम्—दृश्यकाव्यात्मको रूपकविशेषः । यथा मुरारिकवेरनर्घराघवम् भवभूतेरुत्तररामचरितम् कालिदासस्याभिज्ञानशाकुन्तल चेति । नाटकस्य षट्त्रिंशल्लक्षणानि (३६) यथा भूषणाक्षरसंघातौ शोभोदाहरणं तथा । हेतुसंशयदृष्टान्तास्तुल्यतर्क पदोच्चयः ॥ निदर्शनाभिप्रायौ च प्राप्तिर्विचार एव च । दिष्टोपदिष्टे च गुणातिपातातिशयौ तथा ॥ विशेषणनिरुक्ती च सिद्धिर्भ्रंशविपर्ययौ । दाक्षिण्यानुनयौ मालार्थापत्तिर्गर्हणं तथा ॥ पृच्छा प्रसिद्धि सारूप्य सक्षेपो गुणकीर्तनम् । लेशो मनोरथोनुक्तसिद्धि. प्रियवचस्तथा ॥ (सा० द० ६।१७१—१७४) इति । नाटकं च दशसु रूपकेषु प्रथमम् । रूपकाणि तु नाटकमथ प्रकरणं भाणव्यायोगसमवकारडिमाः । ईहामृगाङ्कवीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश ॥ (सा० द० ६।३) (वाच०) (प्रतापरुद्र० प्रक० ३) इति । नाटकस्वरूपं तु यथा नाटकं ख्यातवृत्त स्यात्पञ्चसंधिसमन्वितम् । विलासर्ध्यादिगुणवद्युक्तं नानाविभूतिभिः ॥ सुखदु.खसमुद्भूति नानारसनिरन्तरम् । पञ्चादिका दशपरास्तत्राङ्काः परिकीर्तिताः ॥ प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धीरोदात्त॰ प्रतापवान् । दिव्योथ दिव्यादिव्यो वा गुणवान्नायको मतः ॥ एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा । अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कार्यो निर्वहणेद्भुत ॥ चत्वारः पञ्च वा मुख्याः कार्यव्यापृतपूरुषाः । गोपुच्छाग्रसमाग्र तु बन्धनं तस्य कीर्तितम् ॥ (सा० द० ६।७—११) इति ।

नाडिका—अहोरात्रात्मकस्य कालस्य षष्टितमो भागः ।

नानार्थकत्वम्—नानाधर्मावच्छिन्नशक्तिनिरूपकतावच्छेदकैकधर्मवत्त्वम् (वै० सा० द०) । यथा हरिपदस्य विष्णु सिंह भेक अशु इत्यादिनानार्थकत्वम् ।

नान्तरीयकत्वम्—१ व्याप्तिः (काव्यप्र० टी० कमला० उल्ला० २) । तदभावे तदभावरूपा व्याप्तिः इति महेश्वरः । अत्र व्युत्पत्तिः न अन्तरा विना नान्तरा । ततो भवार्थे छप्रत्यय. । अव्ययाना भमात्रे टिलोपः ।

ततः स्वार्थे कप्रत्यय इति । २ तत्तद्व्यानियततत्तद्व्यापकत्वम् । यथा नान्तरीयकफलजनकत्वमित्यादौ । यथा च प्रतिबन्धकाभावे नान्तरीयका अर्थोत्पत्तिः इत्यादौ । ३ मध्ये अवश्यंभावित्वम् इति केचिदाहुः ।

नान्दीमुखाः—अश्रुमुखशब्दे दृश्यम् ।

नाम—(अव्ययम्) १ संज्ञा । यथा सुरथो नाम राजेत्यत्र नामशब्दार्थः संज्ञा । सुरथो नाम राजा इत्यत्र सुरथः सुरथशब्दवाच्यः । तदेकदेशे च शब्दे संज्ञार्थकनामेत्यव्ययेन प्राप्तसंज्ञातादात्म्यान्वयः । तेन संज्ञातादात्म्यवत्सुरथशब्दवाच्यो राजा इत्यर्थः । एवम् नाम्ना चन्द्रमुखीत्यादावनव्ययेनापि नामपदेनोक्तदिशैवान्वयो द्रष्टव्यः । अत्र कश्चिदाह सुरथो नाम राजेत्यत्र संभाव्यत्वं नामशब्दार्थः । तच्च सुरथेऽन्वितम् इति (श० प्र० श्लो० ९२ पृ० १२४) । २ कोपः । यथा ममापि नाम दशाननस्य परैरभिभवः इत्यादौ । ३ उपगमः । सासूयोऽङ्गीकारः । यथा एवं नामास्तु इत्यादौ । ४ प्राकाश्यम् । यथा हिमालयो नाम नगाधिराजः इत्यादौ । अत्र हिमालयः प्राकाश्येनातिप्रसिद्धः इत्यर्थः (वाच०) । ५ संभावना । यथा इह नाम सीता भविष्यति इत्यादौ । ६ कुत्सनम् । यथा को नामायं सवितुरुदये स्वापमेवं विधत्ते इत्यादौ । ७ विस्मयः । यथा अन्धो नाम गिरिमारोहति इत्यादौ । ८ अलीकम् । यथा अहं च भीतो नामावप्लुतः (शाकुन्त०) इत्यादौ ।

नाम—(अयं नामन् इति नकारान्तो नपुंसकलिङ्गः शब्दः) १ [क] यादृशशब्देन स्वोपस्थाप्यपदार्थमुख्यविशेष्यकान्वयबोधार्थं स्वोत्तरप्रथमाविभक्तिरपेक्ष्यते तादृशः शब्द एव तदर्थकं नाम । यथा घटादयो हि शब्दाः प्रथमान्तत्वेन निश्चिता एव स्वार्थमुख्यविशेष्यकं बोधमुत्पादयन्ति न त्वन्यथा (श० प्र० श्लो० १४ पृ० १५) । अत्रार्थे नामशब्दस्य व्युत्पत्तिलक्षणे दृश्येते । तत्र व्युत्पत्तिः नमति आख्यातार्थं प्रति स्वार्थविशेषणत्वेन इति नाम । लक्षणं तु सत्त्वप्रधानानि नामानि इति (निरु०) । तदर्थश्च लिङ्गसंख्ययोरत्र सद्भाव इति सत्त्वं द्रव्यम् । तथा लक्षणोत्तरचैः । तदेषु प्रधानं गुणभूता क्रिया नामान्येव तानि ।

नमन्त्याख्यातशब्दे गुणभावेन नमन्ति वा स्वमर्थमाख्यातशब्दवाच्ये गुणभावेनेति नामानि । तथा चोक्तम् शब्देनोच्चारितेनेह येन द्रव्य प्रतीयते । तदक्षरविधौ युक्त नामेत्याहुर्मनीषिण' ॥ इति (निरुक्ते नैघण्टुक० पूर्वषट्के अ० १ पा० १ ख० १ दुर्गाचार्यकृतटीका)। [ख] प्रातिपदिकरूप. शब्दविशेष' । यथा घटोस्तीत्यत्र घटशब्दः इति पाणिनीया आहुः । [ग] पौराणिकास्तु वाचकशब्दः । यथा हरेर्नाम हरेर्नाम हरेर्नामैव केवलम् । कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा ॥ इत्यादौ इत्याहुः । नाम चतुर्विधम् । रूढम् लक्षकम् योग-रूढम् यौगिक चेति । केचित्तु रूढयौगिकमप्यधिकं पञ्चम नाम स्वीकुर्वन्ति । यथा मण्डपमहारजतादि । तद्धि कदाचिदवयनवृत्त्या योगार्थमेव कदाचिच्च समुदायशक्त्या रूढ्यर्थमेवाभिधत्ते इत्यपरेषा मतम् (श० प्र० श्लो० १५ पृ० १६) । पतञ्जलिस्तु पञ्चविधं नाम इत्याह । तत्र प्रथमम् सुपा मध्य एकवचनमात्रसाकाङ्क्षम् । यथा एकविंशति इत्यादिपदम् । द्वितीयम् द्विवचनमात्रसाकाङ्क्षम् । यथा उभ द्वि पुष्पवत् पुष्पनन्त इत्यादिपदम् । तृतीयम् बहुवचनमात्रसाकाङ्क्षम् । यथा प्राण त्रि चतुर् इत्यादि पदम् कतिपद च । चतुर्थम् द्विवचनमात्रनिराकाङ्क्षम् । यथा उभय इति पदम् । पञ्चमम् वचनत्रयसाकाङ्क्षम् । यथा घट पट इत्यादिपदम् (श० प्र० श्लो० ५४ पृ० ६९-७०) । प्रकारान्तरेण नाम पञ्चविधम् उणाद्यन्तं कृदन्तं च तद्धितान्त समासजम् । शब्दानुकरणं चैव नाम पञ्चविधं स्मृतम् ॥ इति (वाच०) । नाम शब्दसंस्कारसिद्ध्यर्थ त्रिधा भिद्यते स्त्रीलिङ्गम् पुल्लिङ्गम् नपुसकलिङ्गम् चेति (श० प्र० श्लो० ५३ पृ० ६८)। २ संज्ञाशब्दः । यथा अयं देवदत्त इत्यादौ देवदत्त इति शब्दः । द्वादशे-हनि पिता नाम कुर्यात् इतीश्वरेच्छया पिता स्वपुत्रस्य देवदत्त इत्यादि नाम करोति इति विज्ञेयम् । यथा च नामजात्यादियोजनाहीनं ज्ञानं निर्विकल्पकम् (सि० च० १ पृ० २१) इत्यादौ ।

नामकरणम्—पुत्रादीना केशवादिनाम्ना व्यवहारः (सर्व० सं० पृ० १३८ पूर्णप्र०) ।

नाशः—१ ध्वंसः। २ शाब्दिकास्तु अदर्शनानुकूलव्यापारः। स च ध्वंससामग्रीरूपः व्यवधानाद्यनुकूलव्यापाररूपश्च। यथा उत्पतिते काके नष्टं तद्गृहं भवति हृतं नष्टं च लभ्यते इत्यादौ इत्याहुः। तन्मते ध्वंसस्तु तिरोभावावस्था (ल० म० धात्व० पृ० ६)। ३ सांख्यास्तु नाशः कारणलयः (सां० अ० १ सू० १२१) इत्याहुः।

नाशवत्त्वम्—विनाशित्वम्।

नास्तिकः—[क] वेदमार्गमननुरुन्धानः किंचिदपि पारत्रिकम् आमुष्मिकं स्वर्गनरकापूर्वादिकम् नास्ति इति वादी। यथा चार्वाको बृहस्पति-र्नास्तिकः। [ख] परलोकतत्साधनादृष्टाद्यभाववादी तत्साक्षिण ईश्वरस्या-सत्त्ववादी च। यथा अतिमात्रोज्झितभीर्नास्तिकः (माघः) नास्तिक्यं वेदनिन्दां च देवतानां च कुत्सनम् (मनु० अ० ४ श्लो० १६३) इत्यादौ। नास्तिकः षड्विधः। चार्वाकः बौद्धाश्चत्वारः दिगम्बरश्चेति। इदानीं चार्वाकादीनां षण्णां नास्तिकानां संक्षेपतो मतस्वरूपमुच्यते। तत्र चार्वाकः प्रत्यक्षमात्रप्रमाणवादी। तन्मते ब्राह्मणोऽहम् गौरोऽहम् स्थूलोऽहम् जानामि इत्यादिसामानाधिकरण्यप्रतीतेः ब्राह्मणत्वादिधर्मवति शरीर एव ज्ञान-सुखाद्याश्रयत्वं सिद्ध्यतीति शरीरमेवात्मा। तत्र श्रुतिरपि स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः इति। पृथिव्यप्तेजोवाय्वात्मकचतुर्विधभूतसमुदायमेलने किण्वादिभ्यो मदशक्तिवच्चैतन्यमुपजायते। पारत्रिकस्वर्गनरकपुण्यपापा-दिकं नास्त्येव। अङ्गनालिङ्गनादिजन्यं सुखमेव पुरुषार्थः। कण्टकादि-जन्यं दुःखमेव नरकम्। लोकसिद्धो राजैव परमात्मा। देहोच्छेदो मोक्षः। इति चार्वाकमतम्। चत्वारो बौद्धाश्च माध्यमिको योगाचारः सौत्रान्तिकः वैभाषिकश्चेति। दिगम्बरो जैनभेदः। तत्र शून्यवादी माध्यमिकः। तन्मते सुप्तस्यवहितोत्थस्य उत्थितस्य सुषुप्तावहं नासम् इत्यनुभवात् शून्य-मेवात्मा। अत एव सर्वमिदं मिथ्यैव इति शून्यवादः। अत्र श्रुतिरपि असद्वा इदमग्र आसीत् (तै० उप० पृ० ४) इति। क्षणिकविज्ञानवादी योगाचारः। तन्मते क्षणिकविज्ञानम् (स्वसंवेदनम्) एवात्मा। तदति-रिक्तं बाह्यं प्राणवस्तुजातं नास्ति। तच्च विज्ञानं द्विविधम्। प्रवृत्ति-

विज्ञानम् आलयविज्ञानं च । तत्र अयं घटः इति ज्ञानं प्रवृत्तिविज्ञानम् । अहम् इति विज्ञानमालयविज्ञानम् । अयमेवात्मा । सुषुप्तावप्यालयविज्ञानधारास्त्येव । सुखादिकमस्यैवाकारः । तदतिरिक्तवस्तुन एवाप्रसिद्धेः इति । अत्र श्रुतिः अन्योन्तर आत्मा विज्ञानमयः (ब्रह्म० उप० पृ० ३) इति (सि० च० १ पृ० १२) (सर्व० पृ० ३७ बौद्ध०) । सौत्रान्तिकस्तु ज्ञानाकारानुमेयं क्षणिकं बाह्यार्थं इतीच्छति । वैभाषिकस्तु क्षणभङ्गुरवादी क्षणिकस्य बाह्यार्थस्य प्रत्यक्षमपीच्छति । दिगम्बरस्तु देहातिरिक्तं देहपरिमाण आत्मा । स च दीपप्रभावत् संकोचविकासशाली इत्याह (सि० च० १ आत्म० पृ० १२–१३) ।

नास्तिकता—[क] मिथ्यादृष्टिः (अमर धीवर्ग श्लो० ४) । [ख] नास्ति परलोक इति बुद्धिः (मनु० टी० कुल्लूक० ४।१६३) । यथा प्रज्ञानाशात्मको मोहस्तथा धर्मार्थनाशकः । तस्मान्नास्तिकता चैव दुराचारश्च जायते ॥ (भा० शान्ति० अ० १२३) इत्यादौ (वाच०) ।

नास्तित्वम्—अत्रोच्यते द्वयी सविद्वस्तुनो भूतशालिनः । एका सा सष्टविषया तन्मात्रविषया परा ॥ तन्मात्रविषया वापि द्वयी साथ निगद्यते । प्रतियोगिनि दृश्ये च घटादिप्रतियोगिन. ॥ (सर्व० स० पृ० ४३० शा०) ।

नास्तिकदर्शनम्—नास्तिकविरचित शास्त्रम् । तच्च चार्वाक बौद्ध इत्यादिदर्शनम् । अत्रोच्यते नास्तिवादार्थशास्त्रं हि धर्मविद्वेषणं परम् इति (हरिव० अ० २८) ।

निःश्रेयसम्—१ [क] जन्ममरणप्रबन्धोच्छेदः सर्वदुःखप्रहाणम् । निःश्रेयसं च शास्त्रश्रवणानन्तरं पदार्थतत्त्वज्ञानेनात्मसाक्षात्कारानन्तरमप्रारब्धकर्मणां ज्ञानात्प्रारब्धकर्मणां भोगाच्च क्षये उत्पद्यत इति बोध्यम् । सूत्रकारेणाप्येतदेव प्रदर्शितम् दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः (गौ० १।१।२) इति । अयमाशयः । यदा तु तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानमपैति तदा मिथ्याज्ञानापाये दोषा अपयान्ति । दोषापाये प्रवृत्तिरपैति । प्रवृत्त्यपाये जन्मापैति । जन्मापाये दुःखमपैति । दुःखापाये

चात्यन्तिकोपवर्गो निःश्रेयसम् इति (वात्स्या० १।१।२) । इदमत्राकूतम् । योगबलेनात्मतत्त्वसाक्षात्कारे सति तेन च सवासनमिथ्याज्ञाने ध्वस्ते तन्निबन्धनानां रागद्वेषमोहानां दोषाणामपायात्प्रवृत्तेरपाये तन्निबन्धनस्य जन्मनः अपाये तन्निबन्धनस्य दुःखस्यापाय इति तावद्वस्तुगतिः (वै० उ० ५।२।१८) । द्रव्यादिषण्णां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसहेतुः (प्रशस्त० पृ० १) । [ख] शान्तः खल्वयं सर्वविप्रयोगः सर्वोपरमोपवर्गः (वात्स्या० १।१।२) । [ग] तदभावे संयोगाभावोप्रादुर्भावश्च मोक्षः (वै० ५।२।१८) । अस्यायमर्थः। तदभावे तस्यादृष्टस्याभावे सति । प्रारब्धेतरादृष्टानामात्मसाक्षात्कारेण प्रारब्धानां च भोगेन क्षये सतीति यावत् । संयोगाभावः देहप्रवाहसंबन्धस्य विच्छेदः । तदनन्तरं चाप्रादुर्भावः अर्थाद्दुःखस्यानुत्पत्तिः। देहरूपस्यादृष्टस्य च कारणस्य विरहात् । अतः तदानीमेव मोक्षोपवर्गः संभवतीति नापवर्गस्य शशविषाणसमानता इति भावः (वै० वि० ५।२।१८) । [घ] अशेषविशेषगुणध्वंसावधिकदुःखप्रागभावः (वै० उ० १।१।४) । [ङ] आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः (वै० उ० १।१।४) (गौ० वृ० १।१।२) (सर्व० पृ० २४६ अक्ष०) (दि० १) (त० दी०) (त० कौ०) । अत्रात्यन्तिकत्वं च स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनत्वम् । युगपदुत्पन्नसमानाधिकरणसर्वात्मविशेषगुणध्वंससमानकालीनत्वं वा (वै० उ० १।१।४) । अथवा स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनत्वम् (दि० १) (त० दी०) । अत्र संसारकालीनस्य दुःखध्वंसस्य मोक्षत्ववारणाय कालीनान्तत्वं दुःखनिवृत्तिविशेषणम् । अस्मदीयदुःखसमानकालीनशुकमोक्षे अव्याप्तिवारणाय स्वसमानाधिकरणेति दुःखविशेषणं बोध्यम् (त० कौ० पृ० २२) (म० प्र० १ पृ० ४) । यद्वा निवर्त्यसजातीयस्य दुःखस्य पुनस्तत्रानुत्पादः (सर्व० पृ० २४६ अक्ष०) । [च] स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनदुःखध्वंसः (त० प्र०) (गौ० वृ० १।१।२२) (म० प्र० १।४) (त० कौ० पृ० २२) । अत्र दुःखध्वंसो दुःखानुत्पत्तिः इत्यर्थः इति वैशेषिकाः (त० प०) ।

[छ] एकविंशतिभेदभिन्नस्य दु खस्यात्यन्तिकी निवृत्तिः (त० भा० प्रमेय० पृ० ४१)। एकविंशतिभेदास्तु शरीरम् षडिन्द्रियाणि षड्विषया षड्विधानि प्रत्यक्षज्ञानानि सुख दु ख चेति। शरीरादीना दु खसाधनत्वा-दु खत्वम्। सुखस्य च दु खसंबन्धाद्दु खत्वम्। अत्र वार्तिककारा आहु.। श्रेय पुन सुखम् अहितनिवृत्तिश्च। तच्छ्रेयो भिद्यमानं द्वेधा व्यवतिष्ठते दृष्टादृष्टभेदेन। दृष्ट सुखम्। अदृष्टमहितनिवृत्ति। अहित-निवृत्तिरप्यात्यन्तिकी अनात्यन्तिकी च। अनात्यन्तिकी कण्टकादे-र्दु खसाधनस्य परिहारेण। आत्यन्तिकी पुनरेकविंशतिभेदभिन्नदु ख-हान्या। तस्य हानिर्धर्माधर्मसाधनपरित्यागेन। अनुत्पन्नयोर्धर्माधर्मयोरनु-त्पादेन उत्पन्नयोश्चोपभोगात्प्रक्षयेण इति (न्या० वा० पृ० २) (त० भा० प्रमेय० पृ० ४१)। [ज] आत्यन्तिको दु खाभाव (न्या० वा० पृ० ४)। [झ] अहितनिवृत्तिरात्यन्तिकी (न्या० क० पृ० ४)। तस्या सद्भावे प्रमाणम् दु खसंततिर्धर्मिण्यत्यन्तमुच्छि-द्यते संततित्वाद्दीपसंततिवत् इत्यनुमानम् इति तार्किका आहु (न्या० क० पृ० ४)। [ञ] नित्यनिरतिशयसुखाभिव्यक्ति इति दीधिति-कृदाह (ऊ० म०)। [ट] चरमदु खध्वस (त० दी०)। यथा तत्त्वज्ञानान्नि श्रेयसाधिगम (गौ० १।१।१) इत्यादौ हिरण्यगर्भ-रुद्रादियोग्यजीवाना मोक्ष। द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाना पदार्थाना साधर्म्यवैधर्म्याभ्या तत्त्वज्ञान नि श्रेयसहेतु (प्रशस्त० १।१ पृ० ५)। अत्र पदार्थतत्त्वज्ञानस्यात्मतत्त्वज्ञानद्वारा नि श्रेयस प्रति साधनत्वमुच्यते (त० कौ० पृ० २१)। अत्र विप्रतिपत्ति। कर्मज्ञानयोस्तुल्यवत्समुच्चयेनापवर्गकारणत्वमित्येके। तत्त्वज्ञानद्वारा क-र्मणा तत्र कारणत्वम्। तथा च न तुल्यवत्समुच्चय इत्याचार्या। तत्र समुच्चयप्रतिपादिका श्रुति विद्यां चाविद्या (कर्म) च यस्तद्वेदोभय सह। अविद्यया मृत्यु तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते (ईशा०) इति। आचार्यमते तु श्रुति तमेव विदित्वाति मृत्युमेति नान्य पन्था विद्यतेय नाय इति (न्या० सि० दी० पृ० २४)। तदिद तत्त्वज्ञान नि श्रेय-साधिगमश्च यथाविद्य वेदितव्यमिति। सर्वासु विद्यासु चतसृषु तत्त्व-

ज्ञानमस्ति नि श्रेयसाधिगमश्च। तथा हि (१) त्रय्या तावत् तत्त्वज्ञानम् अग्निहोत्रादिसाधनाना याथार्थ्येन परिज्ञानम् । नि श्रेयसाधिगमोपि स्वर्गप्राप्ति । (२) वार्तोया तु भूम्यादिपरिज्ञान तत्त्वज्ञानम्। कृष्याद्यधिगमश्च नि श्रेयसम् । (३) दण्डनीत्याम् सामदानदण्डभेदाना यथाकाल यथादेश यथाशक्ति विनियोगस्तत्त्वज्ञानम्। नि श्रेयस पृथिवीजय इति । (४) इह तु अध्यात्मविद्यायाम् (आन्वीक्षिक्याम्) आत्मज्ञान तत्त्वज्ञानम् । नि श्रेयसाधिगमोपवर्गप्राप्ति इति (न्या० वा० १ पृ० २३)। नि श्रेयस तावद्द्विविधम्। परम् अपर च। तत्रापरम् जीवन्मुक्तिलक्षण तत्त्वज्ञानान तरमेव। तदप्यवधारितात्मतत्त्वस्य नैरन्तर्याभ्यासापहतमिथ्याज्ञानस्य प्रारब्ध कर्मोपभुञ्जानस्य । पर नि श्रेयन तु क्रमेण भवति (गौ० वृ० १।१।१) । उभयविधनि श्रेयससाधारणलक्षण तु सवासनमिथ्याज्ञानध्वसत्वम् । तत्त्वसाक्षात्कारप्रागभावविरहत्व वा। अथवा योगजधर्मप्रागभावविरहत्वम् (न्या० सि० दी० पृ० २९)। जीवन्मुक्तौ चोक्तम् जीवन्नेव हि विद्वान् सहर्षायासाभ्या विमुच्यते इति (न्या० वा० १ पृ० २४)। परनि श्रेयसप्राप्तौ क्रमस्तावत् तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञाननाश । मिथ्याज्ञाननाशे दोषनाश ।दोषनाशे प्रवृत्तिनाश ।प्रवृत्तिनाशे जन्मनाश ।जन्मनाशे दु खनाश इति (गौ० वृ० १।१।२) । वार्तिककारास्तु नि श्रेयम पुनर्दृष्टादृष्टभेदात् द्वेधा भवति । तत्र प्रमाणादिपदार्थतत्त्वज्ञानान्नि श्रेयस दृष्टम्। नहि कश्चित्पदार्थो ज्ञायमानो हानोपादानोपेक्षाबुद्धिनिमित्त न भवतीति। एव च कृत्वा सर्वे पदार्था ज्ञेयतया अपेक्ष्यन्त इति। परतु नि श्रेयसमदृष्टम् आत्मादेस्तत्त्वज्ञानाद्भवति । दृष्टम् प्रमाणादिपरिज्ञानात् अदृष्ट पुनरात्मादे प्रमेयस्य परिज्ञानादिति इत्याहु (न्या० वा० १ पृ० १३) । इदानीं मतभेदेन नि श्रेयसभेदा उच्यन्ते। स्वातन्त्र्य मृत्युर्वा मोक्ष इति चार्वाका आहु । आत्मोच्छेदो मोक्ष इति माध्यमिका । धर्मिनिवृत्तौ निर्मलज्ञानोदयो महोदय इति विज्ञानवादिन । आवरणमुक्तिर्मुक्ति इत्यार्हता । मत्स्यादिकजीवस्याविद्याप्रभवमिथ्याज्ञाननिवृत्तौ स्वस्वरूपाधिगम इति मायावादिन अद्वैतिन.

शांकरमतानुयायिनः। आनन्दमयपरमात्मनि जीवात्मलयो मुक्तिः इति त्रिदण्डिनः। तत्र लयश्च लिङ्गशरीरापगमः। लिङ्गशरीरं च एकादशेन्द्रियाणि पञ्च महाभूतानि सूक्ष्ममात्रयावस्थितानि जीवात्मसुखदुःखावच्छेदकानि (कि० व० पृ० ९)। एकादशेन्द्रियपञ्चभूतरूपस्य लिङ्गशरीरस्य जीवात्मन्यपगमो विक्षेपः। स एव परे ब्रह्मणि जीवस्य लय इत्युच्यते (न्या० सि० दी० पृ० २६)। जीवस्य लिङ्गशरीरापगमो मोक्षः इति भास्करीयाः। सर्वकर्तृत्वमेकं विहाय वासुदेवस्य सर्वज्ञत्वादीनां कल्याणगुणानामाप्तिमत्त्वे सति भगवद्याथात्म्यानुभवो मोक्षः इति विशिष्टाद्वैतवादिनो रामानुजीयाः। जगत्कर्तृत्वलक्ष्मीपतित्वश्रीवत्सवर्जं भगवज्ज्ञानायत्तनिर्दुःखपूर्णसुखं मोक्षः इति द्वैतवादिनो माध्वाः। अत्र श्रुतिः आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितम् इति (म० प्र० ४)। स च मोक्षस्तन्मते सारूप्यसालोक्यसामीप्यसायुज्यभेदाच्चतुर्विधः। द्विभुजकृष्णेन सह स्वांशभूतानां जीवानां गोलोके लीलानुभवः इति शुद्धाद्वैतवादिनो वल्लभीयाः। पारमैश्वर्यप्राप्तिः इति पाशुपतशास्त्रज्ञा नकुलीशाचार्यादयो माहेश्वराः। चन्द्रचूडवपुषः सतः पार्वत्यालिङ्गनम् इति कापालिकाः। पूर्णात्मतालाभः इति प्रत्यभिज्ञावादिनोभिनवगुप्ताचार्याः। पारदरसपानेन देहस्थैर्ये जीवन्मुक्तिरेव मोक्षः इति रसेश्वरवादिनो गोविन्दभगवत्पादाचार्यादयः। आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः इति गौतमीया नैयायिकाः। आत्यन्तिकदुरितनिवृत्तिः इति न्यायैकदेशिनः। दुःखात्यन्ताभाव एव मुक्तिः इति प्राञ्चः। दुःखनिवृत्तिः (दुःखानुत्पादः) इति कणादादयो वैशेषिकाः। स्वर्गादिः इति मीमांसकाः। तत्र दुःखसाधनशरीरनाशे नित्यनिरतिशयसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिः इति तदेकदेशिनो भट्टसर्वज्ञादयस्तौतातिकाः। तत्रापि नित्यसुखसाक्षात्कारः इति भट्टाः। आत्यन्तिकदुःखप्रागभावपरिपालनं मोक्षः इति प्राभाकराः। परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरी इति वाणीचतुष्टये प्रथमायाः पराख्याया ब्रह्मरूपाया वाण्या दर्शनम् इति पाणिनीयाः। प्रकृत्युपरमे (प्रकृतितद्विकारोपधानाद्विलये) पुरुषस्य स्वरूपेणावस्थानम् अहंकारनिवृत्त्यौदासीन्यम् आत्यन्तिकदुःखत्रयनिगमो वा मुक्तिः इति सांख्याः।

पुरुषस्य निर्लेपस्य कैवल्येनावस्थानं कैवल्यम्। पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यम् स्वरूपप्रतिष्ठा वा चिच्छक्तिः मोक्ष इति पातञ्जलाः। ऊर्ध्वगतिः इति केचित्। निरुपप्लवा चित्तसंततिः इति परे। अप्रिमचित्तानुत्पादे पूर्वचित्तनिवृत्तिः इत्यपरे। आमहानिः इत्येके। चित्तानुत्पादनं निरोधो वापवर्गः इत्यन्य आहुः इति (न्या० वा० १।१।२२ पृ० ८८) (सर्व०) (सि० च० पृ० ३७) (न्या० सि० दी० पृ० २५) (वै० वि० १।१।४ पृ० १६–१७) (पात० सू० ४।३४)। २ मङ्गलम्। ३ विज्ञानम्। ४ भक्तिः। ५ अनुभावः। यथा पण्डितो ह्यर्थकृच्छ्रेषु निःश्रेयसकरं वचः (भार० स० श्लो० १६९) तपो विद्या हि विप्रस्य निःश्रेयसकरं परम् (मनु० अ० १२ श्लो० १०४) इत्यादौ (वाच०)।

निःश्वासः—[क] प्राणवायोर्व्यापारविशेषः (गो० वृ० ३।१।३०)। यथा निःश्वस्य मत्करधृतं निजमम्बरान्तमाकृष्य हन्त चलितैव कथं प्रिया मे (मुकु० भाण) इत्यादौ। [ख] प्राणवायोर्नासया बहिर्निःसरणम्। यथा वृषलीफेनपीतस्य निःश्वासोपहतस्य च (मनु० अ० ३ श्लो० १९) इत्यादौ।

निक्षेपः—समक्षं समर्पणं निक्षेपः (मिताक्षरा अ० २ श्लो० ६७)।

निगदः—१ परप्रत्यायनार्था मन्त्रा निगदाः (जै० न्या० अ० २ पा० १ अधि० १३)। २ देवतासंबन्धबोधकं पदसमूहो निगदः। परंसंबोधनार्थलोडन्तपदयुक्तपदसमूहो निगद इत्यन्ये (काव्यप्रदीपोद्योते पृ० २२१)।

निगमः—१ न्यायशास्त्रम्। २ तन्त्रविशेषः। ३ वेदः। यथा निगमकल्पतरोर्गलितं फलम् (भाग० १।१।३) शतं जीव शरदो वर्धमान इत्यपि निगमो भवति (यास्कनिरुक्त०) इत्यादौ।

निगमनम्—(न्यायावयवः) [क] हेत्वपदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम् (गौ० १।१।३९)। तदर्थश्च हेतोः व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मस्य

अपदेशः कथनम्। प्रतिज्ञायाः प्रतिज्ञार्थस्य साध्यविशिष्टपक्षस्य वचनम् इति (गौ० वृ० १।१।३९)। साधर्म्योक्ते वैधर्म्योक्ते वा यथोदाहरणमुपसंह्रियते तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः शब्दः इति निगमनम्। निगम्यन्तेनेनेति प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनया एकत्र इति निगमनम्। निगम्यन्ते समर्थ्यन्ते संबध्यन्ते। तत्र साधर्म्योक्ते तावद्वैतौ वाक्यम् अनित्यः शब्दः इति प्रतिज्ञा। उत्पत्तिधर्मकत्वात् इति हेतुः। उत्पत्तिधर्मकं स्थाल्यादि द्रव्यमनित्यं दृष्टम् इत्युदाहरणम्। तथा चोत्पत्तिधर्मकः शब्दः इत्युपनयः। तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः शब्दः इति निगमनम्। वैधर्म्योक्तेपि अनित्यः शब्दः उत्पत्तिधर्मकत्वात् अनुत्पत्तिधर्मकमात्मादि द्रव्यं नित्यं दृष्टम्। न च तथा अनुत्पत्तिधर्मकः शब्दः। तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः शब्दः इति। सर्वेषामेकार्थप्रतिपत्तौ सामर्थ्यप्रदर्शनं निगमनम् इति (वात्स्या० १।१।३९)। [ख] व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्महेतुकथनपूर्वकसाध्यविशिष्टपक्षप्रदर्शकः व्याप्तपक्षधर्महेतुज्ञाप्यसाध्यविशिष्टपक्षबोधकः तादृशसाध्यबोधको वा न्यायावयवः (गौ० वृ० १।१।३९)। [ग] अनुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानकारणव्याप्तिपक्षधर्मताधीप्रयुक्तसाध्यधीजनकं वाक्यम् (चि० अव० २ पृ० ८२)। [घ] पक्षे साध्योपसंहारः (त० भा० पृ० ४३)। [ङ] हेतुसाध्यवत्तया पक्षप्रतिपादकं वचनम् (त० दी० २ पृ० २२)। हेतुज्ञानज्ञाप्यत्वविशिष्टसाध्यवद्विषयकबोधजनकवाक्यमित्यर्थः (नील० २ पृ० २२)। [च] पक्षे साध्यस्याबाधितत्वप्रतिपादकं वचनम् (सि० च० २ पृ० २५)। [छ] अबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वतात्पर्यकं वाक्यम् (त० कौ० २ पृ० १३)। [ज] लिङ्गसंबन्धप्रयुक्तनिश्चितसाध्यवत्त्ववचनम्। यथा पर्वतपक्षकवह्निसाध्यकधूमहेतुकस्थले पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ तस्मादग्निमानिति तस्मात्तथेति वा वाक्यं निगमनम् (त० भा० पृ० ४३) (त० कौ० २ पृ० १३) (त० सं०)। अत्र व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टधूमस्तत्पदार्थः। ज्ञानज्ञाप्यत्वं पञ्चम्यर्थः। तथा च व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टधूमज्ञानज्ञाप्यवह्निमान्पर्वत इति बोधः (वाक्य० २ पृ० १५)। [झ] केचित्तु

प्रतिकूलप्रमाणाभावसूचकं प्रतिज्ञोपसंहारवचनम्। तच्च तस्मात्तथा इति वाक्यम् इत्याहुः। अत्रोच्यते असकृदनुचिन्तितानामव्याहतवरनिजोपदेशानाम्। प्रामाण्यपरमसीम्ना निगमनमिदमेव निखिलनिगमानाम्॥ इति (वेदान्त०) (वाच०)।

निग्रहः—१ [क] पराजयप्राप्तिः (वाल्मी० १।२।१९)। यथा साध्ये निश्चितमन्वयेन घटितं बिभ्रत्सपक्षे स्थितिं व्यावृत्तं च विपक्षतो भवति यत्तत्साधनं सिद्धये। यत्साध्यं स्वयमेव तुल्यमुभयोः पक्षे विरुद्धं च यत्तस्याङ्गीकरणेन वादिन इव स्यात्स्वामिनो निग्रहः॥ (मुद्रारा० नाट० ५।१०) इत्यादौ। [ख] खलीकारः (गौ० वृ० १।२।१९)। [ग] पराहंकारनिराकरणम् इति केचिदाहुः। २ भर्त्सनम्। ३ सीमा। ४ बन्धनम्। ५ अनुग्रहाभावः। ६ चिकित्सा। ७ निषिद्धे प्रवृत्तस्य तिरस्कारः। ८ मारणे प्रवृत्तिवारणाय निरोधः। ९ निरोधरूपयोगेनाभ्यासवैराग्याभ्यां मनसो निरोधः। यथायोग्यमुदाहरणं यथा निग्रहानुग्रहे शक्तः प्रभुरित्यभिधीयते इति तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् (गीता० अ० ६ श्लो० ३४) इति च (वाच०)।

निग्रहस्थानम्—[क] वादिनोपजयहेतुः शब्दप्रयोगः (त० दी० पृ० ४५)। निग्रहस्य खलीकारस्य स्थानं ज्ञापकमित्यर्थः। तल्लक्षणं च उद्देश्यानुगुणसम्यग्ज्ञानाभाववत्त्वम्। प्रतिज्ञाहान्याद्यन्यतमत्वं वा इत्यपि वदन्ति (गौ० वृ० १।२।१९)। [ख] कथायां पराजयहेतुर्वाक्यम् (त० प्र० पृ० २४)। [ग] इष्टार्थभङ्गरूपो विरोधोऽपि निग्रहस्थानम् इति तर्कभाषाटीकाहाह (त० भा० पृ० ५१)। [घ] हेत्वाभासप्रयोगः (गौ० वृ० १।१।१) (त० भा० पृ० ५१) (सर्व० पृ० २१३ अक्ष०)। यथा विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम् (गौ० १।२।६०) इत्यादौ। तदर्थश्च विप्रतिपत्तिर्विरुद्धा प्रतिपत्तिः। अप्रतिपत्तिः प्रकृताज्ञानम्। तथा च विप्रतिपत्ति अप्रतिपत्ति एतदन्यतरोन्नायकधर्मवत्त्वम् (गौ० वृ० १।२।१९)। यद्वा विपरीता वा कुत्सिता वा प्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिः। विप्रतिपद्यमानः पराजयं प्राप्नोति।

निग्रहस्थानं खलु पराजयप्राप्तिः। अप्रतिपत्तिस्त्वारम्भविषये न प्रारम्भः। परेण स्थापितं वा न प्रतिषेधति प्रतिषेधं वा नोद्धरति (वात्स्या० १।२।१९)। निग्रहस्थानानि खलु पराजयवस्तून्यपराधाधिकरणानि प्रायेण प्रतिज्ञाद्यवयवाश्रयाणि तत्त्ववादिनमतत्त्ववादिनं चाभिसप्लवन्ते (वात्स्या० ५।२।१ अवतरणम्)। निग्रहस्थानानि द्वाविंशतिधा। प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरम् प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासन्न्यासः हेत्वन्तरम् अर्थान्तरम् निरर्थकम् अविज्ञातार्थम् अपार्थकम् अप्राप्तकालम् न्यूनम् अधिकम् पुनरुक्तम् अननुभाषणम् अज्ञानम् अप्रतिभा विक्षेपः मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणम् निरनुयोज्यानुयोगः अपसिद्धान्तः हेत्वाभासश्चेति (गौ० ५।२।१) (त० भा० पृ० ५१) (त० दी० पृ० ४५) (प्र० प्र० पृ० २५)।

नित्यम्—उत्पत्तिविनाशशून्यं वस्तु। अनवच्छिन्नसद्भावं वस्तु यद्देशकालतः। तन्नित्यं विभु चेच्छन्तीत्यात्मनो विभुनित्यता ॥ (सर्व० सं० पृ० १८१ शैव०)। नित्यत्वं च [१] प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वम् (त० प्र० १ पृ० १८) (त० प्र० पृ० ४६) (वाक्य० १ पृ० ३)। उत्पत्तिनाशशून्यत्वम् इति समुदितार्थः। अत्र ध्वंसेतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम्। प्रागभावेतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलस्य निवेशः (त० प्र० १ पृ० १८)। यथा परमाण्वाकाशादीनां नित्यत्वम्। यथा वा ईश्वरस्य तत्साक्षात्कारस्य च नित्यत्वम्। यथा वा नित्यः संसर्गाभावोत्यन्ताभावः (न्या० म० १ पृ० ११) इत्यादौ। [२] ध्वंसाप्रतियोगित्वम् (त० दी० १ पृ० ७)। प्रध्वंसवत्त्वविरहो वा। यथा केषाचिन्मते ध्वंसस्य नित्यत्वम्। [३] अविच्छिन्नपरंपराकत्वम्। यथा शाब्दिकमते वर्णानां नित्यत्वम् (वाच०)। [४] कर्मशास्त्रे यदकरणे प्रत्यवायः तत्त्वं नित्यत्वम् (न्या० म० ४ पृ० २६)। प्रत्यवायसाधनीभूताभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः। नियतनिमित्तकत्वमिति यावत्। तथा चोक्तं मनुना अकुर्वन् विहितं कर्म प्रायश्चित्तीयते नरः इति। नित्यं सदा यावदायुर्न कदाचिदतिक्रमेत्। उपेत्यातिक्रमे दोषश्रुतेरत्यागदर्शनात् ॥ फलाश्रुतेर्वीप्सया च

तन्नित्यमिह कीर्तितम् इति (ति० त०) (वाच०)। इदं च कर्मणा नित्यत्वमिति ज्ञेयम् (त० प्र० ख० ४ पृ० १०३) (म० प्र०) (ल० म०)। यदकरणे प्रत्यवाय इत्यत्राकरणे इत्यस्य विहिततत्कालीनाकरण इत्यर्थः। तेन अन्यदा सन्ध्यावन्दनाकरणेपि न क्षतिः (त० प्र० ख० ४ पृ० १०३)। तादृशनित्यत्वस्योदाहरण यथा अहरहः सन्ध्यामुपासीत इत्यादौ संध्योपासनाया नित्यत्वम् इत्याहु (ल० म०)। अत्रोच्यते नित्य नैमित्तिक चैव नित्यनैमित्तिक तथा। गृहस्थस्य त्रिधा कर्म तन्निशामय पुत्रक॥ पञ्चयज्ञादिक नित्य यदेतत्कथित तव। नैमित्तिक तथा चान्यत् पुत्रजन्मक्रियादिकम्॥ नित्यनैमित्तिक ज्ञेयं पर्वश्राद्धादि पण्डितै. इति (श्रा० त०) (मार्क० पु०) (वाच०)। [५] नैरन्तर्यमिति काव्यज्ञा आहुः।

नित्यसमः—(जाति) [क] नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेर्नित्यसम (गौ० ५।१।३५)। तदर्थश्च [१] अनित्यस्य भावः अनित्यत्वम्। तस्य नित्य सर्वकाल स्वीकारे अनित्ये शब्दे नित्यत्व स्यात् इत्यापादन नित्यसम॰। अयमाशय। अनित्यत्वस्य नित्यमस्वीकारे अनित्यत्वाभावदशाया तस्यानित्यत्व न इति तस्य नित्यत्वापत्ति॰। नहि दण्डाभावदशायां दण्डी इत्युच्यते। अत. अनित्यत्वस्य नित्यमेव स्वीकार इत्यभ्युपगन्तव्यम्। तथा च शब्दस्यापि नित्यत्वापत्तिः इत्याचार्या.। [२] वृत्तिकारास्तु अनित्यस्य भावो धर्मस्तस्य नित्यमभ्युपगमे अनित्यत्वेनाभ्युपगतस्य नित्यत्व स्यात्। यथा क्षिति सकर्तृकेत्यत्रानित्यक्षितेर्धर्मः सकर्तृकत्व त्वया क्षितौ नित्यमुपेयते न वा। न चेत् तदा साध्याभावादशातो बाधः। अथ क्षितौ नित्यमेव सकर्तृकत्वमुपेयते तदा क्षितेर्नित्यत्व स्यात् इत्याहु (गौ० वृ० ५।१।३५)। नित्यसमस्योदाहरण यथा अनित्य. शब्द इति प्रतिज्ञायते। तदनित्यत्वं किं शब्दे नित्यमथानित्यम्। यदि तावत्सदा भवति धर्मस्य सदाभावाद्धर्मिणोपि सदाभाव इति नित्यः शब्द इति। अथ न सर्वदा भवति अनित्यत्वस्याभावान्नित्यः शब्द.। एव नित्यत्वेन प्रत्यवस्थानान्नित्यसम॰

(वात्स्या० ५।१।३५)। अयं नित्यसमश्च आचार्यमते बाधदेशनाभासः सत्प्रतिपक्षदेशनाभासश्च भवति। वृत्तिकारमते तु विरुद्धदेशनाभासो भवति इति विज्ञेयम् (गौ० वृ० ५।१।३५)। [ख] धर्मस्य नित्यत्वानित्यत्वविकल्पाद्धर्मिणि नित्यत्वसाधनम्। यथा शब्दस्य यदनित्यत्वं भवद्भिरुच्यते तन्नित्यमनित्यं वा। यदि नित्यम् तदा शब्दवृत्तेरेव तस्य सदातनत्वाच्छब्दस्यापि तथात्वमागतम्। अथानित्यम् तदा शब्दे कदाचिदनित्यत्वाभावोस्तीति नित्य एव शब्दः इत्युभयथापि शब्दस्य नित्यत्वमिति (नील० पृ० ४५)। [ग] धर्मस्य तदतद्रूपविकल्पात्तुपपत्तितः। धर्मिणस्तद्विशिष्टत्वभङ्गो नित्यसमो भवेत्॥ (तार्किकरक्षा)। तद्द्विविधम्। साधारणम् असाधारणं च। तत्राद्यं स्वव्याघातकम्। द्वितीयं त्रिविधम्। युक्ताङ्गहीनत्वम् अयुक्ताङ्गाधिकत्वम् अविषयवृत्तित्वं चेति (सर्व० पृ० १५३ पूर्ण०)।

नित्यसमासः—(समासः) [क] स्वान्तर्गतनामसु विभक्तिमात्रप्रक्षेपेण यल्लभ्यार्थस्याबोधः सः। यथा कृष्णसर्प निर्मक्षिक असुर इत्यादिः। अत्रोक्तं जयादित्येन विभक्तिमात्रप्रक्षेपान्निजान्तर्गतनामसु। स्वार्थस्याबोधबोधाभ्यां नित्यानित्यौ समासकौ॥ इति। अत्र कृष्णः सर्पः मक्षिकाया निः न सुरः इत्यादितस्तल्लभ्यस्य वैजात्यादेरमहात् लक्षणसमन्वयः (श० प्र० श्लो० ३२ पृ० ४०)। [ख] शाब्दिकास्तु समस्यमानयावत्पदरहितविग्रहवाक्यसूचितः समासविशेषः इत्याहुः (वाच०)।

निदर्शनम्—[क] उदाहरणम् (प्रशस्त० २ पृ० २८)। [ख] दृष्टान्तः। यथोक्तं मायावादिभिः आत्मा ह्याकाशवज्जीवैर्घटाकाशैरिवोदितम्। घटादिवच्च संघातैर्जातावेतन्निदर्शनम्॥ इति। अत्र भाष्यम् यदा मन्दबुद्धिप्रतिपिपादयिषया श्रुत्यात्मनो जातिरुच्यते जीवादीनां तदा जातावुपगम्यमानायामेतन्निदर्शनं दृष्टान्तो यथोदितमाकाशवदित्यादीनि इति (शब्दार्थचि०) (वाच०)।

निदर्शनाभासः—उदाहरणत्वेन भासमानः पदार्थः। यथा नित्यः शब्दः अमूर्तत्वात्। यदमूर्तं तन्नित्यं दृष्टम् यथा परमाणुः यथा स्थाली यथा

तमः। अम्बरवद्यत् द्रव्यं तत् क्रियावद्दृष्टम् इति (प्रशस्त० २ पृ० ३०)। स च द्विविधः साधर्म्यनिदर्शनाभासः वैधर्म्यनिदर्शनाभासश्चेति (प्रशस्त० २ पृ० ४८)।

निदिध्यासनम्—[क] श्रुतस्यार्थस्य नैरन्तर्येण दीर्घकालमनुसंधानम्। (त० प्र० १ पृ० ८)। तल्लक्षणं च निरन्तरं विचारो यः श्रुतार्थस्य गुरोर्मुखात्। तन्निदिध्यासनं प्रोक्तं तच्चैकाग्र्येण लभ्यते॥ इति। ताभ्यां निर्विचिकित्सेऽर्थे चेतसः स्थापितस्य यत्। एकतानत्वमेतद्धि निदिध्यासनमुच्यते॥ (पञ्चद० १।५४) इति च। ताभ्यां श्रवणमननाभ्याम् (वाच०)। यथा *आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः (श्रुतिः) इत्यादौ (नील० पृ० ५०)।* [ख] मतेर्थे सजातीयज्ञानधाराकरणम् (प० च० पृ० २०)। [ग] विजातीयप्रत्ययतिरस्कारेण सजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणम् इति केचिदाहुः (नील०)।

निद्रा—१ मेध्यानाडीसंयोगः। २ योगजधर्मानुगृहीतस्य मनसो निरिन्द्रियप्रदेशावस्थानम्। योगाचार्यास्तु ३ अभावप्रत्ययालम्बनो वृत्तिविशेषः इत्याहुः। अत्र सूत्रम् *अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा* (पात० सू० १।१०) इति। विवरणं च जाग्रत्स्वप्नवृत्तीनामभावस्तस्य प्रत्ययः कारणं बुद्धिसत्त्वाच्छादकं तमः। तदेवालम्बनं विषयो यस्याः सा तथोक्ता वृत्तिर्निद्रा इति (वाच०)। ४ सुषुप्तिः इति वेदान्तिनः।

निन्दा—दोषवत्तया ख्यापनम्। यथा शुक्लयजुर्याज्ञवल्क्यप्रणीतत्वात्पौरुषेयम् इति निन्दा। आरोप्यमाणदोषकथनमिति प्रामाणिकाः। यथा वेदनिन्दारतान्मर्त्यान् देवनिन्दारतांस्तथा। द्विजनिन्दारतांश्चैव मनसापि न चिन्तयेत्॥ (कूर्मपु० अ० १५) इत्यादौ (वाच०)। निन्दा च निन्दकेन पूर्वकृतं पुण्यं हन्ति (पुरु० चि० पृ० ३७)।

निन्दार्थवादः—[क] अनिष्टफलवादः। स च वर्जनार्थः। निन्दितं न समाचरेत् इति (याज्ञ्या० २।१।६३)। निन्दार्थवादवाक्यं लक्षणया निषेध्यस्य निन्दितत्वबोधकतया अर्थवद्भवति इति निष्कर्षः (लौ० भा०

पृ० ५४)। [ख] अनिष्टबोधनद्वारा विध्यर्थप्रवर्तकं वाक्यम्। यथा स एष वा व प्रथमो यज्ञो यज्ञाना यज्ज्योतिष्टोमो य एतेनानिष्ट्वाथान्येन यजते (सः) गर्ते पतत्ययमेवैतज्जीर्यते वा प्रमीयते वा (श्रुतिः) इत्येवमादि (वात्स्या० २।१।६४) (गौ० वृ० २।१।६४)। [ग] निषेध्यनिन्दापरं वाक्यम्। यथा बर्हिषि रजतं न देयम् इत्यादिनिषेधस्य शेष. सोरोदीत् (तैत्ति० स० १।५।१।१) असृग्धि रजतम् (शत० ब्रा०) इत्यादि। अत्राम्नायते सोरोदीयदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम् (तैत्ति० स० १।५।१।१) इति। अस्मिन्विषये तैत्तिरीयसंहिताया (१।५।१) कथा श्रूयते। पूर्वं देवदैत्यसंग्रामोऽभूत्। तत्र लब्धं द्रव्यं देवै. कनिष्ठभ्रातुरग्नेर्निकटे निक्षिप्तम्। तद् द्रव्यं गृहीत्वा पलायमानोऽग्निर्देवैर्निरुद्ध सन्नरोदीत्। तन्नेत्राश्रुणो जातस्य रजतस्यामङ्गलत्वेन रजतदक्षिणादाननिन्दा इति। असृग्धि रजतं यो बर्हिषि ददाति पुरास्य संवत्सराद्गृहे रुदन्ति इति (शतपथब्रा०) (तै० स० १।५।१।२)। अस्य वाक्यस्य निषेध्यरजतनिन्दापरत्वमस्ति (म० प्र० पृ० ६४)। तथा हि रजतस्याश्रुप्रभवत्वेनायोग्यत्वात् कृतावृत्विग्भ्यो रजतदक्षिणादातुर्यजमानस्य गृहे संवत्सरात्प्राग्रोदनरूपानिष्टबोधनद्वारा बर्हिषि रजतदक्षिणादानं निन्दतीति। यथा वा असत्र वा एतद्यदच्छन्दोमम् (तैत्ति० स० ७।४।२।३) इत्यादिश्च। अत्रायमभिप्राय। सत्रे छन्दोमसूक्तयुक्तमेव कर्तव्यम्। तथा अकरणे असत्रम् इति निन्देयम् इति। [घ] अनिष्टसाधनत्वबोधनद्वारा विध्यर्थप्रशंसारचनम्। यथा तैलस्त्रीमांससंभोगी पर्वस्वेतेषु वै पुमान्। विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं ध्रुवम्॥ इत्यादि। अत्र नहि निन्दा निन्द्यं निन्दितु प्रवर्तते अपि तु विधेयं स्तोतुम् इति न्यायोऽनुसंधेयः (वाच०)।

निपातः—१ अधोदेशसंयोगानुकूलव्यापारः। यथा पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः (कुमार० ५।२४) क्व च निशितनिपाता वज्रसारा शरास्ते (शाकु० अ० १) इत्यादौ। २ (शब्दः) यः शब्दः केवले यादृशस्वार्थे शब्दान्तरार्थस्य तादात्म्येनान्वयबोधं प्रत्यसमर्थ. सुबादिप्रत्ययेभ्य. प्रत्येकं

भिन्नः स तादृशार्थे भेदेनान्वयबोधं प्रति योग्ये निपातः। निपतन्त्यर्थेषूच्चावचेषु इति निपातः (निरुक्ते)। कर्तरि ज्वलादि० णः (पाणि० सू० ३।१।१४०)। नानाविधार्थेषु वृत्त्या स्वार्थबोधकतया पतनशील इत्यर्थः (वाच०)। यथा चादयो निपाताः स्वार्थे समुच्चयादौ नामाद्यर्थस्याभेदेनान्वयबोधं प्रत्ययोग्याः। अत्र विप्रतिपत्तिः चादयो निपाताः सार्थका वाचकत्वात्। प्रादय उपसर्गा एव द्योतकाः इति नैयायिका आहुः। प्रादय उपसर्गा इव चादयो निपाता अपि द्योतका एव इति शाब्दिका मेनिरे (वै० सा० निपा० पृ० ३३८)। अत्र केचिच्छाब्दिका नागोजीभट्टादयः उपसर्गातिरिक्तनिपातानां द्योतकत्ववाचकत्वोभयस्वीकारः इति अव्ययं विभक्तिसमीप (पा० सू० २।१।६) इति सूत्रस्थभाष्ये स्पष्टम् इत्याहुः (वाच०)। स चायं निपातः च तु नञ् पुनः इव एव मा स्म इत्यादिभेदाद्बहुविधः (श० प्र० श्लो० १० टी० पृ० १२)। अत्र निपातत्वं च असत्त्वार्थकत्वे सति चादिगणपठितत्वम् इति शाब्दिका आहुः। नैयायिकास्तु शक्तिनिर्बन्धेन निपातपदवत्त्वम् इत्याहुः (वै० सा० निपा० पृ० ३३५)।

निपातनम्—(शब्दः) [क] अन्यथा प्राप्तस्यान्यथोच्चारणं निपातनम्। [ख] शास्त्रान्तराप्राप्तकार्यघटितोच्चारणवत् शब्दस्वरूपम्। [ग] वर्णागमादिना अन्यथोपपद्यमानः सूत्रानिष्पाद्यः शब्दविशेषो निपातः। यथा हंस सिंह इत्यादिशब्दः। तदुक्तम् भवेद्वर्णागमाद्धंसः सिंहो वर्णविपर्ययात्। गूढोत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरम्॥ इति (सि० कौ०)। वर्णागमादिप्रकारश्च स्मर्यते। वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ। धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्॥ इति (सारस्वत०)। अत्रार्थे व्युत्पत्तिः निपतति स्वावयववर्णविनाशादिनान्यथा निष्पद्यते इति निपातः (कर्तरि ज्वलादि० णः) (वाच०)।

निबन्धः—१ एकमन्योपनिबन्धनम्। यथा प्रमाणप्रमेययोर्न्यायदर्शने निबन्धनम् (गौ० वृ० ३।२।४२)। २ कालविशेषे देयत्वेन प्रतिश्रुतं वस्तु। यथा दद्याद्भूमिं निबन्धं वा कृत्वा लेख्यं च लेखयेत् इत्यादौ।

३ परिगणितं द्रव्यम्। यथा भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा (याज्ञ० अ० २ श्लो० १२४) इत्यादौ इति व्यवहारज्ञा आहुः। अत्र मिताक्षरा निबन्धः एकस्य पर्णभारकस्येयन्ति पर्णानि तथा एकस्य क्रमुकफलभारकस्येयन्ति क्रमुकफलानि इत्याद्युक्तलक्षणः (याज्ञ० मि० २ श्लो० १२४) इति। ४ मूत्ररोधरूपो रोगविशेषः इति भिषजः। ५ बन्धनम् ६ ग्रन्थः ग्रन्थविशेषश्च।

निबन्धनम्—१ [क] प्रयुक्तम्। यथा वातादिनिबन्धनं दुःखमित्यादौ। [ख] जन्यम्। २ हेतुभूतम्। अत्रार्थे व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या निबध्यतेनेनात्र वा इति। ३ वीणायास्तन्त्रीनिबन्धनमूर्ध्वभागः इति गायका आहुः (वाच०)।

निमन्त्रणम्—आवश्यके कर्मणि श्राद्धभोजनादौ प्रवर्तकं वाक्यम्। यथा ब्राह्मणप्रातिवेश्यानामेतदेवानिमन्त्रणे (याज्ञ० २।२६३) इति। निमन्त्रयेत पूर्वेद्युर्ब्राह्मणानात्मवाञ्छुचिः (याज्ञ० १।२२५) इति च। तच्च निमन्त्रणम् भवतात्र भोक्तव्यम् इत्यादि वाक्यम् (श० प्र० श्लो० १०० टी० पृ० १५५)। अत्रोच्यते यस्याकरणे प्रत्यवायस्तत् निमन्त्रणम् इति। एतच्च नित्यम्। अत्र नित्यत्वं च प्रत्यवायसाधनीभूताभावप्रतियोगित्वम् (वाच०)। यथा वा निमन्त्रणार्थं दूतांश्च प्रेषयामास शीघ्रगान् (भार० व० अ० २२५) इत्यादौ (वाच०)।

निमन्त्रितत्वम्—स्वकर्तृकत्वप्रकारकधीजनकमप्रत्याख्येयं यद्वाक्यम् तत्प्रतिपाद्यत्वम्। यथा श्राद्धे भुञ्जीत भवान् इह भुञ्जीथास्त्वम् इत्यादौ श्राद्धे भोजनाय निमन्त्रितो भवान् इत्यनुभवान्निमन्त्रितत्वं लिङर्थः। अत्र स्वपदं निरुक्तप्रतिपाद्यत्वाभिमतभवदादिपरम्। अप्रत्याख्येयत्वं च प्रत्यवायजनकप्रत्याख्यानकत्वम्। तादृशधीजनकवाक्यं च भवतात्र भोक्तव्यम् इत्यादिकं निमन्त्रणरूपम्। तत्प्रतिपाद्यो भवदादिः इति ज्ञेयम्। श्राद्धमुपक्रम्य अनिन्दितेनामन्त्रितो नापगच्छेत् इति श्रुतेः सत्त्वेन तत्प्रत्याख्याने दोषः इति ज्ञेयम्। अत्र यस्य प्रत्याख्याने प्रत्यवायः तन्निमन्त्रणम्

इति वृद्धसरणं ज्ञेयम् । श्राद्धे भुञ्जीत भवानित्यत्र लिङर्थनिमन्त्रितत्वैकदेशे स्वकर्तव्यत्वबोधे धात्वर्थो विशेष्यत्वेनान्वेति । तथा च श्राद्धभोजनधर्मिका या स्वकर्तव्यत्वधीः तज्जनकवाक्यप्रतिपाद्यो भवान् इत्याकारो बोधः (श० प्र० श्लो० १०० टी० पृ० १५५-१५६) ।

निमित्तमात्रगुणत्वम्—असमवायिकारणभिन्नत्वे सति निमित्तकारणगुणत्वम् (ल० व० पृ० ३७) । यथा आत्मविशेषगुणानां ज्ञानादीनाम् निमित्तगुणत्वमेव ।

निमित्तम्—१ (कारणम्) समवायिकारणभिन्नमसमवायिकारणभिन्नं च कारणम् । यथा तुरीवेमादिकं पटस्य दण्डचक्रादिकं च घटस्य निमित्तकारणम् (त० सं०) (त० कौ० पृ० ८) । यथा वा आत्मनो विशेषगुणा निमित्तकारणानि (भा० प० गु० श्लो० ८८-८९) । समवायिकारणताभिन्ना असमवायिकारणताभिन्ना च या कारणता तद्वदित्यर्थः (त० कौ० १ पृ० ८) । स्वगतरूपस्य समवायिकारणे दण्डादौ यथाश्रुतलक्षणासत्त्वेन नातिव्याप्तिः इति ज्ञेयम् । अपरिणामित्वे सति यत्कारणं तन्निमित्तकारणम् इति मध्वमतानुयायिन आहुः (प्र० च० पृ० १४) । २ प्रयोजकम् । यथा रोधने बन्धने चापि योजने च गवां रुजः । उत्पाद्य मरणं वापि निमित्ती तत्र लिप्यते ॥ (अङ्गिर०) इत्यादौ । ३ ज्ञापकम् । यथा शकुनादि कार्यविशेषे निमित्तम् । अत्रोदाहियन्ते यथा निमित्तेषु च सर्वेषु ह्यप्रमत्तो भवेन्नरः (स्मृतिः) निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव (गीता० १।३१) मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् (गीता० ११।३३) अतः कालं प्रवक्ष्यामि निमित्तं कर्मणामिह (ति० त० भविष्यपु०) इत्यादीनि (वाच०) । यथा वा अनियतनिमित्तकं नैमित्तिकं कर्म इत्यादौ पुत्रजन्मग्रहणादि जातेष्टिस्नानादौ निमित्तम् (म० प्र० ४ पृ० ६०) । अत्रोच्यते निमित्तमात्रमाश्रित्य यो धर्मः संप्रवर्तते । नैमित्तिकः स विज्ञेयः प्रायश्चित्तविधिर्यथा ॥ इति (मल० त०) (वाच०) । ४ शाब्दिकास्तु उद्देश्यम् फलं वा । यथा निमित्तात्कर्मयोगे इति

वार्तिके निमित्तं फलम् इत्याहुः (सि० कौ०)। ५ शरव्यम् इति काव्यज्ञा आहुः (वाच०)।

निमित्तत्वम्—१ [क] क्रियाजनिका या विनियोज्यत्वेनेच्छा तद्विषयत्वम् । यथा चर्मणि द्वीपिनं हन्तीत्यादौ चर्मादीनां निमित्तत्वम् (गदा० व्यु० कार० ७ पृ० ११६)। अत्र विनियोज्यत्वेनेच्छा च इदं चर्म हननेन मम प्राप्यताम् इति प्राप्यत्वप्रकारकेच्छा । तथा च चर्मणि द्वीपिनं हन्तीत्यादौ हननादिक्रियाजनिका या विनियोज्यत्वेनेच्छा तद्विषयत्वं चर्मादौ निमित्तत्वम् इति विज्ञेयम् । समुदितश्लोकस्तु चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् । केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥ इति (सि० कौ०) । सीमा अण्डकोशः । पुष्कलको गन्धमृगः । अत्र निमित्तात्कर्मयोगे (वार्तिकम्) इत्यनेन सप्तमी यत्किंचित्कर्मप्रकारकबोधजनकधातुयोगे प्रयुज्यते । तदर्थश्च द्वीप्यादिरूपकर्मयोगे निमित्ताच्चर्मादिरूपात्सप्तमी । निमित्तं हि फलम् । योगस्तु संयोगः समवायो वेति । इयं सप्तमी प्रकृत्यर्थचर्मादेर्हननादिक्रियानिमित्तत्वं बोधयति । तथा च सप्तम्यर्थः स्वविषयकताद्दशेच्छाधीनत्वम् । तस्य क्रियायामन्वयः । तदेकदेशविषयितायां निरूपकत्वेन प्रकृत्यर्थस्यान्वयः (ग० व्यु० का० ७ पृ० ११६) (का० व्या० पृ० ११)। स्वपदार्थश्चर्म । एवं च चर्मादिविषयकेच्छाधीना या व्याघ्रकर्मिका हननक्रिया तत्कर्ता इति वाक्यार्थबोधः । [ख] फलत्वेनेच्छाविषयत्वम् । यथा चर्मणि द्वीपिनं हन्तीत्यादौ सप्तम्यर्थः । अत्रायं विशेषो ज्ञेयः । चर्मात्मकफलस्य सिद्धतया स्वरूपफलवत्त्वेनैवेच्छा प्रयोज्यत्वेन धात्वर्थेन्वेति । तथा च चर्मप्रकारकेच्छाप्रयोज्यद्वीपिहननानुकूलकृतिमान् इति बोधः इति (का० व्या० पृ० ११) । [ग] शाब्दिकास्तु फलत्वम् उद्देश्यत्वं वा निमित्तत्वम् । यथा निमित्तात्कर्मयोगे इत्यादौ इत्याहुः । २ फलत्वेनेच्छा । यथा मशकनिवृत्तौ धूमं करोतीत्यादौ सप्तम्यर्थः । अत्र मशकनिवृत्तिः फलम् । सप्तम्यर्थस्य मशकनिवृत्तीच्छायाः प्रयोज्यत्वसंबन्धेन करोत्यर्थेन्वयः । तथा च मशकनिवृत्तीच्छाप्रयोज्यधूमकरणाश्रयः इति बोधः (का० व्या० पृ० ११)।

निमेषः—लघ्वक्षरसमा मात्रा निमेषः परिकीर्तितः (अहोरात्रशब्दे दृश्यम्) ।

नियतत्वम्—१ व्यापकत्वम् । यथा नियतसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः इत्यादौ वह्नेर्धूमव्यापकत्वम् (न्या० बो० २ पृ० १४) (नीट० २ पृ० २०) । यथा वा अन्यथासिद्धिशून्यस्य नियता पूर्ववर्तिता । कारणत्वं भवेत् (भा० प० श्लो० १६) इत्यत्र कारणभूतदण्डादिगतपूर्ववृत्तित्वस्य घटादिकार्यनियतत्वम् । अत्र सामानाधिकरण्यसंबन्धेन यत्र दण्डादौ कार्यं तत्र स्वरूपसंबन्धेन पूर्ववृत्तित्वम् इति रीत्या व्याप्तेः सत्त्वेन पूर्ववृत्तित्वस्य व्यापकत्वं बोध्यम् । २ नियमयुक्तत्वम् इति योगिन आहुः ।

नियमः—१ [क] तद्वदन्यावृत्तित्वम् । व्याप्तिरिति यावत् (ग० सिद्धा०) । यथा कार्ये कारणनियमः इत्यत्र कार्ये कारणवदन्यावृत्तित्वरूपो नियमः । यथा धूमे वह्निमदन्यावृत्तित्वम् । [ख] व्याप्यत्वम् (ग० सप्र० पृ० २२) । यथा स्वसाध्यविपरीतेनानियमात् (चि० २ सव्य० पृ० ९७) इत्यादौ । [ग] तन्मात्रसत्त्वम् । यथा साहचर्यनियमः इत्यादौ (वाक्य० २ पृ० १३) । अत्रायमर्थः । साहचर्यं साध्यनिष्ठहेतुसामानाधिकरण्यम् । तन्नियमः तन्मात्रसत्त्वम् । तद्विरोध्यसत्त्वमिति यावत् । विरोधि च हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वम् । यादृशवह्नेर्यादृशधूमसाहचर्यं तन्निष्ठं तदव्यापकत्वम् इति विरोधः । अनुगतैकव्यक्तौ तु एकाधिकरणावच्छेदेनासत्त्वम् विरोधः इति (वाक्य० २ पृ० १३) । २ व्यापकत्वम् । ३ धर्मज्ञास्तु प्रत्यवायजनकीभूताभावप्रतियोगित्वम् । अयोगव्यवच्छेद इति पर्यवसितोर्थः । यथा ऋतौ स्वदारानुपेयादित्यादौ लिङर्थः इत्याहुः । अत्र नियमार्थैकदेशे अभावे ऋत्वादिकालस्यावच्छेदकत्वेनान्वयात् ऋतुकालावच्छेद्यत्वविशिष्टस्य प्रत्यवायजनकीभूताभावस्य प्रतियोगि स्वदारगमनम् इत्याकारको बोधः । यद्वा प्रत्यवायहेतुत्वम् अभावश्च द्वयं तत्र लिङर्थः । तेन प्रतियोगिविधया धात्वर्थस्यावच्छेदकत्वेन च कालस्यान्वयिन्यभावे लिङा प्रत्यवायहेतुत्वस्य बोधनात् ऋतुकालावच्छेद्यः स्वदारगमनाभावः प्रत्यवायहेतुः इत्याकार एव तत्र बोधः (म० प्र० श्लो० १०० टी० पृ० १५८) ।

४ शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः (पात० योगसू० २।३२) इति योगाङ्गविशेषाः इति योगिन आहुः (गौ० वृ० ४।२।४४)। ५ तत्तद्व्यापारेषु भगवत्प्रेरणम् इति वेदान्तिनो मध्वाचार्यानुयायिनः प्राहुः । ६ प्रतिज्ञा । ७ स्वीकारः । ८ आगन्तुकसाधनकर्मरूपं व्रतम् । ९ नियन्त्रणा । १० निश्चयः इत्यादि (वाच०)।

नियमविधिः—(विधिः) [क] यत्रोभयोः प्राप्तावेको नियम्यते तत्र नियमविधिः। यथा व्रीहीनवहन्ति (श्रुतिः) इत्यादौ (सि० च० ४ पृ० ३३)। अत्र नियमः अयोगव्यवच्छेदः (श० प्र० श्लो० १०० टी० पृ० १७८)। अत्र व्रीहिषु नखविदलनमुसलावहननयोः प्राप्तौ मुसलावहननमेव नियम्यते (सि० च० ४ पृ० ३३)। नियमविधेः प्रयोजनं च एतद्विध्यभावे दर्शपूर्णमासादिकेषु व्रीहिपूत्पत्तिवाक्यावगतपुरोडाशोपयोगितण्डुलनिष्पत्त्यनुकूलवैतुष्यकार्यायावहननवत् कदाचिन्नखविदलनमपि प्राप्नुयादिति तस्मिन्पक्षे अवहननस्य प्राप्त्यभावात् कार्यान्यथोपपत्तेरवहननस्य पाक्षिकी प्राप्तिः स्यात्। सत्यस्मिन्विधौ अवहननेनैव वैतुष्यं कार्यम् इति नियमे सति विदलनं सर्वात्मना निवर्तेत इति नियमविधिरयम्। न च वैतुष्यस्य नखविदलनेनापि संभवादवहनननियमो व्यर्थः। प्रयोजनाभावादिति वाच्यम्। अवघातेनैव वैतुष्यकरणे किंचिददृष्टं जन्यत इत्यदृष्टाङ्गीकारात् (मीमा० परि०) (वाच०)। [ख] पक्षे अप्राप्तस्य नियामको विधिः। यथा व्रीहीनवहन्ति इति (म० प्र० ४ पृ० ६२)। [ग] नानासाधनसाध्यक्रियायामेकसाधनप्राप्तावप्राप्तस्यापरसाधनस्य प्रापको विधिः इति मीमांसका आहुः (लौ० मा० पृ० ३९)। [घ] यो विधिः पक्षे अप्राप्तमर्थं नियमयति सः। यथा व्रीहीनवहन्ति इति (मीमा० परि०)। [ङ] अन्यनिवृत्तिफलकसिद्धविषयकविधिर्नियमविधिः इति शाब्दिका वदन्ति। परे तु यत्र क्रियायां विकल्पेन कारकान्वयः सः। यथा याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो धनमर्जयेत् इत्यादौ नियमविधिः इत्याहुः (त० प्र० ख० ४ पृ० १०८)।

नियामकत्वम्—१ प्रयोजकत्वम्। २ नियमकारकत्वम्। यथा कारणस्य कार्यं प्रति नियामकत्वम् इत्यत्रादृष्टकालादेः कार्यमात्रं प्रति नियामकत्वम्। ३ निरासकत्वम्। यथा लोकप्रसिद्धमेवैतद्वारि वह्नेर्नियामकम् (कामन्द०) इत्यादौ (वाच०)।

नियोगः—१ [क] एवं कुरु इत्याज्ञा (कि० व० ६)। यथा पुत्रोत्पादनाय विधवाया नियोजनम्। अत्रोच्यते। उक्तो नियोगो मनुना निषिद्धः स्वयमेव हि इति (बृहस्पतिः)। तथा हि नान्यस्मिन् विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः। अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्मं हन्युः सनातनम्॥ नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित्। न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः॥ इति (मनु० अ० ९ श्लो० ६४–६५)। [ख] प्रेरणम्। [ग] इष्टसाधनत्वादिबोधनेन प्रवर्तनम्। [घ] केचित्तु प्रवर्तकज्ञानोपधायकतानिर्वाहकव्यापारः। यथा स्वर्गकामो यजेत इत्यादौ योग्यतया नियोगो बोध्यत इत्याहुः (वाच०)। २ अवधारणम्। यथा तस्मिन्नेवे नियोगेन स विकल्पपराङ्मुखः (रघु० स० १७ श्लो० ४९) इत्यादौ। अत्र कौटिल्यः अनेनैवोपायेन नान्येन इति नियोगः इति (रघु० टी० १७।४९)।

नियोजकत्वम्—तत्कामिकृतिसाध्यतया प्रतीयमानत्वम् (न्या० म० ४ पृ० ६३)। यथा प्राभाकरमते विध्यर्थस्यापूर्वात्मकस्य कार्यस्य नियोजकत्वम् (त० प्र० ख० ४ पृ० १११)।

नियोज्यत्वम्—[क] प्रवर्तनीयत्वम्। तच्च प्रवर्तनाकर्मत्वम्। प्रवर्तनाकर्मत्वं तज्जन्यप्रवृत्तिमत्त्वम् (वाच०)। यथा स्वर्गकामो यजेत इत्यादौ स्वर्गकामो यागे नियोज्यः (चि० ४)। [ख] केचित्तु प्रवर्तकज्ञानोपधायकत्वम् इत्याहुः (वाच०)।

निर्—(अव्ययम्) १ वियोगः। यथा निःतत्त्व इत्यादौ। २ अत्ययः। यथा निर्मक्षिकम् इत्यादौ। ३ आदेशः। यथा निर्देशः इत्यादौ। ४ अतिक्रमः। यथा निष्क्रान्तः इत्यादौ। ५ भोगः। यथा निर्वेशः

इत्यादौ । ६ निश्चितम् । यथा निश्चितमित्यादौ (गणरत्न०)। ७ निषेध । यथा निर्मक्षिकम् इत्यादौ । अय शब्दः प्रादिः सान्तो रान्तश्चेति विज्ञेयम् (वाच०)।

निरनुयोज्यानुयोगः—(निग्रहस्थानम्) [क] अनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानामियोगो निरनुयोज्यानुयोगः (गौ० ५।२।२२)। निग्रहस्थानलक्षणस्य मिथ्याध्यवसायादनिग्रहस्थाने निगृहीतोसीति परं ब्रुवन्निरनुयोज्यानुयोगान्निगृहीतो वेदितव्य इति (वात्स्या० ५।२।२२)। अवसरे यथार्थनिग्रहस्थानोद्भावनातिरिक्त यन्निग्रहस्थानोद्भावनं तत् इत्यर्थः। एतेन अवसरे निग्रहस्थानोद्भावने एकनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानान्तरोद्भावने च नातिव्याप्ति (गौ०वृ० ५।२।२२)। [ख] निग्रहस्थानरहिते निग्रहस्थानोद्भावनम् (नील० पृ० ४६)। सोय चतुर्धा । छलम् जाति. आमासः अनवसरग्रहण च (गौ० वृ० ५।२।२२) (दि० १) (ता० १० परि० ३ श्लो० १५१) (सा० स० पृ० ११७)।

निरर्थकम्—१ (निग्रहस्थानम्) अस्य समवः प्रमादात् इत्यवधेयम् (गौ० वृ० ५।२।८)। [क] वर्णक्रमनिर्देशवन्निरर्थकम् (गौ० ५।२।८)। तदर्थश्च वर्णाना क्रमेण निर्देशो जबगडेत्यादिप्रयोगः तत्तुल्यो निर्देश इति (गौ० वृ० ५।२।८)। यथा नित्यः शब्दः कचटतपा जबगडदशत्वात् झभञ्घढधषवत् इति । एवंप्रकार निरर्थकम् । अभिधानाभिधेयभावानुपपत्तावर्थगतेरभावाद्वर्णा एव क्रमेण निर्दिश्यन्त इति (वात्स्या० ५।२।८)। [ख] समयबन्धव्यतिरेकेणावाचकपदप्रयोगः (गौ० वृ० ५।२।८) (दि० १)। समयबन्धव्यतिरेकेणेति विशेषणदानेन यत्र अपभ्रंशेन विचारः कर्तव्य इति समयबन्धस्तत्रापभ्रंशो न दोषः। अत्र वाचकत्व शक्त्या निरूढलक्षणया शास्त्रपरिभाषया वा वोध्यम् (गौ० वृ० ५।२।८)। [ग] अवाचकशब्दप्रयोगः। यथा शब्दो नित्यः जबगडदशत्वात् इत्यादि (नील० पृ० ४५)। २ काव्यदोषविशेष. इत्यालङ्कारिका आहुः । अत्रोच्यते निरर्थक तुहीत्यादि पूरणैकप्रयोजनम् इति (चन्द्रा०)। ३ निष्फलम् ।

यथा प्रसादो निष्फलो यस्य क्रोधश्चापि निरर्थकः (भा० उ० अ० ३५) इत्थं जन्म निरर्थकं क्षितितलेरण्ये यथा मालती (सा० द०) इत्यादौ इति काव्यज्ञा आहुः (वाच०)।

निराकाङ्क्षम्—अनाकाङ्क्षम् । शाब्दबोधोपयोग्याकाङ्क्षाशून्यमिति यावत् । यथा तेषां वाक्यं निराकाङ्क्षम् (कात्या० श्रौ० १।३।२) इत्यादौ ।

निरिष्टकः—पुनः प्रयोगानर्ह इत्यर्थः । इष्टान्निर्गतो निरिष्टः । कुत्सितो निरिष्टो निरिष्टकः इति व्युत्पत्तेः । यथा भोजन उपयुक्तं कदलीपर्णं प्रक्षाल्यापि न पुनस्तच्छिष्टाः स्वीकुर्वन्ति (जै० न्या० अ० ११ पा० ३ अधि० १२)।

निरुद्धम्—निरुद्धसकलवृत्तिकं संस्कारमात्रशेषं चित्तं निरुद्धमिति भण्यते (सर्व० सं० पृ० ३५६ पातञ्ज०)।

निरुपाख्यम्—[क] निःस्वरूपम् (रत्नप्रभा०)। [ख] प्रमाणमात्राविषयोसत्पदार्थः । यथा वन्ध्यापुत्रशशशृङ्गकूर्मरोमादि । इदमेवालीकमित्युच्यते । तुच्छमिति वेदान्तिभिरुच्यते । अभावपदार्थ इति केचिदाहुः ।

निरूढः—१ शक्तितुल्यलक्षणयार्थबोधकः शब्दः । यथा पूर्वद्रव्यस्वामिसंबन्धाधीनं तत्स्वाम्युपरमे यत्र द्रव्येन्यस्वत्वम् तत्र निरूढो दायशब्दः इति जीमूतवाहनेनोक्तो निरूढशब्दः (वीरमित्रो० अ० २ दायभाग० पृ० ५२२)। २ धर्मशास्त्रे पशुयागविशेषः । यथा निर्मितं ऐन्द्राग्नः (आश्व० श्रौ० ३।८४) ऐन्द्राग्नो निरूढो नाम पशुः कर्तव्यः इत्यादौ इत्याहुः (वाच०)।

निरूढलक्षणा—(लक्षणा) [क] अनादितात्पर्यविषयीभूतार्थनिष्ठा लक्षणा (त० प्र० ख० १ पृ० ४३) (ग० व्यु० का० १)। अत्र तात्पर्येनादित्वं च स्वज्ञानजन्यशाब्दबोधध्वंसकालीनस्वज्ञानजन्यशाब्दबोधसामान्यकत्वम् (कृष्णं०)। तदन्यपथ अनादितात्पर्य

वक्तुरिच्छा तद्विषयीभूतो योर्थः तन्निष्ठा शक्यसंबन्धरूपा लक्षणा इति । *यथा रथो गच्छतीत्यादौ* तिवाद्याख्यातस्याश्रयत्वे निरूढलक्षणा (दि० ४ पृ० १७५) । यथा वा कर्मणि कुशल इत्यादौ । अत्र कुशांल्लाति इति *व्युत्पत्त्या* कुशलपद दर्भादानकर्तरि *यौगिकम्* । *विवेचकत्वसारूप्या-त्प्रवीणे* वर्तमानमनादिवृद्धव्यवहारपरंपरानुपातित्वेनाभिधानवत्प्रयोजन-मनपेक्ष्य प्रवर्तते (सर्व० पृ० ३७३ पात०) । [ख] लक्ष्यताव-च्छेदकीभूततत्तद्रूपेण पूर्वपूर्वं प्रत्यायकत्वान्निरूढा । यथा अरुणया पिङ्गाक्ष्या एकहायन्या (गवा) सोमं क्रीणाति इत्यादावारुण्यादिप्रकारेण तदाश्रयद्रव्यानुमानकत्वादरुणादिपदस्य आरुण्ये निरूढलक्षणा (श० प्र० श्लो० २४ टी० पृ० ३१) (लौ० भा० पृ० १७–१८) । [ग] केचित्तु (शाब्दिकादयः) व्याकरणकोशादिहेतुतः प्रसिद्धार्थे शक्तितुल्या लक्षणारूपा शब्दस्यार्थबोधनशक्तिः इत्याहुः (वाच०) । [घ] निरूढा लक्षणाः काश्चित्सामर्थ्यादभिधानवत् (सर्व० पृ० ३७४ पात०) ।

निरूढिः—१ निरूढलक्षणा । २ काव्यशास्त्र प्रसिद्धिः । *यथा* चतसृष्वपि ते विवेकिनी नृप विद्यासु निरूढिमागता (किरात० स० २ श्लो० ४) इत्यादावित्याहुः ।

निरूपकत्वम्—१ स्वरूपसंबन्धविशेषः । यथा दण्डो घटस्य कारणम् इत्यादौ घटनिष्ठकार्यतानिरूपकत्वं दण्डनिष्ठकारणतायाम् । यथा वा भूतले घटः इत्यादौ भूतलनिष्ठाया आधारताया निरूपकत्वं घटनिष्ठा-धेयत्वे । यथा वा घटस्य ज्ञानम् इत्यादौ ज्ञाने घटनिष्ठविषयतानिरूपक-त्वम् । एवमन्यत्रापि निरूप्यनिरूपकभावो ज्ञेयः । अत्रायं नियमः यन्नि-रूपितं यद्भवति तन्निरूपकं तत् इति । २ तज्ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वम् (ग० अव० हेतु०) । यथा वृक्षाद्विभजेत इत्यादौ विभागस्य वृक्ष-निष्ठावधितानिरूपकत्वम् । ३ प्रतियोगित्वम् इति केचिदाहुः ।

निरूपणम्—१ ज्ञानानुकूलशब्दः । लक्षणस्वरूपप्रामाण्यादिप्रकारकज्ञाना-नुकूलव्यापारः इति फलितोर्थः (त० प्र० ख० ४ पृ० ३) (दायभा० श्रीकृष्ण०) । यथा अथ शब्दो निरूप्यते (न्या० म० ४ पृ० १)

इत्यादौ । यथा वा द्रव्यं निरूपयतीत्यादौ निरूपयत्यर्थः । अत्र तादृशविशिष्टकार्यस्य धात्वर्थस्य एकदेशे ज्ञानांशे द्रव्यस्य द्वितीयार्थविषयतानिरूपितविषयितयान्वयः (ग० व्यु० का० २ पृ० ४६) । तथा च द्रव्यविषयकज्ञानानुकूलशब्दप्रयोगकर्ता इति बोधः । यथा वा अथ हेत्वाभासास्तत्त्वनिर्णयप्रयोजकत्वान्निरूप्यन्ते (वि० २) इत्यादौ । अत्रेदं बोध्यम् । निरूपणमतिशाफलं तु शिष्यावधाननेनेति (म० प्र० ३ पृ० ३३) । २ विचारः । ३ निदर्शनम् । ४ आलोकः इति काव्यज्ञा आहुः (वाच०) ।

निरूपितत्वम्—स्वरूपसंबन्धविशेषः । यथा राज्ञः पुरुष इत्यादौ पुरुषनिष्ठस्वत्वे राजनिष्ठस्वामित्वनिरूपितत्वम् । शिष्टं तु निरूपकत्वशब्दे द्रष्टव्यम् ।

निरूप्यत्वम्—निरूपितत्वम् ।

निरोधः—चित्तस्यावस्थाविशेषः । निरुध्यन्तेऽस्मिन्प्रमाणादयश्चित्तवृत्तयः इति व्युत्पत्तेः (सर्व० सं० पृ० ३६५ पातञ्ज०) ।

निर्गमः—पुन्युद्गाहस्तु निर्गमः (पु० चि० पृ० ४५०) ।

निर्जरः—आस्रवः कर्मणां बन्धो निर्जरस्तद्वियोजनम् (आर्हतदर्शनम्) ।

निर्जरा—[क] अर्जितस्य कर्मणस्तपःप्रभृतिभिर्निर्जरणं निर्जराख्यं तत्त्वम् (सर्व० पृ० ८० आर्ह०) । [ख] यत्कर्म तपोबलात्स्वकामनयोदयावलिं प्रवेश्य प्रपद्यते तत्कर्म निर्जरा । यदाह संसारबीजभूतानां कर्मणां जरणादिह । निर्जरा संमता द्वेधा सकामाकामनिर्जरा ॥ स्मृता सकामा यमिनामकामा त्वन्यदेहिनाम् इति (सर्व० सं० पृ० ८० आर्ह०) ।

निर्णयः—१ [क] तदभावाप्रकारकं तत्प्रकारकं ज्ञानम् (गौ० वृ० १।१।४१) (त० मा० पृ० ४४) । यथा घटे अयं घटः इति ज्ञानम् । अत्रोच्यते । निर्णयो विशेषदर्शनजमवधारणम् संशयविरोधि । तत् द्विविधम् । प्रत्यक्षम् अनुमानं च । तत्रायं यथा स्थाणुपुरुषयोरूर्ध्वतामात्रसादृश्यालोचनाद्विशेषेषु प्रत्यक्षेणूर्ध्वविशेषानुस्मरणात् निश्चयं स्थाणुः

पुरुषो वा इति संशयोत्पत्तौ शिरःपाण्यादिदर्शनात् पुरुष एवायम् इत्यवधारणज्ञानं प्रत्यक्षनिर्णयः । द्वितीयः यथा विषाणमात्रदर्शनात् गौर्गवयो वा इति संशयोत्पत्तौ सास्नामात्रदर्शनात् गौरेवायम् इत्यवधारणज्ञानम् अनुमाननिर्णयः इति (प्रशस्त० २ पृ० ३२)। [ख] विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः (गौ० १।१।४१)। तदर्थश्च विमृश्य संदिह्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यां साधनोपालम्भाभ्यामर्थस्यावधारणम्। तदभावाप्रकारकं तत्प्रकारकं ज्ञानमित्यर्थः । यद्यप्येतावदेव निर्णयसामान्यलक्षणं तथापि विमृश्येत्यादिकं जल्पवितण्डास्थलीयनिर्णयमधिकृत्य। तदुक्तं भाष्ये शास्त्रे वादे च विमर्शवर्जमिति । एवम् प्रत्यक्षतः शब्दाच्च निर्णये न विमर्शपक्षप्रतिपक्षापेक्षेति (गौ० वृ० १।१।४१) (वात्स्या० १।१।४१) । अत्राय विशेषो ज्ञेयः । निर्णयस्तत्त्वज्ञानम् प्रमाणानां फलम् (वात्स्या० १।१।१ पृ० ६) (त० भा० पृ० ४४)। निर्णयस्तत्त्वज्ञानम् प्रमाणानां फलम्। तच्च यदा वस्त्वन्तरपरिच्छेदहेतुत्वेन नोपादीयते तदा फलम्। यदा तेन परिच्छिनत्ति तदा प्रमाणम् इति न व्यवतिष्ठते प्रमाणफलभावः (न्या० वा० १ पृ० १९)। स्थापना साधनम्। प्रतिषेध उपालम्भः। तौ साधनोपालम्भौ पक्षप्रतिपक्षाश्रयौ व्यतिषक्तावनुबन्धेन प्रवर्तमानौ पक्षप्रतिपक्षावित्युच्येते। तयोरन्यतरस्य निवृत्तिरेकतरस्यावस्थानमवश्यंभावि। यस्यावस्थानं तस्यावधारणं निर्णयः (वात्स्या० १।१।४१)। [ग] यथार्थानुभवपर्याया प्रमितिर्निर्णयः (सर्व० स० पृ० २३९ अक्षपा०)। २ अधिकरणाङ्गविशेषः इति मीमांसका आहुः। अत्रोच्यते। विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम्। निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्॥ इति। ३ सिद्धान्तसिद्धविचार्यवाक्यतात्पर्यावधारणमिति सांख्या आहुः (सांख्य० कौ०)।

निर्देशः—१ [क] शब्दप्रयोगः (गौ० वृ० ५।२।८)। यथा वर्णक्रमनिर्देशवन्निरर्थकम् (गौ० ५।२।८) इत्यादौ। [ख] उच्चारणम्। यथा अनुनासिक इति निर्देशात् इत्यादौ निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति (सि० कौ०) इत्यादौ च। [ग] यत्किंचिदर्थप्रतिपादकः शब्दः।

यथा साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा (गौ० १।१।३३) इत्यादौ । [घ] प्रतिपादकः शब्दः । यथा ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः (गीता अ० १७ श्लो० २३) इत्यादौ । २ निर्णयेन कथनम् । यथा अनुपत्यपीठमासन्ने निरदिक्षच्च काञ्चनम् (भट्टिः) इत्यादौ । ३ उपदेशः । ४ शासनम् आज्ञा । ५ वेतनम् । यथा कालमेव प्रतीक्षेत निर्देशं भृतको यथा (पुराणम्) इत्यादौ (वाच०)।

निर्धनः—भार्या दासश्च पुत्रश्च निर्धनाः सर्व एव ते । यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥ (जै० सू० वृ० अ० ६ पा० १ सू० १३)।

निर्धर्मकत्वम्—१ किंचिन्निष्ठप्रकारत्वानिरूपकत्वम् । यथा निर्विकल्पकज्ञानस्य निर्धर्मकत्वम् । २ मायावादिनस्तु स्वभिन्नधर्मशून्यत्वम् । यथा ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वम् इति वदन्ति (दि० १)।

निर्धारणम्—[क] *विशेषस्य स्वेतरसामान्यव्यावृत्तधर्मवत्त्वम् । यथा* नराणां क्षत्रियः शूरतमः नरेषु वा इत्यत्र (श० प्र० श्लो० ९३ टी० पृ० १२८)। [ख] जात्यादिविशेषणविशिष्टयद्धर्मावच्छिन्नस्य *तादृशविशेषणशून्यतद्धर्मावच्छिन्नव्यावृत्तत्वविशिष्टविधेयवत्तया* प्रतिपादनम् । जात्यादयः जातिगुणक्रियासंज्ञाः । तथा च नराणां क्षत्रियः शूर इत्यादौ जातिः क्षत्रियत्वम् तच्च तद्विशेषणं च तेन विशिष्टो यद्धर्मावच्छिन्नः नरत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नः तस्य तादृशविशेषणम् क्षत्रियत्वम् तेन शून्यस्तद्धर्मावच्छिन्नः नरत्वावच्छिन्नः तस्माद्व्यावृत्तत्वम् अवृत्तित्वम् तेन विशिष्टम् सहितम् विधेयम् शौर्यम् तद्वत्तया प्रतिपादनम् इति । नरेभ्यो राक्षसाः शूरतमाः इत्यादौ राक्षसत्वादिविशेषणविशिष्टे तच्छून्यनरादिव्यावृत्तशूरतमत्वविवक्षायामपि न निरुक्तनिर्धारणम् । राक्षसत्वादिविशिष्टस्य नरत्वादिसामान्यधर्मानवच्छिन्नत्वात् । अतो नातिव्याप्तिः । नराणां क्षत्रियः शूरतम इत्यादौ क्षत्रियादिनिष्ठशूरतमत्वादौ नरादिसामान्यव्यावृत्तत्वबाधात् असंभवः । अतः शून्यत्वान्तं व्यावृत्तत्वघटकतद्धर्मावच्छिन्नेऽस्य विशेषणं दत्तम् । तादृशक्षत्रियत्वजातिरूपविशे-

पणशून्याद्ब्राह्मणादेश्च व्यावृत्तः क्षत्रियो भवति । नराणां क्षत्रियः शूरः नरेषु वा । अध्वगानां रथगामिनः शीघ्रतराः अध्वगेषु वा । गवां कृष्णा संपन्नक्षीरा गोषु वा इत्यादौ यतश्च निर्धारणम् (पा० सू० २।३।४१) इत्यनेन षष्ठीसप्तम्यौ विधीयेते । सूत्रार्थश्च जात्यादिविशेषणविशिष्टयद्धर्मावच्छिन्नस्य तादृशविशेषणशून्यतद्धर्मावच्छिन्नव्यावृत्तत्वविशिष्टविधेयवत्तया प्रतिपादनम् तद्धर्मावच्छिन्नार्थकपदात् षष्ठीसप्तम्यौ इति । एतदुक्तं भवति । जातिगुणक्रियासंज्ञाविशिष्टस्यैकदेशस्य यतः स्वघटितसमुदायात्स्वेतरसमुदायघटकव्यावृत्तधर्मकरणकं पृथक्करणं तद्वाचकात् षष्ठीसप्तम्यौ स्त इति । अत्र स्वेतरार्थस्य समुदायघटकार्थे अभेदेनान्वयः । उदाहरणानि तु नृणां नृषु वा ब्राह्मणः श्रेष्ठः । गवां गोषु वा कृष्णा बहुक्षीरा । गच्छतां गच्छत्सु वा धावञ्छीघ्रः । छात्राणां छात्रेषु वा मैत्रः पटुः । विस्तरस्तु शेखरादौ द्रष्टव्यः । प्रकृते च क्षत्रियत्वादिविशेषणविशिष्टे नरादौ तच्छून्यनरादिव्यावृत्तत्वेन शौर्यविशेषादिरूपविधेयसंबन्धोभिमतः इति नरादिपदात् षष्ठी (ग० व्यु० का० ६ पृ० ११३) ।

निर्मन्थ्यम्—प्रोक्षणसाधनजलम् (जै० सू० वृ० अ० १ पा०४ सू०१२) ।

निर्वर्त्यम्—(कर्म) [क] क्रियया यन्निष्पाद्यते तत् । यथा कटं घटं वा करोतीत्यादौ । अत्र कृञः फलावच्छिन्नव्यापारबोधकतया गौणकर्मत्वम् । तच्च साध्यताख्यं कृतिविषयत्वम् (का० व्या० पृ० ६) । निर्वर्त्यमेव च उत्पाद्यम् इति कैश्चिच्छास्त्रकारैर्व्यवह्रियत इति विज्ञेयम् । अथ निर्वर्त्यत्वस्य लक्षणमुच्यते । घटौदनादीनां या मृत्तण्डुलादिप्रकृतिः तादृशप्रकृतिवाचकपदासमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यत्वे सति निष्पाद्यत्वम् (वै० सा० द० सुब० पृ० १६३) । अथवा प्रकृतिवाचकपदासमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यत्वे सति क्रियाजन्योत्पत्तिरूपफलवत्त्वम् । यथा घटं करोतीत्यादौ घटादेः क्रियाजन्योत्पत्तिमत्त्वान्निर्वर्त्यत्वम् (वाच०) । तदुक्तं भर्तृहरिणा सती वाऽविद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी । यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षते ॥ इति । यस्य विकृतिकर्मणः ।

नाश्रीयते न प्रयुज्यते। न विवक्ष्यते इति यावत् (वै० सा० द० सुब० पृ० १६३)। [ख] प्रकृत्यविवक्षायां निष्पाद्यम्। यथा घटं करोतीत्यादौ सत्या अपि मृदादिप्रकृतेः परिणामित्वेनाविवक्षा (वै० सा० द० सुब० पृ० १६३)। अत्रोक्तं भर्तृहरिणा यदसज्जायते सद्वा जन्मना यत्प्रकाशते। प्रकृतेस्तु विवक्षाया विकार्यं कैश्चिदन्यथा॥ तन्निर्वर्त्यम् इति (ग० व्यु० का० २ पृ० ६५) (वै० सा० द० सुब० पृ० १६३)। अत्र विवेको ज्ञेयः। प्रकृतिकर्मासमभिव्याहारे निर्वर्त्यम् इत्युच्यते। यथा कटं घटं वा करोति मल्ल करोति इत्यादौ निर्वर्त्यम्। प्रकृतिकर्मसमभिव्याहारे तु विकार्यम् इत्युच्यते। यथा काष्ठान्कटं करोति मृदं घटं करोति काष्ठ मल्ल करोति इत्यादौ विकार्यम् इति (ग० व्यु० कार० २ पृ० ६५)।

निर्वाहः—१ [क] कार्यसंपादनम्। यथा यावता स्यात्स्वनिर्वाहः स्वीकुर्यात्तावदेव तु (नारदीयपु०) इत्यादौ (वाच०)। [ख] निष्पादनम्। २ समाप्तिः।

निर्वाहकत्वम्—(संगतिः) १ [क] कथंचिदनुकूलत्वम् (म० प्र० १ पृ० १५)। [ख] एककार्यनिर्वाहकत्वम्। एककार्यनिर्वाहकत्वं च कारण कारणतावच्छेदक एतदुभयसाधारणं प्रयोजकत्वम्। यथा व्याप्तिपक्षधर्मतयोरनुमित्यात्मकैककार्याजनकत्वेपि तज्जनकीभूतज्ञानविषयतावच्छेदकत्वेनैककार्यानुकूलत्वम्। तत्र सामान्यतोनुमितिलक्षणैककार्यानुकूलत्वज्ञाने किं तदनुकूलम् इति जिज्ञासायाम् अनन्तरं पक्षधर्मतानिरूपणमिति (मथु०)। [ग] एककार्यजनकत्वम् (वै० सा० द०)। कारणकारणतावच्छेदकसाधारणप्रयोजकत्वरूपमित्यर्थः। २ कार्यत्वम्। अत्र व्याख्यानम्। निर्वाहकत्वम् कारणतानिर्वाहकत्वम्। कार्यत्वमिति यावत् (जग०)। प्रयोज्यत्व वा निर्वाहकत्वमिति केचिदाहुः।

निर्वाहकैक्यम्—(संगतिः) एकप्रयोजकप्रयोज्यत्वम् (राम० २ पृ० १३४)। यथा प्रत्यक्षनिरूपणानन्तरं परामर्शानुमित्योर्निरूपणे निर्वाह-

कैक्यं संगतिः। यत्रैकेन कारणेन कार्यद्वयं तदधिकसंख्याकं वा कार्यमुत्पाद्यते तत्रैव संगतिर्ज्ञेया। इदं तु निर्वाहकत्वमित्यप्युच्यते (मवा०)।

निर्विकल्पकम्—(प्रत्यक्षम्) [क] नामजात्यादियोजनारहितम् वैशिष्ट्यानवगाहि निष्प्रकारकं प्रत्यक्षम् (चि० १) (ता० र०)। वैशिष्ट्यानवगाहीत्यस्य वैशिष्ट्यनिष्ठसांसर्गिकविषयताशून्यमित्यर्थः (त० प्र० १) (म० प्र० १ पृ० ९)। निष्प्रकारकमित्यस्यार्थश्च प्रकारताशून्यज्ञानम् (न्या० बो०)। [ख] विशेषणविशेष्यसंबन्धानवगाहि ज्ञानम् (त० दी०) (मु०) (त० कौ० १ पृ० ८) (प्र० प्र०)। तथा च ज्ञानत्वघटित विशेष्यताशून्यत्वम् विशेषणताशून्यत्वम् संसर्गताशून्यत्वं च लक्षणत्रय पर्यवसितम् इति भाव (नील० १ पृ० १७) (वाक्य० १ पृ० १२)। तत्र वस्तुस्वरूपमात्रग्रहणम्। यदाहु. सांख्यवृद्धाः संमुग्धं वस्तुमात्रं तु प्राग्गृह्णात्यविकल्पितम्। तत्सामान्यविशेषाभ्यां कल्पयन्ति मनीषिण. ॥ इति (सांख्य० कौ० श्लो० २७ टी० पृ० ३६)। यथा किंचिदिदम् इति ज्ञानम् (त० सं०)। यथा वा दूरात् किंचिदस्ति इति प्रत्यक्षम् (प्र० प्र०)। घटघटत्वे इत्याकारकं वा प्रत्यक्षम् (त० कौ० १ पृ० ८)। तच्च ज्ञानमतीन्द्रियम् अनित्यम् निराकारं चेति ज्ञेयम् (भा० प० श्लो० ५९) (न्या० म०)। अत्र बौद्धैः वैभाषिकैः अभिधीयते निर्विकल्पकज्ञानमेव प्रमाणम्। कल्पनापोढत्वात्। तद्भिन्न सर्वमप्रमाणम्। कल्पनाज्ञानत्वात् इति (सर्व० पृ० १४ बौद्ध०)। [ग] अलौकिकं आलोचनात्मको ज्ञानविशेषः इति केचित्। तदुक्तं सांख्यवृद्धैः अस्ति ह्यालोचनज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम्। बालमूकादिविज्ञानसदृशं मुग्धवस्तुजम् ॥ ततः परं पुनर्वस्तु धर्मैर्जात्यादिभिर्यया। बुद्ध्यावसीयते सा हि प्रत्यक्षत्वेन संमता ॥ इति (सांख्य० कौ० श्लो० २७ पृ० ३६)। [घ] मायावादिनस्तु ज्ञातृज्ञेयादिविभागशून्य ब्रह्मैकात्मविषयमखण्डाकारक विशेष्यविशेषणभावसंबन्धरहितं ज्ञानम् इत्याहुः (वाच०)। मध्वमतानुयायिवेदान्तिनस्तु निर्विकल्पकं ज्ञानं नाङ्गीकुर्वन्ति (प्र० प० पृ० ११)।

अत्र नैयायिकाः। निर्विकल्पकज्ञानसत्त्वे प्रमाणमनुमानम्। तच्च विशिष्टज्ञान जन्यविशेषणज्ञानपूर्वकम् जन्यविशिष्टज्ञानत्वात् दण्डी पुरुषः इति विशिष्टज्ञानवत् इति (न्या० दी० पृ० ३४)। निर्विकल्पकासत्त्वे सुप्तोत्थितस्य अयं घटः इति विशिष्टज्ञानं न स्यात्। विशेषणीभूतस्य घटत्वस्याज्ञानात्। विशेषणज्ञानं विना विशिष्टज्ञानानुदयेन विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानहेतुत्वात्। तथा च विशेषणज्ञानमेव निर्विकल्पकम् इति तस्यावश्यकत्वमिति भावः (त० कौ० १ पृ० ८)। चक्षुःसंयोगाद्यनन्तरं घटः इत्याकारकं घटत्वादिविशिष्टज्ञानं न संभवति। पूर्वं विशेषणस्य घटत्वादेर्ज्ञानाभावात्। विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात्। तथा च प्रथमतो घटघटत्वयोर्वैशिष्ट्यानवगाह्येव ज्ञानं जायते। तदेव निर्विकल्पकम् (मु० १ पृ० ११७–११८)। निर्विकल्पकं यद्यपि न प्रत्यक्षसिद्धं तथापि अय घटः इति विशिष्टज्ञानरूपकार्यानुमेयम्। तथाहि। जन्यतद्विशिष्टज्ञानं प्रति जन्यतद्विशेषणज्ञानं कारणमिति निर्विवादम्। भवति च प्राथमिकमस्माकम् अयं घटः इति जन्यघटत्वविशिष्टज्ञानम्। अतस्तत्रापि घटत्वज्ञानं कारणम्। न च तदानीं घटत्वविशिष्टज्ञानमस्ति। विशेषणीभूतघटत्वस्याज्ञानात्। अतो वैशिष्ट्यानवगाह्येव तद्वाच्यम्। तदेव निर्विकल्पकम् इति (न्या० म० १ पृ० ३)। अत्रेदमवधेयम्। इन्द्रियजन्यज्ञानस्य कदा पुनर्ज्ञानं करणम् इति चेत् उच्यते। सविकल्पकज्ञानानन्तरं हानोपादानोपेक्षाबुद्धयो जायन्ते। तदा निर्विकल्पकं ज्ञानं करणम्। सविकल्पकमवान्तरव्यापारः। हानादिबुद्धयः फलम् इति (त० भा० पृ० ६)। ननु निर्विकल्पकज्ञानस्य प्रकारतादिशून्यत्वे तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपं यथार्थत्वं कथम् इति चेत् उच्यते। तद्वन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिता या या तत्तत्प्रकारता तत्तन्निरूपकत्वम् स्वव्यधिकरणप्रकारावच्छिन्ना या या विषयता तत्तन्निरूपकत्वाभावकूटवत्त्वं वा याथार्थ्यं निरूपणीयम्। अथवा निर्विकल्पकं भ्रमप्रमाबहिर्भूतमेव प्रवृत्त्यनङ्गत्वात् इति तत्र तद्वति तत्प्रकारकत्वाद्यभावेपि नाप्यातिशङ्का इति। अत्रेदमवधेयम्। ज्ञानमात्रस्य सविषयकत्वेन

निर्विकल्पकेपि विषयतापेक्षितेति प्रकारता विशेष्यता संसर्गता एतत्त्रयातिरिक्ता तुरीया विलक्षणविषयता स्वीक्रियते इति (नील० १ पृ० १७)।

निलयनम्—किंचित्कर्तृकदर्शनाभावप्रयोजकदेशविशेषस्थितिः । यथा मातुर्निलीयते कृष्ण इत्यादौ धात्वर्थो निलयनम् । धात्वर्थदर्शनकर्तात्रापादानम् । तत्पूर्वकनिवृत्तिर्धातोरर्थः । तत्र मातुरपादानत्वेनान्वय इति भाष्यमतम् । दर्शने मातृकर्तृकत्वं प्रत्यासत्तिगम्यम् (ल० म० सुब० का० ५ पृ० १०९) । अत्र अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति (पा० सू० १।४।२८) इत्यनेन मातुरपादानसंज्ञा । सूत्रार्थस्तु यत्कर्तृकदर्शनस्याभावमात्मनः माता मां न पश्यतु इति इच्छति (कृष्णः) तस्यापादानसंज्ञा इति ।

निवर्तनम्—विंशतिवंशपरिमिता भूमिः । वंशस्तु दशहस्तपरिमितः ।

निवारणम्—वारणम् ।

निवासः—यत्र देशे स्वयं वसति स देशः । अभिजनस्तु यत्र पूर्वैरुषितं स देश इति विशेषः (सि० कौ० तद्धि० पृ० १३८)।

निविष्टम्—*भूत्वा प्राप्तम्* ।

निवृत्तिः—१ [क] जिहासाप्रयुक्तस्य दुःखसाधनपरिवर्जनम् (वात्स्या० प्रस्तावना० १।१।१)। [ख] द्वेषजन्यो गुणः (सि० च० गु० पृ० ३५)। [ग] द्वेषजनितः प्रयत्नविशेषः (वै० उ० ३।१।१९)। लक्षणं च निवृत्तित्वमेव । तच्च द्वेषजन्यतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः (दि० गु०)। अत्रेदं बोध्यम् । निवृत्तिं प्रति फलगतद्वेषो द्विष्टसाधनताज्ञानं च कारणम् (मा० प० श्लो० १५२) इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामवधार्यते (मु० गु० पृ० २३१)। अत्रायं विवेकः । दुःखसाधननियमकनिवृत्तिं प्रति द्विष्टसाधनताज्ञान कारणम् । दुःखनिवृत्तिं प्रति तु दुःखद्वेष एव कारणम् इति । [घ] उत्कटद्वेषजन्यो यत्नविशेषः (वै० वि० ३।२।१९)। [ङ] द्विष्टसाधनताज्ञानजन्यो

यत्नः (त० कौ० गु० पृ० १९)। यथा अपरोक्षीकृतश्रीशो विषयेभ्यो निवर्तते इत्यादौ। निवृत्तिश्च प्रवृत्त्यभाव एवेति नव्या आहुः (त० प्र० उ० ४ पृ० ७३)(प० मा०)। सुषुप्त्यवस्थायां अयत्नितो निवृत्तः इत्यादिव्यवहारेण निवृत्त्याख्यप्रयत्नसिद्धिर्दुर्वारेत्यन्ये प्राचीननैयायिकाः आहुः (प० मा०)। २ सांख्यास्तु संयोगाभाव एव निवृत्तिः। यथा औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्तते लोकः (सांख्यका० ५८) इत्यादौ इत्याहुः। अत्रायं नियमोनुसंधेयः इच्छा विषयसिद्धौ इष्टप्राप्तौ निवर्तते इति (सांख्य० कौ० श्लो० ५८)। ३ कलञ्जाधिकरणे मीमांसकास्तु प्रवृत्त्युपाधिना विनाशं प्राप्स्यन् प्रागभाव एव प्रवृत्तिनिराकरणस्य साध्यमानो निवृत्तिरित्युच्यत इत्याहुः (वाच०)। ४ अभावः। यथा व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यनिवृत्तेरावश्यकत्वात् (म० प्र० २ पृ० ३०) इत्यादौ। यथा वा निवृत्तपदार्थक इत्यादौ (नञ्सूत्रभाष्य०) (वै० भू०)। यथा वा विपक्षः साध्यधर्मनिवृत्तिमान् (ता० र० श्लो० २१) इत्यादौ निवृत्तिशब्दस्यार्थः।

निवेशनम्—पत्तनकूटाद्यर्थं विभक्तो भूप्रदेशः (मिताक्षरा व्य० श्लो० १५४)।

निशा—१ रात्रिः। यथा न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा नातुरो न महानिशि (मनु०) निशातुषारैर्नयनाम्बुकल्पैः (भट्टिः) इत्यादौ। २ मेषादयो राशयः इति ज्योतिषज्ञा आहुः। ३ हरिद्रेति भिषज आहुः (वाच०)।

निश्चयः—(बुद्धिः) १ तदभावाप्रकारकत्वे सति तत्प्रकारकं ज्ञानम् (त० प्र० २)(भा० प० श्लो० १३०)(मु० गु० पृ० २०९)। तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतदभावप्रकारताशून्यतद्वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्ववज्ज्ञानमित्यर्थः। तेन न महानसोयं वह्निमान् नवा पर्वतो वह्निमान् इत्यस्य समूहालम्बनज्ञानस्य पर्वते वह्निनिश्चयत्वाप्राप्तिः (दि० गु० पृ० २०९)। तदभावप्रकारत्वानिरूपिततत्प्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालिज्ञानम् इत्यर्थो वा (त० प०)। यथा भूतलं घटवत् इति निश्चयः। अत्र च संशयभिन्नं ज्ञानं निश्चयः इति सर्वेषां सिद्धान्तः। निश्चयत्वं न जातिः। प्रत्यक्षत्वादिना सांकर्यात्। किं तु विषयिताविशेष एव।

२ क्वचित् विशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावानापन्नविरोधिकोटिद्वयप्रकारकैकधर्मिविशेष्यकज्ञानान्यज्ञानम्। यथा द्वितीयस्तुकारमते पक्षतावच्छेदकविशिष्टे निरुक्तसाध्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयावृत्तिविषयितैव विरोधिविषयितापदार्थः इति निर्वचने ह्रदो वह्निमान् धूमात् इत्यादौ ह्रदो वह्निमान् वह्निव्याप्यधूमवांश्च इति निश्चय। अत्र कोटिद्वये विशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावानापन्नत्वनिवेशात् निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् इत्यादौ निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् वह्निव्याप्यधूमवांश्च इति निश्चयस्य नासंग्रहः (ग० २ हेत्वा० सामा० पृ० २७)। ३ क्वचित्तु आधेयताविशेषणतापन्नस्याधिकरणस्य या संशयत्वनिरूपकविशेष्यतान्यविशेष्यता तन्निरूपितप्रकारताशालि ज्ञानम्। अत्रेदमवधेयम्। संशये च प्रत्येककोटिनिश्चयीयविशेष्यताभ्यामतिरिक्तैव विशेष्यता वर्तते इति (ग० साधा०)। तन्निरूपितप्रकारताशालि तादृशज्ञानं च साध्याभावांशे निश्चय. इत्युच्यते। ४ बुद्धेरसाधारणवृत्तिविशेष. इति मायावादिनो मन्यन्ते (वेदा० प०)। ५ अध्यवसायः इति साख्या (साख्य० भा० २।१३)। ६ अर्थालंकारविशेषः इत्यालंकारिका आहुः (वाच०)।

निषिद्धम्—निषेधविषयीभूतम्। तच्च अनिष्टसाधनताबोधकलिङाद्यनुयुक्तनञ्पदयोगिवाक्यगम्यम्। यथा न कलञ्जं भक्षयेत् इत्यत्र कलञ्जभक्षणं निषिद्धम्। यथा वा न सुरां पिबेत् (श्रुतिः) इत्यादौ सुरापानं निषिद्धम्। अत्र निषिद्धत्वं चाधर्मापादकत्वम्। अन्ये तु श्रमावगतेष्टसाधनतानिषेधिनञ्पदयोगिवाक्यगम्यम् इत्यप्याहुः (वाच०)।

निषेधः—१ (वाक्यम्) [क] अनिष्टसाधनताबोधको वाक्यविशेषः। स च द्विविध.। लौकिकः वैदिकश्च। तत्र लौकिकम् विषं मा भुङ्क्ष्व इति वाक्यम्। वैदिकं तु न कलञ्जं भक्षयेत् न सुरां पिबेत् अष्टम्यां मांसं नाश्नीयात् इत्यादिवाक्यम्। अत्र मांसभोजने अनिष्टसाधनत्वं बोधयति इति बोध्यम् (वाच०)। [ख] निवृत्तिपरं वाक्यम्। यथा न कलञ्जं भक्षयेत् इति। अत्र कलञ्जभक्षणं नेष्टविशेषसाधनम् इति वाक्यार्थः। इष्टविशेषश्चात्र पापानुत्पत्तिरेव। तथैव वाक्यतात्पर्यात्

इति विज्ञेयम् (त० कौ० ४ पृ० १७) । मीमांसकास्तु पुरुषस्य निवर्तकं वाक्यं निषेधः । यथा न कलञ्जं भक्षयेत् इत्यादिवाक्यम् इत्याहुः । तथाहि निषेधस्तु निवर्तनां प्रतिपादयन् स्वनिवर्तकत्वनिर्वाहार्थं निषेध्यस्य कलञ्जभक्षणादेः परानिष्टसाधनत्वमाक्षिपन् पुरुषं ततो निवर्तयति इति (लौ० भा० पृ० ४६) । अत्र प्रत्ययगतो य आख्यातांशस्तद्वाच्यायाः प्रवृत्तिरूपार्थभावनायाः नञर्थेऽन्वयः । अत्राहुः । नञर्थस्वभावः स्वसमभिव्याहृतपदार्थविरोधिबोधकत्वम् इति । यथा घटो नास्तीत्यादौ अस्तीतिशब्दसमभिव्याहृतो नञ् घटसत्त्वविरोधि घटासत्त्वं गमयति । तदिह लिङ्समभिव्याहृतो नञ् लिङर्थप्रवर्तनाविरोधिनीं निवर्तनामेव बोधयति इति (लौ० भा० पृ० ४८–५१) । अत्रायं विशेषो ज्ञेयः । यदा तु प्रत्ययार्थस्य तत्र नञर्थे अन्वये बाधकं तदा धात्वर्थस्यैव तत्र नञर्थे अन्वयः । तच्च बाधकं द्विविधम् । तस्य व्रतम् इत्युपक्रमः विकल्पप्रसक्तिश्च । तत्राद्यम् नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम् इत्यादौ । तथा च स्नातकव्रतस्य कर्तव्यार्थत्वेनोपक्रमात् तदनुरोधेनात्रान्यनञा धात्वर्थविरोध्यनीक्षणसंकल्प एव लक्षणया प्रतिपाद्यत इति पर्युदासाश्रयणम् । एवं च आदित्यविषयकानीक्षणसंकल्पेन भावयेत् इति वाक्यार्थः । द्वितीयं बाधकं विकल्पप्रसक्तिः । यजतिषु ये यजामहं करोति नानुयाजेषु इत्यादौ । अत्र विकल्पप्रसक्तौ च नञोनुयाजसंबन्धमाश्रित्य पर्युदासस्यैवाश्रयणम् न प्रतिषेधस्याश्रयणम् । इत्थं च अनुयाजव्यतिरिक्तेषु यजतिषु ये यजामहे इति शब्दं कुर्यात् इति वाक्यार्थबोधः । नञोनुयाजव्यतिरिक्ते लाक्षणिकत्वात् । एवं च न विकल्पः इति (लौ० भा० पृ० ४८–५१) । २ अभावः । यथा त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वम् इत्यादौ । ३ निवृत्तिः । तदुक्तं भट्टैः निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते इति (वाच०) ।

निषेधविधिः—(विधिः) अभावे इष्टसाधनताबोधकं वाक्यम् । यथा एकादश्यां न भुञ्जीत इत्यादिवाक्यं निषेधविधिः (वाच०) । अत्र भोजनाभाव एवेष्टसाधनत्वं बोधयति । न तु भोजने विध्यर्थेष्टसाधनता-

भावम् । अत निषधवाक्यादस्य भेद (ग०) । एकादश्या न भुञ्जीत इति वाक्यस्यापि निषेधत्वे कालमात्रापेक्षतया तत्कालमात्रेण निवृत्ति स्यात् इति । एवम् नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम् इत्यादावपि निषेधविधित्वमाहु (वाच०) । अत एव एकादशीभोजनाभावस्याभोजनसंकल्परूपस व्रतत्वम् तिथिखण्डविशेषनियमन च सगच्छत । निषधविधिरित्यस्यार्थश्च निषेध अभावे विधि इष्टसाधनताधीहेतु इति (वाच०) ।

निषेधशेषः—निन्दार्थवाद (जै० भा० पृ० ५४) ।

निष्कर्षः—१ निश्चय । यथा निष्कृष्टार्थे इत्यादौ । २ स्वरूपम् । यथा स उपाधिभिन्नेतस्य निष्कर्षोय प्रदर्श्यते (भा० प० श्लो० १३९) इत्यादौ । ३ साराश (मेधा० कुल्लू०) । यथा एतद्विदन्तो विद्वास त्रयीनिष्कर्षमन्वहम् (मनु० अ० ४ श्लो० १२५) इत्यादौ । ४ इयत्तादिना स्वरूपपरिच्छेद (वाच०) ।

निष्कासः—आमिक्षाया लेप । यथा वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथ यन्ति (जै० न्या० अ० ७ पा० ३ अधि० ४) ।

निष्कासिनी—(दासी) स्वाम्यनवरुद्धा दासी (मिताक्षरा २।२९) ।

निष्कुटः—गृहाराम (पु० चि० पृ० २४२) ।

निष्क्रमणम्—१ सर्वतद्रव्यसचार (वै० उ०) । यथा सांख्यमते निष्क्रमण प्रवेशनमित्याकाशस्य लिङ्गम् (वै० २।१।२०) इत्यादौ । २ आ प्रसवाच्चतुर्थे मासि शिशो कर्तव्य प्रथमनिष्क्रमणनिमित्त संस्कारविशेषो निष्क्रमणम् इति धनज्ञा मौहूर्तिकाश्च वदन्ति ।

निष्ठा—१ [क] वृत्ति (विद्यमानत्वम्) (मु० २ व्याप्ति० पृ० १४०) । यथा अथवा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिना । साध्येन हेतोरैकाधिकरण्य व्याप्तिरुच्यते ॥ (भा० प० श्लो० ७०) इत्यादौ । [ख] आधेयत्वम् । २ क्तक्तवतू प्रत्ययौ निष्ठा इति शाब्दिका आहु । ३ वेदान्तिनस्तु स्वरूपेण स्थिति (गीताभाष्य०) । यथा लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा

पुरा प्रोक्ता मयानघ। ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेण योगिनाम्॥ (गीता० ३।३) इत्यादौ। अत्र निष्ठाशब्दार्थः ४ श्रद्धा इति केचिदाहुः। ५ ज्ञानम्। यथा ॐ तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॐ (ब्र० सू० १।१।७) इत्यादौ। ६ पौराणिकास्तु अवधारणम्। यथा घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक् श्रोत्रं मन एव च। न निष्ठामधिगच्छन्ति बुद्धिस्तामधिगच्छति॥ (भा० आश्व० ६६५) इत्यादौ इत्याहुः। ७ समाप्तिः निष्पत्तिः संस्कारसंपत्तिर्वा (मेधा० कुल्लू० नन्दन०)। यथा मनुनारदावाहतुः पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम्। तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे॥ (मनु० अ० ८ श्लो० २२७) (निर्ण० सि० ३ पृ० ३७) इत्यादौ इति धर्मज्ञा आहुः। ८ नाशः। ९ अन्तः। १० सीमा। ११ निर्वहणम्। १२ याच्ञा (वाच०)।

निसर्गः—परोपदेशनिरपेक्षमात्मस्वरूपम् (सर्व० सं० पृ० ६३ आर्ह०)।

नीलः—(वृषः) लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डुरः। श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते॥ (पु० चि० पृ० ३०६)।

नीलज्येष्ठा—तत्राष्टम्यां यदा वारो भानोर्ज्येष्ठर्क्षमेव च। नीलज्येष्ठेति सा प्रोक्ता दुर्लभा बहुकालिका॥ (पु० चि० पृ० १३३)।

नृत्यम्—[क] नाट्यशास्त्रानुसारेण हस्तपादादीनामुत्क्षेपणादिकमङ्गप्रत्यङ्गोपाङ्गसहितं हावभावसमेतं च (सर्व० पृ० १६९ नकु०)। यथा शिवो नृत्यति संध्यायामुत्साहेन गणैः सह इत्यादौ नृत्यस्यार्थः। [ख] तालमानयुक्तं सविलासाङ्गविक्षेपरूपं नर्तनम् (वाच०)। यथा गोपाङ्गनानृत्यमनन्दयच्चम् (भट्टि०) इत्यादौ। तल्लक्षणादि यथा देवरुच्या प्रतीतो यस्तालमानरसाश्रयः। सविलासोऽङ्गविक्षेपो नृत्यमित्युच्यते बुधैः॥ ताण्डवं च तथा लास्यं द्विविधं नृत्यमुच्यते। अङ्गविक्षेपबाहुल्यं तथाभिनयशून्यता॥ ताण्डवं बहुरूपं तद्वारणागत्यमुद्धतम्। छुरितं यौवतं चेति लास्यं द्विविधमुच्यते॥ यत्राभिनयभेदैर्भावै रसैराश्लेषचुम्बनैः। नायिकानायकौ रङ्गे नृत्यतश्छुरितं हि तत्॥ मधुरं बद्धलीलाभिर्नटीभि-

यत्र नृत्यते। वशीकरणविद्याम तद्यास्य यौवत मतम्॥ गेयादुत्तिष्ठते वाद्य वाद्यादुत्तिष्ठते लयः। लयतालसमारब्ध ततो नृत्य प्रवर्तते॥ इति (सगीतदामो०)।

नृपः—यश्चैत्रशुक्लप्रतिपदिनवारो नृपो हि स (पु० चि० पृ० ५६)।

नेजकः—वस्त्रस्य धावकः (मिताक्षरा २।२३८)।

नैगमः—ये वेदस्यातप्रणीतत्वेन प्रामाण्यमिच्छन्ति पाशुपतादयस्ते (मिताक्षरा २।१९२)।

नैमित्तिकत्वम्—१ निमित्तजन्यत्वम्। यथा द्वयोर्नैमित्तिको द्रव (भा० प० श्लो० २८) इत्यादौ सुवर्णलाक्षादीना द्रवत्वस्य तेज सयोगरूपनिमित्तजन्यत्वम् (मु० १)। २ धर्मज्ञास्तु अनियतनिमित्तकत्वम्। यथा पुत्रजन्माश्रित्य विहितस्य जातेष्टादे ग्रहणादिनिमित्तमाश्रित्य विहितस्य स्नानादेश्च नैमित्तिकत्वम् इत्याहु। ३ स्मार्तास्तु निमित्तनिश्चयवदधिकारिकर्तव्यत्वम्। यथा यत्तु पापोपशान्त्यै च दीयते विदुषा करे। नैमित्तिक तदुद्दिष्ट दान सद्भिरनुष्ठितम्॥ (गरुडपु०) इत्यादौ इत्याहु (वाच०)।

नैमित्तिकी—सज्ञा-(रूढनाम)। यन्नाम जात्यवच्छिन्नसकेतवत् सा नैमित्तिकी सज्ञा। यथा गोचैत्रादि.। सा हि गौर्गच्छतीत्यादौ गोत्वचैत्रत्वादिजात्यवच्छिन्नमेव गवादिकमभिधत्ते न तु गोपद गोत्वे सकेतितम् इत्याकारकग्रहात् गोत्वादिजातिमात्रम्। गामानयेत्यादौ गोत्वादिना गवादेरन्वयानुपपत्ते। एकशक्त्यग्रहस्यान्यानुभावकत्वेऽतिप्रसङ्गात् इति (श० प्र० श्लो० १८ पृ० १७)। ये तु जात्यवच्छिन्नसकेतवतामपि चैत्रादिपदाना पारिभाषिकत्वमाहु ते जात्यवच्छिन्नशक्तिमन्नाम नैमित्तिकम् यथा गोगवयादि इत्याहु (श० प्र० श्लो० २२ पृ० २६)।

नैयायिकः—षोडशपदार्थानुसारिन्यायज्ञः। यथा नैयायिकाना तु नये द्व्यणुकादावपीष्यते (भा० प० श्लो० १०७) इत्यादौ गौतमर्ष्यादि-

नैयायिकः। परममहर्षिर्गौतमश्च पञ्चाध्यायात्मकं न्यायदर्शनं नाम सूत्रोपनद्धं प्रणिनाय। नैयायिकशब्दव्युत्पत्तिः न्यायं वेत्त्यधीते वा इति नैयायिकः (उक्थादि० ठक्)। न्यायदर्शनं च प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजन० (गौ० सू० १।१।१) इत्यारभ्य हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः (गौ० सू० ५।२।२५) इत्येतत्पर्यन्तं सूत्रसमूहात्मकम्।

नैर्ऋती—१ (दिक्) [क] सुमेरव्यवहितोदयगिरिव्यवहिता च दिक् (वै० वि० २।२।१०)। [ख] दक्षिणपश्चिमदिक् (वै० उ० २।२।१०)। यथा नैर्ऋतीं दिशमाश्रयेत् (आ० त०) इत्यादौ (वाच०)। यथा वा अक्कलकोटग्रामान्नैर्ऋत्यां शळकीग्रामो द्वादशसु क्रोशेषु। २ मूलनक्षत्रम् इति मौहूर्तिका आहुः। नैर्ऋत्या दिशः अधिष्ठाता निर्ऋतः इति विज्ञेयम् (वै० उ० २।२।१०)।

नैवेद्यम्—निवेदनीयं द्रव्यं तु नैवेद्यमिति कथ्यते (स्मृतिः)। तच्च पञ्चविधम् भक्ष्यं भोज्यं च लेह्यं च पेयं चोष्यं च पञ्चमम्। सर्वत्र चैतन्नैवेद्यमाराध्यस्य निवेदयेत्॥ इति (कालि० पु०) (वाच०)।

नोदनम्—१ [क] स संयोगविशेषः येन संयोगेन जनितं कर्म संयोगिनोः परस्परं विभागहेतुर्न भवति यः संयोगः शब्दनिमित्तकारणं न भवति वा सः (वै० उ० ५।२।१)। [ख] क्रियादिकारणीभूतः संयोगः (सि० च०)। [ग] चलस्य वेगवद्द्रव्यसंयोगविशेषः इति मायावादिन आहुः। एतन्मते अभिघातस्तु स्थिरस्य वेगवद्द्रव्यसंयोगविशेष एव। २ खण्डनम्। ३ प्रेरणम्। विधिरूपा चोदना।

नोदना—क्रियां प्रति प्रवर्तकं वचः (षड्दर्शनसमुच्चये पृ० ६७ प० १५)।

न्यायः—१ [क] प्रमाणैरर्थपरीक्षणम्। किमुक्तं भवति। समस्तप्रमाणव्यापारादर्थाधिगतिर्न्यायः इति (न्या० वा० १ पृ० १४)। अत्र व्युत्पत्ति.। नीयते प्राप्यते विवक्षितार्थसिद्धिरनेन इति न्यायः इति। [ख] प्रत्यक्षागमाश्रितमनुमानम् (वात्स्या० १।१।१)। प्रत्यक्षागमाश्रितमिति प्रत्यक्षागमाविरोधि। यदि ह्यनुमानाधिगतोर्थः प्रत्यक्षा-

गमाभ्यामनुसंधीयते अथ स्फुटतरप्रत्ययो भवति (न्या० वा० १ पृ० १४) । [ग] परार्थानुमानम् (सर्व० पृ० २६४ अक्ष०) । इदं च शब्दात्मकमेवेति यद्यपि अग्रे अनुपदमेव वक्ष्यमाणे (पृ० ४४७ प० २३) न्याये अन्तर्भवति तथाप्यस्यानुमानत्वेनोक्तत्वात्पार्थक्येनानुमान-प्रकरणे एतत्स्थापितम् इति ज्ञेयम् । २ आन्वीक्षिकी विद्या न्यायशास्त्रम् (वात्स्या० १।१।१) (गौ० वृ० १।१।१) । सेयमान्वीक्षिकी न्याय-तर्कादिशब्दैरपि व्यवह्रियते । तथा च न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणि इति श्रुतिः ॥ पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥ इत्यादिस्मृतिः (याज्ञव० अ० १ श्लो० ३) । मीमांसा न्यायतर्कश्च उपाङ्गः परिकीर्तितः इति पुराणम् । त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं च शाश्वतीम् । आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वार्तारम्भाश्च लोकतः ॥ इति (मनु० अ० ७ श्लो० ४३) । तथा आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥ इत्यादि (मनु० अ० १२ श्लो० १०६) । मोक्षधर्मे तत्रोपनिषदं तात परिशेषं तु पार्थिव । मथ्नामि मनसा तात दृष्ट्वा चान्वीक्षिकीं पराम् ॥ इति । उपनिषदर्थश्चान्वीक्षिक्यनुसारी भावः इत्युक्तमिति (गौ० वृ० १।१।१) । अत्रोक्तं पक्षिलस्वामिना वात्स्या-यनेन इमास्तु चतस्रो विद्याः पृथक्प्रस्थानाः प्राणभृतामनुग्रहायोपदिश्यन्ते यासां चतुर्थीयमान्वीक्षिकी न्यायविद्या इति । सेयमान्वीक्षिकी न्याय-विद्या प्रमाणादिभिः पदार्थैर्विभज्यमाना प्रदीपवत् सर्वविद्यानां भवति प्रकाशकत्वात् । प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् । आश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे परीक्षिता ॥ इति (वात्स्या० १।१।१) । ३ [क] साधनीयस्यार्थस्य यावति शब्दसमूहे सिद्धिः परिसमाप्यते स पञ्चावयवोपेतवाक्यात्मको न्यायः । पञ्चावयवाः प्रतिज्ञादयः समूह-मपेक्ष्यावयवा उच्यन्ते । तेषु प्रमाणसमवायः आगमः प्रतिज्ञा । हेतुर-नुमानम् । उदाहरणं प्रत्यक्षम् । उपनयनमुपमानम् । सर्वेषामेकार्थ-समवाये सामर्थ्यप्रदर्शनं निगमनम् । सोऽयं परमो न्यायः इति । अत्रायं

नियम संशयितेर्थे न्याय प्रवर्तते इति (वात्स्या० १।१।१)। नानुपलब्धे न निर्णीतेर्थे न्याय प्रवर्तते अपि तु संदिग्धे इति (त० भा० पृ० १०)। अत्र गदाधर आह जल्पस्थले संशयस्यावश्यकत्वेपि वादस्थले न तथा इति संशयमन्तरेणापि अनुमित्साधीनानुमितिनिर्वाहाय न्यायप्रयोगसंभवात् इति (ग० २ अवयव० पृ० २२)। तथा च संदिग्धेर्थे न्याय प्रवर्तते इति नियमस्तु जल्पे एव न तु वादे इति भाव। [ख] समस्तरूपोपेतलिङ्गबोधकवाक्यजात न्याय (कु० १ टी० हरिदास)। वाक्यजात च प्रतिज्ञादिपञ्चकम्। समस्तरूपाणि च पक्षसत्त्वम् सपक्षसत्त्वम् विपक्षासत्त्वम् अबाधितविषयत्वम् असत्प्रतिपक्षितत्व चेति पञ्च (म० प्र० २ पृ० ३१)। [ग] अनुमितिचरमकारणलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकवाक्यम् (चि० २ अव० पृ० ७६)। [घ] क्रमिकप्रतिज्ञादिसमुदाय। यथा पर्वतपक्षकवह्निसाध्यकधूमहेतुकस्थले पर्वतो वह्निमान् इत्यादिप्रतिज्ञादिघटितवाक्य पञ्चक न्याय। प्रतिज्ञादीनि पञ्च वाक्यानि तु प्रतिज्ञा हेतु उदाहरणम् उपनय निगमनम् इति। यथा (१) पर्वतो वह्निमान् (२) धूमात् (३) यो यो धूमवान् स स वह्निमान् (४) वह्निव्याप्यधूमवानयम् (५) तस्माद्वह्निमान् इति (न्या० म० २ पृ० २३)। अत्र उदाहरणान्त एव प्रयोग. इति न वाच्यम्। तृतीयलिङ्गपरामर्शस्य व्याप्तपक्षधर्मतावगाहिनोवयवा तरादलाभात्। तदनभ्युपगमेपि पक्षधर्मताया अलाभात् इति। मीमांसकानामुदाहरणान्त प्रतिज्ञा हेतु उदाहरण एतत्त्रयात्मक न्याय। बौद्धानामुदाहरणोपनयद्वयावयवको न्याय। अतिप्राचीननैयायिकाना दशावयवको न्याय। दशावयवाश्च प्रतिज्ञादिपञ्चकम् संशय जिज्ञासा शक्यप्राप्ति प्रयोजनम् संशयव्युदासश्चेति। अथ प्रतिज्ञादीनां पञ्चानामवयवाना क्रमोभिधीयते। यथायामाकाङ्क्षाक्रमेणाभिधानमिति प्रथम साध्याभिधान विना युक्त इत्याकारके आकाङ्क्षाया अभावात् प्राथम्येन प्रतिज्ञाप्रयोग। तथाहि निष्प्रतिपक्षम समवधानानन्तर शब्दानित्य साधय इति मध्यस्थस्य वादिनो या आकाङ्क्षायां शब्दानित्यत्व साध्यम्। न च साध्यनिर्देश विना

हेतुवाक्यं निष्प्रतियोगिकमन्वयं बोधयितुमीष्टे । तस्मात् साध्यनिर्देशानन्तरं कुतः इत्याकाङ्क्षायां साधनताव्यञ्जकविभक्तिमल्लिङ्गवचनमेवोचितम् इति प्रतिज्ञानन्तरं हेतूपन्यासः । हेतावुक्ते कथमस्य गमकत्वम् इत्याकाङ्क्षायां व्याप्तिपक्षधर्मतयोः प्रदर्शनप्राप्तौ व्याप्तेः प्राधम्यात् तत्प्रदर्शनायोदाहरणम् । उदाहरणानन्तरं भवतु व्याप्तिः । तथापि व्याप्तं किं पक्षे वर्तते न वा इत्याकाङ्क्षायां व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वप्रदर्शनायोपनयः । उपनयानन्तरं निगमनम् । न च व्याप्तिपक्षधर्मतायाश्चतुर्भिरेवावयवैः पर्याप्तेः किं तेन इति वाच्यम् । अबाधितासत्प्रतिपक्षत्वयोरलाभे चतुर्णामप्यपर्यवसानात् इति (चि० २ अव० पृ० ७७–८२) । अथवा पर्वतो वह्निमान् इति प्रतिज्ञाते कुतः इत्याकाङ्क्षायां धूमात् इति प्रयोगः । ततः कथमस्य गमकत्वम् इत्याकाङ्क्षायां व्याप्तिपक्षधर्मताभ्याम् । तत्र कासौ व्याप्तिः इत्याकाङ्क्षायां यो यो धूमवान् स स वह्निमान् यथा महानसम् इति प्रयोगः । ततः व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वमस्ति न वा इत्याकाङ्क्षायां वह्निव्याप्यधूमवांश्चायम् इति तथा चायम् इति वा प्रयोगः । ततः व्याप्तिपक्षधर्मतावानप्ययं हेतुर्बाधित एव सत्प्रतिपक्ष एव वा स्यात् इत्याकाङ्क्षायामबाधितत्वासत्प्रतिपक्षत्वबोधनाय तस्माद्वह्निमान् इति तस्मात्तथा इति वा निगमनप्रयोगः । न चानेनाप्यबाधितत्वादिबोधः कथं जन्यत इति वाच्यम् । साध्यपुनर्वचनस्यानुवादतया प्रयोजनजिज्ञासायां परिशेषाद्बाधादिविधूननमेव तत् इत्यवसीयते । तथैव व्युत्पत्तेः । तदाहुः उपसंहारस्यायं महिमा यद्विपरीतशङ्काविलोपनं नाम इति । अत्रेदं बोध्यम् । दृष्टान्तप्रयोगस्तु सामयिकः न नियतः इति (म० प्र० २ पृ० ३१–३२) । ४ प्रमाणानामनुग्राहकस्तर्कः (मा०) । तदनुगृहीतप्रमाणगम्यो भगवान् विष्णुरपि न्यायशब्देन लक्षितलक्षणया प्रतिपाद्यते (आनन्दगिरिः) । यथा न्यायप्रसूनाञ्जलिः न्यायकुसुमाञ्जलिः इत्यादौ (वाच०)। ५ वेदार्थनिर्णयसाधनमधिकरणात्मकः पदार्थः । स च न्यायः पूर्वोत्तरवेदसंबन्धो जैमिनिवेदव्यासाभ्यां बहुप्रकारो दर्शितः । ६ लोकशास्त्रप्रसिद्धदृष्टान्तविशेषः । तत्र लोकप्रसिद्धो यथा अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं

पर्वतं व्रजेत् । इष्टस्यार्थस्य संसिद्धौ को विद्वान् यत्नमाचरेत्॥ (सांख्य० कौ० श्लो० १ टी०) इति । कदम्बमुकुलन्यायः सूचीकटाहन्यायः इत्यादिश्च । शास्त्रप्रसिद्धस्तु यथा सविशेषणे हि वर्तमानौ विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाधे इति न्यायः अध्यारोपन्यायः मानाधीना मेयसिद्धिः इतिन्यायः इत्यादि ।

न्यायशास्त्रम्—असाधारण्येन व्यपदेशा भवन्ति इति न्यायेन न्यायस्य परार्थानुमानापरपर्यायस्य सकलविद्यानुग्राहकतया सर्वकर्मानुष्ठानसाधनतया प्रधानत्वेन गौतममुनिप्रणीतशास्त्रस्य न्यायशास्त्रम् इति व्यपदेशो युज्यते । तथा अभाणि सर्वज्ञेन सोयं परमो न्यायः । विप्रतिपन्नपुरुषं प्रति प्रतिपादकत्वात् तथा प्रवृत्तिहेतुत्वाच्च इति (सर्व० पृ० २४४ अक्ष०) । यथा गौतममुनिप्रणीतं प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजन(गौ० १।१।१) इत्यारभ्य हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः (गौ० ५।२।२५) इत्येतत्पर्यन्तं पञ्चाध्यायात्मकं सूत्रोपनिबद्धं न्यायदर्शनम् । तदुक्तम् कणादेन च संप्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् । गौतमेन तथा न्यायं सांख्यं च कपिलेन वै ॥ इत्यादि (पद्मपुराणे उत्तरखण्डे अ० २०७) । अस्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिश्च त्रिविधा उद्देशः लक्षणम् परीक्षा चेति (वात्स्या० १।१।२) (त० भा० पृ० १) । अधिकं तु न्यायशब्दव्याख्यानावसरे संपादितम् । एतच्छास्त्रस्य प्रयोजनं च निःश्रेयसप्राप्तिः । यदाह भाष्यकारः आत्मादेः खलु प्रमेयस्य तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः । तच्चैतदुत्तरसूत्रेणानूद्यत इति । हेयं तस्य निर्वर्तकं हानमात्यन्तिकम् तस्योपायोधिगन्तव्य इत्येतानि चत्वार्यर्थपदानि सम्यग्बुध्वा निःश्रेयसमधिगच्छति (वात्स्या० १।१।१ पृ० २)।

न्यायसिद्धान्तः—न्यायो गौतमप्रणीतसूत्रसंदर्भरूपा तर्कविद्या । तत्र सिद्धान्तः अबाधितार्थः (म० प्र० पृ० ३) । यथा न्यायसिद्धान्तमञ्जरी इत्यादौ । नैयायिकस्य मनस इन्द्रियत्वम् पार्थिवावयव अवयवि एतदुभयेषु च पाकः इति न्यायसिद्धान्तः इत्यादौ च ।

न्यायाभासः—यत्पुनरनुमानं प्रत्यक्षागमविरुद्धं न्यायाभासः सः (वात्स्या० १।१।१) (न्या० वा० १ पृ० १५) (ट० म० ५४५) ।

तत्रागमविरुद्धं यथा शुचि नरशिरःकपालं प्राण्यङ्गत्वाच्छङ्खशुक्तिवत् इति । प्रत्यक्षविरुद्धं तावत् वह्निरनुष्णः कृतकत्वाद्घटादिवत् इति । (न्या० वा० १ पृ० १५)।

न्यासः—गृहस्वामिनः परोक्षमेव गृहजनहस्ते प्रक्षेपो गृहस्वामिने समर्पणीयमिति (मिताक्षरा २।६७)। राजचोरारातिभयाद्दायादानां च वञ्चनात्। स्थाप्यतेऽन्यगृहे द्रव्यं न्यासस्तत्परिकीर्तितम्॥ (बृहस्पतिः)।

न्यूनम्—१ (निग्रहस्थानम्) [क] हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनम् (गौ० ५।२।१२)। प्रतिज्ञादीनामवयवानामन्यतमेनाप्यवयवेन हीनं न्यूनं निग्रहस्थानम्। साधनाभावे साध्यासिद्धिरिति (वात्स्या० ५।२।१२)। [ख] यत्र विवक्षितार्थसमर्पकात्किंचिन्न्यूनं तत् (त० मा० पृ० ५१)। [ग] यत्किंचिदवयवशून्यावयवाभिधानम् (गौ० वृ० ५।२।१२) (दि० १ पृ० २२) (नील० पृ० ४५)। यथा न्यायमते पञ्चानामवयवानां सिद्धान्तसिद्धत्वेन पर्वतो वह्निमान् धूमात् यो यो धूमवान् स स वह्निमान् तथा चायम् इति चतुर्णामेवावयवानामभिधानं न्यूनं भवति। न चायमपसिद्धान्तः। सिद्धान्तविरुद्धानभ्युपगमात्। अपि तु समाक्षोभादिनानभिधानात्। अत्रेदं बोध्यम्। अन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनमित्यत्र अवयवेनेत्यस्य स्वशास्त्रसिद्धेनेत्यर्थः। तेन सौगतस्य अवयवद्वयाभिधानेपि न न्यूनत्वम् (गौ० वृ० ५।२।१२)। २ ऊनम्। ३ गर्ह्यम् इति काव्यज्ञा आहुः।

न्यूनवृत्तित्वम्—अल्पदेशकालवृत्तित्वम्। यथा पृथिवीत्वस्य द्रव्यत्वमपेक्ष्य न्यूनवृत्तित्वम्। न्यूनवृत्तिधर्म एव व्याप्यधर्मो भवति।

प.

पक्षः—१ [क] विप्रतिपत्त्येककोटिः (गौ० वृ० १।२।१)। यथा पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः (गौ० १।२।१) इत्यादौ शब्दो नित्यो न वेति विप्रतिपत्तौ नित्यः इति पक्षः अनित्यः इति प्रतिपक्षः। [ख] वादिप्रतिवादिभ्यां दर्शितविप्रतिपत्तिरूपः संशायकः कोटिभेदः। यथा

पर्वतपक्षकवह्निसाध्यकस्थले पर्वतो वह्निमान्न वा इति । अत्र वह्निमान् इत्येकः पक्षः न वा इत्यपरः पक्षः इति ज्ञेयम् । २ पक्षतावान् (मु० २ पृ० १४६) । यथा संदिग्धसाध्यधर्मा धर्मी सिषाधयिषितसाध्यधर्मा धर्मी वा पक्षः (दि० २ पृ० ३३) इत्यादौ पर्वते धूमेन वह्निसाधने पर्वतः पक्षः (त० सं०) (त० भा० पृ० १४–१५) । पक्षता यस्मिन्नस्ति स पक्ष इत्यर्थः (वै० उ० ९।२।१) । ३ व्यवहारशास्त्र प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम् । निश्चितं लोकसिद्धं च पक्षं पक्षविदो विदुः ॥ इत्याहुः (वीरमित्रो० अ० २ लेख्य० पृ० ६९ तत्र बृहस्पतिः) । ४ [क] मौहूर्तिकास्तु शुक्लकृष्णप्रतिपदादिपञ्चदश्यन्त-पञ्चदशतिथ्यात्मकः कालः इत्याहुः । [ख] द्वेधा विभक्तस्य चान्द्र-मासस्यैको भागः पक्षः (पु० चि० पृ० ३१) । ५ वैयाकरणास्तु समूहः । यथा केशपक्ष इत्यादौ इत्याहुः । अत्र केशात्परः समूहार्थे पक्षशब्दप्रयोगो ज्ञेयः । ६ काव्यज्ञास्तु खगानां पतत्रम् । ७ पार्श्वभागः । ८ गृहम् । ९ विरोधः । १० सहायः । ११ बलम् । १२ मित्रम् । १३ वलयः इत्याहुः । १४ देहार्धभागः इति भिषज आहुः (वाच०) । १५ भाषा । भाषा प्रतिज्ञा पक्ष इति नार्थान्तरम् (मिता० २।६) ।

पक्षता—१ [क] साध्यवत्त्वेन संदिह्यमानत्वम् । यत्र साध्यनिश्चयोस्ति तत्रानुमितेरनुत्पत्तिः इति साध्यनिश्चयकालेनुमितिवारणाय साध्यसंशय-रूपा पक्षता अनुमितेरङ्गम् इति प्राचीनमताभिप्रायेणेयं पक्षता इति बोध्यम् (न्या० म० २ पृ० १९) (म० प्र० २ पृ० २३) । अत्र भाष्यम् नानुपलब्धे न निर्णीतेर्थे न्यायः प्रवर्तते अपि तु संदिग्धे इति (वात्स्या०) (त० भा० पृ० १०) । [ख] संदिग्धसाध्य-त्वेनोपात्तत्वम् । [ग] संदिग्धसाध्यधर्मत्वम् (दि० २ पृ० ३३) (त० सं० २) । अत्र संदिग्धं संदेहप्रकारीभूतं साध्यं यत्र इति विग्रहे संदेहप्रकारीभूतसाध्यवत्त्वमित्यर्थः । यथा धूमानुमाने पर्वतस्य पक्षत्वम् (त० भा० पृ० १५) । इदं लक्षणत्रयम् अनुमितेः पूर्वं साध्यसंदेहो नियमेन वर्तते इत्यभिप्रायेण प्राचीनैः कृतम् (न्या० बो० २

पृ० १६)। २ [क] सिषाधयिषाविरहसहकृतसाधकमानाभावः (वि० २ पृ० ३४)। अत्रायमर्थः। सिषाधयिषा अनुमित्सा। साधकमानं सिद्धिः। साध्यनिश्चयः इति यावत्। एवं च सिद्धिरनुमितिविरोधिनी। अतः तत्र सिषाधयिषोत्तेजिका वाच्या। तत्सत्त्वेनुमित्युदयात्। तथा च अनुमित्साविरहविशिष्टसिद्धिर्विरोधिनी। तदभावः पक्षता इति पर्यवसितोर्थः (म० प्र० २ पृ० २३)। अत्रेदं बोध्यम्। श्रवणसंबद्धमात्रे घनगर्जिते इदं घनीयं गर्जितविशेषत्वात् इत्यनुमानस्य संशयं विनाप्यानुभाविकत्वात् संशयविघटकशाब्दसिद्ध्यनन्तरं अनुमितेर्विहितत्वेन तत्र संशयाभावात् साध्यनिश्चये प्रत्यक्षेपि वह्नौ सत्यप्यनुमित्सायां सत्यामनुमितेरुत्पत्तेश्च तन्निर्वाहार्थं नव्यमतानुसारेणेयं पक्षतानुमितिप्रयोजिका इति (न्या० म० २ पृ० १९) (म० प्र० २ पृ० २४) (त० दी० २ पृ० २४)। अयमाशयः। गगनविशेष्यकमेघप्रकारकसंदेहाभावदशायामपि गृहमध्यस्थपुरुषस्य घनगर्जितश्रवणेन गगनं मेघवत् इत्याकारकगगनत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितमेघत्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितिदर्शनात् प्राचीनलक्षणं विहाय नवीनैः अनुमित्युद्देश्यत्वं पक्षत्वम् इति स्थिरीकृतम् (न्या० बो० २ पृ० १६–१७)। एवं सिषाधयिषामात्रं न पक्षता। विनापि सिषाधयिषां घनगर्जितेन मेघानुमानात्। अतः संशयस्य सिषाधयिषायाश्च पक्षतात्वं निरस्कृत्य सिद्धान्तसिद्धेयं पक्षता स्वीकृतेति भावः। संशयविघटकशाब्दसिद्ध्यनन्तरमनुमितिश्च वेदान्तवाक्यैर्विहिता यथा आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः इत्यादिश्रुत्या श्रवणानन्तरं मननं अनुमितिरूपं विहितम्। तथा च तत्रात्मनस्तादृशवेदवाक्येन निश्चितत्वेन संशयाभावाद्व्यभिचारः स्यादिति। [ख] सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावः (न्या० म० २ पृ० १९) (भा० प० श्लो० ७१)। अत्रेदं बोध्यम्। सिद्धिः पर्वतो वह्निमान् इति निश्चयः। तस्य सत्त्वे पर्वतो वह्निमान् इत्यनुमितेरनुत्पत्तेः सिद्धिरनुमितौ प्रतिबन्धिका। सिद्ध्यभावोनुमितौ कारणमिति वक्तव्यम्। एवं सत्यपि पर्वतादौ पक्षे साध्यनिश्चये सत्यपि सत्यां च सिषाधयिषायां पर्वतो वह्निमान् इत्यनुमित्युत्पत्तिदर्शनात्तत्र पक्षतासंपत्तये

सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धेर्विशेषणम् (दीधि० २ पृ० १२४)। सिद्धेः सिषाधयिषाविरहेण वैशिष्ट्यं चैककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वम् (दीधि० २ पृ० १३१) (म० प्र० २ पृ० २४)। तदर्थश्च एकक्षणावच्छिन्नैकात्मसमवेतत्वम् इति (ग० पक्ष० पृ० ५१)। समुदितार्थस्तु सिषाधयिषायाः साध्यानुमितीच्छारूपायाः समवायेन यः अभावः स्वरूप समवाय एतदुभयघटितसामानाधिकरण्यसंबन्धेन तद्विशिष्टायाः सिद्धेः समवायेनाभावः इति (नील० २ पृ० १९) (ग० पक्ष० पृ० ५१)। अत्रायं विशेषः। *यादृशयादृशसिषाधयिषासत्त्वे सिद्धिसत्त्वे यल्लिङ्गकानुमितिः तादृशतादृशसिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्तल्लिङ्गकानुमितौ पक्षता इति वक्तव्यम्* (दीधि० २ पृ० १२४) (मु० २) (न्या० म० २)। तेन सिद्धिपरामर्शसत्त्वे यत्किंचिज्ज्ञानं जायताम् इतीच्छायामपि नानुमित्यापत्तिः। वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमान् इति प्रत्यक्षसत्त्वे शाब्दसामग्र्यसत्त्वे च प्रत्यक्षातिरिक्तं ज्ञानं जायताम् इतीच्छायां तु भवत्येवानुमितिः। तल्लिङ्गकत्वप्रवेशेन च धूमपरामर्शसत्त्वे आलोकेन वह्निमनुमिनुयाम् इतीच्छायामपि नानुमितिः इति (मु० २ पृ० १४८-१४९)। [ग] सिषाधयिषाविरोधिप्रमाणाभावः (वै० उ० ९।२।१)। यथा पर्वते धूमेन वह्निसाधने पर्वतस्य पक्षत्वम्। [घ] सार्वभौमस्तु सिसाधयिषाविरहविशिष्टत्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्ना या सिद्धिः सिसाधयिषाविरहविशिष्टायास्तस्या अभावः पक्षता इत्याह (दीधि० २ पृ० १२७)। [ङ] उपाध्यायाश्च सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्य सिद्धिप्रत्यक्षसामग्र्योरन्यतरस्याभावः पक्षतेत्याहुः। तेन सिद्धिकाले समानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीकालेपि च नानुमित्यापत्तिः इत्युपाध्यायानामाशयः (दि० २ पृ० १५१)। अत्र प्रत्यक्षसामग्रीस्थाने अनुमानातिरिक्तसाधकमान इति दीधितिकृत्संमतपाठोस्ति (दीधि० २ पृ० १२९)। केचित्तु अनुमित्सुदेश्यत्वं पक्षतेत्याहुः (न्या० बो० २ पृ० १७)। सिषाधयिषामात्रं पक्षतेत्यन्ये। अयमभिप्रायः। पक्षताया अनुमित्यहेतुत्वमिति

प्राभाकरमते विनापि धूमादिलिङ्गकवह्न्याद्यनुमितीच्छां तादृशानुमित्युत्पत्त्या तादृशानुमित्साविरहविशिष्टप्रत्यक्षादिसामग्र्यभावस्य कारणताधिवयाद्गौरवम्। पक्षताहेतुतामते तादृशानुमितेरिच्छानियततया तत्रेच्छाया लघीयस्या हेतुतयैवोपपत्तेः पक्षतापि तत्रेच्छैव इति (ग० पक्ष० पृ० ५८)। प्राभाकरास्तु विनाप्यनुमित्सां क्वचित्परामर्शानुमितिप्रवाहस्याविरलग्नस्यानुभाविकत्वात् कालभेदकल्पनायां च मानाभावाच्च पक्षता नानुमितिहेतुः। परार्थानुमाने तु सिद्धसाधनमर्थान्तरविधया दूषणमित्याहुः (दीधि० पक्षता० २ पृ० १३२–१३३)।

पक्षधर्मता—[क] व्याप्यस्य (हेतोः) पक्षे वर्तमानत्वम् (त० सं० २) (भा० प० २ श्लो० ६९)। [ख] व्याप्यस्य पक्षसंबन्धः (वाक्य० २ पृ० १३)। [ग] पक्षताश्रयवृत्तित्वम् (त० कौ० २ पृ० ११)। यथा पर्वते धूमेन वह्नौ साध्ये वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतः इत्यत्र धूमस्य पक्षधर्मता।

पक्षसमः—(हेत्वाभासः)। संदिग्धसाध्यकधर्म्यन्तरम् (ग० साधा०)।

पक्षासिद्धः—(हेत्वाभासः) आश्रयासिद्धः।

पक्षासिद्धिः—आश्रयासिद्धिः (भा० प० २ श्लो० ७६–७७)।

पक्षिणी—१ आगामिवर्तमानाहर्युक्ता रात्रिः (अमरः १)। यथा यापयेत्पक्षिणीं रात्रिं शिष्यर्त्विग्बान्धवेषु च (मनु०) इत्यादौ। अत्रोच्यते द्वावह्नावेकरात्रिश्च पक्षिणीत्यभिधीयते इति। तत्र पूर्वदिनरात्रौ तन्निमित्ते जाते पूर्वदिवसीयदिनमादायैव पक्षिणी इति व्यवहारः (शुद्धि० त०)। अत्र पक्षतुल्यौ दिवसौ यस्याः सा इति विग्रहः। पक्षशब्दादिन्प्रत्यये ङीप् (वाच०)। २ विहगजातिस्त्री इति काव्यज्ञा आहुः।

पक्षिलः—गौतममुनिप्रणीतन्यायसूत्राणां भाष्यकर्ता वात्स्यायनो मुनिविशेषः (त्रिका०)।

पङ्क्तिः—१ सजातीयपदार्थानां स्थितिविशेषः। यथा एकपङ्क्त्युपविष्टा ये न स्पृशन्ति परस्परम्। भस्मना कृतमर्यादा न तेषां संकरो भवेत्॥

अग्निना भस्मना चैव पङ्क्तिः पङ्क्तिर्विमियते (कूर्मपु० अ० १५) इत्यादौ । २ छन्दोविशेषः इति वृत्तशास्त्रज्ञा आहुः । ३ दशसंख्या इति गणका आहुः । ४ गौरवम् । ५ पाक इति काव्यज्ञा आहुः (वाच०) ।

पचनम्—पाकः (ल० म०) (ग० व्यु० का० २) ।

पचिः—१ पचधातुः । २ पाकः ।

पञ्चदशस्तोमः—पञ्चभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स एकया स एकया । पञ्चभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिः स एकया । पञ्चभ्यो हिंकरोति स एकया स एकया स तिसृभिः इति । एकं सूक्तं त्रिरावर्तनीयम् । तत्र प्रथमावृत्तौ प्रथमाया ऋचस्त्रिरभ्यासः । द्वितीयावृत्तौ मध्यमायाः । तृतीयावृत्तावुत्तमायाः । सोयं पञ्चदशस्तोमः (जै० न्या० अ० १ पा० ४ अधि० ३) ।

पञ्चमी—(विभक्तिः) तत्तद्धात्वर्थे (पत्याद्यर्थे) अपादानत्वादिबोधिका विभक्तिः (श० प्र० श्लो० ६५) । यथा वृक्षात्पर्णं पततीत्यादौ वृक्षपदोत्तरपञ्चमी । पञ्चम्यर्थश्च १ [क] अपादानम् । यथा भूभृतो गङ्गावतरतीत्यादौ पञ्चम्यर्थः । अत्र भूभृतो गङ्गासमवेतक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वात् अपादानत्वम् । तथा च सूत्रम् ध्रुवमपायेऽपादानम् (पा० सू० १।४।२४) इति । तदर्थश्च अपाये विभागे ध्रुवम् निश्चलम् परसमवेतक्रियाजन्यविभागाश्रयः अपादानं स्यात् इति (म० प्र० पृ० ६) । अत्र गङ्गायामतिव्याप्तिवारणाय परसमवेतेति क्रियाविशेषणं दत्तम् । अयं विशेषः । स्पन्दजन्यविभागाश्रयत्वेन वृक्षादेरपादानत्वे वृक्षात्पर्णं स्पन्दते इत्यपि प्रयोगः स्यात् । अतः क्रियेति सकर्मकधात्वर्थपरम् इति (का० व्या० पृ० ९) । अथवा अपाये विभागे यत् अवधिभूतं ध्रुवम् निश्चलम् प्रकृतपञ्चम्यर्थविभागजनकत्वान्वयिक्रियानन्वयि तदपादानसंज्ञं स्यात् इति (का० व्या० पृ० ९) (मि० कौ० कारक०) । [ख] भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वम् विभागश्च । यथा वृक्षात्पर्णं पततीत्यादौ पञ्चम्यर्थः । वृक्षात्पर्णं

पततीत्यादौ भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं विभागश्च पञ्चम्यर्थः। भेदे विभागे च वृक्षादेः प्रकृत्यर्थस्याधेयतासंबन्धेनान्वयः। प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याश्रयतासंबन्धेन विभागस्य च जनकतासंबन्धेन पतत्यर्थक्रियायामन्वयः। एवं च वृक्षनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकं यद्वृक्षनिष्ठविभागजनकं पतनं तदाश्रयः पर्णम् इत्याकारको बोधः (ग० व्यु० कारक० ५ पृ० १०४) (का० व्या० पृ० ९)। [ग] अवधित्वम् अवधितानिरूपकत्वं वा। यथा वृक्षाद्विभजते फलमित्यादौ पञ्चम्यर्थः। अत्रेदं बोध्यम्। अत्र नापादाने पञ्चमी किंतु अवधौ। वृक्षावधिकविभागाश्रयः फलम् इत्यवधित्वस्यैव बोधात् इति (म० प्र० पृ० ६)। अथवा अत्र विभागावधित्वमपादानत्वम्। अपाये विभागे ध्रुवमवधिभूतमपादानमिति सूत्रार्थः। तथा च वृक्षनिष्ठावधितानिरूपकविभागाश्रयः फलम् इति वाक्यार्थः (का० व्या० पृ० ९) (श० प्र० श्लो० ६८ टी०)। २ हेतुत्वम्। यथा घटो दण्डात् वह्निर्धूमात इत्यादौ पञ्चम्यर्थः। अत्र हेतुत्वं द्विविधम्। कारकत्वम् ज्ञापकत्वं च। तत्राद्यं यथा घटो दण्डादित्यादौ। द्वितीयं यथा वह्निर्धूमादित्यादौ (म० प्र० पृ० ६)। यथा वा व्याघ्राद्बिभेतीत्यादौ जन्यत्वं (प्रयोज्यत्वं) पञ्चम्यर्थः। अत्र भीत्रार्थानां भयहेतुः (पा० सू० १।४।२५) इत्यनेनापादानत्वम्। सूत्रार्थश्च भयार्थकधातुयोगे भयहेतुत्वेन संभावितमपादानम् इति। तेन यस्य व्याघ्रादीनं भयमप्रसिद्धम् अथ च व्याघ्रहेतुकत्वेन मरणादिकं संभावयति तत्पुरुषपरः व्याघ्रादयं बिभेति इति प्रयोगः संगच्छते (ग० व्यु० का० ५ पृ० १०६)। अत्राहु व्याघ्राद्बिभेतीत्यादौ नापादानपञ्चमी। किंतु हेतुत्वार्थिका पञ्चमी। तथाहि। धातोर्भयार्थकं भयं भयाभावश्चार्थः। पञ्चम्या हेतुत्वमर्थः। तच्च धात्वर्थे भये धात्वर्थतावच्छेदके च भयत्वेन्वेति। आश्रयत्वं व्यापारश्च यथायथमाख्यातार्थः। इत्थं च हेतुपञ्चम्यैवोपपत्तौ भीत्रार्थानां भयहेतुः इति सूत्रं प्रपञ्चार्थम् इति बोध्यम् (का० व्या० पृ० ९-१०)। अत्रोदाह्रियन्ते। पण्डितात्पुराणं शृणोति उपाध्यायादधीते रामादधीत-

संदेशः इत्यादौ प्रकृत्यर्थपण्डितादिकर्तृकोच्चारणाधीनत्वं पञ्चम्यर्थः । तस्य च श्रवण उच्चारण अर्थविशेषज्ञान इत्यादिक्रियायामन्वयः । अत्रा-ख्यातुः पण्डितादेः आख्यातोपयोगे (पा० सू० १।४।२९) इत्यनेना-पादानता (ग० व्यु० का० ५ पृ० १०७) । ३ वृत्तित्वम् । यथा कूपादन्धं वारयतीत्यादौ पञ्चम्यर्थः । एवम् अधर्माज्जुगुप्सत इत्यत्रापि पञ्चम्या वृत्तित्वमर्थः । धातोर्निन्दार्थः । तथा चात्र अधर्मं निन्दति इत्यर्थो बोध्यते । एवम् उपाध्यायादन्तर्धत्ते शिष्य इत्यादौ पञ्चम्या वृत्तित्वमर्थः । धातोः स्वविषयकप्रत्यक्षविरोधिव्यापारोर्थः । पञ्चम्यर्थवृत्तित्वस्य धात्वर्थतावच्छेदकप्रत्यक्षेन्वयः । आख्यातस्य कृतिरर्थः । एवं च उपाध्यायनंबन्धिस्वविषयकप्रत्यक्षविरोधिव्यापारानुकूलकृतिमान् शिष्यः इति बोधः (का० व्या० पृ० १०) । अत्र अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति (पा० सू० १।४।२८) इत्यनेनापादानता । ४ संयोगनाशाव्यवहितो-त्तरक्षणवृत्तित्वम् संबन्धाधीनत्वं वा । यथा हिमवतो गङ्गा प्रभवतीत्यादौ पञ्चम्यर्थः । ५ कर्तृत्वम् (विषयत्वम्) । यथा कृष्णात्पराजयते शिशुपालः अध्ययनात्पराजयते बालः इत्यादौ पञ्चम्यर्थः । अधर्माद्विर-मतीत्यादावपि पञ्चम्याः कर्तृत्वमर्थः । धातोः करणमकरणं चार्थः । पञ्चम्यर्थकर्तृत्वस्य करणे अकरणे चान्वयः । तथा च अधर्मं पुनर्न करोति इत्यर्थ. । एवम् धर्मात्प्रमाद्यतीत्यादौ पञ्चम्या विषयत्वम् धातोरनवधानम् आख्यातस्याश्रयत्वमर्थः । एवं च धर्मविषयकानवधानाश्रयः इति बोधः । शब्दशक्तिप्रकाशिकाकृतस्त्वत्राहुः । पापान्निवर्तते अधर्माद्विरमतीत्यादौ पञ्चम्या द्वेषोर्थः । तत्र प्रकृत्यर्थस्य विषयत्वेन तस्य च निवृत्तिरूपे धात्वर्थे जन्यत्वेनान्वयः । तेन पापगोचरद्वेषजन्यनिवृत्तिमान् इत्येवं बोधः इति (श० प्र० श्लो० ६८ टी० पृ० ८०) । ६ यथेष्टविनियोगः । यथा विप्राद्धनमादत्त इत्यादौ पञ्चम्यर्थः (का० व्या० पृ० ९-१०) (म० प्र० पृ० ६) (ग० व्यु० का० ५ पृ० १०६) (श० प्र० श्लो० ६८ टी०) । अत्र धातोरपि यथेष्टविनियोगकृत्स्वीकारोर्थः । पञ्चम्यर्थस्य विनियोगस्याव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन धात्वर्थतावच्छेदके विनि-योगेन्वय. । इत्थं च विप्रीयथेष्टविनियोगाव्यवहितोत्तरधनवृत्तियथेष्ट-

विनियोगफलकस्वीकारवान् इति बोधः। अत्र अव्यवहितोत्तरत्वं च स्वसमानविषयकपुरुषान्तरीयविनियोगव्यवहितभिन्नत्वम्। तेन शूद्रात् प्रतिग्रहीत्रा विप्रेण दत्तं धनमादातरि शूद्रादादत्ते इति न प्रयोगः (का० व्या० पृ० १०)।

पञ्चपाण्डवपतिका द्रौपदी पञ्चमीशब्देनोच्यते इति पौराणिका आहुः। सूर्यकिरणप्रतिबिम्बयोग्यत्वयोग्यत्वाभावयुक्ता चन्द्रस्य पञ्चमी कला इति ज्योतिर्विदः। तादृशकलोपलक्षिततिथिश्च पञ्चमी इति मौहूर्तिका वदन्ति।

पञ्चलक्षणम्—१ अनुमानचिन्तामण्युक्तं व्याप्तिस्वरूपपञ्चकम्। तच्च (१) साध्याभाववदवृत्तित्वम् (२) साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वम् (३) साध्यवत्प्रतियोगिताकान्योन्याभावासामानाधिकरण्यम् (४) सकलसाध्याभाववन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वम् (५) साध्यवदन्यावृत्तित्वम् इति (चि० २ पृ० २)। पञ्चलक्षणप्रतिपादकग्रन्थस्य पञ्चलक्षणी इति नाम। तत्र पञ्चानां लक्षणानां समाहारः (ङीप्) इति व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या। २ पुराणं पञ्चलक्षणम् इति पौराणिका आहुः। अत्र पञ्चलक्षणानि तु सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च। वंश्यानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्॥ इति (अमर० क्षेपक० का० १ शब्दादि०)।

पटः—१ वेष्टनवस्त्रम्। यथा तन्तवः पटस्य समवायिकारणम् इत्यादौ (त० सं०)। २ चित्रलेखनपटः इति तन्त्रज्ञा आहुः (देवीपु०) (चू० सं० अ० ७१) (वाच०)।

पण्डा—१ (अपूर्वम्) फलसाधनत्वयोग्यः अदृष्टविशेषः। यथा मीमांसकमते अहरहः संध्यामुपासीत इत्यादौ नित्यकर्मणः संध्यावन्दनादेरभावे दुरदृष्टं जायते संध्यादेर्वन्दने तु तस्यानुत्पत्त्या फलानुपहितं दुरदृष्टं नश्यति इति तत्पण्डापूर्वम्। अत्र गुरवः। कार्यत्वेन अपूर्व एव विधेः शक्तिः। तथा च न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिनिषेधे कलञ्जभक्षणाभावविषयकं कार्यम् इत्यन्वयबोधः। तच्चापूर्वं न किंचित्फलजनकम्। अपि तु स्वतः प्रयोजनं नित्यकर्मणः इत्यङ्गीचक्रुः (वाच०) (दि० गु०)। नैयायिकास्तु नित्यकर्मणामपि पापध्वंसादिरूपफलसत्त्वात्पण्डापूर्वं नाङ्गी-

कुर्वन्ति । २ वेदोज्ज्वला बुद्धिः । यथा पठकाः पाठकाश्चैव ये चान्ये शास्त्रचिन्तकाः । सर्वे व्यसनिनो मूर्खा यः क्रियावान् स पण्डितः ॥ (मा० व०) इत्यादौ । ३ आगमजन्यं ज्ञानम् (गी० भा० टी०) । यथा विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि । शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ (गीता० ५।१८) इत्यादौ । ४ सर्वविद्याधिकत्वम् यत्पाण्डित्यं तदुदाहृतम् इति साहित्यशास्त्रज्ञा आहुः (प्रतापरुद्रे) ।

पतञ्जलिः—योगसूत्रकारक ऋषिविशेषः । पाणिनिसूत्रव्याख्यानरूपमहाभाष्यकारः शेषावतारत्वेन प्रसिद्धो मुनिविशेषः । अत्र पतन्नञ्जलिर्नमस्तया यस्मिन् इति पतञ्जलिरिति व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या (तत्त्वसु०) । अथवा पतन्नञ्जलित इति पतञ्जलिः इत्यपि व्युत्पत्तिः । अत्रैतिह्यम् गोनर्ददेशे नद्यास्तीरे तपस्यतः कस्यचिदृषेरञ्जलितः पतितः इति (शब्दकौस्तु० वार्तिक० शेखरे) । केचित्तु व्याकरणमहाभाष्यकारः पतञ्जलिर्योगसूत्रकाराद्भिन्न एवेति वदन्ति ।

पतनम्—१ [क] अधःसंयोगावच्छिन्नस्पन्दः । अत्र पतनत्वं च गुरुत्वासमवायिकारणककर्मत्वम् (दि० १ साधर्म्य० पृ० ६२) (ग० व्यु० का० २) । [ख] स्पन्दत्वावान्तरजात्यवच्छिन्नः (ग० २ अवयव०) । यथा वृक्षात्पर्णं पततीत्यादौ पतत्यर्थः । स च वृक्षविभागजनकव्यापारमारभ्य भूमिसंयोगजनकव्यापारपर्यन्तं सर्वाः क्रियाः पतनम् (वाक्य० १ पृ० ९) । [ग] अधःसंयोगावच्छिन्नो गुरुत्वप्रयोज्यपतनत्वजात्यवच्छिन्नो वा स्पन्दः (श० प्र० श्लो० ६८ टी० पृ० ८०) । २ धर्मशास्त्रे तु पातित्यम् । तच्च [क] भोगावच्छिन्नं दुरितम् । यथा नरके पतित इत्यादौ (श० प्र० श्लो० ६५ टी पृ० ७६) । [ख] द्विजातिकर्मभ्यो हानिः (गौतम०) । यथा विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् । अनिग्रहाचेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥ (याज्ञ० अ० ३ श्लो० २१९) इत्यादौ इत्याहुः ।

पतिः—शिवः । यथा पतिपशुपाशास्त्रयः पदार्था इत्यत्र (सर्व० सं० पृ० १७५ शैव०) ।

पतित्वम्—निरतिशयदृक्क्रियाशक्तिमत्त्वरूपेणैश्वर्येण नित्यसंबन्धित्वम् ।

पदम्—१ [क] ते विभक्त्यन्ताः पदम् (गौ० २।२।६०)। यथा-दर्शनं विकृता वर्णा विभक्त्यन्ताः पदसंज्ञा भवन्ति । विभक्तिर्द्वयी । नामिकी आख्यातिकी च । ब्राह्मणः पचति इत्युदाहरणम् । उपसर्ग-निपातास्तर्हि न पदसंज्ञाः । लक्षणान्तरं वाच्यमिति । शिष्यते च खलु नामिक्या विभक्तेरव्ययाल्लोपः तयोः पदसंज्ञार्थमिति । पदेनार्थसंप्रत्यय इति प्रयोजनम् । नामपदं चाधिकृत्य परीक्षा गौरिति पदं खल्विदमुदा-हरणम् (वात्स्या० २।२।६०) (त० कौ०)। पदत्वं च वृत्तिमत्त्वम् (गौ० वृ० २।२।६०)। संकेतवद्वर्णत्वम् (वै० उ० २।२।२१)। पदानां साधुत्वं च व्याकरणव्यङ्ग्योर्थविशिष्टशब्दनिष्ठः पुण्यजनक-तावच्छेदको जातिविशेषः (ल० म०)। पदज्ञानं च शाब्दबोधे कारणम् । सूत्रे विभक्त्यन्तत्वं च शाब्दबोधौपयिकविभक्तिप्रकृतित्वम् (ग० अव० हेतु०)। [ख] वर्णसमूहः । समूहश्चात्रैकज्ञानविषय-भाव एव । अत्रोच्यते । वर्णाः पदं प्रयोगार्हानन्वितैकार्थबोधकाः इति (सा० द० परि० २ श्लो० २)। एवं तत्र वर्णानां क्रमवतामाशुतर-विनाशित्वेनैकदानेकवर्णानुभवासंभवात् पूर्वपूर्ववर्णाननुभूयान्त्यवर्णश्रवण-काले पूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहकृतेनान्त्यवर्णसंबन्धेन पदव्युत्पादन-समयग्रहणानुगृहीतेन श्रोत्रेणैकदैव सदसदनेकवर्णावगाहिनी पदप्रतीति-र्जन्यते । सहकारिसामर्थ्यात्प्रत्यभिज्ञावत् । प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षे हि अतीतापि पूर्वावस्था स्फुरत्येव इति (त० भा० प्रमा० ४ पृ० १८–१९)। [घ] [ग] शक्तम् (त० सं० ४) (मु० ४ पृ० १७९)। [घ] अर्थबोधकम् । [ङ] सुप्तिङन्तं पदम् इति शाब्दिका वदन्ति । [च] वाक्यैकदेशः पदम् इति केचिदाहुः । न्यायनये पदं द्विविधम् । मुख्यम् गौणं च । यच्छक्तिवृत्त्या यमर्थमुपस्थापयति तत्तस्मिन्नर्थे मुख्यम् । यथा गोघटादिव्यक्त्युपस्थापकं गोघटादिपदम् (त० कौ०)। मुख्यमपि चतुर्विधम् । यौगिकम् रूढम् योगरूढम् यौगिकरूढं चेति । तत्राद्यं पाचकादिपदम् । द्वितीयं ब्राह्मणवाचकं विप्रपदम् गोमण्डपादि-

पदं च। तृतीयं पङ्कजादिपदम्। चतुर्थमुद्भिदादिपदम् इति (तर्का० ४) (मु० ४ पृ० १८९) (त० प्र० ख० ४ पृ० ३०)। यल्लक्षणावृत्त्या यमर्थमुपस्थापयति तत्तस्मिन्नर्थे गौणम् लाक्षणिकम् इति चोच्यते। यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र लक्षणावृत्त्या तीरोपस्थापकं गङ्गापदम् (त० कौ० ४)। शास्त्रान्तरे चत्वारि पदजातानि। नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च (निरुक्त०) (वै० सा० द० पृ० ३१)। कर्मप्रवचनीयं पञ्चमम् इति हेलाराज आह। अत्र हरिकारिका द्विधा कैश्चित्पदं भिन्नं चतुर्धा पञ्चधापि वा। अपोद्धृत्यैव वाक्येभ्यः प्रकृतिप्रत्ययादिवत्॥ इति (प्रकीर्णके)। कर्मप्रवचनीयेन वै पञ्चमेन सह पदस्य पञ्चविधत्वम् इति हेलाराजो व्याख्यातवान्। संबन्धविशेषद्योतनद्वारेण क्रियाविशेषद्योतनवदुपसर्गेष्वेवान्तर्भवन्ति कर्मप्रवचनीयाः इत्यभिसंधाय पदचातुर्विध्यं भाष्यकारेणोक्तम्। वाचकम् लक्षकम् व्यञ्जकं चेति त्रिविधं पदम् इत्यालंकारिका आहुः। २ श्लोकस्य चतुर्थो भागः। ३ व्यवसायः। ४ स्थानम्। ५ त्राणम्। ६ चिह्नम् इति काव्यज्ञा आहुः।

पदार्थः—पदाभिधेयः (त० दी०) (त० कौ०)। स च जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थः (गौ० २।२।६८)। यथा घटमानयेत्यादौ घटपदाभिधेयः घटत्वात्मकजातिकम्बुग्रीवादिरूपाकृतिविशिष्टो व्यक्तिविशेषो घटपदार्थः। पदार्थत्वं च [क] पदशक्तिः (ग० व्यु० का० १)। [ख] वृत्त्या पदोपस्थाप्यत्वम्। [ग] पदतात्पर्यविषयत्वम्। [घ] अभिधेयत्वम् (वाक्य०) (त० दी०)। अत्रेदं बोध्यम्। गवादिपदानामियं गतिः। गुणकर्मादिवाचकपदानां तु जातिव्यक्ती एवार्थः इति (वै० उ० ७।२।२०)। आकाशादिपदस्य जात्यवाचकत्वेपि च न क्षतिः। जातिपदं वा धर्मपरम् (गौ० वृ० २।२।६८)। अत्र च जात्याकृतिव्यक्तिषु तिसृषु एकैव शक्तिरिति बोधनार्थं पदार्थः इत्येकवचनम् इति सांप्रदायिकाः। नव्यास्तु जातिव्यक्त्योरेव (जातिविशिष्टव्यक्तौ) एकशक्तिप्रास्यर्थं सौत्रमेकवचनम्। आकृतिरूपं तु संस्थानं

पृथगेव शक्यम् इत्याहुः (श० प्र०) (गौ० वृ० २।२।६८) (दि० ४ पृ० १७८–१७९)। वस्तुतः आकृतिपदं न संस्थानपरम्। किंतु जातिव्यक्त्योः समवायात्मकसंसर्गपरमेव । करणव्युत्पत्त्या आकारनिरूपकार्यकत्वात् (श० प्र०)। अथ पदार्थविभागः प्रदर्श्यते (क) पदार्थो द्विविधः । भावः अभावश्चेति (कि० व० १ पृ० ८)। तत्र भावा द्रव्यादयः षट् । अभावस्तु प्रागभावादिभेदेन चतुर्विधः । (ख) पदार्थाः सप्त द्रव्यम् गुणः कर्म सामान्यम् विशेषः समवायः अभावः इति (त० सं०) (भा० प०) (न्या० म०) (चि०)। एषु सप्तसु पदार्थेषु गोतमोक्तानां षोडशानां (वक्ष्यमाणानाम्) पदार्थानामन्तर्भाव इत्थम् । प्रमाणस्येन्द्रियादेर्द्रव्येन्तर्भावः । व्याप्तिज्ञानादेर्गुणे । प्रमेयस्यात्मशरीरेन्द्रियस्वरूपस्य द्रव्ये । अर्थस्य गन्धरसरूपस्पर्शशब्दस्वरूपस्य गुणे । बुद्धेर्गुणे । मनसो द्रव्ये । प्रवृत्तेर्गुणे । दोषाणामिच्छाद्वेषमिथ्याज्ञानस्वरूपाणां रागद्वेषमोहपदप्रतिपाद्यानां गुणे । प्रेत्यभावस्य मरणानन्तरजन्मनो गुणे । सुखदुःखसंवेदनस्वरूपस्य मुख्यफलस्य गुणे । गौणमुख्यसाधारणजन्यमात्रस्वरूपफलस्य द्रव्यादिषु । पीडालक्षणस्य दुःखस्य गुणे । अपवर्गस्यात्यन्तिकध्वंसरूपस्याभावे । संशयस्य गुणे । साध्यतयेच्छाविषयात्मकस्य प्रयोजनस्य यथायथं द्रव्यादिषु । साध्यसाधनोभयवत्तानिश्चयविषयस्य दृष्टान्तस्य यथायथं द्रव्यादिषु । तत्तच्छास्त्रसिद्धार्थरूपस्य सिद्धान्तस्य द्रव्यादिषु । शब्दस्वरूपप्रतिज्ञाद्यन्यतमरूपाणामवयवानां गुणे । व्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्य तर्कस्य गुणे । निर्णयस्य गुणे । तत्त्वबुभुत्सुकथारूपवादस्य गुणे । विजिगीषुकथारूपजल्पस्य गुणे। स्वपक्षस्थापनाहीनकथारूपवितण्डाया गुणे । अनुमिति तत्करणज्ञान एतदन्यतरप्रतिबन्धकज्ञानविषयरूपाणां हेत्वाभासानां यथायथं द्रव्यादिषु । छलस्य गुणे । असदुत्तररूपजातेर्गुणे । पराजयहेतुस्वरूपनिग्रहस्थानानां यथायथं द्रव्यादिष्वन्तर्भावः । तथाहि । प्रतिज्ञाहानेरभावेन्तर्भावः । प्रतिज्ञान्तरस्य गुणे । प्रतिज्ञाविरोधस्य गुणे । प्रतिज्ञासंन्यासस्याभावे । हेत्वन्तरस्य गुणे । अर्थान्तरस्य गुणे । निरर्थकस्य गुणे । अविज्ञातार्थस्य

गुणे। अपार्थकस्य गुणे। अप्राप्तकालस्य गुणे। न्यूनस्य गुणे। अधिकस्य गुणे। पुनरुक्तस्य गुणे। अननुभाषणस्याभावे। अज्ञानस्याभावे। अप्रतिभाया अभावे। विक्षेपस्याभावे। मतानुज्ञाया गुणे। पर्यनुयोज्योपेक्षणस्याभावे। निरनुयोज्यानुयोगस्य गुणे। अपसिद्धान्तस्याभावे। हेत्वाभासानां द्रव्यादिषु अन्तर्भावः इति (दिन० १ पृ० २०–२२) (नील० पृ० ४५–४६)। सामान्यादयः पदार्था अलीका एव इति विज्ञानवादिनो बौद्धा आहुः (राम० १)। दर्शनभेदेन मतभेदेन च पदार्था नानाविधाः। तथाहि विषयतातत्त्वादिवत् प्रतियोगित्वाधिकरणत्वतत्त्वसंबन्धत्वादयोप्यतिरिक्ता एव पदार्थाः इत्येकदेशिन आहुः (दीधि० २ सिद्धा० ल० पृ० ४१)। चिदचिदात्मकौ द्वौ पदार्थौ इति मायावादिनो वेदान्तिन आहुः। चिदचिदीश्वरभेदेन त्रयः पदार्था इति रामानुजीयाः। स्वतन्त्रपरतन्त्रभेदेन द्वौ पदार्थौ इति माध्वाः। पतिपशुपाशभेदेन त्रयः पदार्थाः इति शैवा नाकुलीशाश्चाहुः। द्रव्यम् गुणः कर्म सामान्यम् विशेषः समवायः एते षट् पदार्था इति कणादप्रधाना वैशेषिका आहुः। अत्र भाष्यम् प्रमेयाः पदार्थाः इति (प्रशस्त० पृ० २६)। एते भावपदार्थाः। नञर्थानुल्लिखितधीविषयतया भावरूपतया षडेवेति विवक्षिताः इति (सर्व० पृ० २१४ औलू०)। तथा च सूत्रम् धर्मविशेषप्रसूतात् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम् (वै० १।१।४) इति। अभावस्तु कारणाभावात्कार्याभावः (वै० १।२।१) (९।१।१–१०) इत्यादिसूत्रज्ञापितः इति बोध्यम् (त० व०) (वै० वि० १।१।४)। अत्र न्यायलीलावतीकाराः। अभावश्च वक्तव्यः निःश्रेयसोपयोगित्वाद्भावप्रपञ्चवत्। कारणाभावेन कार्याभावस्य सर्वसिद्धत्वादुपयोगित्वसिद्धेः इत्याहुः। न्यायाचार्यास्तु द्रव्यविरणावत्वात् एते च पदार्थाः षड् भावाः प्रधानतयोद्दिष्टाः। अभावस्तु स्वरूपवानपि नोद्दिष्टः। प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वात् न तु तुच्छत्वात् इत्यभावः सप्तमः पदार्थः इत्याचख्युः (वै० वि० १।१।४)। प्रमाणम् प्रमेयम् संशयः प्रयोजनम्

दृष्टान्त सिद्धान्त अवयव तर्क निर्णय वाद जल्प वितण्डा हेत्वाभास छलम् जाति निग्रहस्थानम् इत्येते षोडश पदार्था इति गौतमप्रधाना नैयायिका आहुः । प्रकृतिर्विकृतिरुभयमनुभयमिति भेदेन चत्वारः पदार्थाः सकलनया पञ्चविंशतिः इति साङ्ख्याः पातञ्जलाश्चाहुः । तुतातभट्टमतानुयायिना मते द्रव्यगुणकर्मसामान्यरूपाश्चत्वार एव पदार्थाः । प्राभाकरमते द्रव्यगुणकर्मसामान्यसङ्ख्यासमवायसादृश्यशक्तय इत्यष्टौ पदार्थाः (वै० वि०) (प० मा०) ।

पद्मकः—सषष्ठीसप्तमीयोगे वारश्चेदंशुमालिनः । पद्मको नाम योगोयं सहस्रार्कग्रहैः समः ॥ (पु० चि० पृ० १०५) ।

परकृतिः—(अर्थवाद) [क] अन्यकर्तृकस्य व्याहतस्य विधेर्वादः । (वात्स्या० २।१।६४) । [ख] पुरुषविशेषनिष्ठमिथोविरुद्धकथनम् । यथा हुत्वा वपामेवाग्रेभिघारयति अथ पृषदाज्यं तदुह चरकाध्वर्यवः पृषदाज्यमेवाग्रेभिघारयन्ति अग्नेः प्राणाः पृषदाज्यमित्येवमभिदधति (श्रुतिः) इत्येवमादि (गौ० वृ० २।१।६४) (वात्स्या० २।१।६४) । [ग] एककर्तृकमुपाख्यानं परकृतिः (भाट्टदी० ६।७।२६) ।

परतन्त्रम्—१ इतरसत्ताधीनसत्ताकम् । यथा राजभृत्यः परतन्त्रः । २ क्वचित् स्वेतरबहिर्विषयकज्ञानजनकसामग्रीसापेक्षम् (त० प्र० १) । यथा मनश्चक्षुरादिप्रत्यक्षे परतन्त्रम् (सर्व० पृ० ९ चार्वा०) (त० भा०) ।

परत्वम्—१ (गुणः) [क] पराभिधानप्रत्ययनिमित्तम् । तत्तु द्विविधम् । दिक्कृतं कालकृतं च । तत्र दिक्कृतं दिग्विशेषप्रत्यायकम् । कालकृतं च वयोभेदप्रत्यायकम् (प्रशस्त० पृ० २०) । क्रमेणोदाहरणं यथा गण्डौ कपोलौ तत्परे हनू (अमर २।६।९०) इत्यादौ परश्वस्त्वपरेहनि (अमर ३।४।२२) इत्यादौ च । अत्र सूत्रम् एकदिक्काभ्यामेककालाभ्यां संनिकृष्टविप्रकृष्टाभ्यां परमपरं च (वै० ७।२।२१) इति । परत्वस्य लक्षणं च परव्यवहारजनकतावच्छेदकतादृशप्रकारताश्रयत्वम् (वाक्य० १ पृ० ८) । अत्र नव्याः बहुतरप्रदेशसंयोगान्तरितत्वरूपविप्रकृष्टत्वबहुतरसूर्यपरिस्पन्दान्तरितजन्यत्वरूपज्येष्ठत्वाभ्यां दैशिककालि-

कपरत्वव्यवहारस्योत्पत्तेर्न परत्वस्य गुणान्तरत्वमित्याहुः (दि० गु० पृ० २०९)। वस्तुतस्तु विप्रकृष्टत्वज्ञानात्परत्वमुत्पद्यत इति विप्रकृष्टत्वात्परत्वं भिन्नमेवेति वैशेषिकसूत्रात् (७।२।२१) प्रतिभाति। [ख] परत्वत्वजातिमत्। परव्यवहारासाधारणकारणम्। परत्वं द्विविधम्। दिक्कृतम् कालकृतं च। तथा च परव्यवहारो द्विविधः। यथा अयं ज्येष्ठः अयं दूरः इति (वाक्य० १ पृ० ८)। तत्र दूरस्थे दिक्कृतं परत्वम्। ज्येष्ठे कालकृतं परत्वम् (त० सं०)। यो यदपेक्षया दूरस्थः तत्र तदवधिकं परत्वं दिक्कृतम्। अत्र दिक्पिण्डसंयोगोसमवायिकारणम्। दूरत्वज्ञानं निमित्तम्। तन्नाशश्च तन्नाशनिमित्तम्। यो यदपेक्षया ज्येष्ठः तत्र तदवधिक परत्वं कालकृतम्। अत्र कालपिण्डसंयोगोसमवायिकारणम्। ज्येष्ठत्वज्ञानं निमित्तम्। तन्नाशश्च तन्नाशनिमित्तम् इति (त० कौ० पृ० ६)। दिक्कृतं परत्वं मूर्तमात्रवृत्ति भवति। कालकृतं परत्वं तु जन्यद्रव्यमात्रवृत्ति भवतीति ज्ञेयम् (सि० च० १ पृ० १८) (त० कौ० १ पृ० ६)। अत्रेदं बोध्यम्। दिक्कृतत्वं च ज्ञायमानदिग्जन्यत्वम्। तथाहि वैराजाद्वेणासंगमापेक्षया करहाटकं स्वसमवायिसंयुक्तसंयोगेन बहुतरदेशसंयोगवत् इति ज्ञानेन दैशिकपरत्वम् उत्पद्यते। तच्च इदमस्माद्विप्रकृष्टम् इत्यपेक्षाबुद्ध्या जायते (दि० १)। तत्र च संबन्धघटकतया दिशः प्रवेशात्तज्जन्यत्वं बोध्यम् (वाक्य० १ पृ० ८)। एवम् पाटलिपुत्रात् काशीमपेक्ष्य प्रयागः परः झलकीग्रामाद्विजयपुरमपेक्ष्य कृष्णानदी परा इत्यत्रापि ज्ञेयम्। कालकृतत्वं च स्वसमवायिसंयुक्तसंयोगसंबन्धेन रविक्रियाप्रकारकज्ञानविषयकालजन्यत्वात् तत्संबन्धघटककालजन्यत्वरूपम् स्वसंयोगजन्यत्वरूपं वा (वाक्य० १ पृ० ८)। तच्च अयमस्माद्बहुतरकालसंबद्धः इत्यपेक्षाबुद्ध्या जन्यते (दि० १)। अथवा बहुतरदिवाकरक्रियाविशिष्टशरीरज्ञानात्कालिकपरत्वोत्पत्तिरिति (सि० च०)। यथा रामो लक्ष्मणापेक्षया ज्येष्ठ इत्यादौ लक्ष्मणस्य सूर्यपरिस्पन्दापेक्षया रामस्य सूर्यपरिस्पन्दा अधिकाः इति रामो ज्येष्ठः। विशेषस्तु अन्यत्र (वै० ट० ७।२।२१) द्रष्टव्यः। तत्र दिक्कृतस्योत्पत्तिरभिधीयते। एकस्यां दिश्यवस्थितयोः पिण्डयोः संयुक्तसंयोगबहुत्वभावे सत्येकस्य

द्रष्टुः संनिकृष्टमवधिं कृत्वा तस्माद्विप्रकृष्टोयम् इति परत्वाधारे विप्रकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते। ततस्तामपेक्ष्य परेण दिक्प्रदेशेन संयोगात्परत्वस्योत्पत्तिः। विप्रकृष्टं चावधिं कृत्वा परस्मात् संनिकृष्टोयम् इत्यपरत्वाधार इतरस्मिन् संनिकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते। तामपेक्ष्यापरेण दिग्देशेन संयोगादपरत्वस्योत्पत्तिः (प्रशस्त० पृ० २०–२१)। अत्र द्विविधयोः परत्वापरत्वयोर्नाशकोपेक्षाबुद्धिनाशः इति मुक्तावलीकार आह। उपस्कारे तु त्रिविधकारणनाशस्यैव परत्वापरत्वनाशकत्वमुक्तम् (वै० वि० ७।२।२१)। नाशो दैशिकयोर्ज्ञेयः सप्तधा शांकरे मते। निमित्तस्य विनाशाद्वासमवायिन एव वा॥ समवायिविनाशाद्वा निमित्तासमवायिनोः। नाशाद्वापि विनाशाद्वा निमित्तसमवायिनोः॥ निमित्तभिन्नयोर्वापि नाशात्कारणयोः क्वचित्। विनाशादपि सर्वेषां हेतूनामेकदैव वा॥ इति (त० व० २१०)। अथ परत्वापरत्वयोः कालकृतयोरुत्पत्तिरभिधीयते। वर्तमानयोरनियतदिग्देशसंयुक्तयोर्युवस्थविरयो रूढश्मश्रुकार्कश्यवलीपलितादिसांनिध्ये सत्येकस्य द्रष्टुर्युवानमवधिं कृत्वा स्थविरे विप्रकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते। ततस्तामपेक्ष्य परेण कालप्रदेशेन संयोगात्परत्वस्योत्पत्तिः। स्थविरमवधिं कृत्वा यूनि संनिकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते तदा तामपेक्ष्यापरेण कालप्रदेशेन संयोगादपरत्वस्योत्पत्तिः (प्रशस्त० पृ० २१)। इदं च बोध्यम्। त्रिधा कालिकयोर्नाशः समवायिविनाशतः। निमित्तनाशतो वाभ्यामुभाभ्यां वापि कुत्रचित्॥ निमित्तमात्रनाशेन तन्नाशः कस्यचिन्मते इति (त० व० २११)। विनाशस्त्वपेक्षाबुद्धिसंयोगद्रव्यनाशात् इति प्रशस्तपादाचार्याः (प्रशस्त० पृ० २१)। १ अपेक्षाबुद्धिविनाशात् २ संयोगविनाशात् ३ द्रव्यविनाशात् ४ द्रव्यापेक्षाबुद्ध्योर्युगपद्विनाशात् ५ द्रव्यसंयोगविनाशात् ६ संयोगापेक्षाबुद्ध्योर्युगपद्विनाशात् ७ त्रयाणां समवाय्यसमवायिनिमित्तानां विनाशाच्चेति तदर्थः। तथाहि। १ उत्पन्ने परत्वे यस्मिन्काले सामान्यबुद्धिरुत्पन्ना भवति ततोपेक्षाबुद्धिविनश्यत्ता सामान्यज्ञानतत्संबन्धेभ्यः परत्वगुणबुद्धेरुत्पद्यमानतेत्येकः कालः। तत्रापेक्षाबुद्धे-

---

१ असमवायिनः इति पदच्छेदः।

विनाशो गुणबुद्धेश्चोत्पत्तिः । ततोपेक्षाबुद्धिविनाशाद्गुणस्य विनश्यत्ता गुणज्ञानतत्संबन्धेभ्यो द्रव्यबुद्धेरुत्पद्यमानतेत्येकः कालः । तत्र द्रव्यबुद्धेरुत्पत्तिर्गुणस्य विनाशः इति । २ *संयोगविनाशाद्यथा* । अपेक्षाबुद्धिसमकालमेव परत्वाधारे कर्मोत्पद्यते । तत्कर्मणा दिक्पिण्डविभागः तदैव च परत्वस्योत्पत्तिरित्येकः कालः । ततः सामान्यबुद्धेरुत्पत्तिः दिक्पिण्डसंयोगस्य विनाशः । ततो यस्मिन्काले गुणबुद्धिरुत्पद्यते तस्मिन्नेव काले दिक्पिण्डसंयोगविनाशाद्गुणस्य विनाशः । ३ द्रव्यविनाशादपि यथा परत्वाधारावयवे कर्मोत्पन्नं यस्मिन्नेव कालेवयवान्तराद्विभागं करोति तस्मिन्नेव कालेपेक्षाबुद्धिरुत्पद्यते । ततो विभागाद्यस्मिन्नेव काले संयोगविनाशस्तस्मिन्नेव काले परत्वमुत्पद्यते । ततः संयोगविनाशाद्द्रव्यविनाशः । तद्विनाशाच्च तदाश्रितस्य गुणस्य विनाशः । ४ द्रव्यापेक्षाबुद्ध्योर्युगपद्विनाशादपि यथा यदा परत्वाधारावयवे कर्मोत्पद्यते तदैवापेक्षाबुद्धिरुत्पद्यते । कर्मणा तदवयवान्तराद्विभागः तदैव च परत्वस्योत्पत्तिरित्येकः कालः । ततो यस्मिन्नेव काले विभागात्संयोगविनाशस्तस्मिन्नेव काले सामान्यबुद्धिरुत्पद्यते । तदनन्तरं संयोगविनाशाद्द्रव्यविनाशः सामान्यबुद्धेरपेक्षाबुद्धिनाश इत्येकः कालः । ततो द्रव्यापेक्षाबुद्ध्योर्विनाशात्परत्वस्य विनाशः । ५ द्रव्यसंयोगविनाशादपि यथा यदा परत्वाधारावयवे कर्मोत्पन्नमवयवान्तराद्विभागं करोति तस्मिन्नेव काले पिण्डकर्मापेक्षाबुद्ध्योर्युगपदुत्पत्तिः । ततो यस्मिन्नेव काले परत्वस्योत्पत्तिस्तस्मिन्नेव काले अवयवविभागाद्द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशः पिण्डकर्मणा दिक्पिण्डविभागश्च क्रियते । ततो यस्मिन्नेव काले सामान्यबुद्धिरुत्पद्यते तत्समानकालमवयवसंयोगविनाशात् पिण्डविनाशः दिक्पिण्डविभागाच्च पिण्डसंयोगनाशः । ततो गुणबुद्धिसमानकालं पिण्डदिक्पिण्डसंयोगयोर्विनाशात् परत्वस्य विनाशः । ६ *संयोगापेक्षाबुद्ध्योर्युगपद्विनाशादपि यथा यदा* परत्वमुत्पद्यते तदा परत्वाधारकर्म । ततो यस्मिन्नेव काले परत्वसामान्यबुद्धिरुत्पद्यते तस्मिन्नेव काले पिण्डकर्मणा दिक्पिण्डविभागः क्रियते । ततः सामान्यबुद्धितोपेक्षाबुद्धिनाशो विभागाच्च दिक्पिण्डसंयोगविनाश इत्येकः कालः । ततः संयोगविनाशादपेक्षाबुद्धिनाशात्परत्वस्य विनाशः ।

७ त्रयाणा समवाय्यसमवायिनिमित्ताना विनाशादपि यथा यदापेक्षाबुद्धि- रुत्पद्यते तदैव पिण्डावयवे कर्म। ततो यस्मिन्नेव काले कर्मणावयवान्तराद्विभाग परत्वस्योत्पत्ति तस्मिन्नेव काले पिण्डेपि कर्म। ततो विभागात् पिण्डारम्भकसयोगविनाश पिण्डकर्मणा च दिक्पिण्डविभाग तदैव सामान्यबुद्धेश्चोत्पत्तिरित्येक काल। तत सयोगविनाशात् पिण्डनाश। विभागाच्च दिक्पिण्डसयोगविनाश। सामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धेर्विनाश इत्यत युगपत्त्रयाणा समवाय्यसमवायिनिमित्ताना विनाशात् परत्वस्य विनाश इति (प्रशस्त० पृ० २१–२३)। २ [क] प्रतिपादकेच्छाविषयत्वम् (चि०)। तच्च शाब्दबोधप्रयोजक तात्पर्यपरपर्यायम्। यथा हरिशब्द सिंहपर इत्यादौ। यथा वा सैन्धवमानयेत्यादौ भोजनसमये सैन्धवपदस्य लवणपरत्वम् इत्यादौ। [ख] तत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वम् (चि० १) (मू० म०)। यथा यत्पर शब्द स शब्दार्थ इत्यादौ। ३ अधिकदेशवृत्तित्वम् व्यापकत्व वा। यथा सामान्य द्विविध प्रोक्त पर चापरमेव च (भा० प० श्लो० ८) इत्यादौ सत्ताया द्रव्यत्वमपेक्ष्य द्रव्यत्वादेश्च पृथिवीत्वाद्यपेक्ष्य व्यापकत्वात् परत्वम् (मु० १ पृ० ३४)। ४ सूक्ष्मत्वम्। यथा पर वा त्रुटे (गौ० ४।२।१५) इत्यादौ त्रुटिमपेक्ष्य परमाणौ परत्वम्। ५ भिन्नत्वम्। ६ श्रेष्ठत्वम्। यथा द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये पर चापरम् (श्रुति) इत्यादौ। ७ ब्रह्मण आयु कालविशेष इति पौराणिका आहु। अत्रोक्तम्। निजेन तस्य मानेन चायुर्वर्षशत स्मृतम्। तत्पराख्य तदर्ध च परार्धमभिधीयते॥ त्रीणि कल्पशतानि स्युस्तथा षष्टिर्द्विजोत्तमा। ब्रह्मण कथित वर्ष पराख्य तच्च यत्पदम्॥ इति (कूर्म० अ० ५) (वाच०)। ८ शत्रुत्वम् इति काव्यज्ञा आहु (वाच०)।

परममुक्तिः—(नि श्रेयसम्) समानाधिकरणविशेषगुणावच्छिन्नसत्त्वासनमिथ्याज्ञानध्वस (न्या० सि० दी०)। यथा शुकवामदेवयुधिष्ठिरादीना परममुक्ति।

परमाणुः—१ मूर्तत्वे सति निरवयवः (त० कौ०)। स च जन्यद्रव्यावयवः क्रियावान् अतीन्द्रियः निरवयवः नित्यश्चेति नैयायिकवैशेषिकाणां सिद्धान्तः। अत्र सूत्रम् न प्रलयोणुसद्भावात् (गौ० ४।२।१४)। इति। परमाणूनामुत्पत्तिं नाशं च स्वीकुर्वन्ति क्षणभङ्गुरवादिनो बौद्धाः। (दि० १ पृथिवी० पृ० ६७–६८)। भूतत्वादि परमाणोर्लक्षणमिति सांख्या आहुः (गौ० वृ० ४।१।३१)। न्यायवैशेषिकनये परमाणुसद्भावे प्रमाणमुच्यते। जालसूर्यमरीचिस्थं सूक्ष्मतमं यद्रज उपलभ्यते तत् सावयवम् चाक्षुषद्रव्यत्वात् पटवत् इति। त्र्यणुकावयवोपि सावयवः महदारम्भकत्वात् तन्तुवत् इति। यो द्व्यणुकावयवः स एव परमाणुः। स च नित्यः। कार्यत्वेनवस्थाप्रसङ्गात्। असमवेतभावकार्योत्पत्तिप्रसङ्गाच्च। तथा च मेरुसर्षपयोरपि तुल्यत्वप्रसङ्गः इति (त० दी० १ पृ० १०) (मु० १ पृ० ६८–६९)। परमाणुश्च परं वा त्रुटेः (गौ० ४।२।१५) इति ज्ञेयः। त्रुटेः परं यदतिसूक्ष्मं तत्परमाणुः। वाशब्दोवधारणे। अथवा त्रुटेरवयवस्तदवयवो वा परमाणुरिति विकल्पार्थो वाशब्दः। यद्वा त्रुटेः परं सूक्ष्मं परमाणुः। त्रुटावेव वा विश्रामः इति विकल्पोभिमतः (गौ० वृ० ४।२।१५)। इदं च नवीनमतम् (दि० १ पृ० ६९)। अवयवविभागस्यानवस्थानाद्द्रव्याणामसंख्येयत्वात्त्रुटिनिवृत्तिरिति (वात्स्या० ४।२।१५)। स चायमल्पतरप्रसङ्गो यस्मान्नाल्पतरमस्ति यः परमोल्पस्तत्र निवर्तते। यतश्च नाल्पीयोस्ति तं परमाणुं प्रचक्ष्महे इति (वात्स्या० ४।२।१४)। यथा जालसूर्यमरीचिस्थं यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः। तस्य षष्ठतमो भागः परमाणुः स उच्यते॥ इति (वाक्य०)। चरमस्तु विशेषाणामनेकासंयुतः सदा। परमाणुः स विज्ञेयो नृणामैक्यभ्रमो यतः॥ इति बादरायणाचार्या आहुः (भाग० ३।१२।१)। २ परमाण्ववच्छिन्नकालविशेषः। यथा स कालः परमाणुर्वै यो भुङ्क्ते परमाणुताम् (भाग० ३।११।५) इत्यादौ।

परमात्मा—(आत्मा) [क] सर्वस्य द्रष्टा सर्वस्य भोक्ता सर्वज्ञः सर्वानुभावी (वात्स्या० १।१।९)। परमत्वं चात्र प्रकृतेः सृष्टिस्थितिप्र-

कर्तृत्वम् (सि० च० १ पृ० १०) । अथवा नित्यज्ञानादिमत्त्वेन सर्वोत्कृष्टत्वम् (त० प्र० १ पृ० ४) । ईश्वरस्य तज्ज्ञानादेर्नित्यत्वमित्यम् । सर्गाद्यवसरे परमाणुना द्व्यणुकं करिष्यामि इति ज्ञानस्यावश्यकत्वेन तदुत्पादकशरीरादिकारणकलापस्य तदानीं व्यतिरेकेण तस्य नित्यत्वमुररीकुर्मः । एवम् ईश्वरेच्छाकृत्योरपि नित्यत्वम् (सि० च० १ पृ० १०) । परमात्मलक्षणं चेश्वरत्वम् । तच्च नित्यज्ञानाद्यधिकरणत्वम् (त० दी०) (सि० च० १ पृ० १०) (राम०)। अत्रादिशब्देनानन्दो गृह्यते । केचित्तु श्रुतिस्थानन्दपदं दुःखाभावपरम् इत्याहुः । परमात्मसत्त्वे प्रमाणम् अनुमानम् । तच्च क्षित्यङ्कुरादिकं कर्तृजन्यं कार्यत्वाद्घटवत् इति । क्षित्यादिमहाकार्यान्यथानुपपत्त्या स स्वीक्रियते (प्र० प्र०) । तदुक्तम् । कार्यायोजनधृत्यादेः पदात् प्रत्ययतः श्रुतेः । वाक्यात्संख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वविदव्ययः ॥ इति (कु० ५।१) । संज्ञाकर्म त्वस्मद्विशिष्टानां लिङ्गम् । प्रत्यक्षप्रवृत्तत्वात् संज्ञाकर्मणः (वै० सू० २।१।१८-१९) । तदर्थं चाह । क्षित्यङ्कुरादिकं कार्यं स्वर्गापूर्वादि नाम च । लिङ्गमीश्वरसद्भावे काणादाः संप्रचक्षते ॥ (त० व० आ० श्लो० ९७ पृ० १५५) । अधिकं तु न्यायकन्दल्याम् अनुमानचिन्तामण्यादौ च द्रष्टव्यम् । किंच सर्गादौ व्यवहारान्यथानुपपत्तिरेवेश्वरसत्त्वे मानम् । यः सर्वज्ञः एकः स एव चास्माकमीश्वरः (न्या० म० ४ पृ० ५) (सि० च० १ पृ० ११)। अत्र द्यावाभूमी जनयन् देव एकः विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता यः सर्वज्ञः स सर्ववित्यस्य ज्ञानमयं तपः इत्याद्या आगमा अपि प्रमाणत्वेनानुसंधेयाः । अत्र कार्योत्पादने मतभेदाः प्रदर्श्यन्ते । शरीरमन्तरेणेवेश्वरेण मन्त्रादिवत्कार्योत्पादनम् इति केचिन्नैयायिकाः संगिरन्ते । अत्र सूत्राणि ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शनात् । न पुरुषकर्माभावे फलानिष्पत्तेः । तत्कारितत्वादहेतुः (गौ० ४।१।१९-२१) इत्यादीनि। शरीरहेत्वदृष्टाभावात्परमात्मा शरीररहित एवास्ति । अन्ये तु नैयायिका इत्थमाहुः । परमात्मा शरीरी । पुरुषादृष्टेन कान्ताशरीरस्येवास्मदीयादृष्टेन

तच्छरीरस्य (इच्छाप्रयुक्तस्य) जननसंभवात् । अत एव चतुर्भुजत्वादिश्रवणं संगच्छते इति । परमाणव एवेश्वरस्य शरीरमिति केचिदाहुः । आकाशमेव शरीरमित्यपरे मन्यन्ते । ईश्वरः सर्गादौ शरीरद्वयम् (प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धशरीरद्वयम्) परिगृह्य व्यवहरति इति परे जानन्ति । संसारिणामदृष्टवशादीश्वरस्य शरीरम् तच्च ब्रह्मविष्णुशिवात्मम् इत्यन्ये ब्रुवन्ति । भूतावेशन्यायेनेश्वरस्य शरीरम् इत्यपरे मेनिरे । ईश्वरः शरीररहित एव । परं तु संसारपङ्कनिमग्नानज्ञानिन उद्दिधीर्षुर्लीलाविग्रहं दधाति इतीतरे प्रजल्पन्ति । जीवा एवेश्वरस्य शरीरम् इति रामानुजीयाः । अप्राकृतं सच्चिदानन्दाद्येव शरीरम् इति मतप्रवर्तकैकशिरोमणयो मध्वाचार्याः प्राहुः । क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टो निर्माणकायमधिष्ठाय संप्रदायप्रद्योतकोनुग्राहकश्च इति पातञ्जलाः संजगदिरे । [ख] शरीरनिरपेक्षज्ञानवान् (प्र० प्र०) । यथा स्वर्गापवर्गयोर्मार्गमामनन्ति मनीषिणः । यदुपास्तिमसावत्र परमात्मा निरूप्यते ॥ (कु० स्त० १ श्लो० २) । परमात्मा परं ब्रह्म निर्गुणं प्रकृतेः परः । कारणं कारणानां च श्रीकृष्णो भगवान् स्वयम् ॥ (ब्रह्मवै० पु० अध्याय २३) । उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः (गीता० १५।१७) । ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते (भाग० १।२।११) इत्यादौ परमात्मा । [ग] नित्यज्ञानादिमान् (त० कौ०) । स च गुणविशिष्टमात्मान्तरमीश्वरः (वात्स्या० ४।१।२१) । ईश्वर एक एव (त० सं०) । मायावादिवेदान्तिनस्तु मायावच्छिन्नचैतन्यमीश्वरः स एव जीवानामुपास्यत्वेन देशितः इत्याहुः । कर्मैव इति मीमांसकाः समुपासते । वेदोक्तकर्मणः फलदातेश्वरः इति मीमांसकैकदेशिनः । आदिविद्वान् सिद्धः इति कापिलाः । लोकवेदविरुद्धैरपि निर्लेपः स्वतन्त्रः इति महापाशुपताः । निरावरणः इति दिगम्बराः । यावदुक्तोपपन्नः (कर्ता) इति नैयायिकाः । शिवः इति शैवाः । पुरुषोत्तमः इति वैष्णवाः । पितामहः इति पौराणिकाः । यज्ञपुरुषः इति याज्ञिकाः । निरुपद्रवं चैतन्यम् इति मायावादिनः । ब्रह्मरान्द्यान्य० गुणपरिपूर्णः विष्णुः इति माध्वाः । द्विभुजः

कृष्ण इति वल्लभीया। परमेश्वर इति पातञ्जला। बुद्ध सर्वज्ञो वा इति बौद्धाः। अर्हन्नित्यार्हता। पराख्य शब्द एव इति शाब्दिकाः। काल एव इति ज्योतिषज्ञा। लोकव्यवहारसिद्ध एव परमात्मा इति चार्वाका। विश्वकर्मा इति कारव उपासते। तत्र नित्येश्वर न मन्यन्ते साख्या आर्हताश्चार्वाकाश्च (कु० टी० १।२)। न्यायनये परमात्मन्यष्टौ गुणा वर्तन्ते। एकत्वसङ्ख्या परममहत्परिमाणम् एकपृथक्त्वम् सयोग विभाग बुद्धि इच्छा प्रयत्नश्चेति (भा० प० श्लो० ३४)। अपरिमिता अप्राकृता ज्ञानानन्दादयो गुणा परमात्मनि सन्ति इति माध्वा जगु। परमात्मा गुणशून्य एव इति मायावादिनो मन्यन्ते।

परमापूर्वम्—(अपूर्वम्) [क] यत्र स्वर्गादिफल प्रति दर्शपूर्णमासादिजन्यत्वेन जनकत्वम् तत्परमापूर्वम्। यथा दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत स्वर्गकाम इत्यादौ प्रधानविधिबोधित दर्शपूर्णमासात्मकयागद्वयजन्यमपूर्वम् (दि० गु० पृ० २३५) (चि० ४) (मू० म०)। [ख] कलिकापूर्वजन्य स्वर्गादिफलसाधनमपूर्वविशेष। अत्र परमापूर्वं वाच्यम् कलिकापूर्वाणि तु कल्प्यानि इति मीमासकाना सिद्धान्त (त० प्र० ख० ४ पृ० ११४)। कलिकापूर्वं प्रदर्शित प्राक् (पृ० २१७)।

परमेश्वरः—क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्ट पुरुष स्वेच्छया निर्माणकायमधिष्ठाय लौकिकवैदिकसप्रदायप्रवर्तक ससाराङ्गारे तप्यमानाना प्राणभृतामनुग्राहकश्च (सर्व० स० पृ० ३३३ पातञ्ज०)।

परस्परम्—अन्योन्यशब्दवदस्यार्थोऽनुसधेय (ल० म०)।

परस्मैपदम्—(तिङ्) [क] ल परस्मैपदम् (पा० १।४।९९)। अत्र व्युत्पत्ति। परस्मै परोद्देशार्थकफलक पदम् इति (अलुक्समासः) (वाच०)। परस्मैपद च तिप् तस् झि इत्यादि नवविधम्। [ख] क्यजन्तधातोरर्थस्य स्वार्थे कर्तृत्वेनान्वयबोधनक्षम यादृशमाख्यातम् तत् परस्मैपदम्। यथा पुत्रीयतीत्यादौ परस्मैपदम् (तिप्)। घातिता घातितारौ इत्यादौ आत्मनेपदानां निरुक्ताख्यातत्वेपि तदन्यत्वेन विशेषणान्न तत्रातिव्याप्ति। अत्र पुत्रीयतीत्यादावेव पुत्रादीच्छाकर्तृत्वमाश्रयत्व-

लक्षणं बोध्यते न तु पुत्रीयते इत्यादौ । इच्छार्थस्य क्यचो निवेशादिति ज्ञेयम् (श० प्र० श्लो० ९८ टी०) । अत्र विशेषस्तु आत्मनेपदशब्दव्याख्यानावसर उक्तः इति नात्र कथ्यते ।

पराजयः—१ युद्धनिवृत्तिः । यथा रणात् पराजयते इत्यत्र धात्वर्थः । अत्र पञ्चम्यर्थो द्वेषः । तथा च रणगोचरद्वेषजन्ययुद्धनिवृत्तिमान् इत्येवं तत्र बोधः । कृतसाध्यत्वधीप्रयुक्तप्रवृत्त्यभाववत्त्वम् इति केचिद्वदन्ति । अत्रार्थे रणात्पराजयत इत्यत्र पञ्चम्यर्थो विशेष्यत्वम् । तच्च धात्वर्थैकदेशे युद्धावन्वेति । तथा च रणधर्मिकत्वकृतसाध्यत्वधीप्रयुक्तप्रवृत्त्यभाववान् इत्याकारको बोधः इति । अत्रेदं बोध्यम् । शत्रुं पराजयते इत्यादौ त्वभिभवहेतुव्यापारः पराजेरर्थः इति धात्वर्थतावच्छेदकफलशालितया शत्रुप्रभृतेः कर्मत्वमेवेति (श० प्र० श्लो० ६८ टी० पृ० ८१) । २ असहिष्णुता । यथा कृष्णात्पराजयते शिशुपालः अध्ययनात्पराजयते बालः इत्यादौ पराजेरर्थः । असहिष्णुता च द्वेषविशेषः । अभिभवाशक्यत्वज्ञानं वा । अत्र पञ्चम्याः कर्मत्वमर्थः । श्रीकृष्णम् अध्ययनम् न सहते इति विवरणात् । आख्यातस्याश्रयत्वमर्थः । तथा च कृष्णात्पराजयते शिशुपाल इत्यादौ श्रीकृष्णविषयकाभिभवाशक्यत्वज्ञानवान् शिशुपालः इति अध्ययनात्पराजयते बाल इत्यादौ तु अध्ययनविषयकाभिभवाशक्यत्वज्ञानवान्बालः इति क्रमेण बोधः (का० व्या० पृ० १०) ।

पराप्रकृतिः—विकारापगने सत्यं सुवर्णं कुण्डले यथा । विकारापगमो यत्र तामाहुः प्रकृतिं पराम् ॥ (सर्व० सं० पृ० ३०९ सांख्य०) ।

परामर्शः—१ [क] व्याप्तस्य पक्षवृत्तित्वधीः (भा० प० २ श्लो० ६९) । व्याप्तिविशिष्टस्य हेतोः पक्षेण सह वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमित्यर्थः (मु० २ पृ० १३६) । अयं च परामर्शः अनुमितिकारणम् तृतीयं लिङ्गज्ञानमित्युच्यते । अत्रायं कार्यकारणभावः । तद्वत्ताज्ञानं प्रति तद्व्याप्यवत्ताज्ञानं कारणम् । तद्धर्मावच्छिन्नविधेयकानुमितौ तद्धर्मावच्छिन्नव्याप्यवत्ताज्ञानं कारणम् इति यावत् (न्या० म० ४ पृ० ३२) ।

अत्रेदमवधेयम्। वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतः इति शाब्दपरामर्शानुरोधेन व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेनैव (व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन) परामर्शस्यानुमितिकारणत्वमङ्गीकार्यम्। न तु मीमांसकमतमनुरुध्य व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन कारणत्वं स्वीकार्यम् इति (चि० २ पृ० ३४) (मु० २ पृ० १३७–१३८) (न्या० सि० दी० पृ० ४८)। अत्रेदमधिकं बोध्यम्। परामर्श एवानुमितौ कारणम्। न तु परामृश्यमानं लिङ्गम्। अतीतानागतधूमादिज्ञानेप्यनुमितिदर्शनात्। तदानीं लिङ्गाभावादनुमित्यनुपपत्तिः इति (चि० २ पृ० ४३–४४) (मु० २ पृ० १३५–१३६)। [ख] व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानम्। यथा पर्वते धूमेन वह्निसाधने वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वतः इति ज्ञानम् (त० सं०)। अत्र विग्रहः। व्याप्तिविशिष्टं (व्याप्तिप्रकारकम्) यत् पक्षधर्मताज्ञानम् इति। तावत्पदार्थानां तथाविधपरस्परोपश्लेषावगाहित्वमात्रं विवक्षितम् (दीधि० २ पृ० ५) (न्या० बो० २ पृ० १३) (त० दी० २ पृ० २०)। केचित्तु व्याप्तिविशिष्टं च पक्षधर्मश्चेति द्वन्द्वाश्रयणाद्व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षधर्मत्वावगाहिज्ञानत्वं लभ्यते। पदार्थयोरभेदेपि पदार्थतावच्छेदकभेदेनैव प्रमाणप्रमेयेत्यादिसूत्रेन्यत्र च द्वन्द्वदर्शनात्। विशिष्टपदस्य धर्मपरतया वा व्याप्तिवैशिष्ट्यपक्षधर्मतयोर्लाभात् इत्याहुः (दीधि० २ पृ० ४)। कर्मधारयश्च व्याप्तिविशिष्टं च तत् पक्षधर्मताज्ञानं च इति। अत्र विशिष्टपदस्य प्रकारतानिरूपकपरत्वात् पक्षधर्मताया ज्ञानम् इत्यत्र षष्ठ्या विषयत्वबोधनात् पक्षधर्मतापदस्य संबन्धार्थकत्वात् कर्मधारयसमासेन समस्यमानपदार्थयोरभेदसंसर्गलाभाच्च व्याप्तिप्रकारकाभिन्नं यत् पक्षसंबन्धविषयकज्ञानम् तत् परामर्शः इति लभ्यते (न्या० बो० २ पृ० १३)। अन्ये तु वैशिष्ट्यं विषयता। पक्षधर्मः पक्षसंबन्धी। तस्य भावः पक्षधर्मता। पक्षसंबन्ध इति यावत्। तस्या ज्ञानम्। व्याप्तिविशिष्टं च तत् पक्षधर्मताज्ञानं चेति कर्मधारयः। पक्षधर्मताविषयिताविशिष्टे व्याप्तिविषयितामाने तन्निरूपितविषयतयोरपि परंपरया निरूप्यनिरूपकभावः संबन्धो भासत इति व्याप्तिविषयता-

निरूपितसंबन्धविषयतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपक-ज्ञानं लभ्यते । ज्ञानपदं निश्चयपरम् । व्याप्तिविषयतानिरूपितविषयता च व्याप्तिघटकपदार्थविषयतानिरूपिता बोध्या । तेन भ्रमप्रमानाधारण्य-निर्वाहः इति (वाक्य० २ पृ० १३) इत्याहुः । अत्र व्याप्तिविशिष्टे पक्षधर्मता व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मता तज्ज्ञानम् इति सप्तमीतत्पुरुषाङ्गीकारे व्यभिचारिलिङ्गकानुमितौ धूमवान्वह्नेरित्यादौ व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञान-जन्यत्वाभावेनाव्याप्तिः । अतः व्याप्तिविशिष्टपदस्य व्याप्तिविषयकेत्यर्थम-वलम्ब्य ज्ञानान्तपदेन कर्मधारयोऽङ्गीकार्यः (नील० २ पृ० २०) (दीधि० २ पृ० ४) । अत्रेदं बोध्यम् । अनुमितौ व्याप्तिज्ञानं करणम् । परामर्शो व्यापारः । तथाहि । येन पुरुषेण महानसादौ धूमे वह्नेर्व्याप्ति-र्गृहीता पश्चात्स एव पुरुषः क्वचित्पर्वतादावविच्छिन्नमूलामभ्रंलिहां धूमलेखां पश्यति । तदनन्तरं धूमो वह्निव्याप्यः इत्येवंरूपं व्याप्तिस्मरणं तस्य भवति । तस्माच्च वह्निव्याप्यधूमवानयम् इति ज्ञानं भवति । स एव परामर्शः इत्युच्यते । तदनन्तरम् पर्वतोयं वह्निमान् इति ज्ञानं जायते । तदेवानुमितिः इति (मु० २ पृ० १३५) (त० भा० प्रमाण० पृ० ११) । परामर्शो द्विविधः पक्षे व्याप्यः इति पक्षप्रकारको व्याप्य-विशेष्यकः पक्षो व्याप्यवान् इति पक्षविशेष्यको व्याप्यप्रकारकश्च । तत्राद्यो यथा पर्वते वह्निव्याप्यो धूमः इति ज्ञानम् । द्वितीयो यथा वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतः इति ज्ञानम् । अत्रेदं बोध्यम् । पक्षे व्याप्यः इति परामर्शात् पक्षे साध्यम् इत्याकारिकानुमितिरुत्पद्यते । पक्षो व्याप्य-वान् इत्याकारकपरामर्शात्तु पक्षः साध्यवान् इत्याकारिकानुमितिरुत्पद्यते इति प्राञ्चो नैयायिका आहुः । नव्यनैयायिकास्तु द्विविधादपि परामर्शात् पक्षः साध्यवान् इत्याकारिका पक्षमुख्यविशेष्यिकैवानुमितिरुत्पद्यते इति प्राहुः (मु० २ पृ० १३६) । २ विवेचनम् । तच्च युक्त्या श्रुतार्था-वधारणम् इति केचिदाहुः । ३ गुरुवाक्यतात्पर्यनिर्णायको विचारः (सां० प्र० भा० ४।१७) । यथा नोपदेशश्रवणेपि कृतकृत्यता परा-मर्शादृते विरोचनवत् (सां० सू० अ० ४ सू० १७) इत्यादौ इति साङ्ख्या आहुः ।

•

परार्थानुमानम्—(अनुमानम्) १ [क] न्यायप्रयोज्यानुमानम् (न्या० बो० २ पृ० १५) (वि० २ पृ० ७६) । यथा परसमवेतानुमितिकरणं लिङ्गपरामर्शः परार्थानुमानम् । अत्र परस्य मध्यस्थस्यार्थः प्रयोजनं साध्यानुमानरूपं मध्यस्थसंशयनिवृत्तिरूपं वा यस्मात् इति व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या (नील० २ पृ० २१) । [ख] येन परं प्रतिपादयति तत् परार्थानुमानम् इति (न्या० वि० परि० २ पृ० २१) । [ग] पञ्चावयवेनैव वाक्येन संशयितविपर्यस्ताव्युत्पन्नानां परेषां निश्चितार्थप्रतिपादनं परार्थानुमानं विज्ञेयम् । अथावयवाः पुनः प्रतिज्ञापदेशनिदर्शनानुसंधानप्रत्याम्नायाः इति (प्रशस्त० २ पृ० २८) । २ पञ्चावयववाक्यम् (नील० २ पृ० २२) । तथा चोक्तम् । परार्थानुमानं शब्दात्मकम् । स्वार्थानुमानं तु ज्ञानात्मकम् (न्यायबिन्दु० टी० प० २ पृ० २१) । अयं भावः । तस्य शब्दात्मकत्वेपि अनुमानविषयत्वेन अविनाभावोपनायकत्वेन वानुमानत्वम् गौणम् इति विज्ञेयम् । परार्थानुमानप्रयोजके पञ्चावयववाक्ये परार्थानुमानशब्दस्यौपचारिकः प्रयोगः इति (नील० २ पृ० २२) । अनेन प्रतिपादिताल्लिङ्गात्परोप्यग्निं वह्निमान् धूमादित्यादौ प्रतिपद्यते (त० स०) । यथा यत्तु कश्चित्स्वयं धूमादग्निमनुमाय परप्रतिपत्त्यर्थं पञ्चावयवोपेतमनुमानवाक्यं प्रयुङ्क्ते तत् परार्थानुमानम् (त० भा० २ प्रमाण० पृ० ११) (त० स०) इत्यादौ पर्वतोग्निमान् धूमवत्त्वात् यो यो धूमवान्स सोग्निमान्यथा महानसः तथा चायम् तस्मात्तथा इति पञ्चावयववाक्यं (प्रतिज्ञादिसमुदाय) परार्थानुमानम् (त० स०) (नील० २ पृ० २२) । अत्र परस्य प्रतिज्ञादिनोऽर्थो निवृत्तिर्यस्मात् इति व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्येति केचित् ।

परावरणम्—शूर्पेण तण्डुलानां कणेभ्यो विवेचनम् (जै० न्या० अ० ५ पा० २ अधि० ७) ।

परि—(अव्ययम्) १ समन्ततो भावः । यथा परिभ्रमति इति । २ व्याप्तिः । यथा परिणतः इति । ३ दोषकथनम् । यथा परिवादः इति । ४ भूषणम् । यथा परिष्करोति इति । ५ आश्लेषः । यथा परिष्वजते इति ।

६ पूजनम् । यथा परिचरति इति । ७ वर्जनम् । यथा परि त्रिगर्तात् इति । ८ मर्यादा । यथा परिच्छियते वासः इति । ९ आच्छादनम् । यथा परिदेवनम् इत्यादौ (गण० टी०) । १० व्याधिः । ११ शेषः । १२ उपरमः । १३ संतोषः । १४ संतोषभाषणम् इत्यादि (वाच०)। अस्य परि इत्यव्ययस्यार्थविशेषेणोपसर्गत्वं कर्मप्रवचनीयत्वं च यथायथं ज्ञेयम् । अस्यार्थविशेषद्योतकत्वमेव न तु वाचकत्वमित्यपि विज्ञेयम् ।

परिचयः—१ ज्ञातस्य पौनःपुन्येन ज्ञानम् (वाच०) । २ सर्वतश्चयनम् इति काव्यज्ञा आहुः (माघ० २।७५) ।

परिचायकम्—१ तद्घटकत्वे सत्यर्थविशेषज्ञापकम् । यथा शब्दगुणकत्वरूपाकाशलक्षणे गुणः परिचायकः । यथा वा तत्तद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितविषयितान्यतमविषयितानिरूपकतावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपे हेत्वाभासलक्षणे तत्तद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितत्वं विषयितानां परिचायकम् (ग० हेत्वा० सामान्यनि० पृ० ३१) । २ उपलक्षणम् इति केचिद्वदन्ति ।

परिच्छित्तिः—अनुभवः (कु० टी० ४।५) ।

परिच्छेदः—१ ज्ञानम् (वि० २) । यथा वाक्यार्थसामानाधिकरण्येन संज्ञानिमित्तपरिच्छेदः इत्यादौ । २ अवधारणम् । ३ अवधिः । ४ सीमा । ५ परिमाणम् । ६ ग्रन्थस्य संधिविशेषः । अत्रोच्यते । सर्गवर्गपरिच्छेदोदाताध्यायाङ्कसंग्रहाः । उच्छ्वासः परिवर्तश्च पटलं काण्डमस्त्रियाम् ॥ स्थानं प्रकरणं पर्वाह्निकं च ग्रन्थसंधयः इति (त्रिकाण्ड०) । एवमन्येपि पाद उल्मुक तरङ्ग स्तवक प्रपाठक इत्यादयोपि यथायथं ग्रन्थसंधय ऊह्याः । तत्र काव्ये सर्गः । कोशे वर्गः । अलंकारे परिच्छेदोच्छ्वासौ । कथायामुदातः । संहितापुराणादावध्यायः । नाटकेऽङ्कः । तन्त्रे पटलम् । ब्राह्मणे काण्डम् । इतिहासे पर्व । भाष्ये आह्निकम् इति (वाच०) ।

परिणामः—१ जीर्णता (पाकः) (सि० च०) (नील०) । यथा भुक्तस्य परिणामहेतुरौदर्यम् तेजः (त० सं०) इत्यादौ । २ सांख्याः पातञ्जलाश्च परिणामो नाम अवस्थितस्य द्रव्यस्य पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तरो

त्पत्तिरिति (वात्स्या० ३।२।१६)। परिणामस्त्रिविधः प्रसिद्धः। धर्मलक्षणावस्थाभेदात् (सर्व० स० पृ० ३५३ पात०)। अथवा सतो द्रव्यस्य पूर्वगुणनिवृत्तौ गुणान्तरोत्पत्तिः (प्रादुर्भावः)। यथा पयसः परिणामो दधि इति (गौ० वृ० ३।२।१६) (वात्स्या० ३।२।१६)। विद्यमानस्य क्षीरस्य पूर्वरसतिरोभावोम्लरसात्मकगुणान्तरस्याविर्भावात् इति (गौ० वृ० ३।२।१६)। नैयायिकास्तु अत्र परिणामो विनाश एव इत्याहुः। यद्वा प्रकृतेरन्यथाभावो विकारः। अत्र अन्यथाभावश्च प्रकृत्युच्छेदेन प्रकृतेर्गुणान्तराधानेन वा। यथा मृदादेर्घटादिरूपेण काष्ठादेर्भस्मादिना (वाच०)। यथा परिणामतापसंस्कारदुःखै० (पात० पाद० २ सू० १५) परिणामतः सलिलवत् (सां० का० १६) इत्यादौ इत्याहुः। यथा हि वारिदविमुक्तमुदकमेकरसमपि तत्तद्भूमिविकारानासाद्य नारिकेलतालीबिल्वचिरबिल्वतिन्दुकामलककपित्थफलरसतया परिणामात् मधुराम्लतिक्तकटुकषायतया विकल्पते एवम् एकैकगुणसमुद्भवात् प्रधानगुणमाश्रित्याप्रधानगुणाः परिणामभेदान् प्रवर्तयन्ति (सांख्य० कौ० श्लो० १६)। मायावादिनो वेदान्तिनस्तु पूर्वरूपपरित्यागे सति नानाकारप्रतिभासः। यथा क्षीरस्य दधिप्रतिभासः इत्याहुः। मायावादिमतेत्राय विवेको ज्ञेयः। परिणामो नाम उपादानसमसत्ताककार्यापत्तिः। विवर्तो नाम उपादानविषमसत्ताककार्यापत्तिः इति (वेदा० प० परि० १ पृ० २२)। ३ शेषः (अन्त्यावस्था)। यथा परिणामेमृतोपमम् (गीता० अ० १८ श्लो० ३७) इत्यादौ। ४ अर्थालंकारविशेषः इत्यालंकारिका आहुः।

परिनिष्ठा—१ अनन्यवृत्तित्वम्। २ पर्यवसानम् (सांख्य० भाष्य० १।६८)। यथा पारम्पर्येप्येकत्र परिनिष्ठा० (सां० सू० अ० १ सू० ६८) इत्यादौ।

परिनिष्ठितत्वम्—अप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वम्। निहते तिङन्तादावव्याप्तिवारणायाप्रवृत्तेति। वैकल्पिकेडागमोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्ते सेद्धेत्यादावव्याप्तिवारणाय नित्येति (शब्दे० शे० पृ० ६९)

परिपाकः—१ परिणामवदन्यार्थोनुमेय (वाच०)। २ वासनायाश्च स्वकार्योत्पाद प्रत्याभिमुख्य परिपाक (सर्व० स० पृ० २८ बौद्ध०)।

परिभाषा—१ आधुनिकसंकेत (ग० शक्ति०) (वै० वि० ७।२।२०)। यथा शाब्दिकमते वृद्धिपदस्याकारैकारौकारेषु पाणिनिसंकेत । २ [क] अनियमे नियमकारिणी परिभाषा। [ख] परितो व्याप्टता भाषा परिभाषा प्रचक्षते। यथा यथोद्देश संज्ञापरिभाषम् इत्यादौ।

परिमण्डलम्—१ परमाणुपरिमाणम् । २ परिमाणविशिष्ट· परमाणु (वै० वि० ७।१।२०)। तच्च पारिमण्डल्य नित्यम् (वै० ७।१।२०)। ३ वर्तुलाकार इति काव्यज्ञा आहु ।

परिमाणम्—(गुण·) [क] परिमाणत्वजातिमत्। तच्च नवसु द्रव्येषु वर्तते (त० स०)। तत्राकाशादिषु चतुर्षु परममहत्त्वम्। परमाणुषु परमाणुत्वम्। द्व्यणुके अणुत्वम्। अतो येषु महत्त्व दीर्घत्व च। ह्रस्वत्व चाणुत्वसमानाधिकरणम् । तत्राणुपरिमाण परमाणौ द्व्यणुके च तिष्ठति। तत्रापि परमाणावणुपरिमाण परमम्। विभुचतुष्टये महत्परिमाण परमम्। त्रसरेण्वादिमहावयविपर्यन्तद्रव्येषु अवान्तरजन्यमहत्परिमाणम् (वै० वि० ७।१।८)। परिमाण च मानव्यवहारासाधारणकारणम् (वै० वि० ७।१।८)। यथा शतयोजनश्चन्द्र इति ज्योति शास्त्रोक्त परिमाणम् (त० प्र० ४ पृ० २९)। मानव्यवहारश्च हस्तवितस्त्यादिव्यवहारः न तु पल्मण्यादिव्यवहार (वै० उ० ७।१।८)। किंच मान परिमिति तस्य यो व्यवहार. इद महत् इदमणु इत्याद्यानकश्च (लि० च० १ पृ० १७)। किंच मानव्यवहार अणुत्वादिर्गुण. इति व्यवहारः (वाक्य० १ पृ० ७)। [ख] यवाङ्गुलप्रस्थादिनि गुञ्जादिभिश्च द्रव्यस्य परिच्छेद । अत्रोच्यते। जालसूर्यमरीचिगत रजस्त्रसरेणुसंज्ञम्। तदष्टक लिक्षा। तत्रय राजसर्षप । तत्रय गौरसर्षप । ते षट् यव । तत्रय कृष्णल । तत्पञ्चक माष । तद्द्वादशकमक्षार्धम्। स चतुर्माषक सुवर्ण । तच्चतु सौवर्णिको निष्क इति। द्वे कृष्णले रूप्यमाषक । ते षोडश धरणम् इति। ताम्रिक कार्षापण पण. इति (विष्णुस्मृति)

(वाच०) । मनुयाज्ञवल्क्यादयस्तु प्रकारान्तरेण परिमाणगणनं चक्रिरे । तत्राङ्गुलादिपरिमाणमेव वैशेषिकमते गुणविशेषत्वेन चतुर्विधत्वेन च प्रतिपादितम् न तु गुञ्जादिपरिमाणम् इति तारानाथतर्कवाचस्पतिराह । परिमाणं द्विविधम् । महत्त्वम् अणुत्वं च (त० व०) । प्रकारान्तरेण तच्चतुर्विधम् । अणु महत् दीर्घम् ह्रस्वं च (प्रशस्त०) (त० सं०) (मु० गु०) । तत्र अणुह्रस्वपरिमाणे परमाणुद्व्यणुकयोः । महद्दीर्घपरिमाणे त्र्यणुकचतुरणुकादौ (प्र० प्र०) । चतुर्विधमपि प्रत्येकं द्विविधम् परमं मध्यमं चेति । तत्र परमाणुत्वपरमह्रस्वत्वे परमाणुमनसोस्तिष्ठतः । मध्यमाणुत्वमध्यमह्रस्वत्वे द्व्यणुके तिष्ठतः । परममहत्त्वपरमदीर्घत्वे गगनादौ तिष्ठतः । मध्यममहत्त्वमध्यमदीर्घत्वे घटादौ तिष्ठतः इति (सि० च १ पृ० १७) । पुनश्च चतुर्विधमपि परिमाणं द्विविधम् । नित्यम् अनित्यं च । तत्र नित्यगतं नित्यम् । अनित्यगतमनित्यम् । तत्र अनित्यम् आश्रयनाशान्नश्यति (वै० ७।१।१८–१९) (प्रशस्त०) । अनित्यं त्रिविधम् । संख्याजन्यम् परिमाणजन्यम् प्रचयजन्यं च । तत्राद्यम् परमाणुद्वित्वजन्यं द्व्यणुके । द्व्यणुकबहुत्वजन्यं च त्र्यणुके । द्वितीयम् कपालपरिमाणजन्यं घटपरिमाणम् । तृतीयम् तूलावयवसंयोगजन्यं तूलपिण्डपरिमाणम् (वै० ७।१।८–२५) (भा० प० श्लो० ११०–११४) (प्रशस्त०) (सि० च० १ पृ० २१) (त० कौ०) । अयं तूलावयवसंयोगश्च शिथिल इत्युच्यते (भा० प० श्लो० ११३) । अत्रायं संग्रहः । परिमाणं चतुर्विधम् । अणु महत् दीर्घम् ह्रस्वं च । तत्र महत् द्विविधम् । नित्यम् अनित्यं च । नित्यम् आकाशकालदिगात्मसु परममहत्त्वम् । अनित्यम् त्र्यणुकादावेव । तथा अण्वपि द्विविधम् । नित्यम् अनित्यं च । परमाणुमनःसु पारिमाण्डल्यं नित्यम् । अनित्यं द्व्यणुक एव । कुवलामलकबिल्वादिषु महत्त्वपि तत्प्रकर्षभावाभावमपेक्ष्य भाक्तोणुव्यवहारः । दीर्घत्वह्रस्वत्वे समुत्पाद्यमहत्त्वाणुत्वैकार्थसमवेते । समिदिक्षुवंशादिष्वञ्जसा दीर्घेष्वपि तत्प्रकर्षभावमपेक्ष्य भाक्तो ह्रस्वव्यवहारः । अनित्यं चतुर्विधमपि संख्यापरिमाणप्रचययोनि । तत्रेश्वरबुद्धिमपेक्ष्योत्पन्ना द्व्यणुकेषु बहुत्वसंख्या

तैरारब्धे कार्यद्रव्ये त्र्यणुकादिलक्षणे रूपाद्युत्पत्तिसमकालं महत्त्वं दीर्घत्वं च करोति। बहुभिर्महद्भिरारब्धे कार्यद्रव्ये कारणमहत्त्वान्येव महत्त्वमारभन्ते न बहुत्वम्। समानसंख्यैरारब्धेऽतिशयदर्शनात्। प्रचयस्तु तूलपिण्डयोर्वर्तमानः पिण्डारम्भकप्रशिथिलसंयोगापेक्ष इतरेतरपिण्डावयवसंयोगापेक्षो वा द्वितूलके महत्त्वमारभते न बहुत्वमहत्त्वानि। समानसंख्यापरिमाणैरारब्धेऽतिशयदर्शनात्। द्वित्वसंख्या चाण्वोर्वर्तमाना द्व्यणुके अणुत्वमारभते। महत्त्ववत् त्र्यणुकादौ कारणबहुत्वमहत्त्वसमानजातीयप्रचयेभ्यो दीर्घत्वस्योत्पत्तिः। अणुत्ववत् द्व्यणुके द्वित्वसंख्यातो ह्रस्वत्वस्योत्पत्तिः। एतच्चतुर्विधमपि परिमाणमुत्पद्य स्वाधारविनाशादेव विनश्यति इति (प्रशस्त० पृ० १६)। उपस्कारेऽप्युक्तम्। परिमाणं चतुर्विधम्। महत्त्वम् अणुत्वम् दीर्घत्वम् ह्रस्वत्वं च। तत्र परममहत्त्वपरमदीर्घत्वे विभुचतुष्टयवर्तिनी। परमाणुत्वपरमह्रस्वत्वे परमाणुवर्तिनी। अवान्तराणुत्वावान्तरह्रस्वत्वे द्व्यणुकवर्तिनी। त्रसरेणुमारभ्य महावयविपर्यन्तमवान्तरमहत्त्वावान्तरदीर्घत्वे। एवं च सर्वाण्यपि द्रव्याणि परिमाणद्वयवन्ति। बिल्वामलकादावणुत्वव्यवहारः समिदिक्षुदण्डादिषु च ह्रस्वत्वव्यवहारो भाक्तः। भक्तिश्चात्र प्रकर्षभावाभावः। आमलके यः प्रकर्षभावस्तस्याभावः कुवले। बिल्वे यः प्रकर्षभावस्तस्याभाव आमलके। स च गौणमुख्योभयभागित्वात् भक्तिपदवाच्यः। अत्र दीर्घत्वह्रस्वत्वे नित्ये न वर्तेते इत्येके। परिमाणे एव ते न भवतः इत्यपरे। किंतु अणुत्वमहत्त्वे द्वे एव परिमाणे न तु चतुर्धा इति सांख्या वेदान्तिनश्चाहुः (वै० उ० ७।१।८)। इदानीं परिमाणकारणानि परिसंचष्टे कारणबहुत्वाच्च (वै० ७।१।९)। तत्र कारणबहुत्वं केवलं त्र्यणुके महत्त्वदीर्घत्वे जनयति। महत्त्वप्रचययोस्तत्कारणे अभावात्। अत्रेदं ज्ञेयम्। तच्च बहुत्वं ईश्वरापेक्षाबुद्धिजन्यम्। तद्बुद्धेरनेकविषयत्वेऽप्यदृष्टविशेषोपगृहीतो नियामकः इति (वै० उ० ७।१।९)। एवम् परमाणुद्वयगतं द्वित्वं द्व्यणुके परिमाणोत्पादकम्। द्वाभ्यां तन्तुभ्यामप्रचिताभ्यामारब्धे पटे केवलं महत्त्वेनासमवायिकारणम्। बहुत्वप्रचययोस्तत्राभावात्। यत्र च द्वाभ्यां तूलकपिण्डाभ्यां तूलकपिण्डान्तरारम्भस्तत्र

परिमाणोत्कर्षदर्शनात् प्रचय कारणम्। बहुत्वस्याभावात्। महत्त्वस्य सत्त्वेपि परिमाणोत्कर्षं प्रत्यप्रयोजकत्वात्। एव च सति यदि महत्त्व तत्र कारणम् तदा न दोष। तदुक्तम् द्वाभ्यामेकेन सर्वैर्वा इति (वै० उ० ७।१।९)।

परिवित्तिः—दाराग्निहोत्रसयोग य करोत्यग्रजे सति। परिवेत्ता स विज्ञेय परिवित्तिस्तु पूर्वज ॥ (मिताक्षरा अ० १ श्लो० २२३)।

परिवृत्तिसहः—(शब्द) यौगिक शब्दविशेष। अत्र व्युत्पत्ति परिवृत्तिं परावृत्तिम् सहते इति परिवृत्तिसह। सहधातोरच्प्रत्यय। अय च पर्यायपरिवृत्तिसह इत्यप्युच्यते। परिवृत्तिसहत्व च समानार्थकत्वे सति विभिन्नानुपूर्वीकत्वम्। स च पूर्वोत्तरपदयो परावृत्त्या योगलभ्यार्थं बोधयतीति तस्य तथात्वम्। स च त्रिविध। पूर्वपदपरिवृत्तिसह उत्तरपदपरिवृत्तिसह उभयपदपरिवृत्तिसहश्च। तत्राद्य जलधि दिनकर इत्यादिशब्द। द्वितीय वडवानलादिशब्द। तृतीय स्वस्वामिभावसबन्धरूपेर्थे भूपालादिशब्द.। तत्र जलधिशब्दे जलपदस्थाने तोयादिपदस्य दिनकरशब्दे च दिनपदस्थाने दिवसादिपदस्य प्रक्षेपेण समानार्थप्रतीते जल दिन इति पूर्वपदमेव पर्यायपरिवर्तन क्षमते न तु धि कर इत्युत्तरपदम्। तत्स्थान आधारादिपदप्रक्षेपे जलाधारदिनजनकेत्यादिपदात् समुद्रसूर्याद्यर्थाप्रतीते। वडवानलशब्दे चानलपदस्थानेऽग्न्यादिपदप्रक्षेपेण समानार्थप्रतीतेरनल इत्युत्तरपदमेव परिवर्तन क्षमते न तु वडवेति पूर्वपदम्। वडवापदस्थानेश्वादिपदप्रक्षेपे अश्वानल हयानल इत्यादिपदात्तादृशार्थाप्रतीते। भूपालपदे च तादृशसबन्धस्य भूपालादिपदादिव पृथ्वीभृत् महीपति इत्यादिपदादपि बोधनेन समानार्थप्रतीतेस्तस्योभयपदपरिवृत्तिसहत्व सगच्छते। तथा चोक्त हेमचन्द्रेण वाड्याग्निपु पदे पूर्वे वाडवाग्न्यादिपूत्तरे। द्वयेपि भूभृदाद्येषु पर्यायपरिवर्तनम् ॥ एव परावृत्तिसहा योगा स्युरिति यौगिका। मिश्रा पुन परावृत्त्यसहा गीर्वाणननिभा. ॥ इति (वाच०)। उभयपदपरिवृत्त्यसह तु एतत्त्रितयलक्षणभिन्न रूढमेव। तद्यथा गीर्वाणादिपदम्

(काव्यप्र० उल्ला० ७) । अत्र गीः वाण एते उभे अपि पदे वचो वाण इति परावर्तनं न क्षमेते इति तस्य तथात्वम् । अत्र गीःपदस्थाने वच इति पदस्य वाणपदस्थाने च बवयोरभेदात् बाणपदस्य प्रक्षेपे गीर्वाणपदादिवतार्थस्येव वचोवाणपदात्तादृशार्थाप्रतीतेः । प्रत्युत वाक्सार- रूपार्थप्रतीतेश्च इति ।

परिवेत्ता—(परिवित्तिशब्दे दृश्यम्) ।

परिशेषः—[क] प्रसक्तस्य प्रतिषेधेऽन्यत्राप्रसङ्गात्परिशिष्यमाणे संप्रत्ययः (सि० च० १ पृ० ९) । यथा परिशेषानुमानमित्यादौ । तथाहि । शब्दोऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितः अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति समवायिकारण- कत्वात् यन्नैवम् तन्नैवम् यथा रूपम् इति परिशेषानुमानम् (सि० च० १ पृ० ९) । अत्र परिशेषपदार्थस्य समन्वयनित्थं वर्णयन्ति । प्रस- क्तस्य अष्टद्रव्याश्रितत्वस्य प्रतिषेधे अभावे अन्यत्र द्रव्यादन्यत्र रूपादौ अप्रसङ्गात् प्राप्त्यभावात् परिशिष्यमाणे आकाशे संप्रत्ययः शब्दस्य संबन्धः इति । [ख] प्रसक्तप्रतिषेधे परिशिष्यमाणे बुद्धिः । स द्विविधः विधिमुखः निषेधमुखश्च । तत्राद्यो यथा चैत्रमैत्रयोरयं चैत्रः इत्युक्ते अन्यस्मिन्मैत्रप्रमा । द्वितीयो यथा नायं चैत्रः इत्युक्ते तस्मिन्मैत्र- प्रमा । इयमनुमानजन्या । अत्र प्रयोगः विमतो मैत्रः चैत्रमैत्रयो- रन्यतरत्वे सति अचैत्रत्वात् व्यतिरेकेण चैत्रवत् इति (प्र० च० परि० १ पृ० ४४) ।

परिशेषानुमानम्—[क] तदितरविशेषाभाववत्त्वे सति सामान्यवत्त्वरूपो हेतुः (राम० १ मङ्गल० पृ० ५) । [ख] विशेषाभावसहकृत- सामान्यहेतुकानुमानम् । यथा अविगीतशिष्टाचारविषयत्वेन मङ्गलस्य सफलत्वे सिद्धे मङ्गलं समाप्तिफलकं समाप्त्यन्यफलकत्वे सति सफलत्वात् इत्यनुमानम् (राम०) (दि० १ मङ्गल० पृ० ४) । अत्र लक्षण- समन्वयः क्रियते । तस्मात् समाप्तिरूपात्फलात् इतरो विशेषः स्वर्गादि- रूपं फलम् तस्याभाववत्त्वे जनकतासंबन्धेन स्वर्गादिफलस्याभाववत्त्वे सति सामान्यवत्त्वम् फलवत्त्वम् इति ।

परिषत्—जातिविशिष्टपुरुषोपग्रहेण वर्तमाना सभा (न्या० वा० १।१।१४ पृ० ७९)। धर्मज्ञास्तु दशावरा वा परिषद्यं धर्मं परिकल्पयेत्। त्र्यवरा वापि वृत्तस्था तं धर्मं न विचालयेत्॥ (मनु० १२।११०) इत्यादौ इत्याहुः।

परिसंख्या—(विधिः) [क] सर्वत्र प्राप्तस्य क्वचिद्विधिः। तदुक्तं भट्टपादैः। तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति कीर्त्यते इति (न्या० म० ४ पृ० २८)। तदर्थश्च यत्रोद्देश्ये यस्य विधानम् तदन्यस्मिन्नपि सत्संबन्धस्य तस्मिन्वा तदन्यसंबन्धस्य प्रवृत्तितः प्रसक्तौ इति। यथा पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः इति। अत्र सर्वेषां पञ्चनखानां भक्षणे प्राप्ते पञ्चैव पञ्चनखा भक्ष्याः न त्वन्ये इति विधीयते (नियम्यते) (त० प्र० ४ पृ० १०८) (सि० च० पृ० ३३)। पञ्चपञ्चनखातिरिक्ताभक्षणं विधीयते इति तात्पर्यम्। पञ्चनखास्तु शशकः शल्लकी गोधा खड्गी कूर्मश्च पञ्चमः इति (सि० च० पृ० ३३) (त० प्र० ४ पृ० १०८)। केचिदत्रैवमाहुः। ऋतौ भार्यामुपेयादित्यत्रापि परिसंख्यैव। तत्र ऋतुकाल एव भार्यागमनं विधीयते। ऋत्वतिरिक्तकाले भार्यागमनस्य निषेधात् इति। वस्तुतस्तु तत्र ऋतुकाले भार्यागमनं कर्तव्यमेव इति बोधान्नियमविधिरेव इति। अत्रायं भावः। ऋतावुपेयात्त्वां भार्यामन्यथा भ्रूणहा भवेत् इत्यादिनिन्दार्थवादबलात् ऋतौ स्वदारागमनाद्यभावस्य दुरितहेतुत्वव्यवस्थित्यैव तद्विधेर्नियमपरत्वं कल्प्यते इति (श० प्र० श्लो० १०० टी० पृ० १५९)। [ख] अन्ययोगव्यवच्छेदः। यथा पञ्च पञ्चनखान् भुञ्जीतेत्यादौ लिङा परिसंख्या बोध्यते। अत्रत्यलिङा प्रत्यवायहेतुत्वं प्रत्याय्यते। प्राथमिकपञ्चपदेन लक्षणया शशादिपञ्चभिन्नो बोध्यते। सा परिसंख्या च पञ्चैव पञ्चनखान् भुञ्जीत इत्याकारैव। तेन शशादिपञ्चभिन्नानां पञ्चनखानां भोजनं प्रत्यवायहेतुः इत्येव तत्र वाक्यार्थः। अत्र शशादिपञ्चविधान् पञ्चनखानेव भुञ्जीत इत्याकारा परिसंख्या न भवति। पञ्चनखभिन्नस्यौदनादेर्भोजनस्य निषिद्धत्वे प्रमाणाभावात् इति। अत्रायं भावः। श्वाविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्मशशां-

स्तया । भक्ष्यान्पञ्चनखेष्वाहुरनुष्ट्राश्चैकतोदतः ॥ इति मनुवचने (अ० ५ श्लो० १८) पञ्चनखेष्विति निर्धारणसप्तम्या शल्ककादिपञ्चभिन्नपञ्चनखानां भक्षणस्य प्रत्यवायहेतुत्वम् इत्यर्थे क्लृप्तत्वात् इति (श० प्र० श्लो० १०० टी० पृ० १५९) । एवम् *याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो धनमर्जयेदित्यादा*वपि लिङः परिसंख्यैवार्थः । तेनात्रापि याजनादिभिन्नैर्ब्राह्मणस्य धनार्जनं प्रत्यवायहेतुः इति वाक्यार्थ । न कृष्याद्यैरनापन्नो ब्राह्मणो धनमर्जयेत् इत्यादिवचनैरुपायान्तरेण विप्राणा धनार्जनस्य प्रत्यवायहेतुत्वस्य स्फुटत्वात् इति बोध्यम् (श० प्र० श्लो० १०० टी० पृ० १५९) । अत्राहुः । याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो धनमर्जयेत् इत्यत्र नियमविधिरेव । तथाहि यत्र क्रियाया विकल्पेन कारकान्वयः स नियमः । यथा धनार्जने *याजनप्रतिग्रहाध्यापनानामेकस्यार्जनस्यासंभवादेकस्या धनार्जनक्रियायां याजना*दीना मिलितानामन्वयस्यासंभावितया विकल्पेनैवान्वयः । शशकादिमांसनिर्मितस्यैकस्य पिण्डस्य संभवात् भक्षणक्रियायां मिलितानामन्वयसंभवः इति परिसंख्येति भेदः इति (त० प्र० ४ पृ० १०८) । शब्दशक्तिप्रकाशिकाकृतस्तु अत्र याजनाद्यैर्ब्राह्मणो धनमर्जयेदेव इति न नियमविधि । याजनादिना धनानर्जने ब्राह्मणस्य प्रत्यवायाश्रुतेः इत्याहुः (श० प्र० श्लो० १०० टी० पृ० १६०) । [ग] उभयोर्युगपत्प्राप्ताविंतरव्यावृत्तिपरो विधि. । यथा पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ब्रह्मक्षत्रेण राघव । शशकः शल्लकी गोधा खड्गी कूर्मोथ पञ्चम. ॥ (लौ० भा० पृ० ४२) इति । परिसंख्या द्विविधा श्रौती लाक्षणिकी च । तत्राद्या अत्र *देवावयन्ति* (श्रुतिः) इति । तदर्थश्च अत्र प्रकृते *अवयन्ति* अवजानन्ति गायन्तीति यावत् (लौ० भा० टी० पृ० ४२) । अत्रैवकारेण पवमानातिरिक्तस्तोत्रव्यावृत्तिरभिधीयते इति अस्याः परिसंख्यायाः श्रौतीत्वम् इति विज्ञेयम् (लौ० भा० पृ० ४१) । द्वितीया पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः इति (लौ० भा० पृ० ४१) (म० प्र० ४ पृ० ६२) । इदं हि वाक्यं पञ्चानां पञ्चनखानां सेधागोधादीनां च न भक्षणविधायकम् । तस्य रागतः प्राप्तत्वात् । नापि तेषां भक्षणनियमपरम् । तेषां च तदितरपञ्चनखानां च भक्षणस्य युगपदपि रागतः

प्राप्ततया पक्षे अप्राप्त्यभावात्। किंतु लक्षणया पञ्चेतरपञ्चनखानां श्वाविधादीनां भक्षणनिवृत्तिपरम् इति भवति परिसंख्या (म० प्र० पृ० ६१-६२) (लौ० भा० ४ पृ० ४१)। अयं भावः। दोषत्रयवती परिसंख्या भवति। दोषत्रयं च श्रुतहानिः अश्रुतकल्पना प्राप्तबाधश्चेति। श्रुतस्य पञ्चनखभक्षणस्य हानात् अश्रुतायाः पञ्चेतरपञ्चनखभक्षणनिवृत्तेः कल्पनात् रागतः प्राप्तस्य पञ्चेतरपञ्चनखभक्षणस्य बाधनाच्च (म० प्र० ४ पृ० ६२) (लौ० भा० पृ० ४१)। केचित्तु इतरव्यवच्छेदस्य आर्थत्वशाब्दत्वाभ्यां नियमपरिसंख्ययोर्भेदः। तथाहि। याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो धनमर्जयेदित्यादौ वित्तार्जन उपायत्रयसंबन्धस्य शब्दात्प्रतीतौ कृष्यादीनामनन्वयोर्थात्सिद्ध्यति। येषामेकान्वये अपरानन्वयः तेषां समुच्चयासंभवात् तत्रेतरोपायव्युदासे शब्दतात्पर्यं कल्प्यते। परंतु धूमोस्तीति वाक्ये वह्नेरिव तस्यार्थत्वम्। परिसंख्यायां तु भक्षणक्रियायां पञ्चानामप्यन्वयसंभवादितरपञ्चनखव्युदासो नार्थः। तत्र पञ्चानामपि समुच्चयसंभवात्। किंतु शाब्दः। एवं च भक्ष्यपञ्चनखपदयोर्विरोधिलक्षणया पञ्चेतरपञ्चनखा न भक्ष्याः इति वाक्यार्थः। तथा च उपस्थितपदार्थपरित्यागात् अनुपस्थितपदार्थकल्पनात् अभावविधित्वाच्च नियमापेक्षया दोषत्रयवती परिसंख्या इत्याहुः (त० प्र० ख० ४ पृ० १०९)। [घ] प्रसञ्जकप्रवृत्तिविरोधिविधिः। यथा इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते (तै० सं० ५।१।२)। तथाहि। इमामित्यादिमन्त्रस्य रशनामात्रग्रहणप्रकाशकतया अश्वरशनादान इव गर्दभरशनाया आदानेपि मन्त्रस्य विनियोगो लिङ्गाद्दृश्यते। तथा च तदादानकालेपि तन्मन्त्रपाठप्रवृत्त्या तत्रापि तन्मन्त्रसंबन्धः स्यात्। एतस्माच्च विधितः प्रथममश्वरशनाग्रहणे एतन्मन्त्रविनियोगलाभे निराकाङ्क्षतया गर्दभरशनाग्रहणे न तद्विनियोगलाभ इति एतद्विधेर्विधेयस्येतरोद्देश्यसंबन्धप्रसञ्जकप्रवृत्तिविरोधिता इति (वाच०)।

परीक्षकः—[क] नैसर्गिकं वैनयिकं बुद्ध्यतिशयं प्राप्तः। परीक्षकस्तर्केण प्रमाणैरर्थं परीक्षितुमर्हतीति (वात्स्या० १।१।२५)। यथा

लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यम् स दृष्टान्तः (गौ० १।१।२५) इत्यादौ गौतमकणादौ मुनी परीक्षकौ। [ख] शास्त्रपरिशीलनप्राप्तबुद्धिप्रकर्षः (प्रतिपादकः) (गौ० वृ० १।१।२५)। व्यवहारादौ दिव्यभेदपरीक्षाकारकः परीक्षकः इति व्यवहारशास्त्रज्ञा आहुः (वाच०)।

परीक्षा—१ [क] लक्षितस्य यथालक्षणमुपपद्यते न वा इति प्रमाणैरवधारणम्। इयं च शास्त्रस्य प्रवृत्तिः (वात्स्या० १।१।२) (त० कौ०)। प्रमाणादीनां षोडशानां पदार्थानां तत्त्वज्ञानार्थं परीक्षा कर्तव्या (त० भा० पृ० १)। [ख] यथावल्लक्षितस्यैतल्लक्षणमुपपद्यते न वा इति विचारः (त० भा० पृ० १)। [ग] उद्देशलक्षणयोरुपपत्त्यनुपपत्त्यन्यतरफलको विचारः (त० कौ० पृ० २१)। [घ] लक्षणस्य सदसद्विचारः (प्र० प्र०)। यथा पृथिव्या गन्धवत्त्वमुपपद्यते न वा इति विचारः। २ प्रमाणतर्काभ्यां वस्तुतत्त्वावधारणम्।

परोक्षत्वम्—१ साक्षात्कारभिन्नज्ञानत्वम् (चि० १) (म० प्र० १) (ग० शक्ति० टी० पृ० ११७)। यथा अनुमित्यादीनां ज्ञानानां परोक्षत्वम्। प्रत्यक्षज्ञानभिन्नज्ञानत्वम् इति तु वयं ब्रूमः। अत्रायं सिद्धान्तः परोक्षज्ञानमनाहार्यमेव निश्चयश्च इति (ग० हेत्वा० सामा०) (सप्र०)। अत्र अक्ष्णः परम् इति व्युत्पत्तिः। परोक्षे लिडिति निपातनात्साधुत्वम् (सि० कौ० पृ० ६९) २ परोक्षज्ञानविषयत्वम्। यथा पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्नेः परोक्षत्वम्। ३ वक्तुः साक्षात्काराविषयत्वम् (ग० व्यु० ल० पृ० १३९)। यथा बभूव योगी किल कार्तवीर्यः (रघु० स० ६ श्लो० ३८) इत्यादौ लिटोर्थः परोक्षत्वम्। वक्तृभिन्नकर्तृकत्वमेव परोक्षत्वम् इति केचिदाहुः (ग० व्यु० ल० पृ० १३९)। शाब्दिकास्तु साक्षात्करोमि इत्येतादृशविषयताशालिज्ञानाविषयत्वम् इत्याहुः। साक्षात्करोमि इत्येतत्प्रतीतिसाक्षिकलौकिकविषयत्वाभाववत्त्वम् इत्यर्थः। तेन पपाचेत्यादौ प्रत्यक्षविषयतासत्त्वेपि तादृशविलक्षणविषयत्वाभाववत्त्वमक्षुण्णम् इति न तदनुपपत्तिः इति (वै० सा० द० लका० पृ० १२३–१२४)।

परोपकारः—स्वभिन्नस्य साधुवृत्तस्य हितसंपादनम् । यथा परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् इत्यादौ । यथा वा परोपकाराय सतां विभूतय इत्यादौ च ।

पर्यग्निकरणम्—दर्भज्वालया त्रिः प्रदक्षिणीकरणम् (जै० न्या० अ० ३ पा० ६ अधि० ७) ।

पर्यनुयोगः—दूषणार्थं जिज्ञासा । यथा एतेनास्यापि पर्यनुयोगस्यानवकाशः (दायभाग) इत्यादौ ।

पर्यनुयोज्यः—निग्रहोपपत्त्या चोदनीयः (वात्स्या० ५।२।२१) । निग्रहस्थानं प्राप्तोसि इत्यनुयोज्य इति यावत् ।

पर्यनुयोज्योपेक्षणम्—(निग्रहस्थानम्) [क] *निग्रहस्थानप्राप्तस्यानिग्रहः पर्यनुयोज्योपेक्षणम्* (गौ० ५।२।२१) । पर्यनुयोज्यो नाम निग्रहोपपत्त्या चोदनीयस्तस्योपेक्षणम् निग्रहस्थानं प्राप्तोसि इत्यननुयोगः । एतच्च कस्य पराजय इत्यनुयुक्तया परिषदा वचनीयम् । न खलु निग्रहं प्राप्तः स्वकौपीनं विवृणुयादिति (वात्स्या० ५।२।२१) । [ख] निग्रहस्थानं प्राप्तवतो निग्रहस्थानानुद्भावनम् । अत्रेदं बोध्यम् । यत्र त्वनेकनिग्रहस्थानपातः एकतरोद्भावनम् तत्र न पर्यनुयोज्योपेक्षणम् । अवसरे निग्रहस्थानोद्भावनत्वावच्छिन्नाभावस्यैव तत्त्वात् । ननु वादिना कथमिदमुद्भाव्यम् । स्वकौपीनविवरणस्यायुक्तत्वात् इति चेत् सत्यम् । मध्यस्थेनैवेदमुद्भाव्यम् । वादे च स्वयमुद्भावनेप्यदोषः (गौ० वृ० ५।२।२१) । [ग] उद्भावनार्हपरकीयनिग्रहस्थानानुद्भावनम् (नील० पृ० ४६) ।

पर्यन्तत्वम्—तदवधिकविप्रकर्षशून्यत्वे सति तत्संनिकृष्टत्वम् । यथा नदीं यावन्मम पुरम् इत्यादौ यावदर्थो मर्यादा । अत्र नदीपर्यन्तं मत्पुरम् इति बोधः (श० प्र० श्लो० ९३ टी० पृ० ११७) ।

पर्यवसितम्—१ पूर्वापरालोचनेनावधारितोर्थः (वाच०) । यथा इति पर्यवसितो वायुः इत्यादौ (मु० १ वायु० पृ० ८५) । अत्र पर्यवसानं च तत्तदर्थावधारणम् शेषावधिश्च इति (वाच०) । २ निष्कृष्टार्थः ।

पर्याप्तिः—(संबन्धः) अयमेको घटः अयमेको घटः इमौ द्वौ इत्यादिप्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसंबन्धविशेषः । यथा घटपटयो रूपगन्धावित्यादौ द्वित्वपर्याप्तिः (ग० व्यु० का० १) (दीधि० अवच्छे० निरु० प० १)। तदर्थश्च अयमेको घटः अयमेको घटः इति नानैकत्वावगाहिन्या अपेक्षाबुद्ध्या जन्य. इमौ द्वौ इत्याकारकप्रतीतिप्रमाणकः द्वित्वस्वरूपसंबन्धविशेषः । द्वित्व एव पर्याप्तिसबन्धता स्वीक्रियते इति (कृष्ण०) । अत्रायमर्थः । द्वित्वत्रित्वादिकं पर्याप्तिसंबन्धेन द्वित्र्यादिष्वेव वर्तते न प्रत्येकस्मिन् । समवायेन तु प्रत्येकवृत्ति । प्रत्येकावृत्ते समुदायावृत्तित्वम् इति नियमस्तु समवायादिनैव न पर्याप्तिसंबन्धेन इति बोध्यम् । पर्याप्तिसबन्धश्च विशिष्टबुद्धिनियामकः सबन्धः । समवायेन गुणे गुणस्यासत्त्वेपि चत्वारो गुणाः इति प्रतीत्या गुणादिषु संख्यादिसत्त्वनियामकोपि तादृशः संबन्धः इति जगदीश आह (वाच०)। पर्याप्तिर्द्विविधा । अर्धपर्याप्तिः पूर्णपर्याप्तिश्च । तत्र प्रथमा यत्राधिकस्य निरासार्थं या पर्याप्तिर्निवेश्यते सा अर्धपर्याप्तिः । यथा पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकवह्नित्वनिष्ठा पर्याप्तिः । तथाहि । साध्याभाववदवृत्तित्वादिरूपे व्याप्यलक्षणे साध्याभावपदेन साध्यतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावः पर्वतपक्षकवह्निसाध्यकधूमहेतुकस्थले महानसीयवह्न्यभाववारणाय विवक्षणीयः । एवमपि संबन्धादिभेदेनावच्छेदकताभेदान्महानसीयवह्न्यभावप्रतियोगितानिरूपितसमवायसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकतापर्याप्तेः साध्यतावच्छेदकवह्नित्वेपि सत्त्वेन तद्वारणासमवः । अतः साध्यतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकताकेत्यनेन साध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकतानिरूपकत्वम् इति विवक्षणीयम् । तेन महानसीयत्वरूपाधिकधर्मव्युदासः इति । द्वितीया तु यत्र च न्यूननिवारणार्थं या पर्याप्तिर्निवेश्यते सा पूर्णपर्याप्तिः । यथा पर्वतो महानसीयवह्निमानित्यादौ साध्यतावच्छेदकीभूतमहानसीयत्वविशिष्टवह्नित्वनिष्ठा पर्याप्तिः । अत्रेदं बोध्यम् । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितप्रकारिताशाल्यनुमितित्वव्यापक-

प्रतिबध्यतेत्यादिगादाधरीयहेत्वाभासलक्षणे पर्वतो महानसीयवह्निमानित्यत्र पर्वतो वह्निमान् इत्यनुमितेरपि तादृशानुमितित्वापत्त्या तत्रत्यबाधेव्याति- वारणाय साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मपर्याप्तावच्छेदकताक- प्रकारताकपक्षविशेष्यकानुमितित्वव्यापकत्वम् इति विवक्षणे च उभयं प्रत्येकानतिरिक्तम् इति न्यायेन शुद्धवह्नित्वेपि साध्यतावच्छेदकतापर्याप्तेः सत्त्वेन पुनस्तद्दोषापत्त्या साध्यतावच्छेदकताव्यापकावच्छेदकताकप्रकार- ताकपक्षविशेष्यकानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतेत्यादि विवक्षणीयम्। तेन पर्वतो वह्निमान् इति ज्ञानीयप्रकारतारूपन्यूनधर्मव्युदासः इति।

पर्यायः—१ [क] समानप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति विभिन्नानुपूर्वीकत्वम्। यथा घटः कलशः कलशः इति पर्यायः। अत्र पर्यायत्वं च शक्य- तावच्छेदकैक्ये सति विभिन्नशक्ततावच्छेदककत्वम् (त० प्र० ख० ४ पृ० ८३)। [ख] समानार्थबोधकं शब्दान्तरम् इति केचिदाहुः। २ अनुक्रमः। ३ प्रकारः। ४ अवसरः। ५ निर्माणम्। ६ द्रव्य- धर्मविशेषः इत्यप्यन्य आहुः (वाच०)। ७ अर्थालंकारविशेषः।

पर्युदासः—[क] अन्योन्याभावः (म० प्र० ४ पृ० ४८)। यथा घटः पटो न भवतीत्यादौ अब्राह्मणमानयेत्यादौ च नञर्थः। पर्युदास- शब्दोन्योन्याभावे रूढः। पर्युदासे नञ् प्रसज्यप्रतिषेधे नञ् इति शब्द- चिन्तामण्यादौ प्रयोगात्। प्राञ्चस्तु पर्युदासः प्रसज्यप्रतिषेधश्च नञ्- विशेषसंज्ञे एवेत्याहुः। तन्मते पर्युदासत्वं चान्योन्याभावबोधकत्वम् इति विवेचनम्। अत्र प्राञ्चो नैयायिका आहुः। पर्युदासस्थले नञो लाक्षणिकत्वम् इति। नव्यास्तु तत्र शक्त्यैवार्थबोधकत्वम् इति प्राहुः (म० प्र० ४ पृ० ४८)। अत्रोक्तमभियुक्तैः। प्राधान्यं हि विधेर्यत्र प्रतिषेधेप्रधानता[1]। पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ्॥ इति। तदर्थश्च प्रथमान्तप्रतियोगिवाचकपदसमभिव्याहृतेन समासघटकेन वा नञा (नञ् न एतदन्यतरेण शब्देन) उत्तरपदार्थेन सह यस्यार्थस्या- न्वयो बोध्यते सः इति। अत्र मणिकारा आहुः। नञ्समासे अब्राह्मण-

---

१ अप्रधानतेति पदच्छेदः।

मानयेत्यत्र पर्युदासे पूर्वपदे नञ्युत्तरपदार्थसंबन्धिनि क्षत्रिये लक्षणा। अघटः पट इत्यादौ पर्युदासार्थे नञ्यपि सामानाधिकरण्यादभाववल्लक्षणा। व्यासेपि न घटः पट इत्यादौ तथैव। यथा शुक्लपट इत्यत्र शुक्लवल्लक्षणा। न पचतीत्यादौ क्रियासंबन्धे भूतले न घट इत्यादौ च प्रसज्यप्रतिषेधे तु नञो मुख्यार्थता। यजतिषु ये यजामहं करोति नानुयाजेषु इत्यत्र पर्युदासे नञ्। तेनायमर्थः नानुयाजेषु अनुयाजव्यतिरिक्तेषु यजतिषु ये यजामहे इति मन्त्रं करोति इति (चि० ४)। अत्रेदं बोध्यम्। नवजलधरः संनद्धोयं न दृप्तनिशाचरः इत्यादौ तत्पुरुषसमासे गुणीभावे नञः पर्युदासतया निषेधस्य विधेयतानवगमः। जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः। अगृध्नुराददे सोर्थानसक्तः सुखमन्वभूत्॥ इत्यादौ अत्रस्तादितामनूद्यात्मगोपनादेव विधेयमिति नञः पर्युदासतया गुणभावो युक्तः इति। [ख] फलप्रत्यवायशून्यतया समभिव्याहृतपदार्थभेदः। यथा रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत इत्यादौ नञर्थः पर्युदासः। तथाहि रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत इत्यादौ रात्रौ श्राद्धे न फलम् न वा प्रत्यवायः इति रात्रिः पर्युदस्ता तद्भिन्ना दिनावस्था नञा बोध्यते इति। अत्र मीमांसकाः। पर्युदासः स विज्ञेयो यत्र पूर्वपदेन नञ्। प्रतिषेधः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ्॥ (मी० न्या० पृ० ६२)। अयमर्थः। उत्तरपदं प्रत्ययः। तदन्यत्पूर्वपदम्। तत्र यदा प्रत्ययार्थभावनया सह नञः संबन्धस्तदा प्रतिषेधः। यदा तु प्रत्ययार्थभावनाव्यतिरिक्तेन धात्वर्थेन वा पदार्थेन सह नञः संबन्धस्तदा पर्युदासः। आद्योदाहरणम् न कलञ्जं भक्षयेत् इति। अत्र हि लिङर्थप्रवर्तनया सह नञः संबन्धः। नञश्चैष स्वभावो यत्स्वसंबन्धिप्रतिपक्षबोधकत्वम्। तदत्र प्रवर्तनाप्रतिपक्षभूतां निवर्तनां प्रतिपादयति। तथा च कलञ्जकर्मकभक्षणनिवर्तनेति बोधः। द्वितीयोदाहरणं तु नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमिति। अत्र हि धात्वर्थेन सह नञः संबन्धः। तथा च नञीक्षतिभ्यामीक्षणविरोधी नेक्षे इत्यनीक्षणसंकल्पः प्रतिपाद्यते। वैयाकरणास्तु समासघटकस्य नञो यदोत्तरपदार्थेन सहान्वयस्तदा पर्युदासः। यदा च तादृशस्यैव नञः क्रियया

सहान्वयस्तदा प्रसज्यप्रतिषेधः। व्यस्तस्य तु नञः क्रिययैवान्वयात्प्रसज्यप्रतिषेध एवेत्याहुः। तदुक्तम्। पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ्। प्रतिषेधः स विज्ञेयः क्रियया सह यत्र नञ्॥ इति।

पर्षत्—चत्वारो ब्राह्मणा वेदशास्त्रधर्मज्ञाः पर्षत् (मिताक्षरा अ० १।९)।

पललम्—तिलपिष्टम् (पु० चि० पृ० ३०७)।

पशुः—१ [क] पशुत्वसंबन्धी पशुः। सोपि द्विविधः साञ्जनो निरञ्जनश्चेति। तत्र साञ्जनः शरीरेन्द्रियसंबन्धी। निरञ्जनस्तु तद्रहितः (सर्व० पृ० १६८ नकु०)। [ख] अनणुक्षेत्रज्ञादिपदवेदनीयो जीवात्मा पशुः (सर्व० सं० पृ० १८० शैव०)। पाशुपतशास्त्रज्ञास्तु सर्वजीवानां पशुत्वं मन्यन्ते। २ लोमवल्लाङ्गूलवान् (श० प्र० श्लो० १०० टी०)। यथा पशुना रुद्रं यजते इत्यादौ मायावादिमते छागादीनां पशुत्वम्। अत्र मध्वाचार्यमतानुयायिनो वैष्णवाः समुत्तिष्ठन्ते। नायं साक्षात्पशुर्यज्ञादौ विहितः। अपि तु पिष्टात्मकहविर्द्रव्यमेव तत्र विहितम्। पिष्टपशोरेव श्रुतिस्मृतिपुराणादौ निर्वपणप्रतिपादनात्। साक्षात्पश्वालम्भनं तु काम्यमेव। तत्र श्येनादिवत्नरकाद्यनिष्टान्तरस्यापि श्रवणात् इति। अत्र श्रुतिः प्रमाणम्। पुरुषं वै देवाः पशुमालभन्त इत्यादिना पुरुषादिभ्यो मेधोत्क्रमणमुक्त्वा त एत उत्क्रान्तमेधा अमेध्याः पशवस्तस्मादेतेषा नाश्नीयात्तमस्यामन्वगच्छंस्सोनुगतो व्रीहिरभवत्तद्यत्पशौ पुरोडाशमनुनिर्वपन्ति समेधेन नः पशुनेष्टमसत्केवलेन नः पशुनेष्टमसदिति समेधेन हास्य पशुनेष्टं भवति केवलेन हास्य पशुनेष्टं भवति य एवं वेद इति (ऋ० ब्राह्म० २ ख० ८)। तदाहुः यदेष हविरेव यत्पशुः (ऋ० ब्राह्म० २ ख० ११) इति च। स्मृतिरपि कुर्याद्धृतपशुं सङ्गे कुर्यात्पिष्टपशुं तथा। न त्वेव तु वृथा हन्तुं पशुमिच्छेत्कदाचन॥ इति (मनु० अ० ५ श्लो० ३७)। महाभारतमपि न हि यज्ञे पशुगणा विधिदृष्टाः पुरंदर। धर्मोपघातकस्त्वेष समारम्भस्तव प्रभो॥ नायं धर्मकृतो यज्ञो न हिंसा धर्म उच्यते। आगमेनैव ते यज्ञं कुर्वन्तु यदि चेच्छसि॥ विधिदृष्टेन यज्ञेन धर्मस्ते सुमहान् भवेत्। यज बीजैः

सहस्राक्ष निर्वपेपरमोपितैः ॥ एप धर्मो महान्च्छक्र महागुणफलोदयः इति (भार० आश्व० अ० ९१) । अपरं च पिष्टमानीयतामत्र पशवर्थमिति भाषते । ऋषय ऊचुः । बीजैर्यज्ञेषु यष्टव्यमिति वै वैदिकी श्रुतिः । अजसंज्ञानि बीजानि छागं नो हन्तुमर्हथ ॥ नैष धर्मः सतां देवाः कथं वध्येत वै पशुः इत्यादि (भार० शान्ति० मोक्षधर्मे०) । अन्यत्र चेदमुक्तम् । इदमन्यत्तु वक्ष्यामि प्रमाणं विधिनिर्मितम् । पुराणमृषिभिर्जुष्टं वेदेषु परिनिष्ठितम् ॥ प्रवृत्तिलक्षणो धर्मः प्रजार्थिभिरुदाहृतः इत्यादिना काम्ये कर्मणि प्रत्यक्षं मांसमुक्त्वा निष्कामकर्मणीदमुच्यते य इच्छेत्पुरुषोत्यन्तमात्मानं निरुपद्रवम् । स वर्जयेत मांसानि प्राणिनामिह सर्वशः । श्रूयते हि पुरा कल्पे नृणां व्रीहिमयः पशुः । येनायजन्त यज्वानः पुण्यश्लोकपरायणाः ॥ ऋषिभिः संशयं पृष्टो वसुश्चेदिपतिः पुरा इत्यादि (भार० शान्ति० दानधर्मे) ।

पाकः—१ [क] विजातीयतेजःसंयोगः (त० भा०) (त० दी०) (न्या० बो०) । रूपादिपरावृत्तिफलको विजातीयतेजःसंयोगः इत्यर्थः (दि० गु०) (वै० वि० ७।१।६ पृ० २८७) । यथा आमनिक्षिप्ते घटे श्यामरूपादिपरावृत्तिफलकोग्निसंयोगः । अत्रोच्यते । स च संयोगो नानाजातीयः । तथाहि रूपजनको विजातीयतेजःसंयोगः । तदपेक्षया रसजनको विजातीयः । एवं गन्धजनकोपि । एवं स्पर्शजनकोपि तथा । एवंप्रकारेण भिन्नभिन्नजातीयाः पाकाः कार्यवैलक्षण्येन कल्पनीयाः (न्या० बो० १ पृ० ५) । गदाधरभट्टाचार्यास्त्वाहुः । रूपरसगन्धस्पर्शानां नाशं प्रति तु एकजातीय एवाग्निसंयोगः कारणम् इति स्पर्शनाशकाले रूपनाश आवश्यकः इति (ग० चतुर्द० लक्ष० १ पृ० १२) । इदं चात्र बोध्यम् । कारणगुणपूर्वकाः पृथिव्यां पाकजाः (वै० ७।१।६) । पाकजा इति । रूपरसगन्धस्पर्शा इत्यर्थः । इदानीं प्रसङ्गात्पाकजप्रक्रिया चिन्त्यते । तत्र कार्यकारणसमुदाय एव पच्यत इति पिठरपाकवादिनो नैयायिकाः आहुः । पीलवः परमाणव एव स्वतन्त्राः पच्यन्ते । तत्रैव पूर्वरूपनाशाग्निमरूपाद्युत्पत्तिः । कारणगुण-

प्रक्रमेण चावयविनि रूपाद्युत्पद्यते इति पीलुपाकवादिन वैशेषिका आहु । अत्रेद सत्त्वम् । आमपाके निक्षिप्तस्य घटादेरामद्रव्यस्य वह्निना नोदनादभिघाताद्वा तदारम्भकेषु परमाणुषु द्रव्यारम्भकसयोग-विरोधिविभागेनारम्भकसयोगनाशे द्रव्यनाशावश्यभाव । दृश्यते हि स्थाल्यामाहिताना तण्डुलादीनामप्यध सतापनमात्रेण भर्जनात्तदानीमेव नाश । क्षीरनीरादीना चात्यन्तमुल्बणता । तथा च आमपाके वह्नि ज्वालाजालाभिहताना द्रव्याणामवस्थानम् इति महती प्रत्याशा (वै० उ० ७।१।६) (त० कौ०) । पार्थिवपरमाणुरूपादीना पाकजोत्पत्तिविधानमित्यम् । घटादेरामद्रव्यस्याग्निना सबद्धस्याग्न्यभिघातान्नोदनाद्वा तदारम्भकेष्वणुषु कर्माण्युत्पद्यन्ते । तेभ्यो विभागा । विभागेभ्यो द्रव्यारम्भकसयोगविनाश । तद्विनाशेभ्य कार्यद्रव्य विनश्यति । तस्मिन्विनष्टे परमाणुष्वग्निसयोगादौष्ण्यापेक्षाच्छ्यामादीना विनाश । पुनरन्यस्मादग्निसयोगादौष्ण्यापेक्षा पाकजा रूपादयो जायन्ते । तदनन्तरम् भोगिनामदृष्टापेक्षादात्मानुसयोगादुत्पन्नपाकजेष्वणुषु कर्मोत्पत्तौ तेषा परस्परसयोगाद्व्द्यणुकादिक्रमेण कार्यद्रव्यमुत्पद्यते । तत्र च कारणगुणपूर्वक्रमेण रूपाद्युत्पत्ति । न च कार्यद्रव्ये रूपादिविनाश उत्पत्तिर्वा सभवति । अपि तु परमाणुष्वेव । सर्वावयवेष्वन्तर्बहिश्च वर्तमानस्याग्निना व्याप्त्यभावात् । अनुप्रवेशादपि च व्याप्तिर्न सभवति । कार्यद्रव्यविनाशात् इति (प्रशस्त० पृ० १२) । पाकोपि रूपादेरसमवायिकारण भवति । तत्र च परमाणावेव पाकाद्रूपादिपरावृत्ति नावयविनि इति पीलुपाकवादिन आहु । पीलुपाकवादिमते विजातीयाग्निसयोगादारम्भकसयोगनाशेन द्व्यणुकपर्यन्तावयविनाशे सति परमाणौ रक्ताद्युत्पत्ति । ततो विजातीयाग्निसयोगादारम्भकसयोगानुगुणक्रियाद्युत्पत्त्यारम्भकसयोगादिप्रक्रमेण पुनर्व्द्यणुकादिमहावयविपर्यन्तानामुत्पत्तिर्भवतीति । पिठरपाकवादिमते तु अवयविना सच्छिद्रतया विजातीयाग्निसयोगात्तेषामपि रूपादिपरावृत्तिर्भवति । न तु तत्रावयविना नाश । प्रत्यभिज्ञाविरोधात् इत्याहु (वै० वि० ७।१।६ पृ० २८७–२८९) ।

तेजसा परमाणूनामभिघातेपि तस्य नियमत आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकक्रियाजनकत्वे मानाभावेन अवयविन्यपि पाकस्वीकार उचितः। अत एव सोयं घटः इति प्रत्यभिज्ञा संगच्छते। अन्त्यावयविनाशाद्यकल्पनेन लाघवं च इति (नील० १ पृ० १२)। द्रव्यादेः पाकप्रकारभेदादिकं पाकराजेश्वरे उक्तम्। यथा भर्जनं तलनं स्वेदः पचनं क्वथनं तथा। तान्दूरं पुटपाकश्च पाकः सप्तविधो मतः॥ तत्र भर्जनं केवलपात्रे। तलनं स्नेहद्रव्ये। स्वेदनमम्बुत्तापे। पचनं जले। क्वथनं सिद्धद्रव्यरसग्रहणे। तान्दूरं द्वारवद्धतप्तयन्त्रे। पुटपाक ऊर्ध्वाधोग्नितापे ज्ञेय इति (वाच०)। [ख] रूपादिपरावृत्तिजनकतेजःसंयोगः। यथा तण्डुलं पचतीत्यादौ पच्यर्थः पाकः। अत्र अवयविन्यपि पाकाङ्गीकर्तृनैयायिकमते तण्डुलं पचतीत्यादौ पचधात्वर्थघटके रूपादिपरावृत्त्यात्मकफले तण्डुलादिवृत्तित्वान्वयः। ओदनं पचतीत्यादौ तु ओदनादिपदस्य तन्निष्पादकतण्डुलादौ लक्षणा। अवयविनि पाकानभ्युपगमे वैशेषिकमते तु तण्डुलं पचतीत्यादौ तण्डुलादिपदस्य तदारम्भकपरमाणुषु लक्षणा (ग० व्यु० का० २ पृ० ४३)। अत्र वैयाकरणमते विशेषः। अनेन विक्लेदनाया उत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्य चेति व्यापारद्वयस्य वचनाद्द्विकर्मकत्वम्। तण्डुलानोदनं पचतीत्यस्य तण्डुलान् विक्लेदयन् ओदनं निष्पादयति इत्यर्थः। दुह्यादित्वेन गौणे कर्मणि लकारे च तण्डुला ओदनं पच्यन्ते इति (वाच०)। अधिकं तु दोहनशब्दे द्रष्टव्यम्। [ग] रूपादिपरावृत्तिफलकतेजःसंयोगावच्छिन्नक्रिया। यथा तण्डुलं पचतीत्यत्र पचेरर्थः पाकः। अत्र पचधात्वर्थनिविष्टे च निरुक्ते तेजःसंयोगे तण्डुलस्याधेयत्वेनान्वयः। ओदनं पचतीत्यादौ तु तण्डुलादावोदनादिपदस्य लक्षणा। तत्र क्रियायामन्वितमनुकूलत्वं द्वितीयार्थः इत्यपि कश्चिदाह। परमाणुं पचति इत्यपि प्रयुज्यत एव। अत एव स्वतन्त्राः परमाणवः पच्यन्ते इति किरणावल्यामाचार्या आहुः (श० प्र० श्लो० ७२ टी० पृ० ९४)। अत्रेदमवधेयम्। चुल्लीस्थाल्यारोपणादिकं हि न प्रत्येकं पाकपदार्थः। किं तु स्थाल्यारोपणाग्निनिवेशनानुप-

प्रक्षेपाद्यनुस्फोटनपर्यन्तस्तत्तक्रियाकलापः। यदाह दुर्गः। क्रियत इति क्रिया। सा च पूर्वापरीभूतावयवैव इति (श० प्र० श्लो० १०५ टी० पृ० १६३)। स च पाकः स्थालीमार्जनाधःसंतापनाद्योदनपरीक्षान्तो व्यापारसमूहः इति (वाच०)। [घ] विक्लित्त्यनुकूलव्यापारः पाकः इति शाब्दिका आहुः। विक्लित्तिः इति मण्डनाचार्य आह। २ रसास्वादप्रभेदः पाकः इत्यालंकारिका आहुः (प्रतापरु०)। ३ व्यक्तीकरणम्। शिष्टं तु पचधात्वर्थे द्रष्टव्यम्।

पाठः—कण्ठताल्वाद्यभिघातः। यथा यजमानं मन्त्रं पाठयतीत्यादौ धात्वर्थः (ग० व्यु० का० २ पृ० ४७)। पाठस्य चतुर्दश दोषा यथा। शङ्कितं भीतमुद्घुष्टमव्यक्तमनुनासिकम्। विस्वरं विरसं चैव विश्लिष्टं विसमाहतम्॥ काकस्वरं निरसितं तथा स्थानविवर्जितम्। व्याकुलं ताल्हीनं च पाठदोषाश्चतुर्दश॥ इति (वाच०)। अध्ययनक्रमो यथा आचम्य प्रयतो नित्यमधीयीत उदङ्मुखः। उपसंगृह्य तत्पादौ वीक्षमाणो गुरोर्मुखम्॥ इति। अध्यापनक्रमो यथा। अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारमेत् (कूर्मपु० उ० अ० १३) (वाच०)। अत्राधिकं च द्वितीया कर्मत्वम् इत्यादिशब्देषु संपादितम् तत्र दृश्यम्।

पाणिनिः—पाणिनिनामकः प्रसिद्धो मुनिविशेषः। स च व्याकरणशास्त्रे अष्टाध्यायीरूपसूत्रपाठम् गणपाठम् धातुपाठम् लिङ्गानुशासनम् शिक्षां चेति ग्रन्थपञ्चकं चकार। अत्रोच्यते। येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात्। कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः॥ इति। व्याकरणशास्त्रप्रयोजनं तु निःश्रेयसम् इति। पाणिनिमतं च सर्वदर्शनसंग्रहमहाभाष्यकैयटादौ प्रतिपादितम् इति। अत्र प्रयोजनं द्विविधम्। मुख्यम् गौणं च। तत्र मुख्यं निःश्रेयसम्। गौणं तु रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनम् इति महाभाष्योक्तं (पृ० १) द्रष्टव्यम्।

पातः—१ पतनम्। यथा दृष्टिपातः बाणपातः सूत्रपातः इत्यादि। २ ज्योतिर्विदस्तु रविभिन्नग्रहाणां दक्षिणोत्तराकर्षकः अदृश्यरूपः कालमूर्तिरूपः भचक्रस्थितो जीवविशेषः इत्याहुः (सू० सि०) (वाच०)।

पातकम्—[क] पतितत्वजनकदुरदृष्टप्रयोजकक्रियाविशेषः । यथा गोब्राह्मणवधादि पातकम् । अत्र महापातकान्युच्यन्ते ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥ इति (मनु० अ० ११ श्लो० ५५) । उपपातकानि तु गोवधोयोज्यसंयाज्यपारदार्यात्मविक्रयाः । गुरुमातृपितृत्यागः स्वाध्यायाग्न्योः सुतस्य च ॥ इत्यादि (मनु० अ० ११ श्लो० ५९–६६) । [ख] पापजनकं कर्म ।

पातालम्—एकषष्ट्यधिकशतत्रयपरिमिता संख्या (शतलशब्दे दृश्यम्) ।

पानम्—१ द्रवद्रव्यस्य गलाधःसंयोजनम् । यथा पानीयं पातुमिच्छामि त्वत्तः कमललोचने इत्यादौ । २ रक्षणम् । यथा पाहि मां भवसागरात् इत्यादौ । ३ निःश्वासः (वाच०) ।

पापम्—१ (गुणः) वेदैकप्रतिपाद्योनिष्टसाधनमदृष्टविशेषः । अधिकं तु अधर्मशब्देनुसंधेयम् । २ सत्कर्मपुद्गलाः पुण्यं पापं तस्य विपर्ययः (सर्व० सं० पृ० ८७ आर्ह०) ।

पारदः—संसारस्य परं पारं दत्तेसौ पारदः स्मृतः (सर्व० सं० पृ० २०२ रसेश्व०) ।

पारमार्थिकत्वम्—१ प्रमाविषयत्वम् । यथा घटपटादीनां पारमार्थिकत्वम् । २ [क] कालत्रयसंबन्धित्वम् । [ख] केचिद्वेदान्तिनस्तु त्रिकालाबाध्यत्वम् । यथा ब्रह्मणस्सत्तायाश्च पारमार्थिकत्वम् इत्याहुः । अत्रेदं ज्ञेयम् । अपारमार्थिकत्वं तु पारमार्थिकत्वाभाव एव । यथा खपुष्पशशशृङ्गकूर्मरोमवन्ध्यापुत्रादीनामपारमार्थिकत्वम् इति । ३ निःश्रेयससाधनत्वम् इति कर्मज्ञा आहुः । ४ स्वाभाविकत्वम् इति काव्यज्ञा आहुः ।

पारिणामिकः—कर्मोपशमाद्यनपेक्षः सहजो भावश्चेतनत्वादिः पारिणामिकः (सर्व० सं० पृ० ६९ आर्ह०) ।

पारिभाषिकम्—(शब्दः) आधुनिकसंकेतेनार्थबोधकं पदम् । यथा

---

१ अधराश्चेति पदच्छेदः ।

शास्त्रकारादिसंकेतित सव्यभिचार अप्राप्तकाल नदी वृद्धि इत्यादिपद पारिभाषिकम् (ग० शक्ति० पृ० ३) ।

पारिभाषिकी संज्ञा—(रूढनाम) उभयावृत्तिधर्मानवच्छिन्नसंकेतवती संज्ञा। यथा आकाशडित्थादि । सा हि द्वितयावृत्तिनैव शब्दादिना रूपेण तदाश्रयमभिधत्ते (श० प्र० श्लो० २१ टी० पृ० २५) । केचित्तु यत्रार्थे यन्नामाधुनिकसंकेतयत् तदेव तत्र पारिभाषिकम् । यथा पित्रादिभिः पुत्रादौ संकेतित चैत्रादि । यथा वा शास्त्रकृद्भिः सिद्धभावादौ संकेतित पक्षतादिपदम् इत्याहुः (श० प्र० श्लो० २२ टी० पृ० २६) । अत्र केचिदित्यस्यायं जात्यनवच्छिन्नसंकेतवतामपि चैत्रादिपदानां पारिभाषिकत्वमाहुः ते इत्यर्थः ।

पारिमाण्डल्यम्—अणुपरिमाणम् (मु० १ साधर्म्य०) (प्रशस्त० पृ० १५) ।

पार्थिवः—१ पृथिवीकारणक । यथा शरीरमस्मदादीनां पार्थिवम् (त० स०) इत्यादौ। अत्रार्थे पृथिव्या विकार पार्थिव इति विग्रहो द्रष्टव्य । २ राजा इति काव्यज्ञा आहुः । अत्रार्थे पृथिव्या ईश्वर पार्थिव इति विग्रहो द्रष्टव्य ।

पाशः—पाशश्चतुर्विध मलकर्ममायारोधशक्तिभेदात् (सर्व० स० पृ० १८७ शै०) ।

पाषण्डी—वेदबाह्यागमविहितकर्मकारी (पुरु० चि० पृ० २०५)।

पिठरपाकवादी—(नैयायिक) घटपटादि कार्यकारणसमुदायोपि पच्यते न तु केवल परमाणव एव पच्यन्ते इति यो मन्यते स (वै० उ० ७।१।६) । यथा गौतमप्रधाना नैयायिका पिठरपाकवादिन । एतन्मते च पूर्वघटनाश विनैवावयविन्यवयवेषु परमाणुपर्यन्तेषु च पाकेनैव युगपद्रूपान्तराद्युत्पत्ति इति (त० दी० १ पृ० १३) । अतिशयवेगवता तेजसा परमाणूनामभिघातनयोगेपि तस्य नियमत आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकक्रियाजनकत्वे मानाभावेन अवयविन्यपि पाकस्वीकार उचित । अत एव सोयं घट इति प्रत्यभिज्ञा

संगच्छते। अन्त्यावयविनाशायकल्पनेन लाघवं च इति (नील० १ पृ० १३)। घटादिकं सच्छिद्रमेव। अन्यथा तदन्तर्गततण्डुलादेः पाको न स्यात्। अतः एकदैव परमाण्वादिघटपर्यन्तेषु घटनाशं विना पाकेनैव रूपाद्युत्पत्तिः इति ज्ञेयम् (सि० च० १ पृ० १६)।

पिठरम्—कार्यकारणसमुदायः (अवयवावयविसमुदायः) घटपटादिः। यथा पिठरपाकवादिनो नैयायिकाः इत्यादौ।

पिण्डीभावः—[क] चूर्णादेर्धारणाकर्षणहेतुभूतो विलक्षणसंयोगः (न्या० बो० १ पृ० ६) (नील० १ पृ० १४)। [ख] फूत्कारादिहेतुकदेशान्तरनिर्गमप्रतिबन्धकोऽनयवानां संयोगविशेषः (वाक्य० १ पृ० ९)। यथा चूर्णादिपिण्डीभावहेतुर्गुणः स्नेहः (त० सं०) इत्यादौ पिण्डीभावः।

पितृत्वम्—१ [क] श्राद्धोद्देश्यत्वम्। [ख] सपिण्डीकरणोत्तरश्राद्धजन्यफलभागित्वम् (कृष्ण०)। यथा श्राद्धादौ पितृपितामहप्रपितामहाः शाण्डिल्यायनगोत्राः वसुरुद्रादित्यान्तर्गतप्रद्युम्नसंकर्षणवासुदेवाः इत्यादौ। अत्रोक्तं याज्ञवल्क्येन वसुरुद्रादितिसुताः पितरः श्राद्धदेवताः। प्रीणयन्ति मनुष्याणां पितॄन् श्राद्धेन तर्पिताः॥ इति (याज्ञ० स्मृ० अ० १ श्लो० २६८)। २ जनकपुंस्त्वम्। यथा चैत्रस्य पिता इत्यादौ पितृत्वम् (त० कौ०) (त० प्र० ख० ४ पृ० ५९)। एवम् जनकस्त्रीत्वं मातृत्वम् इत्यादिकमूह्यम्।

पीलुः—परमाणुः (वै० उ० ७।१।६)। यथा पीलुपाकवादिनो वैशेषिकाः इत्यादौ।

पीलुपाकवादी—(वैशेषिकः) पीलवः परमाणवः। त एव स्वतन्त्राः पच्यन्ते। तत्रैव पूर्वरूपनाशाग्रिमरूपाद्युत्पत्तिः। कारणगुणप्रक्रमेण चावयविनि रूपाद्युत्पद्यते इति यो मन्यते सः (वै० उ० ७।१।६)। यथा कणादप्रमुखाः पीलुपाकवादिनः। अधिकं च पाकशब्दे द्रष्टव्यम्। एतन्मते च परमाणुष्वेव पाकः न द्व्यणुकादौ। आमनिक्षिप्ते घटे श्यामघटनाशे परमाणुषु रूपान्तरोत्पत्तौ पुनर्द्व्यणुकादिक्रमेण रक्तघटोत्पत्तिः।

तत्र परमाणुरूपे परमाणव· समवायिकारणम्। तेज संयोग· असमवायिकारणम्। अदृष्टादिक निमित्तकारणम् इति। द्व्यणुकादिरूपे तु कारणरूपमसमवायिकारणम् इति च ज्ञेयम् (त० दी० १ पृ० १३)। अयमाशय। अतिवेगवता तेजसा परमाणूनामभिघातसयोगे सत्यवश्यं तेषु क्रिया जायते। ततो विभाग। तत आरम्भकसयोगनाशे सत्यवश्यं यावदवयविनाशः। तत. स्वतन्त्रेषु परमाणुषु रूपान्तरोत्पत्तौ पुनरदृष्टादिघटितसामग्रीवशात्परमाणुषु क्रियाविभागादिक्रमेण यथावस्थितमहावयविपर्यन्तमुत्पत्ति इति (नील० १ पृ० १३)। अय भावः। आमनिक्षिप्ते घटे हुताशनसयोगात्परमाण्वादिकपालपर्यन्तावयवेषु क्रिया। तत परस्परविभाग। तत परस्परसयोगनाश। तत. असमवायिकारणनाशाद्द्रव्यनाश इति नियमेन श्यामघटनाशे शिष्टा परमाणव· पच्यन्ते। तत्र पाकेन रूपादिचतुष्टयोत्पत्ति। तत परमेश्वरेण सर्गादाविव द्व्यणुकादिक्रमेण पूर्ववद्रक्तघटो निर्मीयते। परमाणुरूपेण द्व्यणुकरूप जन्यते इत्येन क्रम। अन्यथा घटस्य दृढतरत्वे हुताशनप्रवेशासभवाद्रूपाद्युपत्तिर्न स्यात् इति (सि० च० १ पृ० १६)।

पुंलिङ्गम्—(नाम) [क] पुलिङ्गत्वेन परिभाषितम्। यथा घटोस्तीत्यादौ घटशब्द पुल्लिङ्ग। पुलिङ्गत्वेन परिभाषाया प्रयोजन च पदसस्कारः। स च तट इत्यादौ पुस्त्वेन सुवादिसङ्घान (श० प्र० श्लो० ५३ टी० पृ० ६८)। [ख] कचित् विलक्षणसस्थानरूपपुस्त्वविशिष्टवाचकम्। यथा न विप्रोष्यन् स्तनेदित्यादौ। अत्र अलुप्तेन सुपैव (न तु प्रकृत्या) उपस्थित विलक्षणसस्थानरूप पुस्त्व विप्रेनुभूयते इति ज्ञेयम् (श० प्र० श्लो० ५३ टी० पृ० ६९)।

पुच्छम्—(नाडिका) *मुखे पञ्च गले त्वेका वक्षस्येकादश स्मृता। नाभौ* चतस्र पट् कट्या तिस्र पुच्छाख्यनाडिका॥ (पु० चि० पृ० ३१०)।

पुण्यम्—१ (गुण) धर्मवदस्यार्थोनुसधेय। यथा तस्मादात्मकृत पुण्यं वृथा न परिकीर्तयेत् इति (देवल) क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोक विशन्ति (श्रुतिः) तद्यथेह कर्मचितो लोक क्षीयते एवममुत्र पुण्यचितो लोकः

क्षीयते (श्रुतिः) इत्यादौ पुण्यम् । २ लग्नावधिकं सप्तमस्थानम् इति मौहूर्तिका आहुः । ३ मेषकर्कटतुलामकररूपो राशिः इति ज्योतिर्विद आहुः । ४ सत्कर्मपुद्गलाः पुण्यम् (सर्व० सं० पृ० ८७ आर्ह०) ।

पुद्गलः—१ परमाणुः । २ बौद्धास्तु द्व्यणुकादिपदार्थविशेषः इत्याहुः । स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः । ते च द्विविधाः । अणवः स्कन्धाश्च (सर्व० सं० पृ० ७१ आर्ह०) । अत्रोक्तम् पूरणाद्गलनाद्देहे पुद्गलाः परमाणवः । इति (विष्णुपु०) । ३ सुन्दराकारः इति काव्यज्ञा आहुः (वाच०) ।

पुनः—(अव्ययम्) १ द्वितीयवारम् । २ अप्रथमः । ३ भेदः । ४ विशेषः (गणर०) (अमरः) । ५ अधिकारः । ६ पक्षान्तरम् (वाच०) ।

पुनरुक्तम्—(निग्रहस्थानम्) [क] शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यत्रानुवादात् (गौ० ५।२।१४) । अन्यत्रानुवादाच्छब्दपुनरुक्तमर्थपुनरुक्तं वा । तेन पुनरुक्तं शब्दपुनरुक्तार्थपुनरुक्तभेदेन द्विविधम् इति बोध्यते । नित्यः शब्दः नित्यः शब्दः इति शब्दपुनरुक्तम् । अर्थपुनरुक्तम् नित्यः शब्दः निरोधधर्मको ध्वानः इति (वात्स्या० ५।२।१४) । अत्रायमर्थः । पुनर्वचनं पुनरुक्तम् । तस्य विभागार्थं शब्दार्थयोः इति । तेन शब्दपुनरुक्तम् अर्थपुनरुक्तं च लभ्यते । अनुवादेतिव्याप्तिवारणाय अन्यत्रानुवादात् इति । अनुवादस्तु व्याख्यारूपः सप्रयोजनक एव इति (गौ० वृ० ५।२।१४) । [ख] अनुवादान्यत्वे सति निष्प्रयोजनं पुनरभिधानम् (गौ० वृ० ५।२।१४) (दि० १) । [ग] अनुवादं विना कथितस्य पुनः कथनम् (नीलo पृ० ४५) ।

पुमर्थत्वम्—शास्त्रजन्यज्ञानाजन्येच्छाविषयसाधनत्वम् (जै० सू० वृ० अ० ४ पा० १ सू० २) ।

पुमान्—१ पुरुषः । अत्र पुंस्त्वस्वरूपं तु यस्याप्सु प्लवते बीजं ह्लादि मूत्रं च फेनिलम् । पुमान् स्याल्लक्षणैरेतैर्विपरीतैस्तु षण्ढकः ॥ इति (मिता० अ० १ श्लो० ५५) । अत्रायं विशेषः । बिन्दुरेको विशेद्गर्भमुभयात्मा क्रमादसौ । रजोधिका भवेन्नारी भवेद्रेतोधिकः पुमान् ॥ उभयोः सम-

तायां तु नपुंसकमिति स्मृतम् इति (शा० ति०)। पुमान् पुंसोधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः। समेपुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणेल्पे च विपर्ययः॥ इति च (मनु० अ० ३ श्लो० ४९)। २ मनुष्यत्वजातिविशिष्टमात्रम् (अमर० २।६।१)। सत्त्वप्रधानत्रिगुणकार्यः शब्दसंस्कारविशेषयुक्तः शब्दः पुमान् इति शाब्दिका आहुः (वाच०)।

पुराकल्पः—१ (अर्थवादः) [क] ऐतिह्यसमाचरितो विधिः (वात्स्यो० २।१।६३)। [ख] ऐतिह्यसमाचरिततया कीर्तनम्। यथा तस्माद्वा एतेन पुरा ब्राह्मणा बहिः पावमानं सामस्तोममस्तौषन् यज्ञं प्रतनवामहे इत्येवमादिः (गौ० वृ० २।१।६३) (वात्स्या० २।१।६३)। २ प्राचीनः कल्पः। यथा श्रूयते हि पुराकल्पे नृणां व्रीहिमयः पशुः। येनायजन्त यज्वानः पुण्यश्लोकपरायणाः॥ इत्यादौ (भार० शान्ति० दानधर्मे०)। ३ बहुकर्तृकः विधिः पुराकल्पः (जै० सू० वृ० अ० ६ पा० ७ सू० २६)।

पुराणम्—१ पुरातनम्। यथा पुराणपत्रापगमादनन्तरं लतेव संनद्धमनोज्ञपल्लवा (रघु० ३।७) इत्यादौ। २ पञ्चलक्षणात्मकः शास्त्रविशेषः। यथा वेदव्यासकृतान्यष्टादश पुराणानि। तथोक्तम् सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च। वंश्यानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्॥ इति। अष्टादशपुराणानां कर्ता सत्यवतीसुतः। पुराणानि च सात्त्विकराजसतामसभेदेन विभक्तानि पद्मपुराणे। यथा मात्स्यं कौर्मं तथा लैङ्गं शैवं स्कान्दं तथैव च। आग्नेयं च षडेतानि तामसानि निबोधत॥ इति। वैष्णवं नारदीयं च तथा भागवतं शुभम्। गारुडं च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने॥ सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै इति। ब्रह्माण्डं ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेयं तथैव च। भविष्यं वामनं ब्राह्मं राजसानि निबोधत॥ इति (पद्मपु० उ० ख० अ० ४३)। तत्र प्रतिपाद्यानामेव सात्त्विकादिकारणत्वमाह। अग्नेः शिवस्य माहात्म्यं तामसेषु च कथ्यते। ब्रह्मणस्तत्पुराणस्य माहात्म्यं राजसेषु च॥ सात्त्विकेष्वधिकं तत्तद्विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम्। तथैव योगसंसिद्धा गमि-

प्यन्ति परां गतिम्॥ इति (मत्स्यपु०) (पद्मपु० उ० अ० ४२) (वाच०)। पुराणानां संख्या तु (४००००००) चत्वारि लक्षाणि। तदुक्तं श्रीभागवते तत्र (१) ब्राह्मम् १००००। (२) पाद्मम् ५५०००। (३) वैष्णवम् २३०००। (४) शैवम् २४०००। (५) श्रीमद्भागवतम् १८०००। (६) नारदम् २५०००। (७) मार्कण्डेयम् ९०००। (८) आग्नेयम् १५४००। (९) भविष्यम् १४५००। (१०) ब्रह्मवैवर्तम् १८०००। (११) लैङ्गम् ११०००। (१२) वाराहम् २४०००। (१३) स्कान्दम् ८११००। (१४) वामनम् १००००। (१५) कौर्मम् १७०००। (१६) मात्स्यम् १४०००। (१७) गारुडम् १९०००। (१८) ब्रह्माण्डम् १२०००। इति (भागवते स्क० १२ अ० १३ श्लो० ४–८)।

पुरुषः—अनुभयात्मकः पुरुषः। तदुक्तम् न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः (सर्व० सं० पृ० ३२० सांख्य०)।

पुरुषार्थः—[क] बलवद्द्वेषाविषयः (त० प्र० १)। [ख] यज्ज्ञातं सत्स्ववृत्तितयेष्यते सः (मु० गु० इच्छानि० पृ० २२१)। यथा सुखं दुःखाभावश्च पुरुषार्थः। अयमेव स्वतः पुरुषार्थः इत्युच्यते। तल्लक्षणं चेतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वम् (मु० गु० इच्छानि० पृ० २२१)। पुरुषार्थशब्दस्य पुरुषस्य अर्थः प्रयोजनम् इति व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या। धर्मार्थकाममोक्षाश्च पुरुषार्था उदाहृताः इति (अग्निपु०)। [ग] पुरुषप्रीतये विधीयमानः पुरुषार्थः (जै० न्या० अ० ४ पा० १ अधि० २)। [घ] यस्मिन्स्वर्गादिसुखविशेषे पश्वादिसुखसाधने च लब्धे प्रीतिः कृतार्थोस्मीति बुद्धिस्तत्साधनं पुरुषार्थः (जै० सू० वृ० अ० ४ पा० १ सू० २)। चार्वाकमते अङ्गनालिङ्गनादिजन्यं सुखमेव पुरुषार्थः (सर्व० स० पृ० ३ चार्वा०)। सांख्यमते सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिः पुरुषार्थः (सर्व० सं० पृ० ३९२ शां०)। पुरुषैरर्थ्यत इति व्युत्पत्त्या निःशेषदुःखोपशमलक्षितं परमानन्दैकरस्यं च पुरुषार्थशब्दस्यार्थः (सर्व० स० पृ० ४०१ शां०)। मध्वमते च भक्तिरपि पुरुषार्थः।